

॥ श्रीः ॥

सूतसंहितायाः विषयानुक्रमणिका ।

अध्यायः

विषयः

पृष्ठं

Vol. - I

१. शिवमाहात्म्यखण्डम् (१-१४०)

१.	ग्रन्थावतारः	१
२.	पाशुपतव्रतं	२४
३.	नन्दीश्वरविष्णुसंवादेन ईश्वरप्रतिपादनं	३८
४.	ईश्वरपूजाविधानं देवपूजाफलं च	४८
५.	शक्तिपूजाविधानं	५७
६.	शिवभक्तपूजाविधिः	६५
७.	मुक्तिसाधनकथनं	७२
८.	कालपरिमाणतदनवाच्छिन्नस्वरूपकथनं	८१
९.	पृथिव्युद्धरणं	९४
१०.	ब्रह्मणा सृष्टिकथनं	९९
११.	हिरण्यगर्भादिविशेषसृष्टिकथनं	१११
१२.	जातिनिर्णयकथनं	१२०
१३.	तीर्थमाहात्म्यकथनं	१२८

२. ज्ञानयोगखण्डम् (१४१-२५२)

१.	ज्ञानयोगसंप्रदायपरम्पराकथनं	१४१
२.	आत्मना सृष्टिकथनं	१४४
३.	ब्रह्मचर्याश्रमविधिनिरूपणं	१५०
४.	गृहस्थाश्रमविधिनिरूपणं	१५४
५.	वानप्रस्थाश्रमविधिनिरूपणं	१५८
६.	संन्यासविधिनिरूपणं	१६२

अध्यायः	विषयः	पृष्ठं
७.	प्रायश्चित्तविधिनिरूपणं	१६८
८.	दानधर्मफलकथनं	१७३
९.	पापकर्मफलनिरूपणं	१७९
१०.	पिण्डोत्पत्तिकथनं	१८४
११.	नाडीचक्रनिरूपणं	१९३
१२.	नाडीशुद्धिनिरूपणं	२०६
१३.	अष्टाङ्गयोगे यमविधिः	२०९
१४.	„ नियमविधिः	२१४
१५.	„ आसनविधिः	२१८
१६.	„ प्राणायामविधिः	२२१
१७.	„ प्रत्याहारविधिः	२३०
१८.	„ धारणाविधिः	२३४
१९.	„ ध्यानविधिः	२३७
२०.	„ समाधिविधिः	२४४

३. मुक्तिखण्डम् (२५३-३३२)

१.	मुक्तिमुक्त्युपायमोचकमोचकप्रदचतुर्विधप्रभाः	२५३
२.	मुक्तिभेदकथनं	२५७
३.	मुक्त्युपायकथनं	२६९
४.	मोचककथनं	२८२
५.	मोचकप्रदकथनं	२९०
६.	ज्ञानानुत्पत्तिकारणकथनं	२९८
७.	गुरूपसदनशुश्रूषणमहिमा	३०२
८.	व्याघ्रपुरे देवानामुपदेशः	३१३
९.	ईश्वरनृत्तदर्शनं	३२३

अध्यायः

विषयः

पृष्ठं

४. यज्ञवैभवखण्डम् (३३३—१०६६)

तस्य पूर्वभागः— (३३३—७६३)

१.	सर्ववेदार्थप्रश्ननिरूपणं	३३३
२.	परापरवेदार्थविचारः	३३६
३.	कर्मयज्ञवैभवनिरूपणं	३४८
४.	वाचिकयज्ञनिरूपणं	३५२
५.	प्रणवविचारनिरूपणं	३६३
६.	गायत्रीविवरणं	३६९
७.	हंसत्रिद्याविवरणं	३७७
८.	षडक्षरविचारः	३९२
९.	ध्यानयज्ञविचारः	४०४
१०.	ज्ञानयज्ञविवरणं	४१२
११.	ज्ञानयज्ञविशेषः	४३१
१२.	अयमेव प्रकारान्तरेण	४३८
१३.	” ”	४४४
१४.	” ”	४५५
१५.	” ”	४६८
१६.	ज्ञानोत्पत्तिकारणनिरूपणं	४७७
१७.	वैराग्योत्पत्तिप्रकारः	४८४
१८.	अनित्यवस्तुविचारः	४९३
१९.	नित्यवस्तुविचारः	५०५
२०.	विशिष्टधर्मविचारः	५११
२१.	मुक्तिसाधनकथनं	५१८
२२.	मार्गप्रामाण्यवर्णनं	५२३
२३.	शङ्करप्रसादकैमवर्णनं	५२९

अध्यायः	विषयः	पृष्ठं
२४.	प्रसादवैभवं	५३६
२५.	इदमेव प्रकारान्तरेण	५४०
२६.	शिवभक्तिविचारः	५४७
२७.	परपदस्वरूपविचारः	५५२
२८.	शिवलिङ्गस्वरूपकथनं	५६२
२९.	शिवस्थानविचारः	५७७

Vol. - II

३०.	भस्मधारणवैभवनिरूपणं	५९९
३१.	शिवप्रीतिकरजीवब्रह्मैक्यविज्ञानवर्णनं	६०९
३२.	भक्त्यभावकारणनिरूपणं	६१३
३३.	परतत्त्वनामविचारः	६१८
३४.	महादेवप्रसादकारणनिरूपणं	६२५
३५.	संप्रदायपरम्पराकथनं	६२९
३६.	सद्योमुक्तिकरक्षेत्रमहिमा	६३३
३७.	मुक्त्युपायकथनं	६४०
३८.	मुक्तिसाधनविचारः	६४४
३९.	वेदानामविरोधः	६६४
४०.	सर्वसिद्धिकरधर्मविचारः	६८३
४१.	पातकविचारः	६८६
४२.	प्रायश्चित्तकथनं	६९१
४३.	पापशुद्ध्युपायकथनं	७०९
४४.	द्रव्यशुद्धिकथनं	७२०
४५.	अभक्ष्यनिवृत्तिकथनं	७३१
४६.	मृत्युसूचकविवरणं	७४१
४७.	अवशिष्टपापस्वरूपकथनं	७४८

अध्यायः

विषयः

पृष्ठं

यज्ञवैभवखण्डस्य उत्तरभागः (७६५—१०६६)

तत्र ब्रह्मगीता (७६५—९९३)

१.	ब्रह्मगीतिः	७६५
२.	वेदार्थविचारः	७७२
३.	साक्षिशिवस्वरूपकथनं	...		७८३
४.	तलवकारोपनिषद्वाख्यानं नाम साक्ष्यस्तित्वकथनं			८२०
५.	आदेशकथनं नाम छान्दोग्योपनिषद्विवरणं			८४६
६.	दहरोपासनं नाम छान्दोग्योपनिषद्विवरणं			८८४
७.	वस्तुस्वरूपविचारो नाम मुण्डकोपनिषद्विवरणं			८९५
८.	तत्त्ववेदनविधिर्नाम कैवल्योपनिषद्विवरणं			९१८
९.	आनन्दस्वरूपकथनं नाम बृहदारण्यकोपनिषद्विवरणं			९२९
१०.	आत्मनो ब्रह्मत्वप्रतिपादनं नाम बृहदारण्यकोपनिषद्विवरणं			९३९
११.	ब्रह्मणः सर्वशरीरस्थितिर्नाम कठबली- श्चेताश्चतरो- पनिषद्विवरणं			९५७
१२.	शिवस्य अहंप्रत्ययाश्रयत्वकथनं नाम ऐतरेयकादि- सर्वोपनिषदां संग्रहः			९८३

यज्ञवैभवखण्डस्य उत्तरभागे

सूतगीता (९९३—१०६६)

१.	सूतगीतिः	९९३
२.	आत्मना सृष्टिकथनं	९९७
३.	सामान्यसृष्टिकथनं	१००९

अध्यायः	विषयः	पृष्ठं
४.	विशेषसूष्टिकथनं	१०२१
५.	आत्मस्वरूपकथनं	१०३१
६.	सर्वशास्त्रार्थसंग्रहवर्णनं	१०४४
७.	रहस्यविचारः	१०५०
८.	सर्ववेदान्तसंग्रहः	१०५५

त्रिंशोऽध्यायः ।

३०. भस्मधारणवैभवनिरूपणम् ।

सूत उवाच—

अथातः संप्रक्ष्यामि भस्मधारणवैभवम् ।

यस्य विज्ञानमात्रेण नरो मुच्येत बन्धनात् ॥ १ ॥

भस्म नानाविधं प्रोक्तं धार्मिकैस्तत्त्वचिन्तकैः ।

एकं विप्रा महाभस्म स्वल्पमन्यत्प्रकीर्तितम् ॥ २ ॥

महाभस्म महादेवो महामायावभासकः ।

भर्त्सनात्सर्वपापानां भासनं तस्य विद्यया ॥ ३ ॥

विद्या वेदोद्भवा साक्षान्मुनयः संशितव्रताः ।

अविद्या फलतश्चान्याः सत्यमेव मयोदितम् ॥ ४ ॥

यस्य साक्षान्महाभस्म भाति स्वात्मतया स्वतः ।

न तस्य भस्मना कार्यं न जटाभिर्न चीवरैः ॥ ५ ॥

यस्य भस्म स्वतो भाति स्वात्मना मुनिपुङ्गवाः ।

न तस्य वर्णधर्मेण कार्यं नाऽऽश्रमधर्मतः ॥ ६ ॥

शिवस्योपासनस्थानान्युक्त्वा तत्रोपासकानां भस्मधारणविधानाय त्रिंश-
मध्यायमारभते—अथात इति ॥ १ ॥ २ ॥ महत्त्वाल्लेख्यत्वाभ्यां द्विधा भस्मा-
भिधाय महतः स्वपरूमाह—महाभस्मेति । मायातत्कार्यसाक्षित्वेन तदवभा-
सनात्तत्त्वज्ञानप्रदानेन सर्वपापक्षयकरतया तद्भर्त्सनाद्वा महादेवो महाभस्म ।
तत्र भर्त्सनं तस्य महादेवस्य । कर्मणि षष्ठी । तद्विषयया विद्यया भवति ॥ ३ ॥
विद्येति । अन्या औपनिषदव्यतिरिक्ताः कलाशास्त्रादिविद्याः फलस्य
बन्धस्य हेतुत्वात्फलतोऽविद्या ॥ ४ ॥ महाभस्मतत्त्वविद्यावतोऽग्निहोत्राद्यल्प-
भस्मानपेक्षामाह—यस्य साक्षादिति । तत्साहचर्येण प्राप्तयोर्जटाचीवरयोरपि
तद्वदेवानपेक्षामाह—नेति ॥ ५ ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते वर्णाश्रमधर्मैरपि न
तस्योपकार इत्याह—यस्य भस्मेति । स्वतो भासकप्रमाणानपेक्षत्वेन यस्य

यस्य भस्माऽऽत्मरूपेण विभाति परयोगिनः ।
 न तस्य तपसा कार्यं न दानेन न चेज्यया ॥ ७ ॥
 यस्य साक्षिस्वरूपेण भस्म भाति स्वयंप्रभम् ।
 न तस्य कार्यं वेदेन न च स्मृतिपुराणकैः ॥ ८ ॥
 यस्य भस्म द्विजा भाति प्रत्यग्रूपेण संततम् ।
 न तस्य कार्यं तीर्थेन नार्चनेन शिवस्य तु ॥ ९ ॥
 भस्मविज्ञानसंपन्नो महायोगी महत्तरः ।
 कृतकृत्यश्च मेधावी का कथा शिव एव सः ॥ १० ॥
 भस्मविज्ञानलाभाय खलु वेदाः सनातनाः ।
 प्रवृत्ताः स्मृतयः सर्वाः पुराणं भारतादि च ॥ ११ ॥
 भस्मविज्ञाननिष्ठस्य न कर्तव्यं कथंचन ।
 केवलं देहयात्रैव कार्याऽऽदेहान्तमास्तिकाः ॥ १२ ॥

स्वात्माना स्वतादात्म्येन भासत इत्यर्थः ॥ ६ ॥ सामान्येनोक्तस्य वर्णादिध-
 र्मस्य वैफल्यं विशेषतोऽप्याह—यस्य भस्मेति । तपसेति वनस्थादिधर्मेण ।
 इज्ययेति गृहस्थधर्मेण दानेनेति साधारणधर्मेण ॥ ७ ॥ वेदशास्त्राध्ययनरू-
 पेण ब्रह्मचारिधर्मेणापि तस्य न प्रयोजनमित्याह—यस्येति ॥ ८ ॥ स्नातक
 बहूदकधर्मेण तीर्थयात्रादिनाऽपि नार्थ इत्याह—यस्य भस्म द्विजा इति ।
 तद्ब्रह्म स्वयं तु प्रत्यगिति संज्ञामात्रेण भेदभानं न स्वरूपेत्यर्थः ॥ ९ ॥
 उक्ततत्तद्धर्मविरहेऽपि तत्तत्फलविरहोऽपि स्यादिति चेन्न । तस्य परशिवतया
 परमैश्वर्यत्वेनार्वाचीनेषु निःस्पृहता स्यादित्याह—भस्मविज्ञानेति ॥ १० ॥ ११ ॥
 प्रागुक्तवेदार्थवैफल्यं कथमिति चेत्तस्य ज्ञानसाधनत्वाद्धिदुषस्तत्साध्यज्ञानस्य
 सिद्धत्वादित्याह—भस्मविज्ञानेति । न केवलं वेदशास्त्रस्य व्यवहारो देहया-
 त्रानुपयुक्तो लौकिकव्यवहारोऽपि तस्य निष्प्रयोजन इत्याह—केवलमिति ।
 आदेहान्तमामरणम् ॥ १२ ॥ महाभस्मोक्त्वा स्वल्पभस्मनो वैदिकस्मार्तलौ-

स्वल्पं भस्म द्विजश्रेष्ठा बहुधा परिकीर्तितम् ।

किकभेदेन विभागमाह—स्वल्पं भस्मेत्यादिना । श्रुतिविहितेनाऽऽधानेन संस्कृताग्नावग्निहोत्राद्यनुष्ठानेन यन्निष्पन्नं तच्छौतं भस्म । तदेव हि लिङ्गपुराणे भस्मस्नानाङ्गत्वेनोक्तम्—“ भस्मस्नानं पुनः कुर्याद्विधिवद्देहशुद्धये शोध्य भस्म यथान्यायं पुराणेनाग्निहोत्रजम् ॥ ईशानेन शिरोदेशं मुखं तत्पुरुषेण तु । उरोदेशमघोरेण गुह्यं वामेन सुव्रताः ॥ सद्येन पादौ सर्वाङ्गं प्रणवेनाभिषिञ्चयेत् । भस्मस्नानपरो विप्रो भस्मस्नायी जितेन्द्रियः ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तः शिव सायुज्यमाप्नुयात् । यद्यकार्यसहस्राणि कृत्वा वै स्नाति भस्मना ॥ तत्सर्वं दहते भस्म यथाऽग्निस्तेजसा वनम् ” इति । कल्पानुकल्पोपकल्पाकल्पभेदेन भस्मनश्चातुर्विध्यमभिधाय तस्य मुख्यं कल्पत्वमस्यैवोक्तं सिद्धान्तशेखरे—“ मूलेन शोधितं भस्म कल्पाख्यं परिकीर्तितम् । अग्निहोत्रसमुद्भूतमथवा भस्म कल्पकम् ” इति । बोधायनादिस्मृतिपुराणोक्तविधानेन संस्कृतं भस्म स्मार्तम् । यदाह बोधायनः—“ सद्येन गोशकृद्ग्राह्यं वामात्पिण्डाभिमन्त्रणम् । अघोरेण दहेत्पिण्डं ग्राह्यं तत्पुरुषेण तु ॥ स्नानमीशानमन्त्रेण कुर्यान्मूर्धादिपादतः । आचम्य कूर्च आसीनः शिवो भूत्वा शिवं यजेत् ” इति । तथा शिवपुराणे—भस्मस्नानं तु कृत्वा तु विधिना पञ्चभिः क्रमात् । मन्त्रस्नानं पुनः कुर्यात्कृत्वाऽऽदौ वारुणं मुने ॥ प्रणवेन तु संशोध्य ततो हस्ततलं क्रमात् । गन्धादिभिश्च संमृज्य जपेदित्थं षडक्षरम् ॥ रुद्राग्नेर्यत्परं वीर्यं तद्भस्म परिकीर्तितम् । तस्मात्सर्वेषु लोकेषु वीर्यवान्भस्मसंयुतः ॥ भासकं भसितं चोक्तं भस्म कल्मषभक्षणात् । भूतिर्भूतिकरं पुंसां रक्षा रक्षाकरं परम् ” इति । तथा भविष्यत्पुराणे—“ यः स्नानमारभेन्नित्यमाग्नेयं संयतोन्द्रियः । कुलैकविंशमुत्तार्य स गच्छेत्परमां गतिम् ॥ महापातकयुक्तो वा युक्तो वा सर्वपातकैः ” इति । श्रीमहाभारते—“ आयुष्कामो नरो राजन्मृतिकामोऽथवा नरः । नित्यं वै धारयेद्भस्म मोक्षकामी च वै द्विजः ” इति । कूर्मपुराणे—“ ब्रह्मचारी मिताहारो भस्मनिष्ठः समाहितः । जपेदामरणं रुद्रं स याति परमां गतिम् ” इति । शिवधर्मे—“ भस्मस्नानं जलस्नानादसंख्येयगुणाधिकम् । तस्माद्रारुणमत्सृज्य स्नानमाग्नेयमाचरेत् । योऽश्रीयाद-

श्रौतमेकं तथा स्मार्तमपरं पाण्डितोत्तमाः ॥ १३ ॥
 श्रौतं भस्म द्विजा मुख्यं स्मार्तं गौणं प्रकीर्तितम् ।
 अन्यच्चास्ति द्विजा भस्म लौकिकं केवलं परम् ॥ १४ ॥
 श्रौतं भस्म तथा स्मार्तं द्विजानामेव कीर्तितम् ।
 अन्येषामपि सर्वेषामपरं भस्म लौकिकम् ॥ १५ ॥
 सर्वाङ्गोद्धूलनेनैव तथा तिर्यक्त्रिपुण्ड्रकैः ।
 भस्म धार्यमिति प्रोक्तं द्विजानां मुनिपुङ्गवैः ॥ १६ ॥
 धारणं मन्त्रतः प्रोक्तं द्विजानां मुनिपुङ्गवैः ।
 केवलं धारणं विप्रा अन्येषामपि कीर्तितम् ॥ १७ ॥
 अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैर्जाबालोपनिषद्गतैः ।
 सप्तभिर्धूलनं कार्यं भस्मना सजलेन च ॥ १८ ॥

नमस्नातः पापमस्ति च केवलम् । तस्मात्स्नात्वाैव भुञ्जीत भस्मना सलिलेन
 च ॥ प्रातः स्नात्वाऽभसा गच्छेद्भस्मना च शिवं पदम् । पापकंचुकमुत्सृ-
 ज्य कुलसप्तकमुद्धरेत् । दुःशीलः शीलयुक्तो वा यो वा कां वाऽथ लक्षितः ।
 भूतिशासनसंयोगात्स पूज्यो राजपुत्रवत् ॥ वनस्पतिगते सोमे भस्मोद्धूलित-
 देहभृत् । अर्चितं शंकरं दृष्ट्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ” इति ॥ १३ ॥ १४ ॥
 उक्तभस्मनोऽधिकारिविभागमाह—श्रौतं भस्म तथेति । श्रौतस्मार्तभस्मद्वयस्य
 वेदमन्त्रैककरणकत्वेन तत्र शूद्रादेरनधिकारात् ॥ १५—१७ ॥ अग्निरित्या-
 दिभिरिति । “ अग्निरिति भस्म । वायुरिति भस्म । जलमिति भस्म । स्थल-
 मिति भस्म । व्योमेति भस्म । सर्वं ह वा इदं भस्म । मन एतानि चक्षुषि
 भस्मानि ” इत्येते च सप्त मन्त्रा यद्यप्यथर्वशिरस्यधीयन्ते तत्र विनियुज्यन्ते
 तथाऽपि जाबालोपनिषद्यपि विनियोग एतेषामस्तीति जाबालोपनिषद्गतैरित्यु-
 क्तम् । श्रूयते हि तत्रापि—“ अग्निरित्यादिना भस्म गृहीत्वा निमृज्याङ्गानि
 सस्पृशेत् ” इति ॥ १८ ॥ भस्मस्नानानन्तरं त्रिपुण्ड्रधारणमाह—त्रियायु-

त्रियायुषेण मन्त्रेण द्विजास्तिर्यक्त्रिपुण्ड्रकम् ।

धार्यं प्रोक्तं द्विजश्रेष्ठा धार्मिकैर्वेदपारगैः ॥ १९ ॥

षेणेति । स च मन्त्र एवम् “त्रियायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्रियायुषम् । अग-
स्त्यस्य त्रियायुषं यदेवानां त्रियायुषम् । तन्मे अस्तु त्रियायुषम् ” इति ।
त्रिपुण्ड्रधारणे बृहज्जाबालश्रुतिः । “तथोपरि तिर्यक्त्रिपुण्ड्रं धारयेत् ” इति ।
तथा लौगाक्षिः—“मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैर्ललाटे भस्मना कृतः । स त्रिपुण्ड्रो
भवेच्छस्तो महापातकनाशनः ॥ त्रिपुण्ड्रं धारयेद्यस्तु शिवाप्रणतमानसः ।
भूर्भुवः स्वस्त्रयो लोका धृतास्तेन महात्मना ॥ त्रिपुण्ड्रधृग्विप्रवरो यो रुद्राक्ष-
धरः शुचिः । स हन्ति रोगदुरितव्याधिदुर्भिक्षतस्करान् ॥ स प्राप्नोति परं
ब्रह्म यस्मान्नाऽऽवर्तते पुनः । स पङ्क्तिपावनः श्राद्धे पूज्यो विप्रैः सुरैरपि ॥
श्राद्धे यज्ञे जपे होमे वैश्वदेवे सुरार्चने । धृतत्रिपुण्ड्रः पूतात्मा मृत्युं जयति
मानवः” इति ॥ भविष्यत्पुराणे—“शिवाग्निकार्यं यः कृत्वा कुर्यात्त्रियायु-
षाऽऽत्मवित् । मुच्यते सर्वपापैस्तु स्पृष्टेन भवभस्मना ॥ सितेन भस्मना
कुर्यात्त्रिसंध्यं यस्त्रिपुण्ड्रकम् । सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवेन सह मोदते ”
इति ॥ कूर्मपुराणे—सितेन भस्मना कुर्यात्ललाटे तु त्रिपुण्ड्रकम् ।
योऽसावनादिर्भूतादिलोकात्मा स धृतो भवेत् । उपर्यधोभागयोगात्त्रिपुण्ड्रस्य
तु धारणम् ” इति । स्कान्दपुराणेऽपि—“शिरोललाटश्रुतिकण्ठबाहुरोमा-
भियुक्तानि षडङ्गुलानि । स्थानेषु चैतेषु चतुर्वर्षीह नक्षत्ररूपाणि सितानि
विद्धि ॥ त्रियायुषं जमदग्नेरिति कुर्यात्त्रिपुण्ड्रकम् ॥ अथर्वसूत्रमन्त्रेण कुर्या-
त्तत्पुरुषेण वा । वर्तुलेन भवेद्द्वयाधिर्दार्धेणैव तपःक्षयः ॥ नेत्रयुग्मप्रमाणेन
त्रिपुण्ड्रं धारयेद्बुधः ” इति । शिवपुराणे—अकृत्वा भस्मना स्नानं न जपेद्वै
षडक्षरम् । त्रिपुण्ड्रं च लिखित्वा तु विधिना भस्मना जपेत् । अन्यजो वाऽध-
मो वाऽपि मूर्खो वा पतितोऽपि वा ॥ यस्मिन्देशे वसेन्नित्यं भूतिशासनसं-
युतः । तस्मिन्सदाशिवः सोमः सर्वभूतगणावृतः ॥ सर्वतीर्थैश्च तीर्थज्ञैः सांनिध्यं
कुरुते सदा । सर्वाङ्गोद्धूलनं चैव न तु कल्पं त्रिपुण्ड्रैः ॥ त्रिपुण्ड्रसहितो विप्रः
पूज्यः सर्वैः सुरासुरैः । यस्मिन्देशे शिवज्ञानी भूतिशासनसंयुतः ॥ गतो
यदृच्छया वाऽपि तस्मिन्स्तीर्थाः समागताः । बहुनाऽत्र किमुक्तेन संपूज्याः

मेधावीत्यादिना वाऽपि ब्रह्मचारी दिने दिने ।
 भस्मना सजलेनैव धारयेच्च त्रिपुण्ड्रकम् ॥ २० ॥
 त्रैयम्बकेण मन्त्रेण प्रणवेन शिवेन वा ।
 गृहस्थश्च वनस्थश्च धारयेच्च त्रिपुण्ड्रकम् ॥ २१ ॥
 ओङ्कारेण त्रिरुक्तेन सहंसेन त्रिपुण्ड्रकम् ।
 धारयेद्भिक्षुको नित्यमिति जाबालिकी श्रुतिः ॥ २२ ॥
 ललाटे चैव दोर्द्वे तथैवोरसि बुद्धिमान् ।
 त्रिपुण्ड्रं धारयेन्नित्यं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥ २३ ॥
 वर्णानामाश्रमाणां च मन्त्रतोऽमन्त्रतोऽपि च ।
 त्रिपुण्ड्रोद्धूलनं प्रोक्तं जाबालैरादरेण च ॥ २४ ॥
 उद्धूलनं त्रिपुण्ड्रं च ज्ञानाङ्गत्वेन सादरम् ।
 आमनन्ति मुनिश्रेष्ठाः श्वेताश्वतरशाखिनः ॥ २५ ॥
 अयमत्याश्रमो धर्मो यैः समाचरितो मुदा ।
 तेषामेव शिवज्ञानं संसारच्छेदकारणम् ॥ २६ ॥
 उद्धूलनं त्रिपुण्ड्रं च मायापाशनिवृत्तये ।
 आमनन्ति मुनिश्रेष्ठा अथर्वशिरसि स्थिताः ॥ २७ ॥
 तथाऽपि मायाविच्छेदो ज्ञानादेव तु केवलात् ।

शिवयोगिनः ॥ लिङ्गार्चनं सदा कार्यं जप्यो मन्त्रः षडक्षरः ” इति ॥ १९ ॥
 आश्रमभेदेन विकल्पितान्मन्त्रभेदानाह—मेधावीत्यादिनेति ॥ २०—२५ ॥
 श्वेताश्वतरशाखिन आमनन्तीत्युक्तं ते यदामनन्ति तदाह—अयमत्याश्रम इति ॥
 २६ ॥ श्रुत्यन्तरेऽपि संवादमाह—उद्धूलनमिति ॥ २७ ॥ पाशनिवृत्तये
 चेदामनन्ति तर्हि ज्ञानाङ्गत्वेनाऽऽमनद्भिः सह विरोध इत्यत आह—तथाऽपी-
 ति । तत्र हेतुमाह—ज्ञानादेवेति । केवलादिति । न भस्मस्नानसंहितादि-

अज्ञानस्य तु विज्ञानं बाधकं खलु नेतरत् ॥ २८ ॥
 व्रतं पाशुपतं येन सम्यगाचरितं बुधाः ।
 तस्य ज्ञानं विजायेत तेन पाशविमोचनम् ॥ २९ ॥
 उद्धूलनं त्रिपुण्ड्रं च ज्ञानाङ्गत्वेन केवलम् ।
 आमनन्ति मुनिश्रेष्ठाः साक्षात्कैवल्यशाखिनः ॥ ३० ॥
 अतोऽपि पाशविच्छेदलाभाय ज्ञानसिद्ध्ये ।
 उद्धूलनं त्रिपुण्ड्रं च मुमुक्षुः सम्यगाचरेत् ॥ ३१ ॥
 अग्न्यादिभ्यः परा भूतिस्तया तिर्यक्त्रिपुण्ड्रकम् ।
 धूलनं चाऽऽचरेदेव मुमुक्षुर्ज्ञानसिद्ध्ये ॥ ३२ ॥
 भस्मनोद्धूलनं चैव तथा तिर्यक्त्रिपुण्ड्रकम् ।

त्यर्थः । तत्रोपपत्तिमाह—अज्ञानस्येति । “ तमेवं विद्वानमृत इह भवति ।
 नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ” इति श्रुत्या मायानिवृत्तिरूपेऽमृतत्वे ज्ञानाति-
 रिक्तसाधननिरासादित्यर्थः ॥ २८ ॥ तर्हि व्रतवैयर्थ्यमित्यत आह—व्रतं पाशु-
 पतमिति । व्रतक्षपितकल्मषस्यैवोपनिषज्ज्ञानान्मायापाशस्य निवृत्तिरिति व्रता-
 त्तिनिवृत्तिरित्युच्यते । एवं हि श्रूयते “ व्रतमेतत्पाशुपतं पशुपाशविमोक्षाय ”
 इति । अथर्वशिरसि साक्षान्मायापाशनिवृत्तिहेतुत्वेन श्रुतमपि व्रतमौपनिषद-
 ज्ञानद्वारेणैव न साक्षादिति न्यायादुक्तम् ॥ २९ ॥ न केवलं न्यायात्प्रत्यक्ष-
 श्रुतावप्येवमाम्नायत इत्याह—साक्षात्कैवल्यशाखिन इति ॥ ३० ॥ ज्ञानद्वारे-
 ण साधनतामुक्तामुपसंहरति—अतोऽपीति । अस्मिन्परंपरासाधनत्वेऽपीत्यर्थः ॥
 ३१ ॥ उद्धूलनत्रिपुण्ड्रयोरुक्ते ज्ञानसाधनत्वे उपपत्तिमाह—अग्न्यादिभ्य
 इति । अग्न्यम्बुपृथिवीलक्षणात्तत्त्वज्ञानसाधनाद्भूतत्रयादुत्पन्ना भूतिः । अत-
 स्तया कृतमुद्धूलनं त्रिपुण्ड्रं च ज्ञानसाधनमित्यर्थः । भूतत्रयस्य च ज्ञानसाध-
 नतोक्ता छन्दोगोपनिषदि—“ अन्नेन सोम्य शुक्लेनापो मूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य
 शुक्लेन तेजोमूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुक्लेन सन्मूलमन्विच्छ ” इति ॥ ३२ ॥
 उद्धूलनत्रिपुण्ड्रयोः कैवल्यसिद्ध्ये कर्तव्यतोक्ता । अकरणे तदसिद्धिमाह—

प्रमादादपि मोक्षार्थी न त्यजेदिति हि श्रुतिः ॥ ३३ ॥

भस्मनोद्धूलनं चैव तथा तिर्यक्त्रिपुण्ड्रकम् ।

महापापविनाशाय विधत्ते वैदिकी श्रुतिः ॥ ३४ ॥

भस्मनोद्धूलनं चैव तथा तिर्यक्त्रिपुण्ड्रकम् ।

रक्षार्थं सर्वजन्तूनां विधत्ते वैदिकी श्रुतिः ॥ ३५ ॥

भस्मनोद्धूलनं चैव तथा तिर्यक्त्रिपुण्ड्रकम् ।

मङ्गलार्थं च सर्वेषां विधत्ते वैदिकी श्रुतिः ॥ ३६ ॥

भस्मनोद्धूलनं चैव तथा तिर्यक्त्रिपुण्ड्रकम् ।

पवित्रार्थं च सर्वेषां विधत्ते वैदिकी श्रुतिः ॥ ३७ ॥

भस्मनोद्धूलनं चैव तथा तिर्यक्त्रिपुण्ड्रकम् ।

माहेश्वराणां लिङ्गार्थं विधत्ते वैदिकी श्रुतिः ॥ ३८ ॥

भस्मनोद्धूलनं चैव तथा तिर्यक्त्रिपुण्ड्रकम् ।

लिङ्गार्थं चैव सर्वेषां विधत्ते वैदिकी श्रुतिः ॥ ३९ ॥

भस्मनोद्धूलनं चैव तथा तिर्यक्त्रिपुण्ड्रकम् ।

स्नानत्वेनैव सर्वेषां विधत्ते वैदिकी श्रुतिः ॥ ४० ॥

भस्मनोद्धूलनमिति । मुमुक्षोस्यागनिषेधादेव त्याग इष्यमाणमुक्तेरसिद्धिर्ज्ञायते ।
इत आरभ्याध्यायशेषेण भस्मोद्धूलनस्य त्रिपुण्ड्रधारणस्य च करणे याः
सिद्धय उक्ता अकरणे च प्रत्यवायास्तत्सर्वं प्रपञ्चितं कालाग्निरुद्रोपनिषदि ।
अतः सा सर्ववोदाह्रियते—“ अथ कालाग्निरुद्रं भगवन्तं सनत्कुमारः पप्र-
च्छाधीहि भगवंस्त्रिपुण्ड्रविधिं किं तत्त्वं किं द्रव्यं कियत्स्थानं कति प्रमाणं का
रेखाः के मन्त्राः का शक्तिः किं दैवतं कः कर्ता किं फलमिति । तं होवाच
भगवान्यद्द्रव्यं तदाग्नेयं भस्म सद्योजातादिपञ्चब्रह्ममन्त्रैः परिगृह्याग्निरिति
भस्मेत्यनेन मन्त्रेणाभिमन्त्र्य मा नस्तोक इति समुद्धृत्य जलेन संसिच्य त्रिया-

भस्मनोद्धूलनं चैव तथा तिर्यक्त्रिपुण्ड्रकम् ।
 व्रतत्वेनैव सर्वेषां विधत्ते वैदिकी श्रुतिः ॥ ४१ ॥
 भस्मनोद्धूलनं चैव तथा तिर्यक्त्रिपुण्ड्रकम् ।
 दानत्वेनैव सर्वेषां विधत्ते वैदिकी श्रुतिः ॥ ४२ ॥
 भस्मनोद्धूलनं चैव तथा तिर्यक्त्रिपुण्ड्रकम् ।
 तपस्त्वेनैव सर्वेषां विधत्ते वैदिकी श्रुतिः ॥ ४३ ॥
 भस्मनोद्धूलनं चैव तथा तिर्यक्त्रिपुण्ड्रकम् ।
 यज्ञत्वेनैव सर्वेषां विधत्ते वैदिकी श्रुतिः ॥ ४४ ॥
 भस्मनोद्धूलनं चैव तथा तिर्यक्त्रिपुण्ड्रकम् ।
 सर्वधर्मतया पुंसां विधत्ते वैदिकी श्रुतिः ॥ ४५ ॥
 शिवेन विष्णुना चैव ब्रह्मणा वज्रिणा तथा ।
 देवताभिर्धृतं भस्म त्रिपुण्ड्रोद्धूलनात्मना ॥ ४६ ॥
 उमादेव्या च लक्ष्म्या च वाचा चान्याभिरास्तिकाः ।
 सर्वस्त्रीभिर्धृतं भस्म त्रिपुण्ड्रोद्धूलनात्मना ॥ ४७ ॥
 यक्षराक्षसगन्धर्वसिद्धविद्याधरादिभिः ।
 मुनिभिश्च धृतं भस्म त्रिपुण्ड्रोद्धूलनात्मना ॥ ४८ ॥
 ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैरपि च संकरैः ।
 अपभ्रंशैर्धृतं भस्म त्रिपुण्ड्रोद्धूलनात्मना ॥ ४९ ॥

युषमिति शिरोललाटवक्षस्कन्धेष्विति त्रिभिस्त्रियायुर्पस्त्रियम्बकैस्तिर्यक्तिस्रो रेखाः
 प्रकुर्वीत व्रतमेतच्छाभवं सर्वेषु वेदेषु वेदवादिभिरुक्तं तत्समाचरेन्मुमुक्षुरपुन-
 र्भवाय । अथ सनत्कुमारः प्रमाणमस्य त्रिधा चाऽऽललाटादा चक्षुषश्चाऽऽ-
 भ्रुवोर्मध्यतो याऽस्य प्रथमा रेखा गार्हपत्यश्चाकारो रजो भूर्लोकश्चाऽऽत्मा
 क्रियाशक्तिर्ऋग्वेदः प्रातःसवनं महेश्वरो देवतेति । याऽस्य द्वितीया रेखा सा

उद्धूलनं त्रिपुण्ड्रं च यैः समाचरितं मुदा ।
 त एव शिष्टा विद्वांसो नेतरे मुनिपुङ्गवाः ॥ ५० ॥
 उद्धूलनं त्रिपुण्ड्रं च श्रद्धया नाऽऽचरन्ति ये ।
 तेषां नास्ति विनिर्मोक्षः संसाराज्जन्मकोटिभिः ॥ ५१ ॥
 उद्धूलनं त्रिपुण्ड्रं च श्रद्धया नाऽऽचरन्ति ये ।
 तेषां नास्ति शिवज्ञानं कल्पकोटिशतैरपि ॥ ५२ ॥
 उद्धूलनं त्रिपुण्ड्रं च श्रद्धया नाचरन्ति ये ।
 तेषां नास्ति समाचारो वर्णाश्रमसमन्वितः ॥ ५३ ॥
 उद्धूलनं त्रिपुण्ड्रं च श्रद्धया नाऽऽचरन्ति ये ।
 ते महापातकैर्युक्ता इति शास्त्रस्य निर्णयः ॥ ५४ ॥
 उद्धूलनं त्रिपुण्ड्रं च श्रद्धया नाऽऽचरन्ति ये ।
 तैः समाचरितं सर्वं विपरीतफलाय हि ॥ ५५ ॥
 महापातकयुक्तानां जन्तूनां पूर्वजन्मसु ।
 त्रिपुण्ड्रोद्धूलनद्वेषो जायते सुदृढं बुधाः ॥ ५६ ॥
 त्रिपुण्ड्रोद्धूलने श्रद्धा येषां नैवोपजायते ।
 उपपातकदोषेण दुष्टास्ते नात्र संशयः ॥ ५७ ॥
 त्रिपुण्ड्रोद्धूलनादौ च दर्शने श्रवणेऽपि च ।
 वाञ्छा न जायते येषां ते महापापसंयुताः ॥ ५८ ॥
 येषां क्रोधो भवेद्भस्मधारणे तत्प्रमाणके ।
 ते महापातकैर्युक्ता इति मे निश्चिता मतिः ॥ ५९ ॥

दक्षिणाग्निरुकारः सत्त्वमन्तरिक्षमन्तरात्मेच्छाशक्तिर्यजुर्वेदो माध्यंदिनं सवनं
 सदाशिवो देवतेति । याऽस्य तृतीया रेखा साऽऽहवनीयो मकारस्तमो द्यौः

भस्मधारणमाहात्म्यं मया वक्तुं न शक्यते ।
 गुरुणा चापि मे विप्राः कल्पकोटिशतैरपि ॥ ६० ॥
 ब्रह्मणा विष्णुना चापि रुद्रेणापि मुनीश्वराः ।
 भस्मधारणमाहात्म्यं न शक्यं परिभाषितुम् ॥ ६१ ॥
 अहो मोहस्य माहात्म्यं मुनीन्द्रा ब्रह्मवादिनः ।
 ये नरा भस्म संत्यज्य कुर्वन्त्यन्यत्समीहितम् ॥ ६२ ॥
 अतिरहस्यमिदं मुनिपुङ्गवाः कथितमेव
 समस्तजगद्धितम् । यदि समाचरितं मनुजैर्मुदा
 सफलमेव हि जन्म न संशयः ॥ ६३ ॥
 इति श्रीस्कान्दपुराणे सूतसंहितायां चतुर्थे यज्ञवैभवखण्डे
 भस्मधारणवैभवं नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

अथैकत्रिंशोऽध्यायः ।

३१. शिवप्रीतिकरजीवब्रह्मैक्यविज्ञानवर्णनम् ।

सूत उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि शिवप्रीतिकरं मुदा ।

परमात्मा ज्ञानशक्तिः सामवेदः सायंदिनं सवनं महादेवो देवतेति । यस्त्रिपुण्ड्रं
 भस्मना करोति यो विद्वान्ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो यतिर्वा स समस्तमहापा-
 तकोपपातकेभ्यः पूतो भवति स सर्वेषु तीर्थेषु स्नातो भवति स संततं सर्वरुद्र-
 जापी भवति स सर्वान्वेदानधीतो भवति स सकलभोगभुग्देहं त्यक्त्वा शिवसा-
 युज्यमेति न स पुनरावर्तते न स पुनरावर्तत इत्याह भगवान्कालाग्निरुद्रः ।
 यस्त्वेतदर्धाते सोऽप्येवमेव भवतीत्यो सत्यमित्युपनिषत् ” इति ॥ २३-६३ ॥

इति श्रीस्कान्दपुराणे सूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां चतुर्थे यज्ञवैभवखण्डे

भस्मधारणवैभवं नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

श्रद्धया सह विप्रेन्द्राः शृणुतातीव शोभनम् ॥ १ ॥

जीवब्रह्मैक्यविज्ञानं विशुद्धं वेदसंभवम् ।

देवदेवस्य विप्रेन्द्रा महाप्रीतिकरं सदा ॥ २ ॥

सर्वं ब्रह्मेति विज्ञानं यत्तद्वेदान्तवाक्यजम् ।

देवदेवस्य विप्रेन्द्रा महाप्रीतिकरं सदा ॥ ३ ॥

साम्बमूर्तिधरस्यास्य शिवस्य ध्यानमास्तिकाः ।

देवदेवस्य विप्रेन्द्रा महाप्रीतिकरं सदा ॥ ४ ॥

नृत्यमानस्य देवस्य ध्यानं यत्तद्विजोत्तमाः ।

देवदेवस्य विप्रेन्द्रा महाप्रीतिकरं सदा ॥ ५ ॥

शिवशंकररुद्रादिशब्दाभ्यासश्च सादरम् ।

देवदेवस्य विप्रेन्द्रा महाप्रीतिकरं सदा ॥ ६ ॥

शिवभक्तिश्च विप्रेन्द्रा गुरुभक्तिस्तथैव च ।

देवदेवस्य विप्रेन्द्रा महाप्रीतिकरी सदा ॥ ७ ॥

श्रुतिस्मृतिपुराणेषु विश्वासो यः स आस्तिकाः ।

देवदेवस्य विप्रेन्द्रा महाप्रीतिकरः सदा ॥ ८ ॥

अध्यापनं चाध्ययनं वेदवेदान्तयोरपि ।

देवदेवस्य विप्रेन्द्रा महाप्रीतिकरं सदा ॥ ९ ॥

वेदवेदान्तवाक्यानां तात्पर्यस्य निरूपणम् ।

देवदेवस्य विप्रेन्द्रा महाप्रीतिकरं सदा ॥ १० ॥

त्रिपुण्ड्रोद्धूलनाचारो जाबालोक्तेन वर्त्मना ।

भस्मोद्धूलनत्रिपुण्ड्रास्नवयदन्यच्छिवप्रीतिकरं तद्वक्तुं प्रतिजानीते —
अथात इति ॥ १ ॥ जीवब्रह्मेति । तद्धि शिवपूजाभेदानां मध्य उत्तमा निरा-

देवदेवस्य विप्रेन्द्रा महाप्रीतिकरः सदा ॥ ११ ॥
 कण्ठे शिरसि वा हस्ते रुद्राक्षाणां च धारणम् ।
 देवदेवस्य विप्रेन्द्रा महाप्रीतिकरं सदा ॥ १२ ॥
 लिङ्गे शिवार्चनं नित्यं वेदोक्तेनैव वर्त्मना ।
 देवदेवस्य विप्रेन्द्रा महाप्रीतिकरं सदा ॥ १३ ॥
 वाराणस्यादिके स्थाने यात्राकरणमादरात् ।
 देवदेवस्य विप्रेन्द्रा महाप्रीतिकरं सदा ॥ १४ ॥
 शान्तिदान्त्यादिसंपत्तिर्मुमुक्षुत्वं मुनीश्वराः ।
 देवदेवस्य विप्रेन्द्रा महाप्रीतिकरं सदा ॥ १५ ॥
 नित्यानित्यार्थविज्ञानं वैराग्यं सुदृढं तथा ।
 देवदेवस्य विप्रेन्द्रा महाप्रीतिकरं सदा ॥ १६ ॥
 यज्ञदानतपःकर्मनिष्ठा चाऽऽश्रमरक्षणम् ।
 देवदेवस्य विप्रेन्द्रा महाप्रीतिकरं सदा ॥ १७ ॥
 स्वजातिविहिताचारस्तथाऽन्याचारवर्जनम् ।
 देवदेवस्य विप्रेन्द्रा महाप्रीतिकरं सदा ॥ १८ ॥
 निषिद्धकर्मणां त्यागो दुर्वृत्तानामुपेक्षणम् ।
 देवदेवस्य विप्रेन्द्रा महाप्रीतिकरं सदा ॥ १९ ॥
 दया सर्वेषु भूतेषु मार्गदूषणवर्जनम् ।
 देवदेवस्य विप्रेन्द्रा महाप्रीतिकरं सदा ॥ २० ॥
 द्विजानामपि शुश्रूषा ज्ञानिनां च विशेषतः ।
 देवदेवस्य विप्रेन्द्रा महाप्रीतिकरी सदा ॥ २१ ॥
 शिवज्ञानैकनिष्ठस्य गुरोः शुश्रूषणं सदा ।

शिवप्रीतिकराणां तु विशिष्टं नात्र संशयः ॥ २२ ॥

पुरा काचित्कुलालस्त्री बभूवातीव सुन्दरी ।

सा सहस्रत्रयं हत्वा विप्राणामर्थवाञ्छया ॥ २३ ॥

महाधनवती भूत्वा मायया परिमोहिता ।

यथेष्टं भूतले विप्राश्चचार परिगर्विता ॥ २४ ॥

कश्चिद्विज्ञानसंपन्नो महायोगी सुनिश्चलः ।

श्रीमद्वक्षिणकैलासं शिवस्थानोत्तमोत्तमम् ॥ २५ ॥

वर्तितुं श्रद्धयाऽगच्छद्विदित्वा देशवैभवम् ।

तं दृष्ट्वा सा स्वभोगार्थं प्रणिपत्य तपस्विनम् ॥ २६ ॥

परिगृह्यातिसंतुष्टा गृहे स्वीये विचक्षणा ।

स्नाप्य वस्त्रादिकं दत्त्वा भोजयित्वाऽनुमोदितः ॥ २७ ॥

चन्दनाद्यैरलंकृत्य दत्त्वा ताम्बूलपूर्वकम् ।

सामाश्वास्य महात्मानं प्रियं भुक्तवती द्विजाः ॥ २८ ॥

सोऽपि विज्ञानसंपन्नो महायोगी निराकुलः ।

अतीव प्रीतिमापन्नस्तया सह मुनीश्वराः ॥ २९ ॥

श्रीमद्वक्षिणकैलासे शिवस्थानोत्तमोत्तमे ।

अवर्तत चिरं कालमतीव प्रीतिसंयुतः ॥ ३० ॥

देवदेवो महाप्रीतस्तया शुश्रूषया द्विजाः ।

तस्यै परमकैवल्यं ददौ विज्ञानपूर्वकम् ॥ ३१ ॥

बहवो ज्ञाननिष्ठस्य शुश्रूषाबलतो द्विजाः ।

शिवप्रीतिमवाप्याऽऽशु विमुक्ता भवबन्धनात् ॥ ३२ ॥

अत उक्तेषु सर्वेषु शुश्रूषा शिवयोगिनः ।

शिवप्रीतिकरी साक्षादिति वेदार्थसंग्रहः ॥ ३३ ॥
 अतः शिवप्रीतिकरं विचार्य द्विजोत्तमा वेदविदां वरिष्ठाः ।
 मदुक्तमार्गेण शिवप्रियेण सदाशिवप्रीतिकरं कुरुध्वम् ॥ ३४ ॥
 इति श्रीस्कान्दपुराणे सूतसंहितायां चतुर्थे यज्ञवैभवखण्डे
 जीवब्रह्मैक्यनिरूपणं नाम एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

अथ द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

३२. भक्त्यभावकारणनिरूपणम् ।

सूत उवाच—

अथ वक्ष्ये महादेवश्रद्धाभावस्य कारणम् ।
 मनुष्याणां मुनिश्रेष्ठाः शृणुत श्रद्धया सह ॥ १ ॥
 पुरा कालविपाकेन प्राणिकर्मवशेन च ।
 पञ्च सप्त च वर्षाणि न बवर्ष शतक्रतुः ॥ २ ॥
 अनावृष्ट्या द्विजा भूमिर्दुर्भिक्षाऽभवदास्तिकाः ।
 क्षुत्पीडा च महातीव्रा विजाता सर्वदेहिनाम् ॥ ३ ॥
 मनुष्याश्च दुराचारा अभवन्नन्नवाञ्छया ।
 हत्वा केचिन्मनुष्यांश्च भुक्तवन्तो विमोहिताः ॥ ४ ॥
 हत्वा केचित्पशून्मोहादजान्केचन मोहिताः ।

धारा पूजेति पूर्वमुक्तम् । निगदव्याख्यानमन्यत् ॥ २—३४ ॥

इति स्कान्दपुराणे श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां चतुर्थे यज्ञवैभवखण्डे
 जीवब्रह्मैक्यनिरूपणं नाम एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

श्रद्धाविरोधिनस्तदभावस्य कारणं हेयतया ज्ञातव्यमिति तद्वक्तुं प्रतिजा-
 नीते—अथ वक्ष्ये इति ॥ १ ॥ श्रेयोर्थिनामपि पुरुषाणां सकलश्रेयोहेतुभू-

तुरङ्गांश्च गजान्केचिद्भुक्तवन्तो यथाबलम् ॥ ५ ॥

ब्राह्मणाः केचिदालोड्य विशिष्टा मुनिसत्तमाः ।

गौतमस्याऽऽश्रमे पुण्यं ययुः सर्वे महत्तरम् ॥ ६ ॥

गौतमस्य तपोयोगात्प्रसादाच्छंकरस्य च ।

आश्रमस्तस्य विप्रेन्द्राः सुभिक्षस्त्वभवद्भृशम् ॥ ७ ॥

ते संभूय मुनिश्रेष्ठं गौतमं प्रणिपत्य च ।

प्रोचुः क्लेशेन संयुक्ता द्विजाः कारुणिकं प्रति ॥ ८ ॥

वयं क्षुत्पीडिताः सर्वे भगवन्भववल्लभ ।

केवलं कृपयैवास्मान् रक्ष रक्ष हिते रत ॥ ९ ॥

इति विज्ञापितः श्रीमान्महाकारुणिकोत्तमः ।

गौतमः सर्वविप्राणामभयं दत्तवान्प्रभुः ॥ १० ॥

पुत्रभार्यादियुक्तानां विप्राणां गौतमो मुनिः ।

ददौ धान्यं धनं वस्त्रं तिलं तैलं च गामणि ॥ ११ ॥

अन्यानि यानि जन्तूनामिष्टानि सकलानि तु ।

तानि तेषां मुनिः श्रीमान्ददौ कारुणिकोत्तमः ॥ १२ ॥

आधिव्याध्यस्त्रशस्त्रादिपीडाश्च विविधा द्विजाः ।

निवारिता मुनीन्द्रेण गौतमेन द्विजन्मनाम् ॥ १३ ॥

श्रौतस्मार्तसमाचारा उपदिष्टा द्विजन्मनाम् ।

गौतमेन मुनीन्द्रेण मुनीन्द्राः करुणाबलात् ॥ १४ ॥

एवं चिरगते काले गौतमस्य महात्मनः ।

तपसा केवलं भूमिः सुभिक्षाऽभवदास्तिकाः ॥ १५ ॥

ब्राह्मणैश्च पुनः सर्वैर्गौतमेन सुरक्षितैः ।

विचार्य कार्यं संभूय स्वदेशगमनाय वै ॥ १६ ॥
 गौर्हता गौतमेनेति निर्घृणैः पुरुषाधमैः ।
 कृतो मिथ्याभिशापस्तु महामोहवशेन तु ॥ १७ ॥
 तज्ज्ञात्वा मुनिभिः श्रीमान्गौतमो मुनिसत्तमः ।
 महाक्रोधेन संयुक्तः शशाप ब्राह्मणाधमान् ॥ १८ ॥
 गौतम उवाच—

महादेवस्वरूपे च महादेवस्य विग्रहे ।
 महादेवस्य भक्तौ च महादेवस्य नाम्नि च ॥ १९ ॥
 महादेवस्य विज्ञाने महादेवपरिग्रहे ।
 महादेवस्य च स्थाने महादेवस्य कीर्तिषु ॥ २० ॥
 महादेवाय दाने च महादेवाश्रयेषु च ।
 महादेवस्य चोत्कर्षे त्रिपुण्ड्रोद्धूलनादिषु ॥ २१ ॥
 रुद्राक्षधारणे रुद्रलिङ्गस्यैव तु पूजने ।
 रुद्रालयदिदृक्षायां रुद्रयात्रादिकर्मसु ॥ २२ ॥
 यद्यत्तु रुद्रसंबन्धि तत्र तत्रापि दुर्जनाः ।
 भवतानुन्मुखा यूयं सर्वदा ब्राह्मणाधमाः ॥ २३ ॥
 नित्यकर्माद्यनुष्ठाने तथा काम्यविवर्जने ।
 भवतानुन्मुखा यूयं सर्वदा ब्राह्मणाधमाः ॥ २४ ॥
 शान्तिदान्त्यादिविज्ञानसाधनेषु द्विजाधमाः ।
 भवतानुन्मुखा यूयं सर्वदा ब्राह्मणाधमाः ॥ २५ ॥
 स्वाध्याये च जपे चैव तथा प्रवचनेऽपि च ।
 भवतानुन्मुखा यूयं सर्वदा ब्राह्मणाधमाः ॥ २६ ॥

नानाविधेषु दानेषु यज्ञेषु विविधेषु च ।

भवतानुन्मुखा यूयं सर्वदा ब्राह्मणाधमाः ॥ २७ ॥

कृच्छ्रचान्द्रायणादौ च तथा मासोपवासके ।

भवतानुन्मुखा यूयं सर्वदा ब्राह्मणाधमाः ॥ २८ ॥

देवंभक्तौ तथाऽऽस्तिक्ये योगाङ्गेषु यमादिषु ।

भवतानुन्मुखा यूयं सर्वदा ब्राह्मणाधमाः ॥ २९ ॥

श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तेष्वर्थेषु सकलेषु च ।

भवतानुन्मुखा यूयं सर्वदा ब्राह्मणाधमाः ॥ ३० ॥

स्वदारगमने चैव परदारविवर्जने ।

भवतानुन्मुखा यूयं सर्वदा ब्राह्मणाधमाः ॥ ३१ ॥

विष्ण्वादिदेवताः सर्वा विशिष्टाः शंकरादिति ।

भ्रान्तिविज्ञानसंपन्ना भवत ब्राह्मणाधमाः ॥ ३२ ॥

शङ्खचक्रगदापद्मदण्डपाशांकुशादिभिः ।

अङ्किताः श्रद्धया यूयं भवत ब्राह्मणाधमाः ॥ ३३ ॥

विहीनजातिनाम्ना तु रूपेण च तथैव च ।

अङ्किताः श्रद्धया यूयं भवत ब्राह्मणाधमाः ॥ ३४ ॥

वर्तुलाश्वत्थपत्तार्धचन्द्रदीपादिलिङ्गिनः ।

भवत श्रद्धया सार्धं ललाटे ब्राह्मणाधमाः ॥ ३५ ॥

पितृमातृसुतभ्रातृभार्याविक्रयिणः सदा ।

बन्धुविक्रयिणस्तद्वद्भवत ब्राह्मणाधमाः ॥ ३६ ॥

वेदविक्रयिणस्तद्वत्तीर्थविक्रयिणस्तथा ।

धर्मविक्रयिणस्तद्वद्भवत ब्राह्मणाधमाः ॥ ३७ ॥

सुराविक्रयिणस्तद्वन्मांसविक्रयिणस्तथा ।
 मत्स्यविक्रयिणस्तद्वद्भवत ब्राह्मणाधमाः ॥ ३८ ॥
 पाञ्चरात्रे च कांपाले तथा कालामुखेऽपि च ।
 शाक्ते च दीक्षिता यूयं भवत ब्राह्मणाधमाः ॥ ३९ ॥
 बौद्धे बार्हस्पते चैव तथा पाशुपतेऽपि च ।
 शांभवे दीक्षिता यूयं भवत ब्राह्मणाधमाः ॥ ४० ॥
 पाषण्डेषु तथाऽन्येषु मार्गेष्वश्रौतकेषु च ।
 श्रद्धया दीक्षिता यूयं भवत ब्राह्मणाधमाः ॥ ४१ ॥
 युष्माकं वंशजाताश्च सर्वे स्त्रीभिः सह द्विजाः ।
 मदुक्तार्थप्रकारेण भवन्तु ब्राह्मणाधमाः ॥ ४२ ॥
 बहुनोक्तेन किं साक्षाच्छिवे संसारमोचके ।
 तत्संबन्धिषु सर्वेषु श्रुतिस्मृत्यादिकेषु च ॥ ४३ ॥
 युष्माकं वंशजातानां युष्माकं च तथैव च ।
 श्रद्धाभावः सदैवास्तु शापस्तीव्रः कृतो मया ॥ ४४ ॥

सूत उवाच—

एवं मुनीन्द्रेण कृते च शापे द्विजाधमाश्चापि
 तदाज्ञयैव । तथाऽभवन्स्तत्कुलजाश्च सर्वे
 स्वभावजो ह्येष मुनेः प्रभावः ॥ ४५ ॥
 श्रद्धाभावस्तेन जातो नराणां साक्षाद्गुद्रे
 तस्य धर्मे च विप्राः । तस्माद्विद्वांस्ताद्विनाशाय
 साक्षाद्गुद्रं नित्यं पूजयेच्छ्रद्धयैव ॥ ४६ ॥
 त्रिपुण्ड्रमुद्धूलनमास्तिकोत्तमाः समाचरेन्नित्य-

मतन्द्रितस्तथा । विशेषतः शंकरवेदने रतो
 भवेदशेषं कथितं मयाऽनघाः ॥ ४७ ॥
 इति श्रीस्कान्दपुराणे सूतसंहितायां चतुर्थे यज्ञवैभवखण्डे
 भक्त्यभावकारणनिरूपणं नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

३३. परतत्त्वनामविचारः ।

सूत उवाच—

अथ नामानि वक्ष्यामि परतत्त्वस्य सुव्रताः ।
 यानि संकीर्तयन्मर्त्यो विमुक्तिफलभागभवेत् ॥ १ ॥
 शिवो रुद्रो महादेवः शंकरो ब्रह्म सत्परम् ।
 शंभुरीशान ईशश्च शूली चन्द्रकलाधरः ॥ २ ॥
 शर्वः पशुपतिः साक्षी हरः श्रीकण्ठ अद्भुतः ।
 उग्रः कपर्दी गिरिशो भवः सर्वज्ञ ईश्वरः ॥ ३ ॥

ताया श्रद्धाया अभावे गौतमशापः कारणमिति वक्तुमितिहासमारभते—पुरा
 कालेति ॥ २—४७ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां चतुर्थे यज्ञवैभवखण्डे
 भक्त्यभावकारणनिरूपणं नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

अथ श्रद्धावतोऽपि विवेकज्ञानहेतुश्रवणाद्यधिकारविरहे किं कर्तव्यमित्या-
 शङ्क्य तस्य परतत्त्वनामकीर्तनादेव श्रवणाधिकारविवेकज्ञानमज्ञाननिवृत्तिरूपा
 मुक्तिश्च सिध्येदित्यभिप्रेत्य तानि नामानि वक्तुं प्रतिजानीते—अथ नामानीति॥
 १॥ तान्यनुक्रामति—शिवो रुद्र इति । ब्रह्म सत्परमिति । “ सदेव सोम्येदमग्र
 आसीत् ” “ ब्रह्मविदाप्नोति परम् ” इत्यादि श्रुतिप्रसिद्धेरित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

उमापतिः कपर्दी च भूतेशस्त्रिपुरान्तकः ।
 अन्तकारिस्त्रिनेत्रश्च दक्षयज्ञविनाशनः ॥ ४ ॥
 धूर्जटिर्वामदेवश्च स्थाणुः सर्वविनाशकः ।
 स्रष्टा च पालकश्चैव ततस्तत्पुरुषः प्रभुः ॥ ५ ॥
 वामदेवः कपाली च सद्योजातः समः सुखी ।
 अघोरश्च सुघोरश्च प्रशान्तः पापनाशकः ॥ ६ ॥
 भवारिर्भोगदः पुण्यः कामध्वंसी कपिञ्जरः ।
 व्योमकेशो विशालाक्षो वह्निरेता वरप्रदः ॥ ७ ॥
 भीमो भर्गः पिनाकी च वृषाङ्कः कालकूटधृक् ।
 कृत्तिवासाः किरातश्च भिक्षुको मूलकारणम् ॥ ८ ॥
 अहिर्बुध्न्यो विरूपाक्षो विरूपो विश्ववेषधृक् ।
 शिपिविष्टो महादेवो गणेशः पार्वतीपतिः ॥ ९ ॥
 मृडो मेरुधरो मेघा महामायी महेश्वरः ।
 सर्वाधिष्ठानमाधारः सर्वाधिकरणः स्वराट् ॥ १० ॥
 सर्वेश्वरः सर्वनिधिः सर्वात्मा सर्वसाधकः ।

अन्तकारिरिति । मनुजपशुपक्षिमृगादेः संहर्ता वैवस्वतोऽन्तकस्तस्यापि संहर्ता परमेश्वरः । श्रूयते हि—“यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या वेद यत्र सः” इति ॥ ४—६ ॥ कपिञ्जर इति । कं शिरस्तत्र पिङ्गलवर्णाभिर्जटाभिर्युक्त इत्यर्थः । यास्कस्त्वाह—“कपिञ्जरः कपिवरवत्कीर्णः । ईपपिञ्जरो वा कमनीयशब्दं पिञ्जरयतीति च” इति ॥ ७ ॥ ८ ॥ अहिर्बुध्न्य इति । “अहि गतौ” अंहति गच्छतीत्यहिः । बुध्नमन्तरिक्षं तत्र भवो बुध्न्यः । यदाह यास्कः—“अहिरयनादेत्यन्तरिक्षं योऽहिः स बुध्न्यो बुध्नमन्तरिक्षं तन्निवासात्” इति । शिपिविष्ट इति । शिपयो रश्मयस्तैराविष्टः । शिपिविष्टः । ‘शिपयोऽत्र रश्मय उच्यन्ते

सेतुः सीमा समुद्रश्च विशिष्टश्च विधारकः ॥ ११ ॥

जन्मादिकारणं हेतुः शास्त्रयोनिः सुखासनः ।

तत्समो वाऽधिकोऽसङ्ग आत्मा चामलसाधनम् ॥ १२ ॥

पुराणः पुरुषः पूर्णोऽनन्तरूपः पुरातनः ।

सत्यं ज्ञानं सुखं साक्षादाकाशः प्राण आस्तिकाः ॥ १३ ॥

ज्योतिःप्रकाशः प्रथितः स्वयंभानः स्वयंप्रभुः ।

स्वप्रकाशः स्वतन्त्रश्च स्वस्थः स्वानुभवोऽगमः ॥ १४ ॥

अत्ता चानशनः शङ्कुः परमात्मा परात्परः ।

देवदेवश्च देवश्च जगन्नाथो निरञ्जनः ॥ १५ ॥

तैराविष्टो भवति' इति यास्कः ॥ ९—११ ॥ जन्मादिकारणमिति । जायते-
ऽस्ति वर्धते विपरिणमत इत्यादिभावविकारषट्कस्य कारणमित्यर्थः । शास्त्र-
योनिरिति । प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रतिपादकं विधिनिषेधात्मकं वेदवाक्यं शास्त्रं तस्य
योनिः कारणम् । यद्वा प्रत्यगात्मनः परशिवस्वरूपप्रतिपादकमुपनिषद्वाक्यं
शास्त्रं तद्योनिर्ज्ञप्तिकारणमस्येति शास्त्रयोनिः । अत एव भगवान्बादरायणोऽपि
सूत्रयामास—“शास्त्रयोनित्वात्” इति । तत्सम इति । तस्य प्रसिद्धस्य
परमेश्वरस्य सदृशोऽपि परमेश्वरः स्वयमेव नान्यो विद्यते श्रूयते हि—“नतत्स-
मश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते” इति । तथाच परशिवस्योपमानान्तरनिरासाय
तस्यैवोपमानोपमेयभावे सति तत्सम इति नाम संपन्नम् ॥ १२ ॥ आकाश
इति । आसमन्तात्काशते स्वरूपप्रकाशतद्रूपतया सर्वाधिष्ठानत्वेन स्फुरती-
त्याकाशः परशिवः । “आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता” “आकाश
इति होषाच” इत्यादिश्रुतिष्वप्याकाशशब्दः परशिवप्रतिपादक इति
बादरायणेन निरणायि “आकाशस्तल्लिङ्गात्” इत्यादिना । प्राण इति ।
प्रकर्षेण चेष्टते नित्यं वर्तते इति प्राणः । “आनीदवातं स्वधया तदेकम्” ।
“प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमुपास्व” इति श्रुतिः ॥ १३ ॥ १४ ॥
अत्ता चानशन इति । ‘यस्य ब्रह्म च’ इति प्रागुदाहृतश्रुतेः । ब्रह्मक्षत्वा-

निर्भयो निर्गुणो नित्यो नित्यानन्दो निरामयः ।
 विदो विदाधिर्वेदान्तो देवता परदेवता ॥ १६ ॥
 पतिः पाशहरः पारः पारशून्यः प्रजापतिः ।
 धाता धारयिता धृष्टो धाम धामविवर्जितः ॥ १७ ॥
 भुवनेशः सभानाथः सभापतिरतिप्रभुः ।
 सभ्यः स्तुत्यः समस्तात्मा साम्बः संसारवार्जितः ॥ १८ ॥
 संसारवैद्यः सत्यार्थः सारः संसारभेषजम् ।
 संसारमोचको मोच्यो मुक्तो मूलधनं मुनिः ॥ १९ ॥
 महर्षिश्च महाग्रासो महात्मा मधुरः सुरः ।
 सुरज्येष्ठो विरूपाक्षो विश्वरूपो विनायकः ॥ २० ॥
 विश्वाधिकश्च वेद्यश्च वेदार्थो विगतस्पृहः ।
 अहमर्थोऽप्रमेयश्च तत्त्वं निर्वाणमुत्तमम् ॥ २१ ॥
 कैवल्यं पदमव्यक्तं कालकालश्च कोमलः ।
 अन्तर्यामी समाहारः सोमः सौख्यं सुहृत्सुधा ॥ २२ ॥
 अदृश्यो दृश्यनेता च नेत्रं दृष्टिश्च दर्शनम् ।
 दृग्दृष्टिः पवमानश्च वशी वैश्वानरो नरः ॥ २३ ॥

दिसकलजगत्संहर्तृत्वमेवातृत्वम् । तथाच वैयासिकं सूत्रम्—“अत्ता चरा-
 चरग्रहणात्” इति । “अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति” इति श्रुतेरन-
 शनः ॥ १५ ॥ विदो विदाधिरिति । वेत्तीति विदः । इगुपधलक्षणः कप्रत्य-
 यः । विज्ञानमतिशयात्सर्वगोचरमाधीयतेऽस्मिन्निति विदाधिः । “कर्मण्यधि-
 करणे च” इति किप्रत्ययः । तथाच पातञ्जलं सूत्रम्—“तत्र निरतिशयं
 सर्वज्ञबीजम्” इति ॥ १६—२१ ॥ कालोत्पादकत्वं चान्यत्र स्पष्टमा-
 म्नायते—“सर्वे निमेषा जङ्घिरे विद्युतः पुरुषादाधि” इति । समाहार
 इति । समाह्वियन्ते संक्षिप्यन्त उपह्वियन्तेऽस्मिन्निति समाहारः । “यत्प्रय-

मूलाचार्यो मुकुन्देशो मूलमायतनं महान् ।

दहरो दिव्य अद्वैतमनाख्यं वस्तु वास्तवम् ॥ २४ ॥

भूमा भोजयिता भोक्ता रुचिर्भस्मानुभू रसः ।

हकारो हुं फडग्रस्तो हार्दो हृत्पावनोऽवधिः ॥ २५ ॥

रूढ्यैवैतानि नामान्यनिशमतितरामादितत्त्वे महेशे

वर्तन्ते नैव नारायणहरिमुर्जिद्वासुदेवादिशब्दाः ।

न्यभिसंविशन्ति ' इति श्रुतेः ॥ २२ ॥ २३ ॥ दहर इति । उपलब्धि-
स्थानस्य दहराकाशस्याल्पपरिमाणत्वात्तदवच्छिन्नत्वेनोपलभ्यमानः शिवोऽपि
दहरः । श्रूयते हि — अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽ-
स्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम् ” इति ॥ २४ ॥ भूमेति ।
“ भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्यो भूमानं भगवो विजिज्ञासे ” इति वाक्यस्य
“ भूमा संसादादध्युपदेशात् ” इति बादरायणेन ब्रह्मपरतया निर्णीतत्वा-
द्भूमेति परशिवस्य मुख्यं नाम । अनुभूः । अनुभवज्ञानात्मक इत्यर्थः । श्रुतिश्च
— “ अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरित्यनुशासनम् ” इति । रस इति । निरति-
शयानन्दरूपतया सर्वैरास्वादनीय इत्यर्थः । श्रूयते हि — “ रसो वै सः ”
“ रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति ” । हकार इति । भुवनेश्वर्यजपाप्रसा-
दादिषु मन्त्रेषु हकारस्य प्रथमाक्षरत्वादाचार्यैरपि ‘ प्रकृतिः सा हसंज्ञा भवेद्व्याप्य
विश्वम् ’ इति जगन्मूलकारणस्य हकारवाच्यत्वाभिधानाद्धकारः परशिवस्य नाम ।
हुं फडिति । हुंशब्दस्तेजोवाची “ हुं तेजस्तेजसा देहो गृह्यते कवचं ततः ”
इत्याचार्यैरुक्तत्वात् । अतस्तेजोरूपत्वात्परशिवो हुंकारवाच्यः । मन्त्रानुष्ठान-
प्रतिबन्धकभौमान्तरिक्षरक्षःपिशाचादिनिवारकमाग्नेयं तेजः फट्शब्दार्थः । उक्तं
ह्याचार्यैः — “ ताभ्यामानिष्टमाक्षिप्य चालयेत्फट्पदाग्निना ” इति । तादृ-
ग्विधतेजोमयस्य परशिवस्य फडिति नाम । हार्द इति । हृदये वर्तमानो हार्दः
“ हृदि ह्येष आत्मा ” इति श्रुतेः । अवधिरिति । निरधिष्ठानभ्रमस्य निरव-
धिकबाधस्य चानुपपत्तेः । “ अथात आदेशो नेति नेति नेह नानाऽस्ति किंचन ”
इत्यादिना बाध्यमानस्याऽऽरोपितसकलप्रपञ्चस्य बाधावधित्वेन परमार्थस्य पर-
शिवस्यावस्थानात्तस्यावधिरिति व्यपदेशः ॥ २५ ॥ रूढ्यैवैतानीति ।

योगादास्मिन्कथंचित्परममुनिवरा वामदेवादिशब्दा-
 स्तस्मात्पूर्वोक्तनामान्यमलमतिरवश्यं सदा कीर्तयेच्च २६
 शिवादिशब्दं परिवर्ज्य मर्त्या वदन्ति
 नारायणविष्णुपूर्वम् । मुनीश्वरा नास्ति
 विमुक्तिरेषां विभूतिरेव क्रमशो विमुक्तिः ॥ २७ ॥
 सद्य एव परमं पदं ययुः सद्य एव
 सकलं सुखं ययुः । मुख्यशब्दपरिकीर्त-
 नेन ते सत्यमेव पठितं मयैव तु ॥ २८ ॥

अवयवप्रसिद्धिनैरपेक्ष्येण समुदायप्रसिद्धयैवैतानि नामानि पराशिवे वर्तन्ते ।
 अवयवव्युत्पत्तिसापेक्षत्वे नामोच्चारणसमनन्तरं तद्व्युत्पत्त्यनुसंधानव्याजेन
 विलम्बिता प्रतीतिः स्यात् । रूढौ तु नायं दोषः । अत एवो-
 च्यते—“अवयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसी” इति । यद्येवं महादेवः
 कपर्दी वागदेवो विरूपाक्ष इत्यादीनि नामानि पुनरुच्यन्ते तेषामानर्थक्यं
 स्यात् । भवेदेवं यदि केवला रूडिरश्वकर्णादिशब्दवदार्थीयेत । अत्र तु पङ्क-
 जादिवद्योगरूढिर्विवक्षिता । अतोऽवयवव्युत्पत्तेरपि विवक्षितत्वान्नानात्वप्रति-
 पादनेन प्रागुक्तदोषः परिहर्तुं शक्यते । तथा हि महच्छब्दस्य तावत्पूजितव-
 चनत्वमधिकपरिमाणवाचित्वं चोभयं प्रसिद्धम् । तथाच पूजितो देवो महादेव
 इत्येकत्वार्थः । अन्यत्र तु सर्वव्यापी देवो महादेव इति । तथा—“भूमनि-
 न्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशयाने” इति स्मरणात्कपर्दशब्दादेकत्र प्रशंसार्थ
 इत्यपरत्र नित्ययोग इत्यपौनरुक्त्यम् । तथा वामो वननीयो देवो वामदेव इत्ये-
 कत्रार्थः । श्रूयते ह्यैतरेयके—‘तं देवा अब्रुवन्नयं वै नः सर्वेषां वामयति
 तस्माद्दामदेव’ इति । अपरत्र तु वामेन भागेन दीव्यतीत्यर्धनारीश्वरप्रतिपादको
 वामदेवशब्दः । विपुलं ललाटमक्षि यस्येति विरूपाक्ष इत्येकत्र व्युत्पत्तिः ।
 अपरत्र तु विशिष्टरूपाण्यक्षाणीन्द्रियाणि यस्येति । ऐन्द्रियकदेहस्येश्वरो-
 पाधेर्विशुद्धमत्त्वपरिणामात्मकत्वादित्येषां दिक् । योगादिति । विष्णुमूर्तौ रूढा
 अपि नारायणादिशब्दा रुद्रमूर्तौ महता प्रयासेनावयवव्युत्पत्तिबलादेव कथं-

नामानि सर्वाणि च कल्पितानि स्वमायया
नित्यसुखात्मरूपे । तथाऽपि मुख्यास्तु शिवादि-
शब्दा भवन्ति सङ्कल्पनया शिवस्य ॥ २९ ॥

मुख्यशब्दजपतो मुनीश्वराः सत्यमेव परमेश्वरो
भवेत् । तस्य वक्त्रकमले सदाशिवो

नृत्यति स्म परमेशया सह ॥ ३० ॥

पापवह्निपरिदग्धमानसो देवरुद्रशिवशङ्करा
दिषु । क्रोधमेति मुनयस्त्वहो नरः

कीटपूर्वजनिरेव तस्य हि ॥ ३१ ॥

बहुप्रलापेन किमास्तिकोत्तमाः शिवादिनामानि
परात्परस्य तु । अधोक्षजादेस्तु विशेषतः

स्वतो भवन्ति नामानि परस्य चाऽऽज्ञया ॥ ३२ ॥

अतो महादेवशिवादिशब्दं द्विजो मुदा

नित्यमतन्द्रितो यः । विहाय नारायणपूर्वशब्दं

जपेदशेषाशुभनाशनाय ॥ ३३ ॥

इति श्रीस्कान्दपुराणे सूतसंहितायां यज्ञवैभवखण्डे
परतत्त्वनामविचारो नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

चिद्वर्तन्त इति विलम्बितप्रतीतिजनकत्वाच्छिवरुद्रादिशब्दवन्न मुख्याः ॥ २९ ॥

विभूतिरेवेति । ऐश्वर्यमेवेत्यर्थः ॥ २७—३३ ॥

इति श्रीस्कान्दपुराणे श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां यज्ञवैभवखण्डे
परतत्त्वनामविचारो नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

अथ चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

३४. महादेवप्रसादकारणनिरूपणम् ।

सूत उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि संप्रदायसमन्वयम् ।
महादेवप्रसादस्य कारणं झटिति द्विजाः ॥ १ ॥
सत्यास्तेयदयापूर्वैः सर्वधर्मैः समन्वितः ।
कामक्रोधमहालोभपैशुन्यादिविवर्जितः ॥ २ ॥
आचार्यं सत्यसंपन्नं साक्षात्कारुणिकोत्तमम् ।
अभिगम्य महात्मानं प्रणम्य भुवि दण्डवत् ॥ ३ ॥
चन्दनागरुकर्पूरप्रमुखैः पूज्य देशिकम् ।
त्रिसहस्रं सहस्रं वा द्विसहस्रमथापि वा ॥ ४ ॥
उत्तमं काञ्चनं दत्त्वा यथाशक्ति धनं तु वा ।
बहुशो दण्डवद्भूमौ प्रणम्य श्रद्धया सह ॥ ५ ॥
तस्य पादाम्बुजं मूर्ध्नि निधाय परयोगिनः ।
अधीहि भगवो ब्रह्मेत्येवं विज्ञापयेत्सुधीः ॥ ६ ॥
सोऽपि कारुणिकः श्रीमान्गुरुः सर्वार्थवित्तमः ।
सुसमे सुप्रदेशे तु निर्जने निर्भये शुभे ॥ ७ ॥
गोमयेनोपलिप्ते तु पुष्पैरभ्यर्चिते तथा ।
पूर्णकुम्भैश्च संयुक्ते दीपैर्दिक्षु समन्विते ॥ ८ ॥
वितानतोरणैर्युक्ते धूपदीपादिवासिते ।
अपक्वैस्तण्डुलैः शुद्धैः शुद्धैर्वा शालितण्डुलैः ॥ ९ ॥

प्रागुक्तशिवस्वरूपसाक्षात्कारस्य परमपुरुषार्थत्वेन गुरुरूपसदनव्यतिरे-

विलिख्य मण्डलं साक्षाद्गुरुक्तनैव वर्त्मना ।
 एतन्मन्त्रेण संपूज्य कुसुमैश्चन्दनादिभिः ॥१०॥
 पारंपर्यक्रमं बुद्ध्या संचिन्त्य श्रद्धया सह ।
 स्थापयित्वा गुरुः शिष्यं मण्डलस्य तु मध्यमे ॥ ११ ॥
 कृताञ्जलिपुटं पूर्णप्रकाशनिकरात्मके ।
 शिवानन्दे समासीनमेवं भावनया युतम् ॥ १२ ॥
 देशिकः स्वात्मनाऽऽत्मानमवलोक्य सुनिश्चलः ।
 शिष्यं चाऽऽत्मतया साक्षाद्दृढं संचिन्त्य साक्षिणः ॥१३॥
 स्वात्मनोऽन्यतया भातं स्वात्ममात्रतया स्वयम् ।
 चिन्तयेन्निश्चलो मन्त्रं जपित्वा पूर्वमेव तु ॥ १४ ॥

केणासंभवात्तत्प्रकारं वक्तुं प्रतिजानाते—आथात इति ॥ १—९ ॥ विलि-
 ख्य मण्डलमिति । अधिकारानुरूपेण कुण्डमण्डपादिनिरपेक्षा चाक्षुषी दीक्षा
 प्रागुक्ता । अधुना तु तत्सापेक्षा क्रियावती दीक्षा प्रतिपाद्यते । अतो मण्ड-
 पादिकं निर्माय तत्र दीक्षामण्डलं सर्वतोभद्रादिकं विलिखेदित्यर्थः । गुरुक्ते-
 नेति । आचार्यैः प्रपञ्चसारादिपूक्तमार्गेण । “ततो मण्डपमध्ये तु स्थण्डिलं
 गोमयाम्बुना” इत्यादिनेत्यर्थः ॥ १०—१२ ॥ स्वात्मनाऽऽत्मानमिति ।
 स्वात्मभावेन परमात्मानं साक्षात्कृत्येत्यर्थः । साक्षिण इति । साक्षिरूपेणाव-
 स्थितात्स्वात्मनोऽन्यत्वेनावगतं शिष्यं स्वात्ममात्रत्वेन गुरुश्चिन्तयेत् । उभय-
 तानुगतस्य साक्षिचैतन्यस्यैकत्वादित्यर्थः । ग्रन्थिच्छेदमिति । उक्तं ह्यागमिकै-
 र्निर्वाणदीक्षामधिकृत्य—“सूत्रं मूलेन बध्नीयान्मुमुक्षोस्तु शिखाग्रके । तत्सूत्रं
 दक्षिणे भागे पादाङ्गुष्ठान्तमानयेत् । मुमुक्षोर्विपरीतेन नारीणां वामभागके ।
 मलाचन्तस्थपाशस्य निवृत्तिस्थानगस्य च । गुल्फान्तं वाञ्छितस्यास्य कुर्या
 त्पाशस्य च्छेदनम्” इति । ईदृग्विधेन गुरूपदिष्टमार्गेण षट्त्रिंशत्तत्त्वात्मकस्य
 पाशस्य यो ग्रन्थिरस्य च्छेदनं कुर्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ स्वात्मभूतां परा-
 मिति । सविदानन्दरूपस्य स्वप्रतिष्ठस्य परशिवस्वरूपस्यैव शक्यप्रतियोगिकमा-

ग्रन्थिच्छेदं पुनः कुर्याद्गुरुक्तेनैव वर्त्मना ।
 कृते कारुणिकेनैवमाचार्येण द्विजोत्तमाः ॥ १५ ॥
 महादेवो महानन्दो महाकारुणिकोत्तमः ।
 स्वात्मभूतां परां शक्तिं प्रेरयत्येव सुव्रताः ॥ १६ ॥
 प्रसन्ना सा महादेवी महाकारुणिकोत्तमा ।
 शिष्यस्याऽऽत्मनि चिद्रूपे स्वयं पतति निर्मल ॥ १७ ॥
 शक्तिपाते तु संजाते शिष्यस्याऽऽत्मनि संस्थिता ।
 माया दग्धा भवेत्किञ्चिन्नात्र संदेहकारणम् ॥ १८ ॥
 सर्वसाधनसंयुक्तः साक्षादास्तिक्यसंयुतः ।
 महादेवस्य भक्तश्चेच्छिष्यः सद्गुरुभक्तिमान् ॥ १९ ॥
 तस्य शिष्यस्य विप्रेन्द्राः कर्मसाम्ये सति द्विजाः ।
 शांभवी शक्तिरत्यर्थं तस्मिन्पतति चिद्वने ॥ २० ॥
 तदा शिष्यस्य चिद्रूपे कल्पिता मोहरूपिणी ।

यापरिणामरूपजगदङ्कुरात्मकशक्त्याकारानुप्रवेशेन शक्तित्वात्परा शक्तिः पर-
 शिवस्वरूपान्नव्यनिरिक्त्यर्थः । तदेतदुक्तं प्राक्—‘चिन्मात्राश्रयमायायाः शक्त्या-
 कारे द्विजोत्तमाः । अनुप्रविष्टा या संविन्निर्विकल्पा स्वयंप्रभा । सदाकारपरा-
 नन्दा संसारोच्छेदकरिणी । सा शिवा परमा देवी शिवाभिन्ना शिवंकरी’ इति ॥
 १५-१९ ॥ कर्मसाम्ये सतीति । परमेश्वरानुग्रहवशादीक्षासंस्कारेण भाविजन्मा-
 पादककर्मक्षयाद्वर्तमानजन्मनि च सुखदुःखहेतुभूतयोः पुण्यपापयोरुपभोगेन
 क्षीणत्वादारब्धफलयोः संचितवर्तमानकर्मणोः क्षयसाम्ये सातीत्यर्थः । तदुक्तम्—
 जन्तोरपश्चिमतनोः सति कर्मसाम्ये निःशेषपाशपटलच्छिदुरा निमेषात् । कल्याण
 देशिककटाक्षसमाश्रयेण कारुण्यतो भवति शांभववेददीक्षा, इति । आगमिका
 अप्याहुः—‘अधर्मधर्मयोः साम्ये जाते शक्तिः पतत्यसौ । ज्ञानात्मिका परा
 शक्तिः शंभोर्यस्मिन्निपातिता’ इति ॥ २० ॥ मोहरूपिणीति । शिष्यस्य चिद्रूपे

माया दग्धा भवेत्किञ्चित्तदा पतति विग्रहः ॥२१॥

शिष्यस्य देहे विप्रेन्द्रा धरण्यां पतिते सति ।

प्रसादः शांकरस्तस्य द्विजाः संजात एव हि ॥ २२ ॥

यस्य प्रसादः संजातो देहपातावसानकः ।

कृतार्थ एव विप्रेन्द्रा न स भूयोऽभिजायते ॥ २३ ॥

तस्य प्रसादयुक्तस्य विद्या वेदान्तवाक्यजा ।

दहत्यविद्यामखिलां तमः सूर्योदयो यथा ॥ २४ ॥

शक्तिपातविहीनोऽपि सत्यवाग्गुरुभक्तिमान् ।

आचार्याच्छ्रुतवेदान्तः क्रमान्मुच्येत बन्धनात् ॥ २५ ॥

शक्तिपातेन संयुक्ता विद्या वेदान्तवाक्यजा ।

यदा यस्य तदा तस्य विमुक्तिर्नात्र संशयः ॥ २६ ॥

शक्तिपातप्रकारस्य रहस्यांशश्च कश्चन ।

मया नोक्तो रहस्यत्वादाज्ञाभङ्गभयादपि ॥ २७ ॥

प्रसादकामी विप्रेन्द्राः प्रसन्नो गुरुभक्तिमान् ।

दिने दिने गुरोः पूजां कुर्यादर्थ्यादिभिर्नरः ॥ २८ ॥

स्वात्मनि चिच्छक्तिरोधायिका हेयोपादेयविवेकज्ञानमावृण्वती मोहात्मिका या मायाऽऽश्रिता सा सच्चिद्रूपिण्याः शिष्यस्य स्वात्मन्यभिव्यक्तायाः परशक्तेः प्रसादेन किञ्चेदपसरतीत्यर्थः । तदा पतति विग्रह इति । मायासंबन्धानिबन्धनो ह्यात्मनः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिसंबन्धस्तथाविधस्याऽऽत्मनः स्वोपभोक्तव्यसुखदुःखहेतुभूतपुण्यपापात्मककर्मनिबन्धनो भोगायतनभूतदेहेन संबन्धस्तथा च शक्तिपातेन मायाया अपसरणादात्मनः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिसंबन्धशैथिल्ये पुण्यपापनिमित्तस्य देहसंबन्धस्यापि गलितत्वात्तदभिमानाभावेन तत्पात इत्यर्थः । तदुक्तमागमे— 'देहपातस्तथा कम्पः परमानन्दहर्षणे । स्वेदो रोमाश्च इत्येतच्छक्तिपातस्य लक्षणम्' इति ॥ २१—२६ ॥ रहस्यांशश्च कश्चनेति । अयमत्र रहस्यांशः ।

संप्रदायसमन्वयमुत्तमं गुह्यमेतदिदं कथितं मया ।
 शंकरेण पुरा कथितं गुरोः शंकरः खलु सर्वहिते रतः ॥ २९ ॥
 इति श्रीस्कान्दपुराणे सूतसंहितायां चतुर्थे यज्ञवैभवखण्डे
 महादेवप्रसादकारणकथनं नाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

३५. संप्रदायपरंपराकथनम् ।

सूत उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि संप्रदायपरंपराम् ।
 यज्ज्ञानेन द्विजश्रेष्ठो गुरुर्भवति सुव्रताः ॥ १ ॥
 यः शिवः सर्वभूतानामीश्वरः स्वत एव तु ।
 ईशानः सर्वविद्यानां स एवाऽऽदिगुरुर्बुधाः ॥ २ ॥

परमेश्वरस्वरूपभृतायाः सर्वगतायाः संविद्रूपिण्याः परशक्तेः पतनासंभवाच्छिष्य-
 स्याऽऽत्मनि प्रागेवावस्थिता सा पाशजालावृतत्वेन तिरोहिता सती पश्चाद्दी-
 क्षामंस्कारेणाऽऽवरणापनये सत्यभिव्यक्तिमासादयन्ती पतितेत्युपचर्यते । ऊर्ध्व-
 देशादधोदेशप्राप्तिर्हि पतनं न खलु तादृशमस्याः संभवतीति । आगमेऽप्युक्तम्—
 ‘व्यापिनी परमा शक्तिः पतितेत्युच्यते कथम् । ऊर्ध्वादधोगतिः पातो मूर्त-
 स्यासर्वगम्य च ॥ सत्या सा व्यापिनी नित्या सहजा शिववस्थिता । किं त्वियं
 मलकर्मादिपाशबन्धेषु संवृता ॥ पक्वपाकेषु सुव्यक्ता पतितेत्युपचर्यते इति ॥
 २७—२९ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां चतुर्थे यज्ञवैभवखण्डे
 महादेवप्रसादकारणकथनं नाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

गुरूपसत्तिवद्गुरुपरंपराज्ञानमपि विद्याहेतुरिति तद्वक्तुं प्रतिजानीते—

तस्य शिष्यो महाविष्णुः सर्वज्ञानमहोदधिः ।

तस्मादात्तपरिज्ञानो ब्रह्मा सर्वजगत्प्रभुः ॥ ३ ॥

सनत्कुमारो भगवान्ब्रह्मणा श्रुतवेदनः ।

सनत्कुमारात्सर्वज्ञात्कृष्णद्वैपायनो मुनिः ॥ ४ ॥

अवाप्ताखिलविज्ञानस्तस्मादेव श्रुतं मया ।

मत्तो लब्धपरिज्ञाना यूयं सत्यपरायणाः ॥ ५ ॥

एवं बुद्ध्वा मुनिश्रेष्ठाः संप्रदायपरंपराम् ।

तत्तन्नाम्ना नमस्कृत्य श्रद्धया देशिकानिमान् ॥ ६ ॥

पूर्वोक्तेनैव मार्गेण कुर्यादज्ञाननाशनम् ।

आचार्याच्छ्रुतवेदान्तः सत्यवाग्गुरुभक्तिमान् ॥ ७ ॥

यो विद्यासंततिज्ञानविहीनो देशिको भवेत् ।

स घोरं याति नरकं नास्ति संदेहकारणम् ॥ ८ ॥

यो विद्यासंततिज्ञानविहीनो देशिको भवेत् ।

स नभोभक्षणेनैव क्षुद्रार्धिं विनिवर्तयेत् ॥ ९ ॥

यो विद्यासंततिज्ञानविहीनो देशिको भवेत् ।

स विनैव तिलांस्तैलं लभते सिकतासु च ॥ १० ॥

यो विद्यासंततिज्ञानसहितो देशिको भवेत् ।

सोऽनायासेन संसारान्नृणामुत्तारको भवेत् ॥ ११ ॥

स्वगोत्रर्षिं नमस्कृत्य गुरुक्तेनैव वर्त्मना ।

स्वगुरुं च नमस्कृत्य श्रद्धया च गुरोर्गुरुम् ॥ १२ ॥

विघ्नेशं षण्मुखं चापि शिवां विद्यास्वरूपिणीम् ।

अथात इति ॥ १-७॥ गुरुपरंपरावश्यं ज्ञातव्येत्यमुमर्थव्यतिरेकमुखेन द्रढयति-

अन्यांश्च सकलान्देवान्ब्रह्मविष्णुपुरोगमान् ॥ १३ ॥

पुनः शिष्यस्य मेधावी चित्तपाकं परीक्ष्य च ।

अविद्यापाशविच्छेदं कुर्यात्प्राज्ञस्तु देशिकः ॥ १४ ॥

विदित्वा शिष्यचित्तस्य त्रिपाकं पुनरास्तिकाः ।

दद्यात्पाकानुरूपेण विद्यामेतां महेश्वरीम् ॥ १५ ॥

मूर्खशिष्योपदेशेन विद्यागर्वेण सुव्रताः ।

गुरुद्रोहेण सर्वज्ञोऽप्यन्धकूपे पतत्यधः ॥ १६ ॥

तस्मात्संवत्सरं शिष्यं परीक्ष्याकृत्तिमं पुनः ।

प्रदद्याद्वैदिकीं विद्यां गुरुर्विद्याभिवृद्धये । १७ ॥

विद्यासंततिविज्ञानं शिष्यचित्तपरीक्षणम् ।

अवश्यंभावि विप्रेन्द्रा देशिकस्येश्वराज्ञया ॥ १८ ॥

संप्रदायविहीना या विद्या वेदान्तपारगाः ।

साऽविद्या नैव विद्या स्यादिति तत्त्वविदां स्थितिः ॥ १९ ॥

पारंपर्यपरिज्ञानं परविद्याप्रवर्तकम् ।

पारंपर्यावबोधेन विद्या सा वीर्यवत्तरा ॥ २० ॥

पारंपर्यपरिज्ञानादेव पाशानिकृन्तनम् ।

तस्मात्प्राज्ञः स्वविद्यायाः संततिज्ञानवान्भवेत् ॥ २१ ॥

यो विद्यासंततिज्ञानविहीन इति ॥ ८ — १४ ॥ दद्यात्पाकानुरूपेणेति । शिष्यस्य चित्तं बुद्ध्वा परीक्ष्य तद्वत्तमलकर्मादिपाशजालपाकानुसारेण विद्यामुपादिशेदित्यर्थः । उक्तं हि तत्त्वप्रकाशे — “परिपक्वमला ये तानुत्सादनहेतुशक्तिपातेन । योजयति परे तत्त्वे स दीक्षयाऽऽचार्यमूर्तिस्थः” इति ॥ १५ ॥ १६ ॥ तस्मात्संवत्सरमिति । “भूय एव तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संवत्सरं संवत्स्यथ नासंवत्सरवासिने प्रवृथात्” इति हि श्रुतिः ॥ १७ — २० ॥ अतः स्वगु-

यथा गोत्रपरिज्ञानं विवाहस्योपकारकम् ।
 पारंपर्यपरिज्ञानं तथा ज्ञानोपकारकम् ॥ २२ ॥
 विद्यासंततयो विप्रा बहुरूपाः श्रुतौ श्रुताः ।
 तत्तत्संततिविज्ञानं विद्यासिद्धेस्तु कारणम् ॥ २३ ॥
 यो गुरुर्भवति यस्य सुव्रताः सोऽपि
 तस्य परवेदनाय तु । स्वस्य देशिकपरंपरा-
 मिमां तस्य भक्तिसहितस्य बोधयेत् ॥ २४ ॥
 शक्तिरस्य महती विजृम्भते यस्य
 देशिकपरंपरा धृता । मुक्तिसिद्धिरपि चास्ति
 सद्गुरोः शुद्धवंशपरवेदनेन तु ॥ २५ ॥
 संतानविज्ञानविहीनदेशिकः पिशाचपूर्व-
 रतिपीडितो भवेत् । संतानविज्ञानवतः
 सदाशिवः स्वकं वपुस्तस्य ददाति चित्सुखम् ॥ २६ ॥
 शृणुध्वमन्यत्प्रवदामि संततिप्रबोधहीनस्य
 नरस्य बाधनम् । न मुक्तिसिद्धिर्न च तस्य
 वेदनं न देशिकत्वं न सुखित्वमास्तिकाः ॥ २७ ॥
 शिष्यस्तु मुक्तिं परवेदनं सुखं चित्तस्य
 शुद्धिं न च याति सुव्रताः । बद्धश्च कष्टश्च
 विमोहितश्च भ्रष्टश्च सत्यं परिभाषितं मया ॥ २८ ॥

रूपरंपराज्ञानस्य । विद्याहेतुत्वेन श्रुत्यादिप्रतिपादितत्वात्तत्तत्स्वकीयगुरुपरंपराज्ञान
 मवश्यमेष्टव्यमित्युपसंहरति—तस्मात्प्राज्ञ इत्यादिना ॥ २१ ॥ २२ ॥ बहु
 रूपाः श्रुतौ श्रुता इति । बृहदारण्यकादि श्रुतिषु “अथ वंशः पौतिमाष्य

किमिह बहुभिरुक्तैः संततिज्ञानहीनाः सकलदुरि-
तराणि सत्यमुक्तं विशन्ति । परमपदसमाख्यं ब्रह्म-
रूपं न यान्ति स्फुरणसुखमनन्तं संततिज्ञानहीनाः । २९ ।
इति श्रीस्कान्दपुराणे सूतसंहितायां चतुर्थे यज्ञवैभवखण्डे
संप्रदायपरंपराविचारो नाम पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

३६. सद्योमुक्तिकरक्षेत्रमहिमा ।

सूत उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि सद्योमुक्तिकरं परम् ।

आम्नायान्तैकसंसिद्धं सुकरं सर्वदेहिनाम् ॥ १ ॥

पुरा भगवती देवी भोगमोक्षफलप्रदा ।

पुराणी पूर्णविज्ञानस्वरूपा परमा शिवा ॥ २ ॥

देवदेवं जगन्नाथं देवेषु च नरेषु च ।

क्रमिकीटपतंगेषु समं सर्वेषु संस्थितम् ॥ ३ ॥

इत्यारभ्य ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयंभु ब्रह्मणे नमः ” इत्यन्तेन बहुधा गुरुपरंपरा
समाम्नातेत्यर्थः ॥ २३—२९ ॥

इति श्रीस्कान्दपुराणे सूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां चतुर्थे यज्ञवैभवखण्डे
संप्रदायपरंपराविचारो नाम पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

गुरुपरंपराज्ञानवत्कालहस्याख्यक्षेत्रविशेषे व्रतविशेषानुष्ठानमथ्यनायासेन
मुक्तिहेतुरिति तद्वक्तुं प्रतिजानीते । अथात इति ॥ १ ॥ २ ॥ समं सर्वेषु
संस्थितामिति । “ तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् ” “ एतमेव सीमानं विदार्यै-
तया द्वारा प्रापद्यत ” “ अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुपविश्य नामरूपे व्याकर-

सत्यविज्ञानसंपूर्णं सुखलक्षणमव्ययम् ।

स्वप्रकाशैकसंसिद्धं स्वविलक्षणवर्जितम् ॥ ४ ॥

घृतकाठिन्यवद्विप्राः केवलं कृपयैव तु ।

आविर्भूतमहानन्दताण्डवं करुणालयम् ॥ ५ ॥

गुणातीतं गुरुं गुह्यमुपास्यं गुणमूर्तिभिः ।

प्रणम्य दण्डवद्देवी शिवाऽपृच्छदिदं बुधाः ॥ ६ ॥

श्रीदेव्युवाच—

देवदेव जगन्नाथ जगतामार्तिभञ्जन ।

सद्योमुक्तिकरं पुंसां सुकरं ब्रूहि मे शिव ॥ ७ ॥

सूत उवाच—

एवं पृष्टो महादेवो महादेव्या वृषध्वजः ।

हिताय जगतां तस्यै त्रभाषे तन्महेश्वरः ॥ ८ ॥

वाणि” इत्यादिश्रुतेः । देवतिर्यङ्मनुष्यादिषु किमिकीटकादिषु तद्धि चैत-
न्यरूपेण साम्येनावस्थितमित्यर्थः । यद्वा प्राणरूपेण सर्वजन्तुषु साम्येनावस्थि-
तम् । तथाच बृहदारण्यके समाम्नायते “यदेवंसमः प्लुषिणा समो मशकेन
समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण” इति । गीतासु च स्मर्यते—
समं सर्वेषुभूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् । समं पश्यन्हि सर्वत्र समवस्थि-
तमीश्वरम् ॥ विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि । शुनि चैव श्वपाके
च पण्डिताः समदर्शिनः इति ॥ ३ ॥ स्वविलक्षणवर्जितमिति । स्वस्मा-
त्स्वप्रकाशचिद्रूपाद्विलक्षणो जडप्रपञ्चस्तस्य मायामयत्वेनापरमार्थत्वात्तद्रहितमि-
त्यर्थः ॥ ४ ॥ अत्र दृष्टान्तो घृतकाठिन्यवदित्यर्थः । यथं घृतस्य काठिन्यमग्नि-
संयोगाद्विलीनावस्थायां घृतस्वरूपातिरेकेण नोपलभ्यत एवमेवाद्वितीयपरशि-
वस्वरूपसाक्षात्कारेण तदाश्रितायां मायायां विलापितायां तन्मयस्तत्स्वरूपे
परिकल्पितः प्रपञ्चोऽपि तत्रैव लीयत इत्यर्थः ॥ ५ ॥ गुणातीतमिति । प्रकृ-

महेश्वर उवाच—

साधु साधु महादेवि त्वया पृष्टं जगद्धितम् ।
 इतः पूर्वं मया नोक्तं वदामि तव तच्छृणु ॥ ९ ॥
 ब्राह्मणो वाऽन्त्यजो वाऽपि स्त्री पाषण्डोऽथवा बुधः ।
 दरिद्रो वा समृद्धो वा मूर्खो वा पण्डितोऽथ वा ॥ १० ॥
 समर्थो वाऽसमर्थो वा बालो वा स्थविरोऽपि वा ।
 आस्तिको वा महादेवि नास्तिक्येन युतोऽथवा ॥ ११ ॥
 भूमौ दक्षिणकैलासे सर्वस्थानवरे शुभे ।
 सुवर्णमुखरीतीरे सुस्थिते सर्वसेविते ॥ १२ ॥
 त्वया मया च पुत्राभ्यां नन्दिना वृषभेण च ।
 मम भक्तैरशेषैश्च ब्रह्मणा विष्णुनाऽपि च ॥ १३ ॥
 इन्द्रादिलोकपालैश्च सोमसूर्यादिभिस्तथा ।
 देवताभिश्च सर्वाभिर्यक्षराक्षसपूर्वकैः ॥ १४ ॥
 सर्वदा सेविते शुद्धे सर्वकामार्थसाधके ।
 संवत्सरव्रतं कुर्यात्सद्योमुक्तिकरं तु तत् ॥ १५ ॥
 आदित्ये मेषसंयुक्ते चित्रानक्षत्रके नरः ।
 सुवर्णमुखरीतोये पवित्रे पापनाशने ॥ १६ ॥
 प्रातः स्नात्वा यथाशक्ति धनं दत्त्वा प्रियेण तु ।
 श्रीकालहस्तिनाथाख्यं देवि मामादरेण तु ॥ १७ ॥
 प्रदक्षिणं यथाशक्ति कृत्वा भूमौ तु दण्डवत् ।
 प्रणम्य दृष्ट्वा देवेशि नक्तभोजनमाचरेत् ॥ १८ ॥

लवयवाः सत्त्वाद्या गुणास्तानतिक्रम्य वर्तमानमित्यर्थः । गुणमूर्तिभिरिति ।

आदित्ये वृषभं प्राप्ते विशाखर्क्षे समाहितः ।

सुवर्णमुखरीतोये प्रातः स्नात्वा यथाबलम् ॥ १९ ॥

दत्त्वा प्रदक्षिणं कृत्वा देवं दृष्ट्वाऽभिवन्द्य च ।

समाहितमना भूत्वा नक्तभोजनमाचरेत् ॥ २० ॥

आदित्ये मिथुनं प्राप्ते मूलाख्ये तारके बुधः ।

सुवर्णमुखरीस्नानं कृत्वा प्रातः समाहितः ॥ २१ ॥

प्रदत्त्वा धनमन्यद्वा यथाशक्ति महर्षयः ।

देवं प्रदक्षिणीकृत्य प्रणम्य भुवि दण्डवत् ॥ २२ ॥

दृष्ट्वा तथैव मां देवि नक्तभोजनमाचरेत् ।

आदित्ये कर्कटं प्राप्ते गर्भर्क्षे सुसमाहितः ॥ २३ ॥

सुवर्णमुखरीस्नानं कृत्वा प्रातर्द्विजोत्तमाः ।

दृष्ट्वा तत्रैव मां देवि देवं भक्तिपुरःसरम् ॥ २४ ॥

प्रदक्षिणं यथाशक्ति कृत्वा दृष्ट्वाऽभिवन्द्य च ।

त्यक्त्वाऽहर्भोजनं धीमान् रात्रौ भोजनमाचरेत् ॥ २५ ॥

सिंहराशौ स्थिते सूर्ये वैष्णवे तारके नरः ।

प्रातरेव महानद्यामस्यां स्नात्वा यथाबलम् ॥ २६ ॥

दत्त्वा प्रदक्षिणं कृत्वा स्तुत्वा मामभिवन्द्य च ।

सृष्टिस्थितिसंहतिव्यापारा ब्रह्मविष्णुरुद्रा गुणमूर्तय इत्यर्थः ॥ ६—२१ ॥
प्रदत्त्वेति । छान्दसो ल्यबभावः । यद्वा प्रोगसगो व्यस्तनिर्दिष्ट इति समासा-
भावाल्ल्यपो न प्रसक्तिः । महर्षय इति चतुर्थ्यन्तोऽपि पाठः ॥ २२ ॥
गर्भर्क्ष इति । गर्भर्क्षे पूर्वाषाढाख्यं नक्षत्रम् । तथा ज्योतिर्विदः—“ पूर्वाषा-
ढागते भानां जीमूतैः परिवोष्टे । आर्द्रादीनि प्रवर्ष्यन्तेऽस्यैकैकस्य त्रयोदश ”
इति ॥ २३-२५ ॥ वैष्णवं श्रवणनक्षत्रम् । “ विष्णुर्देवता इति श्रुतेर्वैष्णवं

त्यक्त्वाऽहर्भोजनं मर्त्यो रात्रौ भोजनमाचरेत् ॥ २७ ॥
 आदित्ये कन्यकायुक्ते तथाऽजैकपदे दिने ।
 स्नात्वा चास्यां नरः प्रातर्दत्त्वा विप्राय भोजनम् ॥ २८ ॥
 श्रीकालहस्तिनाथाख्यं देवं पूर्वोक्तवर्त्मना ।
 दृष्ट्वाऽहर्भोजनं त्यक्त्वा रात्रौ भोजनमाचरेत् ॥ २९ ॥
 तुलां प्राप्ते तु मार्ताण्डे चाश्विन्यां प्रातरेव च ।
 नद्यामस्यां नरः स्नात्वा दत्त्वा विप्राय भोजनम् ॥ ३० ॥
 प्रदक्षिणप्रणामादि कृत्वा नक्तं समाचरेत् ।
 सूर्ये वृश्चिकसंयुक्ते कृत्तिकायां द्विजर्षभाः ॥ ३१ ॥
 पूर्वोक्तेनैव मार्गेण नरः कृत्वा समाहितः ।
 त्यक्त्वाऽहर्भोजनं मर्त्यो रात्रौ भोजनमाचरेत् ॥ ३२ ॥
 आदित्ये चापसंयुक्ते चान्द्रनक्षत्रके नरः ।
 कृत्वा तु पूर्ववद्देवि नक्तभोजनमाचरेत् ॥ ३३ ॥
 सूर्ये मकरसंयुक्ते पुष्यनक्षत्रके नरः ।
 पूर्ववत्सकलं कृत्वा नक्तभोजनमाचरेत् ॥ ३४ ॥
 माघे मासि मघर्क्षे तु कृत्वा पूर्ववदास्तिकाः ।
 त्यक्त्वाऽहर्भोजनं विप्रो नक्तभोजनमाचरेत् ॥ ३५ ॥
 मार्ताण्डे कुम्भराशिस्थे मघानक्षत्रके नरः ।
 पूर्ववत्सकलं कृत्वा नक्तभोजनमाचरेत् ॥ ३६ ॥

श्रवणाख्यम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ अजैकपद इति । “ अज एकपादेवता प्रोष्ठपदा
 नक्षत्रम् ” इति श्रुतेः पूर्वप्रोष्ठपदाख्यमजैकपदम् ॥ २८—३२ ॥ चान्द्रेति
 “ मृगशीर्षं नक्षत्रम् सोमो देवता ” इति श्रुतेश्चान्द्रं मृगशीर्षाख्यम् । पूर्वव-

आदित्ये मीनराशिस्थे फल्गुन्यां देवि मानवः ।

पूर्ववत्सकलं कृत्वा रात्रौ भोजनमाचरेत् ॥ ३७ ॥

मासि मासि मनुजः समाचरेदेवमेव परया

मुदा सह । देहनाशमवलोक्य तत्क्षणे

ज्ञानमस्य परमं ददाम्यहम् ॥ ३८ ॥

व्रतसमाचरणेन महेश्वरि ध्रुवमवाप पदं मम

मानवः । इति समीरितमीश्वरि ते

मया सुकरमेतदशेषजनस्य तु ॥ ३९ ॥

अत्र दत्तमणुमात्रप्युमे मेरुतुल्य-

मिति शास्त्रनिश्चयः । नित्यमत्र मनुजस्य

वर्तनं मुक्तिसिद्धिकरमित्यसंशयः ॥ ४० ॥

स्थानमेतदमरेन्द्रवन्दिते दोषतूल-

निकरस्य पावकः । भोगहेतुरपि कामिनां

नृणां भागधेयसहितस्य सिध्यति ॥ ४१ ॥

अस्य वैभवमशेषनायिके नैव वेद

परिमोहितो जनः । मत्प्रसादमवलम्ब्य

केवलं देवि वेद न च कारणान्तरैः ॥ ४२ ॥

पापराशिसहितोऽपि नास्तिकश्चाविवेक-

सहितोऽपि मानवः । कालहस्तिमवलम्ब्य

दिति । सुवर्णमुखरीस्नानादिकं कृत्वेत्यर्थः ॥ ३३—३७ ॥ अत्र द्वादश-
स्वपि मासेषु तिथिविशेषस्यानुपादानात्पौर्णमासीयोगाभावेऽपि चित्रादितत्तन्-
क्षत्रमेव प्राधान्यात्तद्व्रताङ्गत्वेन अवक्षितम् ॥ ३८—४३ ॥ परमेश्वराद-

केवलं देवि याति परमं पदं मम ॥ ४३ ॥
 सद्योमुक्तिकरं परं सकलदं सम्यक्परिज्ञानदं
 भक्त्या लभ्यमिदं मयाऽपि हरिणा धात्राऽपि देवैरपि ।
 स्थानं नित्यमतन्द्रितो मतिमतामग्रेसरश्चाऽश्रये-
 त्यक्त्वा सर्वमशङ्कितः परतरा साध्वी श्रुतिश्चाऽह हि ॥

सूत उवाच—

एवमुक्त्वा महादेव्यै महाताण्डवपण्डितः ।
 आलिलिङ्गे शिवां शंभुः स्मरन्नैक्यं तयाऽत्मनः ॥४५॥
 देवदेवी जगन्माता दयार्द्रहृदयाम्बुजा ।
 प्रणम्य पूजयामास भवं भवहरं परम् ॥ ४६ ॥
 यदुक्तं देवदेवेन देव्यै रहसि तद्विजाः ।
 मयोक्तं परमप्रीत्या युष्माकं ब्रह्मवादिनाम् ॥ ४७ ॥
 भवन्तोऽपि परित्यज्य समस्तं परया मुदा ।
 सद्योमुक्तिकरं स्थानं भजध्वमिदमुत्तमम् ॥ ४८ ॥
 सर्वमुक्तं समासेन सादरं मुनिपुङ्गवाः ।

एतदन्यन्मनुष्याणां कालक्षेपस्य कारणम् ॥ ४९ ॥
 इति श्रीस्कान्दपुराणे सूतसंहितायां चतुर्थे यज्ञवैभवखण्डे
 सद्योमुक्तिकरक्षेत्रमहिमकथनं नाम षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥३६॥

न्यस्य परित्यागेन तस्यैव मुक्त्युपायत्वेनाऽऽश्रयणे श्रुतिं संवादयति—
 साध्वीति । सा च तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा ” ” ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ’
 इत्यादिका ॥ ४४ ॥ स्मरन्नैक्यमिति । परशिवस्वरूपस्यैव शक्यप्रतियोगिश-
 क्यनुपवेशेन शक्तित्वाद्गुपाधिकृतं शिवशक्त्योर्भेदं परित्यज्य पारमार्थिकमेक-

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

७. मुक्त्युपायकथनम् ।

सूत उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि मुनयः संशितव्रताः ।

मुक्त्युपायमयत्नेन मया नोक्तमितः पुरा ॥ १ ॥

पुरा जैमिनिरत्यन्तश्रद्धया सह सुव्रताः ।

स्वगुरुं वेदवेदान्तविशारदमनुत्तमम् ॥ २ ॥

तपसा दीप्तसर्वाङ्गं पराशरसुतं प्रभुम् ।

प्रणम्य परया प्रीत्या दण्डवत्पृथिवीतले ॥ ३ ॥

निधाय मूर्ध्नि तत्पादपङ्कजं भवभेषजम् ।

अपृच्छल्लोकरक्षार्थमतिगुह्यमनुत्तमम् ॥ ४ ॥

जैमिनिरुवाच—

भगवन्सर्वजन्तूनामयत्नेन विमुक्तिदम् ।

वद कारुण्यतो नाथ मम मायाविषापहम् ॥ ५ ॥

त्वमनुसंदधान इत्यर्थः । प्रागप्युक्तम्—“न शिवेन विना शक्तिर्न शक्ति-
रहितः शिवः । उमाशंकरयोरैक्यं यः पश्यति स पश्यति ॥ ४५—४९ ॥

इति श्रीस्कान्दपुराणे सूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां चतुर्थे यज्ञवैभवखण्डे
सद्योमुक्तिकरक्षत्रेमाहिमकथनं नाम षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

श्रीकालहस्तिस्थानब्रह्माग्रपुरादिस्थानविशेषेष्वनुष्ठितव्रतस्यापि मुक्त्यु-
पायत्वमीश्वरप्रोक्तमिति तद्वक्तुं प्रतिजानीते—अथात इति ॥ १—५ ॥
ब्रह्माणमिदं पृष्टमिति । प्रष्टव्यार्थस्य सामान्यावगतत्वेन प्राधान्याविवक्षणा-
द्ब्रह्मणश्चोपदेष्टृत्वेन गुरुत्वात्प्राधान्यं विवक्षितमिति पृच्छेरप्रधाने कर्मणि निष्ठा ।

व्यास उवाच—

साधु साधु मुनिश्रेष्ठ त्वया पृष्ठं जगद्धितम् ।
 पुरा पुराणं ब्रह्माणमिदं पृष्ठं मयाऽपि च ॥ ६ ॥
 ब्रह्मणा च महाविष्णुः पृष्ठस्तेनापि शंकरः ।
 स पुनः शंकरः श्रीमानम्बिकापतिरुत्तमः ॥ ७ ॥
 स्वस्वरूपमहानन्दप्रमोदजलाधिस्थितः ।
 विष्णवे लोकरक्षार्थं बभाषे करुणानिधिः ॥ ८ ॥

ईश्वर उवाच—

स्थाने पृष्ठं त्वया विष्णो जगतः पालने रतः ।
 वदामि संग्रहेणाहं मुक्त्युपायमयत्नतः ॥ ९ ॥
 श्रीमद्वाघ्रपुरं नाम स्थानमस्ति महीतले ।
 सर्वदा परमप्रीत्या यत्र नृत्यं करोम्यहम् ॥ १० ॥
 तत्र मामादरेणैव नृत्यमानं दिनेदिने ।
 दृष्ट्वा पञ्चाक्षरं मन्त्रं सतारं सर्वसिद्धिदम् ॥ ११ ॥
 यस्तु द्वादशसाहस्रं जपति श्रद्धया सह ।
 तस्य सिद्धा परा मुक्तिर्विना विज्ञानमुत्तमम् ॥ १२ ॥
 श्रीमदक्षिणकैलासे तथा वृद्धाचलाभिधे ।
 तथा गोपर्वते शुद्धे तथा वल्मीकसंज्ञिते ॥ १३ ॥
 आधिग्रामसमाख्ये च स्थाने सर्वफलप्रदे ।
 सोमनाथे तु गोकर्णे तथा भीमेश्वराभिधे ॥ १४ ॥

प्रधानकर्मणि त्वनभिहिताधिकारविहिता द्वितीयैव । स्मर्यते हि— “ प्रधान-
 कर्मण्याद्येये लादीनाद्द्विकर्मणाम् ॥ अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च

वेदारण्ये विशिष्टे तु श्वेतारण्ये तु शोभने ।
 हस्तिकाननसंज्ञे च तथा जप्येश्वराभिधे ॥ १५ ॥
 कुम्भकोणे महास्थाने तथा मध्यार्जुनाभिधे ।
 वाराणस्यां तु केदारे तथा रामेश्वराभिधे ॥ १६ ॥
 हालास्ये च हरे नित्यं दृष्ट्वा ममादरेण च ।
 जपित्वा पूर्ववन्मन्त्रं मुच्यते भवबन्धनात् ॥ १७ ॥
 पुरा कश्चिन्महापापी द्विजः पुण्यविवर्जितः ।
 महामोहावृतः साक्षान्मातरं तु पतिव्रताम् ॥ १८ ॥
 गत्वा संवत्सरं हत्वा पितरं वृत्तसंयुतम् ।
 निर्घृणो निर्भयो नित्यं चचार वसुधातले ॥ १९ ॥
 चरतस्तस्य मूर्खस्य सदा तीव्रभयंकरः ।
 मुसलोद्यतपाणिस्तु विभाति ब्रह्मराक्षसः ॥ २० ॥
 तं दृष्ट्वा भीतिसंयुक्तः पूर्वपुण्यबलेन तु ।
 हालास्थाख्यं महास्थानमगमत्पुरुषोत्तम ॥ २१ ॥
 अदृष्टस्तत्क्षणादेव तेनैव ब्रह्मराक्षसः ।
 सोऽपि विस्मयमापन्नो विचार्य कमलेक्षण ॥ २२ ॥
 अहो माहात्म्यमस्यैव स्थानस्यातिभयंकरः ।
 अस्मिन्देशे न दृष्टस्तु मया स ब्रह्मराक्षसः ॥ २३ ॥
 अतो देहविनाशान्तं मयैवात्रैव वर्तनम् ।
 कार्यमित्यभिसंधिं च हरे कृत्वा सुनिश्चलः ॥ २४ ॥
 अवर्तत महास्थाने सेवनेनैव तस्य तु ।

कर्मणः ॥ इति ॥ ६—८ ॥ स्थाने पृष्ठमिति । सतारं सप्रणवमित्यर्थः ॥
 ९—१७ ॥ महापातकदूषितस्यापि स्थानविशेषमहिम्ना मुक्तिसिद्धिरिति-

समस्तानि च पापानि विनष्टानि जनार्दन ॥ २५ ॥

मत्प्रसादेन विप्रस्य कस्यचिद्वचनं हरे ।

श्रुत्वा दृष्ट्वा तु मां नित्यं हालास्याख्येऽतिशोभने ॥ २६ ॥

जपित्वा पूर्ववन्मन्त्रं षडक्षरसमाह्वयम् ।

अयत्नेन विमुक्तोऽभूत्संसारजलधेस्तु सः ॥ २७ ॥

अत्र दत्तं महादानं भवेत्स्थाने मम प्रिये ।

हुतमिष्टं तपश्चाल्पमप्यत्र सुमहद्भवेत् ॥ २८ ॥

अतो विशिष्टे मत्स्थाने चात्रैवान्यत्र वा नरः ।

दृष्ट्वा मामादरेणैव जपेन्मन्त्रं षडक्षरम् ॥ २९ ॥

एवमाचरतस्तस्य प्रसादादेव मे हरे ।

मुक्तिसिद्धिरयत्नेन भवत्येव न संशयः ॥ ३० ॥

इतोऽन्यत्सकलं विष्णो नराणां पापकर्मणाम् ।

अशक्यं कर्तुमत्यर्थं तस्मादुक्तं समाचरेत् ॥ ३१ ॥

सूत उवाच—

एवं शिवेनैव समस्तदेहिनां विमुक्तिसिद्ध्यर्थ-

मयत्नतः पुरा । सुभाषितं कारुणिकेन तन्मया

प्रभाषितं वो मुनयः सुसाधनम् ॥ ३२ ॥

इति श्रीसूतसंहितायां चतुर्थे यज्ञवैभवखण्डे मुक्त्युपाय-

विचारो नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

विहासमुखेन दर्शयति—पुरा कश्चिदित्यादिना ॥ १८—३२ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां चतुर्थे यज्ञवैभवखण्डे मुक्त्युपाय-

विचारो नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

अथाष्टत्रिंशोऽध्यायः ।

३८. मुक्तिसाधनविचारः ।

सूत उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि सर्वसाधनमुत्तमम् ।
शृणुतातिप्रियेणैव द्विजाः सारतरोत्तमम् ॥ १ ॥
पुरा सत्यवर्तसूनुः सर्वविज्ञानसागरः ।
सर्ववेदोदधेः पारो गुरुर्मे करुणानिधिः ॥ २ ॥
सर्वलोकोपकाराय साम्बं संसारभेषजम् ।
ध्यायमानो महाभक्त्या तताप परमं तपः ॥ ३ ॥
पुनः पुष्पादिभिर्देवं समाराध्य यथाबलम् ।
षडक्षरेण मन्त्रेण तुष्टाव च महेश्वरम् ॥ ४ ॥
परतत्त्वाय तत्त्वानां तत्त्वभूताय वस्तुतः ।
स्वस्मादन्यविहीनाय नमस्तस्मै स्वयंभुवे ॥ ५ ॥

व्याघ्रपुरादिशिवक्षेत्रानुष्ठितव्रतवच्छिवोपादिष्टं भुक्तिमुक्त्योरसाधारणं वक्तुं प्रतिजानीते—अथात इति । सर्वसाधनमिति । ऐहिकामुष्मिकभोगात्मिकाया भुक्तेः परापरमुक्त्योश्चायमसाधारण उपाय इत्यर्थः । सारतरोत्तममिति । सांख्यादिभिः श्रेयःसाधनतया प्रतिपादितोऽर्थः सारः । तदपेक्षया स्वतःप्रमाणत्वेन निर्दुष्टवेदवाक्यप्रतिपादितानि ज्ञानकर्माणि सारतराणि ोत्तममिति पुरुषोत्तमपदवत्सप्तमीसमासः षष्ठीममासस्तु न शक्यः “न निर्धारणे” इति तन्निषेधात् । न च “सन्महत्परमोत्तम” इति प्रथमासमासोऽपि । सारतरशब्दस्य पूज्यमानवचनत्वाभावात् ॥ १--४ ॥ सांख्यदानन्दस्वप्रतिष्ठाद्वितीय-सायुज्यरूपाया भुक्तेः साधनस्य प्राधान्येन बुभुक्षितत्वात्तदनुगुणैः विशेषणैः परमेश्वरं स्तोतुमारभते— परतत्त्वायेत्यादेना । षट्त्रिंशतत्त्वातीतत्वेन परतत्त्वा-त्परमार्थत्वाच्च सांख्यदानन्दैकरसं स्वप्रतिष्ठमाद्वितीयं परशिवस्वरूपं परं तत्त्वम् ।

चिच्छक्तिर्जडशक्तिश्च तद्भेदाश्च तथैव च ।

यदेव तत्त्वतो नित्यं तस्मै सर्वात्मने नमः ॥ ६ ॥

तस्य परतत्त्वत्वमुपपादयति—तत्त्वानां तत्त्वभूतायेति । आप्रलयस्थायीनि शिवतत्त्वशक्तितत्त्वार्दानि पृथिव्यन्तानि शुद्धमिश्राविशुद्धादिभेदेनावस्थितानि षट्त्रिंशत्तत्त्वानि । तदुक्तम्—“ आप्रलयं यत्तिष्ठति सर्वेषां भोगदायि भूतानाम् । तत्तत्त्वमिति प्रोक्तं न शरीरघटादितत्त्वमतः ” इति ॥ यथा रज्ज्वामारोपितस्य मायामयस्य स्रक्सर्पादेर्बाधोत्तरकालं तत्रैव लयादाधिष्ठानभूता रज्जुरेव तत्त्वम् । एवमुक्तानां तत्त्वानामपि प्रागुक्तपरशिवस्वरूपे परिकल्पितत्वात्तेषां वास्तवं रूपं सच्चिदानन्दात्मकं सर्वाधिष्ठानं परशिवस्वरूपमेवेत्यर्थः । स्वस्मादिति । यतस्तत्परशिवस्वरूपं तत्त्वानामपि तत्त्वमतः परशिवः स्वस्मादन्यविहीनः । ननु वियदादिभूतभौतिकप्रपञ्चः परमेश्वररूपादन्यतयाऽनुभूयत एवेत्यत आह—वस्तुत इति । अनुभूयमानस्य सर्वस्य मायापरिकल्पितस्यावस्तुत्वात्परमार्थतोऽन्यस्य विरहादन्यविहीनत्वम् । नमस्कारस्य नन्तुनन्तव्यसापेक्षत्वान्नन्तव्यात्परशिवस्वरूपादन्यो नन्ताऽवश्यमङ्गीकर्तव्यः । तथा च कथमन्यविहीनतैति तत्राऽह —स्वस्मादिति । ‘अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरणवाणि’ इति श्रुतेः जावभावेनानुप्रविश्य परशिवस्वरूपस्यैवावस्थानान्नन्तुः स्वात्माऽपि न ततोऽतिरिक्त इत्यर्थः । स्वयंभुव इति । स्वयमेव भवति सत्तां लभत इति स्वयंभूः स्वात्मनैव लब्धसत्ताकां न बन्धन्तरवदन्याधीनसत्ताक इत्यर्थः । ‘नेह नानाऽस्ति किञ्चन’ ‘अथात आदेशो नेति नेति’ अतोऽन्यदार्तम् ” “ नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा ” “ स्वयंभु ब्रह्म परमं तपो यद्ब्रह्म स्वयंभु ब्रह्मणे नमः ” इत्यादिश्रुतिषु परशिवस्वरूपस्यान्यविहीनत्वं स्वयंभुत्वं च बहुश आम्नातम् ॥ ५ ॥ एतदेवान्यविहीनत्वमुपपादयति—चिच्छक्तिरित्यादिना । स्रष्टव्यजगदान्मकशक्यप्रतियोगिको मायापरिणामविशेषो जडशक्तिस्तदवच्छिन्ना परशिवस्वरूपभूता चिदेव चिच्छक्तिः । तद्भेदा इति । तयोः शक्त्योर्भेदः इच्छाज्ञानक्रियाद्याः । अखिलजगत्स्रष्टुः परमेश्वरस्योपकरणभूतं चिच्छक्त्यादिकं सर्वं तत्त्वतः परमार्थतो निरूपणे तदेव वस्तु भवति । अयमभिप्रायः । येयं परमेश्वरस्य जडशक्तिर्ये च तद्भेदास्तस्य सर्वस्य

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः ।

विराडाद्याश्च देवाश्च यन्मात्रं तं नुमः शिवम् ॥ ७ ॥

महासत्त्वाश्च ये जीवा मध्यसत्त्वाश्च चेतनाः ।

विहीनाश्चैव यन्मात्रं तं नमामि महौजसम् ॥ ८ ॥

यस्य सत्ता जगत्सत्तारूपेणैवावभासते ।

मायामयत्वेन स्वरूपतोऽपि परतत्त्वेऽध्यासाद्यदिदं रजतं न तद्रजतं किंतु शुक्तिरिति तद्वाधायां सामानाधिकरण्यं यदिदं जडशक्त्यादिकं नैतदपि तु परतत्त्वमेवेति । अत एव पञ्चपादिकायां जडप्रपञ्चस्य स्वरूपतोऽप्यध्यस्तत्वेन मिथ्यात्वं सत्यानृते मिथुनीकृत्येति भाष्यव्याख्यानावसरेऽभिहितम् । सत्यमनिदं चैतन्यमनृतं युष्मदर्थस्तस्य स्वरूपतोऽप्यध्यस्तत्वादिति । चिच्छक्तेस्तु परशिवस्वरूपत्वेन यथार्थत्वात् । द्वौ चन्द्रममावित्यादौ भेद एव केवलं मायामयत्वेनाध्यस्तः । अतस्तन्निवृत्तये संभर्गसामानाधिकरण्यम् । येयं परशिवस्वरूपभूता चिद्या च चिच्छक्तिर्न ते भिन्ने अपि त्वेकैव चिदिति । एवमुत्तरत्रापि सामानाधिकरण्यविशेषो द्रष्टव्यः ॥ ६ ॥ ब्रह्मेति । सृष्टिस्थितितरोधानानुग्रहनिग्रहव्यापाराः सद्योजातादिपञ्चब्रह्ममूर्तयः ब्रह्माद्या विराडाद्या इत्याद्यपदेन स्वराट्साम्राजोः संग्रहः । ते च शिवमाहात्म्यखण्डे पूर्वमेवोक्ताः— “द्विधा कृत्य मुनिश्रेष्ठा अर्धेन पुरुषोऽभवत् । अर्धेन नारी तस्यां तु विराजमसृजत्पुनः” इति ॥ आदिशब्देनोक्तव्यतिरिक्ता इन्द्राद्या इत्यर्थः । यन्मात्रमिति । रज्ज्वा इदमंशे स्रक्सर्पादिवत्सर्वाधिष्ठानभूते सच्चिदानन्दात्मके परशिवस्वरूपे तदाश्रितमायावशेन ब्रह्मादीनां परिकल्पितत्वाद्वास्तवमेतेषामधिष्ठानादनन्यत्वं तन्मात्रमवधार्यते ॥ ७ ॥ महासत्त्वा इति । गजाद्या महासत्त्वाः । मध्यमसत्त्वा मनुष्याद्याः । विहीनाः क्रिमिकीटादयः । एवं प्रतीयमानस्य ब्रह्मादिस्तम्बान्तस्य मायामयप्रपञ्चाधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानेनापोह्यमानस्य बाधावधित्वेन परशिवस्वरूपं ताटस्थेन लक्षितम् ॥ ८ ॥ अथ ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इत्यादिश्रुतिप्रमिद्धं तत्स्वरूपं लक्षयन्नप्रतः पूर्वोक्तमधिष्ठानमात्रत्वं समर्थयते—यस्य सत्तेत्यादिना * [यस्य प्रागुदीरितस्य

यं विना न जगत्तस्मै सदा साक्षात्सते नमः ॥ ९ ॥

यस्य भानं जगद्भानस्वरूपेण विभासते ।

यमृते न जगद्भानं तस्मै भानात्मने नमः ॥ १० ॥

यदानन्दोऽखिलानन्दो विभाति स्वयमेव त ।

तं नुमः परमानन्दं परापरविवर्जितम् ॥ ११ ॥

यद्देशकालदिग्भागैर्न भिन्नं सर्वदाऽद्वयम् ।

यदेव विश्वं तद्ब्रह्म यथार्थं प्रणमाम्यहम् ॥ १२ ॥

सर्वजगदधिष्ठानस्य परशिवस्य स्वरूपभूतं सत्त्वमेव तस्मिन्माययाऽऽरोपिते जगति स्रक्सर्पादिषु रज्ज्वा इदन्तानुगतित्वत् जगत्सदित्यारोपितं तत्संबन्धमनुगतमवभासते । नन्वेतावताऽऽरोपितस्याधिष्ठानमात्रावशेषत्वं कुत इत्यत आह—यं विनेति । यं सद्रूपमात्मानं विना जगदेव न भवति । अधिष्ठानसत्त्वस्फुरणमन्तरेणारोपितसत्त्वस्फुरणानुपपत्तेः । तथा च जगत्सत्त्वमारोपितं । अधिष्ठानभूतस्यात्मनस्तु पारमार्थिकमित्यन्वयव्यातिरेकाभ्यामवसीयते । एतदभिप्रेत्याह—साक्षात्सत इति ॥ ९ ॥ यस्य भानमिति । यत्स्वरूपभूतं स्फुरणमित्यर्थः । अन्यत्ममानं । श्रुतिरप्यधिष्ठानसत्त्वस्फुरणयोः परस्परव्यावृत्तेष्वारोपितेष्वनुवृत्तिं दर्शयति । आरोपितस्य पृथक्त्वस्फुरणनिरासेन अधिष्ठानसूत्रतामाचष्टे । “सद्भादं सर्वं मत्सदिति” । “चिद्भादं सर्वं काशते काशते च” इति ॥ १० ॥ यदानन्द इति । यस्य परमेश्वरस्य स्वरूपभूतआनन्द एव शुभकर्मावस्थितसत्त्वपरिणामरूपतत्तद्बुद्धिपरिच्छिन्नस्सन्प्रियमोदप्रमोदादिभेदेन सर्वजनैरनुभूयते । श्रूयते हि—“एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति” इति । परमानन्दमिति । तैत्तिरीयके सार्वभौमं प्रत्युत्तरोत्तरशतगुणितत्वेन “स एको मानुष आनन्द” इत्यादिना श्रुतस्य तरतमभावेनावस्थितस्य सकलानन्दस्यानवच्छिन्नात्मके परशिवस्वरूपेऽन्तर्भावात्तस्य परमानन्दत्वं श्रूयते । “एषोऽस्य परम आनन्द” इति । ननु परमत्वमपरमत्वसापेक्षं तत्सत्त्वे च कथमद्वयतेति । तत्राह—परापरेति । परापरभावस्य मायापरिकल्पितत्वेनावस्तव्यत्वात् । परमार्थतः तद्ब्रहितं । तथा च

अनन्तमद्वयं पूर्णमेकमित्यामनन्ति यत् ।

आगमा अखिला नित्यं वन्दे तद्ब्रह्मसंज्ञितम् ॥ १३ ॥

यत्स्वरूपमविज्ञाय सांख्ययोगौ विनिर्गतौ ।

तं तदज्ञानचित्रस्य भित्तिभूतं नुमः शिवम् ॥ १४ ॥

श्रूयते “यस्मात्परन्नापरमस्ति किञ्चिद्यस्मान्नाणीयो न व्यायोऽस्ति कश्चित्” इति ॥ ११ ॥ एवमखण्डैकरसस्य परशिवस्वरूपस्य सर्वदा बाधवैधुर्याभिप्रायेण सद्रूपत्वं प्रकाशान्तरनैरपेक्ष्येण स्वपरव्यापारहेतुत्वेन स्वप्रकाशज्ञानात्मकत्वं परप्रेमास्पदतया निरतिशयानन्दरूपत्वं च स्वस्मिन्परिकल्पितोपाधिवशात्प्रतिपाद्यं श्रुत्युक्तमानन्त्यमपि प्रतिपादयति—यद्देशकालेत्यादिना । देशकालादिकृतभेदनिरासेन तद्व्यापित्वाभिधानात् स्वगर्भभेदनिरासः । अद्वयमिति सजातीयभेदनिरासः । अयमभिप्रायः । यथैकस्यैवाकाशस्य घाटाद्युपाधिसंबन्धवशाद्घटाकाशो ग्रहाकाशइत्यादिभेदव्यपदेशः एवमेकस्यैवात्मनः मायापरिकल्पितनानाविधोपाधिसंबन्धेनैव संसारित्वादिविभ्रमो न वास्तवो भेदः संसारदशायामपि विद्यत इति तदभिप्रेत्याह—सर्वदेति । यदेव विश्वमिति विजातीयनिरासः त्रियदादिभूतभौतिकात्मकं जडं विश्वं जगत् यदेव पूर्ववद्वाधायां सामानाधिकरण्यं । विश्वस्य परमार्थतः परशिवात्मकत्वमाथर्वणिकैरास्नायते । ‘पुरुष एवेदं विश्वं कर्म ततो ब्रह्म परामृतम्’ इति । ‘पुरुष एवेदं सर्वं यद्वृत्तं यच्च भव्यं’ । यथार्थमिति । जगत आरोप्यस्याधिष्ठानत्वेन तद्वाधस्यावधित्वेन च सर्वदावस्थानात्परशिवस्य याथात्म्यं ॥ १२ ॥ उक्तेऽर्थे श्रुतिं संवादयति । अनन्तमिति । श्रुतिः । “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्यनन्तशब्देन प्रतिपादयति । कैवल्योपनिषत्पुनः “मय्येव सकलं जातं मयि सर्वं प्रतिष्ठितं । मयि सर्वं लयं याति तद्ब्रह्माद्वयमस्यहं” इत्यद्वयशब्देन । छान्दोग्यश्रुतिस्तु ‘एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति’ अद्वितीयैकशब्दाभ्याम् । वाजसनेयकन्तु—“पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते” इति पूर्णशब्देनेति परशिवस्य सर्वात्मकत्व सर्वशाखासंमतामित्यर्थः ॥ १३ ॥ ननु भेदप्रपञ्चस्य सांख्यादिभिः स्वस्वशास्त्रे प्रामाणिकत्वप्रतिपादनात् परशिवस्वरूपस्य कथमाद्वितीयत्वमित्याशं-

यत्स्वरूपमविज्ञाय शब्दशास्त्रं समुद्धभौ ।
 तं तदज्ञानचित्रस्य भित्तिभूतं नुमः शिवम् ॥ १५ ॥
 यत्स्वरूपमविज्ञाय कारणं परमाणवः ।
 कल्पिता जगतो विप्रास्तं नुमः परमेश्वरम् ॥ १६ ॥
 यत्स्वरूपमविज्ञाय क्रियां सर्वफलप्रदाम् ।
 कल्पयन्ति विना देवं तं वन्दे सकलप्रदम् ॥ १७ ॥
 यत्स्वरूपमविज्ञाय देहमात्मेति मन्वते ।
 तर्काभासैस्तमीशानं वन्दे देहविलक्षणम् ॥ १८ ॥
 यत्स्वरूपमविज्ञाय देहजानीन्द्रियाणि तु ।
 आत्मेति मन्वते वन्दे तमिन्द्रियविलक्षणम् ॥ १९ ॥
 यत्स्वरूपमविज्ञाय प्राणमात्मेति मन्वते ।
 वन्दे तं प्राणवेत्तारं प्राणं प्राणस्य सर्वदा ॥ २० ॥
 यत्स्वरूपमविज्ञाय मनः संकल्पलक्षणम् ।
 आत्मेति मन्वते भक्त्या वन्दे तं मनसः परम् ॥ २१ ॥

क्य सांख्यादिव्यवहारः सर्वोपज्ञानमूलत्वाद्भ्रान्त एवेत्याह—यत्स्वरूपमवि-
 ज्ञायेत्यादिना । यथा शुक्तिरजतादिविभ्रमस्य नीलपृष्ठत्रिकोणत्वादिविशेषज्ञानं
 कारणं तद्वदेव सच्चिदानन्दात्मकस्य यस्य परमेश्वरस्य निरस्तसमस्तोपाधिकं स्वप्रति-
 ष्ठमद्वितीयं विशेषरूपमजानानाः सांख्यादयः भ्रान्तिवशेन शुक्त्यादौ रजतादि-
 वत् तत्स्वरूपे सच्चिदानन्दात्मके प्रकृतिप्राकृतात्मके जगत्कल्पयन्तो भ्रान्ता
 इत्यर्थः । अत एव बादरायणेनापि एतौ पक्षौ निरस्तौ “रचनानुपपत्तेश्च नानु-
 मानम्” “एतेन योगः प्रत्युक्तः” इति । विनिर्गतौ प्रवर्तितावित्यर्थः ॥ १४ ॥
 एवमुत्तरत्रापि अज्ञानमूलता योजनीया ॥ १५ ॥ “कारणं परमाणव” इति
 काणादवाद्याद्यभिमतः परमाणुकारणवादोऽपि अज्ञानमूलत्वादुपेक्ष्य इत्यर्थः ॥
 १६ ॥ क्रियास्सर्वफलप्रदा इति चोदनां कलयन् तदधिष्ठानभूतं परशिवस्वरूपं

यत्स्वरूपमविज्ञाय बुद्धिमात्मेति मन्वते ।

तं वन्दे बुद्धिबोद्धारं बोधरूपमविक्रियम् ॥ २२ ॥

यत्स्वरूपमविज्ञाय सर्वप्रत्ययकारणम् ।

अन्तःकरणमात्मेति मन्वते तं नुमः शिवम् ॥ २३ ॥

यस्मिज्जाग्रदवस्थेषा भातीव भवतीव च ।

तं तद्भ्रान्तेरधिष्ठानं वन्दे साक्षिणमीश्वरम् ॥ २४ ॥

यस्मिन्स्वप्नप्रपञ्चोऽयं भातीव भवतीव च ।

तं तद्भ्रान्तेरधिष्ठानं वन्दे साक्षिणमीश्वरम् ॥ २५ ॥

यस्मिन्सुषुप्त्यवस्थेयं भातीव भवतीव च ।

तं तद्भ्रान्तेरधिष्ठानं वन्दे साक्षिणमीश्वरम् ॥ २६ ॥

यस्मिन्कृतं तुरीयत्वं लिधामापेक्षयैव तु ।

तं तुरीयत्वनिर्मुक्तं वन्दे चिद्धनमीश्वरम् ॥ २७ ॥

प्रणमति ॥ १७-२३ ॥ यस्मिन् जाग्रदिति । भातीव भवतीव चेति-यस्या-
धिष्ठानभूतस्य स्वरूपप्रकाशेन स्वयं जडामिकापि जाग्रदवस्था भातीव प्रका-
शत इव तथा तत्स्वरूपसत्तया भवतीव सत्तां लभत इव नत्वात्मवज्जाग्रदर्थस्य
भानसत्वे स्वाभाविक इति द्योतयितुमिव शब्दः । साक्षिणमिति । जाग्रदवस्था-
लक्षणस्य साक्ष्यस्य साक्षिणं द्रष्टारं प्रत्यक्चैतन्यरूपेणावस्थितमित्यर्थः ॥ २४ ॥
एवं यस्मिन् स्वप्न इत्यादावपि योज्यं ॥ २५ ॥ २६ ॥ त्रिधामापेक्षयेति ।
धामशब्दः स्थानवार्त्ता जाग्रदादीनि त्रीणि स्थानान्यपेक्ष्य । अयमर्थः । चक्षुरा-
दीन्द्रियैरर्थोपलब्धिजाग्रदवस्थेति । इन्द्रियेषूपरतेषु जाग्रद्वासनावासितेन केव-
लेनान्तःकरणेनानुभूतसजातीयस्य वासनामयप्रपञ्चस्य उपलम्भः स्वप्नः ।
तस्मिन् उपरते द्वैतप्रपञ्चस्य सर्वस्य विलापात्तूलभूतं प्रत्यगात्मन्याश्रयभूतं
अवस्थाज्ञानमेव केवलनिर्विकल्पकेन तत्स्वरूपचैतन्यप्रकाशेन भास्यते सा
सुप्तिः । तदप्यज्ञानं समाधौ न प्रकाशते निरवयस्य सच्चिदानन्दात्मकस्य

यस्मिस्तुरीयातीतत्वमध्यस्तं तदभावतः ।

तं वन्दे केवलं शुद्धं निर्विशेषं महेश्वरम् ॥ २८ ॥

एकत्वं च तथा द्वित्वं त्रित्वं यस्मिन्प्रकल्पितम् ।

बहुत्वं च तमीशानमसंख्येयं नुमः शिवम् ॥ २९ ॥

अभिन्नं च तथा भिन्नं भिन्नाभिन्नं वदन्ति यम् ।

परशिवस्वरूपस्यैव तत्र स्फुराणात्सा तुरीयावस्था तत्र जाग्रदाद्यवस्थात्रय-
साक्षिभेदेन एकस्मिन्नेवात्मनि यथासंख्यं विश्वतैजसप्राज्ञरूपेण साक्षित्वमपि
त्रिधा परिकल्पितं तदपेक्षया तुरीयावस्था सा साक्षित्वोपाधिना तुरीयत्वमपि त-
स्मिन्परिकल्पितमित्यर्थः । तथाच माण्डूक्योपनिषद्याम्नायते । ‘जागरितस्थानो
बहिःप्राज्ञः स्वप्नस्थानोऽन्तःप्राज्ञः यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न
कञ्चन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तं । नान्तःप्राज्ञं न बहिःप्राज्ञं नोभयतःप्राज्ञं न प्राज्ञान-
घनं न प्राज्ञं नाप्राज्ञं ” इत्यादि । तद्वयाचक्षाणैराचार्यैरप्युक्तं—“बहिः प्राज्ञो
विभुर्विश्व अन्तः प्राज्ञस्तु तैजसः । घनप्राज्ञस्तथा प्राज्ञः एक एव त्रिधा स्मृतः ॥
निवृत्तेःसर्वदुःखानामीशानः प्रभुरव्ययः । अद्वैतस्सर्वभावानां देवस्तुर्यो विभुः
स्मृतः” इति । तुरीयत्वाविनिर्मुक्त इति । तुरीयत्वनिरूप्यायास्तुरीयावस्थाया
अपि जाग्रदादिवदवस्तुत्वात् ॥ २७ ॥ तदभावत इति । तस्याद्वैतस्य तुरी-
यत्वस्यैवाभावात्तुरीयातीतत्वमपि तस्मिन् परमेश्वरे कल्पितं त्रिधामस्थानरहितं
अवस्थास्पदमित्यर्थः । केवलमिति । भेदरहितमित्यर्थः । अतएव “साक्षी
चेता केवलो निर्गुणश्च” इति ‘अस्नाविरं शुद्धमपापविद्धम्’ इति च श्रुतिः ।
निर्विशेषमिति । शब्दस्पर्शादिविशेषधर्मरहितं अखण्डैकरसमिति यावत् । “अश-
ब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्” इति च श्रुतेः ॥ २८ ॥ ननु ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीत्’
‘एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म’ इति परशिवस्यैकत्वलक्षणधर्मसद्भावश्रुतेः निर्विशेषत्वा-
सिद्धिरित्यत आह । एकत्वमिति । संख्यापरिच्छेदरहिते परशिवस्वरूपे एक-
त्वादिसंख्यापि संख्येयप्रपञ्चवत् मायापरिकल्पितैव भेदाभाववत्त्वोपाधिना परि-
कल्पितैकत्वपरैव सा श्रुतिरित्यर्थः ॥ २९ ॥ अभिन्नं चेति । साक्ष्याज्जडप्रपं-
चात्साक्षिभूतः परमेश्वरः परमार्थोपाधावभिन्न इति वेदान्तिनः । भिन्न इति

तं सदा केवलं वन्दे केषांचिल्लभ्यमीश्वरम् ॥ ३० ॥

यस्य विज्ञानसंपन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः।

यथार्थं ब्रह्म जानन्ति तं नुमः परमाद्वयम् ॥ ३१ ॥

यस्य विज्ञानसंपन्नाः सदेश्वरसदाशिवौ ।

यथार्थं ब्रह्म जानन्ति नुमः परमाद्वयम् ॥ ३२ ॥

यस्य विज्ञानसंपन्नाः सर्वदेवानशङ्किताः ।

यथार्थं ब्रह्म जानन्ति तं नुमः परमाद्वयम् ॥ ३३ ॥

यस्य विज्ञानसंपन्ना विभिन्नाञ्जीवचेतनान् ।

यथार्थं ब्रह्म जानन्ति तं नुमः परमाद्वयम् ॥ ३४ ॥

यस्य विज्ञानसंपन्नाः सर्ववेदानशङ्किताः ।

यथार्थं ब्रह्म जानन्ति तं नुमः परमाद्वयम् ॥ ३५ ॥

यस्य विज्ञानसंपन्नाः स्मृतीः सर्वा अशङ्किताः ।

यथार्थं ब्रह्म जानन्ति तं नुमः परमाद्वयम् ॥ ३६ ॥

वैशेषिकादयः । अन्ये तु घटशरावाद्यात्मना विभक्तेषु कार्येषु मृद्रूपस्यानुगते-
स्तदात्मना अभेदः । घटादिव्यावृत्ताकारेण तु भेदः । तद्वदेव परमेश्वरस्यापि
कार्यप्रपञ्चात्मना भेदः कारणात्मना अभेद इति मन्यन्ते । उक्तं हि — “कार्य
भेदेन नानात्वमभेदः कारणात्मना । हेमात्मना यथाऽभेदः कुण्डलाद्यात्मना
भिदा” इति । एवं भेदाभेदादिकल्पनास्पदं परमेश्वरं प्रणौमीत्यर्थः । केषां
चिल्लभ्यमिति । नित्यनैमित्तिकलक्षणेन वर्णाश्रमधर्मेण परमेश्वरं समाराध्य
तदनुग्रहादवासज्ञानैः शान्तिदान्यादिसंपन्नैः सुकृतिभिः परमेश्वरस्वरूपं ज्ञायते
अतो न सर्वेषां सुलभमित्यर्थः । श्रूयते हि — “श्रवणयापि बहुभिर्यो न
लभ्यः शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः । आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धाश्चर्यो
ज्ञाता कुशलानुशिष्टः” इति ॥ ३० ॥ एवं ब्रह्मादिस्तंबपर्यन्तस्य सांख्यादिसकलती-
र्थकरव्यवहारस्य चाज्ञानमूलत्वाभिधानेन पराशिवस्वरूपेऽध्यस्तत्वप्रतिपादना-

यस्य विज्ञानसंपन्नाः पुराणानि च भारतम् ।
 यथार्थं ब्रह्म जानन्ति तं नुमः परमाद्वयम् ॥ ३७ ॥
 यस्य विज्ञानसंपन्नाः सर्वाञ्छैवागमानपि ।
 यथार्थं ब्रह्म जानन्ति तं नुमः परमाद्वयम् ॥ ३८ ॥
 यस्य विज्ञानसंपन्ना विविधान्वैष्णवागमान् ।
 यथार्थं ब्रह्म जानन्ति तं नुमः परमाद्वयम् ॥ ३९ ॥
 यस्य विज्ञानसंपन्ना ब्राह्मनेतास्तथाऽऽगमान् ।
 यथार्थं ब्रह्म जानन्ति तं नुमः परमाद्वयम् ॥ ४० ॥
 यस्य विज्ञानसंपन्ना बुद्धार्हतागमानिमान् ।
 यथार्थं ब्रह्म जानन्ति तं नुमः परमाद्वयम् ॥ ४१ ॥
 यस्य विज्ञानसंपन्नाः शब्दान्सत्येतरादिकान् ।
 यथार्थं ब्रह्म जानन्ति तं नुमः परमाद्वयम् ॥ ४२ ॥
 यस्य विज्ञानसंपन्ना विद्याः सर्वा अशङ्किताः ।
 यथार्थं ब्रह्म जानन्ति तं नुमः परमाद्वयम् ॥ ४३ ॥
 यस्य विज्ञानसंपन्नास्तर्कानन्योन्यबाधकान् ।
 यथार्थं ब्रह्म जानन्ति तं नुमः परमाद्वयम् ॥ ४४ ॥
 यस्य विज्ञानसंपन्ना मानमध्यक्षपूर्वकम् ।
 यथार्थं ब्रह्म जानन्ति तं नुमः परमाद्वयम् ॥ ४५ ॥
 यस्य विज्ञानसंपन्ना ब्राह्मणान्क्षत्रियान्विशः ।
 यथार्थं ब्रह्म जानन्ति तं नुमः परमाद्वयम् ॥ ४६ ॥
 यस्य विज्ञानसंपन्नाः शूद्रानपि च संकरान् ।
 यथार्थं ब्रह्म जानन्ति तं नुमः परमाद्वयम् ॥ ४७ ॥

यस्य विज्ञानसंपन्ना आश्रमानखिलानपि ।

यथार्थं ब्रह्म जानन्ति तं नुमः परमाद्वयम् ॥ ४८ ॥

यस्य विज्ञानसंपन्ना धर्माधर्मानशङ्किताः ।

यथार्थं ब्रह्म जानन्ति तं नुमः परमाद्वयम् ॥ ४९ ॥

यस्य विज्ञानसंपन्ना वर्ज्यावर्ज्यानशङ्किताः ।

यथार्थं ब्रह्म जानन्ति तं नुमः परमाद्वयम् ॥ ५० ॥

यस्य विज्ञानसंपन्ना विद्याविद्या अशङ्किताः ।

यथार्थं ब्रह्म जानन्ति तं नुमः परमाद्वयम् ॥ ५१ ॥

यस्य विज्ञानसंपन्ना देहादीनखिलानिमान् ।

यथार्थं ब्रह्म जानन्ति तं नुमः परमाद्वयम् ॥ ५२ ॥

यस्य विज्ञानसंपन्ना जाग्रदादित्रयं सदा ।

यथार्थं ब्रह्म जानन्ति तं नुमः परमाद्वयम् ॥ ५३ ॥

यस्य विज्ञानसंपन्नास्तुरीयत्वादिकल्पनाम् ।

यथार्थं ब्रह्म जानन्ति तं नुमः परमाद्वयम् ॥ ५४ ॥

यस्य विज्ञानसंपन्ना भूमिं तद्भेदमास्तिकाः ।

यथार्थं ब्रह्म जानन्ति तं नुमः परमाद्वयम् ॥ ५५ ॥

यस्य विज्ञानसंपन्ना जलं तद्भेदमास्तिकाः ।

यथार्थं ब्रह्म जानन्ति तं नुमः परमाद्वयम् ॥ ५६ ॥

यस्य विज्ञानसंपन्ना अग्निं तद्भेदमास्तिकाः ।

यथार्थं ब्रह्म जानन्ति तं नुमः परमाद्वयम् ॥ ५७ ॥

यस्य विज्ञानसंपन्ना वायुं तद्भेदमास्तिकाः ।

यथार्थं ब्रह्म जानन्ति तं नुमः परमाद्वयम् ॥ ५८ ॥

यस्य विज्ञानसंपन्ना आकाशं तत्र कल्पितम् ।
 यथार्थं ब्रह्म जानन्ति तं नुमः परमाद्वयम् ॥ ५९ ॥
 यस्य विज्ञानसंपन्नाः शब्दस्पर्शादिकानिमान् ।
 यथार्थं ब्रह्म जानन्ति तं नुमः परमाद्वयम् ॥ ६० ॥
 यस्य विज्ञानसंपन्ना महदाद्याखिलं जगत् ।
 यथार्थं ब्रह्म जानन्ति तं नुमः परमाद्वयम् ॥ ६१ ॥
 यस्य विज्ञानसंपन्नाः सर्वमेतदशङ्किताः ।
 यथार्थं ब्रह्म जानन्ति तं नुमः परमाद्वयम् ॥ ६२ ॥
 यस्य विज्ञानसंपन्ना महामायामशङ्किताः ।
 यथार्थं ब्रह्म जानन्ति तं नुमः परमाद्वयम् ॥ ६३ ॥
 यस्य विज्ञानसंपन्नाश्चिच्छक्तिं विमलामिमाम् ।
 यथार्थं ब्रह्म जानन्ति तं नुमः परमाद्वयम् ॥ ६४ ॥
 यस्य विज्ञानसंपन्नाः प्रतीतमखिलं जगत् ।
 यथार्थं ब्रह्म जानन्ति तं नुमः परमाद्वयम् ॥ ६५ ॥
 यस्य विज्ञानसंपन्नाः फलावाप्त्यै कदाचन ।
 न किञ्चिदपि कुर्वन्ति तं नुमः परमाद्वयम् ॥ ६६ ॥
 यस्य विज्ञानसंपन्नाः प्रत्यग्ज्योतिषि संस्थिताः ।

निम्न्यात्वमुक्तं । अधिष्ठानपरशिवस्वरूपयाथात्म्यज्ञाननिवर्त्यत्वादपि तन्निम्न्यात्वं
 प्रतिपादयति—यस्य विज्ञानेत्यादिना । सर्ववेदानशङ्किता इति । त्रिषष्टितम-
 श्लोकपर्यन्तं स्पष्टं ॥ ३१—६३ ॥ महामायामिति । शुद्धसत्त्वप्रधाना
 स्वाश्रयव्यामोहकरी सकलजडतत्त्वव्यापिनी पारमेश्वरी शक्तिः महामाया ॥ ६४ ॥
 चिच्छक्तिमिति । उक्तार्थमेतत् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ फलावाप्तेति । प्रत्यगात्मनो
 निरतिशयानन्दपरशिवस्वरूपसाक्षात्कारात्तल्लेशभूतस्वर्गादिसुखलाभाय किम-

तमेव प्रत्यगात्मानं वन्देऽहंतादिवर्जितम् ॥ ६७ ॥

इदंरूपमहरूपं यस्य भाति तमीश्वरम् ।

वन्देऽलक्षणमद्वन्द्वमनिर्देश्यं स्वयंप्रभम् ॥ ६८ ॥

स्तुतिमितिनिवहस्य नैव गोचरं भवभयजलधेः

सदैव तारकम् । अहमहमिति सततोदितप्रभं

निखिलजगद्रहितं नमामि शश्वत् ॥ ६९ ॥

पि न कुर्वन्ति आप्तकामत्वात् । श्रूयते हि—“ पर्याप्तकामस्य कृतात्मन-
स्त्विहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः ” इति ॥ ६७ ॥ प्रत्यग्योतिषीति । सर्व-
प्रत्यग्रूपेणावस्थिते स्वप्रकाशचिदात्मके पराशिवस्वरूपे सम्यक् स्थितास्तन्मयत्वेन
तदेकनिष्ठा इत्यर्थः । श्रूयते हि—“ अत्रायं पुरुषः स्वयंजोतिरुपसंपद्य स्वेन
रूपेणाभिनिष्पद्यत ” इति । अस्य च ज्योतिश्शब्दस्य ब्रह्मपरत्वं भगवान्
व्यासोऽपि सूत्रयामास—“ ज्योतिर्दर्शनात् ” इति । प्रत्यगात्मानामिति ।
पराशिवस्य प्रत्यक्त्वप्रतिपादनात्तस्य चाहंप्रत्ययविषयत्वात् अहंकारवैशिष्ट्य-
माशंक्य निरस्यति—अहंतावर्जितमिति । एतदुपपादयति । अन्तःकरण-
परिणामस्य प्रत्यक्त्वेन भासमानस्य अहंकारादेः स्वतो जडत्वेन प्रकाशासम्भवा-
त्साक्षिचैतन्यभास्यत्वेन परमार्थवत्परिकल्पितत्वमेष्टव्यं । अत एव ‘अहं ब्रह्मास्मि’
इत्यादौ चाहंकारवैशिष्ट्यत्यागेन तदुपलक्षितस्य चिन्मात्रस्य लक्षणया स्वी-
कारः । तदेवाभिप्रेत्याथर्वशिरस्प्याम्नातम् ‘ब्रह्माहं प्राञ्चः प्रत्यंचोऽहं दक्षिणाञ्च
उदञ्चोऽहम्’ इत्यादि ॥ ६८ ॥ अलक्षणमिति । सजातीयविजातीयव्या-
वर्तको धर्मः लक्षणं तद्रहितं “ अस्थूलमनण्वहृस्व ” इत्यादिसर्वधर्मनि-
षेधश्रुतेः । एतदेवोपपादयति—अद्वन्द्वमिति । सजातीयं विजातीयं वात्रान्यत्
द्वितीयं वस्तु यद्वयावृत्तये लक्षणापेक्षेत्यर्थः । अनिर्देश्यमिति । निर्देशोऽ-
भिलापः तदयोग्यं वाङ्मनसयोरगोचरमिति यावत् । श्रूयते हि—“ तदेत-
दिति मन्यन्तेऽनिर्देश्यं परमं सुखम् ” “ यतो वाचो निवर्तन्ते ” इत्यादि ।
नन्वेवं लक्षणप्रमाणाविषयत्वाभावे शशविषाणायमानमेव तत्स्वरूपमित्याशंक्य
निरस्यति—स्वयंप्रभमिति ॥ ६९ ॥ यद्यपि “ यस्यविज्ञानसंपन्नाः प्रती-

सूत उवाच—

एवं व्यासेन सर्वज्ञः साम्बः सर्वफलप्रदः ।

अभिष्टुतो महादेवः प्रत्यक्षमभवन्मुने ॥ ७० ॥

तं दृष्ट्वा देवदेवेशं देव्या सहितमव्ययम् ।

प्रणम्य प्रार्थयामास सर्वसाधनवेदनम् ॥ ७१ ॥

देवदेवोऽपि सर्वज्ञः प्रसन्नः सर्वसाधनम् ।

प्राह गम्भीरया वाचा मुनये मुनिसत्तमाः ॥ ७२ ॥

ईश्वर उवाच—

वक्ष्ये विप्र समासेन सर्वसाधनमुत्तमम् ।

शृणुष्व श्रद्धया सार्धं मया नोक्तमितः पुरा ॥ ७३ ॥

अपेक्षितार्थः सर्वेषां भुक्तिर्मुक्तिश्च सुव्रताः ।

मुक्तिर्नानाविधा प्रोक्ता मया वेदानुसारतः ॥ ७४ ॥

तत्र सायुज्यरूपाया मुक्तेः साक्षात् साधनम् ।

सम्यग्ज्ञानं न कर्मोक्तं न तयोश्च समुच्चयः ॥ ७५ ॥

तमखिलं जगत्” इत्यनेनैव पर्यायेण नामरूपात्मकस्य ब्रह्मादिस्थावरान्तस्य सर्वजगतो मिथ्यात्वं संत्स्यति । तथापि मनसश्चंचलत्वात् तद्विक्षेपनिरासेन पर-
तत्त्वानुसंधानार्थं बहूनां पर्यायाणामुपन्यासः । यथा शुक्तिरजतादिविभ्रमेषु
आरोपितरजतादेरधिष्ठानशुक्तिकायाथात्म्यज्ञानतो बाधोत्तरकालं वस्तुभूतशु-
क्त्यादिकमेव यथार्थसिद्धं स्वरूपं एवमविद्यातत्कार्यनामरूपप्रपञ्चस्याधिष्ठानपर-
शिवयाथात्म्यज्ञानेन विलयात्परमार्थतः परशिवस्वरूपात्पृथक्स्वरूपं नास्तीति
प्रकरणाभिप्रायः । स्तुतिमिति निवहस्येति । स्तुतिः स्तोत्रं मितिः प्रमाणं
प्रत्यक्षादिकं तत्संघस्येत्यर्थः । देवतिर्यङ्मनुष्यादिषु तत्तदहंकारसाक्षितया
सर्वदा आपरोक्ष्येण भासमानमित्यर्थः ॥ ७०---७३ ॥ नानाविधेति ।
सालोक्यसामीप्यसारूप्यसायुज्यभेदेन । वेदानुसारत इति । “ ब्रह्मणस्सायुज्यं

नित्यसिद्धाऽथवा मुक्तिः साध्यरूपाऽद्वयी गतिः ।

नित्यसिद्धा तु सर्वेषामात्मरूपाऽथवाऽपरा ॥ ७६ ॥

आत्मरूपैव चेन्मुक्तिर्नित्यप्राप्ता हि साऽत्मनः ।

नित्यप्राप्तस्य चाप्राप्तिर्विभ्रमः खलु देहिनाम् ॥ ७७ ॥

विभ्रमस्य निवृत्त्या सा प्राप्तेति व्यपदिश्यते ।

सलोकतामाप्नोति” इत्यादिवेदवाक्यानुसारेणेत्यर्थः । स्वतन्त्रोऽपि परमेश्वरोऽस्ती-
तानागतवर्तमानकालेषु स्थावरजङ्गमात्मकस्य प्रपञ्चस्य समानरूपता यथा
स्यात् तथा व्यवस्थामात्रसाक्षी चिदिति निश्चसितवत्स्वस्मान्निर्गतवेदराशी-
ननुसृत्यैव सृष्टयादौ प्रवर्तते । “एत इति वै प्रजापतिर्वै देवानसृजतासृष्टमिति
मनुष्यानिन्दव इति पितृनित्यादि । ‘वेदशब्देभ्य एवादौ निर्ममे स महेश्वरः’
इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्याम् ॥ ७४ ॥ सम्यग्ज्ञानमिति । संशयाविपर्ययासरहितनिष्प्रपं-
चब्रह्मात्मत्वसाक्षात्काररूपमित्यर्थः । ‘यस्यैवैते चत्वारिंशत्संस्काराः ब्रह्मणः
सायुज्यं सालोक्यं स गच्छति’ । ‘कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः’
इति वाक्यस्य तात्पर्यार्थमजानानाः कर्माण्यपि ज्ञानवत्साक्षात्परमुक्तिसाधनानीति
मन्यन्ते तान्निराचष्टे-न कर्मेति । अन्ये तु वाजसनेयकमन्त्रोपनिषदि ‘अन्धं तमः
प्रविशन्ति’ इत्यादिना ज्ञानकर्मणोः प्रत्येकं निन्दापुरस्सरं “विद्यां चाविद्यां
च यस्तद्वेदोभयं सह” इति समुच्चयविधिबलेन सह तयोरेवमुक्तिसाधनत्वं
मन्यन्ते । तन्निराकरणायाह-न तयोरिति । अयमर्थः । ‘यस्मिन्सर्वाणि भूता-
न्यात्मैवाभूद्विजानतः’ इत्यादिना साध्यसाधनभेदोपमर्देन यद्ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं
प्रोक्तं तत्र तत्र प्रतिपादितं न तेन सह कर्मणामनुष्ठानं संभवति तस्य साध्य-
साधनादिभेदसापेक्षत्वात् । अतो देवताविषयं सगुणज्ञानमेव तत्र समुच्चीयते ।
उक्तं हि भगवद्विर्भाष्यकारैः-‘देवताविषयं ज्ञानं कर्मसंबन्धित्वेनोपन्यस्तं न पर-
मात्मज्ञानम्” इति ॥ ७५ ॥ प्रतिज्ञातमर्थं विकल्पपुरस्सरं प्रतिपादयति
साधयति च । सा किं सायुज्यरूपा मुक्तिर्नित्यसिद्धा उत केन चित्साधनेन
निष्पाद्या प्रथमेऽपि किमात्मरूपा स्यात् उत ततोऽन्येति विकल्प्य ॥ ७६ ॥

विभ्रमस्य निवृत्तिस्तु सिध्यत्यज्ञाननाशतः ॥ ७८ ॥

अज्ञानस्य विनाशस्तु ज्ञानादेव न चान्यतः ।

ज्ञानादज्ञाननाशस्तु प्रसिद्धः सर्वदेहिनाम् ॥ ७९ ॥

अपरा सा परा मुक्तिर्नाऽऽत्मारूपैव चेन्मतम् ।

तथाऽपि मुक्तिः प्राप्या वा न प्राप्या वाऽऽत्मनो भवेत् ८०

प्राप्या चेदात्मना मुक्तिरप्राप्तप्राप्तिरेव सा ।

अप्राप्तप्राप्तिरप्यस्य संबन्धो वैक्यमेव वा ॥ ८१ ॥

आद्यपक्षे ज्ञानमात्राप्राप्यत्वं तस्य दर्शयति । आत्मरूपैव चेदित्यादिना । नित्य-
प्राप्तस्येति । “ब्रह्मविदोऽप्यनोति परम्” इत्यादिश्रुतेः मुक्तेः प्रप्यत्वमवसीयते ।
प्राप्तिश्चाप्राप्तिपूर्विका । सा च द्वेधा । भ्रमकृता वस्तुकृता चेति । तदिह नित्यसि-
द्धाया मुक्तेः प्राप्तुरात्मनोऽनतिरेकानित्यप्राप्ततया प्राप्तिर्भ्रमकृता नतु प्रामाद्व्यमं
गच्छतीत्यादाविव वस्तुकृतेत्यर्थः ॥ ७७ ॥ विभ्रमस्येति । तस्य चाप्राप्ति-
भ्रमस्य निवृत्तौ सत्यां पूर्वप्राप्तापि सा कण्ठगतचामीकरन्यायेन पुनः प्राप्यत
इति श्रुत्या व्यपदिश्यत इत्यर्थः । तस्य चाप्राप्त्यापादकस्य जगद्विभ्रमस्य
निवृत्तिः पुनस्तन्मूलज्ञाननाशात्सच सर्वाधिष्ठानभूतात्मयाथात्म्यविषयात्सम्य-
ग्ज्ञानादेव न कारणान्तारात्तदाह—विभ्रमस्य निवृत्तिस्त्विति ॥ ७८ ॥ ज्ञानादज्ञान
निवृत्तिः शुक्तिरजतादि]* लौकिकविभ्रमे प्राप्तिर्द्वेति दर्शयति—ज्ञानादिति ॥
७९ ॥ एवं सिद्धान्तमभिधाय पूर्वपक्षं दूषयितुमाद्यपक्षस्य द्वितीयं विक-
ल्पमाशङ्कते—अपरेपि । सा नित्यसिद्धा मुक्तिर्नात्मरूपा अपित्वपराऽऽत्मनो-
ऽन्यैव चेन्मतेत्यर्थः । विकल्पासहत्वेनेमं पक्षं दूषयितुं विकल्पयति तथेति ॥ ८० ॥
आत्मव्यतिरिक्ता किंवा प्राप्या न प्राप्या वा आद्यं पुनर्विकल्पं दूषयितुं फलित-
मर्थमाह—प्राप्या चेदिति । अथ तमाद्यं पक्षं विकल्पयति --अप्राप्तप्राप्तिरिति ।
अप्राप्तप्राप्तिरूपा प्राप्या मुक्तिः किं संबन्धिद्वयघटितसंबन्धात्मिकोऽत संबन्धि-
नोस्तादात्म्यरूपा । प्रथमेऽपि किमसौ संबन्धः साध्यो नित्यो वेति विकल्प्या-
ऽऽद्यं प्रत्याह—साध्य एव चेदिति । साध्यसंबन्धात्मिका मुक्तिः सर्वप्रकारेणा-

* ६४६ तमपृष्ठमारभ्य ६५९. तमपृष्ठपर्यन्तं * [] एवं कुण्डलितो ग्रन्थविस्तरः
बहुषु कोशेषु न दृश्यते

संबन्धश्चेत्स साध्यो वा नित्यो वा साध्य एव चेत् ।

अनित्यः स तु संबन्धो भवेन्नित्यो न सर्वथा ॥ ८२ ॥

साध्यानामपि भावानामनित्यत्वं व्यवस्थितम् ।

अभावस्य न साध्यत्वं प्रध्वंसाख्यस्य सर्वदा ॥ ८३ ॥

साध्यत्वाख्यस्तु धर्मश्च नैवाभावाश्रयो भवेत् ।

नित्यो यदि स संबन्धस्तर्हि संबन्धसंज्ञिता ॥ ८४ ॥

मुक्तिश्च नित्यसिद्धैव मुमुक्षोरात्मनो भवेत् ।

तदाऽपि नित्यप्राप्तया मुक्तेः प्राप्तिस्तु पूर्ववत् ॥

विज्ञानेनैव नान्येन सत्यमुक्तं द्विजोत्तम ॥ ८५ ॥

अप्राप्तप्राप्तिरूपाया मुक्तेरैक्यं भवेद्यदि ॥ ८६ ॥

तन्न युक्तं द्वयोरैक्यं न सिध्यति कदाचन ।

भिन्नयोर्भेदनाशे वा मुक्तिर्भेदे स्थितेऽथवा ॥ ८७ ॥

भेदनाशे तयोरैक्यं घटते वेदवित्तम ।

नित्या स्यान्न च नित्यत्वमासादयेत् । तथा च मुक्तानामपि पुनः संसारप्रसङ्गः ॥

८१॥८२॥ व्याप्तिं दर्शयति—साध्यानामिति । चक्रचीवरतुरीवेमादिसाध्यानां

घटपटादीनां भावानामनित्यत्वं दृश्यते । अतः साध्यत्वमनित्यत्वेन व्याप्तमि-

त्यर्थः । अनैकान्तिकत्वं परिहरति—अभावस्येति । प्रध्वंसाभावस्य भावरूप-

साध्यत्वधर्मयोगो न घटते । तथाविधधर्मयोगे तस्य घटादिवद्भावत्वमेव स्यात् ।

केनचिदपि धर्मेण निरुपाख्यस्यैवाभावत्वात् । अङ्गीकृत्येदं प्रध्वंसाभावस्य

नित्यत्वमनैकान्तिकत्वं परिहृतम् । सोऽप्यनित्य इत्युपरिष्ठात्प्रतिपादयिष्यते ।

अथाप्राप्तप्राप्तिर्नित्यः संबन्ध इति प्रथमस्य द्वितीयं विकल्पं दूषयति—नित्यो

यदीति । नित्यसंबन्धात्मिका मुक्तिरपि नित्यसिद्धैव न केन चित्साधनेन निष्पाद्यते ।

तथाच नित्यप्राप्तैव सेति पूर्वोक्तं ज्ञानमात्रसाध्यत्वमावर्तत इत्यर्थः ॥ ८३-८५ ॥

अप्राप्तप्राप्तिस्तादात्म्यमिति द्वितीयं दूषयितुमनुभाषते—अप्राप्तेति । तं दूष-

भेदे सति तयोरैक्यमिति चेत्तन्न संगतम् ॥ ८८ ॥

भेदस्य संनिधावैक्यं विरोधान्नैव सिध्यति ।

न प्राप्या ह्यात्मना मुक्तिरितिचेत्तन्न संगतम् ॥ ८९ ॥

अप्राप्यायास्तु मुक्तेश्च नास्त्यपेक्षा हि साधने ।

साधने सति सा मुक्तिरप्राप्यैव सदा खलु ॥ ९० ॥

न नित्यसिद्धा सा मुक्तिः साध्यरूपैव चेन्मतम् ।

साध्यत्वे सत्यनित्यत्वं पूर्वमेवाभिभाषितम् ॥ ९१ ॥

प्रध्वंसस्य तु नित्यत्वं सर्वथा न भविष्यति ।

अचिद्रूपस्य सर्वस्य विनाशो गम्यते यतः ॥ ९२ ॥

भावत्वे सति साध्यत्वाद्भिनाशोऽचेतनस्य तु ।

यति—तन्नेति ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ तत्र वक्तव्यं किं भिन्नयोजीवेश्वरयोर्भेदनाशे तादात्म्यमुत भेदे सत्येष । तत्राऽऽद्यो भवद्विभेदस्यान्योन्याभावरूपत्वाङ्गीकारात्तस्य चानाद्यनन्तत्वादनङ्गीकारः परास्त इत्याह—भेदनाश इति । नापि द्वितीया इत्याह—भेदे सतीति ॥ ८८ ॥ कुत इत्यत आह—भेदस्येति । अभेदैकार्थसमवायिन एकत्वस्य भेदेन सहावस्थानानुपपत्तेरित्यर्थः । एवमात्मस्वरूपव्यतिरिक्ताया मुक्तेः प्राप्यत्वपक्षं दूषयित्वाऽप्राप्येति द्वितीयपक्षमनूद्य दूषयति—न प्राप्येति । अप्राप्यस्वभावाया मुक्तेः साधनशतेष्वनुमितेऽप्यप्राप्यत्वमेव स्वभावस्यानपायात् । अतः साधनापेक्षाभावादयत्नेन सर्वे मुच्येरन्नित्यर्थः ॥ ८९ ॥ ९० ॥ एवं सायुज्यरूपा मुक्तिः किं नित्यसिद्धेति साध्यरूपेति विकल्प्याऽऽद्यपक्षस्य संभवच्छङ्कानिरासेन कर्मनैरपेक्षेण सम्यग्ज्ञानस्य मुक्तिसाधनत्वमुपपाद्योक्त-दोषानुवृत्तेः द्वितीयो न युक्त इत्याह—न नित्यसिद्धेति । मुक्तेस्साध्यत्वे घटादिवद-नित्यत्वं स्यादिति पूर्वमेवोक्तमित्यर्थः ॥ ९१ ॥ ननु साध्यत्वेऽपि प्रध्वंसाभाष-वन्मुक्तेर्नित्यत्वं किं न स्यादित्यत आह—प्रध्वंसस्येति । त्रिदात्मव्यति-रिक्तस्य सकलस्य चेत्यप्रपञ्चस्य “नेह नानाऽस्ती” त्यादिनिषेधकश्रुत्या बाध-तत्वादनित्यत्वमवश्यमेष्टव्यमित्यर्थः ॥ ९२ ॥ ननु संगतिग्रहणादौ प्रत्य-

प्रध्वंसस्य तु सास्यत्वेऽप्यभावत्वेन हेतुना ॥ ९३ ॥

न सिध्यति विनाशस्तु तच्च नैव सुसंगतम् ।

प्रागभावसमाख्यस्याप्यनित्यत्वस्य दर्शनात् ॥ ९४ ॥

प्रागभावस्य साध्यत्वाभावे सत्यप्यभावतः ।

अनित्यत्वं यदीष्येत प्रध्वंसस्यापि तत्समम् ॥ ९५ ॥

भावानामप्यभावानां साध्यानां मुनिसत्तम ।

असाध्यानां च सर्वेषामनित्यत्वे प्रयोजकम् ॥ ९६ ॥

अचेतनत्वमेवोक्तं नेतरद्व्यभिचारतः ।

चेतनस्य तु नित्यत्वं श्रुतिराह सनातनी ॥ ९७ ॥

तस्मादुक्तप्रकारेण मुक्तिः सायुज्यरूपिणी ।

ज्ञानलभ्या क्रियामात्रान्न लभ्या न सुमुच्ययात् ॥ ९८ ॥

ज्ञानुमानादिप्रमाणान्तरसापेक्षशब्दस्य तद्विरोधे प्रामाण्यानुपपत्तेर्भावत्वे सति साध्यत्वमनित्यत्वसाधनम् । तथा च न प्रध्वंसे व्यभिचारः । तस्य साध्यत्वेऽपि भावत्वाभावादिति शङ्कते-भावत्वे सतीति ॥ ९३ ॥ तदेतदव्याप्त्या दूषयति तच्च नैवेति । भवतु भावत्वे सति साध्यत्वादनित्यत्वं घटादिषु प्रागभावस्यानित्यत्वेऽवश्यं कारणान्तरं वक्तव्यमुक्तहेत्वभावात् । तच्चाभावत्वमेव धर्मान्तरसमवायस्य प्रागेव निरस्तत्वात् । तद्वत्प्रध्वंसस्यापि समानमिति तस्याप्यनित्यत्वमभ्युपगन्तव्यमित्यर्थः ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ एवं च भावत्वे सति साध्यत्वं घटादीनां भावानामनित्यत्वे प्रयोजकं प्रागभावस्यानित्यत्वेऽभावत्वमिति प्रयोजकद्वयाङ्गीकारकल्पनागौरवं स्यात्तस्मादुभयत्रानुगतं जडत्वमेवानित्यत्वप्रयोजकमङ्गीकार्यमित्याह—भावानामिति । असाध्यानामिति । परमाण्वाकाशकालदिगादीनि परैर्नित्यतयाऽङ्गीकारादसाध्यत्वेनाभिमतानि तेषामपीत्यर्थः ॥ ९६ ॥ नेतरादिति । इतरत्कृतकत्वादिकमिति यावत् । कुत इत्यत आह—व्यभिचारत इति । प्रागभावादानित्यत्वे सत्यपि तदव्याप्त्याऽननुगमादित्यर्थः । श्रुतिराहेति । सा च “ नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम् ” इत्यादिका । प्रतिपा-

ज्ञानं नामाखिलं चेदं सद्रूपेणावभासनम् ।
 क्रिया तु कारकापेक्षा न ज्ञानालम्बिनी सदा ॥ ९९ ॥
 अतः क्रियाया ज्ञानेन विरोधादेव सर्वदा ।
 समुच्चयो न युज्येत कुतस्तेन परा गतिः ॥ १०० ॥
 सारूप्याख्या तु या मुक्तिः सामीप्याख्या च याऽपरा ।
 सालोक्याख्या च या तासां केवलं कर्म साधनम् ॥ १०१ ॥
 ऐहिकागुणिकाकारा मुक्तयः सर्वदेहिनाम् ।
 कर्मणैव हि सिध्यन्ति न ज्ञानेन विरोधतः ॥ १०२ ॥
 ज्ञानं कर्म च वेदोक्तमेव नान्योदितं भवेत् ।
 अन्योदितं तु विप्रेन्द्र व्यवहारेऽविवेकिनाम् ॥ १०३ ॥
 अपेक्ष्य बुद्धिं विज्ञानं कर्म चेति विधीयते ।

दितमर्थं निगमयति — तस्मादिति ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ किं तज्ज्ञानमित्यत आह —
 ज्ञानं नामेति । अखिलस्य भोक्तृभोग्यात्मकस्य प्रपञ्चस्य योऽयं सच्चिदानन्दा-
 द्वितीयब्रह्मात्मत्वसाक्षात्कारस्तत्सायुज्यमुक्तिसाधनमित्यर्थः श्रूयते हि — “सर्वं
 खल्विदं ब्रह्म” “इदं सर्वं यदयमात्मा” इत्यादि । ज्ञानकर्मणोः समुच्चयस्य
 प्रतिज्ञातं परमुक्त्यसाधनत्वमुपपादयति । क्रियात्विति । अग्निहोत्रक्रिया हि
 कर्तृवरणकर्मादिभेदभिन्नकारकापेक्षा सती तद्गोचरं द्रव्यदेवतादिविषयं शास्त्र-
 जनितं विज्ञानमेव केवलमवलम्बते न तु कर्तृकरणादिसकलभेदोपमर्देन जाय-
 मानं प्रतीचः परमात्मतत्त्वसाक्षात्कारात्मकं ज्ञानम् । अतः तेन सह विरोधात् ।
 उक्तं हि भगवद्भाष्यकारैः — “अनुपयोगादधिकारिविरोधाच्च” इति । अतो
 विरोधित्वे समसमयवर्तित्वाभावादद्वैतज्ञानकर्मणोस्समुच्चय एव न संभवाति ।
 कुतस्तेन मुक्त्याशङ्केत्यर्थः ॥ ९९ ॥ १०० ॥ केवलं कर्मेति । उक्ताद्वितीयब्र-
 ह्मात्मतत्त्वज्ञानरहितं द्रव्यदेवतादिज्ञानसहकृतं तरतमभावेनावस्थितमग्निहोत्रादिकं
 हिरण्यगर्भादिसगुणब्रह्मोपासनारूपं च कर्मैव सारूप्याद्यपरमुक्तेः साधनमित्यर्थः ।
 १०१—१०३ ॥ अपेक्ष्य बुद्धिमिति । उत्तममध्यमाधमभावेनावस्थितानाम-

तथाऽपि व्यवहारे ते व्यावहारिकसिद्धिदे ॥ १०४ ॥

तस्मात्सर्वत्र नास्तिक्यं न कुर्यान्मतिमत्तमः ।

नास्तिक्यादेव सर्वेषां संसारे परिवर्तनम् ॥ १०५ ॥

सर्वमुक्तं समासेन साधनं मुनिसत्तम ।

गोपनीयमिदं तस्मादास्तिकस्य सदाऽद्भुतम् ॥ १०६ ॥

सूत उवाच—

एवमुक्त्वा महादेवः साम्बः सर्वावभासकः ।

प्रनृत्य संनिधौ तस्य तत्रैवान्तर्हितोऽभवत् ॥ १०७ ॥

साधनं नु सकलं परिभाषितं केवलं

कृपयैव तु वो मया । नेतरत्कथितव्यमिह

द्विजा मोह एव हि समस्तमितोऽन्यथा ॥ १०८ ॥

इति श्रीस्कान्दपुराणे सूतसंहितायां यज्ञवैभवखण्डे

मुक्तिसाधनविचारो नाम अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

३९. वेदानामविरोधः ।

सूत उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि समासेन न विस्तरात् ।

धिकाणि बुद्धितारतम्यमपेक्ष्य हिरण्यगर्भादिसगुणब्रह्मविज्ञानमग्निहोत्रादिकर्म
त्रोभयं समुच्चित्याभिधीयते—“ विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयसह ”
इत्यादिना । एते च ज्ञानकर्मणी व्यवहारदशायां व्यावहारिकफलप्रयोजने
इत्यर्थः ॥ १०४—१०८ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां चतुर्थे यज्ञवैभवखण्डे

मुक्तिसाधनविचारो नाम अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

अविरोधं तु वेदानामशेषाणां मुनीश्वराः ॥ १ ॥

द्विविधो वेदराशिस्तु मुनयः संशितव्रताः ।

सत्याद्वैतपरः कश्चिद्वेदभागः समासतः ॥ २ ॥

कल्पितद्वैतनिष्ठस्तु वेदभागोऽपरस्तथा ।

सत्यमेव सदाऽद्वैतमसत्यं द्वैतमास्तिकाः ॥ ३ ॥

द्वैतस्यापि च सत्यत्वं वर्णयन्तीह केचन ।

तदसंगतमध्यस्तं द्वैतं यस्मात्परात्मनि ॥ ४ ॥

अध्यस्तं हि सदा द्वैतं दृश्यत्वाच्छुक्तिरूप्यवत् ।

दृश्यत्वं द्वैतजातस्य संमतं सर्वदेहिनाम् ॥ ५ ॥

अद्वैतवत्कर्तृकरणफलादिभेदभिन्नस्य द्वैतस्यापि श्रुतत्वाद्वैताद्वैतश्रुत्योर्मिथो विरोधेनाप्राप्यमाशङ्क्य तयोरविरोधं प्रतिपादयितुमारभते—अथात इति ॥ १ ॥ कर्मज्ञानकाण्डयोरविरोधं दर्शयितुं तावद्विषयभेदमाह—सत्याद्वैतेति । कश्चिदुपनिषत्लक्षणो यो वेदभागः स सर्वदा बाधविधुरमद्वितीयं परशिवस्वरूपं तात्पर्येण प्रतिपादयति । अपरस्तु कर्मकाण्डात्मको वेदभागस्तत्स्वरूपे परिकल्पितं द्वैतप्रपञ्चमुपजीव्य स्वर्गादिफलाय यागहोमादिकं तात्पर्येण विधत्ते । अतो विषयभेदादविरोध इत्यभिप्रायः । विपरीतं न कुत इत्यत आह—सत्यमेवेति ॥ २ ॥ ३ ॥ नन्वद्वैतात्मतत्त्ववद्वैतस्य जडप्रपञ्चस्याप्यविसंवादिव्यवहारदर्शनेनाऽऽरोपितरजतादिवैलक्षण्यात्पारमार्थिकत्वं किं न स्यादिति पराभिमतं शङ्कामनुभाषते—द्वैतस्यापीति । परिहरति—तदिति । विमतमसत्यमध्यस्तत्वाच्छुक्तिरूप्यवदिति भावः ॥ ४ ॥ हेत्वसिद्धिं परिहरति—अध्यस्तं हीति । अविसंवादिव्यवहारदर्शनेऽपि दृश्यत्वहेतुना शुक्तौ रूप्यवद्वैतप्रपञ्चस्यापि दृष्ट्वेऽद्वितीये परमात्मन्यध्यस्तत्वमङ्गीकार्यं तेन चासत्यत्वमित्यर्थः । हेतोः पक्षधर्मतामाह—दृश्यत्वमिति । द्वैतप्रपञ्चस्य स्वतो जडत्वेन भानासंभवादृष्ट्वेण

तस्माद्वैतपरो भागः कल्पितद्वैतगोचरः ।

अद्वैतं सर्वदा सत्यं भेदाभावात्कथंचन ॥ ६ ॥

अद्वैतमपि चाध्यस्तं यदि वेदविदां वराः ।

कुत्रैवाद्वैतमध्यस्तं नाद्वैते तदभावतः ॥ ७ ॥

केवलं कल्पिते द्वैते नाद्वैताध्याससंभवः ।

व्यवहारदशायां तु सत्येऽध्यासस्य दर्शनात् ॥ ८ ॥

द्वैते चाद्वैतमध्यस्तमिति वक्तुं न शक्यते ।

तस्याध्यासस्वरूपत्वाद्वैतस्य ब्रह्मवित्तमाः ॥ ९ ॥

स्वप्रकाशपरशिवस्वरूपचैतन्येनैव भास्यत्वादृश्यत्वहेतुः कृत्स्नं पक्षं व्याप्य वर्तत इत्येतत्सर्वसंमतमित्यर्थः ॥ ५ ॥ एतद्वैतजालस्य परिकल्पितत्वप्रतिपादनात्तद्गोचरस्य कर्मकाण्डस्य कल्पितविषयत्वं सिद्धमित्युपसंहरति—तस्मादिति । नन्वेवमद्वितीयस्याऽऽत्मनोऽप्यसत्यत्वं कस्मान्न स्यादित्यत आह—भेदाभावादिति । ईदृगुपपद्यमानस्य भेदसापेक्षत्वान्निर्भेदे परमात्मनि तस्याभावादृश्यत्वाभावेनाध्यस्तत्वासंभवादद्वैतस्य सर्वदा बाधवैधुर्यात्सत्यत्वमित्यर्थः ॥ ६ ॥ एतदेवोपपादयितुं विकल्पयति—अद्वैतमिति । अद्वैतमपि द्वैतवद्यध्यस्तं स्यात्तर्हि तस्य केनचिदाधिष्ठानेन भवितव्यम् । निरधिष्ठानभ्रमानुपपत्तेः । किं तदधिष्ठानमद्वैतमेवोत द्वैतमिति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह—नाद्वैतमिति । तदभावत इति । तस्याऽऽरोप्यादद्वैतादन्यस्याद्वैतान्तरस्याभावादित्यर्थः ॥ ७ ॥ नद्वितीय इत्याह—केवलमिति । अद्वैतस्याऽऽरोपेऽन्यस्याधिष्ठानस्यासंभवात्केवलं कल्पिते द्वैते तदध्यासो वक्तव्यः सोऽपि न युक्त इत्याह—व्यवहारेति । परमार्थभूते शुक्तिशकलादौ रजताध्यासस्य लोके दृष्टत्वात्तदनुसारेणाद्वैताध्यासस्याप्यधिष्ठानत्वेन सत्यभूतमेव किञ्चिद्वक्तव्यं न परिकल्पितमित्यर्थः ॥ ८ ॥ भवतु लोके सत्याधिष्ठानत्वमद्वैताध्यासे त्वन्यस्यासंभवात्कल्पितस्यैवाधिष्ठानत्वमिति नियमः कस्मान्न भवतीत्यत अह—द्वैते चेति । द्वैतस्याध्यस्तैकशरीरत्वादध्यस्तस्य चाधिष्ठानात्परमात्मस्वरूपादनतिरेकादेकस्यैवाधिष्ठानत्वमारोपित्वं

द्वैतं चापि तथाऽद्वैतमुभयं कल्पितं न हि ।

द्वैताद्वैतातिरेकेण नास्तित्वादेव वस्तुनः ॥ १० ॥

शून्यमात्रे न चाध्यस्तमुभयं वेदवित्तमाः ।

निरुपाख्यस्य चाध्यासाधिष्ठानत्वाद्यसंभवात् ॥ ११ ॥

अतो द्वैतं समध्यस्तमद्वितीये परात्मनि ।

तस्मादुक्तेन मार्गेण कश्चिदंशः श्रुतेर्बुधाः ॥ १२ ॥

सत्याद्वैतपरः प्रोक्तः सर्वशास्त्रार्थवेदिभिः ।

तथैव वेदराशेस्तु कश्चिदंशस्तपोधनाः ।

कल्पितद्वैतनिष्ठस्तु कथितः सत्यवादिभिः ॥ १३ ॥

द्वैताद्वैतश्रुतीनां तु विरोधोऽपि प्रतीतितः ।

उक्तेनैव प्रकारेण विरोधाभाव एव हि ॥ १४ ॥

चेति व्याहृतमित्यर्थः ॥ ९ ॥ किंच द्वैतवदद्वैतस्यापि परिकल्पितत्वे निरधिष्ठानभ्रमप्रसङ्गादद्वैतस्य सत्यत्वमेष्टव्यमित्याह—द्वैतं चेति । यदि द्वैताद्वैते उभे अध्यारोपिते स्यातां तर्हि तद्व्यतिरिक्तस्य वस्तुन्तरस्याभवान्निरधिष्ठानभ्रमप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ १० ॥ ननु शून्यमेवाधिष्ठानमास्त्वित्यत आह—शून्येति । तत्र हेतुमाह—निरुपाख्यस्येति । केनचिदध्याकारेण निर्वक्तुमशक्यस्य शून्यस्याध्यामाधिष्ठानत्वबाधावधित्वलक्षणधर्मयोगासंभवादित्यर्थः ॥ ११ ॥ एवमद्वैतस्याध्यासासंभवात्प्रतिपादितं द्वैतस्यैवाध्यस्तत्वं निगमयति—अत इति । कर्मज्ञानकाण्डयोः प्रतिज्ञातं विषयभेदेनाविरोधं निगमयति—तस्मादिति ॥ १२ ॥ १३ ॥ मा भूत्कर्मज्ञानकाण्डयोर्विरोधः । ज्ञानकाण्ड एव द्वा सुपर्णेत्यादिवाक्यात्काचिद्वैदोऽवगम्यते । क्वचित्पुनस्तत्त्वमस्यादिवाक्यैस्तदभेद इति द्वैताद्वैतश्रुत्योर्विरोधादप्रामाण्यं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—द्वैताद्वैतेति । विरोधस्य प्रतीतिकत्वमुपपादयति—उक्तेनेति । उक्तीत्या कल्पितद्वैतपरैव भेदश्रुतिः परमार्थाद्वैतपरात्वभेदश्रुतिरिति तयोरविरोध इत्यर्थः । ननु भेदोभेदयोरुभयोरपि श्रुत्यर्थत्वे समानेऽप्यभेदस्यैव परमार्थत्वं भेदस्य तु परिकल्पितत्वमित्येतत्कुतो लभ्यत

प्रत्यक्षादेरगम्यत्वादद्वैतस्य तु सर्वदा ।

तत्रैवार्थवती साक्षादद्वैतश्रुतिरास्तिकाः ॥ १५ ॥

अन्तरेण श्रुतिं भेदो लोकसिद्धः सदैव तु ॥ १६ ॥

तेन नार्थवती तत्र श्रुतिर्मानातिगामिनी ।

प्रमाणान्तरसंवादापेक्षा नास्ति श्रुतेः सदा ॥ १७ ॥

स्वतश्च परतो दोषो नास्ति तस्याः श्रुतेरपि ।

प्रत्यक्षादिप्रमाणानां दोषवद्भावता सदा ।

अस्त्यतः श्रुतिरेतेषां प्रमाणानां बलीयसी ॥ १८ ॥

इत्यत आह—प्रत्यक्षादेरिति । अनधिगतार्थगन्तु प्रमाणमिति मीमांसकाः । अतः प्रमाणभूता श्रुतिः प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तराविषयमर्थं प्रतिपादयन्ती प्रामाण्यं भजते । अद्वैतं च प्रत्यक्षाद्यगम्यमतस्तदेव श्रुत्या तात्पर्येण प्रतिपाद्यते ॥ १४ ॥ १५ ॥ अन्तरेणेति । घटपटादिभेदस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणाधिगतत्वाच्छ्रुतेस्तत्र तात्पर्यं न युक्तम् । तथाच ह्यनुवादकत्वादप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः । ननु प्रत्यक्षादिप्रमाणाविषयं शशविषाणकल्पमद्वैतं श्रुतिः कथं तात्पर्येण प्रतिपादयितुं शक्नुयादित्यत आह—मानातिगामिनीति । प्रत्यक्षादिप्रमाणान्यतीत्य तदविषयं स्वर्गापवर्गादिकं यथाऽवगमयति तदद्वैतमपि बोधयितुं शक्तेत्यर्थः । ननु श्रुत्यर्थस्य प्रमाणान्तराविषयत्वे संवादज्ञानाभावाच्छ्रुतेरप्रामाण्यं स्यादित्यत आह—प्रमाणान्तरोति । सर्वज्ञानानां स्वतः प्रामाण्याङ्गीकाराच्छ्रुतेर्न संवादज्ञानापेक्षेत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ ननु मा भूत्संवादज्ञानापेक्षा बाधादन्यथात्वं कस्मान्न भवतीत्यत आह—स्वतश्चेति । दुष्टप्रमाणजनितस्य हि बाध्यत्वं श्रुतेस्तावत्स्वतो दोषो नास्ति । अर्थप्रत्यायनसमर्थत्वात् । परतोऽपि दोषो नास्ति । अपौरुषेयत्वात् । एवं निर्दुष्टप्रमाणत्वेन बाधशङ्काया अप्यभावाच्छ्रुतेः स्वतःसिद्धं प्रामाण्यमप्रत्यूहमित्यर्थः । एवं श्रुतेर्निर्दोषत्वमभिधाय तस्याः प्रबलतरप्रामाण्यं प्रतिपादयितुं प्रत्यक्षादीनां दोषसद्भावमाह—प्रत्यक्षादीति । दोषवद्भावतेति । दोषसाहित्येनोत्पन्नतेत्यर्थः ॥

कल्पितद्वैतमात्रे तु नैव मानमियं श्रुतिः ।

तत्र प्रयोजनाभावात्परमार्थनिरूपणे ॥ १९ ॥

अद्वैतं परमानन्दं ब्रह्मवस्तु न चापरम् ।

तत्र प्रयोजनं विप्रा अस्त्येव हि न संशयः ॥ २० ॥

यत्र प्रयोजनं तत्र श्रुतिर्मानमिति स्थितिः ॥ २१ ॥

अतः प्रयोजनाभावादद्वैतं न प्रतिपाद्यते ।

अनूद्य द्वैतमद्वैतं प्रतिपादयति श्रुतिः ॥ २२ ॥

स्मृतीनां च पुराणानां भारतादेस्तथैव च ।

१८॥ एवमनधिगतार्थगन्तु प्रमाणमिति लक्षणपर्यालोचनया प्रत्यक्षाद्यनधिगते-
ऽद्वैते श्रुतेः प्रमाण्यं प्रतिपादितम् । अथ प्रयोजनसद्भावादपि तत्रैव तत्प्रा-
माण्यं समर्थयितुं द्वैतपरत्वे प्रयोजनराहित्यमाह — कल्पितेति । प्रयोजनाभावा-
दिति । कल्पितस्य द्वैतस्य मायामयत्वेनावस्तुत्वात्तत्प्रतिपादनश्रुतेः प्रेक्षाव-
त्प्रवृत्तिहेतुभूतस्य कस्यचिदपि फलस्याभावादित्यर्थः । अद्वैतप्रतिपादने तु प्रयो-
जनसद्भावं दर्शयति — अद्वैतमिति । यस्मादद्वैतं ब्रह्मवस्तु निरतिशयानन्द-
रूपं तस्मात्तत्प्रतिपादनेन तत्स्वरूपावासिलक्षणं सर्वोत्कृष्टं प्रयोजनं विद्यत
इत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ ननु प्रयोजनवशात्प्रामाण्यव्यवस्था न युक्ता
प्रमाणानुवर्तित्वात्प्रयोजनस्येत्यत आह — यत्र प्रयोजनामिति । सत्यं प्रत्यक्षा-
दिषु प्रमाणानुवर्तिं प्रयोजनम् । श्रुतिस्तु प्रयोजनवशादेव पुरुषं स्वार्थे प्रवर्त-
यतीति तत्प्रामाण्यं प्रयोजनाधीननिरूपणम् । अतो यस्मिन्नर्थे प्रयोजनमस्ति
तत्रैव श्रुतेः प्रामाण्यमिति प्रामाणिकानां स्थितिरित्यर्थः । ननु तर्हि द्वा सुपर्णे-
त्यादिश्रुत्या निष्प्रयोजनो भेदः कस्मात्प्रतिपाद्यत इत्यत आह — अनूयेति । द्वैतं
प्रत्यक्षादिप्रमाणैर्लोकसिद्धं जीवेश्वरभेदमनूय समाने वृक्षे पुरुषो निमग्न इत्यादिना
जीवभावस्याज्ञानमूलत्वप्रतिपादनपुरःसरमद्वैतमेव तात्पर्येण प्रतिपादयतीत्यर्थः ।
एवं सर्वत्र भेदश्रुतिर्लोकसिद्धभेदानुवादार्था । अभेदश्रुतिस्तु तात्पर्येण परमा-
र्थाद्वितीयप्रतिपादनार्थेति द्रष्टव्यम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ स्मृतिपुराणादीनामप्ये-

तथा शैवागमादीनां तर्काणां च द्विजोत्तमाः ।

अद्वैतनिष्ठतैवोक्ता न द्वैतपरता सदा ॥ २३ ॥

अध्यस्ताज्ञानतत्कार्यनिवृत्तिद्वारतोऽद्वयम् ।

बोधयन्ति मुदा काश्चिच्छ्रुतयः पण्डितोत्तमाः ॥ २४ ॥

साक्षाद्विधिमुखेनैव ब्रह्म सत्यादिलक्षणम् ।

बोधयन्ति मुदा काश्चिच्छ्रुतयः पण्डितोत्तमाः ॥ २५ ॥

वमेवाद्वैतपरत्वं न्यायतोऽवगन्तव्यमित्याह—स्मृतीनामित्यादिना । अद्वैतपरत्वं च स्मृत्यादीनां सर्वेषां षडक्षरमन्त्रार्थकथनप्रस्तावे प्रागेव प्रतिपादितम् ॥ २३ ॥ ननु जातिगुणक्रियायदृच्छाभेदेन चतुष्टयी हि सकलशब्दानां प्रवृत्तिस्तत्कथं जात्यादिसकलधर्मरहितमद्वयं परशिवस्वरूपं श्रुतिस्तात्पर्येण प्रतिपादयितुं शक्नुयादित्यत आह—अध्यस्तेति । समस्तप्रपञ्चकल्पनामूलं मायाऽविद्यापर-पर्यायं भावरूपमज्ञानं तत्कार्यं भूतभौतिकदेहेन्द्रियादिकमेतत्सर्वं परमार्थतो निरवद्ये परशिवस्वरूपेऽनादिवासनयाऽध्यस्यते तस्य च निवृत्तिस्तदधि-ष्ठानयाथात्म्यज्ञानात् । एवं च तां मायां तत्कार्यनिवृत्तिं प्रतिपादयन्त्यः काश्चिच्छ्रुतयस्तद्वारोक्तविधमखण्डैकरसं परशिवस्वरूपं तात्पर्येण प्रतिपाद-यन्ति । ताश्च श्रुतयः “यत्तदद्रेश्यमग्राह्यम् ” “अशब्दमस्पर्श-मरूपमव्ययम् ” “अस्थूलमनण्वहस्वम् ” इत्यादिकाः ॥ २४ ॥ विधिमुखेनेति । ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ इत्यादिकाः काश्चिच्छ्रुतयो न पूर्ववन्निषेधमुखेनापि तु यत्सत्यज्ञानादिलक्षणं तद्ब्रह्मेति विधिमुखेनैव प्रतिपाद-यन्ति । अस्थूलमनण्वहस्वमित्यादिनिषेधश्रुतिष्वपि यत्स्थूलत्वादज्ञानकार्यानिवृत्त्य-वधिभूतं पारमार्थिकं वस्तु तद्ब्रह्मेत्यर्थाद्विधानमस्ति ततो विशिनष्टि — साक्षादिति । अयमभिप्रायः । लोके तावत्सत्यत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेन सत्य-ज्ञानादिशब्दा व्युत्पन्नाः । अखण्डैकरसेऽद्वितीये परमात्मनि तथाविधधर्म-योगो न संभवति । अतः सत्यादिशब्दा लौकिकमेव सत्यत्वादिकं प्रवृत्तिनि-मित्तत्वेनोपादायाखण्डं वस्तु सर्वदा व्यभिचाररहितत्वाभिप्रायेण सत्यमिति लक्ष-

साधकस्यैव जीवस्य स्वाभाविकशिवात्मताम् ।

बोधयन्ती श्रुतिभ्रान्तजीवत्वं बाधते खलु ॥ २६ ॥

जीवत्वं चेतनस्यास्य स्वाभाविकमिति द्विजाः ।

केचिद्वदन्ति वार्तेषा न तत्स्वाभाविकं सदा ॥ २७ ॥

यदि स्वाभाविकं तर्हि जीवत्वं सर्वदा भवेत् ।

नास्ति तस्य निवृत्तिर्हि स्वतःसिद्धं न नश्यति ॥ २८ ॥

यथा भेषजसंपर्कात्ताम्रस्य मलनाशनम् ।

यन्ति । स्वपरव्यवहारप्रकाशत्वाभिप्रायेण ज्ञानमिति । अत्यन्तानुकूलवेदनी-
यत्वेनाऽऽनन्दमिति । तथाच सत्यादिशब्दा लौकिकमेव सत्यत्वादिकमादाय
साक्षाद्विधिमुखेनैवाखण्डं दस्तु लक्षणया प्रतिपादयन्तीत्यर्थः । उक्तं हि—
'लौकिकान्येव सत्यादीन्यखण्डं लक्षयन्तिहि' इति । एवमतद्व्यावृत्तिरूपेण साक्षा-
द्विधिमुखेन च श्रुतिस्तात्पर्येणाद्वैतं प्रतिपादयितुं शक्तेत्यर्थः ॥ २५ ॥ एवं श्रुतेर-
द्वितीयपरशिवस्वरूपप्रतिपादनप्रकारमभिधाय तत्त्वमस्यादिभिर्महावाक्यैर्जीवे-
श्वरतादात्म्यप्रतिपादनप्रकारं दर्शयति—साधकस्यैवेति । “ तत्सृष्ट्वा तदेवानु-
प्राविशत् ” “ अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुपविश्य नामरूपे व्याकरवाणि ” इत्या-
दिश्रुतेः परमेश्वर एव हि साक्षाज्जीवः । अतो जीवभावापन्नस्य यत्स्वाभाविक-
मद्वितीयपरशिवात्मत्वं तत्प्रतिपादयन्ती तत्त्वमस्यादिका श्रुतिर्मलिनसत्त्वप्रधा-
नमायोऽधिकं परमार्थवत्प्रतीयमानमात्मनो यद्भ्रान्तं जीवत्वं तन्निवारयति ।
जगत्कारणोपाधिकं यत्सत्यज्ञानादिलक्षणं यच्च ज्ञानतत्कार्योपाधिकं सर्वप्रत्य-
ग्भूतं चैतन्यं तदुभयमेकमेवेति सोऽयं देवदत्त इतिवद्विरुद्धांशपरिहारेण वाक्यं
बोधयतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ अथ पराभिमतमात्मस्वाभाविकजीवत्वपक्षमनुभाष्य
दूषयति—जीवत्वं चेतनस्येत्यादिना । यद्यात्मनो जीवत्वं स्वाभाविकं स्यात्तर्हि
तस्य मुक्तावस्थायामपि निवृत्तिर्न स्यात्स्वभावस्यानपायात् । अतो मुक्तानामपि
सुखदुःखानुवृत्तिः स्यादित्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ जीवत्वस्य स्वाभाविकत्वेऽपि
मुक्तिसंभवमाशङ्कते—यथेति । यथाऽग्लसंपर्कात्ताम्रस्य स्वभावभूतं मलं निव-

तथा जीवस्य दुःखादिनिवृत्तिः केनचिद्भवेत् ॥ २९ ॥

रसविद्धमयः स्वर्णं यथा भवति सर्वदा ।

केनचित्साधनेनैव तथा जीवः शिवो भवेत् ॥ ३० ॥

इति केचित्स्वमोहेन प्रवदन्ति तु वादिनः ।

तन्न संप्रतिपन्नं हि स्वतःसिद्धं न नश्यति ॥ ३१ ॥

यथा स्वाभाविकं वह्नेरौष्ण्यं नैव विनश्यति ।

प्रकाशो वा तथाऽस्यापि न दुःखादिर्विनश्यति ॥ ३२ ॥

मणिमन्त्रौषधादीनां शक्तिवैचित्र्यमात्रतः ।

नष्टवत्प्रतिबद्धं तु न नष्टं संमतं हि तत् ॥ ३३ ॥

यथा ताम्रमलं नैव केनचित्प्रविनश्यति ।

नष्टवत्प्रतिबद्धं हि विनष्टं मन्वतेऽबुधाः ॥ ३४ ॥

तृते एवं केनचित्परमेश्वरसमाराधनादिना साधनेन जीवस्य सुखदुःखादिसंसारभावात्मकजीवत्वनिवृत्तौ सत्यां परशिवसायुज्यरूपा मुक्तिः किं न स्यादित्यर्थः ॥ २९ ॥ अम्लेन निवर्तितस्यापि ताम्रमलस्य कालान्तरे पुनरुद्भवदर्शनात्तद्वदेव मुक्तानामपि जीवत्वस्य पुनरुद्भवमाशङ्क्य निदर्शनान्तरेण तामाशङ्कां निरस्यति—रसविद्धमिति । अयसो यथा रसवेधेन स्वाभाविकमयस्त्वं निवर्तते स्वर्णत्वमेव सर्वदा भवति न पुनः कालान्तरेऽप्ययस्त्वस्यानुवृत्तिस्तथैव स्वाभाविकजीवत्वस्याप्यात्यन्तिकनिवृत्त्या हि शिवसायुज्यमित्यर्थः ॥ ३० ॥ तदेतन्निराकरोति—तन्नेति । यथा स्वाभाविकमिति । अग्निस्वभावभूतस्य दाहप्रकाशादेर्विनाशाभात्स्वाभाविकजीवत्वस्यापि विनाशो दुर्घट इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ननु मणिमन्त्रादिसामर्थ्यादग्नौष्ण्यप्रकाशयोर्निवृत्तिमुपलभामहे तद्वत्साधनवैचित्र्यात्स्वाभाविकजीवत्वस्यापि निवृत्तिरित्यत आह—मणीति । अस्मिन्स्वभावभूतमौष्ण्यादिकं मणिमन्त्रादिसामर्थ्यात्प्रतिबद्धमेव केवलं न तु नष्टम् ॥ ३३ ॥ एवमेव ताम्रमलस्यापि स्वभावसिद्धस्य नाशा-

जीवत्वं च तथाऽस्यापि सुखदुःखादिलक्षणम् ।
 नष्टवत्प्रतिबद्धं स्यान्नैव नश्यति केनचित् ॥ ३५ ॥
 पयसा वेष्टितं तोयं पय इत्याभिधीयते ॥ ३६ ॥
 रजतं काञ्चनग्रस्तं हेम इत्याभिधीयते ।
 तथैव रसवीर्येण वह्निसंपर्कतोऽपि च ॥ ३७ ॥
 अयसो हेमवर्णत्वं न हेमत्वं कदाचन ।
 रसवीर्यविनाशे तु वर्णस्तस्य विनश्यति ॥ ३८ ॥
 कृतकस्य न नित्यत्वमिति वार्ता भुवि स्थिरा ।
 तथाऽपि मानवा भ्रान्ताः काञ्चनं मन्यते ह्ययः ॥ ३९ ॥
 सूक्ष्मदर्शनहीनानां सुलभः खलु विभ्रमः ।
 तथा शिवत्वं जीवस्य भ्रान्त्या सिद्धं भविष्यति ॥ ४० ॥
 साधनेन स्वतो जीवो न शिवः सर्वथा भवेत् ।

संभवमाह — यथेति । अबुधा अज्ञजनाः । प्रतिबद्धमित्येतदज्ञानानां विनष्ट-
 मिति मन्वत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ उक्तमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति — जीवत्वमिति ।
 सुखदुःखादिलक्षणस्य स्वाभाविकस्य जीवत्वस्य केनचित्साधनेन प्रतिबन्ध एव
 केवलं स्यान्न तु नाशः संभवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ननुक्तं रसवेधदृष्टान्तेन स्वाभा-
 विकस्याप्यत्यन्तनिवृत्तिरिति तत्राऽऽह — पयसेत्यादिना । यथा पयसा मिश्रितं
 नीरं पयोवर्णमेव यथा वा काञ्चनेन मिश्रितं रजतं काञ्चनवर्णमेव तथैव ह्ययो
 रसवीर्येण संपर्कात्केवलं हेमवर्णं स्यान्न त्वयसः कदाचिदपि हेमत्वमिति
 संबन्धः ॥ ३६—३८ ॥ ननु रसवीर्यस्यामोघत्वेन विनाशाभावात्तत्कृतो
 वर्णनाशः कथं स्यादित्यत आह — कृतकस्येति । यत्कृतकं तदनित्यमिति-
 व्याप्तः सर्वत्र निरङ्कुशत्वादित्यर्थः ॥ ३९ ॥ तथा शिवत्वमिति । यथा सूक्ष्मदर्शनरा-
 हित्येन वर्णमात्रदर्शनादयसि काञ्चनत्वभ्रमस्तथा स्वभावतो जीवस्य शिवात्म-
 कत्वं भ्रान्त्यैव भवेन्न तु परमार्थतः संभवतीत्यर्थः ॥ ४० ॥ कुत इत्यत आह —

ततो जीवः शिवः साक्षान्न भवेत्तु कदाचन ।

शिव एव स्वतः साक्षाच्छिवो भवति नान्यथा ॥४१॥

यथैव वह्निसंपर्कात्तोयं वह्निर्न वस्तुतः ।

उष्णं तोयमिति प्राज्ञाः प्रतीतावपि देहिनाम् ॥ ४२ ॥

तथाऽशिवः स्वतो जीवः कदाचित्पण्डितोत्तमाः ।

शिवत्वेन प्रतीतोऽपि स्वतो नैव शिवो भवेत् ॥ ४३ ॥

स्वतोऽशिवस्तु जीवोऽयं सर्वथा न शिवो भवेत् ॥ ४४ ॥

केनचित्साधनेनैव मुक्तौ शिवसमो भवेत् ।

इत्येवं केचिदिच्छन्ति वादिनो मुनिपुङ्गवाः ॥ ४५ ॥

वार्तामात्रमिदं प्रोक्तं सर्वथा न तदर्थवत् ।

एकदेशेन वा जीवाः किंवा सर्वात्मना समः ॥ ४६ ॥

एकदेशेन चेत्सर्वे शिवाः संसारवर्तिनः ।

साधनेनेति यदि परमार्थतो जीवः शिवादन्यः स्यात्साधनशक्तेनापि तस्य शिवत्वं न घटते । अन्योन्याभावस्यानाद्यनन्तत्वेन निवृत्त्यनुपपत्तेरित्यर्थः । तस्माच्छिवस्य शिवत्वं न तु तद्वयतिरिक्तस्य जीवस्य कदाचिदपि शिवत्वमिति प्रतिपादितमर्थमुपसंहरति—तत इति ॥ ४१ ॥ ननु “ मुक्तात्मानोऽपि शिवाः किं त्वेते तत्प्रसादतो मुक्ताः । सोऽनादिमुक्त एको विज्ञेयः पञ्चमन्त्रतनुः ” इत्यादिवचनप्रामाण्यात्स्वतो भिन्नानामपि जीवानां परमेश्वरानुग्रहवशाच्छिवत्वं किं न स्यादित्यत आह—यथैवेत्यादिना । अग्निधर्मस्यौष्ण्यस्य तत्संपर्कवशाज्जले प्रतीतावपि जलं नाग्निर्भवति किंतूष्णं जलमित्येव निर्दिश्यते । एवं स्वभावतो भिन्नस्य जीवस्य शिवस्वभावभूतधर्माश्रयत्वे सत्यपि न शिवात्मत्वमित्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ननु न वयं जीवस्य शिवतादात्म्यलक्षणां मुक्तिं ब्रूमः । अपि तर्हि तत्साम्यमिति केषांचिन्मतं दूषयितुमुपन्यस्यामि—स्वतोऽशिव इति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ तान्निराचष्टे—वार्तेत्यादिना ॥ ४६ ॥ जीवस्य

एकदेशेन सर्वेषामस्ति साम्यं शिवेन हि ॥ ४७ ॥
 सर्वात्मना चेत्साम्यं तत्सर्वथा शिव एव सः ।
 भेदकारणशून्यत्वाद्भेदाभावाच्च वस्तुतः ॥ ४८ ॥
 किंच मुक्तौ शिवेनैव समो जीवो भवेद्यदि ।
 कंचित्कालं हि तत्साम्यमागतं खलु गच्छति ॥ ४९ ॥
 तस्माज्जीवः स्वतः साक्षाच्छिवः सत्यादिलक्षणः ।
 अप्रच्युतात्मभावेन स्थितः सन्परविद्यया ॥ ५० ॥
 स्वाज्ञानं तत्प्रसूतं च संसारं स्वात्मना ग्रसन् ।
 स्वपूर्णशिवरूपेण स्वयमेवावशिष्यते ॥ ५१ ॥
 शुक्तिकाकलधौतं तु शुक्तिकावेदनेन तु ।
 शुक्तिकामात्ररूपेण यथा लोकेऽवशिष्यते ॥ ५२ ॥

किमेकदेशेन शिवसाम्यं विवक्षितमुत सर्वात्मनेति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह—
 एकदेशेनेति । संसारिणामपि जीवानां चेतनत्वादिनैकदेशेन शिवसाम्यं
 विद्यत एवेति तेऽपि मुक्ताः स्युरित्यर्थः ॥ ५७ ॥ नापि द्वितीय इत्याह—
 सर्वात्मनेति । यदि सर्वेणैवाऽऽकारेण शिवसाम्यं विवक्षितं स्यात्तर्हि तत्साम्यं
 न युज्यते केनचिदाकारेण व्यावृत्तयोरेव हि समानधर्मयोगादुपमानोपमेयभाव
 इत्यभिप्रेत्याऽऽह—भेदेति । सर्वात्मना समयोर्जीवेश्वरयोर्भेदजनकव्यावृत्ताका-
 रविरहादत एव भेदाभावाज्जीवः शिव एव स्यान्न तु शिवसम इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ किंचा-
 स्मिन्पक्षे मुक्तेरप्यनित्यत्वमापादयति - किंचेति ॥ ४९ ॥ एवं परभिमतमुक्तिस्वरूपं
 निराकृत्य सिद्धान्तं निगमयति—तस्मादिति । सत्यज्ञानादिलक्षणः साक्षाच्छिव
 एव सत्त्वपरिणामरूपनानाविधतत्तदन्तःकरणोपहितः सन्ननपक्रान्तात्मभावेन
 नानाविधजीवभावं भजते । स च जीवभावापन्नः परविद्यया स्वात्मनः पर-
 शिवात्मत्वज्ञानेन स्वस्वरूपस्याऽऽच्छादकं भावरूपमज्ञानं तत्कार्यं संसारं चाऽऽ-
 त्ममात्रतया विलापयन्स्वात्मनो यत्परिपूर्णशिवरूपत्वं तेन स्वयमेवावशिष्यते
 न तु भावाभावात्मकं किमपीत्यर्थः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ अमुमर्थं दृष्टान्तेन

शिवात्मना जगद्बाधो न चैवं संभविष्यति ।

अभाव एव मुक्तौ तु जगतो हि भविष्यति ॥ ५३ ॥

इत्येवं केचिदिच्छन्ति स च मन्दमतिभ्रमः ।

भावरूपं तु वस्त्वेव ह्यभावि भवति द्विजाः ॥ ५४ ॥

प्रतिपादयति—शुक्तिकेति । यथा शुक्तावारोपितस्य रजतस्याधिष्ठानशुक्तिया-
थात्म्यज्ञानेन निवृत्तौ सत्यामधिष्ठानभूता शुक्तिरेव केवलमवाशिष्यते न त्वन्य-
द्रजतं तदभावलक्षणं किमपि । तद्वदेव सकलजगदधिष्ठानपरशिवस्वरूपया-
थात्म्यज्ञानेन समारोपितजगन्निवृत्तावधिष्ठानमात्रावशेषोऽवगन्तव्य इत्यर्थः ॥
५२ ॥ ननु मुक्तावस्थायां जगतः प्रतीत्यभावात्तदभावो विद्यत इति कथ-
मधिष्ठानमात्रावशेषतेति केषांचिच्छङ्कामनुभाषते—शिवात्मनेति । मुक्तावस्था-
यामधिष्ठानशिवरूपेणैव जगदवतिष्ठते न तु तद्व्यतिरिक्तभावाभावात्मना
रूपेणेत्येतन्न संभवति । भावाभावयोरन्यतरनिषेधस्येतरविधिनान्तरांयकत्वेन
जगत्सद्भावाभावे तदभावनियमावश्यंभावात् । अतो मुक्तौ जगतोऽभाव एव
न तु शिवात्मनाऽवस्थानमिति कथमधिष्ठानमात्रावशेषतेत्यभिप्रायः ॥ ५३ ॥
तदेतन्निराकरोति—स चेत्यादिना । यदेतदभावप्रतियोगित्वं जगतोऽभिमतं
तन्न युज्यते । यतो भावरूपमेव घटपटाद्यभावप्रतियोगि भवति न तावज्जगद्भाव-
रूपम् तथात्वे आत्मवत्सर्वदावस्थाननियमेनाबाध्यत्वप्रसङ्गात् । नाप्यभावात्म-
कम् । नरविषाणवत्कदाचिदप्यप्रतिभासप्रसक्तेः । अतः प्रतीतिबाधान्यथानुप-
पत्त्या भावाभावविलक्षणं तदिति जगतो भावरूपत्वाभावादभावप्रतियोगित्वं न
युक्तमित्यर्थः । अतोऽध्यस्तबाधो नामाधिष्ठानमात्रावशेषो नान्यद्भावाभावात्मकं
किमपीति निगमयति—तस्मादिति । शुक्तिकादावध्यस्तस्य मायामयरजतादेर्भा-
वरूपत्वाभावेनाभावप्रतियोगित्वानुपपत्त्या तद्बाधस्यावश्यमधिष्ठानमात्रावशेषत्वं
स्वीकर्तव्यम् । तद्वदध्यस्तजगद्बाधोऽप्यधिष्ठानमात्रावशेषो नाभावप्रतियोगित्व-
मित्यर्थः । भवेदेवं यदि जगच्छुक्तौ रजतमिव क्वचिदध्यस्तं स्यात्तत्तु नाध्यस्तं
योग्याधिष्ठानानुपपत्तेरित्यत आह—जगद्भ्रमस्येति । सत्यस्वभावत इति ।
सत्यस्यैव शुक्तिशकलादिकस्य रजताद्यधिष्ठानत्वं दृष्टमिति तदनुसारात्सत्यस्व-

जगन्न भावो नाभावो भावाभावविलक्षणम् ।
 तस्मादध्यस्तबाधस्तु न भावोऽभाव एव न ॥ ५५ ॥
 अधिष्ठानावशेषो हि केवलं पण्डितोत्तमाः ।
 जगद्भ्रमस्याधिष्ठानं शिवः सत्यस्वभावतः ॥ ५६ ॥
 तदन्यदखिलं भ्रान्तं युक्तितश्च प्रमाणतः ।
 तस्मात्सर्वजगद्बाधे शिव एवावशिष्यते ॥ ५७ ॥
 शिवावशेषं सर्वस्य जगतः श्रुतिरादरात् ।
 वक्ति तत्र न संदेहस्त्रिर्वः शपथयाम्यहम् ॥ ५८ ॥
 तस्मात्सत्यपरानन्दप्रकाशाद्वैतमीश्वरम् ।
 बोधयन्त्यादरेणैव श्रुतयः स्मृतिभिः सह ॥ ५९ ॥
 एकत्वबोधकस्यास्य वेदवाक्यस्य सुव्रताः ।
 वाक्यान्तराणि सर्वाणि शेषभूतानि संततम् ॥ ६० ॥

भावः परमात्मैव जगद्विभ्रमस्याधिष्ठानमित्यर्थः ॥ ५४—५६ ॥ ननु भवत्व-
 धिष्ठानम् । श्रुतिरजतादिवैलक्षण्याजगतोऽध्यस्तत्वमयुक्तमित्यत आह—तदन्य-
 दिति । युक्तितश्च प्रमाणत इति । यदि जगदध्यस्तं न स्यात्तर्ह्यात्मवज्ज्ञान-
 निवर्त्यत्वमपि न स्यादित्याद्यनुकूलतर्को युक्तिः । प्रमाणं तु विमतमध्यस्त-
 दृश्यत्वान्नुक्तिरूप्यवदित्याद्यनुमानम् । “ सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वि-
 तीयम् ” “ नेह नानाऽस्ति किंचन ” इत्यद्वैतश्रुतिश्च । एवं प्रमाणतर्काभ्यां
 जगतोऽध्यस्तत्वप्रतिपत्तेस्तन्नाशोऽधिष्ठानपरशिवस्वरूपमात्रमेव न त्वभाव
 इत्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ ५७ ॥ श्रुतिरादरादिति । ‘ यस्मिन्सर्वाणि भूतान्या-
 त्मैवाभूद्विजानतः ’ इति सकलभौतिकप्रपञ्चस्याधिष्ठानात्मयाथार्थ्येविज्ञानेना-
 ऽऽत्ममात्रावशेषतां तात्पर्येण प्रणिपादयतीत्यर्थः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ एकत्वबोधकस्ये-
 ति । जीवेश्वरयोर्भेदभ्रमनिरासेन पारमार्थिकमैक्यं बोधयतस्तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य
 निरतिशयानन्दावाप्तिलक्षणफलवदर्थप्रतिपादकत्वात् ‘ फलवत्संनिधावफलं तद-

वेदो नान्यस्य शेषस्तु यथा देवो महेश्वरः ।
 शिवस्य शेषं सकलं श्रुतेर्मानानि सर्वशः ॥ ६१ ॥
 यथा माता स्वपुत्रस्य सत्यमेवाभिभाषते ।
 तथा सर्वजनस्यापि सत्यं वदति हि श्रुतिः ॥ ६२ ॥
 श्रुतौ चापि महादेवे त्रिपुण्ड्रे भस्मगुण्ठने ।
 श्रद्धां न कुरुते मर्त्यः पुण्यलेशविवर्जितः ॥ ६३ ॥
 पापिष्ठानां मनुष्याणां त्रिपुण्ड्रोद्धूलने श्रुतौ ।
 महादेवे च विद्वेषः स्वत एव विजायते ॥ ६४ ॥
 वेदोत्कर्षे शिवोत्कर्षे विद्योत्कर्षे तथैव च ।
 त्रिपुण्ड्रोद्धूलनोत्कर्षे श्रद्धा पुण्यवतां भवेत् ॥ ६५ ॥
 अविरोधे तु वेदानां पुरोक्तेनैव वर्त्मना ।
 वेदानुसारिस्मृत्यादौ पापिष्ठस्य न हि स्पृहा ॥ ६६ ॥
 विष्ण्वादेः शिवसाम्यत्वे वेदसाम्ये परस्य च ।
 कुर्वन्तीच्छामविद्वांसः पापमेवात्र कारणम् ॥ ६७ ॥
 वेदानामपकर्षे तु त्रिपुण्ड्रादेस्तथैव च ।
 तथा शिवापकर्षे च यतन्ते पापयोनयः ॥ ६८ ॥
 महादेवश्च वेदश्च तथा तिर्यक्त्रिपुण्ड्रकम् ।
 व्यर्थमित्याहुरत्यर्थं पाषण्डाः पापयोनयः ॥ ६९ ॥
 महादेवस्य माहात्म्यं वेदानामपि वैभवम् ।
 त्रिपुण्ड्रस्य च माहात्म्यं न शक्यं वर्णितुं मया ॥ ७० ॥

ङ्गम्' इति न्यायेन 'सदेव मोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इत्यादीनि
 सर्वाण्युपनिषद्वाक्यानि तावत्तदपेक्षिततत्त्वंपदार्थप्रतिपादनद्वाराऽङ्गभूतानि तद-
 नुसारिस्मृतिपुराणागमवाक्यान्यपि वेदवाक्यस्योक्तरीत्या शेषभूतान्येवेत्यर्थः । ६०

कर्मशेषत्वमायासाङ्गकाण्डस्य केचन ।

वर्णयन्ति न ते सन्तः किंतु ते विप्रलम्भकाः ॥ ७१ ॥

कर्तृत्वं चैव भोक्तृत्वं नियोज्यत्वं क्रियाफलम् ।

ग्रसते ब्रह्मविज्ञानं ततस्तच्छेषताऽस्य न ॥ ७२ ॥

अल्पलाभप्रदं कर्म ज्ञानं पूर्णफलप्रदम् ।

तथा सति मुनिश्रेष्ठास्तच्छेषत्वं कथं भवेत् ॥ ७३ ॥

— ७० ॥ कर्मशेषत्वमिति । स्वर्गाद्यामुष्मिकफलसाधनस्य ज्योतिष्टोमादिकर्म-
णोऽनुष्ठाने तत्फलभोगादेहातिरिक्तः कश्चिदात्मा विद्यत इत्यवश्यमधिगन्तव्यम् ।
तथाच कर्मापेक्षितदेहव्यतिरिक्तात्मप्रतिपादनद्वारा ज्ञानकाण्डस्य कर्मकाण्डशे-
षत्वं केचिन्मन्यन्ते । न चैतद्युक्तं ज्ञानकाण्डस्य कर्मोपयुक्तकर्तृत्वभोक्तृत्वादिसक-
लसंसारधर्मरहितात्मस्वरूपप्रतिपादनपरत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—आयासादिति ।
उक्तविधात्मस्वरूपप्रतिपादकवाक्यसंदर्भस्योपासनाविषयत्वसमर्थनलक्षणमाया-
सात्संप्राप्येत्यर्थः । तदेतन्निराकरोति—न त इति । विप्रलम्भका इति ।
'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' 'यत्तदद्रेश्यमग्राह्यम्' 'स पर्य-
गाच्छुक्रमकायमव्रणम्' 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात्' इत्यादी-
नामुपासनाविधिगन्धेनाप्यसंस्पृष्टानां तात्पर्येणासंसार्यात्मबोधकानां वाक्यानाम-
न्यथाभिप्रायकल्पनात्तेषां विप्रलम्भकत्वमित्यर्थः ॥ ७१ ॥ ज्ञानकर्मणोः स्वरूप-
फलादिपर्यालोचनयाऽङ्गाङ्गिभावानुपपत्तेरिति हेतुमाह—कर्तृत्वं चेत्यादिना ।
देहातिरिक्तस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वादिविशिष्टस्याऽऽत्मनो ज्ञानं हि कर्मापेक्षितम् ।
ज्ञानकाण्डस्तु कर्तृत्वभोक्तृत्वादिसकलसंसारधर्मासंस्पृष्टाद्वितीयमात्मतत्त्वं तात्पर्य-
तोऽवगमयति न तु देहातिरिक्तकर्त्रात्मस्वरूपमात्रम् । तथा चौपनिषदमद्वि-
तीयात्मविज्ञानं प्रत्यगात्मन्युपाधिवशाद्वासमानं कर्मापेक्षितं कर्तृत्वभोक्तृत्वादि-
सकलधर्म विलापयत्कथं कर्मणः शेषभूतं स्याद्विरोधादित्यभिप्रायः । नियोगो
नाम यद्यभिधेयमपूर्वं तद्वोद्धृत्वेन पुरुषस्य नियोज्यत्वं तन्निष्पादकत्वं कर्तृत्वं
एतच्च द्वादशेऽध्याये—'नियोज्यत्वं च कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च तथैव च' इत्यत्र
विस्तरेण प्राक्प्रतिपादितमित्युपरम्यते ॥ ७२ ॥ अल्पलाभप्रदमिति ।

फलवत्कर्मशेषत्वमफलस्य हि सिध्यति ।

फलवाद्धि परं ज्ञानं ततस्तच्छेषताऽस्य न ॥ ७४ ॥

कर्मप्रकरणस्थं हि ज्ञानं कर्माङ्गमिष्यते ।

भिन्नप्रकरणं ज्ञानं ततस्तच्छेषताऽस्य न ॥ ७५ ॥

कर्म साध्यफलं ब्रह्मज्ञानं सिद्धफलं बुधाः ।

तथा सति मुनिश्रेष्ठास्तच्छेषत्वं कथं भवेत् ॥ ७६ ॥

अधिकारिविभेदेन प्रवृत्तं मुनिपुङ्गवाः ।

काण्डद्वयमतोऽन्यस्य कथमन्यद्गुणो भवेत् ॥ ७७ ॥

कर्माज्ञानस्य सद्भावे न तथा ब्रह्मवेदनम् ।

स्वर्गपशुपुत्रादिकं स्वल्पमेव फलं कर्म प्रयच्छति । विज्ञानं तु परमानन्दावा-
सिलक्षणं परिपूर्णं फलं प्रयच्छति । अल्पं हि लोकेऽधिकं प्रत्यङ्गत्वेन दृष्टं स्वा-
मिभृत्यादौ । तस्मादधिकफलं ज्ञानं न्यूनफलस्य कर्मणोऽङ्गमित्येतन्न युक्तमि-
त्यर्थः ॥ ७३ ॥ फलवादिति । अफलस्य हि प्रयाजादेः कैमर्थक्यवशात् 'फल-
वत्संनिधावफलं तदङ्गम्' इति न्यायेन फलवदाग्नेयादियागशेषत्वं दृश्यते । ज्ञानस्य
तु पृथक्फलसद्भावस्य श्रुतत्वेन फलाकाङ्क्षाया अभावान्नान्यशेषत्वमित्यर्थः
॥ ७४ ॥ ननु यथा प्रयाजविधिवाक्यशेषेण 'वर्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियते' इत्यादिना
श्रुतस्य फलस्य 'अङ्गे फलश्रुतिरर्थवादः' इति न्यायेनार्थवादत्वं तथा ज्ञान-
फलस्याप्यर्थवादत्वात्प्रयाजवदङ्गत्वं किं न स्यादित्यत आह—कर्मप्रकरणेति । प्रया-
जादेर्हि दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितत्वेनाङ्गाङ्गिभावस्य निर्णीतत्वाद्युक्तं तदीयेन फ-
लश्रुतेरर्थवादत्वम् । न तथा ज्ञान कस्यचित्कर्मणः प्रकरणे स्थितं येन फलश्रुतेर-
र्थवादता कल्प्येत । अतः प्रकरणभेदादपि ज्ञानस्य न कर्माङ्गत्वम् ॥ ७५ ॥
कर्म साध्यफलमिति । यागहोमादिक्रियानिष्पाद्यत्वात्स्वर्गादेः । सिद्धफल-
मिति । ज्ञानप्राप्त्यस्य फलस्य नित्यशुद्धबुद्धमुक्तात्मस्वरूपत्वादित्यर्थः ॥ ७६ ॥
अधिकारिविभेदेनेति । कर्मकाण्डे स्वर्गपुत्रादिफलरागयुक्तोऽधिकारी वैरा-
ग्यादियुक्तस्तु ज्ञानकाण्डस्येत्याधिकारिविशेषमुपादाय प्रवृत्तत्वेनेत्यर्थः ॥ ७७ ॥
ज्ञानकर्मणोः सहावस्थानासंभवादप्यङ्गाङ्गिभावां न युक्त इत्याह—कर्माज्ञान-

तथा सति कथं विप्रा ज्ञानकर्मसमुच्चयः ॥ ७८ ॥
 अप्रकाशात्मकं कर्म स्वप्रकाशं तु वेदनम् ।
 तथा सति कथं विप्रा ज्ञानकर्मसमुच्चयः ॥ ७९ ॥
 तस्माद्वेदान्तभागस्तु ब्रह्मकाण्डसमाह्वयः ।
 सर्वदा कर्मकाण्डस्य नैव शेषः कदाचन ॥ ८० ॥
 तथैव कर्मभागश्च ब्रह्मकाण्डस्य सर्वथा ।
 न साक्षादेव शेषः स्याज्ज्ञानं वेदान्तवाक्यजम् ॥ ८१ ॥
 शान्तिदान्त्यादयः सर्वे गुणा एव मुनीश्वराः ।
 अङ्गानि ब्रह्मविद्यायाः श्रवणं करणं बुधाः ॥ ८२ ॥
 विद्याफलोपकारि स्यान्मननं चिन्तनं तथा ।

स्येति । सर्वानर्थप्रपञ्चस्य मूलभूतं प्रत्यगात्मनः पारमार्थिकपरशिवस्वरूपत्वा-
 च्छादकमज्ञानं सविलासे तस्मिन्सत्येव कर्म तत्प्रसादेन स्वात्मानं लभते ।
 अद्वैतज्ञानं तु तदज्ञानं निवर्तयदाविर्भवति । तथाच ज्ञानकर्मणोः सहावस्था-
 नाविरोधादङ्गाङ्गिभावेन न समुच्चयो घटत इत्यर्थः ॥ ७८ ॥ अप्रकाशात्मक-
 मिति । अज्ञानकार्यत्वात्कर्माप्रकाशात्मकम् । प्रकाशब्रह्मात्मकत्वाज्ज्ञानं प्रका-
 शात्मकम् । तथाच तमःप्रकाशयोरिवानयोः सहावस्थानानुपपत्त्या कथमङ्गाङ्गिभा-
 वेन समुच्चय इत्यर्थः ॥ ७९ ॥ एवं ज्ञानस्य कर्मशेषत्वानुपपत्तेस्तत्प्रातिपादको
 वेदान्तभागो न कर्मकाण्डशेष इत्युपसंहरति— तस्मादिति ॥ ८० ॥ ननु तर्हि
 कर्मकाण्ड एव ज्ञानकाण्डस्य शेषो भवत्वित्यत आह—तथैवेति । परंपरया
 शेषत्वस्योपरिष्ठाद्वक्ष्यमाणत्वात्तद्व्यावृत्तये विशिनष्टि—न साक्षादिति । ननु
 तदद्वितीयपरशिवस्वरूपज्ञानं केन प्रमाणेन जन्यं कानि पुनस्तदुत्पत्त्यनुकूलव्या-
 पारनिष्पादनेनाङ्गभावं भजन्ते किंवा तदुत्पत्तौ करणं फलोपकार्यङ्गं च किमि-
 त्येतत्सर्वं क्रमेणाऽऽह—ज्ञानं वेदान्तवाक्यजमित्यादिना ॥ ८१ ॥ शान्ति-
 दान्त्यादय इति । ‘शान्तो दान्त उपरतस्तिक्षुः’ इत्यादिश्रुत्युक्तमुपरत्या-
 दिकमादिशब्दप्राह्यम् ॥ ८२ ॥ विद्याफलोपकारीति । कारणभूतस्य वेदान्तवाक्या-

ज्ञानमज्ञानविच्छित्तौ न सहायमपेक्षते ॥ ८३ ॥

तमोनिवृत्तौ सूर्यस्तु यथा नान्यदपेक्षते ।

तथाऽज्ञाननिवृत्तौ तु ज्ञानं नान्यदपेक्षते ॥ ८४ ॥

क्षणध्वंसिक्रियायास्तु धर्माधर्मात्मकं फलम् ।

न ज्ञानं तेन विद्याया न साक्षात्कर्म साधनम् ॥ ८५ ॥

अधर्मस्य फलं साक्षान्नरकप्राप्तिरेव हि ।

न ज्ञानं तेन विद्याया नाधर्मः साधनं भवेत् ॥ ८६ ॥

धर्मस्य पापविच्छित्तिद्वारा शुद्धिस्तु मानसी ।

फलं न ब्रह्मविज्ञानं तेन धर्मो न साधनम् ॥ ८७ ॥

कर्मणा शुद्धचित्तस्य संसृतेर्दोषदर्शनम् ।

पुनर्विरक्तिः संसारान्मोक्षेच्छा जायते तथा ॥ ८८ ॥

तस्मात्कर्म प्रनाड्यैव ज्ञानशेषं न चान्यथा ।

अत एवोक्तमार्गेण तयोः समसमुच्चयः ॥ ८९ ॥

सुतरामेव नास्त्येव सम्यगुक्तं मयाऽनघाः ।

अतश्चान्योन्यसंबन्धः काण्डयोर्नैव विद्यते ॥ ९० ॥

ध्वंशविचारकस्य श्रवणस्य जीवब्रह्मतादात्म्यगोचराविद्याजननलक्षणं यत्फलं तदु-
पकारकमित्यर्थः। अत एवाऽऽम्नायते—‘आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो
निदिध्यासितव्यः’ इति । सा च श्रुतिरेवमाचार्यैर्व्याख्याता--‘आत्मदर्शनमुद्दिश्य
मनननिदिध्यासनाभ्यां फलोपकायेद्वाभ्यां श्रवणं नामाङ्गि विधीयते’ इति॥ ८३॥
विद्यायाः स्वोत्पत्तावेव करणोपकरणाद्यपेक्षा न तु स्वकार्येऽन्यदपेक्षत इत्येवं
दृष्टान्तेनोपपादयति—तमोनिवृत्ताविति ॥ ८४ ॥ श्रवणादिवत्कर्मणोऽपि प्रसक्तं
विद्योत्पत्तिसाधनत्वं निराकरोति—क्षणध्वंसीत्यादिना ॥ ८५—८७ ॥ एवं
साक्षाद्विद्यासाधनत्वं कर्मणो निराकृत्य ‘तमेतं वेदानुषचनेन ब्राह्मणा विविदि-

न्यायाभासं महासोहादवलम्ब्य नराधमाः ।
 विप्लावयन्ति वेदार्थं नैतेषां मतिरुत्तमा ॥ ९१ ॥
 प्रत्युत भ्रान्तिविज्ञानाद्वेदान्तार्थस्य बाधनात् ।
 सदा संसारवर्तित्वमेव तेषां न संशयः ॥ ९२ ॥ ॥
 अहो मोहस्य माहात्म्यं सर्ववेदार्थवर्जिताः ।
 परिभ्रमन्ति वेदार्थादन्यत्रैव विचेष्टिताः ॥ ९३ ॥
 वेदानशेषानवधार्य मर्त्यो मदुक्तवेदान्तविचारमार्गम् ।
 उपैति पुण्येन च शम्भुभक्त्या शिवप्रसादेन न चेतरेण ॥
 अविरोधः कथितो मया द्विजाः कृपयैव श्रुतिगोचरस्तु वः ।
 मतिरेषा मनुजस्य मुक्तिदा विपरीता मतिरस्य नाशिनी ॥
 इति श्रीस्कान्दपुराणे सूतसंहितायां चतुर्थे यज्ञवैभवखण्डे
 वेदानामविरोधनिरूपणं नामैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशोऽध्यायः ।

४०. सर्वसिद्धिकरधर्मविचारः ।

सूत उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि सर्वसिद्धिकरं नृणाम् ।

मया नोक्तमितः पूर्वमतिगुह्यमनुत्तमम् ॥ १ ॥

षन्ति यज्ञेन' 'इत्यादिश्रुत्या विहितं परंपरया तत्साधनत्वमाह—कर्मणा शुद्ध-
 चित्तस्येति ॥ ८८ ॥ उक्तमार्गेणेति । विज्ञानस्य कर्मशेषत्वनिराकरणप्रस्तावे
 कर्माज्ञानस्य सद्भाव इति यदुक्तं तेनेत्यर्थः ॥ ८९.—९५ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां चतुर्थे यज्ञवैभवखण्डे वेदानामवि-
 रोधनिरूपणं नामैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

एवं कर्मणां चित्तशुद्धिद्वारा परंपरया ज्ञानशेषत्वमुक्तम् । अथ किं

कायिकं वाचिकं चैव मानसं च तथैव च ।
 त्रिविधं कर्म कर्तव्यं सर्वसिद्ध्यर्थमास्तिकैः ॥ २ ॥
 सर्वसिद्धिकरं कर्म कायिकं बहुधा स्मृतम् ।
 लिङ्गे शिवार्चनं चैव रुद्राक्षाणां च धारणम् ॥ ३ ॥
 अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैर्जाबालोक्तैश्च सप्तभिः ।
 त्रियायुषेण मन्त्रेण भस्मना सजलेन च ॥ ४ ॥
 सर्वाङ्गोद्धूलनं चैव त्रिपुण्ड्रस्य च धारणम् ।
 शिवस्योत्सवसेवा च शिवक्षेत्रेषु वर्तनम् ॥ ५ ॥
 वाचिकं कर्म विप्रेन्द्राः सर्वसिद्धिकरं नृणाम् ।
 चिन्मन्त्रस्य जपस्तद्वत्पदाख्यस्य जपस्तथा ॥ ६ ॥
 प्रणवस्य जपस्तद्वद्धंसाख्यस्य मनोजपः ।
 षडक्षरस्य मन्त्रस्य सावित्र्याश्च जपस्तथा ॥ ७ ॥
 वेदपारायणं चैव वेदाङ्गानां च कीर्तनम् ।
 मानसं कर्म विप्रेन्द्राः सर्वसिद्धिकरं नृणाम् ॥ ८ ॥
 महादेवस्मृतिः साक्षान्महादेव्याः स्मृतिस्तथा ।
 वेदान्तार्थविचारश्च वेदादन्यत्र विस्मृतिः ॥ ९ ॥
 विराक्तिः सर्वलोकेभ्यो वेदार्थे निश्चयोऽचलः ।
 स्मार्ते पौराणिकेऽप्यर्थे निश्चयश्च तथैव च ॥ १० ॥
 शिवस्योत्कर्षताबुद्धिः शिवोऽहमिति भावना ।

तत्कर्मैति तद्वक्तुं प्रतिजानीते—अथात इति ॥ १—१ ॥ चिन्मन्त्रस्येति ।
 संविद्रूपिण्याः परशक्तेर्वाचको हृत्तेखामन्त्राश्चिन्मन्त्रः । पदाख्यस्येति । मातृको-
 त्पत्तावपदं पदमापन्नमित्यादिना चतुर्थेऽध्याये प्रतिपादितत्वात्पदाख्योऽयं मातृ-
 कामन्त्रः ॥ ६—११ ॥ यद्यपि शिवार्चनभस्मोद्धूलनाचिन्मन्त्रपदमन्त्रजपादिकमा-

एते धर्मा विशिष्टाः स्युः सर्वसिद्धिकरा अपि ॥ ११ ॥
 एभ्योऽतिरिक्ता ये धर्माः श्रौतस्मार्तस्तथाऽपरे ।
 ते तु वेदविदां मुख्याः सर्वसिद्धिकरा न हि ॥ १२ ॥
 महादेवस्तु सर्वात्मा सर्ववस्त्ववभासकः ।
 सर्वानन्दकरः पूर्णः सर्वदेवोत्तमोत्तमः ॥ १३ ॥
 तस्यासाधारणा धर्मा एत एव न चापरे ।
 तस्मादेते हि सर्वेषां सर्वसिद्धिकरा नृणाम् ॥ १४ ॥
 सत्तासिद्धिश्च सर्वेषां महादेवप्रसादतः ।
 विष्ण्वादीनामतो धर्माः पूर्वोक्ताः सर्वसिद्धिदाः ॥ १५ ॥
 मुखतो मोक्षदा ह्येते पृष्ठतः सर्वसिद्धिदाः ।
 शीघ्रसिद्धिकराश्चैव शिवासाधारणत्वतः ॥ १६ ॥
 शिवेन सदृशो देवो यथा विप्रा न विद्यते ।
 तथैवैभिः समा धर्मा न विद्यन्ते श्रुतौ स्मृतौ ॥ १७ ॥
 शिवज्ञानसमं ज्ञानं यथा नास्ति द्विजर्षभाः ।
 तथैवैभिः समा धर्मा न विद्यन्ते श्रुतौ स्मृतौ ॥ १८ ॥
 वेदमानसमं मानं यथा नास्ति द्विजर्षभाः ।
 तथैवैभिः समा धर्मा न विद्यन्ते श्रुतौ स्मृतौ ॥ १९ ॥
 भूमिदेवसमो मर्त्यो यथा नास्ति द्विजर्षभाः ।
 तथैवैभिः समा धर्मा न विद्यन्ते श्रुतौ स्मृतौ ॥ २० ॥
 मेरुणा पर्वतस्तुल्यो यथा लोके न विद्यते ।

त्वविद्याहेतुत्वेन प्रागेव प्रतिपादितं तथाऽपि सर्वसिद्धिकरत्वमेतस्यैव नान्येषां
 श्रौतस्मार्तानां कर्मणामित्येतदर्शयितुं पुनः प्रतिपादनम् । तदाह—एभ्योऽति-

तथैवैभिः समा धर्मा न विद्यन्ते श्रुतौ स्मृतौ ॥ २१ ॥
 अन्नपानसमं किञ्चिन्न हि देहस्थितौ यथा ।
 तथैवैभिः समा धर्मा न विद्यन्ते श्रुतौ स्मृतौ ॥ २२ ॥
 यथा भागीरथीतुल्या नदी लोके न विद्यते ।
 तथैवैभिः समा धर्मा न विद्यन्ते श्रुतौ स्मृतौ ॥ २३ ॥
 शिवस्थानसमं स्थानं यथा लोके न विद्यते ।
 तथैवैभिः समा धर्मा न विद्यन्ते श्रुतौ स्मृतौ ॥ २४ ॥
 सर्वसिद्धिकरा मुनिपुङ्गवा एत एव सदैव न चापरे ।
 चोदितेषु नसंशयकारणं केवलं कृपयैव मयोदितम् ॥ २५ ॥
 इति श्रीसूतसंहितायां चतुर्थे यज्ञवैभवखण्डे सर्वसि-
 द्धिकरधर्मविचारो नाम चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

अथैकचत्वारिंशोऽध्यायः ।

४१. पातकविचारः ।

सूत उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि पातकानि समासतः ।
 शृणुत श्रद्धया सार्धं परिहाराय सुव्रताः ॥ १ ॥
 पातकानि समासेन दश प्रोक्तानि सूरिभिः ।
 तारतम्यक्रमेणैव तेषामस्त्येव लाघवम् ॥ २ ॥

रिक्ता इत्यादिना ॥ १२—२५ ॥

इति श्रीस्कान्दपुराणे श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां चतुर्थे यज्ञवैभवखण्डे
 सर्वसिद्धिकरधर्मविचारो नाम चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

एवं विद्योत्पराऽनुकूलं कायिकवाचिकमानसभेदेन त्रिधाऽवस्थितं कर्म

प्रथमं पातकं प्रोक्तं महापातकसंज्ञितम् ।
 द्वितीयमतिपापाख्यं ततः प्रासङ्गिकाभिधम् ॥ ३ ॥
 चतुर्थं पातकं प्रोक्तं पञ्चमं चोपपातकम् ।
 जातिभ्रंशकरं षष्ठं संकीर्णकरणं ततः ॥ ४ ॥
 अपात्रीकरणं पश्चान्नवमं तु मलावहम् ॥
 प्रकीर्णकसमाख्यं तु दशमं पातकं द्विजाः ॥ ५ ॥
 प्रतिषिद्धसुरापानं ब्रह्महत्या तथैव च ।
 ब्राह्मणानां सुवर्णस्य हरणं मुनिपुङ्गवाः ॥ ६ ॥
 जननीगमनं चैव संयोगस्तैः सह द्विजाः ।
 महान्ति पातकान्याहुर्मुनयः सूक्ष्मदर्शिनः ॥ ७ ॥
 असाक्षान्मातृगमनं स्वपुत्रीगमनं तथा ।
 स्नुषाया गमनं तद्वद्भगिनी गमनं तथा ॥ ८ ॥
 शिवस्य मूर्तिचलनं विष्णोश्च ब्रह्मणस्तथा ।
 अतिपातकमित्याहुर्मुनयो वेदवित्तमाः ॥ ९ ॥
 राजन्यवैश्ययोर्हिंसा यज्ञसंबन्धिनस्तथा ।
 रजस्वलाया गर्भिण्या आर्त्याश्च वधस्तथा ॥ १० ॥
 अविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतदेहिनः ।
 कौटसाक्ष्यं सुहृद्विंसा ब्राह्मणस्य तपोधनाः ॥ ११ ॥
 पृथिवीहरणं तद्वत्पितृव्यस्य तथैव च ।

प्रतिपाद्य तदुत्पत्तिप्रतिबन्धकानां पापानामनिर्ज्ञातस्वरूपाणां परिहारासंभवा-
 त्परिहाराय तत्स्वरूपं वक्तुमारभते — अथात इति । परिहारायेति परित्य-
 गार्थमित्यर्थः । अत एवोक्तं शाबरभाष्ये — “अधर्मोऽपि विजिज्ञास्यः परि-
 राय ” इति ॥ १—९ ॥ यज्ञसंबन्धिन इति । प्रवृत्तयज्ञस्य दीक्षितस्ये-

मातामहस्य विप्रेन्द्रा मातुलस्य नृपस्य च ॥ १२ ॥
 भार्याभिगमनं तद्वत्प्राहुः प्रासङ्गिकाभिधम् ।
 स्वमातुः सोदरायास्तु गमनं तद्वदेव तु ॥ १३ ॥
 मातृष्वसुर्मातृसख्युर्दुहितुर्गमनं तथा ।
 मातुलानीस्नुषाश्चश्रूगमनं च तथैव च ॥ १४ ॥
 त्रिपुण्ड्रधारणाभावो भूत्याऽनुद्धूलनं तथा ।
 पुण्ड्रान्तरस्य विप्रेन्द्रा धारणं तद्वदेव तु ॥ १५ ॥
 पाशांकुशगदादण्डशङ्खचक्रादिभिर्द्विजाः ।
 अङ्कनं विग्रहे सन्तः पातकं प्राहुरास्तिकाः ॥ १६ ॥
 मातापित्रोः स्वसुश्चैव गमनं श्रोत्रियस्य च ।
 ऋत्विगध्यापकस्यापि मित्रस्य च तथैव च ॥ १७ ॥
 भार्याभिगमनं तद्वत्स्ववधूसख्युरास्तिकाः ।
 स्वगोत्रायास्तथा विप्रकन्यकायास्तथैव च ॥ १८ ॥
 चतुर्थाश्रमनिष्ठाया निक्षिप्तायास्तथैव च ।
 पाषण्डेषु च निष्ठानां संबन्धो द्विजपुङ्गवाः ॥ १९ ॥
 स्वस्यैव शरणं प्राप्तस्त्रिया गमनमेव च ।
 दुर्गादित्यादिदेवानां चालनं विग्रहस्य च ॥ २० ॥
 मुख्योपपातकं प्राहुर्महान्तो वेदवित्तमाः ।
 असत्यभाषणं तद्वत्पैशुन्यं राजगामि च ॥ २१ ॥
 गुरोश्चालीकनिर्बन्धो वेदनिन्दा तथैव च ।
 अधीतायाः श्रुतेस्त्यागः स्वाम्नेस्त्यागस्तथैव च ॥ २२ ॥
 पितृमातृस्वसृत्यागः स्वभार्यात्याग एव च ।

अभक्ष्यभक्षणं तद्वत्परार्थग्रहणं तथा ॥ २३ ॥
 परदारनिषेवा च तथाऽयाज्यस्य याजनम् ।
 भृतकाध्यापनं तद्वद्भृताध्ययनमेव च ॥ २४ ॥
 सर्वाधिकारकरणं महायन्त्रप्रवर्तनम् ।
 द्रुमगुल्मलतादीनां हिंसया जीवनं तथा ॥ २५ ॥
 अभिचारक्रिया तद्वत्स्वस्यैव पचनं तथा ।
 अनाहिताग्निता तद्वद्ब्रह्मचर्यविवर्जनम् ॥ २६ ॥
 यज्ञस्याकरणं तद्वत्पुत्रानुत्पादनं तथा ।
 असच्छास्त्राभिगमनं नास्तिक्यं च कुशीलता ॥ २७ ॥
 मद्यपस्त्रीनिषेवा च प्राहुर्गौणोपपातकम् ।
 विप्राणां रोगकारित्वमग्रेयघ्रातिरेव च ॥ २८ ॥
 सुराघ्रातिं तथा जैह्व्यं पशौ पुंसि च मैथुनम् ।
 जातिभ्रंशकरं प्राहुर्धार्मिका वेदपारगाः ॥ २९ ॥
 ग्राम्यारण्यपशूनां तु हिंसनं मुनिपुङ्गवाः ।
 संकीर्णकरणं प्राहुः सर्वशास्त्रविशारदाः ॥ ३० ॥
 निन्दितेभ्यो धनादानमन्नदानं तथैव च ।
 कुसीदजीवनं चैव वाणिज्यमनृतोक्तिता ॥ ३१ ॥
 शूद्रस्य याजनं प्राहुरपात्रीकरणात्मकम् ।
 पक्षिणां घातनं चापि जलस्थलनिवासिनाम् ॥ ३२ ॥
 मद्यस्पृष्टस्य भुक्तिं च प्राहुः सन्तो मलावहम् ।
 अनुक्तानि समस्तानि प्रकीर्णकसमाह्वयम् ॥ ३३ ॥
 प्रवदन्ति हि विद्वांसः सत्यधर्मपरायणाः ।

अदण्ड्यदण्डनं चैव युद्धे भीत्या पलायनम् ॥ ३४ ॥
 क्षात्रियस्य विशेषेण महापातकमुच्यते ।
 वञ्चनं च तुलामाने महापापं विशो भवेत् ॥ ३५ ॥
 मांसस्य विक्रयं चैव सुराविक्रयणं तथा ।
 ब्राह्मणीगमनं चापि पयःपानं तु कापिलम् ॥ ३६ ॥
 महापापं मया प्रोक्तं शूद्राणां च विशेषतः ।
 संकराणां द्विजद्वेषो महापातकमुच्यते ॥ ३७ ॥
 पुरुषाणां तथा स्त्रीणां समानं पातकं स्मृतम् ।
 नीचाभिगमनं गर्भपातनं भर्तृहिंसनम् ॥ ३८ ॥
 भर्तुः शिष्यस्य गमनं मत्या भर्तुर्गुरोरपि ।
 विशेषेण स्त्रियाः सन्तः पातकं प्रवदन्ति हि ॥ ३९ ॥
 बहुनाऽत्र किमुक्तेन श्रुतिस्मृत्युदितं विना ।
 यत्किंचिदपि कुर्वाणः पातकी स्यान्न संशयः ॥ ४० ॥
 वेदसारतरः कथितस्तु वः शोकमोहसमुद्र-
 निवारकः । पातकानि विहाय महामति-
 र्देवदेवमनिशं शरणं ब्रजेत् ॥ ४१ ॥
 इति श्रीस्कान्दपुराणे सूतसंहितायां चतुर्थे यज्ञवैभवखण्डे
 पातकविचारकथनं नामैकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

त्थः ॥ १०-२४ ॥ महायन्त्रप्रवर्तनामिति । इक्षुयन्त्रादिप्रवर्तनमित्यर्थः २५-४१

इति श्रीस्कान्दपुराणे सूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां चतुर्थे यज्ञवैभवखण्डे
 पातकविचारकथनं नामैकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

अथ द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ।

४२. प्रायश्चित्तकथनम् ।

सूत उवाच—

प्रायश्चित्तरहस्यं वः प्रवक्ष्यामि समासतः ।

श्रद्धया सहिता यूयं शृणुत ब्रह्मवित्तमाः ॥ १ ॥

वेदान्तवाक्यजं ज्ञानं ब्रह्मात्मैकत्वगोचरम् ।

बुद्धिपूर्वकृतं पापं कृत्स्नं दहति बह्विवत् ॥ २ ॥

कर्तारं कर्म बध्नाति खलु वेदविदां वराः ।

ज्ञानिनो नैव कर्तृत्वं कर्तृत्वस्य तु साक्षिणः ॥ ३ ॥

परिहरणीयत्वेनोक्तानां दशविधपातकानां द्वादशवार्षिकादिप्रायश्चित्तं वक्तुमारभते—प्रायश्चित्तेति ॥ १ ॥ ब्रह्मात्मैकत्वगोचरमिति । जीवब्रह्मणो-
रज्ञानकृतभेदभ्रमनिरासेन यत्पारमार्थिकमेकत्वं तद्गोचरं तत्त्वमस्यादिभेदान्तवा-
क्यजानितमपरोक्षज्ञानमित्यर्थः । बुद्धिपूर्वकृतमिति । अन्यद्वि प्रायश्चित्तमबु-
द्धिपूर्वकृतकस्यैव निवर्तकम् । अद्वैतात्मविज्ञानं तु बुद्धिपूर्वकृतं प्रमादकृतं
चोभयविधमपि पातकं निवर्तयतीत्यर्थः । असहायस्यैव ज्ञानस्य बहुविधपाप-
संघनिवर्तकत्वं दृष्टान्तेन समर्थयते—बह्विवदिति । भगवता व्यासेनापि स्म-
र्यते—‘यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि
भस्मसात्कुरुते तथा’ इति ॥ २ ॥ ज्ञानस्य प्रतिज्ञातं सर्वपातकनिवर्तकत्वमु-
पपादयति—कर्तारमित्यादिना । लोके तावत्कर्तुरेव हि यज्ञदत्तादेः स्वकृ-
तकर्मतत्फलसंबन्धात्मको बन्धो नाकर्तुर्देवदत्तादेः । तथाचऽऽत्माना-
त्मनोर्विवेकं जानानः साक्षिचिन्मात्रस्वरूप आत्माऽपि यदि कर्ता
स्यात्तर्हि तस्य कर्तृत्वधर्मसंसर्गनिबन्धनपुण्यपापाश्रयत्वलक्षणो बन्धः स्यात् ।
न च तस्य कर्तृत्वमस्ति । तत्साक्षितया ताटस्थ्याल्लौकिकसाक्षिवत्स हि
विवदमानयोर्मध्यस्थः सन्केवलं जयपराजयलक्षणौ तद्व्यवहारौ साक्षात्करोति
न तु ताभ्यां संसृज्यते । एवं कर्तृत्वस्य साक्षिणोऽपि न तत्संसर्ग इत्यर्थः ।

अयमभिप्रायः—कर्तृत्वं नाम क्रियाश्रयत्वम् । तच्च सर्वगतस्य नित्यस्याऽऽत्मनो न संभवति । तस्याऽऽकाशवन्निष्क्रियत्वात् । तदाश्रयत्वे 'उपयन्नपयन्धर्मो विकरोति हि धर्मिणम्' इति न्यायेनानित्यत्वप्रसङ्गाच्च । नापे देहस्य कर्तृत्वम् । तस्य सत्यपि क्रियाश्रयत्वेऽचेतनत्वेन तदनुपपत्तेः । चेतनो हि ममेदमिष्टसाधनमिति जानञ्ज्ञानं कर्म क्रमेणानुतिष्ठन्कर्ता भवति । यदि देहस्यैव कर्तृत्वं स्यात्तदा यागादिक्रियाश्रयस्य तस्य भस्मीभूतत्वाद्देहातिरिक्तस्याकर्तुरात्मनो लोकान्तरोपभोग्यं स्वर्गनरकादिफलं निर्हेतुकं स्यात् 'कर्तुरेव फलम्' इति नियमात् । तथाच पारमर्षे सूत्रम् 'शास्त्रफलं प्रयोक्तारि तल्लक्षणात्' इति । न च देहातिरिक्तस्य प्राणस्यैव कर्तृत्वमिति वाच्यम् । तस्य सुषुप्त्यवस्थायां सद्भावेऽपि विशेषज्ञानादर्शनादचेतनत्वेनोक्तदोषानुवृत्तेः । नापि चक्षुरादीन्द्रियाणामेव कर्तृत्वम् । तेषां करणत्वेन कर्तुरन्यत्वावश्यभावात् । अत एवान्तःकरणस्यापि न कर्तृत्वम् । ननु न क्रियाश्रयत्वमात्रं कर्तृत्वं येन निष्क्रियस्याऽऽत्मनो न स्यात्किं तु प्रयत्नगुणाश्रयत्वमपि तदिति चेतनस्याऽऽत्मनः कर्तृत्वं किं न स्यादिति चेत् । मैवम् । उपगमापगमयुक्तप्रयत्नलक्षणधर्माश्रयत्वे प्रागुक्तन्यायेनाऽऽत्मनो विकारित्वप्रसङ्गेनानित्यत्वं स्यात् । अतः परैरात्मनो गुणत्वेनाभिमता बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नादय आन्तरत्वेन प्रतीयमानाः सर्वे धर्मा विकारिणोऽन्तःकरणस्यैव न त्वविक्रियस्याप्यात्मन इत्यनिच्छताऽप्यङ्गीकार्यम् । अत एव साक्षिभूतस्याऽऽत्मनो निर्गुणत्वमाभ्नायते—“ साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ” इति । एवं च परेषामपि संसार्यात्मानि कर्तृत्वलक्षणधर्मसंसर्गप्रतीतिरयो दहतीत्यादिवाक्रियाश्रयदेहादिधर्मितादात्म्याध्यासनिबन्धनैव न तु पारमार्थिकी । अत एव देहादिसंघातविशिष्टस्याऽऽत्मनो भोक्तृत्वमाभ्नायते—‘ आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ’ इति । गीतासु च स्मर्यते—‘ अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् । विविधा च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् । शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः । न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ’ इति । एवं चाऽऽत्मानात्मविवेकज्ञानेन देहादिधर्मितादात्म्याध्यासानिवृत्त्या तद्धर्मभूतक्रियाश्रयत्वादिधर्मसंसर्गनिवृत्तिरिति सिद्धम् । साक्षिभूतस्य चिन्मात्रस्वरूपस्य केवलस्याऽऽत्मनोऽकर्तृत्वम् । स्मर्यते हि—“ तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं

कायिकं वाचिकं चैव मानसं कर्म नान्यथा ।
 तथा सति कथं कर्म भवेत्तत्साक्षिरूपिणः ॥ ४ ॥
 घटवद्दृश्यभूतस्य शरीरस्य तु साक्षिणः ।
 चिद्रूपमात्मना पश्यन्कथं बध्येत कर्मणा ॥ ५ ॥
 इन्द्रियाणां समस्तानां सदा साक्षिस्वरूपिणम् ।
 चिद्रूपमात्मना पश्यन्कथं बध्येत कर्मणा ॥ ६ ॥
 प्राणापानादिभेदेन विभक्तस्य तु साक्षिणम् ।
 चिद्रूपमात्मना पश्यन्कथं बध्येत कर्मणा ॥ ७ ॥
 संकल्पलक्षणस्यास्य मनसः साक्षिरूपिणम् ।
 चिद्रूपमात्मना पश्यन्कथं बध्येत कर्मणा ॥ ८ ॥
 निश्चयात्मकविज्ञानसाक्षिणं ब्रह्मावित्तमाः ।
 चिद्रूपमात्मना पश्यन्कथं बध्येत कर्मणा ॥ ९ ॥

तु यः । पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः । इति । एवं
 केवलस्याकर्तुरात्मनः कर्मसंबन्धाभावाद्देहादितादात्म्याध्यासेन कृतं पातकश-
 तमपि न स्पृशतीति सिद्धमकर्तृत्वज्ञानस्य सकलपापनिवर्तकत्वम् ॥ ३ ॥
 एतदेव कर्तृत्वमुपपादयति—कायिकमित्यादिना । कायिकादिभेदेन त्रिधाऽ-
 वस्थितं कर्म देहादितादात्म्याध्यासवतः कर्तृत्वेन एव बन्धकं नतु विवेकज्ञानेन
 निवर्तिततादात्म्यस्य । देहादिसंबन्धिन एव त्रिविधं कर्म नान्यस्य चि-
 न्मात्रस्वरूपस्य तत्कर्मसाक्षिण इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ननु देहेन्द्रियप्राणमनोबुद्ध्यहं-
 कारादिसाक्ष्यगतमेव कर्म तत्तत्साक्षिरूपेणावस्थितस्याऽऽत्मनो बन्धकं किं
 न स्यादित्याशङ्क्य क्रमेण निरस्यति—घटवदित्यादिना । देह आत्मा न भवति
 दृश्यत्वादघटवदिति देहस्यानात्मत्वं विवेकज्ञानेन निश्चित्य तद्विविक्तं तत्सा-
 क्षिणं चिन्मात्रस्वरूपिणमात्मानमात्मना प्रकाशान्तरनिरपेक्षेण स्वरूपप्रकाशेनैव
 पश्यन्देहाद्याश्रितेन कर्मणा कथं बद्धः स्यात् । घटगतरूपादिवच्छरीराश्रित-

अहंकारस्य दुःखादिविशिष्टस्य तु साक्षिणम् ।

चिद्रूपमात्मना पश्यन्कथं बध्येत कर्मणा ॥ १० ॥

चेतनालक्षणस्यास्य चित्तसंज्ञस्य साक्षिणम् ।

चिद्रूपमात्मना पश्यन्कथं बध्येत कर्मणा ॥ ११ ॥

देहेन्द्रियादिसंघातसाक्षिणं निरुपद्रवम् ।

चिद्रूपमात्मना पश्यन्कथं बध्येत कर्मणा ॥ १२ ॥

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्यावस्थासाक्षिणमव्ययम् ।

चिद्रूपमात्मना पश्यन्कथं बध्येत कर्मणा ॥ १३ ॥

सच्चिदानन्दसंपूर्णलक्षणं तमसः परम् ।

ब्रह्मात्मानं सदा पश्यन्कथं बध्येत कर्मणा ॥ १४ ॥

कर्मणोऽपि विविक्तत्वेन तत्संबन्धविरहादित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि दृश्यत्वहेतुना साक्ष्यस्येन्द्रियादेः साक्षिणः सकाशाद्घटादिवदेव विविक्तत्वमिति तदाश्रित-
कर्मणा तत्साक्षिणो बन्धो न युक्त इत्ययमर्थः सर्वत्र योजनीयः ॥ ५-११ ॥
ननु देहेन्द्रियादीनां दृश्यत्वेन घटवद्विविक्तत्वात्प्रत्येकं तदाश्रितकर्मणा बन्धा-
संभवेऽपि तत्संघाताश्रितेन कर्मणा बन्धः किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—
देहेन्द्रियादीति ॥ १२ ॥ देहादिविवेकप्रतिपादितेनैव जाग्रदाद्यवस्थानामपि
दृश्यतयाऽतिविविक्तत्वात्तदाश्रितेनापि कर्मणा बन्धो न घटत इत्याह— जाग्र-
दिति ॥ १३ ॥ एवं साक्षित्वाकारेण साक्ष्याद्देहादेर्विविच्य साक्षित्वस्यापि साक्ष्यप्र-
तियोगित्वेनौपाधिकत्वात्तन्निर्मुक्तं प्रत्यगात्मनः पारमार्थिकं रूपं दर्शयति—सच्चि-
दिति । जीवात्मनोऽपि परशिववत्सच्चिदानन्दरूपत्वं हंसमन्त्रार्थक्यनावसरे 'अहं
चाव्यभिचारित्वात्स्वभावो न संशयः' इत्यादिना सप्तमेऽध्याये प्रागेव प्रतिपा-
दितम् । तमसः परमिति । स्वस्वरूपस्याऽऽच्छादकादेहेन्द्रियाद्युपादानभूताद्भाव-
रूपाज्ज्ञानात्परं विविक्तमित्यर्थः । स ईदृग्विधमात्मानमहं ब्रह्मास्मीति नित्यशुद्ध-
बुद्धमुक्तस्वभावब्रह्मस्वरूपतया जानन्कर्मणा कथं बध्येतेत्यर्थः ॥ १४ ॥

अविक्रियमसङ्गं च परिशुद्धं सदोदितम् ।

आत्मानमात्मना पश्यन्कथं बध्येत कर्मणा ॥ १५ ॥

सदाऽऽकाशादिभूतानां शब्दादीनां च साक्षिणम् ।

आत्मानमात्मना पश्यन्कथं बध्येत कर्मणा ॥ १६ ॥

अनियोज्यमकर्तारमभोक्तारं परामृतम् ।

आत्मानमात्मना पश्यन्कथं बध्येत कर्मणा ॥ १७ ॥

ननु दृशिक्रियया व्याप्यत्वादुक्तस्य ब्रह्मात्मभावस्य कर्मत्वमवसीयते । परसमे-
तक्रियाजन्यफलभाक्त्वात्तन्निमित्तो बन्धः किं न स्यादित्यत आह—अविक्रिय-
मिति । क्रियाजन्यफलं हि चतुर्विधं कर्मकारकगतमुत्पत्तिविकृतिप्राप्तिसंस्कृति-
रूपम् । तद्वतुष्टयमत्र विशेषणौर्निरस्यते । एवंलक्षणस्याऽऽत्मनो नित्यत्वेन
विकारासंभवाद्विक्रियाहेतोर्वस्त्वन्तराभावाच्चाविक्रिय एव स इति न तस्य
विकार्यकर्मत्वम् । “ असङ्गो ह्ययं पुरुषः ” इति श्रुतेः केनचिदप्यसौ न संब-
ध्यत इत्यसङ्गः । अतः प्राप्तिकर्मत्वमस्य न भवति । संस्कारश्च द्वेधा गुणाधा-
नलक्षणो मलापकर्षणलक्षणश्चेति । तत्रानाधेयातिशयत्वेनाऽऽत्मनस्तावदाद्यो
न युक्तः । द्वितीयं प्रत्याह—परिशुद्धमिति । पूर्वोत्तरकालयोरिव जगद्भूमाव-
स्थायामप्यविद्यातत्कार्यसंस्पर्शकृतस्य मलस्य परमार्थतो विरहात्स्वत एव परि-
शुद्ध इति मलापकर्षणलक्षणसंस्कारोऽपि तत्र निष्प्रयोजन इत्यर्थः । नाप्युत्पाद्य-
कर्मत्वम् । स्वप्रकाशसाक्षिरूपेण सर्वदा भावत्वो नोत्पाद्यत्वाभावादित्याह—
सदोदितमिति ॥ १५ ॥ ननु मा भूद्भौतिकदेहादितादत्म्याध्यासनिबन्धनो
बन्धः । विद्यदादिभूततादात्म्यनिबन्धनस्तु किं न स्यादित्यत आह—सदेति॥
१६ ॥ अनियोज्यमिति । नियोज्यत्वधर्माविशिष्टस्यैव ह्यात्मनः कर्मण्यधिका-
रस्तस्यैव कर्मनिबन्धननिमित्तको बन्धो न तु चिन्मात्रस्वरूपस्य केवलात्मन
इत्यर्थः ॥ १७ ॥ ननु माभूदुक्तरात्याऽऽत्मनः कर्तृत्वं क्रियाजन्यफलभागित्वं
च प्रमाणप्रेरकत्वलक्षणं प्रमातृत्वं स्वगोचरप्रमाविषयत्वं च किं न स्यादि-
त्यत आह—प्रमातीतिमिति । चिदात्मनः प्रमाणसाक्षित्वमेव केवलं न तु
तत्प्रेरकत्वमहंकारविशिष्टस्यैव तत्प्रेरकत्वात् । सम्यगर्थविषयाऽन्तःकरणवृत्तिः

स्वयंभातं प्रमातीतं प्रमाणानां च साक्षिणम् ।

आत्मानमात्मना पश्यन्कथं बध्येत कर्मणा ॥ १८ ॥

आविर्भावतिरोभावसंकोचरहितं सदा ।

आत्मानमात्मना पश्यन्कथं बध्येत कर्मणा ॥ १९ ॥

सर्वसाक्षिणमात्मानं सर्वहीनं तु वस्तुतः ।

आत्मानमीश्वरं पश्यन्कथं बध्येत कर्मणा ॥ २० ॥

स्वस्मिन्नध्यस्तरूपस्य प्रपञ्चस्य तु साक्षिणम् ।

आत्मानमात्मना पश्यन्कथं बध्येत कर्मणा ॥ २१ ॥

प्रमा साऽपि सोपाधिकमेव स्वरूपं विषयीकरोति न तूक्तविधं निरुपाधिकस्वरूपमिति प्रमामर्त्या वर्तत इत्यर्थः । ननु स्वसत्ताबोधकप्रमाविषयत्वाभावे कथं तत्स्वरूपसिद्धिरिति तत्राह—स्वयंभातमिति ॥ १८ ॥ आविर्भावेति । अस्वप्रकाशस्य घटादेः स्वगोचरज्ञानेनाऽऽविर्भावस्तद्राहित्ये तु तिरोभाव इत्येवमनात्मनः संकोचो भवति न तु स्वयंप्रकाशस्य चिदात्मनः । स्वसत्ताप्रकाशव्यतिरेकविरहादित्यर्थः ॥ १९ ॥ ननु घटपटादिविभिन्नसाक्ष्यसत्त्वे घटसाक्षीति विशिष्टरूपेण साक्षिणोऽपि भेदः प्रतीयते तथा च यदा घटसाक्षी न तदा पटसाक्षीति घटादिवदेव साक्षिणोऽप्याविर्भावतिरोभावलक्षणः संकोचः किं न स्यादित्यत आह—सर्वसाक्षिणमिति । एक एव हि चिदात्मा सर्वस्य घटपटादेः साक्षी तस्य सर्वसाक्ष्यभासकत्वोपाधिना सर्वदा भानमस्तीति न संकोच इत्यर्थः । ननु तस्याऽऽत्मनः सर्वसाक्षित्वं सर्वकृतं चेत्तद्वदेव साक्ष्यस्यापि सर्वस्य सर्वदाऽवस्थानप्रसङ्ग इत्यत आह—सर्वहीनमिति । नन्वेतत्सर्वसाक्षित्वं सर्वहीनत्वं चोभयं व्याहतमित्यत आह—वस्तुत इति । परमार्थोपाधौ सर्वहीनत्वं मिथ्योपाधौ सर्वसाक्षित्वमिति वास्तवावास्तवभेदेनाविरोध इत्यर्थः । एवं साक्ष्युपलक्षितस्य चिन्मात्रस्वरूपस्याऽऽत्मनः प्राकृतादेहेन्द्रियाद्यनात्मनः सकाशाद्विवेकख्यातिरेव श्रेयःसाधनमिति साङ्ख्यं तन्निस्स्यत्ति—आत्मा नमीश्वरमिति ॥ २० ॥ नन्वात्मनः सर्वहीनत्वमयुक्तं प्रतिभासमानस्य प्रपञ्च-

निर्लेपं निर्मलं सूक्ष्मं निरस्तसकलक्रियम् ।

आत्मानमात्मना पश्यन्कथं बध्येत कर्मणा ॥ २२ ॥

भूमानन्दं बुभुत्सोस्तु स्वरूपं भोगवार्जितम् ।

आत्मानमात्मना पश्यन्कथं बध्येत कर्मणा ॥ २३ ॥

प्रेरकत्वादिनिर्मुक्तं प्रियाप्रियविवर्जितम् ।

आत्मानमात्मना पश्यन्कथं बध्येत कर्मणा ॥ २४ ॥

नेति नेतीति वेदान्तैर्निरस्तस्वविलक्षणम् ।

आत्मानमात्मना पश्यन्कथं बध्येत कर्मणा ॥ २५ ॥

अनण्वह्रस्वमस्थूलमदीर्घं सत्यचिद्धनम् ।

स्यापलापासंभावादित्यत आह—स्वस्मिन्निति । शुक्त्यादौ रजतादिवत्स्वात्मानि मायापरिकल्पितः प्रपञ्चः स्वाधिष्ठानरूपेण साक्षिणा भास्यते तस्य च रज- तादिवदेवाधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानेन निवृत्तैः प्रतिपन्नोपाधावभावप्रतियोगित्वेन मिथ्यात्वात्तत्प्रतीतिबाधसाक्षिण आत्मनो वस्तुतः सर्वहीनत्वमित्यर्थः ॥ २१ ॥ एवं कार्यप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं प्रसाध्य कारणभूतमज्ञानमपि तस्मिन्वस्तुतो नास्ती- त्याह—निर्मलमिति । कार्यानुरूपं हि कारणं कल्पनीयं कार्यं च मिथ्याभूतं दृष्टमिति तत्कारणत्वेन कल्पितमज्ञानमपि तादृशमेवेति तदपि तस्मिन्वस्तुतः सर्वदा नास्तीत्यर्थः । एवमज्ञानसंबन्धाभावात्तद्विलासक्रियासंबन्धोऽपि नास्ती- त्याह—निरस्तेति । निर्लेपमिति । उक्तरीत्या क्रियासंस्पर्शाभावात्तज्जनितपुण्य- पापलेपराहितमित्यर्थः । अत एव भगवतोक्तम् ‘न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा’ इति । नन्वीदृशमात्मतत्त्वं कस्मात्सर्वैर्नानुभूयत इत्यत आह— सूक्ष्ममित । प्रतिबन्धकपापजनितप्रत्यूहप्राचुर्यादसंस्कृतचित्तैः स्थूलदर्शिभिर्वि- कल्पहेत्वभावेनात्यन्तनिर्विकल्पकमात्मतत्त्वं तन्न द्रष्टुं शक्यमित्यर्थः ॥ २२-२४ ॥ उक्तं सर्वविहीनत्वं श्रुतिसंवादेन प्रपञ्चयति—नेतीति । ‘द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं च’ इति प्रक्रम्य ‘अथात आदेशो नेति नेति’ इति मूर्तामू- र्तसकलानात्मप्रपञ्चनिषेधस्य श्रुतत्वादपि स्वात्मव्यतिरिक्तं नास्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

आत्मानमात्मना पश्यन्कथं बध्येत कर्मणा ॥ २६ ॥

अज्ञानजन्यकर्त्तादिकारकोत्पन्नकर्मणा ।

श्रुत्युत्पन्नात्मविज्ञानप्रदीपो बाध्यते कथम् ॥ २७ ॥

अज्ञानान्धतमोरूपं कर्मधर्मादिलक्षणम् ।

स्वप्रकाशकमात्मानं नैव संस्पृष्टुमर्हति ॥ २८ ॥

आदित्यं शार्वरं यद्वत्तमो न स्पृशति स्वतः ।

चित्प्रकाशमहादित्यं तमोरूपक्रिया तथा ॥ २९ ॥

उक्तपुण्यपापलेपादिसकलधर्मराहित्यमेव श्रुतिप्रमाणसिद्धमिति दर्शयति—अन-
ण्वहस्वमिति । ‘एतद्वै तदक्षरं गार्गी बाह्यणा अभिवदन्यस्थूलमनण्वहस्वमदीर्घम-
लोहितम्’ इत्यादिना स्थौल्यादिसर्वधर्मनिषेधावधितयाऽतद्व्यावृत्तिमुखेन श्रुत्या
प्रतिपादितमित्यर्थः । नन्वेवं सर्वधर्मनिषेधेऽन्ततः शून्यमेव पर्यवस्येन्न हि
निर्धर्मकं किञ्चिदस्तीत्यत आह—सत्यचिद्वनमिति । यदनुवेधात्सर्वं जगदस्ति
भातीति प्रतीयते तत्सच्चिन्मात्रं सर्वाधिष्ठानमवशिष्यत इति न शून्यपर्यवसान-
मित्यर्थः । न च सच्चितोर्भेदाशङ्का तयोरेकतरत्वादिति घनशब्दार्थः । अत
एव सैन्धवखिल्यदृष्टान्तेनैकरसत्वमाभ्यायते—‘एवं वा अर इदं महद्भूतमन-
न्तमपारं विज्ञानघन एव’ इति ॥ २६ ॥ अज्ञानजन्येति । क्रियानिष्पादकस्य
कर्तृकरणकर्मादिकारकज्ञानस्य सर्वस्याज्ञानकार्यत्वादज्ञानस्य चाधिष्ठानब्रह्मया-
थात्म्यज्ञानेन निवृत्तेरुपादाननिवृत्त्या कार्यस्य कर्मणोऽपि निवृत्तिः सिद्धेति
निम्बरूपेण कर्मणा कथं निरवद्यब्रह्मात्मतया स्वात्मानमनुसंधानस्य बन्धा-
शङ्का न हि रज्जुयाथात्म्यज्ञानेन निवर्तितः सर्पः पुरुषस्य भ्रान्तिं जनयति
तद्वदित्यर्थः ॥ २७ ॥ एवं ज्ञानाज्ञानयोर्निवर्त्यनिवर्तकतामुपजीव्य ज्ञानिनां
बन्धाभाव उक्तः । अथ तत्स्वरूपपर्यालोचनया संस्पर्शोऽप्यज्ञानस्याऽऽत्मना
सह दुर्घट इत्याह—अज्ञानेति । अज्ञानं नाम तमोवदाच्छादकं चित्प्रकाश-
विरोधिभावरूपं न तु ज्ञानाभावस्तथा सति कार्यरूपेण क्रियातत्साधनफलाद्या
त्मना व्यवस्थितं तत्कथं स्वविरोधिस्वप्रकाशचिदात्मानं स्पृशेदित्यर्थः ॥ २८ ॥
एतदेव दृष्टान्तमुखेनोपपादयति—आदित्यमिति । शार्वरस्य तमसोऽप्यालो-

तमोरूपो रविं राहुः समाश्रित्य प्रतीयते ।
 यत्प्रकाशेन संबन्धस्तयोर्नास्ति तथाऽपि तु ॥ ३० ॥
 तद्वदज्ञानतत्कार्यं समाश्रित्य स्वयंप्रभम् ।
 तद्भासा भाति संबन्धस्तयोर्नास्ति तथाऽपि तु ॥ ३१ ॥
 कर्मसंबन्धमज्ञानादात्मनो मन्यते भ्रमात् ।
 विदुषो न भ्रमस्तस्मात्कर्मणा नास्ति संगतिः ॥ ३२ ॥
 तस्माद्देहादिसंघातेऽहंमतिं कुरुते तु यः ।
 तस्यैव कर्मणा योगः संभ्रान्तस्य सदा बुधाः ॥ ३३ ॥

काभावमात्रत्वं निवर्त्य भावत्वं प्रतिपादितम् । ‘तमः खलु चलं नीलं परावर-
 विभागवत् । प्रसिद्धद्रव्यवैधर्म्यान्नवभ्यो भेत्तुमर्हति’ इति ॥ तद्वदज्ञानतमसो-
 ऽपि भावरूपत्वमिति तमःशब्दमज्ञानं निर्दिशतोऽभिप्रायः ॥ २९ ॥ नन्वज्ञा-
 नस्य स्वप्रकाशचिदात्मना संस्पर्शो न चेत्कथं तस्य संसारदशायां प्रतीतिरि-
 त्याशङ्क्य सदृष्टान्तमुपपादयति—तमोरूप इति । यत्प्रकाशेनेति । यस्याऽऽ-
 श्रयभूतस्य सूर्यस्य प्रकाशेन प्रतीयत इत्यन्वयः । यद्यप्येवं तथाऽपि तयोः
 परस्परं संबन्धो नास्ति । सूर्यलक्षान्तरे राहोर्निप्रकृष्टदेशवर्तित्वेन व्यवधानात् ।
 यथैव हि संबन्धाभावेऽपि राहोः सूर्यप्रकाशेन प्रतीतिराश्रयबलात्तथैवाज्ञान-
 कार्यमसङ्गोदासीनमपि स्वप्रकाशचिदात्मानमाश्रित्य तदीयप्रकाशेन भासते ।
 तावन्मात्रेण तयोः संबन्धो वस्तुतो नास्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ननु
 ‘एष ह्येव साधु कर्म कारयति तम्’ इत्यादिना प्रत्यगात्मनः कर्मसंबन्धः
 श्रुत्यैव प्रतिपादित इत्यत आह—कमेति । अज्ञाननिमित्तकाद्देहादितादात्म्यभ्र-
 मादेवाऽऽत्मनः कर्मसंबन्धो न वास्तवः । उदाहृतश्रुतेः स्वभ्रमसिद्धमेव तमुप-
 जीव्येश्वरस्य फलप्रदातृत्वप्रतिपादने तात्पर्यम् । ज्ञानिनस्तु परविद्यया भ्रम-
 मूलस्याज्ञानस्य निवर्तनात्कर्मसंबन्धो नास्तीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ एवं देहादि-
 तादात्म्यभ्रमवत् एव कर्मसंबन्धो न तु तद्विविक्तस्य विशुद्धात्मज्ञानवत् इति
 प्रतिपादितमर्थमुपसंहरति—तस्मादिति । व्यासेनापि देहादावहमभिमानही-

यस्तु विज्ञानसंपन्नः कर्मणा तस्य संगतिः ।

नैव सत्यं मया प्रोक्तं नास्ति संदेहकारणम् ॥ ३४ ॥

तस्माद्ब्रह्मात्मविज्ञानं शाब्दं देशिकपूर्वकम् ।

बुद्धिपूर्वकृतं पापं कृत्स्नं निर्देहति क्षणात् ॥ ३५ ॥

अपरोक्षात्मविज्ञानं शाब्दं देशिकपूर्वकम् ।

संसारकारणाज्ञानतमसश्चण्डभास्करः ॥ ३६ ॥

महापातकपूर्वाणां पातकानां मुनीश्वराः ।

रहस्यानां प्रसिद्धानां प्रायश्चित्तं हि वेदनम् ॥ ३७ ॥

अपरोक्षात्मविज्ञानवतां नैवास्ति पातकम् ।

प्रायश्चित्तं परिज्ञानं परोक्षज्ञानिनां नृणाम् ॥ ३८ ॥

नस्य कर्मणा संबन्धाभावः स्मर्यते—‘यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते । हत्वाऽपि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते’ इति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ वेदान्तवाक्यजं ज्ञानमिति यत्प्राक्प्रतिपादितं तदुपसंहरति—तस्मादिति । अहं ब्रह्मास्मीति यज्जीवपरतादात्म्यगोचरमाचार्योपदिष्टं वेदान्तवाक्यजनितं यन्निर्विचिकित्सं परोक्षज्ञानं तद्बुद्धिपूर्वकृतमपि सर्वपापजालं निर्देहतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ अपरोक्षात्मविज्ञानमिति । आत्मन्यपरोक्षेण भासमानस्याविद्यातत्कार्यभूत देहेन्द्रियादिभ्रमस्यापरोक्षात्मयाथात्म्यज्ञानव्यतिरेकेण निवृत्त्यनुपपत्तेः परोक्षज्ञानेन केवलमज्ञानकार्यस्य पापसंघस्यैव प्रायश्चित्तं नैव नाशो न तु मूलाज्ञानस्य । अपरोक्षब्रह्मात्मज्ञानं तु स्वात्मन्यध्यस्तसर्वानर्थनिदानसंसारकारणभूतं भावरूपमज्ञानं समूलं नाशयतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ एवं परोक्षापरोक्षरूपेण ब्रह्मात्मविज्ञानस्य द्वैविध्यमभिधाय तत्र परोक्षज्ञानस्य प्रायश्चित्तरूपतामाह—महापातकेति ॥ ३७ ॥ नैवास्ति पातकमिति । सति हि पातके तत्परिहाराय प्रायश्चित्तमनुष्ठेयं देहादिव्यतिरिक्तस्य चिन्मात्रस्य प्रत्यगात्मनः परशिवस्वरूपसाक्षात्कारेण तत्स्वरूपाच्छादकाविद्यानिवृत्तौ तत्कार्यकर्तृत्वादिनिवृत्तेः पातकप्रसात्तिरेव नास्तीत्यपरोक्षज्ञानस्य संसारकारणाविद्यानिवृत्तिरेव फलमित्यर्थः । ‘प्रायश्चित्तं परिज्ञानं

तेषां निष्ठामविज्ञाय मनुष्याश्चर्मचक्षुषा ।
 विलोक्य पातकैर्युक्तान्मन्वते सत्तमानपि ॥ ३९ ॥
 यथा ब्रह्मात्मविज्ञानं पातकानां मुनीश्वराः ।
 प्रायश्चित्तं मया प्रोक्तं तथैव ब्रह्मभावना ॥ ४० ॥
 श्रुत्याचार्यप्रसादेन सर्वं ब्रह्मेति भावयन् ।
 मुच्यते पातकैः सर्वैर्घटिकामात्रतो नरः ॥ ४१ ॥
 दिनार्धं सकलं ब्रह्म भावयन्गुरुपूर्वकम् ।
 बुद्धिपूर्वकृतैः सर्वैः पातकैर्मुच्यते नरः ॥ ४२ ॥
 विग्रहं परतत्त्वस्य त्रिनेत्रं साम्बमद्भुतम् ।
 मुहूर्तं चिन्तयन्मर्त्यो मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ४३ ॥
 स्वस्वरूपानुसंधानान्नृत्यन्तं सर्वकारणम् ।
 मुहूर्तं चिन्तयन्मर्त्यो मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ४४ ॥
 नृत्यमानं माहादेवं साम्बमूर्तिधरं तु वा ।
 दिनार्धं चिन्तयन्पापात्प्रसिद्धान्मुच्यतेऽखिलात् ॥ ४५ ॥
 त्रिमूर्तीनां तु रुद्रस्य विग्रहं चिन्तयन्दिनम् ।
 महापातकसंघैश्च मुच्यते पातकान्तरैः ॥ ४६ ॥

प्रायश्चित्तं हि वेदनम्' इति परोक्षब्रह्मात्मज्ञानस्य प्रायश्चित्तरूपत्वप्रतिपादनेन
 तदेतत्परोक्षज्ञानविषयमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ यथा ब्रह्मेति । निर्विधि-
 क्तिपरोक्षब्रह्मात्मविज्ञानेनैव प्रायश्चित्तरूपेण यथा सर्वपापनिवृत्तिस्तथा श्रुत्या-
 चार्यमुखादायासप्रतिपन्नस्य ब्रह्मात्मभावनस्य ध्यानमपि प्रायश्चित्तं भवती-
 त्यर्थः ॥ ४० ॥ श्रुत्याचार्यप्रसादेनेति । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति
 शान्त उपासीत' इति श्रुत्यर्थं गुरुमुखादधिगत्य यत्स्थावरजङ्गमात्मकं सर्वं
 यथावद्ब्रह्म भावयेत्तर्ह्युपासनमपि सर्वपातकनिवृत्तिहेतुरित्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

दिनत्रयमभिध्यायन् रुद्रमूर्तिमतन्द्रितः ।

मुच्यते पातकैः सर्वैः प्रसिद्धैर्नात्र संशयः ॥ ४७ ॥

विष्णोश्च विग्रहं ध्यायन्मर्त्यः शुद्धं दिनत्रयम् ।

महापातकसंघैश्च मुच्यते पातकान्तरैः ॥ ४८ ॥

सप्तरात्रं महाविष्णोर्विग्रहं चिन्तयन्नरः ।

मुच्यते पातकैः सर्वैः प्रसिद्धैर्नात्र संशयः ॥ ४९ ॥

ब्रह्मणो विग्रहं शुद्धं सप्तरात्रं विचिन्तयन् ।

महापातकसंघैश्च मुच्यते पातकान्तरैः ॥ ५० ॥

मासमात्रमभिध्यायन् ब्रह्मणो विग्रहं परम् ।

मुच्यते पातकैः सर्वैः प्रसिद्धैर्नात्र संशयः ॥ ५१ ॥

जपित्वा दशसाहस्रं मन्त्रं चैतन्यवाचकम् ।

महापातकसंघैश्च मुच्यते पातकान्तरैः ॥ ५२ ॥

पातकानां समस्तानां लाघवापेक्षया क्रमात् ।

जपेऽपि लाघवं कार्यं चिन्मन्त्रस्य क्रमेण तु ॥ ५३ ॥

पदं द्वादशसाहस्रं जपित्वा मातृकाश्रयम् ।

महापातकसंघैश्च मुच्यते पातकान्तरैः ॥ ५४ ॥

पातकानां समस्तानां लाघवापेक्षया क्रमात् ।

जपेऽपि लाघवं कार्यं पदाख्यस्य मनोरपि ॥ ५५ ॥

जपित्वा लक्षमेकं तु प्रणवं ब्रह्मवाचकम् ।

निर्गुणब्रह्मज्ञानवत्सगुणब्रह्मोपासनस्यापि प्रायश्चित्तरूपतामभिधाय स्वलीलास्वी-
कृतमूर्तिध्यानमपि सर्वपातकप्रायश्चित्तमित्याह — विग्रहमित्यादिना ॥ ४२ —
५१ ॥ मन्त्रं चैतन्यवाचकमिति । स च भुवनेश्वरीमन्त्रः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

महापातकसंघैश्च मुच्यते पातकान्तरैः ॥ ५६ ॥
 कण्ठमात्रोदके लक्षं जपित्वा हंसमन्त्रकम् ।
 महापातकसंघैश्च मुच्यते पातकान्तरैः ॥ ५७ ॥
 नाभिमात्रोदके लक्षं जपित्वा तु षडक्षरम् ।
 महापातकसंघैश्च मुच्यते पातकान्तरैः ॥ ५८ ॥
 कण्ठमात्रोदके लक्षं जपित्वा व्याहृतित्रयम् ।
 महापातकसंघैश्च मुच्यते पातकान्तरैः ॥ ५९ ॥
 वाग्यतस्तु जपेच्छ्रुक्षं सावित्रीमादरेण तु ।
 महापातकसंघैश्च मुच्यते पातकान्तरैः ॥ ६० ॥
 सव्याहताः सप्रणावाः प्राणायामास्तु षोडश ।
 अपि भ्रूणहनं मासात्पुनन्त्यहरहः कृताः ॥ ६१ ॥
 गवां गोष्ठे तु भिक्षाशी पावमानीर्जपन्मुदा ।
 वत्सरात्पातकैः सर्वैर्मुच्यते न हि संशयः ॥ ६२ ॥
 दशवारं जपेन्नित्यं पावमानीर्महामतिः ।
 गवानुगमनं प्रोक्तं गोघ्नस्यैव न चान्यथा ॥ ६३ ॥
 उपवासत्रयं कृत्वा कण्ठमात्रोदके स्थितः ।
 मुच्यते पातकैः सर्वैस्त्रिर्जपित्वाऽघमर्षणम् ॥ ६४ ॥
 गायत्र्यष्टसहस्रं तु जपित्वा तु दिने दिने ।
 सप्ताहात्सर्वपापेभ्यो मुच्यते भैक्षभुङ्क्तरः ॥ ६५ ॥

मातृकाश्रयमिति । मातृकारूपेण स्थितं पदाख्यं मन्त्रमित्यर्थः ॥ ५४—६१ ॥

पावमानीर्जपन्निति । पावमानसोमदेवताका ऋचः पावमान्यः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

त्रिर्जपित्वाऽघमर्षणमिति । 'ऋतं च सत्यं च' इति सूक्तमघमर्षणम् ॥ ६४ ॥

६५ ॥ कूष्माण्डैरिति । 'यदेवा देवहेडनम्' इत्यादिकाः स्वयंभुवकाण्डसमा-

उपवासत्रयं कृत्वा चत्वारिंशद्घृताहुतीः ॥
 कूष्माण्डैर्जुहुयात्सर्वपापेभ्यो मुच्यते नरः ॥ ६६ ॥
 जपित्वा शिवसंकल्पमस्यवामीयमेव च ।
 सुवर्णस्तेयदोषेण मुच्यते न हि संशयः ॥ ६७ ॥
 जपित्वा पौरुषं सूक्तं हविष्पान्तीयमेव च ।
 गुरुतल्पगदोषेण मुच्यते न हि संशयः ॥ ६८ ॥
 उपवासत्रयं कुर्याद्धोमश्चाऽऽज्येन धीमता ।
 पौरुषेण च सूक्तेन सर्वपापनिवृत्तये ॥ ६९ ॥
 पवित्रमृषभं तोये स्थित्वा जप्त्वा दशावरम् ।
 त्रिरात्रोपोषितः स्तेयान्मुच्यते न हि संशयः ॥ ७० ॥
 उपवासत्रयं कृत्वा भस्मोद्धूलितविग्रहः ।
 रुद्राध्यायी विमुच्येत सुरापानान्न संशयः ॥ ७१ ॥
 द्रुपदा नाम गायत्री वेदे वाजसनेयके ।
 पञ्च जप्त्वा जले मग्नो मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ७२ ॥
 अवेत्यृचं जपेदब्दं यत्किंचेदमितीति वा ।
 महापातकसंघैश्च मुच्यते हि दशावरैः ॥ ७३ ॥
 जपेत्तरत्समन्दीयमभक्ष्यस्य तु भक्षणे ।
 तद्दोषेण विमुच्येत मानवस्तु न संशयः ॥ ७४ ॥

म्नाता मन्त्राः कूष्माण्डाः ॥ ६६ ॥ जपित्वा शिवसंकल्पमिति । 'तन्मे मनः
 शिवसंकल्पमस्तु' इति यस्मिन्सूक्ते तच्छिवसंकल्पम् । 'अस्य वामस्य'
 इति सूक्तमस्यवामीयम् ॥ ६७ ॥ 'हविष्पान्तमजरं स्वर्विदम्' इति सूक्तं
 हविष्पान्तीयम् ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ पवित्रमृषभमिति । 'यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपः'
 इति श्रुतेः प्रणव ऋषभः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ द्रुपदा नामेति । 'द्रुपदादिव मुमुचानः'

इन्द्रं मित्रं तदेनस्वी जपेदब्दार्धमादरात् ।
 भैक्ष्याहारो विशुध्येत पातकैश्च महत्तरैः ॥ ७५ ॥
 प्राणायामशतं कुर्वन्सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 प्राणायामसहस्रैस्तु मुच्यते भवबन्धनात् ॥ ७६ ॥
 सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।
 त्रिः पठेत्तु जले मग्नः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ७७ ॥
 तिलहोमसहस्रेण व्याहृत्या प्रणवेन वा ।
 महापातकसंघैश्च मुच्यते न हि संशयः ॥ ७८ ॥
 महादेवेति यो ब्रूयात्प्रातरुत्थाय नित्यशः ।
 जन्मान्तरसहस्रेषु कृतं पापं विनश्यति ॥ ७९ ॥
 ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
 शिवेति कीर्तयन्मर्त्यः पातकैस्तु विमुच्यते ॥ ८० ॥
 पुण्या भागीरथी लोके पुण्या वाराणसी पुरी ।
 पुण्या वेदाः शिवः पुण्यः पुण्यं तिर्यक्त्रिपुण्ड्रकम् ॥ ८१ ॥
 पञ्च पुण्यानि यो मर्त्यः प्रातरुत्थाय कीर्तयेत् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः स याति परमां गतिम् ॥ ८२ ॥
 विषुवायनकालेषु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
 शिवशब्दजपं कुर्वन्मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ८३ ॥
 व्यतीपाते तिलं धान्यं ब्राह्मणाय ददाति यः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः स याति परमां गतिम् ॥ ८४ ॥

इत्येषा ॥ ७२ ॥ अंवत्पृचमिति । 'अव ते हेळो वरुण' इत्येषा 'यत्किंचेद वरुण'
 इति ॥ ७३ ॥ जपेत्तरत्समन्दीयमिति । 'तरत्समन्दी धावति' इति सूक्तम् ॥ ७४ ॥

पञ्चदश्यां समुद्दिश्य महादेवं सितेतेरे ।

ब्राह्मणं भोजयित्वा तु मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ८५ ॥

यस्तु कृष्णचतुर्दश्यां शिवमुद्दिश्य भोजयेत् ।

ब्राह्मणं पातकैः सर्वैर्मुच्यते न हि संशयः ॥ ८६ ॥

कृष्णाष्टम्यां द्विजश्रेष्ठं भोजयेच्छंकरात्मना ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः शंकरं याति मानवः ॥ ८७ ॥

अर्कवारे तु सावित्रीं जपित्वाऽष्टोत्तरं शतम् ।

भोजयित्वा द्विजश्रेष्ठं मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ८८ ॥

आर्द्रायां रुद्रमुद्दिश्य भोजयित्वा द्विजोत्तमम् ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः सम्यग्ज्ञानमवाप्नुयात् ॥ ८९ ॥

महामघे महादेवमभिषिच्य घृतेन तु ।

ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुच्यते हि महत्तरैः ॥ ९० ॥

माघे मासि चतुर्दश्यां कृष्णपक्षे महेश्वरम् ।

बिल्वपत्रेण संपूज्य मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ९१ ॥

उत्तरे फाल्गुने मासि पलाशकुसुमेन च ।

महादेवं समाराध्य मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ९२ ॥

वसन्तकाले चित्रायां सुगन्धकुसुमैर्हरम् ।

पूज्य प्रासङ्गिकाद्यैस्तु मुच्यते पातकैर्नरः ॥ ९३ ॥

सकृद्भङ्गाजले स्नात्वा वाराणस्यां महेश्वरम् ।

दृष्ट्वा विश्वेश्वराख्यं तु मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ९४ ॥

गोदावर्यां सकृत्स्नानार्त्तिसहयुक्ते बृहस्पतौ ।

इन्द्रमिति । 'इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः' इति ॥ ७५—८९ ॥ महामघ इति ।

ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुच्यते नात्र संशयः ॥ ९५ ॥
 माघमासि मघर्क्षे तु सुवर्णमुखरीजले ॥
 स्नात्वा दत्त्वा महापापैर्मुच्यते नात्र संशयः ॥ ९६ ॥
 स्नात्वा तु शिवगङ्गायां पर्वयुक्तेऽर्कवासरे ।
 महापातकसंघैश्च मुच्यते नात्र संशयः ॥ ९७ ॥
 सोमवारे त्वमावास्यां सप्तम्यामर्कवासरे ।
 सकृत्स्नानेन कावेर्यां मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ९८ ॥
 स्नात्वा दत्त्वा तु विप्राय गन्धमादनपर्वते ।
 दृष्ट्वा रामेश्वरं देवं मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ९९ ॥
 अन्नपानादिभिर्भक्त्या ब्रह्मनिष्ठं समर्चयेत् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः शंकरं याति मानवः ॥ १०० ॥
 श्रीमद्ब्रह्मसभाभिध्ये नृत्यन्तं देवनायकम् ।
 दृष्ट्वा दिने दिने पापैर्मुच्यते दशभिर्दिनैः ॥ १०१ ॥
 संन्यासश्चापि पापानां प्रायश्चित्तं प्रकीर्तितम् ।
 पापिष्ठानामयोग्यानां योग्यानां मुक्तिसाधनम् ॥ १०२ ॥
 चतुर्विधस्तु संन्यासो वृत्तिभेदेन सत्तमाः ।
 एकः कुटीचकः प्रोक्तस्तथाऽन्यश्च बहूदकः ॥ १०३ ॥
 हंसश्चान्यस्तथैवान्यः परहंससमाश्रयः ।
 कुटीचकादपि श्रेष्ठो भिक्षुकश्च बहूदकः ॥ १०४ ॥
 हंसो बहूदकाच्छ्रेष्ठः परहंसस्ततः परः ।
 परहंसादपि श्रेष्ठ आश्रमी नास्ति कश्चन ॥ १०५ ॥
 कुटीचकाश्च हंसाश्च तथैव च बहूदकाः ।

नित्यानुष्ठानतः शुद्धा भवन्ति द्विजपुङ्गवाः ॥ १०६ ॥

चित्तशुद्ध्या मुमुक्षुत्वं क्रमात्तेषां विजायते ।

मुमुक्षुत्वे तु संजाते भवेयुः परहंसकाः ॥ १०७ ॥

परहंसस्तु नित्याख्यं कर्म त्यक्त्वा विधानतः ।

शमादिसाधनो भूत्वा वेदान्तज्ञानमभ्यसेत् ॥ १०८ ॥

कुटीचकाख्यः संन्यासी तथैव च बहूदकः ।

गोवालरज्जुसंपृक्तं त्रिदण्डं च कमण्डलुम् ॥ १०९ ॥

पात्रं जलं पवित्रं च तथा काषायमेव च ।

शिखां यज्ञोपवीतं च पवित्रं चैव धारयेत् ॥ ११० ॥

पात्रं जलपवित्रं च पवित्रं च तथैव च ।

कुण्डिकां चोपवीतं च हंसस्यापि समं बुधाः ॥ १११ ॥

हंसः परमहंसश्च सत्वचं सौम्यमव्रणम् ।

एकं तु वैणवं दण्डं काषायं चैव धारयेत् ॥ ११२ ॥

परहंसस्य हंसस्य समानं मौण्ड्यमास्तिकाः ।

स्नानं शौचं शिवध्यानं शिवार्चा भस्मगुण्ठनम् ॥ ११३ ॥

त्रिपुण्ड्रधारणं शान्तिर्दान्तिः क्रोधादिवर्जनम् ।

चातुर्मास्यं च सर्वेषां समानं परिकीर्तितम् ॥ ११४ ॥

पापिष्ठः कर्मसंन्यासं कृत्वा शास्त्रोक्तवर्त्मना ।

प्राणत्यागं पुनः कुर्यात्पापानां च विशुद्ध्ये ॥ ११५ ॥

योगी संन्याससंपन्नः प्राणत्यागं कदाचन ।

न कुर्यान्मोहतो वापि ज्ञानमेव सदाऽभ्यसेत् ॥ ११६ ॥

संन्यासेन समं नास्ति प्रायश्चित्तं द्विजर्षभाः ।

ततः पापनिवृत्त्यर्थं संन्यसेत्परितापितः ॥ ११७ ॥
 रहस्यानां च संन्यासः प्रायश्चित्तं तथैनसाम् ।
 प्रसिद्धानां च पापानां प्रायश्चित्तमयं तथा ॥ ११८ ॥
 शिवज्ञानं शिवध्यानं शिवशब्दजपस्तथा ।
 अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैर्भस्मना चावगुण्ठनम् ॥ ११९ ॥
 रुद्राक्षधारणं भक्त्या त्रिपुण्ड्रस्य च धारणम् ।
 संन्यासश्चैव पापानां प्रायश्चित्तं महत्तरम् ॥ १२० ॥
 सर्ववेदरहस्यमिदं मया केवलं
 कृपयैव समीरितम् । प्राह कारुणिकः
 सकलार्थविदेशिकप्रवरप्रवरस्तु मे ॥ १२१ ॥
 इति श्रीस्कान्दपुराणे सूतसंहितायां चतुर्थे यज्ञवैभवखण्डे
 प्रायश्चित्तविचारो नाम द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥
 त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ।

४३. पापशुद्ध्युपायकथनम् ।

सूत उवाच—

भूयोऽपि पापशुद्ध्यर्थमुपायं प्रवदाम्यहम् ।

महत्या श्रद्धया युक्ताः शृणुत ब्रह्मवित्तमाः ॥ १ ॥

माघपौर्णमासीयुक्तं मघर्क्षं महामघम् ॥ ९० ॥ ९१ ॥ उत्तरे फाल्गुन इति ।
 फाल्गुनमासस्योत्तरफल्गुन्यामित्यर्थः ॥ ९२ — १२१ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां चतुर्थे यज्ञवैभवखण्डे प्रायश्चित्त-
 विचारो नाम द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

एवं वेदाधिकृतानां चित्तपरिपाकानुसारेण वेदान्तवाक्यजनितब्रह्मात्म-
 ज्ञानतद्व्यानवैदिकमन्त्रजपादिकं प्रायश्चित्तत्वेनोपदिष्टम् । अथ सर्वसाधारण-

निर्मितानि शिवेनैव भूमौ स्थानानि देहिनाम् ।

सर्वपापविशुद्ध्यर्थं तानि वक्ष्याम्यशेषतः ॥ २ ॥

अमरेशमिति प्रोक्तं स्थानं सर्वार्थसाधनम् ।

ओंकारसंज्ञस्तत्त्वेशश्चण्डिकाख्या महेश्वरी ॥ ३ ॥

तत्र देवं च देवीं च श्रद्धया परया सह ।

तत्तन्नाम्ना तु संपूज्य मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ४ ॥

प्रभासाख्यं महास्थानमस्ति भूमितले द्विजाः ।

सोमनाथः शिवस्तत्र शिवा सा पुष्करेश्वरी ॥ ५ ॥

तत्र देवं च देवीं च श्रद्धया परया सह ।

तत्तन्नाम्ना तु संपूज्य मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ६ ॥

नैमिशाख्यं महास्थानमस्ति तत्र महेश्वरः ।

देवदेवाभिधः प्राज्ञा देवी सा लिङ्गधारिणी ॥ ७ ॥

तत्र देवं च देवीं च श्रद्धया परया सह ।

तत्तन्नाम्ना तु संपूज्य मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ८ ॥

पुष्कराख्यं महास्थानमन्यदस्ति महीतले ।

रजोगन्धिर्महादेवः पुरुहूता महेश्वरी ॥ ९ ॥

तत्र देवं च देवीं च श्रद्धया परया सह ।

तत्तन्नाम्ना तु संपूज्य मुच्यते सर्वपातकैः ॥ १० ॥

आषाढी नाम विप्रेन्द्राः स्थानमस्ति महीतले ।

आषाढीशो हरस्तत्र रतिः सा परमेश्वरी ॥ ११ ॥

ममरेशादिस्थानविशेषेषु शक्तिसंहितस्य परमेश्वरस्य तत्तन्नाम्ना पूजनात्मकं पाप-
क्षयोपायं वक्तुमारभते— भूयोऽपीति ॥ १-२० ॥ मयावीति यद्यपि 'अस्मायापेधा-

तत्र देवं च देवीं च श्रद्धया परया सह ।
 तत्तन्नाम्ना तु संपूज्य मुच्यते सर्वपातकैः ॥ १२ ॥
 चण्डमुण्डीसमाख्यं तु स्थानमन्यन्महत्तरम् ।
 दण्डी तत्र महादेवो दण्डिनी परमेश्वरी ॥ १३ ॥
 तत्र देवं च देवीं च श्रद्धया परया सह ।
 तत्तन्नाम्ना तु संपूज्य मुच्यते सर्वपातकैः ॥ १४ ॥
 भारभूतिरिति ख्यातमस्ति स्थानं महत्तरम् ।
 भारभूतिर्महादेवो भूतिः सा परमेश्वरी ॥ १५ ॥
 तत्र देवं च देवीं च श्रद्धया परया सह ।
 तत्तन्नाम्ना तु संपूज्य मुच्यते सर्वपातकैः ॥ १६ ॥
 नाकुलं नाम संशुद्धमस्ति स्थानं महीतले ।
 नकुलीशो हरस्तत्र शिवा सैव प्रकीर्तिता ॥ १७ ॥
 तत्र देवं च देवीं च श्रद्धया परया सह ।
 तत्तन्नाम्ना तु संपूज्य मुच्यते सर्वपातकैः ॥ १८ ॥
 हरेश्चन्द्रसमाख्यं च स्थानमस्ति महीतले ।
 हराख्यः शंकरस्तत्र चाण्डिकाख्या महेश्वरी ॥ १९ ॥
 तत्र देवं च देवीं च श्रद्धया परया सह ।
 तत्तन्नाम्ना तु संपूज्य मुच्यते सर्वपातकैः ॥ २० ॥
 श्रीपर्वतसमाख्यं च स्थानमस्ति महत्तरम् ।

स्रजो विनिः' इति विनन्तास्त्रियां ङीपि मायाविनीति भवितव्यं तथाऽपि
 पुराणानामप्यार्षत्वेन च्छन्दोवद्भावत्वात् 'बहुलं च्छन्दसि' इति बहुलप्र-
 हणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात् 'नस्तद्धिते' इत्युच्यमानष्टिलोपोऽतद्धिते

मायावी शंकरी तत्र शंकरस्त्रिपुरान्तकः ॥ २१ ॥

तत्र देवं च देवीं च श्रद्धया परया सह ।

तत्तन्नाम्ना तु संपूज्य मुच्यते सर्वपातकैः ॥ २२ ॥

जप्येश्वरमिति ख्यातं स्थानमस्ति महत्तरम् ।

त्रिशूला शंकरी तत्र त्रिशूली परमेश्वरः ॥ २३ ॥

तत्र देवं च देवीं च श्रद्धया परया सह ।

तत्तन्नाम्ना तु संपूज्य मुच्यते सर्वपातकः ॥ २४ ॥

आम्नातकेश्वरं नाम स्थानमन्यत्सुशोभनम् ।

तत्र सूक्ष्माभिधो रुद्रः सूक्ष्माख्या परमेश्वरी ॥ २५ ॥

तत्र देवं च देवीं च श्रद्धया परया सह ।

तत्तन्नाम्ना तु संपूज्य मुच्यते सर्वपातकैः ॥ २६ ॥

महाकाल इति प्रोक्तमन्यदस्ति महत्तरम् ।

महाकालो हरस्तत्र शंकरी सा महेश्वरी ॥ २७ ॥

तत्र देवं च देवीं च श्रद्धया परया सह ।

तत्तन्नाम्ना तु संपूज्य मुच्यते सर्वपातकैः ॥ २८ ॥

मध्यमाख्यं महास्थानमस्ति मायाविषापहम् ।

तत्र शर्वः शिवः साक्षाच्छर्वाणी परमेश्वरी ॥ २९ ॥

तत्र देवं च देवीं च श्रद्धया परया सह ।

तत्तन्नाम्ना तु संपूज्य मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ३० ॥

केदाराख्यं महास्थानमस्ति भूमितले शुभम् ।

ईशानाख्यो हरस्तत्र देवी सा मार्गदायिनी ॥ ३१ ॥

तत्र देवं च देवीं च श्रद्धया परया सह ।

तत्तन्नाम्ना तु संपूज्य मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ३२ ॥
 भैरवाख्यं महास्थानं भवरोगस्य भेषजम् ।
 भैरवः शंकरस्तत्र भैरवी परमेश्वरी ॥ ३३ ॥
 तत्र देवं च देवीं च श्रद्धया परया सह ।
 तत्तन्नाम्ना तु संपूज्य मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ३४ ॥
 गया नाम महाक्षेत्रमस्ति भूमितले शुभम् ।
 मङ्गलाख्या महादेवी शंकरः प्रपितामहः ॥ ३५ ॥
 तत्र देवं च देवीं च श्रद्धया परया सह ।
 तत्तन्नाम्ना तु संपूज्य मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ३६ ॥
 कुरुक्षेत्रमिति ख्यातमस्ति क्षेत्रं महीतले ।
 शिवा स्थाणुप्रिया तत्र शिवः स्थाणुसमाह्वयः ॥ ३७ ॥
 तत्र देवं च देवीं च श्रद्धया परया सह ।
 तत्तन्नाम्ना तु संपूज्य मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ३८ ॥
 लाकुलाख्यं महास्थानमस्ति सर्वार्थसाधकम् ।
 स्वयंभूस्तत्र देवेशः शिवा स्वायंभवी मता ॥ ३९ ॥
 तत्र देवं च देवीं च श्रद्धया परया सह ।
 तत्तन्नाम्ना तु संपूज्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४० ॥
 अन्यत्कनखलं नाम स्थानमस्ति महत्तरम् ।
 उग्रस्तत्र महादेवः शिवोग्रा मुनिपुङ्गवाः ॥ ४१ ॥
 तत्र देवं च देवीं च श्रद्धया परया सह ।
 तत्तन्नाम्ना तु संपूज्य मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ४२ ॥
 विमलेश्वरमित्युक्तमन्यदस्ति महीतले ।

विश्वस्तत्र महादेवो विश्वेशा परमेश्वरी ॥ ४३ ॥

तत्र देवं च देवीं च श्रद्धया परया सह ।

तत्तन्नाम्ना तु संपूज्य मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ४४ ॥

अट्टहासमिति प्रोक्तमन्यदस्ति महत्तरम् ।

महानन्दो हरस्तत्र महानन्दा महेश्वरी ॥ ४५ ॥

तत्र देवं च देवीं च श्रद्धया परया सह ।

तत्तन्नाम्ना तु संपूज्य मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ४६ ॥

महेन्द्रमिति विख्यातमन्यदस्ति महीतले ।

हरो महान्तकस्तत्र शिवा सा तु महान्तका ॥ ४७ ॥

तत्र देवं च देवीं च श्रद्धया परया सह ।

तत्तन्नाम्ना तु संपूज्य मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ४८ ॥

भीमं नाम महास्थानमस्ति भीतिविनाशनम् ।

तत्र भीमेश्वरो देवः शिवा भीमेश्वराभिधा ॥ ४९ ॥

तत्र देवं च देवीं च श्रद्धया परया सह ।

तत्तन्नाम्ना तु संपूज्य मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ५० ॥

वस्त्रापथमिति ख्यातमस्ति स्थानं महत्तरम् ।

भवस्तत्र शिवः साक्षाद्भवानी परमेश्वरी ॥ ५१ ॥

तत्र देवं च देवीं च श्रद्धया परया सह ।

तत्तन्नाम्ना तु संपूज्य मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ५२ ॥

अर्धकोटिरिति ख्यातमन्यदस्ति सुशोभनम् ।

देवस्तत्र महायोगी रुद्राणी च महेश्वरी ॥ ५३ ॥

तत्र देवं च देवीं च श्रद्धया परया सह ।

तत्तन्नाम्ना तु संपूज्य मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ५४ ॥
 अविमुक्तमिति ख्यातमन्यदस्ति सुशोभनम् ।
 महादेवाभिधः शंभुर्विशालाक्षी शिवा परा ॥ ५५ ॥
 तत्र देवं च देवीं च श्रद्धया परया सह ।
 तत्तन्नाम्ना तु संपूज्य मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ५६ ॥
 महालयमिति ख्यातमन्यदस्ति सुशोभनम् ।
 रुद्रस्तत्र हरः साक्षान्महाभागाभिधा शिवा ॥ ५७ ॥
 तत्र देवं च देवीं च श्रद्धया परया सह ।
 तत्तन्नाम्ना तु संपूज्य मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ५८ ॥
 गोकर्णाख्यं महास्थानमस्ति भूमितले शुभम् ।
 महाबलो हरस्तत्र शिवा सा भद्रकर्णिका ॥ ५९ ॥
 तत्र देवं च देवीं च श्रद्धया परया सह ।
 तत्तन्नाम्ना तु संपूज्य मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ६० ॥
 भद्रकर्णं महास्थानमस्ति भद्रकरं परम् ।
 भद्रा तत्र महादेवी महादेवः शिवाभिधः ॥ ६१ ॥
 तत्र देवं च देवीं च श्रद्धया परया सह ।
 तत्तन्नाम्ना तु संपूज्य मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ६२ ॥
 सुवर्णाक्षमिति प्रोक्तमन्यदस्ति महत्तरम् ।
 शिवस्तत्र सहस्राक्ष उत्पलाक्षी शिवा परा ॥ ६३ ॥
 तत्र देवं च देवीं च श्रद्धया परया सह ।
 तत्तन्नाम्ना तु संपूज्य मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ६४ ॥
 स्थाणुसंज्ञं महास्थानमस्ति भूमितले शुभम् ।

शिवः स्थाण्वीश्वरस्तत्र शिवा स्थाण्वीश्वरी परा ॥६५॥

तत्र देवं च देवीं च श्रद्धया परया सह ।

तत्तन्नाम्ना तु संपूज्य मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ६६ ॥

कमलालयमित्युक्तमस्ति स्थानं महत्तरम् ।

कमलाख्यो हरस्तत्र कमलाख्या महेश्वरी ॥ ६७ ॥

तत्र देवं च देवीं च श्रद्धया परया सह ।

तत्तन्नाम्ना तु संपूज्य मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ६८ ॥

छागण्डलमिति प्रोक्तमन्यदस्ति महत्तरम् ।

कपर्दी तत्र देवेशः प्रचण्डाख्या महेश्वरी ॥ ६९ ॥

तत्र देवं च देवीं च श्रद्धया परया सह ।

तत्तन्नाम्ना तु संपूज्य मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ७० ॥

कुरण्डमिति विख्यातमन्यदस्ति सुशोभनम् ।

ऊर्ध्वरेता हरस्तत्र त्रिसंध्याख्या शिवा परा ॥ ७१ ॥

तत्र देवं च देवीं च श्रद्धया परया सह ।

तत्तन्नाम्ना तु संपूज्य मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ७२ ॥

माकोटाख्यं महास्थानमन्यदस्ति महीतले ।

महोत्कटो हरस्तत्र शिवा सा मुकुटेश्वरी ॥ ७३ ॥

तत्र देवं च देवीं च श्रद्धया परया सह ।

तत्तन्नाम्ना तु संपूज्य मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ७४ ॥

मण्डलेश्वरसंज्ञं च स्थानमस्ति महत्तरम् ।

श्रीकण्ठस्तत्र देवेशः शंकरी शाण्डकी मता ॥ ७५ ॥

तत्र देवं च देवीं च श्रद्धया परया सह ।

तत्तन्नाम्ना तु संपूज्य मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ७६ ॥
 कालंजरमिति ख्यातमस्ति स्थानं महीतले ।
 नीलकण्ठो हरस्तत्र शिवा काली प्रकीर्तिता ॥ ७७ ॥
 तत्र देवं च देवीं च श्रद्धया परया सह ।
 तत्तन्नाम्ना तु संपूज्य मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ७८ ॥
 शङ्कुकर्णं महास्थानं सर्वदोषनिवारणम् ।
 महातेजा हरस्तत्र ध्वनिः सा परमेश्वरी ॥ ७९ ॥
 तत्र देवं च देवीं च श्रद्धया परया सह ।
 तत्तन्नाम्ना तु संपूज्य मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ८० ॥
 स्थूलेश्वरसमाख्यं तु स्थानमस्ति महत्तरम् ।
 स्थूलस्तत्र महादेवः स्थूला सा परमेश्वरी ॥ ८१ ॥
 तत्र देवं च देवीं च श्रद्धया परया सह ।
 तत्तन्नाम्ना तु संपूज्य मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ८२ ॥
 श्रीमद्वाघपुराख्यं तु स्थानमस्ति महीतले ।
 हरः सभापतिस्तत्र शिवा दभ्रसभाधिपा ॥ ८३ ॥
 तत्र देवं च देवीं च श्रद्धया परया सह ।
 तत्तन्नाम्ना तु संपूज्य मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ८४ ॥
 यत्र नृत्यति देवेशः स्वात्मानन्दप्रमोदतः ।
 यत्र नृत्यन्तमीशानमम्बिका परिपश्यति ॥ ८५ ॥
 यत्र भक्तिमतां नृणां प्रसीदति महेश्वरः ।
 यत्र नृत्यन्तमीशानं दृष्ट्वा मर्त्यो विमुच्यते ॥ ८६ ॥
 स्थानानामपि सर्वेषामेतत्स्थानं महत्तरम् ।

अत्र जप्तं हुतं दत्तमसंख्येयगुणाधिकम् ॥ ८७ ॥

अस्मिन्नेव महास्थाने शिवगङ्गाभिधं परम् ।

तटाकमस्ति तत्तीरे दक्षिणे नृत्यतीश्वरः ॥ ८८ ॥

तस्मिन्नेव तटाके यो नित्यं स्नात्वा द्विजा नरः ।

दृष्ट्वा दध्नसभानाथं परमश्रद्धया सह ॥ ८९ ॥

अष्टोत्तरसहस्रं तु मन्त्रमाद्यं षडक्षरम् ।

जपति प्रीतिसंयुक्तः प्रसिद्धैरपि मुच्यते ॥ ९० ॥

आदित्ये मेषसंयुक्ते पर्वण्यार्द्रादिने तथा ।

तटाकेऽस्मिन्नरः स्नात्वा प्रसिद्धैरपि मुच्यते ॥ ९१ ॥

आदित्ये वृषभं प्राप्ते तटाकेऽस्मिन्वृषोदये ।

स्नात्वा दत्त्वा महापापैः प्रसिद्धैरपि मुच्यते ॥ ९२ ॥

आदित्ये मिथुनं प्राप्ते तटाकेऽस्मिन्महत्तरे ।

कृष्णाष्टभ्यां नरः स्नात्वा प्रसिद्धैरपि मुच्यते ॥ ९३ ॥

आषाढे तु चतुर्दश्यां कृष्णपक्षे समाहितः ।

तटाकेऽस्मिन्नरः स्नात्वा प्रसिद्धैरपि मुच्यते ॥ ९४ ॥

श्रावण्यां पौर्णमास्यां तु तटाकेऽस्मिन्समाहितः ।

स्नात्वा तु पातकैः सर्वैः प्रसिद्धैरपि मुच्यते ॥ ९५ ॥

कन्यकायां स्थिते चार्के जन्मर्क्षे चार्कवारके ।

नरः स्नात्वा तटाकेऽस्मिन्प्रसिद्धैरपि मुच्यते ॥ ९६ ॥

आदित्ये च तुलां प्राप्ते भगनक्षत्रके नरः ।

प्रातः स्नात्वा तटाकेऽस्मिन्प्रसिद्धैरपि मुच्यते ॥ ९७ ॥

कीप्यापि द्रष्टव्यः ॥ २१—९६ ॥ भगनक्षत्रक इति । 'फल्गुनी नक्षत्रं भगने

आदित्ये वृश्चिकं प्राप्ते पावकस्य दिने नरः ।
 प्रातः स्नात्वा तटाकेऽस्मिन्प्रसिद्धैरपि मुच्यते ॥ ९८ ॥
 आदित्ये चापसंयुक्ते रौद्रनक्षत्रके नरः ।
 स्नानं कृत्वा तटाकेऽस्मिन्प्रसिद्धैरपि मुच्यते ॥ ९९ ॥
 आदित्ये मकरं प्राप्ते पुण्यक्षे चार्कवारके ।
 नरः स्नात्वा तटाकेऽस्मिन्प्रसिद्धैरपि मुच्यते ॥ १०० ॥
 माघमासे मघक्षे तु तटाकेऽस्मिन्महत्तरे ।
 स्नानं कृत्वा महापापैः प्रसिद्धैरपि मुच्यते ॥ १०१ ॥
 फाल्गुने चोत्तरे मर्त्यस्तटाकेऽस्मिन्महत्तरे ।
 स्नानं कृत्वा महापापैः प्रसिद्धैरपि मुच्यते ॥ १०२ ॥
 अनेन सदृशं स्थानं नास्ति लोकत्रयेष्वपि ।
 अत्रैव वर्तमानस्तु मुच्यते भवबन्धनात् ॥ १०३ ॥
 अत्र ब्रह्मविदां नित्यमन्नं पेयं ददाति यः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः स याति परमां गतिम् ॥ १०४ ॥
 गृहं वा मठिकां वाऽपि प्रदत्त्वाऽत्रैव योगिने ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः शंकरं याति मानवः ॥ १०५ ॥
 स्थानमेतत्पुरा शंभुः सर्वदोषनिवृत्तये ।
 निर्ममे सर्वजन्तूनां केवलं करुणाबलात् ॥ १०६ ॥
 अनेककोटिभिः कल्पैरर्जितैः पुण्यराशिभिः ।
 स्थानमेतन्मनुष्याणां सिध्यत्यत्यन्तशोभनम् ॥ १०७ ॥
 सर्वमुक्तमतिशोभनं मया पापराशिविनिवर्तकं नृणाम् ।
 स्थानमेतदतिशोभनं सदा सेवनीयमखिलैस्तु जन्तुभिः ॥ १०८ ॥

इति श्रीस्कान्दपुराणे सूतसंहितायां चतुर्थे यज्ञवैभवखण्डे
पापशुद्ध्युपायकथनं नाम त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

अथ चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

४४. द्रव्यशुद्धिकथनम् ।

सूत उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि द्रव्यशुद्धिं समासतः ।

श्रद्धया सह विप्रेन्द्राः शृणुताऽऽत्मविशुद्ध्ये ॥ १ ॥

आत्माऽनात्मेति विप्रेन्द्रा द्विधा द्रव्यं व्यवस्थितम् ।

आत्मद्रव्यं स्वयं शुद्धं सत्यज्ञानादिलक्षणम् ॥ २ ॥

सत्तामात्रे न दोषोऽस्ति स्वतः शुद्धं यतः सदा ।

यदि सत्ता स्वतोऽशुद्धा दुष्टं सर्वं भवेत्सदा ॥ ३ ॥

देवता' इति श्रुतेः पूर्वफलान्याख्यं भगनक्षत्रम् ॥ ९७ ॥ पावकस्य दिन
इति । कृत्तिकायामित्यर्थः ॥ ९८ -- १०८ ॥

इति श्रीस्कान्दपुराणे सूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां चतुर्थे यज्ञवैभवखण्डे
पापशुद्ध्युपायकथनं नाम त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

सच्चिदानन्दरूपस्याऽऽत्मनः स्वभाविकशुद्धिं सिद्धवत्कृत्य तदुपजीव-
नेन तत्स्वरूपेऽध्यस्ताविद्यातकार्यविलसितरूपस्य दोषजातस्य निवर्तकं प्रायश्चि-
त्तमुक्तम् । अथ तां स्वतःशुद्धिमात्मनः प्रतिपादयितुं द्रव्यशुद्धिं प्रतिजानीते—
अथात इति ॥ १ ॥ द्रव्यं व्यवस्थितमिति । द्रव्यशब्दो वस्तुपर्यायो न तु
परामिमतद्रव्यत्वजातिप्रवृत्तिनिमित्तकस्तथात्वे त्वात्मनो द्रव्यत्वजातिसंसर्गवि-
रहेण द्रव्यशब्दवाच्यता न स्यात् । सत्यज्ञानानन्दादिकं ह्यात्मनः पारमार्थिकं
स्वरूपम् । यद्यपि तदखण्डैकरसं तथापि सर्वदा बाधराहित्यादुपाधिभेदेन सच्चिदा-
दिभेदेन व्यवहियते । उक्तं ह्याचार्यैः—‘आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति
धर्माः । अपृथक्त्वेऽपि चैतन्यात्पृथगिवावभासन्ते’ इति ॥ २ ॥ तत्र स्वरूपस्य

दुष्टसत्ताभिसंबन्धादुष्टस्पृष्टं सदा खलु ।

तथा सति विशुद्धं तु न सिध्यत्येव किञ्चन ॥ ४ ॥

सत्ताशून्यं तु तुच्छं स्यात्सत्ता शुद्धा स्वतस्तथा ।

ज्ञप्तिरूपमपि ज्ञानं शुद्धमेव स्वतः सदा ॥ ५ ॥

अशुद्धिर्जडरूपे हि दृष्टा सर्वजनैरपि ।

स्वतःस्फुरणरूपं तु ज्ञानं दुष्टं भवेद्यदि ॥ ६ ॥

दुष्टमेव भवेत्सर्वं दुष्टस्फुरणसंगमात् ।

तथा सति विशुद्धं तु न सिध्यत्येव किञ्चन ॥ ७ ॥

वस्तु स्फुरणशून्यं तु तुच्छमेव भवेत्सदा ।

दुष्टकारणविज्ञाने दोषोऽस्तीति वदेद्यदि ॥ ८ ॥

अभिव्यञ्जकवृत्त्या तु ज्ञाने दोषो न च स्वतः ।

स्वतःशुद्धिं प्रतिपादयति—सत्तामात्र इति । स्वस्मिन्परिकल्पितनानाव्याक्तिष्व-
धिष्ठानसद्रूपस्यानुगमात्तदभिप्रायेण॥धिष्ठानभूतं सन्मात्रमेव सत्तेत्युच्यते । तस्य
सत्तामात्रस्य यस्मात्स्वतःशुद्धिरङ्गीकार्यः । अतस्तत्र न दोषस्पर्श इत्यर्थः ।
विपक्षे बाधकमाह—यदि सत्तेति । स्वत इति । कारणान्तरमनपेक्ष्य स्वरूपत
एवेत्यर्थः ॥ ३ ॥ विमतं सर्वं दुष्टं दुष्टसत्तासंस्पृष्टत्वादुष्टस्पृष्टभाण्डवदित्यभि-
प्रायः । तथा सति दोषभावव्याप्तायाः शुद्धेर्न कचिदप्यात्मलाभ इत्यर्थः ॥ ४ ॥
सत्ताशून्यं त्विति । निर्दुष्टत्वाय यदि सर्वं जगत्स्वात्मनो दुष्टसत्तासंसर्गं जह्या-
त्तदा तन्निरुपाख्यमेव भवेत् । अतः सत्तायाः स्वतः शुद्धिरङ्गीकार्येत्यर्थः ।
चिन्मात्रस्यापि स्वतःशुद्धिमाह—ज्ञानमिति । ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानमिति कर-
णत्वेन व्युत्पत्तिसंभवात्तद्व्यावृत्त्यर्थं ज्ञप्तिरूपमिति विशेषणम् ॥ ५ ॥ अशु-
द्धिर्जडरूप इति । अनात्मप्रपञ्चे ह्यशुद्धत्वं जडत्वव्याप्तं दृश्यते । तज्जडत्वं स्वप्न-
काशचिदात्मनो व्यावर्तमानं स्वव्याप्तमप्यशुद्धत्वं व्यावर्तयतीत्यर्थः । तत्रापि
पूर्ववद्विपक्षे बाधकमाह—ज्ञानं दुष्टमित्यादिना ॥ ६ ॥ ७ ॥ स्फुरणशून्यं
त्विति । स्वगोचरज्ञानाधीनत्वाद्वस्तुसिद्धेस्तस्य च ज्ञानस्य दुष्टत्वेनाङ्गीकारे सर्व-

अन्यथा सकलं ज्ञानं दुष्टमेव स्वतो भवेत् ।
 अतः स्फुरणरूपं तु ज्ञानं शुद्धं सदैव तु ॥ ९ ॥
 आनन्दस्तु स्वयंशुद्धः पुरुषैरर्थ्यते यतः ।
 अशुद्धः सर्वथा भावो नार्थ्यते पुरुषैः खलु ॥ १० ॥
 ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तैरर्थ्यते हि सुखं सदा ॥ ११ ॥
 विषयेन्द्रियसंपर्काज्जन्यते हि सुखं सदा ।
 न दृश्यते ततो दुष्टमिति चेत्तन्न संगतम् ॥ १२ ॥
 अभिव्यञ्जकवृत्त्या हि सुखे दोषो न च स्वतः ।
 आत्मरूपं सुखं नित्यं नैव जन्मविनाशवत् ॥ १३ ॥

दाऽप्रतिभातं जडं जगच्छशविषाणवत्तुच्छमेव भवेदित्यर्थः । विपक्षे बाधक-
 मभिधाय ज्ञानस्य पुनर्दोषसद्भावमाशङ्क्य निरस्यति—दुष्टकारणेति । काच-
 कामलादिदोषदूषितचक्षुरादिकारणजनिते शक्तिरजतादिभ्रमज्ञाने दोषो दृश्यते
 तत्सामान्यादन्यत्रापि दोषसंभावना किं न स्यादिति न शङ्कनीयम् । तत्र हि
 शुक्त्यधिष्ठानचैतन्याभिव्यञ्जिका तदाश्रितमायामयरजतविषयेदंकाराश्चदमनो-
 वृत्तिवच्चित्तचैतन्यस्थाविद्यावृत्तिरेव दुष्टकारणजनिता न तु वृत्त्यवच्छिन्नस्फुरणम् ।
 ततश्चोपाधिवशादेव स्फटिके लौहित्यामिव स्फुरणे दोषावभासो न तु स्वभाव
 इत्यर्थः । अन्यथेति । विभ्रमज्ञानगतस्फुरणमात्रस्य स्वाभाविकदुष्टत्वाङ्गीकारे तत्सा-
 मान्यात्सर्वमपि ज्ञानं स्वभावतो दुष्टं स्यात् । तथाच पूर्वोक्ते बाध इत्यभिप्रायः ॥
 ८ ॥ ९ ॥ आनन्दरूपस्यापि स्वतः शुद्धिमुपपादयति—आनन्दास्त्वित्यादिना ।
 पुरुषैरर्थ्यमानत्वादानन्दस्यापि स्वतः शुद्धिरङ्गीकार्या न ह्यविशुद्धः पदार्थः पुरुषैर-
 र्थ्यते ॥ १० ॥ ११ ॥ ब्रह्मादिस्तम्बान्तैरर्थनीयस्य तस्यानन्दस्य नश्वरत्वमाशङ्क्य निर-
 स्यति—विषयेन्द्रियेति । शुभकर्मोपस्थापितविषयैरिन्द्रियसंप्रयोगवशात्सुखं
 जन्यते । अनन्तरक्षणे च न दृश्यते । तथा च सत्युत्पत्तिविनाशवत्त्वेन सुखस्य दुष्ट-
 त्वमिति शङ्काभिप्रायः । विषयेन्द्रियसंयोगात्सुखाविषया मनोवृत्तिरेव केवलं जन्यते
 न तु तद्वृत्त्यवच्छिन्नसुखमतो व्यञ्जकवृत्तिगतावेव जन्मविनाशौ व्यङ्ग्ये सुखेऽ-

प्रेमालम्बनतः स्वात्मा सुखमेव न संशयः ।
 आत्मनश्च सुखस्यापि प्रेमालम्बनता सदा ॥ १४ ॥
 विद्यतेऽतस्तयोरैक्यं वस्तुतस्तु सुखात्मनोः ।
 अतश्चाऽऽत्मतया नित्यं सुखं निर्दोषमेव हि ॥ १५ ॥
 अतः सत्यचिदानन्दः स्वतोः शुद्धो न संशयः ।
 सत्यादिलक्षणं चाऽऽत्मद्रव्यं शुद्धं ततः स्वतः ॥ १६ ॥
 अज्ञानोपाधिसंपर्कादशुद्धमिव भाति तत् ।
 विशुद्धिः परमा तस्य ज्ञानादेव न कर्मणा ॥ १७ ॥
 स्वतः शुद्धस्य चाज्ञानादशुद्धिः स्वात्मवस्तुनः ।
 अज्ञानस्य निवृत्त्यैव शुद्धिः स्वाभाविकी भवेत् ॥ १८ ॥
 कर्मणा शुद्धिरुत्पन्ना यदि सा तस्य नश्यति ।

वभासेते अतो नश्वरत्वदोषप्रसङ्गः स्वाभाविकसुखे नास्तीत्यर्थः । आत्मरूपमिति ।
 सुखस्य नित्यात्मस्वरूपत्वादपि जन्मविनाशौ स्वाभाविकौ न स्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥
 १३ ॥ सुखस्याऽऽत्मरूपत्वमुपपादयति—प्रेमालम्बनत इति । परप्रेमास्पदत्वादा-
 त्मनः सुखस्वरूपत्वम् । एतदेव सुखात्मनोरैक्यमुपपादयति—आत्मनश्चेति ।
 शुभकर्मोपस्थापितविषयेन्द्रियसंपर्कजनितान्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नस्य सुखस्य तद-
 नुभवितुरात्मनश्चोभयोरपि प्रेमास्पदत्वात्तस्मादुपाधिकृतभेदविरहे चास्तवमैक्य-
 मध्यवसेयमित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ सत्यादिलक्षणमिति । परिकल्पितभेद-
 भिन्नानां सत्ताज्ञानसुखानां निर्दुष्टत्वेन स्वतःशुद्धिप्रतिपादनात्कल्पितभेदवि-
 रहादखण्डैकरसभावेनैतेषामेवाऽऽत्मस्वरूपत्वात्सत्यज्ञानादिलक्षणमात्मवस्त्वपि -
 स्वतः शुद्धमित्यर्थः ॥ १६ ॥ ज्ञानादेवेति । अविशुद्ध्यापादकस्याज्ञानस्य
 कर्मणा सह विरोधाभावात्स्वाभाविकशुद्धात्मज्ञानादेव तस्य निवृत्तिरित्यर्थः ॥
 १७ ॥ अज्ञानस्य निवृत्त्यैवेति । ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तिरेव केवलं निष्पाद्या तथैव
 ज्ञानप्राप्त्याऽशुद्धिनिवृत्तावात्मनः स्वाभाविकी शुद्धिरावरणाभावादाविर्भवती-
 त्यर्थः ॥ १८ ॥ तस्य नश्यतीति । वस्तुकृतमात्मनोऽशुद्धत्वमङ्गीकृत्य तस्य

कर्मसाध्यमनित्यं हि न नित्यं संमतं हि तत् ॥ १९ ॥

सच्चिदानन्दरूपात्मा नित्यशुद्धः स्वयं स्वतः ।

अज्ञानाज्जीवता तस्य नैव स्वाभाविकी सदा ॥ २० ॥

अतो जीवेश्वरैकत्वज्ञानादेवाऽऽत्मवस्तुनः ।

विशुद्धिः परमा प्रोक्ता कर्मणा न कथंचन ॥ २१ ॥

अज्ञानेनाऽऽवृतो जीवो व्यवहारे तु कर्मणा ।

वेदोदितेन शुद्धिः स्याज्ज्ञानाच्छुद्धिः पराऽस्य तु ॥ २२ ॥

अनात्मरूपं यद्द्रव्यमशुद्धं तत्स्वभावतः ।

तथाऽपि व्यवहारे तु विशुद्धिस्तस्य कीर्तिता ॥ २३ ॥

प्रायश्चित्तरूपेण कर्मणा निवर्तितत्वादसती शुद्धिरिदानीमुत्पद्यते चेत्तर्हि सा शुद्धिस्तस्याऽऽत्मनोऽवश्यं नश्यति । कृतकत्वस्यानित्यत्वनियमादित्यर्थः । व्याप्तिं दर्शयति—कर्मसाध्यमिति ॥ १९ ॥ अज्ञानाज्जीवतेति । सच्चिदानन्दरूपः परमेश्वर एव प्रत्यगात्मा तस्य तादृक्स्वरूपत्वाच्छादकादज्ञानादेव जीवत्वे तदभिमानत एव तस्याशुद्धिः ॥ २० ॥ तन्निवृत्त्युपायमाह—अतो जीवेश्वरैकत्वज्ञानादिति । जीवभावेनावस्थितस्य प्रत्यक्चैतन्यस्य नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव परशिवात्मत्वज्ञानादज्ञानपरिकल्पितजीवत्वलक्षणाया अविशुद्धेः स्वकारणभूताज्ञाननिरासेन निःशेषं निवर्तितत्वात्पुनरुत्पत्त्यभावेन परमा विशुद्धिरात्मनो भवतीत्यर्थः । याज्ञवल्क्येनापि स्मर्यते—“क्षेत्रज्ञस्याऽऽत्मविज्ञानाद्विशुद्धिः परमा मता” इति ॥ २१ ॥ परत्वस्यापरसापेक्षत्वादीदृशीं शुद्धिं दर्शयति—अज्ञानेनेति । सच्चिदानन्दलक्षणः परमेश्वर एव ह्यज्ञानेनाऽऽवृतो जीवो भवति तस्य व्यवहारदशायां श्रुतिस्मृत्युदितेन कर्मणा या शुद्धिः साऽपरमा । तेन ह्यज्ञानकार्यं पापमेव केवलं निवर्त्यते न तु तन्मूलभूताज्ञानं तेन सह कर्मणो विरोधाभावादेव मूलभूते तस्मिन्सति निवर्त्यसजातीयस्यापुण्यस्य पुनरुत्पत्तेरवश्यंभावात्कर्मजन्या शुद्धिस्तात्कालिकीति तस्या अपरमत्वम् । ज्ञानजन्या शुद्धिस्तु नेदृशीति तस्याः परत्वम् ॥ २२ ॥ अशुद्धं तत्स्वभावत इति । अनात्मवस्तुनः

आध्यात्मिकादिभेदेन द्विधाऽनात्मा व्यवस्थितः ।
 देहेन्द्रियाद्यहंबुद्धिग्राह्यमाध्यात्मिकं भवेत् ॥ २४ ॥
 पृथिव्यादीनि भूतानि भौतिकानि तथैव च ।
 शब्दस्पर्शादयः प्रोक्ता आधिभौतिकसंज्ञिताः ॥ २५ ॥
 वेदोदिताच्च संस्काराच्छिवभावनयाऽपि च ।
 तथा हिंसादिराहित्यादेहशुद्धिर्द्विजा भवेत् ॥ २६ ॥
 इन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवतास्मरणादपि ।
 शिवभावनया चापि विशुद्धिर्द्विजपुङ्गवाः ॥ २७ ॥
 प्राणायामादधिष्ठातृदेवतास्मरणादपि ।
 शिवभावनया शुद्धिर्भवेत्प्राणस्य सुव्रताः ॥ २८ ॥
 निषिद्धचिन्तनाभावाच्छिवभावनयाऽपि च ।
 मनआदेस्तु विप्रेन्द्रा भवेच्छुद्धिर्न संशयः ।
 समाधौ विलयश्चापि विशुद्धिः परिकीर्तिता ॥ २९ ॥

सर्वस्य मायापरिकल्पितस्वरूपत्वादविचारितरमणीयत्वेन स्वाभाविकमेवाशुद्ध-
 त्वमित्यर्थः । कीर्तितेति । जीवात्मनोऽपि श्रुतिस्मृत्युदितेन कर्मणा व्यावहा-
 रिकी शुद्धिर्मन्वादिभिरभिहितेत्यर्थः ॥ २३ - २५ ॥ वेदोदिताच्च संस्कारादिति ।
 गर्भाधानपुंसवनसीमन्तजातकर्मादिको देहादेरनात्मनो वेदोदितः संस्कारः ॥
 २६ ॥ इन्द्रियाणामिति । श्रोत्रजपादीनामिन्द्रियाणाम् “ दिग्वाय्वादित्यवरु-
 णपृथिव्याख्यास्तु देवताः ” इत्यादिना चतुर्दशेऽध्यायेऽधिष्ठातृदेवताः प्रतिपादि-
 तास्तन्मयत्वेन तेषां स्मरणं विशुद्धिहेतुः । अपिशब्दः पूर्वोक्तसंस्कारसमुच्च-
 यार्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ समाधौ विलय इति । विजातीयवृत्त्यव्यवहितेन ब्रह्मा-
 कारमनोवृत्तिप्रवाहेण ध्येयपरशिवस्वरूपावरणाज्ञानापनयनेन यद्ध्येयमात्रस्य
 स्फुरणं स समाधिः । तत्र विद्यमाना अपि मनोवृत्तयः स्वगोचरविषयवृत्तेर-
 भावे तदविषयां इवासच्छायाः । तथा च पातञ्जल सूत्रम्—‘तदेवार्थमात्र-

देहादेस्तु विशुद्ध्याऽऽत्मा शुद्धोऽहमिति विभ्रमात् ।
 स्वात्मानं मन्वते शुद्धं सा शुद्धिव्यावहारिकी ॥ ३० ॥
 अशुद्ध्याऽशुद्धवद्भाति शरीरादेस्तु चेतनः ।
 व्यवहारे यथा चन्द्रो निश्चलोऽपि चलत्यपि ॥ ३१ ॥
 भूतभौतिकरूपाणां विशुद्धिर्ब्रह्मभावनात् ।
 भवत्येव न संदेहः सत्यमुक्तं मयैव तु ॥ ३२ ॥
 ब्रह्मभावनया सर्वं विशुद्धमिति पश्यतः ।
 न हेयं विद्यते किञ्चित्सत्यमेव न संशयः ॥ ३३ ॥
 ब्रह्म सर्वमिति ज्ञानाद्भावनाबलतोऽपि वा ।
 विना विशुद्धिर्द्रव्याणां न सिध्यति कदाचन ॥ ३४ ॥
 शुद्धिः कृच्छ्रेण सिद्धाऽपि द्विजा वेदार्थपारगाः ।

निर्मासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः' इति । एवं समाध्यवस्थायामुक्तलक्षणेन विलयः
 सोऽप्यन्तःकरणस्य शुद्धिहेतुरित्यर्थः ॥ २९ ॥ विभ्रमादिति । तीर्थस्नानादिजन्यशु-
 द्ध्यधिकरणदेहेन्द्रियादितादात्म्यविभ्रमात्स्वात्मानि तदीयधर्मसंसर्गाध्यासेन शुद्धो-
 ऽहमिति सा व्यावहारिकी न तु पारमार्थिकी ॥ ३० ॥ तर्हि परमार्थतोऽ-
 शुद्ध एवाऽऽत्मा नेत्याह—अशुद्ध्येति । सच्चिदानन्दलक्षणस्य स्वात्मनः स्वतः
 शुद्धेः प्राक्प्रतिपादितत्वात्तादृशस्याप्यस्य व्यवहारावस्थायामविशुद्धदेहादितादा-
 त्म्याभिमानेन तदीययाऽऽशुद्ध इव भाति । यथा चन्द्रः स्वतो निश्चलोऽपि
 चञ्चलेषु जलतरङ्गबुद्बुदेषु प्रतिबिम्बितः सन्स्वाश्रयचलनाध्यासेन स्वयमपि
 चलन्निव भाति तद्वत् ॥ ३१—३३ ॥ ब्रह्म सर्वमिति । अनात्मप्रपञ्चस्य
 सर्वस्य सन्वटः सन्पटः सत्कुड्यमित्याद्यनुबोधबलेन सन्मात्रस्वरूपपरमात्मनि
 कल्पितत्वेन वस्तुतस्तत्स्वरूपानतिरिक्तत्वाद्वास्तवमखण्डैकरसमद्वितीयं तत्स्वरूपं
 साक्षात्कुर्वतो ब्रह्मैव सर्वं न ततोऽतिरिक्तं किञ्चिदिति निर्विचिकित्सं ज्ञानं जायते
 तस्मादित्यर्थः । भावनाबलत इति । यस्तु 'इदं सर्वं यदयमात्मा' इत्यादिश्रुतेरुक्तलक्ष-
 णमर्थं जानानोऽप्यसंभावनाविपरीतभावनाभ्यां संदिग्धे तस्याऽऽपातज्ञानिनो

अशुद्ध्या चाऽऽवृतं सर्वं धूमेनाग्निर्यथाऽऽवृतः ॥ ३५ ॥
 तथाऽपि शुद्धिः कर्तव्या व्यवहारेऽखिलस्य तु ॥ ३६ ॥
 वेदसिद्धेन मार्गेण श्रेयस्कामैर्मनीषिभिः ।
 चण्डालाद्यैस्तु संस्पृष्टं मृन्मयं पक्कमुत्सृजेत् ॥ ३७ ॥
 प्रक्षालयेदपक्वं तु प्रोक्षयेद्वा कुशोदकैः ।
 पक्वं शूद्रेण संस्पृष्टं प्रोक्षणादेव शुध्यति ॥ ३८ ॥
 त्याज्यमेवोपयुक्तं स्यात्पुनः पाकेन वा शुचि ।
 आकारद्वितयात्मस्थं मृन्मयं तु पुरातनम् ॥ ३९ ॥
 अग्निदाहेन संशुध्येन्नूतनं क्षालनेन तु ।
 विष्टया मृन्मयं स्पृष्टमुपयुक्तं परित्यजेत् ॥ ४० ॥
 अपक्वं क्षालयेच्छुद्ध्यै बहुशस्तु कुशोदकैः ।
 उदक्याशुचिसंस्पृष्टं यज्ञपात्रं तु दारवम् ॥ ४१ ॥
 उपयुक्तं त्यजेदन्यत्क्षालयेच्च कुक्षाम्भसा ।
 विलोक्य देशकालादि द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् ॥ ४२ ॥
 स्वोपपत्तिमवस्थां च पुनः शौचं समारभेत् ।
 अन्नं द्रोणादिकं पक्कमन्त्याद्यस्पृश्यदूषितम् ॥ ४३ ॥
 क्षालनेन विघातेन परिशुद्धं हि चाऽऽपदि ।

ब्रह्मभावनयैव सर्वं शुध्यतीत्यर्थः । विनेति । सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वज्ञानं तद्रूपत्वेन भावनं
 चैतदुभयमन्तरेणेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अशुद्ध्या चाऽऽवृतमिति । प्रायश्चित्तेन
 शुद्धोऽप्यनात्मपदार्थः स्वाभाविक्याऽशुद्ध्याऽऽवृत्त एव भवति । अग्निधूमयो-
 रिव तयोरविनाभूतत्वादित्यर्थः । भगवताऽप्युक्तम्—‘सर्वारम्भा हि दोषेण
 धूमेनाग्निरिवाऽऽवृताः ’ इति ॥ ३६ ॥ श्रेयस्कामैरिति । अभ्युदयनिःश्रेय-
 सलक्षणपुरुषार्थं कामयमानैर्विद्वद्भिः पूर्वोक्तब्रह्मरूपत्वज्ञानेन सद्भावनया चोक्तेन

द्रोणादूनं त्यजेद्भारादधिकं प्रोक्षयेद्बुधः ॥ ४४ ॥

अनापदि न सर्वत्र क्षालयेद्द्रोणतः परम् ।

कुम्भादूर्ध्वं द्विजा धान्यं पक्वं प्रोक्षणतः शुचि ॥ ४५ ॥

अपक्वं क्षालनेनैव विशुद्धं भवति ध्रुवम् ।

भारादूनः परित्याज्यः पक्वधान्यस्य तण्डुलः ॥ ४६ ॥

भारद्वयादधः क्षाल्यस्तदूर्ध्वं प्रोक्षणाच्छुचिः ।

अन्नं पक्वं परित्याज्यमुदक्यान्त्यादिदूषितम् ॥ ४७ ॥

भारषट्कौदनं क्षाल्यं प्रोक्षणीयं ततः परम् ।

उदक्यान्त्यादिसंस्पृष्टं वस्त्रं प्रक्षालयेत्तथा ॥ ४८ ॥

श्वसूकरखरोष्ट्रादिस्पृष्टं च क्षालयेत्तथा ।

नववस्त्रं च काषायं बहुवस्त्रं तथैव च ॥ ४९ ॥

रक्तवस्त्रं तथा कृष्णं प्रोक्षयेत्कम्बलादिकम् ।

तण्डुलेषु तथा धान्ये गुडे गव्ये रसात्मके ।

काकादिदूषितांशं तु त्यक्त्वा संप्रोक्षयेद्बुधः ॥ ५० ॥

द्रवद्रव्यस्य संशुद्धिर्भवेदुत्प्लवनेन तु ॥ ५१ ॥

दुष्टभाण्डस्थितस्यास्य भवेद्दोषो न चापरः ।

द्रव्याणामग्निपक्वानां धान्यवच्छुद्धिरीरिता ॥ ५२ ॥

अलभ्यलाभे संशुद्धिः प्रोक्षणेनैव केवलम् ।

केशलोमनखस्पृष्टं किमिकीटादिदूषितम् ॥ ५३ ॥

अन्नं तु भस्मना शुद्धं प्रोक्षणेन घृतेन च ।

क्रीतं पिष्टमयं सर्वं पुनः पाकेन शुध्यति ॥ ५४ ॥

श्रुतिस्मृत्युक्तमार्गेणानात्मपदार्थस्य तात्कालिकी शुद्धिः कर्तव्या ॥ ३७—६४ ॥

शूद्रान्त्याशुचिसंस्पृष्टं त्याज्यमेव न संशयः ।
 उच्छिष्टो द्रव्यहस्तस्तु भक्ष्यद्रव्यं तु किञ्चन ॥ ५५ ॥
 निधाय शौचं कृत्वाऽथ गृह्णीयात्प्रोक्षितं ततः ।
 अद्भिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससाम् ॥ ५६ ॥
 प्रक्षालनेन त्वल्पानां शुद्धिर्वेदोदिताऽपरा ।
 तैजसानां सुरास्पर्शे वह्निदाहेन शुद्धता ॥ ५७ ॥
 ब्राह्मणस्य विशां राज्ञां क्षालनेन विशुद्धता ।
 श्वचाण्डालादिसंस्पृशे तैजसानां तु मार्जनात् ॥ ५८ ॥
 प्रोक्षणाच्च विशुद्धिः स्यात्तिन्त्रिण्या ताम्रशोधनम् ।
 भस्मना मृज्जलाभ्यां च मार्जनेन विशुद्धता ॥ ५९ ॥
 उदक्या भुक्तकांस्यस्य घर्षणेन जलेन च ।
 कल्याणे तीर्थयात्रायां राष्ट्रक्षोभे च संभ्रमे ॥ ६० ॥
 देवोत्सवे च दारिद्र्ये स्पृष्टिदोषो न विद्यते ।
 शूद्रानुलोमकाकाद्यैः प्रतिलोमैश्च दूषितम् ॥ ६१ ॥
 मृज्जलाभ्यां विशुध्येत त्वेकविंशतिमार्जनात् ।
 अश्मना निर्मितं पात्रं भस्मना सजलेन तु ॥ ६२ ॥
 निर्लेपं शुद्धिमाप्नोति त्वेकविंशतिमार्जनात् ।
 अब्जानि शङ्खशुक्त्यादिद्रव्याणि सकलानि तु ॥ ६३ ॥
 प्रक्षालनेन शुद्धानि भस्मना मार्जनेन च ।
 बहुनाऽत्र किमुक्तेन सर्वं ब्रह्मात्मना बुधाः ।
 सर्वदोषनिवृत्त्यर्थं चिन्तयेत्सुदृढं सदा ॥ ६४ ॥
 ब्रह्मरूपेण संग्राह्यं सर्वं शुद्धं सदा भवेत् ।

नित्यशुद्धस्य दृष्टिस्तु विशुद्ध्यै भवति ध्रुवम् ॥ ६५ ॥

नित्यशुद्धं हि तद्ब्रह्म सदा सत्यादिलक्षणम् ।

ततस्तद्दृष्टिसंयुक्तं विशुद्धं सकलं भवेत् ॥ ६६ ॥

अथवा सकलं कार्यं तर्कतश्च प्रमाणतः ।

कारणात्मतया पश्येत्सर्वदोषनिवृत्तये ॥ ६७ ॥

कारणं सर्वकार्याणां परमात्मैव नेतरत् ।

प्रवदन्ति हि वेदान्ताः स्मृतयश्चाऽऽदरेण तु ॥ ६८ ॥

अतः समस्तं परमेश्वरात्मना विचिन्तयेत्स्वा-

नुभवेन मानवः । विचिन्तनेनैव समस्त-

ब्रह्मरूपेणेति । अनात्मद्रव्यस्य ब्रह्मरूपत्वभावनयेत्यर्थः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ एवं परमार्थतो ज्ञानवतः पुरुषस्यानात्मवस्तुनि नाम ब्रह्मेत्यादाविव ब्रह्मदृष्ट्या भावनं शुद्धिहेतुरित्युक्तम् । अथ सम्यग्ज्ञानिनः कार्यप्रपञ्चस्य सर्वस्य कारण-भूतसच्चिन्मात्रब्रह्मात्मनाऽनुसंधानमेव शुद्धिहेतुरित्याह—अथवेति । तर्कतश्च प्रमाणत इति । यदिदं कार्यं कारणमात्रादन्यत्तस्य प्राक्प्रतिपादितत्वाज्जगदाकारविवर्तमानमायाधिष्ठानत्वेन कारणभूतं सन्मात्रं ब्रह्मैव सकलकार्यजगदात्मकं न तु ततोऽतिरिक्तं कार्यं नाम किञ्चिदिति तर्कतः कार्यस्य कारणत्वावगमः । अस्यार्थस्य प्रतिपादकमुक्ततर्कानुग्राह्यं प्रमाणम् “ इदं सर्वं यदयमात्मा ” “तेजसा सोम्य शुक्लेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाःसोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः ” “ स एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं यदयमात्मा ” इत्यादिका श्रुतिः ॥ ६७ ॥ तत्र हि ‘येनाश्रुतं श्रुतं भवति’ इत्येकविज्ञानात्सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय कथमेतद्युज्यत इत्याशङ्क्य घटशरावादिकार्यस्य विकारित्वान्मृदादिकारणमात्रस्यैव सत्यत्वम् ‘वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्’ इत्यादिना निर्धार्य तद्दृष्टान्तबलेन वियदादिभूतभौतिकात्मकस्य कार्यप्रपञ्चस्य वाचारम्भणमात्रत्वात् ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्’ इति प्रकृतस्य कारणभूतस्य सद्वस्तुन एव सत्यत्वमिति सत्यनिर्धारणात्कार्यं

मास्तिका विशुद्धतामेति न चात्र संशयः॥ ६९ ॥
 इति श्रीस्कान्दपुराणे सूतसंहितायां चतुर्थे यज्ञवैभवखण्डे
 द्रव्यशुद्धिविचारो नाम चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥
 पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ।

४६, अभक्ष्यनिवृत्तिः ।

सूत उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि मुनयः संशितव्रताः ।
 अभक्ष्यस्य निवृत्त्या तु विशुद्धं हृदयं भवेत् ॥ १ ॥
 आहारशुद्धौ चित्तस्य विशुद्धिर्भवति स्वतः ।
 चित्तशुद्धौ क्रमाज्ज्ञानं जायते पारमेश्वरम् ॥ २ ॥
 पारमेश्वरविज्ञाने सति संसारहेतवः ।
 ग्रन्थयस्तु विनश्यन्ति न हि संदेहकारणम् ॥ ३ ॥

जगद्विकारमात्रं न तु तत्स्वरूपादन्यदिति कार्यस्य कारणमात्रप्रतिपत्तिस्तदाह—
 कारणं सर्वकार्याणामिति ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां चतुर्थे यज्ञवैभवखण्डे द्रव्यशुद्धिविचारो
 नाम चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

एवमात्मानात्मनोरुक्तोपायेन शुद्धयोरप्यभक्ष्यभक्षणजनितचित्तमालि-
 न्यद्वारा पुनरप्यविशुद्धिः स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थं भक्ष्याभक्ष्यं विवेक्तुमारभते—
 अथात इति ॥ १ ॥ आहारशुद्धाविति । कारणभूतस्यान्नस्य विशुद्धौ सत्यां च
 तत्परिणामरूपस्य कार्यस्यान्तःकरणस्यापि विशुद्धिर्भवतीत्यर्थः । मनसोऽन्न-
 कार्यत्वं श्रूयते ‘अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं
 भवति यो मध्यमस्तन्मांसं योऽणिष्ठस्तन्मनः’ इति । क्रमादिति । ‘कर्मणा
 शुद्धचित्तस्य संसृतेर्दोषदर्शनम् । पुनर्विराक्तिः संसारान्मोक्षेच्छा जायते ततः’
 इति प्रागुक्तादित्यर्थः ॥ २ ॥ ग्रन्थयस्त्विति । अग्न्ययःपिण्डयोरिव सत्त्वपरि-

अभक्ष्यभक्षणाच्चित्तमशुद्धं भवति स्वतः ।

अशुद्ध्या भ्रान्तिविज्ञानं जायते सुदृढं नृणाम् ॥ ४ ॥

भ्रान्तिविज्ञानतः पुंसो निषिद्धाचरणे रतिः ।

जायते तु तया पापं कुरुते कर्म सर्वदा ॥ ५ ॥

तेन संसारवृद्धिः स्यान्न हि मुक्तिः कथंचन ।

तस्मादभक्ष्यं यत्नेन दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ६ ॥

अभक्ष्यं ब्रह्मविज्ञानविहीनस्यैव देहिनः ।

न सम्यग्ज्ञानिनस्तस्य स्वरूपं सकलं खलु ॥ ७ ॥

णामरूपान्तःकरणचैतन्ययोरज्ञाननिमित्तको यस्तादात्म्यविभ्रमः स एको ग्रन्थिः
अन्तःकरणधर्माणां कर्तृत्वभोक्तृत्वादीनां धर्मितादात्म्याध्यासनिबन्धनो यश्चि-
दात्मना संसर्गाध्यासः सोऽपरः । चिद्व्याप्तान्तःकरणेन स्थूलदेहादेर्यत्तादात्म्यं
सोऽपरः । एते च परमार्थतो निःसङ्गस्याऽऽत्मनः संसारबन्धहेतुत्वाद्ग्रन्थय
उच्यन्ते । ततश्च प्रत्यगात्मनः पराशिवस्वरूपसाक्षात्कारेण मूलाज्ञाननिवृत्तौ तत्का-
र्यभूता ग्रन्थयो ह्युपादाननिवृत्त्या निःशेषं निवर्तन्त इत्यर्थः । तथा च छन्दो-
गैराभ्यायते—“आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः । स्मृतिलम्भा-
त्सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः ” इति ॥ ३ ॥ एतदेव विशुद्धाहारस्य क्रमान्मुक्ति-
साधनत्वं व्यतिरेकमुखेनोपपादयति अभक्ष्येति । अशुद्ध्या भ्रान्तिविज्ञानमिति ।
अविशुद्धाहारेण मलिनस्यानित्याशुचिदुःखादिलक्षणे संसारे नित्यशुचिन्वादि-
लक्षणं भ्रान्तिज्ञानं जायते । “ अनित्याशुचिदुःखानात्मसु शुचिनित्यसुखात्म-
स्यातिरविद्या ” इति हि पातञ्जलाः ॥ ४ ॥ भ्रान्तिविज्ञानत इति ।
उदीरितलक्षणान्मिथ्याज्ञानान्निषिद्धविषयगोचरो रागो जायते तस्माच्च पापे
प्रवृत्तिस्तत्फलभूतसंसाराभिवृद्धिरित्याहारशुद्धयभावे मुक्त्याशङ्काऽपि नास्तीत्यर्थः ।
एतच्च विभ्रमज्ञानादीनामुत्तरोत्तरं प्रति पूर्वपूर्वस्य कारणत्वं नैयायिकैरपि सूत्रि-
तम्—‘दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादप-
वर्गः’ इति ॥ ५ ॥ ६ ॥ देहिन इति । स्थूलसूक्ष्मकारणात्मना त्रिविधेनापि
देहेन तादात्म्येनाभिमन्यमानस्य विवेकज्ञानराहितस्यैव वक्ष्यमाणो भक्ष्याभक्ष्यवि-

अहमन्नं तथाऽन्नाद इति हि ब्रह्मवेदनम् ।

ब्रह्मविद्रुसति ज्ञानात्सर्वं ब्रह्मात्मनैव तु ॥ ८ ॥

ब्रह्मक्षत्त्वादिकं सर्वं यस्य स्यादोदनं सदा ।

यस्योपसेचनं मृत्युस्तज्ज्ञानी तादृशः खलु ॥ ९ ॥

ब्रह्मस्वरूपं विज्ञातुर्ज्ञानात्तत्तस्य भासते ।

तथा सति जगद्भोज्यं भवेद्विज्ञानिनः खलु ॥ १० ॥

जगदात्मतया भाति यदा भोज्यं भवेत्तदा ।

यदा स्वात्मतया भाति भक्षितं सकलं तदा ॥ ११ ॥

वेकः । यस्तु सम्यग्ज्ञानी न तस्याभक्ष्यवर्जनं संभवतीत्याह—न सम्यगिति । सम्यग्ज्ञानेन संशयनिरासज्ञानी हि निर्विचिकित्सं स्वात्मनः परं शिवात्मत्वं जानन्भक्ष्याभक्ष्यरूपेण विविधावस्थितमपि सर्वं स्वरूपतयैव जानाति न त्वभक्ष्यं स्वतोऽतिरिक्तं पश्यतीति यद्वर्जने प्रयतेत्यर्थः ॥ ७ ॥ एतदेव सर्वात्मत्वमुपपादयति—अहमन्नमिति । भोक्तृभोग्यात्मकं हि सकलं जगत्तस्य सर्वस्य स्वस्मिन्नज्ञानपरिकल्पितत्वात्स्वरूपयाथात्म्यावबोधेन सकारणस्य तत्रैव विलये सति भोक्तृभोग्ययोः स्वात्ममात्रतया यदनुसंधानं तत्खलु ब्रह्मज्ञानमित्यर्थः । तथा चाऽऽम्नायते—‘अहमन्नमहमन्नमहमन्नम् । अहमन्नादोऽहमन्नादोऽहमन्नादः’ इति । एवमभक्ष्यवर्जनस्यासंभवं प्रतिपाद्य प्रत्युत तस्य सर्वं भक्ष्यमेवेत्युपपादयति—ब्रह्मविदिति ॥ ८ ॥ उक्तोऽर्थः श्रुतिसंमत इति दर्शयति—ब्रह्मक्षत्त्वादिकमिति । सा च श्रुतिरेवमाप्नाता—“यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या वेद यत्त सः” इति । स्वात्मयाथात्म्यज्ञानेन ब्रह्मक्षत्त्राद्युपलक्षितं समृत्युकं सर्वं जगत्स्वात्ममात्रतया प्रसृतः सर्वं जगद्भक्ष्यमेव भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ ब्रह्मस्वरूपमिति । सर्वात्मज्ञानवतस्तस्य पुरुषस्य तत्सर्वं जगत्सच्चिदानन्दानुभवबलेन ब्रह्मस्वरूपं भासते । तथाच सति प्रतीयमानस्य जगतः स्वात्मना प्रस्यमानत्वात्तस्य ज्ञानिनो भोज्यं भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥ एतदेव विवृणोति—जगदात्मतयेति । सद्रूपे ब्रह्म-

तदा भातेन रूपेण जगद्भोज्यं भवेत्स्वयम् ।

मानतः स्वात्मना भातं भक्षितं भवति ध्रुवम् ॥ १२ ॥

जाग्रत्स्वप्नाभिधे काले प्रतीतं प्रसतीश्वरः ।

स्वात्मनैव सुषुप्ते तु पुनस्तत्सृजति प्रभुः ॥ १३ ॥

यथा स्वप्नप्रपञ्चस्थं समस्तं वस्तुतः स्वयम् ।

अप्ययस्तं नामरूपात्मकं जगद्यदा यस्यां प्रतीत्यवस्थायामधिष्ठानसत्तासंसर्गवशा-
ल्लब्धसत्ताकं भाति तदा तस्यामवस्थायामारोप्यस्य जगतोऽधिष्ठानसत्त्वव्यतिरेकेण
पृथक्सत्त्वानुपपत्तेः सन्मात्रब्रह्मात्मनाऽनुसंधानादभक्ष्यस्य पृथक्सत्त्वाभावेन वर्ज-
यितुमशक्यत्वाच्च तथाविधज्ञानिनः सर्वं जगद्भोज्यमेव भवति । यदा तु बाधा-
वस्थायामधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानेनाज्ञानतत्कार्यजातस्य विनिवर्तितत्वात्सर्वं जग-
त्स्वात्मतया भाति बाधावधिभूतेन प्रत्यगात्मना स्वरूपभूतेन सद्ब्रह्मात्मनैव
केवलं भासते न तु नामरूपात्मनेत्यर्थः । तदा सर्वं जगत्सन्मात्रे स्वात्मनि
विलापनाद्भक्षितमेव भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ एवमधिष्ठानसत्त्वोपजीवनेनाभो-
ज्यत्वं निराकृत्याधिष्ठानाचिन्मात्रपर्यालोचनयाऽपि तन्निराकरोति—तदेति ।
अधिष्ठानस्फुरणरूपेणाऽऽरोप्यं जगदपि यदा प्रतीतिसमये स्फुरणवद्भवति तदा
सर्वस्य नामरूपात्मकस्य जगतः पृथक्स्फुरणाभावेनाधिष्ठानाचिन्मात्रतयाऽनुसं-
धानाद्वर्जयितुमशक्यत्वेन ज्ञानिनः सर्वं जगद्भोज्यं भवतीत्यर्थः । अन्यत्पूर्वव-
द्योग्यम् । मानत इति । “ इदं सर्वं यदयमात्मा ” इत्यादिकात्प्रमाणादि-
त्यर्थः ॥ १२ ॥ ननु चक्षुरादिभिरिन्द्रियैर्घटपटादिलक्षणः प्रपञ्चः पृथक्स-
त्त्वेनैवानुभूयते कथं तस्य स्वात्ममात्रतया भक्षितत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—जाग्र-
दिति । जागरस्वप्नावस्थयोः प्रतीयमानं सर्वं जगत्सुषुप्तिसमये जीवरूपेण
स्थित ईश्वरः स्वात्ममात्रतया प्रसति तदा तस्याप्रतिभासमानत्वात्तत्कारणभूत-
मज्ञानेन हि केवलं प्रतिभासते । नन्वेवं सुषुप्तिसमये यदि सर्वं जगद्भूतं
परेद्युः कथं तस्याऽऽविर्भाव इति तत्राऽऽह—पुनरिति । प्रस्तसजातीयमन्य-
देव जगत्स्वाज्ञानबलात्परस्मिन्दिने पुनरपि सृजति यतोऽयं प्रभुरीश्वरः ।
अज्ञानादेव तस्य जीवत्वमतस्तस्य सर्जनशक्तिरस्तीति ॥ १३ ॥ अस्त्वेवं

तथा जाग्रत्प्रपञ्चस्थं वस्तुतः स्वयमेव हि ॥ १४ ॥

स्वस्वरूपं स्वयं भुङ्क्ते नास्ति भोज्यं पृथक्स्वतः ।

अस्ति चेदस्तितारूपं ब्रह्मैवास्तित्वलक्षणम् ॥ १५ ॥

अस्तितालक्षणा सत्ता सदा ब्रह्म न चापरा ।

नास्ति सत्ताऽतिरेकेण किञ्चिदप्यास्तिकोत्तमाः ॥ १६ ॥

सत्तातिरिक्तं चेदस्ति शून्यवच्छून्यमेव तत् ।

भवेन्नैवात्र संदेहो नास्ति माया च वस्तुतः ॥ १७ ॥

स्वप्नप्रपञ्चस्य जाग्रत्प्रपञ्चस्य तु नैवं सम्भवतीत्याशङ्क्य स्वप्नदृष्टान्तेनैव तस्यापि स्वात्ममात्रत्वं प्रतिपादयति—यथा स्वप्नेति । यथा स्वप्नप्रपञ्चस्योत्तरक्षणे बाधदर्शनान्मिथ्यात्वेन स्वात्ममात्रत्वमेवमद्वितीयब्रह्मयाथात्म्यज्ञानेनाविद्यातत्कार्यजाग्रत्प्रपञ्चस्यापि बाधितत्वात्परमार्थतः स्वात्ममात्रान्न व्यतिरिच्यत इत्यर्थः ॥ १४ ॥ स्वस्वरूपमिति । यस्मादुक्तरीत्या सर्वं जगज्ज्ञानिनः स्वात्मभूतमेव तस्माद्विषयाकारेण परिकल्पितं स्वात्मानमेव स्वयं भुङ्क्ते न तु स्वस्मात्पृथग्भूतं भोज्यं नाम किञ्चिदस्ति यद्वक्ष्याभक्ष्यतया विविच्य विधीयेत्यर्थः । ननु भोक्तुरात्मनः सकाशात्पृथग्भूतमेव परिकल्पितमिति शब्दस्य शादि भोज्यमस्त्येवेत्याशङ्क्य निरस्यति—अस्ति चेदिति । यद्यस्ति भोज्यं तदप्यस्तित्वानुवेधाद्वटपटादिवदस्तित्वरूपं ब्रह्मैव तत्त्वत्वास्तित्वलक्षणम् । “अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद ” “ अस्तीत्येवोपलब्धव्यः ” इत्यादिश्रुतेः । अतोऽधिष्ठानास्तित्वमेवाऽऽरोपितभोज्येऽवभासत इति न पृथगस्तित्वं तस्येत्यर्थः ॥ १५ ॥ ननु जायतेऽस्ति विपरिणमत इति परिपठितस्य द्वितीयभावविकारस्यास्तित्वस्य कथं निर्विकारब्रह्मरूपतेत्याशङ्क्याऽऽह—अस्तितेति । नात्र भावविकारो विवक्षितोऽपि तु तद्वेतुभूता सत्ता । सा च तन्मात्रं ब्रह्मैव न तु तद्व्यतिरिक्ता पराभिमता जातिरित्याह—नास्तीति ॥ १६ ॥ सत्ताया जातित्वे तद्व्यञ्जकतयाऽन्यत्किञ्चिदवश्यमेष्टव्यम् । तच्च न संभवति सत्तातिरिक्तस्य व्यञ्जकस्य तस्य सत्ताभिव्यक्तेः पूर्वमाद्यक्षणवर्तित्वनियमात्तदा सत्तासंसर्गभावात्स्वतःसत्ताभावाच्च शशविषाणवच्छून्यमेव तद्ववेत् । अतो व्यञ्जका-

अविचारितरूपा हि माया सर्वविमोहिनी ।

सा शिवज्ञानहीनानामेव भाति न योगिनः ॥ १८ ॥

योगिनामात्मनिष्ठानां माया साक्षिणि कल्पिता ।

साक्षिरूपतया भाति शिवज्ञानेन बाधिता ॥ १९ ॥

बाधिताऽपि पुनर्माया भाति दिङ्मोहभानुवत् ॥

प्रारब्धकर्मपर्यन्तं ब्रह्मविज्ञानिनामपि ॥ २० ॥

ब्रह्मविज्ञानसंपन्नः प्रतीतमखिलं जगत् ।

पश्यन्नपि सदा नैव पश्यति स्वात्मनः पृथक् ॥ २१ ॥

निरूपणात्सन्मात्रं ब्रह्मैव स्वस्मिन्परिकल्पितनानाव्यक्त्यनुगमवशात् मत्तेत्युच्यते न तु पराभिमता जातिरित्यर्थः । एतच्च पञ्चदशेऽध्याये “ सत्ता या भासते सैका ” इत्यादिना प्राक्प्रपञ्चितम् । नास्ति मायेति । जडप्रपञ्चकारणभूता सद्ब्रह्मातिरिक्ता माया परमार्थतो नास्ति । अवस्तुभूतेन कार्यप्रपञ्चेन स्वानुरूपस्यैव कारणस्य कल्पनात्तदाह—अविचारितेति । सत्त्वासत्त्वादिविचारा-सहरूपा सर्वजनसंमोहनशक्तिर्हि माया तथाविधाया एवैन्द्रजालिकादौ दर्शनादित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ शिवज्ञानेन बाधितेति । यस्मादवस्तुभूततयैव साक्षिणि माया परिकल्पिता तस्मात्तस्य साक्षिणः परशिवात्मसाक्षात्कारेण बाधिता भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ ननु ज्ञानिनः परतत्त्वसाक्षात्कारेण मायाया निवर्तितत्वात्पुनः सा भातीति न युक्ता । न तु रज्जुयाथात्म्यज्ञानेन निवर्तितसर्पस्य पुनस्तत्प्रतीतिः संभवतीत्यत आह—बाधिताऽपीति । ब्रह्मात्मत्वसाक्षात्कारेण हि प्रारब्धकर्मव्यतिरिक्तं कर्मजातं निवर्त्यते प्रारब्धफलं तु कर्मभोगेनैव क्षपयितव्यम् । अतस्तावत्पर्यन्तं ज्ञानिनोऽपि संसारप्रतिभासावश्यंभावात्तदुपादानभूता माया तत्त्वसाक्षात्कारेण बाधिताऽपि पुनस्तस्य भाति पर्वतप्रान्तादिदेशविशेषेषूपसंजातदिग्भ्रमस्य पुरुषस्य सूर्योदयादिकारणेन निर्णीतप्राच्यादिदिक्तत्वापि पुनर्यथा दिङ्मोहानुवृत्तिस्तद्वत् ॥ २० ॥ पश्यन्नपीति । घटपटाद्यात्मकं सर्वं जगच्चक्षुरादिभिरिन्द्रियैर्जानन्नपि सच्चिदानन्दरूपाधिष्ठानब्रह्ममनैव पश्यति । नतु तत्स्वरूपात्पृथग्भूतं पश्य-

तस्मादभक्ष्यं नैवास्ति विदुषः परयोगिनः ।
 आत्मविज्ञानहीनानां खल्वेवाभक्ष्यमास्तिकाः ॥ २२ ॥
 द्विजानामात्मविज्ञानविहीनानामियं बुधाः ।
 व्यवस्था शंकरेणैव निर्मिता भक्ष्यगामिनी ॥ २३ ॥
 लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुं ग्रामकुक्कुटम् ।
 छत्राकं विड्वराहं च मतिमान्नैव भक्षयेत् ॥ २४ ॥
 पलाण्डुसदृशं सर्वं गन्धवर्णरसादिभिः ।
 कामतोऽकामतश्चैव ब्राह्मणो नैव भक्षयेत् ॥ २५ ॥
 ब्रश्चनप्रभवं सर्वं हिङ्गुद्रव्यं विनैव तु ।
 भृस्तृणं शिग्रुकं चैव ब्राह्मणो नैव भक्षयेत् ॥ २६ ॥
 खट्वासंज्ञं च वार्ताकं तथैवोषरजं तृणम् ।
 लवणं भूमिजं विप्रो मोहेनापि न भक्षयेत् ॥ २७ ॥
 नखविष्किरसंज्ञं च तथा कोयष्टिसंज्ञितम् ।
 सौलं वह्नूरसंज्ञं च मत्स्यादो नैव भक्षयेत् ॥ २८ ॥
 बकं चैव बलाकं च खञ्जरीटकसंज्ञितम् ।
 कोकिलं च द्विजश्रेष्ठाः प्रमादाच्च न भक्षयेत् ॥ २९ ॥
 पाठीनरौहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः ।
 राजीवान्सिहतुण्डांश्च शशकान्नैव भक्षयेत् ॥ ३० ॥
 केवलानि च शुष्काणि तथा पर्युषितानि च ।
 ऋजीषपक्वं विप्रेन्द्रा कदाचिन्नैव भक्षयेत् ॥ ३१ ॥
 विष्मूत्रं च सुरास्पृष्टं सर्वं द्रव्यं तथैव च ।
 सुरास्पृष्टस्य च स्पृष्टं ब्राह्मणो नैव भक्षयेत् ॥ ३२ ॥

रेतो देहमलं चैव श्वकाकोच्छिष्टमेव च ।
 विड्वराहखरोष्ट्राणां मूत्रं विप्रो न भक्षयेत् ॥ ३३ ॥
 बिडालकाकाद्युच्छिष्टं नकुलोच्छिष्टमेव च ।
 वेदबाह्येन संस्पृष्टं ब्राह्मणो नैव भक्षयेत् ॥ ३४ ॥
 शकुनीसंज्ञितान्सर्वास्तथा ग्रामनिवासिनः ।
 अनिर्दिष्टांश्चैकशफान्क्रव्यादांश्च न भक्षयेत् ॥ ३५ ॥
 कलविङ्कसमाख्यं च टिट्ठिभं प्लवमेव च ।
 हंसं चक्रसमाख्यं च सारसं नैव भक्षयेत् ॥ ३६ ॥
 रज्जुवालं च दात्यूहं शुकं शारीकसंज्ञितम् ।
 प्रतुदाञ्जालपादांश्च ब्राह्मणो नैव भक्षयेत् ॥ ३७ ॥
 तुरङ्गस्य गजस्यापि मण्डूकस्य तथैव च ।
 पुरीषं च तथा मूत्रं ब्राह्मणो नैव भक्षयेत् ॥ ३८ ॥
 नराणां च गजानां च मांसमश्वस्य सत्तमाः ।
 महिषस्य च मांसं च ब्रह्मणो नैव भक्षयेत् ॥ ३९ ॥
 अजाविमांसं रक्तं च गोमांसं च तथैव च ।
 मृगाणां च तथा मांसं ब्राह्मणो नैव भक्षयेत् ॥ ४० ॥
 मांसं पञ्चनखानां च विनैव सकलानि तु ।
 कामतोऽकामतो वाऽपि ब्राह्मणो नैव भक्षयेत् ॥ ४१ ॥
 मत्स्यं कृत्स्नं दृतिस्पृष्टमाज्यं कीलालमेव च ।
 रसं तालफस्यापि ब्राह्मणा नैव भक्षयेत् ॥ ४२ ॥
 ओदनं तु पुनःपक्वं नारिकेलरसं तथा ।
 पक्वं तोयमभूमिस्थं ब्राह्मणो नैव भक्षयेत् ॥ ४३ ॥

अनिर्देशाहगोक्षीरमौष्ट्रमेकशफं तथा ।
 आविकं संधिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः ॥ ४४ ॥
 आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां महिषीं विना ।
 स्त्रीक्षीरं च भ्रमाद्वाऽपि ब्राह्मणो न पिबेत्सदा ॥ ४५ ॥
 गोगजाश्वादिभिर्घातं पादस्पृष्टं च कामतः ।
 अनुलोमादिभिः स्पृष्टं ब्राह्मणो नैव भक्षयेत् ॥ ४६ ॥
 उक्तान्येतानि सर्वाणि ब्राह्मणानां विशेषतः ।
 अभक्ष्याणि मयोक्तानि भक्षकाश्च पतन्त्यधः ॥ ४७ ॥
 तस्मादभक्ष्यं संत्यज्य ब्राह्मणो मतिमत्तमः ।
 चित्तस्य परिशुद्ध्यर्थं भक्ष्यमेव तु भक्षयेत् ॥ ४८ ॥
 क्षत्रियाणां च वैश्यानां भक्ष्यमेष्वपि विद्यते ।
 तथाऽपि भक्षणाभावस्तेषामत्यन्तशोभनः ॥ ४९ ॥
 शूद्रादीनां च सर्वेषामभक्ष्यं नैव विद्यते ।
 तथाप्यभक्षणं तेषां फलाय महते भवेत् ॥ ५० ॥
 भक्ष्यस्य भक्षणादेव विशुद्धहृदयः पुमान् ।
 पारमेश्वरविज्ञानान्मुच्यते भवबन्धनात् ॥ ५१ ॥
 परमेश्वरविज्ञानं वेदादेव न चान्यतः ।

आगमान्तरजन्यं तु ज्ञानं न ज्ञानमास्तिकाः ॥ ५२ ॥

ति । आरोप्यस्य स्वाधिष्ठानादव्यतिरिक्तत्वादित्यर्थः ॥ २१ — ५१ ॥
 परमेश्वरविज्ञानमिति । प्रत्यगात्मनः परशिवस्वरूपत्वगोचरं विशिष्टं ज्ञानसा-
 क्षात्कारात्मकं वेदान्तवाक्यादेव नान्यस्मादित्यर्थः । आगमान्तरेति । वेदवि-
 रुद्धागमवाक्याद्यत्पारमेश्वरं ज्ञानं तद्विकल्पज्ञानमेव स्वतःप्रमाणेन वेदवाक्येन
 बाधितविषयत्वादित्यर्थः ॥ ५२ ॥ अष्टादशानामिति । “पुराणन्यायमीमांसा

अष्टादशानां विद्यानां वेदादन्याश्च सत्तमाः ।
 विद्या वेदानुसारेण प्रवृत्ताः सर्वशोभनाः ॥ ५३ ॥
 तथाऽपि तासु सर्वासु कश्चिदंशः क्वचित्क्वचित् ।
 शिवागमानुसारेण तत्प्रभेदानुसारतः ॥ ५४ ॥
 विष्ण्वागमानुसारेण तत्प्रभेदानुसारतः ।
 ब्रह्मागमानुसारेण तत्प्रभेदानुसारतः ॥ ५५ ॥
 अधिकारिविशेषेण क्रमेणैव विमुक्तये ।
 प्रवर्तन्ते मुनिश्रेष्ठाः सत्यमेव मयोदितम् ॥ ५६ ॥
 तत्तत्तन्त्रेषु ये मर्त्या दीक्षिता मुनिसत्तमाः ।
 सोऽशस्तैरेव संग्राह्यः सर्वथा नैव वैदिकैः ॥ ५७ ॥
 मदुक्ता संहिता साध्वी वेदमानानुसारिणी ।
 वेदेतरागमाधीनः कश्चिदंशो न विद्यते ॥ ५८ ॥
 प्रसादादेव रुद्रस्य संहितेयं मयोदिता ।
 प्रसादः शाङ्करः सम्यग्ज्ञानस्य खलु साधनम् ॥ ५९ ॥
 अतो वेदानुसारेण द्विजानामात्मशुद्ध्ये ।
 अभक्ष्यमादरेणोक्तं मया वेदार्थवित्तमाः ॥ ६० ॥
 सर्वमुक्तं समासेन केवलं करुणाबलात् ।
 श्रद्धधानस्त्वभक्ष्याणि भ्रमाद्वाऽपि न भक्षयेत् ॥ ६१ ॥

धर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः । वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ' इति चतुर्द-
 शविद्याः । आयुर्वेदो घनुर्वेदो गान्धर्व नृतिशास्त्रं चेति चतस्रः । तासामष्टाद-
 शानां मध्ये वेदव्यतिरिक्ता या विद्यास्ताः सर्वा वेदप्रतिपादितार्थानुसारेण प्रवृत्ताः
 प्रमाणत्वेन ज्ञातव्या इत्यर्थः । तास्विति वेदव्यतिरिक्तास्त्वित्यर्थः ॥ ५३-६१ ॥

इति श्रीसूतसंहितायां चतुर्थे यज्ञवैभवखण्डे अभक्ष्य-
निवृत्तिकथनं नाम पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

४६. मृत्युसूचकविवरणम् ।

सूत उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि समासेन न विस्तरात् ।
येन ज्ञानविशेषेण मृत्युं पश्यन्ति देहिनः ॥ १ ॥
सोमच्छायां ध्रुवं चैव महापथमरुन्धतीम् ।
अपश्यन्वत्सरादूर्ध्वं न जीवति न संशयः ॥ २ ॥
अरश्मिमन्तमादित्यं रश्मिमन्तं च पावकम् ।
पश्यन्नेकादशान्मासादूर्ध्वं मर्त्यो न जीवति ॥ ३ ॥
रजतं वा सुवर्णं वा विष्मूत्रं वा वमेन्नरः ।
प्रत्यक्षमथवा स्वप्ने दश मासान्न जीवति ॥ ४ ॥
भूतप्रेतपिशाचांश्च गन्धर्वनगराणि च ।
रुक्मवर्णान्द्रुमान्पश्यन्नत्र मासान्न जीवति ॥ ५ ॥

इति श्रीस्कान्दपुराणे सूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां चतुर्थे यज्ञवैभवखण्डे
अभक्ष्यनिवृत्तिकथनं नाम पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

आसन्नमरणः पुरुषो वाराणस्यादिस्थानविशेषमाश्रित्य संसारनिवृत्त्युपायं
शीघ्रमनुतिष्ठेदित्यभिप्रेत्य मरणसूचकान्यरिष्टानि वक्तुं प्रतिजानीते—अथात इति
॥ १ ॥ सोमच्छायामिति । शुद्धद्वितीयादितिथिषु कतिपयकलात्मकस्य तेज-
सोऽंशो दृश्यते सा सोमच्छाया । महापथमिति । प्रवाहरूपेणावस्थितो नक्षत्र-
श्रेणिस्तारापथपर्यायो महापथः ॥ २ ॥ अरश्मिमन्तमादित्यमिति । उष्णाकि-

स्थूलो वाऽपि कृशोऽकस्माद्भवेन्मर्त्यः स्वयं यदि ।
 कृष्णवर्णोऽथवा मासानष्टौ जीवति मानवः ॥ ६ ॥
 स्वपादं खण्डितं पश्यन्नग्रतः पृष्ठतोऽपि वा ।
 पङ्के वा पांसुके वाऽपि सप्त मासान्न जीवति ॥ ७ ॥
 कपोतो वाऽथ गृध्रो वा काको वा यदि मूर्धनि ।
 स्थितः क्रव्यादसंज्ञो वा षण्मासेन विनश्यति ॥ ८ ॥
 गच्छन्ती वायसी पङ्क्तिः पांसुवर्षं विमुञ्चति ।
 गच्छेद्वायसपङ्क्तीभिः पांसुवर्षेण वा नरः ।
 स्वच्छयां विकृतां पश्येच्चतुर्वा पञ्च जीवति ॥ ९ ॥
 विद्युतं दक्षिणे भागे पश्यन्मेघविवर्जिते ।
 उदके चापमैन्द्रं वा त्रीणि द्वौ वा स जीवति ॥ १० ॥
 दर्पणे वा जले वाऽपि परेषां वाऽथ चक्षुषि ।
 अशिरस्कं तथाऽऽत्मानं पश्यन्मासेन नश्यति ॥ ११ ॥
 बस्तगन्धस्तु वा देहः शवगन्धस्तु वा भवेत् ।
 निम्बगन्धस्तु वाऽतीव मासार्धेन विनश्यति ॥ १२ ॥
 शुष्यते हृदयं यस्य मस्तकं धूमसंवृतम् ।
 सदा कम्पो भवेद्यस्य दशाहं नैव जीवति ॥ १३ ॥
 संभिन्नो मारुतो यस्य मर्मस्थानानि कृन्तति ।
 अङ्घ्रिः स्पृष्टो न हृष्येच्च मृत्युस्तस्य गृहं गतः ॥ १४ ॥

रणरहितं चन्द्रमण्डलवदवस्थितं सूर्यमण्डलमित्यर्थः । ऐतरेयारण्यकेऽपि — ‘च-
 न्द्रमा इवाऽऽदित्यो दृश्यते न रश्मयः प्रादुर्भवन्ति’ इत्यादिना । प्रत्यक्षं स्वप्नं
 चैवमादीनि बहून्परिष्ठानि तानि सर्वाण्यत्र मूलप्रमाणत्वेनानुसंधेयानि ॥ ३-६६

ऋक्षवानरसंयुक्तरथेनैव तु दक्षिणाम् ।

दिशं गच्छति यो मर्त्यो मृत्युस्तस्य गृहं गतः ॥ १५ ॥

कृष्णाम्बरधराः स्वप्ने श्यामवस्त्रधरास्तु वा ।

येनैव सह गच्छन्ति दक्षिणां न स जीवति ॥ १६ ॥

छिन्नं कृष्णं स्वकं वासः स्वप्ने पश्यति यः पुमान् ।

नम्रं वा (श्र)भ्रमणं तस्य गृहे मृत्युरूपस्थितः ॥ १७ ॥

नक्षत्राणि दिवा पश्यन्रात्रौ चेन्द्रधनुस्तथा ।

चन्द्रं रक्तं तु वा कृष्णं भानुं पश्यति मानवः ॥ १८ ॥

आदित्यमण्डले पश्येत्सुषिरं चन्द्रमण्डले ।

आकाशे रक्तमालां वा सद्य एव विनश्यति ॥ १९ ॥

श्मशानं भस्म केशांश्च नदीं शुष्कां भुजंगमान् ।

पश्येत्स्वप्नदशायां यस्तस्य मृत्युर्गृहं गतः ॥ २० ॥

कृष्णैर्विकेशैः पुरुषैः स्वप्ने यः पीडितः पुमान् ।

पाषाणैस्ताड्यते यस्तु मृत्युस्तस्य गृहं गतः ॥ २१ ॥

आदित्योदयवेलायां प्रत्यक्षं यस्य वै शिवाः ।

क्रोशन्त्यभिमुखा ह्येत्य मृत्युस्तस्य गृहं गतः ॥ २२ ॥

भयकम्पादयो यस्य भूयो भूयो भवन्ति च ।

शोकमोहौ सदा यस्य मृत्युस्तस्य गृहं गतः ॥ २३ ॥

निर्जला यस्य जिह्वा तु दन्तघर्षस्तु यस्य च ।

हृदये यस्य वै वह्निर्मृत्युस्तस्य गृहं गतः ॥ २४ ॥

चक्षुरेकं स्रवेद्यस्य कर्णौ स्थानाच्च भ्रश्यतः ।

यस्य नासा च वक्रा स्यान्मृत्युस्तस्य गृहं गतः ॥ २५ ॥

यस्य जिह्वा च कृष्णा स्यात्सुमुखं दुर्मुखं भवेत् ।
 गण्डे च कृष्णे रक्ते वा मृत्युस्तस्य गृहं गतः ॥ २६ ॥
 मुक्तकेशो हसन्गायन्नृत्यन्गच्छति दक्षिणाम् ।
 दिशं स्वप्नेऽस्य मृत्युः स्यादीदृशस्वप्नदर्शिनः ॥ २७ ॥
 श्वेतभूतास्तथा श्वेता अश्वाः श्वेततरा अपि ।
 वहन्ति याम्यदेशे यं तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥ २८ ॥
 उष्ट्रासभसंयुक्तं रथमारुह्य दक्षिणे ।
 स्वप्ने गच्छति यो मर्त्यस्तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥ २९ ॥
 घोषं न शृणुयात्कर्णे ज्योतिर्नेत्रे न पश्यति ।
 श्वप्ने यो निपतेत्स्वप्ने तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥ ३० ॥
 ऊर्ध्वदृष्टिस्तथा रक्तकृष्णदृष्टिश्च यः पुमान् ।
 ऊष्माविहीनदेहश्च तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥ ३१ ॥
 नाभौ वा हृदये वाऽपि सुषिरं यस्य भासते ।
 यस्यात्युष्णं भवेन्मूत्रं तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥ ३२ ॥
 जाग्रत्कालेऽथवा स्वप्ने योऽदृष्टेन निहन्यते ।
 जीवनं तस्य नास्त्येव मृत्युरग्र इति स्थितः ॥ ३३ ॥
 अग्नौ यो निपतेत्स्वप्ने यो वा नष्टस्मृतिः सदा ।
 याम्यशब्दं च यो ब्रूयात्तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥ ३४ ॥
 शुक्लं प्रावरणं रक्तं कृष्णं वा यस्य भासते ।
 स्वप्ने नीलं पटं यस्य तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥ ३५ ॥
 एवमादीन्यरिष्टानि भासन्ते यस्य दुस्थितम् ।
 स भयं शोकमोहौ च त्यक्त्वैकाग्रमना दृढम् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वाराणसीं गत्वा स्नात्वा गङ्गाजले नरः ।
 दृष्ट्वा विश्वेश्वरं देवं जपेत्पञ्चाक्षरं सदा ॥ ३७ ॥
 सोमनाथेऽथवा स्नात्वा सोमतीर्थे महोदधौ ।
 सोमनाथं महादेवं दृष्ट्वा पञ्चाक्षरं जपेत् ॥ ३८ ॥
 श्रीपर्वतेऽथवा देवं दृष्ट्वा श्रीमल्लिकेश्वरम् ।
 भस्मनोद्धूत्य मन्त्रेण सदा पञ्चाक्षरं जपेत् ॥ ३९ ॥
 श्रीकालहस्तिनाथं वा सुवर्णमुखरीजले ।
 स्नात्वा दृष्ट्वा महादेवं सदा पञ्चाक्षरं जपेत् ॥ ४० ॥
 गोपर्वते तथा देवं दृष्ट्वा शक्तीश्वराभिधम् ।
 भस्मनोद्धूत्य मन्त्रेण सदा पञ्चाक्षरं जपेत् ॥ ४१ ॥
 श्रीमद्वृद्धाचले वाऽपि स्नात्वा मुक्ताजले नरः ।
 दृष्ट्वा वृद्धाचलेशानं सदा पञ्चाक्षरं जपेत् ॥ ४२ ॥
 श्रीमद्रामेश्वरे वाऽपि स्नात्वा तत्र महोदधौ ।
 दृष्ट्वा रामेश्वरं देवं सदा पञ्चाक्षरं जपेत् ॥ ४३ ॥
 श्रीहालास्येऽथवा देवं दृष्ट्वा हालास्यनायकम् ।
 यथाशक्ति धनं दत्त्वा सदा पञ्चाक्षरं जपेत् ॥ ४४ ॥
 वेदारण्येऽथवा स्नात्वा वेदतीर्थे महोदधौ ।
 वेदारण्याधिपं दृष्ट्वा सदा पञ्चाक्षरं जपेत् ॥ ४५ ॥
 श्रीमद्वल्मीकसंज्ञे वा क्षीरकुण्डजले नरः ।
 स्नात्वा दृष्ट्वा महेशानं सदा पञ्चाक्षरं जपेत् ॥ ४६ ॥
 गजारण्येऽथवा स्नात्वा कावेर्यामेव मानवः ।
 गजारण्याधिपं दृष्ट्वा सदा पञ्चाक्षरं जपेत् ॥ ४७ ॥

जप्येश्वरं तु वा गत्वा स्नात्वा कावेरिकाजले ।

दृष्ट्वा जप्येश्वरेशानं सदा पञ्चाक्षरं जपेत् ॥ ४८ ॥

अथवा दक्षिणावर्ते स्नात्वा कावेरिकाजले ।

दक्षिणावर्तनाथेशं दृष्ट्वा पञ्चाक्षरं जपेत् ॥ ४९ ॥

कुम्भकोणेऽथवा स्नात्वा कावेर्यामेव मानवः ।

कुम्भकोणाधिपं देवं दृष्ट्वा पञ्चाक्षरं जपेत् ॥ ५० ॥

मध्यार्जुने वा कावेर्या स्नात्वा मर्त्यः समाहितः ।

मध्यार्जुनाधिपं देवं दृष्ट्वा पञ्चाक्षरं जपेत् ॥ ५१ ॥

श्रीमद्रोवदुतीर्थे वा तथा मङ्गलवंशके ।

श्रीमदग्नीश्वराख्ये वा कोटिकाख्येऽथवा नरः ॥ ५२ ॥

आम्रतीर्थे दृतिस्थाने श्वेतारण्यसमाह्वये ।

श्रीमद्ब्रह्मपुरे वाऽपि कावेर्युदधिसंगमे ॥ ५३ ॥

स्नात्वा दत्त्वा यथाशक्ति धनं धान्यं तिलं तु वा

दृष्ट्वा महेश्वरं भक्त्या सदा पञ्चाक्षरं जपेत् ॥ ५४ ॥

अथवा मानवः शीघ्रं गत्वा व्याघ्रपुरं मुदा ।

शिवगङ्गाभिधे तीर्थे स्नात्वा दत्त्वा यथाबलम् ॥ ५५ ॥

प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा श्रीमद्ब्रह्मसभापतिम् ।

दृष्ट्वा पञ्चाक्षरं मन्त्रं सतारं सर्वदा जपेत् ॥ ५६ ॥

अस्मिन् व्याघ्रपुरे पुण्ये यो वा को वा तु मानवः ।

ममार परमा मुक्तिः सिद्धा तस्य न संशयः ॥ ५७ ॥

महापातकसंघाश्च स्थानस्यास्य प्रवेशनात् ।

नश्यन्ति दर्शनादेव मुक्तिः सिद्धा सभापतेः ॥ ५८ ॥

महाकारुणिको देवो महानन्दपरायणः ।

यत्र नृत्यति तं दृष्ट्वा मुच्यते भवबन्धनात् ॥ ५९ ॥

देशदर्शनमात्रेण विमुक्ता बहवो जनाः ।

किं पुनर्देवदेवस्य दर्शनेन सभापतेः ॥ ६० ॥

अविमुक्तादपि श्रेष्ठमिदं स्थानं न संशयः ।

अत्र नृत्यति देवेशस्तत्र देवो न नृत्यति ॥ ६१ ॥

अत्र दर्शनमात्रेण मुक्तिः सिद्धा हि देहिनाम् ।

तत्र नष्टस्य मर्त्यस्य ततः श्रेष्ठमिदं पुरम् ॥ ६२ ॥

श्रीमद्याघपुरं मुक्त्वा यो वा वाराणसीं गतः ।

तत्र नष्टोऽपि कैवल्यं प्राप्नुयान्नैव मानवः ॥ ६३ ॥

पार्वती परमा शक्तिः श्रीमद्याघपुरे सदा ।

प्रकाशते हि विद्याभिः संवृता करुणाबलात् ॥ ६४ ॥

सर्वविद्यालया देवी यत्रातीव प्रकाशते ।

खलु तत्र परा मुक्तिरतः श्रेष्ठमिदं पुरम् ॥ ६५ ॥

अतः समस्तं परिवर्ज्य सत्वरं समस्तदोषस्य

निवृत्तिसिद्ध्ये । इदं तु मुख्यं पुरमाप्नुयान्नरः

शिवप्रसादेन हि तत्र मुच्यते ॥ ६६ ॥

इति श्रीस्कान्दपुराणे सूतसंहितायां चतुर्थे यज्ञवैभवखण्डे

मृत्युसूचकविवरणं नाम षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

इति श्रीस्कान्दपुराणे सूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां चतुर्थे यज्ञवैभवखण्डे

मृत्युसूचकविवरणं नाम षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

अथ सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ।

४७. अवशिष्टपापस्वरूपकथनम् ।

सूत उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि पापस्याकरणाय तु ।
भोगावशिष्टपापानां लक्षणं मुनिसत्तमाः ॥ १ ॥
ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात्सुरापः श्यावदन्तकः ।
स्वर्णापहारी कुनखी दुश्कर्मा गुरुतल्पगः ॥ २ ॥
परिवादरतः पङ्गुरन्धश्च बधिरस्तथा ।
अनुकीर्तनकृन्मर्त्यः खरस्वामी भवेत्सदा ॥ ३ ॥
गुरुनिन्दापरो नित्यमपस्मारी निरन्तरम् ।
भगंदरी गुरोराज्ञाभङ्गकारी न संशयः ॥ ४ ॥
गुरुमात्सर्यकृन्मर्त्यो विट्क्रिमिः स्यान्न संशयः ।
गुर्ववज्ञापरस्तद्वच्छिवद्रोही तथा भवेत् ॥ ५ ॥
गुरोः शुश्रूषणेऽसक्तो दुष्प्रज्ञः स्यात्तु मानवः ।
विष्णुद्रोही नरः साक्षात्कृकलासत्वमाप्नुयात् ॥ ६ ॥
यो वेददूषको मर्त्यः स चण्डालो भवेत्तथा ।
वेदान्तदूषकः साक्षात्पुल्कसः स्यान्न संशयः ॥ ७ ॥
उन्मत्तो वेदविज्ञानदूषकः पुरुषाधमः ।
रजस्वलाभिगन्ता स्यादन्त्यजातिस्तु मानवः ॥ ८ ॥
अग्निदो मनुजः कुष्ठी गरदश्च तथैव च ।

ब्रह्महत्यादिपापपरिणामरूपं क्षयरोगादिकमप्यज्ञानिनः कर्त्रात्मन एव
नाकर्तुर्ब्रह्मात्मन इति दर्शयितुमारभते—अथात इति ॥ १—२८ ॥

शस्त्रपाणिस्तथा मर्त्यो रूप्यचोरस्तु दर्दुरः ॥ ९ ॥
 कूटकृन्मुखरोगी स्यात्कूटसाक्षी तथैव च ।
 कूटकृत्यसहायश्च तदुपायप्रदोऽपि च ॥ १० ॥
 पितृमातृपरित्यागी बालत्यागी तथैव च ।
 अक्षिणरोगी भवेन्नित्यं भार्यात्यागी तु मानवः ॥ ११ ॥
 अल्पायुश्चाप्रदानेन प्रतिज्ञातस्य मानवः ।
 पत्नीबहुत्वे त्वेकस्यां रमते षण्ड एव सः ॥ १२ ॥
 अन्नापहारी मन्दाम्निर्जिह्वारोगी भवेत्तथा ।
 अग्रभुगलरोगी स्यान्मिष्टभुक्च तथैव च ॥ १३ ॥
 पञ्चयज्ञविनिर्मुक्तो विड्वराहो भवेन्नरः ।
 पर्वमैथुनकृन्मर्त्यः प्रमेही स्यान्न संशयः ॥ १४ ॥
 अभ्यागतपरित्यागी क्कदोलपिण्डको भवेत् ।
 तथाऽतिथिपरित्यागी भवेन्नात्र विचारणा ॥ १५ ॥
 स्वान्मोत्कर्षपरो नित्यं वामनः पङ्गुरेव च ।
 गोम्रश्चैव कृतघ्नश्च जात्यन्धः स्यान्न संशयः ॥ १६ ॥
 निःस्नेहकः स्वभार्यायां गलगण्डी भवेन्नरः ।
 वेश्यासेवापरो मर्त्यश्छिन्नलिङ्गो न संशयः ॥ १७ ॥
 पिशुनः पूतिवक्त्रः स्यान्नरस्ताम्रादिविक्रयी ।
 एडकाजगजाश्चादिविक्रेता व्याध एव हि ॥ १८ ॥
 ज्ञानापहारी मूकः स्यान्मन्वचोरस्तथैव च ।
 अभक्ष्यभक्षको मर्त्यो गण्डमाली भवेत्सदा ॥ १९ ॥
 रङ्गोपजीवी कुमतिर्भवेन्नात्र विचारणा ।

अन्धः पुस्तकचोरः स्यात्तथा स्याल्लेखनीहरः ॥ २० ॥
 सदा पुण्यकथाक्षेपी वक्रनासो भवेन्नरः ।
 शिष्टाचारस्य धर्मस्व दूषको राक्षसो भवेत् ॥ २१ ॥
 ज्ञानयोगगुरुद्वेष्टा वक्रास्यो देवदूषकः ।
 पुण्यकर्मप्रवृत्तस्य प्रतिषेधी किमिर्भवेत् ॥ २२ ॥
 देवद्रव्यापहारी स्यान्मनुष्यो वायुभक्षकः ।
 तटाकारामभेत्ता स्यादङ्गहीनस्तु मानवः ॥ २३ ॥
 मर्यादाभेदको दासो भवेन्नात्र विचारणा ।
 परदाराभिगामी तु वातरोगी भवेन्नरः ॥ २४ ॥
 मधुप्रमेही चोष्ट्रादिगन्ता नात्र विचारणा ।
 पतिव्रताभिगन्ता तु सूकरः स्यात्तु मानवः ॥ २५ ॥
 परापवादनिरतो व्यसनी चालसः सदा ।
 अतिपातकदोषेण भवेयुः किमयो नराः ॥ २६ ॥
 तथा पातकदोषेण विडुराहो न संशयः ।
 उपपातकदोषेण तथा श्वानः सदा नरः ॥ २७ ॥
 पातकैरपरैः क्षुद्रैर्जायन्ते क्षुद्रयोनिषु ।
 महापातकपूर्वैश्च पातकैरखिलैः सदा ॥ २८ ॥

स्वस्वरूपपरिज्ञानादिति । कर्तृत्वभोक्तृत्वादिचञ्चलसंसारधर्मरहितं सच्चिदानन्दा-
 खण्डैकरसं स्वप्रतिष्ठमद्वितीयं परब्रह्म हि स्वात्मनः पारमार्थिकं स्वरूपं तस्यापरि-
 ज्ञानादन्तःकरणादिधर्मितादात्म्याध्यासेन तद्धर्माणां कर्तृत्वभोक्तृत्वादीनामप्या-
 त्मनि संसर्गाध्यासात्तत्कृतैः पातकैरपि बद्धो भवतीत्यर्थः । स्वस्वरूपपरिज्ञा-
 नादिति । स्वस्वरूपयाथात्म्यज्ञानिनस्तु कर्तृत्वभोक्तृत्वादिधर्मवदन्तःकरणता-

स्वस्वरूपापरिज्ञानाद्धध्यते खलु मानवः ।
 स्वस्वरूपपरिज्ञानात्कर्मभिर्न स बध्यते ॥ २९ ॥
 स्वस्वरूपं तु शुद्धं हि सततं सर्वदेहिनाम् ।
 स्वस्वरूपं तु चिन्मात्रं सर्वदा सर्वदेहिनाम् ॥ ३० ॥
 नैव देहादिसंघातः पटवद्दृशिगोचरः ।
 दृश्यरूपेण यद्रूपं दृश्यते देहपूर्वकम् ॥ ३१ ॥
 तदनात्मैव दृश्यत्वाद्यदित्थं तत्तथा खलु ।
 दृश्यत्वं देहपूर्वस्य संमतं सर्वदेहिनाम् ॥ ३२ ॥
 दृश्यत्वं द्रष्टृपूर्वं तु लोके दृष्टं हि चेतनैः ।
 द्रष्टुर्नास्ति हि दृश्यत्वं दृश्यत्वे द्रष्टृता न हि ।

दात्म्याध्यासस्य निवृत्तेस्तत्कृतैः पापैरपि न संश्लेष इत्यर्थः ॥ २९ ॥
 शुद्धं हीति । “आत्मद्रव्यं स्वयं शुद्धं सत्यज्ञानादिलक्षणम्” इत्यादिना
 म्वतःशुद्धेः प्राक्प्रतिपादितत्वात् । “अस्नाविरश्च शुद्धमपापविद्धम्” इत्यादि
 श्रुतेः स्वात्मनः शुद्धत्वम् । चिन्मात्रमिति । देहेन्द्रियादिसंघातस्य जाग्रदादिस-
 कलव्यवहारस्य यद्यत्प्रकाशकं साक्षिभूतं चैतन्यं तदेवाऽऽत्मनः स्वरूपमि-
 त्यर्थः ॥ ३० ॥ मात्रचो व्यावृत्तिं दर्शयति—नैवेति । दृशिगोचर इति ।
 हेतुगर्भविशेषणमेतत् । दृशिः प्रागुक्तं चैतन्यं यतस्तद्गोचरो देहादिरतः पटवदना-
 त्मेत्यर्थः । ननु दृशिगोचरत्ववद्द्रष्टृत्वमपि देहादिसंघातस्य परिदृश्यमानं कथमप-
 लपितुं शक्यत इत्याशङ्क्याऽऽह—दृश्येति । अहं मनुष्यः कृशोऽहं
 स्थूलोऽहमहं कर्ता भोक्तेत्येवं द्रष्टृरूपतया देहादेर्योऽनुभवः सोऽपि तत्संसार-
 दिविभ्रमवन्मिथ्यानुभवो दृश्यत्वहेतुना देहादेरनात्मत्वस्य घटादेरिव सिद्ध-
 त्वादित्यर्थः । हेत्वसिद्धिं परिहरति—दृश्यत्वमिति । अज्ञाः स्त्रीबालादयोऽपि
 मम देहो मन चक्षुर्ममान्तःकरणमिति द्रष्टुरात्मनः सकाशाद्देदेनैव ज्ञेयतया देहा-
 दिकं व्यवहरन्ति । तत्सर्वेषामपि तत्र दृश्यत्वं संमतमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥
 एवं दृश्यत्वहेतुना देहादेरनात्मत्वं प्रतिपाद्य द्रष्टुरात्मनस्तद्व्यतिरिक्तत्वं प्रतिपाद-

दृश्यरूपस्य कुड्यादेर्द्रष्टृता न हि दृश्यते ॥ ३३ ॥

अंशभेदेन दृश्यत्वं द्रष्टृत्वं चेति चेन्मतम् ।

अंशभेदे तु सांशत्वात्कुड्यवत्तदनात्मकम् ॥ ३४ ॥

अंशभेदेऽपि दृश्यांशः समानः कुड्यवस्तुना ।

द्रष्टृशः केवलः साक्षादात्मैव स्यान्न संशयः ॥ ३५ ॥

यति—दृश्यत्वं द्रष्टृपूर्वं त्विति । द्रष्टृसमवेतया दृशिक्रियया व्याप्यं हि दृश्यं घटादिकं तच्च स्वव्यतिरिक्तद्रष्टृपूर्वकं दृष्टं लोके । अतो देहादेरपि स्वातिरिक्तेन केनचिद्द्रष्टा भवितव्यमित्यर्थः । ननु देहातिरिक्तस्याऽऽत्मनोऽप्यहंप्रत्ययवेद्यत्वादृश्यत्वमस्ति । अतो दृश्यस्य सर्वस्य स्वव्यतिरिक्तद्रष्टृपूर्वकत्वनियमो नास्तीत्यत आह—द्रष्टुरिति । द्रष्टुरात्मनो दृश्यत्वे द्रष्टृत्वं न स्याद्द्रष्टृत्वे न दृश्यत्वं कर्मकर्तृभावविरोधप्रसङ्गात् । न ह्येकस्यैव स्वसमवेतक्रियाश्रयत्वं तद्विषयत्वं च युगपत्संभवति । अतो द्रष्टुरात्मनो दृश्यत्वं न युक्तमित्यर्थः । विपक्षे बाधकमाह—दृश्येति । यद्यात्माऽपि दृश्यः स्यात्कुड्यादेरिव तस्य द्रष्टृत्वमपि न स्यादित्यर्थः ॥ ३३ ॥ उक्तं कर्मकर्तृभावविरोधं परिहर्तुं शङ्कते—अंशभेदेनेति । द्रव्यबोधस्वरूपो हि देहातिरिक्त आत्मा तत्र द्रव्यांशेन तस्य दृश्यत्वं बोधांशेन च द्रष्टृत्वं चेति कर्तृत्वकर्मत्वयोर्व्यवस्थितत्वाद्विरोधो नास्तीत्यर्थः । तदेतन्निरस्यति—अंशभेद इति । आत्मनो निरवयवद्रव्यत्वाभ्युपगमादंशभेदकल्पने च सावयवत्वप्रसङ्गात्कुड्यादिवदनात्मत्वमेव तस्य भवेदित्यर्थः । अङ्गीकृत्यापि दूषयति—अंशभेद इति । दृग्विषयो द्रव्यात्मकस्तस्याऽऽत्मनो योऽंशः सोऽयं दृश्यत्वात्कुड्यादिसदृशोऽनात्मा दृशिधात्वर्थाश्रयभूतो योऽंशश्चिदात्मकः स एवाऽऽत्मा । अतो द्रष्टृदृश्यत्वं कदाचिन्न संभवतीत्यर्थः । नन्वन्तःकरणदेर्विविक्तं चिन्मात्रमेव ह्यन्तरात्मेति मतम् । तस्य च दृशिधात्वर्थरूपत्वेन तदाश्रयत्वानुपपत्तेर्द्रष्टृत्वं न संभवतीत्याशङ्क्याऽऽह—द्रष्टृशोऽपीति । कर्तृत्वं नाम क्रियाश्रयत्वम् । क्रिया नाम हस्तपादादिचलनानुगुणप्रयत्नविशेषः स चान्तःकरणधर्मत्वाद्विशिष्टान्तःकरणोपाधिसंबन्धवशाद्द्रष्टृशो चिन्मात्रस्वरूप आत्मन्यपि स्फटिके लौहित्यवत्कर्तृत्वावभासो निगद्यते । अतस्तद्विष-

द्रष्टृशेऽपि च कर्तृत्वमुपाधिजनितं सदा ।
 दृश्याभिव्यक्त्यपेक्षं वा न स्वतः पण्डितोत्तमाः ॥ ३६ ॥
 स्वतः कर्तृत्वमस्यापि विद्यते यदि चाऽऽत्मनः ।
 तर्हि दर्शनरूपेण परिणामी भवेद्धि सः ॥ ३७ ॥
 परिणामी न चाऽऽत्मा स्यात्सर्वथा मृत्तिकादिवत् ।
 अचित्त्वं च प्रसज्येत ततश्चिन्न हि विद्यते ॥ ३८ ॥
 चिद्विहीनं जडं नैव विभाति मुनिपुङ्गवाः ।
 स्वतः प्रकाशहीनस्य प्रकाशो नोपपद्यते ॥ ३९ ॥
 चित्प्रकाशात्मसंबन्धादपि चेत्यं न भासते ।
 तस्याभावात्ततश्चेत्यप्रतीत्या भिद्यते हि चित् ॥ ४० ॥

यात्मकं तद्द्रष्टृत्वमपि तस्मिन्नौपाधिकमित्यर्थः । पक्षान्तरमाह—दृश्याभिव्य-
 क्तीति । दर्शनमात्ररूपस्यापि साक्षिचिदात्मनः क्रियानाश्रयत्वेऽपि दृश्याभि-
 व्यक्तिहेतुत्वेनौपाचारिकमेव द्रष्टृत्वं न तु स्वाभाविकमित्यर्थः ॥ ३४—३६ ॥
 विपक्षे बाधकमाह—स्वत इत्यादिना । यद्यात्मनः स्वाभाविकं द्रष्टृत्वं स्यात्तर्हि
 तद्दर्शनक्रियासंबन्धेन तस्य परिणामित्वं स्यात् “उपयन्प्रयन्धर्मो विकरोति
 हि धर्मिणम्” इति न्यायात् । परिणामिनश्च मृदादिवदनात्मत्वं स्यात् ।
 अनात्मत्वे च घटादिवदेवाचिद्रूपत्वमपि स्यात् । तथा च न किञ्चिदपि प्रती-
 येत्यर्थः । प्रतीयते च । विपर्यये पर्यवसानमाह—चिन्न हीति । कोऽप्यर्थो
 न विद्यते न ज्ञायत इति न हि । अपि तु चित्ता सर्वमपि ज्ञायते । अतश्चि-
 न्मात्रस्याऽऽत्मनः स्वाभाविककर्तृत्वं न युक्तमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ अथ
 तस्याऽऽश्रितप्रतीयमानभेदस्यौपाधिकत्वप्रतिपादनेनैक्यमुपपादयति—चिद्विहीन-
 मित्यादिना । जडं जगत्तावच्चिद्रहितत्वान्नैव भाति । ननु यथा चिच्चिदन्तरा-
 भावेऽपि तन्निरपेक्षं भासते तद्वज्जडस्याप्यवभासः किं न स्यादित्यत आह—
 स्वत इति । स्वभावतः प्रकाशानात्मकस्य जडस्य चिन्नैरपेक्ष्येण प्रकाशो न
 युक्त इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ अथ चित्संबन्धवशाच्चेत्यप्रतीतिमाशङ्क्य निरस्यति—
 चिदिति । चित्प्रकाशस्य च स्वस्यार्थस्य च विषयविषयिभावादिलक्षणो यः

चिच्चिदेव सदा विप्रा न दृश्यैव हि केन चित् ।

या दृग्दृश्यत्वहीना सा सर्वदा भासते खलु ॥ ४१ ॥

सा कदाचिन्न भातीति यदि स्यान्मुनिपुङ्गवाः ।

तर्हि नैव विभातीति विभानं केन सिध्यति ॥ ४२ ॥

संबन्धस्तस्मादपि चेत्यप्रपञ्चस्यावभासो न युक्तः । तत्र हेतुमाह—तस्याभावादिति । तादृशस्य संबन्धस्यैवानिरूपणाद्विषयविषयिभावलक्षणसंबन्धस्य संबन्धान्तरमूलत्वात्तदनङ्गीकारेऽस्य ज्ञानस्यायमेव विषय इति नियमानुपपत्तेरवश्यं मूलभूतः संबन्धो वक्तव्यः । स च संयोगसमवायतादात्म्यादिलक्षणः । तथा च ज्ञानार्थयोस्तादृशः संबन्धो दुर्निरूप इति विषयविषयिभावोऽपि न युक्त इत्यर्थः । एवं च “ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ” इत्यादि श्रुतेस्त्वनाद्यनन्ता ब्रह्मस्वरूपभूता स्वप्रकाशा या चित्तस्यामनाद्यविद्यावशाच्चेत्यप्रपञ्चोऽध्यस्ततयैव प्रतीयत इत्यवश्यमङ्गीकर्तव्यम् । ततश्चौपाधिक एव चितो नानात्वावभास इत्याह—तत इति । यत एवं ज्ञानार्थयोः परमार्थतः संबन्धाभावस्ततश्चेत्यप्रपञ्चस्य चिद्रूपेऽध्यस्ततयैव प्रतीतिर्वक्तव्या । तथाच जलतरङ्गबुद्बुदादिनानाविधोपाधिसंबन्धवशादेकमेव चन्द्रस्वरूपं यथा भिन्नं प्रतीयते तथा स्वात्मन्यध्यस्तनानाविधचेत्योपाधिसंबन्धवशादधिष्ठानभूता चिदपि भिद्यते । अतश्चित्तो भेदप्रतीतिश्चेत्यघटपटादिभेदनिबन्धनैव न तु पारमार्थिकीत्यर्थः ॥ ४० ॥ नन्वयं घट इत्यादिज्ञानस्यापि ज्ञातो घट इत्याद्यनुव्यवसायज्ञानवेद्यत्वाच्चेत्यप्रपञ्चवदध्यस्तता किं न स्यादित्यत आह—चिच्चिदेवेति । चेत्यप्रपञ्चस्याधिष्ठानभूता या चित्सा चिदेव सर्वदा प्रकाशमानैव न तु स्वप्रतिबद्धव्यवहारे ज्ञानान्तरमपेक्षते । अतः सा केनचिदपि द्रष्टा न दृश्या यतश्चेत्यप्रपञ्चस्येवाध्यस्तत्वमाशङ्क्येतेत्यर्थः । तदेतदुपपादयति—या दृगिति । दृग्रूपा या चित्साऽऽवश्यं दृश्यत्वहीना । दृश्यत्वे हि यावत्स्वगोचरज्ञानं नोदेति तावत्पर्यन्तं न प्रतिभासते तदप्रतिभासेन विषयप्रतीतिरपि न स्यादतः सा सर्वदा ज्ञानान्तरनैरेपेक्ष्येण भासत इत्यङ्गीकरणीयम् । तथा सति यतः सर्वदा भासतेऽतो दृश्यत्वहीनेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ननु दृग्रूपस्य ज्ञानस्य चक्षुरादिसंप्रयुक्तघटविषयवै-

न भातीति विभानं तु न भातमिति चेन्मतम् ।

तर्हि भानं हि नाभातं तज्ज्ञानं भानमेव हि ॥ ४३ ॥

भानं भानान्तरेणैव न भाति द्विजपुङ्गवाः ।

भानरूपेण भानं तु सदैकं न हि तद्द्वयम् ॥ ४४ ॥

शिष्टेन भासमानस्याऽऽशुतरविनाशित्वेन क्षणान्तरेऽनवस्थानात्तस्य सर्वदा भासनमसिद्धमित्यत आह—सेति । सा दृक्कदाचिद्विषयप्रतीतिदशायां न भातीति यदि स्यात्तर्हि न भातीत्येतदपि केन साधनेन सिध्येत् । न हि चित्प्रकाशमन्तरेण कस्यचित्प्रकाशः संभवाति । अतश्चाभावगोचरं स्फुरणं तत्राप्यङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः ॥ ४२ ॥ ननु तदानीं न भातीति स्फुरणाभावः प्रतीयते कथं तदा स्फुरणस्य सद्भावो भावाभावयोर्विरोधादिति शङ्कते—न भातीति । घटादिकं वस्तु न भातीत्यज्ञानविषयतयैव ज्ञातं न तु भातमिति ज्ञानविषयतया । अतस्तस्मिन्समये निषेध्यमानस्य भानस्य कथमवस्थितिरित्यर्थः । परिहरति—तर्हीति । न भातीत्यज्ञानविषयतया भातमपि भातमेव न त्वभातम् । तत्र हेतुमाह—तज्ज्ञानमिति । ज्ञानं हि द्विविधं वृत्तिज्ञानं स्वरूपज्ञानं चेति । तत्र ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानमिति करणव्युत्पत्त्या सत्त्वपरिणामरूपचक्षुरादिसंप्रयुक्तविषयाकारान्तःकरणवृत्तिवृत्तिज्ञानम् । साविषयस्य तस्य साक्षाद्भासकं स्वरूपज्ञानं च वृत्तिज्ञानेनाविषयीकृतमज्ञाततया । अतस्तस्याज्ञातस्य भानमपि भानमेव । ज्ञातःज्ञातयोरुभयोरपि स्फुरणसाक्षित्वादित्यर्थः । अत एवोच्यते ‘ सर्वं वस्तु ज्ञाततयाऽज्ञाततया वा साक्षिचैतन्यस्य विषय एवेति ’ ॥ ४३ ॥ अस्य च साक्षिचैतन्यस्फुरणस्य वृत्तिज्ञानतो विशेषमाह—भानमिति । वृत्तिज्ञानं हि जडत्वात्साक्षिचैतन्यरूपेण भानान्तरेणैव भाति । साक्षिरूपं भानं तु नैव भानान्तरेणापि तु स्वयमेव प्रकाशते । प्रकाशमानं हि ज्ञानमर्थस्य भासकं तत्प्रकाशनं च ज्ञानान्तरायत्तं चेत्तत्राप्येवमित्यनवस्था स्यात्ततो ज्ञानस्य ज्ञानान्तरवेद्यत्वं न संभवतीत्यर्थः । सति हि ज्ञानान्तरे तद्वेद्यत्वं ज्ञानस्याऽऽशङ्क्येत तदेव नास्तीत्याह—भानरूपेणेति । घटपटादिदृश्यभेदोपाधिना यादृशं ज्ञानं विभिन्नं प्रतीयते तदृश्य-

भातं भानं सदा स्वेन भासा भाति न चान्यतः ।

यत्स्वयं भाति तद्भानं खलु भास्यस्य भासकम् ॥४५॥

अतः सर्वस्य साक्ष्यस्य साक्षिभूतः स्वयंप्रभः ।

आत्मा साक्ष्यगतैर्धर्मैः कर्मभिर्न स बध्यते ॥ ४६ ॥

दृग्रूपं दृश्यसंबन्धमिति वक्तुं न शक्यते ॥ ४७ ॥

संबन्धस्यापि साक्ष्यत्वात्संबन्धो दृश्यवस्तुगः ।

संबन्धं परित्यज्य केवलं स्फुरणरूपेण सर्वदैकमेव न तु भिन्नम् । घटपटादि-
ज्ञानेषु स्फुरणमात्रस्याविशेषेण प्रत्यभिज्ञायमानत्वादित्यर्थः ॥ ४४ ॥ एवं भान-
स्यैकत्वेन तद्गोचरं स्फुरणान्तरं नास्ति चेत्कथं तर्हि तस्य प्रतीतिरित्यत
आह—भानमिति । प्रतीयामनं स्फुरणरूपं साक्षिचैतन्यं स्वेनैव भासा भाति न
चान्यस्मात्प्रकाशान्तरात् । श्रूयते हि “ न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं
नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनु भाति सर्वं तस्य भासा
सर्वमिदं विभाति ” इति । स्वयंप्रकाशमानस्यैव प्रकाशकत्वं लोके प्रसिद्ध-
मिति दर्शयति—यत्स्वयमिति । यत्प्रभादीपादेकं सजातीयप्रकाशान्तरनैरपे-
क्ष्येण भासते तस्य खलु लोके प्रकाशकत्वं दृष्टम् । अतो ज्ञानं ज्ञानान्तरनैरपे-
क्ष्येण स्वयंप्रकाशमानमेव सद्भास्यं विषयं प्रकाशयेत् । तस्य ज्ञानान्तरवेद्यत्वेऽ-
नवस्थाप्रसक्तेः । ये तु चक्षुरादिवान्निर्लीनमेव विज्ञानं विषये ज्ञाततारूपं फलं
जनयतीति वर्णयन्ति तैरपि विषयस्फुरणरूपा ज्ञातता स्वप्रकाशत्वेनैष्टव्या ।
तथा सति सर्वे चक्षुरादिकरणजन्याऽस्तु कृतमन्तर्गडुना ज्ञानेन ॥ ४५ ॥
एवमद्वितीयस्वप्रकाशचिन्मात्ररूपत्वमात्मनः प्रसाध्य सर्वसाक्षितया साक्ष्या-
ननुप्रविष्टस्य प्रतिज्ञातं साक्ष्यगतकर्मसंबन्धाभावं निगमयति—अत इति ॥ ४६ ॥
दृग्रूपस्य तस्य पुनरपि कर्मसंबन्धमाशङ्क्य निरस्यति—दृगिति । दृश्यसंबन्धा-
पेक्षो हि तथाविधस्याऽऽत्मनो दृग्व्यपदेशः । तथा तत्कर्मापि हि दृश्यामिति
तेन सह दृग्रूपस्य संबन्धोऽवश्यं भावीति न शक्यते वक्तुम् । संबन्धिद्वयघ-
टितो हि धर्मः संबन्धस्तस्य च दृग्रूपत्वे दृग्रूपसंबन्धिनोऽनतिरिक्तत्वात्संबन्धत्व-
मेव ह्यीयते । दृश्यरूपत्वेऽपि दृश्यलक्षणसंबन्धिकोटिनिक्षिप्तत्वात्संबन्धित्वमेव

दृश्यभूतस्य रज्ज्वादेः खलु दृष्टस्तु संगमः ॥४८॥
 असङ्गो ह्ययमित्येवं ब्रवीति च परा श्रुतिः ।
 तस्मादात्मा तु चिद्रूपः कर्मभिर्न स बध्यते ॥ ४९ ॥
 चिद्रूपस्याऽऽत्मनः साक्षाद्ब्रह्मतामाह हि श्रुतिः ।
 ब्रह्मणः कर्मसंबन्धाभावं चाऽऽह परा श्रुतिः ॥ ५० ॥
 तथा सति कथं सोऽयं कर्मभिर्बध्यते बुधाः ।
 तस्मादात्मा स्वमोहेन संसारीव प्रकाशितः ॥ ५१ ॥
 वर्णाश्रमवयोवस्थाविशेषानात्मविभ्रमात् ।
 अध्यस्याशेषवेदानां नियोज्यः स्यान्न च स्वतः ॥ ५२ ॥

न तु संबन्धरूपतेत्यर्थः । दृश्यस्य च दृशा सह संबन्धाभावः सुप्रसिद्ध इति दर्शयति—दृश्यभूतस्येति । यथा रज्ज्वादेर्दृश्यस्य दृशा सह परमार्थतः संबन्धो नास्ति । अध्यस्ततयैव प्रतीतिरिति प्राक्प्रतिपादितत्वात् ॥४७॥४८॥
 उक्तेऽर्थे श्रुतिं संवादयति—असङ्ग इति । सा च श्रुतिः—“ असङ्गो ह्ययं पुरुषः ” “ असङ्गो न हि सज्जते ” इत्यादिका । दृग्दृश्ययोर्वास्तवसंबन्धाभावादित्यर्थः ॥ ४९ ॥ एवं प्रत्यगात्मनः साक्षिचिन्मात्ररूपतया कर्मसंबन्धाभावमभिधाय ब्रह्माभिन्नतयाऽपि तत्प्रतिपादयितुं ब्रह्मणः कर्मसंबन्धराहित्यं श्रुतिप्रसिद्धमिति दर्शयति—ब्रह्मण इति । श्रूयते हि—“ स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कर्नीयान्न कर्मणा वर्धते नो कर्नीयान् ” इति ॥ ५० ॥ सोऽयमिति । पुण्यपापसंस्पर्शवैधुर्येण श्रुत्या प्रतिपादितो यः परमात्मा स एवायं साक्षिरूपेणावस्थित आत्मेति तत्त्वमस्यादिवाक्यैस्तत्तादात्म्येन प्रतिपादित इत्यर्थः । यद्येवमात्मनः कर्मसंबन्धो नास्ति तर्हि कथं तस्य संसारित्वप्रतीतिरित्यत आह—तस्मादिति । स्वमोहेनेति । स्वस्याऽऽत्मनः पारमार्थिकाद्वितीयस्वप्रकाशचिन्मात्ररूपत्वापरिज्ञानेनेत्यर्थः ॥५१॥ वर्णाश्रमेति । स्थूलदेहादितादात्म्याध्यासनिबन्धन एवाऽऽत्मनि ब्राह्मणत्वगृहस्थत्वलक्षणवर्णाश्रमादिसकलविशेषावभासः । अध्यस्येति । ब्राह्मणत्वाद्यध्यासादित्यर्थः । अशेषवेदाना-

अज्ञानादन्यथा ज्ञानं मनुष्यत्वादिमानयम् ।

आत्मा तु परमात्माऽपि कर्मभिर्बध्यतेऽवशः ॥ ५३ ॥

कर्मभिर्व्यवहारे तु बद्धोऽपि स्वीयमायया ।

वस्तुतः परमात्माऽयं खलु तैर्न निबध्यते ॥ ५४ ॥

स्वात्मनः सर्वसाक्षित्वं देहादेर्व्यतिरिक्तताम् ।

ब्रह्मत्वं च श्रुतेर्ज्ञात्वा कर्मभिर्न हि बध्यते ॥ ५५ ॥

सर्वसाक्षिणमात्मानं वर्णाश्रमविवर्जितम् ।

ब्रह्मरूपतया पश्यन्मुच्यते भवबन्धनात् ॥ ५६ ॥

अतः स्वात्मापरिज्ञानाद्देहेऽहंभावमाश्रितः ।

मिति । 'ब्राह्मणो बृहस्पतिसवेन यजेत राजा राजसूयेन यजेत इत्यादीनामित्यर्थः ॥ ५२ ॥ अज्ञानादन्यथा ज्ञानमिति । अविद्या हि द्विविधा । विक्षेपशक्तिरावरणशक्तिश्चेति । तत्राऽऽवरणशक्त्या नीलपृष्ठत्रिकोणत्वादिवदात्मनो विशेषरूपस्य ब्रह्मात्मत्वस्याऽऽवरणात् । विक्षेपशक्त्या रजतादिवन्मिथ्याभूतस्य मनुष्यत्वादेरुपस्थापनाच्चेत्यर्थः । अवश इति । देहादितादात्म्याभिमानवतस्तत्कृतपुण्यपापपारवश्यमेव न तु स्वातन्त्र्यमित्यर्थः ॥ ५३ ॥ परमात्मनोऽपि जीवभावापन्नस्योक्तरीत्या कर्मपारवश्यं चेत्कृतमात्मनः परमात्मत्वज्ञानेनेत्यत आह—कर्मभिरिति । व्यवहारदशायां स्वात्मनः कर्मसंबन्धं गायामयत्वेन साक्षात्कुर्वतः परमात्मनो वास्तवो बन्धलेशोऽपि नास्तीत्यर्थः ॥ ५४ ॥ कथं तर्ह्यज्ञानाज्जीवभावमापन्नस्य तस्य कर्मपारवश्यनिरास इति तत्राऽह—स्वात्मन इति । प्रत्यगात्मनो देहादिव्यतिरिक्तत्वं साक्षिचिन्मात्ररूपत्वमुक्तयुक्तिभिर्निश्चित्य तस्य ब्रह्मरूपत्वमहं ब्रह्मास्मीत्यादि श्रुतिमुखाद्गुरूपदेशेन ज्ञात्वेत्यर्थः । परोक्षस्य ब्रह्मात्मज्ञानस्यापरोक्षसंसारभ्रमनिवर्तकत्वाभावेऽपि कर्मबन्धनिवर्तकत्वं प्राक्प्रतिपादितम्—“ परोक्षं ब्रह्मविज्ञानं शाब्दं देशिकपूर्वकम् ” इत्यादिना ॥ ५५ ॥ पश्यन्निति । यस्तूदीरितं ब्रह्मात्मत्वं मनननिदिध्यासनाभ्यामसंभावनाविपरीतभावनानिरासेन साक्षात्करोति स तु साक्षात्कारसमय एव कारणभूतस्या-

करोति सर्वशास्त्रोक्तं न ज्ञानी न हि संशयः ॥ ५७ ॥

ईदृशी परमा विद्या शंकरी भवनाशिनी ।

प्रसदादेव जन्तूनां शक्तेरेव हि जायते ॥ ५८ ॥

वागुद्भूता परा शक्तिर्या चिद्रूपा पराभिधा ।

वन्दे तामनिशं भक्त्या श्रीकण्ठार्धशरीरिणीम् ॥ ५९ ॥

इच्छासंज्ञा च या शक्तिः परिपूर्णशिवोदरा ।

वन्दे तामादरेणैव ममेष्टफलदायिनीम् ॥ ६० ॥

ज्ञानस्य निवृत्तेस्तत्कार्यभूतात्संसारबन्धादपि तदैव मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥
 एवं ब्रह्मात्मत्वज्ञानमतः कर्मसंबन्धाभावात्कर्मकाण्डविहितमाग्निहोत्रादिकं सर्वं
 देहादितादात्म्याध्यासवत् एवेत्युपसंहरति—अत इति ॥ ५७ ॥ शक्तेरेव
 हीति । एवकारोऽन्ययोगव्यावृत्त्यर्थः । संविद्रूपिण्याः परशक्तेरेव नान्यस्या
 देवताया इत्यर्थः । प्रसादादेवेत्येवकारस्त्वयोगव्यावृत्तिपरः । शक्तेः प्रसदे
 सत्येव परविद्योत्पत्तिर्नासतीत्यर्थः । शक्तिप्रसादाद्ब्रह्मत्वलाभश्च तलवकारो-
 पनिषद्याम्नायते—“तस्मिन्नेवाऽऽकाशे द्वियमाजगाम बहुशोभमानामुमां
 हैमवतीं तां होवाच किमेतद्यक्षमिति ब्रह्मेति होवाच ” इति ॥ ५८ ॥
 अतस्तत्प्रसादहेतुभूतं स्तोत्रमारमते—वागित्यादिना । या संविद्रूपिणी परमा
 शक्तिः सैव शब्दरूपेण विवर्तमाना प्रथमं पराख्याऽऽविर्भूता बिन्दुस्फोटनो-
 द्भूतात्सर्वत्रासावनुस्यूतशब्दः प्राणिनामर्थविविक्षाहेतुकप्रयत्नजनितपवनसंबन्ध-
 हेतूनां मूलाधारेऽभिव्यक्तो निष्पन्दः परा वागित्युच्यते । उक्तं ह्याचार्यैः—
 “मूलाधारात्प्रथममुदितो यस्तु भावः पराख्यः” इति । तां विशिनष्टि—श्रीक-
 ण्ठेति । श्रीकण्ठादिन्यासे ह्यकारमूर्तिः श्रीकण्ठः । अकारस्य सर्ववागात्मकत्वम् ।
 ‘अकारो वै सर्वा वाक्सैषा स्पर्शोष्मभिर्व्यज्यमाना बह्वी नानारूपा भवति’
 इत्यादि श्रुतेः । परा वाग्रूपा वा शक्तिः सा वैखरीरूपया सकलफलात्मिकाऽतः
 सा सर्ववागात्मकत्वसाम्याच्छ्रीकण्ठस्य शक्तिभूतेत्यर्थः ॥ ५९ ॥ इच्छा-
 संज्ञेति । सैव परा शक्तिरिष्टमाणसकलजगत्क्षणशक्त्या विशेषनिरूपिता
 सर्वाच्छाशक्तिरित्युच्यते । सा विशेष्यते परिपूर्णोति । परिपूर्णोनाप्यनन्तशिवस-

शक्तिर्या परमा साक्षाद्बीजभूताऽखिलस्य च ।

वन्दे तामनिशं भक्त्या नकुलीशशिवान्विताम् ॥ ६१ ॥

ऊर्ध्वरूपाऽप्यधोरूपा तथाऽधस्थाऽपि मध्यगा ।

मध्यरूपाऽपि चान्तःस्था या तां वन्दे वरप्रदाम् ॥ ६२ ॥

विन्यासैर्वर्णसंकृतैर्विश्वविद्यालयात्मना ।

विद्योतमाना या वाचि वन्दे तामादरेण तु ॥ ६३ ॥

त्यज्ञानादिलक्षणेन तेन सहितमुदरं यस्याः सा तथोक्ता । जपाकुसुमरागेण स्फटिकवत्स्वप्रकाशपरशिवचैतन्येन व्याप्त्यर्थः । एवं ह्यकारस्य श्रीकण्ठादिन्यासे शक्तिमूर्तिः ‘ पूर्णोदरि च विरजा तृतीया शाल्मली तथा ’ इत्याचार्यैरुक्तत्वात् । यतः इयमिच्छाशक्तिरतः स्तोतुरिष्टं फलं दातुं शक्तेत्यर्थः ॥ ६० ॥ बीजभूतेति । प्रस्तसमस्तप्रपञ्चा पुनरुत्पत्त्यमानस्य सर्वस्य जगतः साक्षाद्बीजतया परमा चिच्छक्तिस्तामिति संबन्धः । नकुलीशशिवान्वितामिति । श्रीकण्ठादिन्यासे नकुलीशो नाम हकारमूर्त्याकारात्मनाऽवस्थितेन नकुलीशाख्येन शिवेन सहिता विश्वजननसमर्था बीजात्मिका संविद्रूपिणी शक्तिर्हकारवाच्या प्रकृतिः ‘ अथ संज्ञा भवेद्व्याप्य विश्वम् ’ इत्याचार्यैरुक्तत्वात् । अतो हकाररूपेण नकुलीशशिवेन वाच्यवाचकभावेन संबद्धामित्यर्थः ॥ ६१ ॥ ऊर्ध्वरूपेति ऊर्ध्वं कार्यप्रपञ्चस्योपरि प्रध्वंसस्योत्तरकाले वर्तमानं प्रस्तसमस्तप्रपञ्चात्मनो रूपं यस्याः सा तथोक्ता एवमूर्ध्वरूपाप्यधोरूपा कार्यप्रपञ्चस्याधस्तादुत्पत्तिकाले वर्तमानं तज्जननसमर्थकारणात्मकं रूपं यस्याः सा तथोक्ता । एवं कारणतया तथाऽधःस्थाऽपि कार्यप्रपञ्चस्याधस्थाद्वर्तमानाऽपि सैव मध्यगा प्रपञ्चस्य प्रागभावप्रध्वंसयोर्मध्यकालेऽपि व्याप्य वर्तमानाया एव चिच्छक्तेः कालत्रयव्याप्तिर्दर्शिता । अन्तस्थेति । कालव्याप्या मध्यरूपाऽपि कार्यप्रपञ्चस्यान्तस्थोपादानकारणरूपेणान्तर्वर्तमाना । यद्वा स्थावरजङ्गमात्मके स्वसृष्टे जगति स्वात्मकत्वतयाऽन्तरनुप्रविश्य स्थिता । श्रूयते हि—‘ तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् ’ इति ॥ ६२ ॥ अत्र चोर्ध्वरूपाया अधोरूपः त्वमधोरूपायास्तु मध्यरूपत्वं मध्यमाया अन्तरवस्थानं च प्रतीत्यैतद्विरुद्धं तादृशविरोधाभावं दर्शयति—विन्या-

एकधा च द्विधा चैव तथा षोडशधा स्थिता ।

द्वात्रिंशद्भेदभिन्ना च या तां वन्दे परात्मदाम् ॥ ६४ ॥

अकारादिक्षकारान्तैर्वर्णैरत्यन्तनिर्मलैः ।

अशेषशब्दैर्या भाति तामानन्दप्रदां नुमः ॥ ६५ ॥

लक्ष्मीवागादिरूपेण नर्तकीव विभाति या ।

तामाद्यन्तविनिर्मुक्तामहं वन्दे वराननाम् ॥ ६६ ॥

सैरिति । अकारादिहकारान्तवर्णपरिकल्पितैर्विन्यासैर्गद्यपद्यादिसंस्थानां विशेषैः सकलविशयतया शब्दे या विद्योतमाना तामित्यर्थः ॥ ६३ ॥ एकधा चेति । एकेनैव प्रकारेण तात्त्वोष्ठपुटभिव्यक्तवैखरिवागात्मना प्रथममवस्थिता । पुनः स्वरव्यञ्जनभेदेन द्विप्रकारं विभज्य स्थिता । पुनश्च षोडशधाऽकारादिविसर्गान्तषोडशस्वरूपेण विभज्य स्थिता । पुनरपि द्वात्रिंशद्भेदभिन्ना कायाः पञ्चविंशतिर्यादयोऽष्टौ रलयोरभेदालुकारो न पृथग्गणनीयः । क्षकारश्च संयुक्ताक्षरतया न पृथग्भूतः । हकारोऽपि मूलप्रकृतिवाचकतया सकलजगन्मूलत्वेनावस्थितो व्यष्टिरूपेण गणनां नास्तीति । अत एवोक्तं नकुलीशक्तिवान्वितामिति । अतो यादयः समावशिष्यन्ते । तथा चायमर्थः—ककारादिसकारान्तद्वात्रिंशद्व्यञ्जनात्मना विभज्यावस्थिता । इत्थं मातृकारूपेणावस्थिता या परमा शक्तिस्तामित्यर्थः ॥ ६४ ॥ अकारादीति । उक्तभेदेन भिन्नायाः शक्तेरव्यवभूता अकारादिक्षकारान्ता वर्णास्ते चात्यन्तनिर्मलाः । अमृतमयत्वात् । आधारादिषट्कमलदलेषु पातिता द्वादशान्तस्थितचन्द्रमण्डलात्सृता अमृतविन्दवोऽकारादिक्षकारान्तवर्णात्मना परिणताः । उक्तं ह्याचार्यैः—मूलाधारात्स्फुरिताडिदाभाप्रभा सूक्ष्मरूपोद्गच्छन्त्यामस्तकमणुतरा तेजसां मूलभूता ॥ सौषुम्नाध्वाचरणनिपुणा सा सवित्राऽनुबद्धा ध्याता सद्योऽमृतमथ रवेः स्वावश्येत्सार्धसोमात् ” । “ शिरसि निपतिता या विन्दुधारा सुधारा भवति लिपिमयी सा ताभिरङ्गं मुखाद्यम् ” इति । तथाविधैर्निर्मलैर्वर्णैस्तत्संस्थानभेदपदवाक्यात्मनाऽवस्थितैः शब्दैर्या शक्तिर्मातृकात्मिका भाति तामित्यर्थः ॥ ६५ ॥ नर्तकीवेति । यथा नर्तकी स्वयमेकैव सत्याहार्यनानाविधरूपेण नानाविधा

ब्रह्माद्याः स्थावरान्ताश्च यस्या एव समुद्रताः ।

यस्यामेव विलीयन्ते तस्यै नित्यं नमो नमः ॥ ६७ ॥

महदादिविशेषान्तं जगदस्याः समुद्रतम् ।

यस्यामेव लयं याति वन्दे तामम्बिकामहम् ॥ ६८ ॥

गुरुमूर्तिधरां गुह्यां गुह्यविज्ञानदायिनीम् ।

गुह्यभक्तजनप्रीतां गुहायां निहितां नुमः ॥ ६९ ॥

य इदं पठते स्तोत्रं संध्ययोरुभयोरपि ।

सर्वविद्यालयो भूत्वा स याति परमां गतिम् ॥ ७० ॥

इति जनहितमेतत्प्रोच्य देव्याः प्रसादा-

द्गुरुगुरुमखिलेशं भक्तिपूर्वं प्रणम्य ।

मुनिगणमवलोक्य स्वानुभूत्यैव सूतः

स्वकपरशिवरूपे लीनबुद्धिर्बभूव ॥ ७१ ॥

भात्येवमेकैव परा शक्तिः परिकल्पितभेदालक्ष्मीवागादिनानाशक्त्यात्मना भार्ता-
त्यर्थः । आद्यन्तविनिर्मुक्तमिति । आदिरुत्पत्तिरन्तो विनाशस्तदृमयनिर्मुक्तां
सर्वदा वर्तमानामित्यर्थः ॥ ६६ ॥ ब्रह्माद्या इति । ब्रह्मादिस्तम्बान्तो यो
भोक्तृप्रपञ्चस्तस्य सर्वस्योत्पत्तिस्थितिलया यस्याः स्वरूपे परिकल्प्यन्ते तस्या
इत्यर्थः । श्रूयते हि—“ यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि
जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति ” इति ॥ ६७ ॥ न केवलमेव भोक्तृप्र-
पञ्चस्याधिष्ठानं भोग्यप्रपञ्चपरिकल्पनस्यापि सैवाधिष्ठानमित्याह—महदादीति ।
मृत्प्रकृतेरत्यन्तनिर्विकल्पकतया चिच्छक्तितादात्म्येन क्षीरनीरवदविभागापन्न-
त्वान्महत्तत्त्वस्य च प्रथमकार्यत्वात्तदेवाऽऽदित्वेनोपादीयते । महदहङ्कारादिषु
उपटादिविशेषान्तं भोग्यरूपं जगदस्याः परशक्तेः समुद्रतं समुद्र्यावस्थित-
मित्यर्थः ॥ ६८ ॥ गुरुमूर्तिधरामिति । शमदमादिसाधनसंपन्नविरक्तजनाजनु-
प्रहीतुं गुरुमीतरूपेणावस्थिताम् । गुह्यां रहस्यां दूरधिगमामित्यर्थः । गुह्यं

इति श्रीस्कान्दपुराणे सूतसंहितायां चतुर्थे यज्ञ-
वैभवखण्डे अवाशिष्टपापस्वरूपकथनं नाम
सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

रहस्यमद्वितीयब्रह्मात्मैकत्वविषयं वेदान्तश्रवणमननादिसावनजनितं यत्सम्यग्ज्ञानं
तद्वानुं शीलं यस्याः सा तथोक्ता । गुहायां निहितामिति । देहमध्येऽवस्थित-
हृदयकमलमध्यं गुहा तस्यां निहिताम् । तत्र विशेषतोऽभिव्यक्तमित्यर्थः ।
श्रूयते हि—“ यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् ” इति ॥६९—७१॥

इति श्रीमत्काशीविलासक्रियाशक्तिपरमभक्तश्रीमत्पद्मसूक्तपादाब्जसेवापरा-
यणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन श्रीमाधवाचार्येण विरचितायां सूत-
संहितातात्पर्यदीपिकायां चतुर्थे यज्ञवैभवखण्डेऽवशिष्टपाप-
स्वरूपकथनं नाम सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

समाप्तोऽयं यज्ञवैभवखण्डस्य पूर्वो भागः ॥

ॐ नमः ॥

श्रीः

सव्याख्यायां सूतसंहितायां यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे

ब्रह्मगीताप्रारम्भः ।

तत्र प्रथमोऽध्यायः ।

१. ब्रह्मगीतिः ।

मुनय ऊचुः—

भवता सर्वमाख्यातं संक्षेपाद्विस्तरादपि ।

इदानीं श्रोतुमिच्छामो ब्रह्मगीतामनुत्तमाम् ॥ १ ॥

सर्वविज्ञानरत्नानामाकरस्य महात्मनः ।

कृष्णद्वैपायनस्यैव भवाञ्जिष्यः सुशिक्षितः ॥ २ ॥

त्वयैवाविदितं किञ्चिन्नास्ति सत्यं प्रभाषितम् ।

यदि प्रसन्नो भगवांस्तन्नो वक्तुमिहार्हसि ॥ ३ ॥

सूत उवाच—

वक्ष्ये तामादरेणैव ब्रह्मगीतामनुत्तमाम् ।

श्रद्धया सहिता यूयं शृणुत ब्रह्मवित्तमाः ॥ ४ ॥

पुरा कल्पान्तरे देवाः सर्वे संभूय सादरम् ।

विचार्य सुचिरं कालं वेदानामर्थमुत्तमम् ॥ ५ ॥

नमः श्रीशंकरानन्दगुरुपादाम्बुजन्मने । सत्रिलाममहामोहप्राहप्रासैक-
कर्मणे ॥ एवमुपनिषदेकसमधिगम्यब्रह्मात्मैकविविज्ञानस्य निःश्रेयससाधनत्व-
मुक्तम् । एतच्च सर्वशाखासंमतामिति दर्शयितुमैतरेयतैत्तिरीयकादिसमस्तोपनि-
षदर्चस्य साकल्येन प्रतिपादिकां ब्रह्मगीतां वक्तुं मुनीनां प्रश्नमवतारयति—
भवतोति ॥ १—४ ॥ अथ तां वक्तुं पुरावृत्तमुदाहरति—पुरेति ॥ ५॥ ६ ॥

संशयाविष्टचित्तास्तु तपस्तप्त्वा महत्तरम् ।
 अभिजग्मुर्विधातारं प्रष्टुं देवा मुनीश्वराः ॥ ६ ॥
 यत्नाऽऽस्ते जगतां नाथः सर्वज्ञः सर्ववित्प्रभुः ।
 महाकारुणिकः श्रीमान्ब्रह्मा भक्तहिते रतः ॥ ७ ॥
 मेरुशृङ्गे वरे रम्ये सर्वयोगिसमावृते ।
 यक्षराक्षसगन्धर्वसिद्धाद्यैश्च सुसेविते ॥ ८ ॥
 नानारत्नसमाकीर्णे नानाधातुविचित्रिते ।
 शकुन्तसंधसंधुष्टे नानातीर्थसमावृते ॥ ९ ॥
 गुहाकोटिसमायुक्ते गिर्गिप्रस्रवणैर्युते ।
 मधुरादिरसैः षड्भिः समृद्धेऽतीव शोभने ॥ १० ॥
 तत्र ब्रह्मवनं नाम शतयोजनमायतम् ।
 शतयोजनविस्तीर्णं दीर्घिकाभिः सुसंयुतम् ॥ ११ ॥
 नानापक्षिसमायुक्तं नानामृगसमाकुलम् ।
 स्वादुपानीयसंयुक्तं फलमूलैश्च संयुतम् ॥ १२ ॥
 भ्रमद्भूमरसंछन्नसुगन्धकुसुमद्रुमम् ।
 मन्दानिलसमायुक्तं मन्दातपसमायुतम् ॥ १३ ॥
 निशाकरकरैर्युक्तं वनमस्ति महत्तरम् ।
 तत्र जाम्बूनदमयं तरुणादित्यसंनिभम् ॥ १४ ॥

सर्वज्ञः सर्वविदिति । सामान्यतः सर्वं जानातीति सर्वज्ञः । विशेषेणापि सर्वं वेत्तीति सर्ववित् । यद्वा सर्वश्चासौ ज्ञश्चेति सर्वज्ञः । सर्वजगदात्मकश्चिदेक-
 रसशरीर इत्यर्थः । एवंप्रकारः परशिव एव हि रजोगुणोपहितः सन्निखिलज-
 गत्सर्जनाय ब्रह्मा भवति । परशिवस्य चैवंप्रकारत्वमाप्नोति—“यः सर्वज्ञः

नवप्राकारसंयुक्तमशीतिद्वारसंयुतम् ।
 महाबलसमोपेतैर्द्वारपालैश्च कोटिभिः ॥ १५ ॥
 खड्गतोमरचापादिशस्त्रयुक्तैश्च रक्षितम् ।
 पुष्पप्रकरसंकीर्णं पूर्णकुम्भैश्च संयुतम् ॥ १६ ॥
 ज्वलद्दीपैः समायुक्तं पुष्पमालाविराजितम् ।
 विचित्रचित्रसंयुक्तभित्तिकोटिसुशोभितम् ॥ १७ ॥
 मुक्तादामसमायुक्तं वितानैर्मौक्तिकैर्युतम् ।
 अभ्रगामिध्वजैर्युक्तं प्रांशुतोरणसंयुतम् ॥ १८ ॥
 नृत्यगीतादिभिर्युक्तमप्सरोगणसेवितम् ।
 नानाविधमहावाद्यैर्नानातालैश्च संयुतम् ॥ १९ ॥
 मृदुमध्योग्रशब्दाढ्यं नानाकाहलसंयुतम् ।
 वेदघोषसमायुक्तं स्मृतिघोषसमन्वितम् ॥ २० ॥
 पुराणघोषसंयुक्तमितिहासरवान्वितम् ।
 सर्वविद्यारवैर्युक्तं सर्वज्ञैश्च समावृतम् ॥ २१ ॥
 अगाधजलपर्यन्तमवरोधसमन्वितम् ।
 रथकोटिसमायुक्तं कोटिकोटिगजावृतम् ॥ २२ ॥
 कोटिकोटिसहस्रैश्च महाश्वैश्च विराजितम् ।
 अस्त्रशस्त्रादिसंयुक्तैरसंख्यातबलान्वितैः ॥ २३ ॥
 असंख्यातैर्भटैर्नित्यं रक्षितं पुरमुत्तमम् ।
 अस्ति पुण्यवतां प्राप्यमप्राप्यं पापकर्मणाम् ॥ २४ ॥
 तस्मिन्नन्तःपुरे शुद्धे सहस्रस्थूणसंयुते ।
 सर्वलक्षणसंयुक्ते सर्वालंकारसंयुते ॥ २५ ॥

मृगतोरणसंयुक्ते कल्पवृक्षसमन्विते ।
 कण्ठीरवमुखैर्युक्ते षट्पदस्वनसंयुते ॥ २६ ॥
 मृदुतल्पसमोपेते रत्ननिर्मितमण्डपे ।
 देव्या चापि सरस्वत्या वर्णविग्रहया सह ॥ २७ ॥
 सर्वशब्दार्थभूतस्तु ब्रह्मा निवसति प्रभुः ।
 तत्र देवा द्विजा गत्वा ददृशुर्लोकनायकम् ॥ २८ ॥
 नानारत्नसमोपेतविचित्रमुकुटोज्ज्वलम् ।
 रत्नकुण्डलसंयुक्तं प्रसन्नवदनं शुभम् ॥ २९ ॥
 नानारत्नसमोपेतहाराभरणभूषितम् ।
 महार्हमणिसंयुक्तकेयूरकरसंयुतम् ॥ ३० ॥
 विचित्रकटकोपेतमङ्गुलीयकशोभितम् ।
 उत्तरीयकसंयुक्तं शुक्लयज्ञोपवीतिनम् ॥ ३१ ॥
 नानारत्नसमोपेतं तुन्दबन्धविराजितम् ।
 चन्दनागरुकर्पूरक्षोददिग्धतनूरुहम् ॥ ३२ ॥
 सुगन्धकुसुमोत्पन्ननानामालाविभूषितम् ।
 शुक्लवस्त्रपरीधानं तप्तजाम्बूनदप्रभम् ॥ ३३ ॥
 स्वभासा सकलं नित्यं भासयन्तं परात्परम् ।
 सुरासुरमुनीन्द्रैश्च वन्द्यमानपदाम्बुजम् ॥ ३४ ॥
 तं दृष्ट्वा सर्वकर्तारं साक्षिणं तमसः परम् ।
 महाप्रीतिसमोपेताः प्रसन्नवदनेक्षणाः ॥ ३५ ॥
 संजातपुलकैर्युक्ता विवशा गद्गदस्वराः ।

सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः" इति ॥ ७—३५ ॥ निर्मलावृतमिति । निर्मलैः

प्रकाशितसुखाब्ध्यन्तर्निमग्ना निमर्लावृतम् ॥ ३६ ॥

निरस्तनिखिलध्वान्ताः प्रणम्य वसुधातले ।

शिरस्यञ्जलिमाधाय सर्वे देवाः समाहिताः ॥ ३७ ॥

तुष्टुबुर्हृष्टमीशानं सर्वलोकपितामहम् ।

मुक्तिदं पुण्यनिष्ठानां दुःखदं पापकर्मिणाम् ॥ ३८ ॥

देवा ऊचुः—

ब्रह्मणे ब्रह्मविज्ञानदुग्धोदधिविधायिने ।

ब्रह्मतत्त्वदिदृक्षूणां ब्रह्मदाय नमो नमः ॥ ३९ ॥

कष्टसंसारमग्नानां संसारोत्तारहेतवे ।

साक्षिणे सर्वभूतानां साक्ष्यहीनाय वै नमः ॥ ४० ॥

सर्वधात्रे विधात्रे च सर्वद्वंद्वापहारिणे ।

सर्वावस्थासु सर्वेषां साक्षिणे वै नमो नमः ॥ ४१ ॥

परात्पराविहीनाय पराय परमेष्ठिने ।

परिज्ञानवतामात्मस्वरूपाय नमो नमः ॥ ४२ ॥

पद्मजाय पवित्राय पद्मनाभसुताय च ।

सनकादिदिव्ययोगिभिः परिवृतमित्यर्थः ॥ ३६—३८ ॥ ब्रह्मतत्त्वेति । ब्रह्मणः पारमार्थिकं निष्प्रपञ्चसच्चिदानन्दाखण्डैकरसरूपं साक्षात्कर्तुमिच्छतां मुमुक्षूणां प्रत्यगात्मन उक्तलक्षणब्रह्मरूपबोधकायेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ साक्षिण इति । सर्वदा सर्ववस्तूनां साक्षिणे साक्ष्याननुप्रविष्टेन स्वरूपचैतन्येन भासकायेत्यर्थः । साक्ष्यहीनायेति । परमार्थोपाधावज्ञानतत्कार्यस्य साक्ष्यस्याभावात्ताद्विहीनः ॥ ४० ॥ सर्वधात्र इति । सर्वस्य जगतां धारयित्रे । विधात्रे निर्मात्र इत्यर्थः । सर्वावस्थास्त्विति । सर्वेषां प्राणिनां जाग्रदादिसर्वावस्थासु साक्षिचैतन्यरूपेणावस्थितायेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ परात्पराविहीनायेति । महदादिभूतभौतिकादिकार्या-

पद्मपुष्पेण पूज्याय नमः पद्मधराय च ॥ ४३ ॥
 सुरज्येष्ठाय सूर्यादिदेवतातृप्तिकारिणे ।
 सुरासुरनरादीनां सुखदाय नमो नमः ॥ ४४ ॥
 वेधसे विश्वनेत्राय विशुद्धज्ञानरूपिणे ।
 वेदवेद्याय वेदान्तनिधये वै नमो नमः ॥ ४५ ॥
 विधये विधिहीनाय विधिवाक्यविधायिने ।
 विध्युक्तकर्मनिष्ठानां नमो विद्याप्रदायिने ॥ ४६ ॥
 विरिञ्चाय विशिष्टाय विशिष्टार्तिहराय च ।
 विषण्णानां विषादाब्धिविनाशाय नमो नमः ॥ ४७ ॥
 नमो हिरण्यगर्भाय हिरण्यगिरिवर्तिने ।
 हिरण्यदानलभ्याय हिरण्यातिप्रियाय च ॥ ४८ ॥
 शतानन्दाय शान्ताय शांकरज्ञानदायिने ।
 शमादिसहितस्थैव ज्ञानदाय नमो नमः ॥ ४९ ॥
 शंभवे शंभुभक्तानां शंकराय शरीरिणाम् ।
 शांकरज्ञानहीनानां शत्रवे वै नमो नमः ॥ ५० ॥
 नमः स्वयंभुवे नित्यं स्वयंभुब्रह्मदायिने ।
 स्वयं ब्रह्मस्वरूपाय स्वतन्त्राय परात्मने ॥ ५१ ॥
 द्रुहिणाय दुराचारनिरतस्य दुरात्मनः ।
 दुःखदायान्यजन्तूनामात्मदाय नमो नमः ॥ ५२ ॥

पेक्षया परं तस्मादपि परमव्यक्तं मायापरपर्यायं तद्रहितायेत्यर्थः ॥ ४२-४४ ॥
 विश्वनेत्रायेति । विश्वस्य सर्वस्य नेत्रवत्प्रकाशकायेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ विधिही-
 नायेति । विधिर्विधाताऽन्यो यस्य नास्ति स तथोक्तः ॥ ४६-४८ ॥ शता-

वन्द्यहीनाय वन्द्याय वरदाय परस्य च ।
 वरिष्ठाय वरिष्ठानां चतुर्वक्त्राय वै नमः ॥ ५३ ॥
 प्रजापतिसमाख्याय प्रजानां पतये नमः ।
 प्राजापत्यविरक्तस्य नमः प्रज्ञाप्रदायिने ॥ ५४ ॥
 पितामहाय पित्रादिकल्पनारहिताय च ।
 पिशुनागम्यदेहाय पेशलाय नमो नमः ॥ ५५ ॥
 जगत्कर्त्रे जगद्गोप्त्रे जगद्धन्त्रे परात्मने ।
 जगद्दृश्यविहीनाय चिन्मात्रज्योतिषे नमः ॥ ५६ ॥
 विश्वोत्तीर्णाय विश्वाय विश्वहीनाय साक्षिणे ।
 स्वप्रकाशैकमानाय नमः पूर्णपरात्मने ॥ ५७ ॥
 स्तुत्याय स्तुतिहीनाय स्तोत्ररूपाय तत्त्वतः ।
 स्तोतॄणामपि सर्वेषां सुखदाय नमो नमः ॥ ५८ ॥

सूत उवाच—

एवं ब्रह्माणमादित्याः स्तुत्वा भक्तिपुरःसरम् ।
 पृष्टवन्तस्तु सर्वेषां वेदानामर्थमादरात् ॥ ५९ ॥
 ब्रह्माऽपि ब्रह्मविन्मुख्याः सर्वदेवैरभिष्टुतः ।
 प्राह गम्भीरया वाचा वेदानामर्थमुत्तमम् ॥ ६० ॥
 इति श्रीस्कान्दपुराणे सूतसंहितायां यज्ञवैभवखण्डस्योपरि-
 भागे ब्रह्मगीतासु ब्रह्मगीतिर्नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

नन्दायेति । शतगुणित आनन्दो यस्य । यद्वा शतसंवत्सरं सुखेन जीवनं
 यस्य स तथोक्तः ॥ ४९—५६ ॥ स्वप्रकाशैकमानायेति । स्वप्रकाशस्व-
 रूपचैतन्यमेकमेव मानं यस्य स तथोक्तः । स्वरूपप्रकाशेनैव प्रकाशमानो न

द्वितीयोऽध्यायः ।

१. वेदार्थविचारः ।

ब्रह्मोवाच—

अवाच्य एव वेदार्थः सर्वथा सर्वचेतनैः ।

तथाऽपि वक्ष्ये भक्तानां युष्माकं शृणुताऽऽदरात् १ ।

आत्मसंज्ञः शिवः शुद्ध एक एवाद्वयः सदा ।

अग्रे सर्वमिदं देवा असीत्तन्मात्रमास्तिकाः ॥ २ ॥

तु मानान्तरगम्य इत्यर्थः ॥ ५७ ॥ स्तुतिहीनायेति । गुणिनिष्ठगुणामिधानं हि स्तुतिः । सा च परमार्थतो निर्गुणस्य न भवतीति स्तुतिहीनः ॥ ५८ ॥ वेदानामर्थमिति । समस्तैर्वेदैस्तात्पर्येण प्रतिपादितो योऽर्थः स कीदृग्भिध इति पृष्ठवन्त इत्यर्थः ॥ ५९ ॥ ६० ॥

इति श्रीमाधवाचार्येण विरचितायां तात्पर्यदीपिकायां यज्ञवैभवखण्डस्यो-

परिभागे ब्रह्मगीतासु ब्रह्मगीतिर्नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ ब्रह्माऽपि पृष्ठं सकलवेदानामर्थं वक्तुमारभमाणस्तस्य विवक्षित-
स्याद्वितीयनिर्गुणब्रह्मस्वरूपात्मकस्य वेदार्थस्याभिधावृत्त्यविषयत्वं तावदाह—
अवाच्य इति । उक्तविधब्रह्मलक्षणो यो वेदार्थः सोऽयं शब्देन सर्वप्रकारे-
णाप्यभिधावृत्त्या प्रतिपादयितुमशक्य एव । तस्य निर्गुणत्वेन तत्र जाति-
गुणक्रियादीनां शब्दप्रवृत्तिनिमित्तानामभावात् । अत एव श्रुतिस्तस्य बागगो-
चरत्वं दर्शयति—“यतो वाचो निवर्तन्ते” इति । तथाऽपीति । एवमभि-
धावृत्त्यविषयत्वेऽपि लक्षणावृत्त्या प्रतिपादयिष्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥ तत्र ताव-
द्वेदस्य प्राथम्यात्तदीयोपनिषत्प्रतिपाद्यमर्थं वक्तुकाम एष पन्था इत्यादि-
सगुणभागस्य चित्तैकाग्र्यादिजननद्वारा निर्गुणभागशेषत्वादन्वशेषतया स्वा-
तन्त्र्येण फलवद्ब्रह्मात्मैकत्वाविज्ञानजनकस्य “आत्मा वा इदमेक एवाग्र
आसीत्” इत्यादिनिर्गुणभागस्यैवार्थं संगृह्णाति—आत्मसंज्ञ इत्यादिना ।
तत्र जलविकारस्य तरङ्गबुद्बुदादेर्वस्तुतः कारणजलस्वरूपानतिरेकवन्नामरूप-
विकारात्मककार्यप्रपञ्चस्यापि कारणभूताद्वितीयात्परमेश्वरादव्यतिरिक्तत्वं सा-

ततो नान्यन्मिषट्किचित्स पुनः कालपाकतः ।

प्राणिनां कर्मसंस्कारात्स्वशक्तिगतसत्त्वतः ।

म ऐक्षत जगत्सर्वं नु सृजा इति शंकरः ॥ ३ ॥

धायितुं तत्सकाशाः सृष्टिराम्नायते । “ आत्मा वा इदमेक एवाप्र आसीन्नान्य-
त्किंचन मिषत्स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति स इमाल्लोकानसृजत ” इत्यस्याः
श्रुतेरर्थं ब्रूते—आत्मेति । आप्रोत्युपादानकारणतया स्वकार्यभूतं सर्वं जगदन्त-
र्बहिश्च व्याप्नोतीत्यात्मा । उक्तं हि—“ यच्चाऽऽप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विष-
यानिह । यच्चास्य संततो भावस्तस्मादात्मेति गीयते ” इति । स चाऽऽत्मसंज्ञः
सच्चिदानन्दलक्षणः पराशिव एव न तु प्रधानं परमाण्वादिकं वा पराभिमतम् ।
तस्याचेतनत्वेनानात्मत्वात् । यतोऽयं शिवोऽत एव शुद्धः अशुद्धेः कर्मसंबन्ध-
हेतुकत्वाद्भगवति तस्मिन्स्तत्संबन्धस्य च प्रागेव निरस्तत्वात् । उक्तं हि—
“ ब्रह्मणः कर्मसंबन्धाभावं चाऽऽह परा श्रुतिः ” इति । तस्याद्वय इति
विशेषणं न विजातीयभेदनिरासः । एवकारेण सजातीयान्तरनिरासः । एक
इति स्वगतभेदनिरासः । सृष्टिप्राक्कालवत्सृष्ट्युत्तरकालमपि निर्विकारतया तस्य
परमेश्वरस्येदृशप्रपञ्चमिति द्योतयितुं सदेति विशेषणम् । अग्रे सृष्टेः
प्राक्काल इदं परिदृश्यमानं नामरूपात्मकं सर्वं जगदुक्तलक्षणात्मस्वरूपमे-
वाऽऽसीत् । अव्याकृतात्मना तत्स्वरूप एव लीनमासीदित्यर्थः ॥ २ ॥
मात्रचो व्यवच्छेद्यं दर्शयति—तत इति । ततस्तस्मादात्मस्वरूपादन्यन्नामरू-
पात्मना पृथग्भूतं मिषत्स्फुरत्प्रकाशमानं किमपि वस्तु नाऽऽसीदित्यर्थः । एवं
कारणात्मना सद्भावप्रतिपादनादसदेव कार्यमुत्पद्यत इति पक्षो निरस्तः ।
नन्वेवमसङ्गोदासीनस्य स्वप्रतिष्ठस्याद्वितीयस्याशरीरस्याऽऽत्मनः स्रष्टव्यपर्यालो-
चनरूपमीक्षणं कथं संभवतीत्याशङ्क्याऽऽह—स पुनरिति । अतीतकल्पसं-
चितानि प्राणिकर्माणि स्वकारणभूतमायया सह संहृतिसमये पराशिवस्वरूपे
वासनाशेषतया प्रलीनानि कालवशात्पच्यन्ते स्वफलप्रदानोन्मुखलक्षणमतिशयं
प्राप्नुवन्ति । तस्माच्च कालकृतात्पाकात्स्रष्टुः परमेश्वरस्य सिसृक्षाहेतुभूतः कर्म-
जनितोऽपूर्वावान्तरपर्यायः संस्कार उद्बुध्यते उद्बुद्धाच्च तस्मात्स्वस्य पराशिवस्य या

म पुनः सकलानेतान्लोकानात्मयशक्तितः ।

यथापूर्वं क्रमेणैव सुरा असृजत प्रभुः ॥ ४ ॥

शक्तिस्त्रिगुणा माया तत्र रजस्तमोभ्यामसंसृष्टं यद्विशुद्धं सत्त्वं तस्माद्धेतोस्तदु-
पाधिबलात्सिसृक्षारूपमीक्षणं जायत इत्यर्थः । कथमीक्षितवानिति तदुच्यते
नामरूपात्मकं यदिदं सर्वं जगदेतावन्तं कालं विलीनमासीत्तन्नु सृजा इति ।
नुशब्दो वितर्के । तत्सृजा इति किमित्येवंरूपेणेक्षितवानित्यर्थः । अत्र सर्वं
जगदिति वदता लोकान्नु सृजा इति भौतिकलोकसृष्टिप्रतिपादिकायाः श्रुते-
राकाशादिभूतसृष्टिरपि विवाक्षिता । सा तूपसंहारन्यायेय सिद्धेति प्रयोजना-
भावान्न पृथगुक्त्यभिप्रायो वर्णितः ॥ ३ ॥ एवमीक्षणानन्तरं किं कृतवानिति
तत्राऽऽह—स पुनरिति । “अम्भो मरीचीर्मरमापः” इति ये लोकाः श्रुत्या-
नुक्रान्तास्तानेतान्सर्वान्लोकान्स परमेश्वरः प्रभुः स्वतन्त्रोऽपि “सूर्याचन्द्र-
मसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्” इति श्रुतेरतीतकल्पक्रमानुसारेणैवाऽऽत्मीय-
शक्तित आत्मनश्च स्वसंबन्धिनी जगदाकारेण विवर्तमाना या त्रिगुणा माया-
शक्तिस्तद्वलात्सम्यक्सृष्टवानित्यर्थः । अम्भःप्रभृतीनां निर्वचनं च श्रुत्यैव प्रति-
पादितम् “अदोऽम्भः परेण दिवं द्यौः प्रतिष्ठाऽन्तरिक्षं मरीचयः । पृथिवी
मरो या अधस्तात्ता आपः” इति । स्वर्लोकादिसत्यलोकान्ता अम्भःशब्दवाच्या
मरीचय इत्यन्तरिक्षलोका मर इति मर्याश्रितो भूलोकस्तस्याधस्तादतलाद्या स-
तापशब्दवाच्या इति तस्याः श्रुतेरर्थः । अत्र स्रष्टुरात्मनः परमेश्वरत्वमुक्तम् ।
तथात्वं च भगवद्भाष्यकारैरपि “आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात्” इत्याधिकरणस्य
प्रथमवर्णके निर्णीतम् । तथा हि—किमत्र स्रष्टृत्वेनोक्त आत्मा विराडुत परमे-
श्वर इति विशये “आत्मन आकाशः संभूतः” इति परमेश्वरकर्तृकसृ-
ष्टेराकाशादिमहाभूतविषयत्वादत्र च “स इमान्लोकानसृजत” इति भूतसृ-
ष्टिव्यतिरेकेण विराट्कर्तृकलोकसृष्टेरेवोपादानात्ताम्यो गामानयत्ताम्योऽश्वमान-
यदिति गवानयनादिशरीरधारिव्यवहारदर्शनादेक एवेत्यद्वितीयत्वावधारणस्य च
स्वविकारप्रपञ्चापेक्षया व्युत्पत्तेर्विराडेवात्र स्रष्टृत्वेनोक्त आत्मेति प्राप्तेऽभि-
धीयते । उपरिष्ठादि पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतीषीत्यादिना महाभूतैः

तं हरं केचिदिच्छन्ति केचिद्विष्णुं सुरोत्तमाः ॥ ५ ॥

केचिन्मामेव चेच्छन्ति केचिदिन्द्रादिदेवताः ।

केचित्प्रधानं त्रिगुणं स्वतन्त्रं केवलं जडम् ॥ ६ ॥

अणवः केचिदिच्छन्ति शब्दं केचन मोहिताः ।

क्षणप्रध्वंसिविज्ञानं केचन भ्रान्तचेतसः ॥ ७ ॥

सह सर्वं कार्यजातमनुक्रम्य सर्वं तत्प्रज्ञानेवमिति प्रज्ञाब्रह्मपरत्वश्रवणादुपक्रमे-
ऽपि महाभूतसृष्टिरूपसंहर्तव्या । तथा च भूतसृष्टिविषयत्वात्परमेश्वर एवात्र
स्रष्टा । एवं चैकत्वावधारणमपि न कदर्थितं भवति । गवाद्यानयनं तु विद्या
स्तुत्यर्थत्वान्न विरुध्यते । तथाचोक्तम्—“ आत्मा वा इदमित्यत्र विराट्स्या
दथवेश्वरः । भूतसृष्टेर्नेश्वरः स्याद्गवाद्यानयनाद्विराट् ॥ भूतोपसंहृतेरीशः स्या-
दद्वैतावधारणात् । अर्थवादो गवाद्युक्तिर्वह्मात्मत्वं विवक्षितम् ” इति ॥ ४ ॥
एवं लोकसृष्टिप्रतिपादनेन परमेश्वरस्वरूपं ताटस्थेन लक्षयित्वा श्रुत्युक्तलोक-
पालादिसृष्टेरपि स्रष्टुर्लक्षकत्वरूपस्य प्रयोजनस्यैकत्वेन गतार्थत्वादन्यस्य च
सर्वस्य “स एतमेव सीमानं विदार्य” इत्यादेः प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्मेति
ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणप्रतिपादकवाक्यशेषत्वात्सर्वं परित्यज्य कोऽयमात्मेत्यादिवाक्य-
संदर्भप्रतिपादितमर्थं वक्तुकामः “तं प्रपदाग्राभ्यां प्रापद्यत ब्रह्मेमं पुरुषं स एत-
मेव सीमानं विदार्येतया द्वारा प्रापद्यत ” इति श्रुतिबलात्पादाग्राभ्यां ब्रह्मर-
न्ध्राच्च प्रविष्टयोः क्रियाशक्तिज्ञानशक्तिलक्षणयोर्ब्रह्मणोर्मध्ये कतरः स आत्मेति
जायमानसंशयवद्वादिप्रतिपत्तेरपि तद्वेतुत्वात्तमुदाहरति—तं हरमित्यादिना ।
यः स्रष्टृत्वेनोक्त आत्मा तमित्यर्थः ॥ ५ ॥ केचित्प्रधानमिति । सांख्या हि
चेतनोपादानत्वे जगतो जडत्वानुपपत्तेस्तदनुरूपमचेतनं सत्त्वरजस्तमोगुणा-
त्मकं प्रधानमेव जगदुपादानमिति तस्यैव स्रष्टृत्वमिच्छन्ति । वेदान्त्य-
भिमतमायातो वैलक्षण्यमाह—स्वतन्त्रमिति । सा हि परमेश्वराश्रित-
तया तत्परतन्त्रा ॥ ६ ॥ अणवः केचिदिति । न्यूनपरिमाणैर्मृदवयवैराधिक-
परिमाणस्य घटादेरारम्भदर्शनात्पार्थिवादिपरमाणव एव द्व्यणुकादिप्रक्रियया
प्राप्यदृष्टवशात्सर्वं जगदारभन्त इति तार्किकाः । शब्दं केचनेति । वैयाकर-

शुभ्यमर्हं सुराः केचिन्मृताश्च विमर्शयन्तः ।

केचिन्मृतानि चेच्छन्ति विमर्शं केचन जगत्तु ॥ ८ ॥

तत्र तत्रैव तर्क्यन् प्रकृष्टं चकचकम् ।

मर्त्ये वादाः श्रुतिस्मृत्योर्विरुद्धा इति नं मतिः ॥ ९ ॥

पापिष्ठानां तु जन्तूनां तत्र तत्र सुर्ययः ।

प्राक्संसायवशादेव जायते सविगस्तिनः ॥ १० ॥

तत्रैव कालविपाकेन श्रद्धया पूज्याऽपि च ।

पुरातनेन पुण्येन देवतानां प्रसादतः ॥ ११ ॥

कालेन महता देवाः सोपानक्रमतः पुनः ।

जगत् समुद्रप्रक्षेपप्रपञ्चात्मना विवर्तत इति शब्दस्यैव कारणत्वं कर्म-
वर्त्तते इति—“अनादिनिवर्तं ब्रह्म शब्दतत्त्वं कदम्बरम् ॥ विवर्ततेऽयमक्षरेण
प्रक्षया जगतां यतः” इति ॥ ७ ॥ मृतानि चेच्छन्तीति । मृतेष्वेव शब्दे-
कस्य सर्वस्योत्पत्तिदर्शनात्तेषामेव सृष्ट्वं न तु तद्व्यतिरिक्तः कश्चित्सृष्ट्या
विद्यमान इति केषांचित्पक्षः । अपरे तु भ्रान्ता न कदाचिदनीदृशं जगदिति
सर्ग एव नास्तीति मन्यन्ते । तथा च श्रुतावपि जगत्कारणे वादिविप्रतिप-
त्तिर्दक्षिता—“कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा मृतानि योनिः पुरुष इति
विश्रयम्” इति ॥ ८ ॥ श्रुतिस्मृत्योर्विरुद्धा इति । “सोऽक्षमयत बहु
स्यां प्रजापयेषेति तदात्मानं स्वयमकुरुत” । “मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति
धर्मजय । मयि सर्वमिदं प्रोक्तं सूत्रे मणिगणा इव ॥ मयाऽप्यक्षेण प्रकृतिः
सूयते सचराचरम्” इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यां चेतनस्य परमेश्वरस्य जगदुपादा-
नादभिहितत्वयोः श्रवणात्तद्विरुद्धतया वादिविप्रतिपत्तेरप्रामाणिकत्वाच्चदेतुकः
संशयो जगत्कारणे नास्तीति सिद्धमात्मसंज्ञः शिव इति प्रतिज्ञातम् ॥ ९ ॥
नन्वेव श्रुतिस्मृतिविरोधात्साध्यादिशास्त्राणामप्रामाण्ये कथं तत्र तीर्थकाराणां
महत्सिरीषाशङ्कष तत्र महर्षी पापमेव कारणमित्याह—पापिष्ठानामित्यादिना ॥
१० ॥ ११ ॥ सोपानक्रमत इति । स्वस्वशास्त्रादात्मानात्मविवेकं सामान्येन जा-

वेदमार्गमिमं मुख्यं प्राप्नुवन्ति चिरंतनम् ॥ १२ ॥
 प्राक्संस्कारवशादेव ये विचिन्त्य बलाबले ।
 विवशा वेदमापन्नास्तेऽपि कैवल्यभागिनः ॥ १३ ॥
 वेदमार्गमिमं मुक्त्वा मार्गमन्यं समाश्रितः ।
 हस्तस्थं पाथसं त्यक्त्वा लिहेत्कूर्परमात्मनः ॥ १४ ॥
 विना वेदेन जन्तूनां मुक्तिर्मार्गान्तरेण चेत् ।
 तमसाऽपि विनाऽऽलोकं ते पश्यन्ति घटादिकम् ॥ १५ ॥
 तस्माद्वेदोदितो ह्यर्थः सत्यं सत्यं मयोदितम् ।
 अन्येन वेदितो ह्यर्थो न सत्यः परमार्थतः ॥ १६ ॥
 परमार्थो द्विधा प्रोक्तो मया हे स्वर्गवासिनः ।
 एकः स्वभावतः साक्षात्परमार्थः सदैव तु ॥ १७ ॥

नानाः सांख्यादयस्तद्विशेषप्रतिपादकमुपनिषन्मार्गं परंपरया समाश्रयन्त इत्यर्थः ॥
 १२ ॥ विचिन्त्य बलाबले इति । वेदमार्गमाश्रितास्ते स्वशास्त्रस्य वेदस्य च
 बलाबले विचार्य पुरुषबुद्धिप्रभवत्वेन स्वशास्त्रस्य दौर्बल्यमपौरुषेयत्वेन वेदस्य
 च निर्दुष्टं प्रामाण्यं निश्चिन्वानास्तत्परतन्त्राः स्वमार्गं परित्यज्य वेदमार्गमेव
 केवलमाश्रयन्ते । अतः सोपानक्रमेण तेषामपि वेदोदिता मुक्तिर्भूयसा कालेन
 सिध्यतीत्यर्थः ॥ १३—१५ ॥ तस्मादिति । यस्मादेवं मार्गान्तराणामपि
 वेदे पर्यवासनं तस्मादपौरुषेयत्वेन निर्दुष्टवेदवाक्यप्रतिपादित एवार्थः सत्यो
 न तु वेदव्यतिरिक्तेनेत्यर्थः ॥ १६ ॥ ननु वेदप्रतिपादितोऽर्थः सत्यश्चेत्क्रि-
 याकारकादिभेदभिन्नस्य जगतोऽप्यात्मवद्वेदार्थतया सत्यत्वं स्यादित्याशङ्क्य
 तस्य व्यावहारिकसत्यत्वं प्रतिपादयितुं वेदार्थस्य द्वैविध्यमाह—परमार्थ इति ।
 वेदे हि काण्डद्वयम् । तत्र ज्ञानकाण्डे सत्यज्ञानादिलक्षणो योऽर्थः प्रतिपादितः
 स एव साक्षात्परमार्थः । कर्मकाण्डप्रतिपादितस्तु स्वर्गापूर्वादिदेवतालक्षणः
 प्रपञ्चः सत्यज्ञानादिलक्षणे परमात्मन्यध्यस्तमायया परिकल्पितः । तदेतत्काण्ड-

स शिवः सत्यचैतन्यसुखानन्तस्वलक्षणः ।

अपरः कल्पितः साक्षाद्ब्रह्मण्यध्यस्तमायया ॥ १८ ॥

कल्पितानामवस्तूनां मध्ये केचन मायमा ।

परमार्थतया क्लृप्ता व्यवहारे सुरर्षभाः ॥ १९ ॥

व्यवहारे तु संक्लृप्ताः केचनापरमार्थतः ।

आकाशादि जगच्छुक्तिरूप्ये ते कथिते मया ॥ २० ॥

व्यावहारिकसत्यार्थं साक्षात्सत्यार्थचिह्ननम् ।

उभयं वक्ति वेदस्तु मार्गा नैवं वदन्ति हि ॥ २१ ॥

स्वप्नावस्थासु संक्लृप्तसत्यार्थेन समानिमान् ।

अर्थानेवाऽऽमनन्त्यन्ये मार्गा हे स्वर्गवासिनः ॥ २२ ॥

जाग्रत्काले तु संक्लृप्तसत्यार्थेन समानिमान् ।

द्वयस्य कल्पिताकल्पितविषयत्वं प्रागपि प्रपञ्चितम्—“सत्याद्वैतपरः कश्चिद्वै-
देभ्योऽपि समासतः । कल्पितद्वैतनिष्ठस्तु वेदभागोऽपरस्तथा” इति ॥ १७ ॥ १८ ॥
यद्येवं कल्पितद्वैतपरः कर्मकाण्डस्तर्हि सर्वोऽपि वेदार्थः सत्य इति नियमो न
स्यादित्यत आह—कल्पितानामिति । सर्वस्य मायापरिकल्पितत्वेनावस्तुत्वेऽ-
प्याकाशादिकं व्यावहारिकसत्यत्वेनैव परिकल्प्यते । शुक्तिरूप्यादिकं तु
व्यवहारेऽप्यसत्यतयैवेति ॥ १९ ॥ २० ॥ जगतोऽपि व्यावहारिकसत्यत्वाङ्गी-
कारान्न वेदार्थस्य सत्यत्वहानिरित्याह—व्यावहारिकेति । सति प्रमातर्यब्रह्मण्यमानं
जगद्व्यावहारिकसत्यम् । कदाचिदपि बाधविधुरं सत्यज्ञानानन्दैकरसं ब्रह्म हि
परमार्थतः सत्यम् । तदुभयं वेदः प्रतिपादयति । मार्गान्तरं तु नैवमित्यर्थः ॥
२१ ॥ किं तर्हि मार्गान्तरैः प्रतिपादितमिति तदाह—स्वप्नेत्यादिना ।
अन्ये सौगतनिर्मिता मार्गाः स्वप्नावस्थापरिकल्पितसत्यार्थसदृशाञ्जाग्रदर्थानेव
केवलं प्रतिपादयन्ति न तूक्तविधं साक्षात्सत्यमात्मानम् । अन्ये तु वैशेषिका-
दिमार्गा जाग्रदवस्थायां व्यावहारिकसत्यत्वेन मायापरिकल्पितो यो वेदान्त्यभिमत-
स्तत्सदृशान्द्रव्यगुणकर्मलक्षणानर्थानेव केवलं प्रतिपादयन्ति ॥ २२ ॥

मार्गा एवाऽऽमनन्त्यर्थान्का कथा सत्यचिद्वने ॥ २३ ॥

तस्मादेकैकया दृष्ट्या मार्गाः सत्यार्थभाषिणः ।

दृष्टयन्तरेण ते भ्रान्ता इति सम्यङ्निरूपणम् ॥ २४ ॥

चैतन्यापेक्षया चेत्यं व्योमादि सकलं जगत् ।

असत्यं सत्यरूपं तत्कुम्भकुड्याद्यपेक्षया ॥ २५ ॥

कुम्भकुड्यादयो भावा अपि व्योमाद्यपेक्षया ।

असत्याः सत्यरूपास्ते शुक्तिरूप्याद्यपेक्षया ॥ २६ ॥

जाग्रदित्युदितावस्थामपेक्ष्य स्वपनाभिधा ।

अवस्थाऽसत्यरूपा हि न सत्या हि दिवौकसः ॥ २७ ॥

अतो मार्गाणां सत्यचिद्वने पारमार्थिके वस्तुनि का कथा प्रतिपादनप्रसक्ति-
रपि नास्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥ तस्मादिति । व्यावहारिकसत्यस्य जगत् एव प्रति
पादनात्पारमार्थिकसत्यचिद्वनवस्तुनोऽप्रतिपादनाच्चेत्यर्थः । एकैकया दृष्टयेति ।
व्यावहारिकदृष्ट्या । दृष्टयन्तरेणेति । पारमार्थिकदृष्टयेत्यर्थः । भ्रान्ता इति ।
व्यावहारिकसत्यस्याऽऽकाशादिजगत् पारमार्थिकसत्यत्वेनान्यथाग्रहणात्तेषां भ्रा-
न्तत्वम् ॥ २४ ॥ ननु व्यावहारिकसत्यत्वमेव पारमार्थिकसत्यत्वम् । न
ह्येकमेव वस्तु दृष्टिभेदमात्रेण सत्यमसत्यं च भवतीत्यत आह—चैतन्येति ।
मृल्लोहादिकारणेषु सत्सु तत्र घटादिकार्यलयदर्शनात्कारणमात्रस्य सत्यत्वं
कार्यस्य चासत्यत्वं प्रसिद्धम् । तथाच कारणभूतं परशिवचैतन्यमपेक्ष्य
तत्कार्यं चेत्यं वियदादिभूतजातमसत्यम् । तच्च घटकुड्यादिलक्षणस्वकार्यस्य
कारणभूतं सत्तदपेक्षया सत्यम् ॥ २५ ॥ कुम्भकुड्यादयोऽपि स्वकारणभूत-
वियदादिमहाभूतापेक्षयाऽसत्यास्तेऽपि सत्येव प्रमातरि बाध्यमानं शुक्तिरजता-
दिकमपेक्ष्य सत्याः । सति प्रमातर्यबाध्यमानत्वात् ॥ २६ ॥ तथा जाग्रद-
वस्था स्वकाणमपेक्षयाऽसत्याऽपि सति प्रमातरि बाधविरहरूपस्वप्नावस्थावैलक्ष-
ण्यात्सत्यातामपेक्ष्य स्वप्नावस्थाऽपि सत्येव प्रमातरि बाधितत्वादसत्यैवा । एवमे-
कस्यैव वस्तुनो व्यवहारदृष्ट्या सत्यत्वं परमार्थोपाधावसत्यत्वं च न विरुध्यत

तथाऽपि स्वप्नदृष्टं तु वस्तु स्वर्गनिवासिनः ।
 सूचकं हि भवत्येव जाग्रत्सत्यार्थसिद्धये ॥ २८ ॥
 तथैव मार्गास्तु भ्रान्ता अपि वेदोदितस्य तु ।
 अर्थस्य प्राप्तिसिद्ध्यर्था भवन्त्येव न संशयः ॥ २९ ॥
 तस्माद्वेदपरा मार्गा नैव त्याज्या निरूपणे ॥
 वेदनिष्ठस्तु तान्मार्गान्कदाचिदपि न स्पृशेत् ॥ ३० ॥
 वेदनिष्ठस्तु मार्गास्तान्मोहेनापि स्पृशेद्यदि ।
 प्रायश्चित्ती भवत्येव नात्र कार्या विचारणा ॥ ३१ ॥
 एकस्यामपि तैः सार्धं पङ्क्तौ वेदैकसंस्थितः ।
 मोहेनापि न भुञ्जीत भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ ३२ ॥
 इज्यादानविवाहादिकार्यमध्ययनं श्रुतेः ।
 यदि तैर्मोहतः कुर्यात्कुर्याच्चान्द्रायणत्रयम् ॥ ३३ ॥
 धर्माधर्मादिविज्ञानं नाऽऽददीत श्रुतौ स्थितः ।
 तेभ्यो मोहादपि प्राज्ञाः श्रेयस्कामी कदाचन ॥ ३४ ॥
 वेदबाह्येषु मार्गेषु संस्कृता ये नराः सुराः ।
 ते हि पाषण्डिनः साक्षान्तथा तैः सहवासिनः ॥ ३५ ॥

इत्यर्थः ॥ २७ ॥ यद्येवं परमार्थदृष्ट्याऽसत्यस्यैव सत्यतयाऽध्यवसायान्मार्गा
 भ्रान्तास्तर्हि मिथ्याभूतानां तेषां परंपरयाऽपि कथं वेदमार्गावाप्तिद्वारा परमार्थ-
 सत्यचिद्धनपराशिवस्वरूपावाप्तिहेतुत्वमित्याशङ्क्य सदृष्टान्तमुपपादयति—तथा
 ऽपीति । यद्यपि स्वप्नावस्था मिथ्याभूता तथाऽपि स्वप्नदृष्टं वस्तु भाविनः सत्यस्य
 फलस्य सूचकं भवति । सूचकत्वं भगवता व्यासेनापि सूत्रितम् “ सूचकश्च
 हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ” इति । सा च श्रुतिरेवमाम्नाता—“ यदा कर्मसु
 काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति । समृद्धिं तत्र जानीयात् ” इति ॥ २८ ॥
 यथाचैवं तथैव मिथ्याभूता अपि मार्गा वेदप्रतिपादितस्य सच्चिदानन्दाखण्डै-

कलौ जगद्विधातारं शिवं सत्यादिलक्षणम् ।
 नार्चयिष्यन्ति वेदेन पाषण्डोपहता जनाः ॥ ३६ ॥
 वेदसिद्धं महादेवं साम्बं चन्द्रार्धशेखरम् ।
 नार्चयिष्यन्ति वेदेन पाषण्डोपहता जनाः ॥ ३७ ॥
 वेदोक्तेनैव मार्गेण भस्मनैव त्रिपुण्ड्रकम् ।
 धूलनं नाऽऽचरिष्यन्ति पाषण्डोपहता जनाः ॥ ३८ ॥
 रुद्राक्षधारणं भक्त्या वेदोक्तेनैव वर्त्मना ।
 न करिष्यन्ति मोहेन पाषण्डोपहता जनाः ॥ ३९ ॥
 लिङ्गे दिने दिने देवं शिवरुद्रादिसंज्ञितम् ।
 नार्चयिष्यन्ति वेदेन पाषण्डोपहता जनाः ॥ ४० ॥
 देवकार्यं न कुर्वन्ति पितृकार्यं विशेषतः ।
 औपासनं न कुर्वन्ति पाषण्डोपहता जनाः ॥ ४१ ॥
 पञ्चयज्ञं न कुर्वन्ति तथैवातिथिपूजनम् ।
 वैश्वदेवं न कुर्वन्ति पाषण्डोपहता जनाः ॥ ४२ ॥
 वेदबाह्येन मार्गेण पूजयन्ति जनार्दनम् ।
 निन्दन्ति शंकरं मोहात्पाषण्डोपहता जनाः ॥ ४३ ॥
 ब्रह्माणं केशवं रुद्रं भेदभावेन मोहिताः ।
 पश्यन्त्येकं न जानन्ति पाषण्डोपहता जनाः ॥ ४४ ॥
 अदक्षिणमनभ्यङ्गमधौतचरणं तथा ।
 कुर्वन्त्यनग्निकं श्राद्धं पाषण्डोपहता जनाः ॥ ४५ ॥
 एकादश्यामथाष्टम्यां चतुर्दश्यां विशेषतः ।
 उपवासं न कुर्वन्ति पाषण्डोपहता जनाः ॥ ४६ ॥

शतरुद्रीयचमकैस्तथा पौरुषसूक्तकैः ।

नाभिषिञ्चन्ति देवेशं पाषण्डोपहता जनाः ॥ ४७ ॥

चिरंतनानि स्थानानि शिवस्य परमात्मनः ।

न द्रक्ष्यन्ति महाभक्त्या पाषण्डोपहता जनाः ॥ ४८ ॥

श्रीमदक्षिणकैलासे वर्तनं श्रद्धया सह ।

वत्सरं न करिष्यन्ति पाषण्डोपहता जनाः ॥ ४९ ॥

श्रीमद्व्याघ्रपुरे पुण्ये वर्तनं भुक्तिमुक्तिदम् ।

वत्सरं न करिष्यन्ति पाषण्डोपहता जनाः ॥ ५० ॥

अन्येषु च विशिष्टेषु शिवस्थानेषु वर्तनम् ।

वत्सरं न करिष्यन्ति पाषण्डोपहता जनाः ॥ ५१ ॥

दिने दिने तु वेदान्तमहावाक्यार्थनिर्णयम् ।

आचार्यान् करिष्यन्ति पाषण्डोपहता जनाः ॥ ५२ ॥

मन्यासं परहंसाख्यं नाङ्गीकुर्वन्ति मोहिताः ।

प्रद्वेषं च करिष्यन्ति पाषण्डोपहता जनाः ॥ ५३ ॥

अन्यानि यानि कर्माणि वेदेनैवोदितानि तु ।

नाऽऽचरिष्यन्ति तान्येव पाषण्डोपहता जनाः ॥ ५४ ॥

स्मार्तान्यपि च कर्माणि यानि यानि सुरोत्तमाः ।

नाऽऽचरिष्यन्ति तान्येव पाषण्डोपहता जनाः ॥ ५५ ॥

ऊर्ध्वपुण्ड्रं ललाटे तु वर्तुलं चार्धचन्द्रकम् ।

धारयिष्यन्ति मोहेन पाषण्डोपहता जनाः ॥ ५६ ॥

शङ्खचक्रगदावज्रैरङ्कनं विग्रहे स्वके ।

मोहेनैव करिष्यन्ति पाषण्डोपहता जनाः ॥ ५७ ॥

मनुष्याणां च नाम्ना तु तेषामाकारतोऽपि च ।
 लाञ्छिताश्च भविष्यन्ति पाषण्डोपहता जनाः ॥ ५८ ॥
 बहूनोक्तेन किं वेदमर्यादाभेदनं सुराः ।
 श्रद्धयैव करिष्यन्ति पाषण्डोपहता जनाः ॥ ५९ ॥
 धीरा विशिष्टाश्च महेश्वरस्य प्रसादयुक्ताश्च महत्तमाश्च ।
 वेदोदितं केवलमेव देवा मुदा करिष्यन्ति विमुक्तिसिद्धयै ॥
 इति श्रीस्कान्दपुराणे सूतसंहितायां यज्ञवैभवखण्डस्यो-
 परिभागे ब्रह्मगीतासु वेदार्थविचारो नाम द्वितीयोऽध्यायः २

तृतीयोऽध्यायः ।

३. साक्षिशिवस्वरूपकथनम् ।

ब्रह्मोवाच—

सर्वात्मा शंकरो नाम साक्ष्येव सकलस्य तु ।

साक्ष्यभावे जगत्साक्ष्यं कथं भाति सरोत्तमाः ॥ १ ॥

करस्य परमार्थसत्यवस्तुनः सोपानक्रमेण प्राप्तिहेतवो भवन्तीत्यर्थः ॥
 २९-६० ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां चतुर्थस्य यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे
 ब्रह्मगीतासूपनिषत्सु वेदार्थविचारो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

तं हरं केचिदित्यादिना वादिविप्रतिपत्तिं निराकृत्य श्रुतिप्रसिद्ध एवा-
 ऽऽत्मा स्मृत्वेनोक्त इत्ययमर्थः प्रतिपादितः । स एव स्वसृष्टदेहेषु क्रियाश-
 क्त्यात्मना प्राणरूपेणावस्थितः “ तं प्रपदाभ्यां प्रापद्यत ब्रह्मेमं पुरुषम् ”
 इति श्रुतेः । तथा चिच्छक्तिरूपेण च ब्रह्मरन्धात्प्रविष्टः “ स एतमेव सीमानं
 विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत ” इति श्रुतेः । अनयोर्मध्ये कतरः स आत्मा यः
 प्रत्यगात्मस्वरूपत्वेन ज्ञातव्यः । स किं प्राणरूप उत चिच्छक्त्यात्मक इति

स्वतो भानविहीनं हि जगत्सर्वं चराचरम् ।
 जडताऽजडता चास्य जगतो भानंवत्तया ॥ २ ॥
 भानं विज्ञानतो जन्यमिति कैश्चिदुदीर्यते ।
 तन्न संगतमेव स्याज्जन्यं चेज्जडमेव तत् ।
 जडानामेव जन्यत्वं घटादीनां हि संमतम् ॥ ३ ॥
 विज्ञानं चापि भानस्य नैवोत्पादकमिष्यते ।
 ज्ञानस्य भानरूपेण परिणामो न सिध्यति ॥ ४ ॥

हि प्रश्नः श्रुताववतारितस्तस्योत्तरभूता “येन वा पश्यति येन वा शृणोति”
 इत्यादिका श्रुतिः । अथ तस्याः श्रुतेरर्थं वक्तुमात्मनः सर्वसाक्षित्वं साधयति—
 सर्वात्मेति । सर्वेषु शरीरेष्व्वात्मत्वेनावस्थितो यः परमेश्वरोऽसौ सर्वस्य जडप्र-
 पञ्चस्य भासकः साक्षी चिन्मात्रस्वरूप एवैष्टव्यः । विपक्षे बाधकमाह—साक्ष्य
 भाव इति । यद्यसौ चिन्मात्रस्वरूपः साक्षी न स्यात्केन तर्हि प्रकाशेन साक्ष्यं
 जगद्भासेत । अतः साक्षिरूपं भानमङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः ॥ १ ॥ साक्षिस्वरूप-
 वत्साक्ष्यस्यापि स्वत एव भानं कस्मान्न भवतीत्यत आह—स्वत इति ।
 जडं हि जगत्स्वाभाविकस्फुरणरहितम् । अतः साक्षिस्फुरणाभावे तस्य भानं न
 स्यादित्यर्थः । ननु साक्षिणोऽभावेऽपि जडं जगदजडेन ज्ञानाधारेणाऽऽत्मना
 ज्ञायत एवेत्यत आह—जडतेति । अनात्मनो जडत्वमात्मनश्चाजडत्वमित्येतदु-
 भयमप्यस्य जगतो भानवत्तयैवाधिगन्तव्यम् । यदि हि जगद्भानविषयं स्या-
 त्तदा तस्य चिद्भास्यत्वाज्जडत्वम् । यस्तु तादृशभानाश्रयः सोऽजड इति
 जडत्वाजडत्वे उभे अपि भानाधीननिरूपणे इत्यवश्यं साक्षिरूपं भानमङ्गीक-
 र्तव्यमित्यर्थः ॥ २ ॥ नन्वस्तु भानं तत्तु चक्षुरादिवदप्रकाशमानेन निलीनेन
 विज्ञानेन स्वविषये जन्यत इति भाट्टमतमाशङ्कते भानमिति । तन्निरस्यति—
 तन्नेति । यदि हि विषयस्फुरणरूपं भानं जन्यं स्यात्तर्हि मृज्जन्यघटादिवज्ज-
 न्यत्वहेतुना जडमेव स्यात् । अतो विषयवद्भानस्यापि जडत्वाविशेषात्तद्वलान्न
 तस्य स्फूर्तिसंभव इत्यर्थः ॥ ३ ॥ यत्तावदुक्तं विज्ञानेन भानं विषये जन्यत

अविक्रियत्वाज्ज्ञानस्य यदि तस्यापि विक्रिया ।
 तर्हि क्षीरादिवच्चेत्यं भवेत्तन्नैव वेदनम् ॥ ५ ॥
 तथा भानस्य विज्ञानं नैवाऽऽरम्भकमिष्यते ।
 अद्रव्यत्वादगुणत्वेन परैरङ्गीकृतत्वतः ॥ ६ ॥
 असद्रूपस्य भानस्य ज्ञानं नाऽऽरम्भकं भवेत् ।
 बन्ध्यासूनोरपि ज्ञानं तदा ह्यारम्भकं भवेत् ॥ ७ ॥
 प्रागसद्रूपभानस्य ज्ञानं नाऽऽरम्भकं भवेत् ।
 असतः प्राक्त्वपूर्वाणां विशेषाणामभावतः ॥ ८ ॥
 अतो विज्ञानजन्यत्वं नास्ति भानस्य सर्वदा ॥ ९ ॥

इति न तद्युज्यत इत्याह—विज्ञानं चेति ॥ ४ ॥ भानस्य विज्ञानं जनकमिति
 वदन्वादी प्रष्टव्यः । किं विज्ञानं भानरूपेण परिणतमुत भानस्याऽऽरम्भकमिति ।
 नाऽऽद्य इत्याह—ज्ञानस्येति । विकारिण एव क्षीरादेर्दध्यादिरूपेण परिणामो
 दृष्टः स त्वविक्रियत्वाज्ज्ञानस्य न संभवति । यदि ज्ञानस्यापि विक्रिया स्यात्तर्हि
 क्षीरादिवदेव चेत्वं भवेत् । अतो विक्रियावत्त्वे सति तस्य ज्ञानत्वमेव हीये-
 तेत्यर्थः ॥ ५ ॥ आरम्भकत्वमपि निराकरोति—तथेति । द्रव्यं हि द्रव्यान्त-
 रारम्भकम् । तन्तुपटादौ तथा दृष्टत्वात् । विज्ञानं तु न द्रव्यम् । गुणत्वेन
 परैरङ्गीकारात् । अतो भानद्रव्यस्याद्रव्येण सता ज्ञानेनाऽऽरम्भो न युक्तः ॥
 ६ ॥ असद्रूपस्येति । आरम्भवादे ह्यसदेव कार्यमुत्पद्यत इति स्थितिः । तथा
 चासद्रूपस्य भानस्य ज्ञानमारम्भकमिति न युक्तम् । यदि ह्यसदपि ज्ञानमार-
 भते तर्हि तज्ज्ञानं बन्ध्यापुत्रादेरप्यारम्भकं स्यात् । असत्त्वाविशेषादित्यर्थः ॥
 ७ ॥ ननु प्रागसतः सत्तासंबन्ध उत्पत्तिरित्यङ्गीकाराद्बन्ध्यासुतादेश्चात्यन्ता-
 सत्त्वात्कथं तदारम्भकप्रसक्तिरित्यत आह—असतः प्राक्त्वपूर्वाणामिति । प्राक्त्व-
 मत्यन्तासत्त्वमित्येवमादिभावरूपधर्मविशेषाश्रयत्वाभावात्तदाश्रयत्वे च भावत्वप्र-
 सङ्गादसतस्तत्कृतो भदो न युक्त इत्यर्थः । परिणामारम्भकत्वव्यतिरेकेणोत्पाद-
 कत्वानिरूपणाद्विज्ञानं भानस्य जनकमित्युपसंहरति—अत इति ॥ ८ ॥ ९ ॥

ज्ञानस्यापि न जन्यत्वमस्ति हे स्वर्गवासिनः ।
 उक्तन्यायेन जन्यत्वप्रतीतिभ्रान्तिरेव हि ॥ १० ॥
 भानस्यापि तथा भ्रान्तिर्जन्यत्वप्रतिभा सुराः ।
 भावत्वे सत्यजन्यत्वान्नानं नित्यं सुरोत्तमाः ॥ ११ ॥
 यज्जगद्भासकं भानं नित्यं भाति स्वतः सुराः ।
 स एव जगतः साक्षी सर्वात्मा शंकराभिधः ॥ १२ ॥
 तेन कल्पितसंबन्धादज्ञानं भाति न स्वतः ।

उक्तमर्थमन्यत्राप्यतिदिशति—ज्ञानस्येति । उक्तन्यायेनेति । यदि हि ज्ञानं
 जन्यं स्यात्तर्हि जन्यत्वहेतुना घटवज्जडमेव स्यादित्यनेन न्यायेनेत्यर्थः । ननु
 रूपादिविषयैश्चक्षुरादीन्द्रियसंप्रयोगानन्तरं रूपादिविषयज्ञानं जायमानं दृश्यते
 का तर्हि तस्य गतिरित्यत आह—जन्यत्वेति । विषयाकारपरिणताऽन्तःकर-
 णवृत्तिर्हि तत्र जन्यते । अतस्तदीयं जन्यत्वं तदवच्छिन्नचैतन्येऽपि स्फटिके
 लौहित्यादिवदवभासते । अतो भ्रान्तिरेव ज्ञाने जन्यत्वप्रतीतिरित्यर्थः ॥ १० ॥
 भानस्यापीति । घटादिविषयस्फुरणरूपस्य भानस्यापि जन्यत्वप्रतीतिभ्रान्तिरेव
 तस्याप्युत्पत्तिमद्वृत्तिज्ञानान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन तस्यैव जन्यत्वस्य तत्रा-
 ध्यवसानात् । एवं भानस्याजन्यत्वं प्रसाध्य नित्यत्वं साधयति—भावत्व इति ।
 अजन्यस्यापि प्रागभावस्यानित्यत्वदर्शनात्तद्व्यावृत्त्यर्थं विशिनष्टि—भावत्वे
 सतीति । विमतं नित्यं भावत्वे सत्यजन्यत्वादात्मवदित्यभिप्रायः ॥ ११ ॥
 एवं भानस्य नित्यत्वं प्रसाध्य तदभेदात्परमेश्वरस्य प्रतिज्ञातं साक्षिचिन्मात्ररू-
 पत्वं निगमयति—यज्जगदिति । यदेतत्सर्वं जगतो भासकं नित्यं भानं स्वभा-
 वतो भानान्तरनैरपेक्ष्येण भाति स एव सर्वस्य जगतः साक्षी द्रष्टा सर्वदेहे-
 ष्वात्मभावेनावस्थितः परमेश्वरः । यद्भानमिदं तु देशस्य न पुंसकलिङ्गत्वेऽपि स
 एवेति पुल्लिङ्गनिर्देशो विधेयापेक्षया । उक्तं हि—“ निर्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमान-
 योरेकतामापादयन्ति सर्वनामानि पर्यायेण तल्लिङ्गतामुपाददते ” इति । तादृशभा-
 नात्मको यः स एव साक्षिरूपेणावस्थितः परशिवो न तु जडरूप इत्यर्थः ॥ १२ ॥
 तस्य च नित्यस्वप्रकाशभानमात्रस्वरूपस्याज्ञानतत्कार्यरूपसर्वजगत्साक्षित्वमुप-

अज्ञानजन्यं चित्तं च रागद्वेषादयस्तथा ।
 अज्ञानस्पृष्टचैतन्यादेव भान्ति न च स्वतः ॥ १३ ॥
 प्राणश्चापि तथा बाह्यकरणानि वपुस्तथा ।
 चित्तवृत्त्यभिसंबन्धद्वारेणैव दृगन्वयात् ॥ १४ ॥
 विभान्ति न स्वतो बाह्यविषयाश्च तथैव च ॥ १५ ॥
 अनुमानादिवृत्तिस्थं चैतन्यं सुरसत्तमाः ।
 अर्थानामपि केषां चिद्भासकं तेन शंकरः ॥ १६ ॥
 सर्वावभासकः प्रोक्तस्तेन भातमिदं जगत् ।
 अतो रूपाणि तेनैव पश्यतीशेन मानवः ॥ १७ ॥

पादयति—तेन कल्पितसंबन्धादिति । “ असङ्गो ह्ययं पुरुषः ” इत्यसङ्गश्रु-
 तेर्भानमात्ररूपस्य परशिवस्य न केनचिदपि पारमार्थिकसंबन्धः शक्यते वक्तुम् ।
 अतश्चाज्ञानवत्संबन्धोऽपि साक्षिणि परिकल्पितो विद्यत इति तत्संबन्धवशा-
 त्तेन साक्षिभावेन तत्स्वरूपेऽध्यस्तमज्ञानं भाति न तु स्वाभाविकेन प्रकाशेने-
 त्यर्थः । अज्ञानजन्यमिति । तेनाज्ञानेन जन्यं यत्सत्त्वपरिणामरूपमन्तःकरणं
 ये च रागादयस्तद्धर्मास्तत्सर्वं स्वोपादनभूताज्ञानसंबद्धचैतन्यादेव भाति न
 तु स्वभावतः ॥ १३ ॥ प्राणश्चापीति । प्राणेन्द्रियदेहादिकमधुपादानभूताज्ञान-
 संबन्धद्वारा चित्संबलिता या चित्तवृत्तिस्तद्व्याप्ततया परंपरया दृग्रूपसाक्षिचै-
 तन्यसंबन्धवशादेव भाति न तु स्वतः इत्यर्थः । बाह्यविषयाश्चेति । बाह्यघट-
 पटादिविषयजातमपि स्वसंप्रयुक्तचक्षुरादीन्द्रियसंबन्धाच्चित्संबलितताद्विषयाका-
 रान्तःकरणवृत्तिव्याप्यतया परंपरया साक्षिचैतन्यसंबन्धादेव भाति ॥ १४ ॥ १५ ॥
 अनुमानादिवृत्तिस्थमिति । आदिशब्देनोपमानादिसंग्रहः । धूमवत्त्वादित्यादि-
 व्याप्तिहेतुजनिता याऽन्तःकरणवृत्तिस्तत्र प्रागुक्तरीत्या यदवस्थितं चैतन्यं तदपि
 स्वाश्रयभूतान्तःकरणवृत्तिजनकधूमवत्त्वादिहेतुव्यापकानामग्निमत्त्वादीनां केषां-
 चिदर्थानां परंपरया संबन्धाद्भासकं भवति । अपरोक्षज्ञानविषयेषु ह्यधिष्ठान-
 स्फुरणसंभवाद्वृत्तिव्याप्यत्ववत्फलव्याप्यत्वमप्यस्ति । अनुमानादिपरोक्षज्ञानविष-

शृणोत्यनेन शब्दांश्च गन्धानाजिघ्रति प्रियान् ।

अनेनैव सदा वाचं व्याकरोति तु मानवः ॥ १८ ॥

येषु नैतादृशं फलव्याप्यत्वमस्तीति वृत्तिस्थितिमिति वदतोऽभिप्रायः । मानमा-
त्ररूपस्य परशिवस्योपपादितं सर्वसाक्षित्वं निगमयति—तेनेति एवं जीवभा-
वेन प्रविश्यावस्थितस्य परशिवस्य साक्षिचिन्मात्ररूपत्वं प्रसाधितम् । तथा च
कतरः स आत्मेति श्रुत्या प्रागवतारितस्य प्रश्नस्य सर्वसाक्षी चिद्रूप एव स
आत्मा न तु प्राण इति प्रतिवचनं जातम् । इममेवार्थं श्रुतिरुत्तररूपेण प्रति
पादयति । “येन वा पश्यति येन वा शृणोति येन वा गन्धानाजिघ्रति
येन वा वाचं व्याकरोति येन वा स्वादु चास्वादु च जानाति” इत्यस्याः श्रुते-
रर्थं संगृह्य प्रतिपादयति—अतो रूपाणीत्यादिना । यत उक्तयुक्तिबलात्
“तस्य भासा सर्वमिदं विभाति” इति श्रुतेश्चात्मा साक्षिरूपेण सर्ववस्त्व-
वभासकोऽतः कारणात्तेनैव सर्वावभासकपरशिवस्वरूपेणानेन सर्वसाक्षितया
हृदयमध्येऽवस्थितेन चक्षुःसंप्रयुक्तरूपजनितमनोवृत्त्यभिव्यक्तेन चित्प्रकाशेनैव
रूपाणि पश्यति ॥ १६ ॥ १७ ॥ तथा श्रोत्रसंप्रयुक्तशब्दजनितमनोवृत्त्य-
भिव्यक्तेनानेनैव चित्प्रकाशेन शब्दाज्जानाति । गन्धानाजिघ्रतीत्याद्यर्थेवं यो-
ज्यम् । सदा वाचमिति । व्याकर्तव्यशब्दविषयमनोवृत्त्यभिव्यक्तेनानेनैव चित्प्र-
काशेन वागिन्द्रियद्वारा वाच्यं वाक्यं व्यवहरति । एतच्चान्यस्य पाणिपादादे-
रपि कर्मेन्द्रियस्योपलक्षकम् । अनेन स्वादु चेति । रसनेन्द्रियसंप्रयुक्तमधुरा-
दिरसजनितमनोवृत्त्यभिव्यक्तेनानेनैव चित्प्रकाशेन स्वादुस्वादुविभागं जानाति ।
श्रुतिगतो वाशब्दश्चार्थः । एतदुक्तं भवति । चक्षुःश्रोत्रादिविभिन्नकरणजनितेषु
रूपादिज्ञानेषु योऽयमनुगतश्चित्प्रकाशः स एव साक्षिरूप आत्मेति । नन्वेव
हि द्रष्टा श्रोतेत्यादिश्रुतेरसावेवोपलब्धो योऽनुगतश्चित्प्रकाशः प्रदर्शितस्तस्य च
पश्यतीत्यादिकर्तृवाचितिडाऽभिहितत्वादनेनेति कथं तृतीयान्तनिर्देशः । नैष
दोषः । अन्तःकरणतद्वृत्तिपरिकल्पितभेदोपजीवनेन करणत्वोपचारात् । अत
एव कठवल्लीष्वप्याम्नातम्—“येन रूपं रसं गन्धं शब्दान्स्पर्शाश्च मैथुनान् ।
एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यते । एतद्वै तत्” इति । आचर्यास्तु
“प्रज्ञया वाचं समारुह्य वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोति प्रज्ञया चक्षुः समारुह्य

अनेन स्वादु चास्वादु विजानाति च मानवः ।

शंकराख्यं तु विज्ञानं बहुधा शब्द्यते बुधैः ।

केचिद्भूयमित्याहुर्ब्राह्मणा हे सुरोत्तमाः ॥ १९ ॥

चक्षुषा सर्वाणि रूपाण्याप्नोति ” इति कौषीतकिश्रुतेरेकस्यैव प्रज्ञाशब्दाभिधेयान्तःकरणस्य वाक्चक्षुरादिनानाविधकरणभावेनावस्थानात्तस्य चान्तःकरणस्य प्रपदाभ्यां प्रविष्टस्य प्राणस्य च “ यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राणः ” इत्येकत्वश्रुतेरुपलब्धिकरणत्वेन गुणभूतत्वात्प्राणोऽनात्मैति दर्शयितुं येन वा पश्यतीत्यादौ तृतीयान्तपदं चक्षुरादिभेदभिन्नान्तःकरणपरतया व्याख्याय यदेतद्भूयं मनश्चेति हृदयमनःशब्दाभ्यां निश्चयरूपं संकल्पविकल्पात्मकमन्तःकरणं सकलेन्द्रियसाधारणं प्रतिपाद्यत इति चक्षुरादिजनितमनोवृत्तिलक्षणोपाधिप्राधान्यविवक्षया व्याकार्षुः । यथाऽऽहुः—एतेनान्तःकरणेनैकेन चक्षुर्भूतेन रूपं पश्यति श्रोत्ररूपेण शृणोति घ्राणरूपेण जिघ्रति वाग्भूतेन च वदति जिह्वाभूतेन रसयति स्वेनैव कल्पनारूपेण मनसा संकल्पयति हृदयरूपेणाध्यवस्यति । तस्मात्सर्वविषयव्यापकमेकमिदमन्तःकरणमिति ॥ १८ ॥ अत्र तु हृदयमनःशब्दावपि संज्ञानादिशब्दवन्नामत्वेन प्रतिपाद्यते उपधेयचित्प्राधान्यविवक्षया तानि च नामान्येवमाम्नातानि—“यदेतद्भूयं मनश्चेतःसंज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः संकल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति ” इति । एतानि च नामानि चिन्मात्रस्वरूपस्य परशिवस्य व्यवहर्तृपुरुषभेदापेक्षयैवैतावन्ति भवन्तीति तद्व्यवहर्तृपुरुषसंबन्धितयैव तानि नामानि संगृह्णाति—शंकराख्यं तु विज्ञानमित्यादिना । तु शब्दोऽवधारणे । यदेतन्नित्यस्वप्रकाशसाक्षिचिदात्मकं सर्वदा सर्ववस्त्ववभासकं भानं शंकराख्यं प्रागुपन्यस्तं तदेव हृदयमनःसंज्ञानादिशब्दैस्तत्तदुपाधिसंबन्धबलात्तत्तन्नाम्ना बहुधा विद्वद्भिर्गीयते न त्वस्माच्चिदात्मनो हृदयमनःप्रभृतिकं तत्त्वान्तरुमित्यर्थः । हृदयमित्याहुरिति । हृद्यत इति व्युत्पत्त्या हन्मध्यवर्त्यन्तःकरणं हृदयं तच्चात्राध्यवसायात्मकं विवक्षितम् । हृदयस्वरूपेणाध्यवस्यतीति तथात्वप्रतिपादकाचार्यभाष्ये च प्रागुदाहृतत्वादेवं निश्चयरूपान्तःकरणोपादानबलेन

मन इत्यपरे सन्तः संज्ञानमिति केचन ।

अज्ञानमिति विद्वांसः केचिद्धे स्वर्गवासिनः ॥ २० ॥

विज्ञानमिति चाप्यन्ये प्रज्ञानमिति केचन ।

मेधेति ब्राह्मणाः केचिद्दृष्टिरित्यपरे बुधाः ॥ २१ ॥

धृतिरित्यपरे प्राज्ञा मतिरित्यपि केचन ।

मनीषेति महाप्राज्ञा (ज्ञप्ति) जूतिरित्यपरे बुधाः ॥ २२ ॥

स्मृतिरित्यास्तिकाः केचित्संकल्प इति केचन ।

क्रतुरित्यपरे प्राज्ञाः काम इत्यपरे जनाः ॥ २३ ॥

वश इत्यास्तिकाः केचित्सर्वाण्येतानि संततम् ।

तदुपहितं प्रज्ञप्तिमात्रं ब्रह्मस्वरूपमपि हृदयशब्देन व्यवहरन्तीत्यर्थः ॥ १९ ॥
 एवं मनःसंज्ञानादयोऽपि सत्त्वपरिणामरूपान्तःकरणस्य वृत्तिभेदविन्मात्रस्य
 साक्षिण उपाधिभूताः । अतस्तदुपादानवशात्तस्य तानि नामधेयानीति योज-
 नीयम् । उक्तं ह्याचार्यैः—इत्येवमाद्या अन्तःकरणस्य वृत्तय उपलब्धुः शुद्ध-
 प्रज्ञानरूपस्य ब्रह्मण उपाधिभूतास्तदुपाधिजनितगुणनामधेयानि संज्ञानादीनि ।
 तत्र चाऽऽदावन्तःकरणस्य संकल्पविकल्परूपा वृत्तिर्मनः । संज्ञानं संज्ञप्तिर्य-
 द्योगादसौ चेतन इति व्यपदिश्यते । अज्ञानमाहसिराज्ञाशक्तिरूपा वृत्तिः ॥ २० ॥
 विज्ञानं लौकिकसूक्ष्मवस्तुविषया वृत्तिः । प्रज्ञानं प्रज्ञप्तिः प्रज्ञा । यथोक्तम्—
 “स्मृतिस्वतीतविषया मतिरागामिगोचरा । बुद्धिस्तात्कालिकी प्रोक्ता प्रज्ञा त्रैका-
 लिकी मता ” इति । मेधा ग्रन्थधारणसामर्थ्यम् । दृष्टिश्चक्षुरादीन्द्रियद्वारा
 घटपटादिविषयाकारपरिणता वृत्तिः ॥ २१ ॥ धृतिर्देहेन्द्रियादिधार-
 णसामर्थ्यम् । मतिर्मननमागामिविषया वृत्तिः । मनीषा मनस ईषा । तत्र
 स्वातन्त्र्यमिति यावत् । जूती रोगादिभिश्चेतसो दुःखित्वभावना ॥ २२ ॥
 स्मृतिरनुभूतिविषया संस्कारजा वृत्तिः । संकल्प इदं शुक्लमिदं कृष्णमिति
 भेदेन सम्यक्कल्पनारूपः । क्रतुरिदमित्थमेवेत्यध्यवसायः । कामोऽसंनिहितविषया-
 काङ्क्षा ॥ २३ ॥ वशः संनिहितस्रक्चन्दनस्यन्नपानादिविषयोऽभिलाषः ।

प्रज्ञानस्य शिवस्यास्य नामधेयान्यसंशयम् ॥ २४ ॥

एष ब्रह्मैष एवेन्द्र एष एव प्रजापतिः ।

एष एव हि देवाश्च भूतानि भुवनानि च ॥ २५ ॥

अण्डजा जारुजाश्चैव स्वेदजा उद्भिजा(ज्जा) अपि ।

अश्वा गावश्च मर्त्याश्च हस्तिपूर्वास्तथैव च ॥ २६ ॥

अत्रासुरिति श्रुत्युक्तं नाम प्राणवाचकतया प्रसिद्धत्वात्तदुपाधिकस्य प्रज्ञानब्रह्मणो-
ऽप्रसिद्धमिति न पृथगुक्तम् ॥ २४ ॥ एवमन्तःकरणतद्वृत्त्युपहितं रूपशब्दा-
दिसकलवस्त्ववभासकं नित्यस्वप्रकाशसाक्षिचैतन्यमेवाऽऽत्मेति प्रतिपादितम् ।
तस्यैव ब्रह्मादिस्तम्बान्ते स्थावरजङ्गमात्मके जगति जीवभावेनोपादानभावेन च
सर्वत्रावस्थानाभिप्रायेण परिच्छेदभ्रमं व्युदसितुं श्रुतिः सार्वार्थ्यं प्रतिपादयति—
“ एष ब्रह्मैष इन्द्र एष प्रजापतिरेते सर्वे देवा इमानि च पञ्च महाभूतानि
पृथिवीवायुराकाश आपो ज्योतीर्षीत्येतानीमानि च क्षुद्रमिश्राणीव बीजानी-
तराणि चेताराणि चाण्डजानि च जारुजानि च स्वेदजानि चोद्भिज्जानि चाश्वा
गावः पुरुषा हस्तिनो यत्किंचेदं प्राणि जङ्गमं च पतति च यच्च स्थावरं
सर्वं तत्प्रज्ञानेन प्रज्ञाने प्रतिष्ठितम् ” इति । इमां श्रुतिं संगृह्णाति—एष ब्रह्मे-
त्यादिना । यः प्रागुक्तः स्वप्रकाशः साक्षी चिद्रूप आत्मैष एव ब्रह्मा । अप-
ञ्चीकृतपञ्चमहाभूततत्कार्यलिङ्गशरीरसमष्ट्युपहितः सन्निहिरण्यगर्भापरपर्यायो ब्रह्मा
भवतीत्यर्थः । यद्वा ब्रह्मेति नपुंसकलिङ्गतया पदविभागः । यत्परं ब्रह्म सत्यज्ञाना-
दिलक्षणं जलतरङ्गबुदबुदादिष्वनुप्रविष्टसूर्यबिम्बवत् सर्वप्राण्यन्तःकरणोपाधिष्व-
नुप्रविष्ट एव तद्ब्रह्म नान्यदित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि योजना । परमैश्वर्ययोगादिन्द्रः ।
यद्वा इदंकारास्पदघटादिवदिदमित्यापरोक्ष्येण यः साक्षी स्वात्मभूतं ब्रह्म साक्षा-
त्करोति स इन्द्रः । श्रूयते हि—“ इदमदर्शमिती३ । तस्मादिन्द्रो नामेन्द्रो
ह वै नाम तमिन्द्रं सन्तमित्याचक्षते परोक्षेण ” इति । यद्वा देवानामधिप-
तिरिन्द्रस्तस्य हृदयेऽपि साक्षिरूपेणावस्थानादेष एव स इत्यर्थः । प्रजापतिः
पञ्चीकृतस्थूलभूतारब्धब्रह्माण्डान्तर्वर्ती प्रथमशरीरी विराट् । देवा अग्न्यादयः ।
योऽयमन्तर्देहेऽवस्थितश्चिदात्मैष एव ब्रह्मेन्द्रादिदेहेष्वपि साक्षिरूपेणावस्थितः ।

स्थावरं जङ्गमं चैव तथाऽन्यदपि किञ्चन ।
 सर्वमेतदयं शंभुः प्रज्ञानघनलक्षणः ॥ २७ ॥
 प्रतिष्ठा सर्ववस्तूनां प्रज्ञैषा पारमेश्वरी ।
 प्रज्ञानमेव तद्ब्रह्म शिवरुद्रादिसंज्ञितम् ॥ २८ ॥

चित्प्रकाशसाम्येनैक्यप्रतिसंधानात् । तद्वेदप्रतीतिस्तूपाधिकृत्यर्थः । भूतानि
 भुवनानि चेति । सर्वशरीरोपादानभूतानि यानीमानि पृथिव्यादीनि पञ्च महा
 भूतानि तत्कार्यरूपाणि यानि च भुवनानि लोकास्तन्मध्ये वर्तमाना येऽण्डजाः
 पक्ष्यादयः । ये च जारुजा जरायुजा मनुष्यादयः । ये च स्वेदजाः स्वेद-
 बिन्दुपरिणामरूपा यूकाद्याः । ये चोद्भिजा भूमिमुद्भिद्य जायमानास्तरुगुल्मा-
 दयः । एवं सामान्यतश्चातुर्विध्येन सर्वं जगन्निर्दिश्य विशेषतोऽपि निर्दिशति-
 अश्वा इति । हस्तिपूर्वा इति । हस्तिप्रमुखा प्राणिन इत्यर्थः ॥ २५॥२६ ॥
 स्थावरमचलं वृक्षादिकम् । जङ्गमं पादगमनशीलम् । तथाऽन्यदपीति । पक्षा-
 म्यामाकाशे पतनशीलं यत्पतन्नि चेति श्रुत्युक्तं तदन्यशब्देन विवक्षितम् ।
 एवं यदेतद्भूतभौतिकरूपं स्थावरजङ्गमात्मकं जगत्तत्सर्वं प्रज्ञानब्रह्मरूपे सर्वसा-
 क्षिण्युत्पत्तिस्थितिलयाधिष्ठानेऽज्ञानपरिकल्पितत्वादृष्ट्रूपेण तेनैव प्रतीतिपथं नी-
 यमानत्वाच्च वस्तुतस्तत्स्वरूपानतिरिक्तत्वान्निरन्तरप्रज्ञानघनलक्षणः परमेश्वर
 एव न तु ततोऽतिरिच्यत इत्यर्थः । सर्वं तत्प्रज्ञानेत्वमिति प्रतिज्ञातार्थस्य प्रति-
 पादनाय प्रज्ञानेन्नो लोक इति वाक्यम् । यतः सर्वोऽपि लोकः प्रज्ञानेत्वश्चि-
 दधीनप्रवृत्तिकत्वादुदीरितप्रज्ञातिरूपसाक्षिनेत्वक एव परिदृश्यते । अतस्तत्सर्वं जग
 त्प्रज्ञानेत्वमित्यर्थः ॥ २७ ॥ प्रज्ञाने प्रतिष्ठितमिति यत्सर्वसाक्षिभूतं प्रज्ञानमा-
 धेयप्राधान्येन गुणभूततयाऽधिकरणत्वेन निर्दिष्टं तस्याऽऽधेयसकलजगदुपल-
 क्षितस्य प्रज्ञानमात्रस्य मुख्यतया ज्ञेयत्वं द्योतयितुं पुनराधारप्राधान्येन निर्दिश्य
 तदनूय तस्य ब्रह्मात्मत्वं प्रतिपादयति श्रुतिः “प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं
 ब्रह्म” इति तदर्थं संगृह्णाति—प्रतिष्ठेति । पारमेश्वरी परमेश्वरस्यैव
 जीवभावेनावस्थानात्तत्संबन्धिनी या सर्वसाक्षिणी चित्सैषा प्रागुदीरितरीत्या
 सर्ववस्तूनां प्रतिष्ठाऽऽश्रयः । स्वाज्ञानपरिकल्पितसकलजगदुत्पत्तिस्थितिलया-

एवंरूपपरिज्ञानादेव मर्त्योऽमृतो भवेत् ।

न कर्मणा न प्रजया न चान्येनापि केनचित् ॥२९॥

ब्रह्मवेदनमात्रेण ब्रह्माऽऽप्नोत्येव मानवः ।

अत्र नास्त्येव संदेहस्त्रिर्वः शपथयाम्यहम् ॥ ३० ॥

धिकरणत्वात् । अत एव तैत्तिरीयके सामानातम्—“यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयत्न्यभिसंविशन्ति” इति । एवं सकलकल्पनास्पदं सर्वदा सर्ववस्त्ववभासकं यत्साक्षिरूपं प्रज्ञानं साधकस्य हृदयमध्य उपलभ्यत एतदेव शिवरुद्रादिसंज्ञितं तज्जगत्कारणं ब्रह्म यत् “आत्मा वा इदमेकएवाग्र आसीत्” इत्यात्मशब्देन निर्दिष्टम् । अयमर्थः । सोऽयं देवदत्त इत्यत्र परस्परविरुद्धतदेतद्देशकालसंबन्धवैशिष्ट्यं परित्यज्याविरुद्धस्य देवदत्तस्वरूपमात्रस्य यथैक्यप्रतिपत्तिस्तथैवात्र प्रत्यक्स्यप्रकाशसाक्षिचिद्वाचिना प्रज्ञानशब्देन जगत्कारणपरशिववाचिना ब्रह्मशब्देन च सामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्त्या संसारसाक्षित्वजगत्कर्तृत्वादिविरुद्धधर्मवैशिष्ट्यत्यागेनोभयतानुगतं यच्चिदेकरसं प्रत्यस्तमितसर्वोपाधिविशेषं प्रत्यग्ब्रह्मणोः पारमार्थिकं स्वरूपं तस्यैक्यं प्रतिपाद्यतेऽज्ञानपरिकल्पितभेदभ्रमनिरासायेति ॥ २८ ॥ श्रुतौ “स एतेन प्रज्ञानात्मनाऽस्माल्लोकादुत्क्रम्य” इत्यादिना ब्रह्मात्मैक्यविज्ञानस्य यदमृतत्वसाधनत्वं प्रतिपादितं तत्संगृह्य ब्रूते । एवंरूपेति । वस्तुतः परशिवस्वरूपस्य प्रत्यगात्मनः संसारित्वस्य स्वस्वरूपयाथात्म्यापरिज्ञानमूलत्वादज्ञानस्य ज्ञानैकनिवर्त्यत्वाज्ज्ञानमेव ब्रह्मात्मैक्यलक्षणाया मुक्तेः साधनं न कर्मादिकम् । तस्याज्ञानकार्यत्वादविरुद्धत्वेन तन्निवर्तकत्वाभावात् । अत एव श्रुतिः कर्मादेरमृतत्वावाप्तिसाधनत्वं निषेधति—“न कर्मणा न प्रजया धनेन” इति ॥ २९ ॥ ब्रह्मवेदनमात्रेणेति । मात्रग्रहणेन ज्ञानकर्मसमुच्चयस्यामृतत्वसाधनत्वानिरसः । प्रत्यगात्मनो ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानमात्रेणैवाविद्यानिवृत्तौ निरतिशयानन्दरूपतया युगपत्सर्वकामनास्पदं ब्रह्मरूपं प्राप्नोत्येव । एतेन “सर्वान्कामानाप्त्वाऽमृतः समभवत्” इति श्रुतेरर्थो वर्णितो भवति । अन्यत्राप्याम्नातम्—“ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” “ब्रह्मविदाप्नोति परम्” इति च । ऐतरेयक-

तद्विद्याविषयं ब्रह्म सत्यज्ञानसुखाद्वयम् ।
 संसारके गुहावाच्ये मायाऽज्ञानादिसंज्ञिते ।
 निहितं ब्रह्म यो वेद परमव्योमसंज्ञिते ॥ ३१ ॥

श्रुतिव्याख्यानं समाप्तम् ॥ ३० ॥ एवमैतरेयोपनिषदर्थपर्यालोचनया कर्मादि-
 नैरपेक्ष्येण ब्रह्मात्मैकत्वसाक्षात्कारस्य परमुक्तिसाधनत्वं प्रतिपाद्य तैत्तिरीयोप-
 निषदर्थपर्यालोचनयाऽपि तथात्वं प्रतिपादयितुं तदर्थं संगृह्य वक्तुमारभते—
 तद्विद्याविषयमित्यादिना तैत्तिरीयके हि—“ब्रह्मविदामोति परम्” इति
 ब्रह्मप्रतिपिपादयिषया कृत्स्नोपनिषदर्थसूचनात्सूत्रभूतेनानेन वाक्येनाज्ञानत-
 त्कार्योपाधिसंबन्धवशाज्जीवतामापन्नस्य साधनचतुष्टयसंपन्नस्य मुमुक्षोः प्रत्य-
 कचैतन्यस्य ब्रह्मवेदनमात्रेणाविद्यानिवृत्तिद्वारा निरतिशयानन्दाद्वितीयब्रह्मत्वा-
 वाप्तिस्तज्जिज्ञासाजननार्थं सूत्रिता । सूत्रितोऽर्थः संग्रहविस्तराभ्यां व्याख्यातः ।
 तत्र श्रोतॄणां सुखावबोधाय संग्रहव्याख्यानमृगुदाहरणेन प्रदर्शितम् । सा
 चैवमाप्नाता—“सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” “यो वेद निहितं गुहायां परमे
 व्योमन्” “सोऽनुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता” इति । तत्र
 जिज्ञासूनां देवानां पुनर्जिज्ञासाजनने प्रयोजनाभावात्तज्जनकं सूत्रभूतं वाक्य-
 मुक्त्वोक्तवक्ष्यमाणसंगत्यभिधानपुरःसरं तस्या ऋचोऽर्थं संगृह्णाति—तादिति ।
 सर्वसाक्षिभूतं यत्प्रज्ञानं तद्वृद्धेत्यमृतत्वसाधनभूतपरविद्याविषयतया यद्वृद्ध
 निर्दिष्टं तद्वृद्ध सत्यादिलक्षणम् । बृंहतिधात्वर्थस्यानुगमात् । तथाहि ।
 बृहबृहि वृद्धाविति धातुवृद्धिमाचष्टे । सा चात्र प्रतियोगिविशेषोपपादानान्न-
 रतिशयैव विवक्षिता । सति च वस्त्वन्तरे तेन परिच्छेदाद्वृद्धेर्निरतिशयत्वं
 भज्येत । तथाच वस्त्वन्तरकृतपरिच्छेदरहितमेव ब्रह्मशब्दवाच्यं भवितुमर्हति ।
 द्वैतप्रपञ्चस्य तत्स्वरूपेऽध्यस्ततयैव प्रतीतेर्वस्तुतस्तत्स्वरूपानतिरिक्तत्वात् ।
 तथाच वस्तुकृतपरिच्छेदनिराकरणेनैव देशकालकृतपरिच्छेदोऽपि निरस्तो
 वेदितव्यः । देशकालयोरपि परिकल्पितत्वेन वस्तुतस्तद्रूपानतिरेकात् ।
 एवं द्वैतारोपस्याधिष्ठानत्वेन तद्वाधावधित्वेन च त्रिविधपरिच्छेदरहितं
 यद्वितीयं तत्सत्यमेवैष्टव्यम् । इतरथा निरधिष्ठानभ्रमनिरवधिकबाधयोः
 प्रसङ्गात् । असतश्च सर्वप्रकारेणापि निरुपाख्यत्वेनाधिष्ठानावधित्वानुप-

पत्तेः । तच्च सत्यं सर्वदाऽप्रतिभातं चेन्नरविषाणसमं स्यात् । अत-
स्तत्प्रतिभातमेवेत्यर्थादापन्नम् । तथाच स्वप्रकाशमेव तत्परप्रकाश्यत्वे
परेण वस्त्वन्तरेण परिच्छेदान्निरतिशयवृद्धिवाचकब्रह्मपदव्योकापः स्यात् ।
एवं ब्रह्मपदेन निरतिशयवृद्धिप्रतिपादनद्वारा यदानन्त्यादिकं सूचितं तच्छ्रु-
तिर्विविच्याऽऽचष्टे “ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ” इति । एवंरूपस्य च ब्रह्मणो-
ऽनन्यशेषतया वेद्यत्वप्रतिपादनादानन्दरूपस्य तथात्वानुपपत्तेर्निरतिशयसुखा-
त्मकत्वमपि तस्य सिध्यति । अत एवाऽऽम्नायते—“ आनन्दो ब्रह्मेति व्यजा-
नात् ” “ विज्ञानमानन्दं ब्रह्म ” इति च । तदिदमुक्तम् । सत्यज्ञानसुखाद्वय-
मिति । नन्वेतद्ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणं सत्यादिशब्दाश्च सत्यत्वादिपरापरजातिप्र-
वृत्तिनिमित्तकाः कथं निर्भेदमेकरसमुक्तविधब्रह्मस्वरूपं प्रतिपादयितुं शक्नु-
वन्ति । नैष दोषः । सच्चिदानन्दैकरसे ब्रह्मणि परिकल्पितलौकिकसत्यज्ञाना-
दिषु सत्यत्वादिपरापरजातिप्रवृत्तिनिमित्तकैरपि सत्यादिशब्दैः सत्यज्ञानानन्दै-
करसव्यक्तेर्लक्षयितुं शक्यत्वात् । अनन्तपदं त्वन्तवत्त्वव्यतिरेकावच्छिन्नतया-
तत्स्वरूपं लक्षयति । न चैकेनैव पदेन लक्ष्यस्वरूपस्य विज्ञातत्वात्पदान्तरवै-
यर्थ्यमिति मन्तव्यम् । अनृतजडदुःखान्तवत्त्वव्यावृत्तिपरत्वेन सप्रयोजन-
त्वात् । यथाऽऽहुर्वार्तिककाराः —, तत्त्वानन्तोऽन्तवद्वस्तुव्यावृत्त्यैव विशेष-
णम् । स्वार्थार्पणप्रणाड्या तु परिशिष्टो विशेषणम् ” इति । एवं वेद्यस्व-
रूपं प्रतिपाद्य वेदनप्रकारमाह—संसारक इति । संसरत्यनेनेति संसारः ।
संसार एव संसारकम् । अव्याकृतं कारणभूतं तस्मिन् कार्यभूताः सर्वे
पदार्थाः भूतभविष्यद्वर्तमानलक्षणेषु त्रिष्वपि कालेष्वतीतानागतवर्तमानाद्यभेदै-
र्निगुह्य वर्तनाद्गुह्यन्ते संव्रियन्तेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या तदव्याकृतं श्रुतिगतगु-
हाशब्देन वाच्यम् । तदेव विचित्रदुर्घटकार्यकरणात्स्वप्रकाशनिष्प्रपञ्चब्रह्मस्व-
रूपज्ञाननिवर्त्यत्वाच्च मायाज्ञानादिसंज्ञं भवति । आदिशब्देनाविद्या जडश-
क्तिरित्यादीनामपि संग्रहः । एतदेवाव्याकृतं परमव्योमसंज्ञितम् । “ एतस्मि-
न्ब्रह्मक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च यो वै स बहिर्धा पुरुषादाकाशो यो वै
सोऽन्तःपुरुष आकाशः ” इत्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्ध्याऽव्याकृतस्य व्योमशब्दा-
भिधेयत्वात् । बाह्याकाशापेक्षया परमत्वं च वेदितव्यम् । एवं च गुहायां
परमे व्योमन्निति श्रुतिगते समानाधिकरणे सप्तम्यन्तपदे । यथाऽऽहुर्भाष्य-

सोऽश्नुते सकलान्कामानक्रमेण सुरर्षभाः ।

विदितब्रह्मरूपेण जीवन्मुक्तो न संशयः ॥ ३२ ॥

काराः—गुहायां परमे व्योमन्निति सामानाधिकरण्यादव्याकृताकाशमेव गुहा । तन्नापि निगूढाः सर्वपदार्थास्त्रिषु कालेषु कारणत्वादिति । तथाच कार्यकारणात्मना देहेन्द्रियादिरूपेण च परिणते पञ्चकोशात्मके तस्मिन्नव्याकृते निहितं स्थितमित्यर्थो भवति । उपलब्ध्यभिप्रायमेतत् । सर्वान्तरस्य निर्विशेषस्य ब्रह्मणो विशिष्टदेशसंबन्धानुपपत्तेः । एवमन्नमयप्राणमयादिवक्ष्यमाणपञ्चकोशरूपेणावस्थिते सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकेऽव्याकृतेऽन्तर्निहितमुपलभ्यमानं सत्यज्ञानानन्दैकरसमद्वितीयं ब्रह्म यः प्रत्यगात्मस्वरूपत्वेन वेदान्तश्रवणमननादिसाधनजनितया तादृग्ब्रह्माकारमनोवृत्त्या साक्षात्करोति स इत्युपरिष्ठात्संबन्धः ॥ ३१ ॥ एवंभूतस्य ब्रह्मवेदनस्य फलमाह—सोऽश्नुत इति । काम्यन्त इति कामाः सुखोपभोगाः । स वेदिता सर्वान्कामानक्रमेण युगपदेकक्षणोपाख्यानश्नुते प्राप्नोति । केन रूपेणेति चेदुच्यते । विदितब्रह्मरूपेण स्वात्मतया साक्षात्कृतेन निरावरणतया सर्वदा सर्वत्र सवितृप्रकाशवत्सर्ववस्त्ववभासकेन स्वयंप्रकाशमानेन चिद्रूपेण ब्रह्मणा रूपेण । ब्रह्मविदेवंभूतमवैश्वर्यात्मकः संस्तस्वज्ञानेन भेदभ्रमहेतोरविद्यायाः समूलमुन्मूलितत्वात्स्वात्मनो निरतिशयानन्दाविर्भावेन तल्लेशभूतान्सर्वान्सुखविशेषानपि स्वरूपप्रकाशेन धर्मादिनिरपेक्षेण युगपद्व्याप्नोतीत्यर्थः । अक्रमेणेति वदता श्रुतिगतसहस्रशब्दस्य न साहित्यमर्थोऽपि तु यौगपद्यमेवेत्यभिप्रायो वर्णितो भवति । तथा विदितब्रह्मरूपेणेति वदता ब्रह्मणा विपश्चितेति श्रुतिगततृतीयाऽपि पुत्रेण सहाऽऽगत इतिवन्न सहयोगलक्षणाऽपि तु श्वेतच्छत्रेण राजानमद्राक्षीदित्यादिवदित्थंभावे तृतीया व्याख्याता भवति । अत एव “आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्” “एको देवः सर्वभूतेषु गूढः” इत्यादि श्रुतिभिरात्मनः पारमार्थिकैकत्वप्रतिपादानान्नानाविधशरीरेषु तन्नानात्वप्रतीतिश्च घटाकाशो मठाकाश इतिवदौपाधिकभेदकल्पनयाऽप्युपपत्तेः ‘तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्’ “अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि” इत्यादिश्रुत्यैकस्यैव स्रष्टुरात्मनो जीवभावेन नानाविधदेहप्रवेशनाच्च न वास्तवो जीवपरयोर्भेदो विद्यते । अतोऽत्र भेदोपजीविनी सहयोगलक्षणा

प्रत्यगज्ञानविज्ञानमायाशक्तेस्तु साक्षिणम् ।

एकं ब्रह्म च संपश्यन्साक्षाद्ब्रह्मविदुत्तमः ॥ ३३ ॥

ब्रह्मरूपात्मनस्तस्मादेतस्माच्छक्तिमिश्रितात् ।

अपञ्चीकृत आकाशः संभूतो रज्जुसर्पवत् ॥ ३४ ॥

तृतीया न युक्त्यभिप्रेत्य भाष्यकारैरप्येवं व्याख्यातम् । तथाहुः—किम-
स्मदादियत्पुत्रस्वर्गादीन्पर्यायेण नेत्याह --सह युगपदेकलक्षणोपाख्यानानिति
तेन सर्वज्ञरूपेण ब्रह्मणाऽऽनुत इति च । जीवन्मुक्त इति । उक्तब्रह्मात्मवित्प्रार-
ब्धकर्मशेषेण प्राणेन्द्रियदेहादिकं धारयन्प्राकृतजनवदवस्थितोऽपि मुक्त एव न
पुनस्तस्य बन्धाशङ्केत्यर्थः ॥ ३२ ॥ एवमृगक्षरानुसारेण तदर्थं प्रतिपाद्य फलि-
तमर्थमाह—प्रत्यगिति । प्रत्यागात्मनो ब्रह्मरूपत्वाच्छादकमज्ञानं प्रत्यगज्ञानं
विविधं ज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानमन्तःकरणं तदुभयरूपेणावस्थिता सत्त्वरजस्त-
मोगुणात्मिका मायाशक्तिः कारणशरीरमित्याख्यायते । तस्याः साक्षित्वेन पञ्च-
कोशान्तर्वर्तमानो यश्चिन्मात्रस्वरूप आत्मा यच्च “ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ” इति
सत्यज्ञानानन्तानन्दैकरसं ब्रह्म तदुभयमेकं संपश्यन्नुक्तरीत्या संशयविपर्यासवि-
रहेण सम्यक्संसाक्षात्कुर्वन् “ ब्रह्मविदामोति परम् ” इत्यादिश्रुत्युक्तब्रह्मविद्भव-
तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ श्रुतौ सूत्रितस्यार्थस्य संग्रहव्याख्यानानन्तरं संभवच्छङ्का-
निरासाय विस्तरव्याख्यानमपि कृतम् “ तस्माद्वै ” इत्यादिना “ इत्युपनिषत् ”
इत्यन्तेन । तदितः परं संगृह्य प्रतिपाद्यते । तत्र तावत् “ सत्यं ज्ञानमनन्तं
ब्रह्म ” इति यदानन्त्यं प्रतिज्ञातं तन्नोपपद्यते विषदादिभूतभौतिकप्रपञ्चलक्षणस्य
परिच्छेदकवस्वन्तरस्य विद्यमानत्वादित्याशङ्क्य तदुपपादयितुं तत्संकाशात्सृष्टि-
माह—ब्रह्मरूपेत्यादिना । एवं ह्याम्नायते—“ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः
संभूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवी ” इति ।
अस्याः श्रुतेरर्थं प्रतिपादयति—ब्रह्मेति । तस्माच्छब्देन श्रुतौ ब्रह्मविदामोति
परमिति व्यवहितसूत्रवाक्यनिर्दिष्टं ब्रह्म परामृश्यते । एतस्मादित्येतच्छब्देन
सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति संनिहितमन्त्रवाक्यनिर्दिष्टम् । असङ्कोदासीनस्य परमा-
र्थतो निरविद्यस्य स्रष्टृत्वासंभव इत्यभिप्रेत्य तत्संभावनायाऽऽह—शक्तिमि-

श्रितादिति । प्राणिकर्मपरिपाकवशेन सिसृक्षितकार्यप्रपञ्चोऽमुखात्तत्स्वरूपपरि-
 कल्पितत्वेन तदाश्रिता मायाशक्तिस्तन्मिश्रितात्तदुपाधिकादित्यर्थः । एवं माया-
 शक्तिबलाद्ब्रह्मरूपादात्मनः सकाशादपञ्चीकृतः सूक्ष्मशब्दगुणोऽवकाशात्मक
 आकाशः संभूतः समुत्पन्नः । पञ्चीकरणेन हि भूतानि स्थूलीभवन्ति ।
 तथात्वं चाग्रे छान्दोग्योपनिषदर्थकथनप्रस्तावे प्रतिपादयिष्यते । निमित्तकारण-
 वाचिशब्दादपि पञ्चमी भवति हेतौ विधानात् । तथोपादानकारणवाचिशब्दा-
 दपि “ जनिर्कर्तुः प्रकृतिः ” इति स्मरणात् । एवं चात्र तस्मादिति पञ्चमी
 तदुभयरूपा तन्त्रेणोपात्ता द्रष्टव्या । ब्रह्मैव हि कार्यस्य जगतो निमित्तमुपा-
 दानं च । “ सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय ” इति कामयितृत्वेन स्वस्यैव
 बहुभावेन चाभिन्ननिमित्तोपादानस्याग्रे प्रतिपादितत्वात् । बादरायणोऽपि ब्रह्मण
 उभयरूपत्वं सूत्रयामास—“ प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ” इति ।
 ये त्वस्पर्शद्रव्यत्वादात्मवदाकाशस्य नित्यत्वं मन्यमानाः संभूत इत्यभिव्यक्ति
 परतयोक्तमर्थमन्यथयन्ति ते बादरायणेनैव ‘न वियदश्रुतेः’ इत्यधिकरणे निरा-
 कृताः । ननु वियदादिकार्यप्रपञ्चेनैव वस्तुना ब्रह्मणः परिच्छेदः स्यात् । तथा
 ब्रह्मोपादानं सत्क्षीरदधिन्यायेन जगदाकारेण परिणमतेऽथवा मृद्वटन्यायेन जग-
 दारभत इत्यनयोरन्यतरदङ्गीकर्तव्यम् । तथाच ब्रह्मणोऽनित्यत्वादिप्रसक्तिरि-
 त्याशङ्क्याऽऽह—रज्जुसर्पवदिति । न खल्वत्वाऽऽरम्भवादः परिणामवादो वा
 विवक्षितः । येनैवं प्रसज्येत । अपि तु विवर्तवाद एव विवक्षितः । यथा रज्जुः
 स्वयमविकृतैव सर्पा मायया सर्पाकरेण विवर्तते । एवं ब्रह्मापि निर्विकारमेव
 सत्स्वमायाशक्तिविलासेन वियदादिजगदाकारेण विवर्तते । कारणस्वरूपाविरोधे-
 न कार्यप्रतिभासो विवर्तः । अतो ब्रह्मणो निर्विकारत्वाविघातान्नानित्यत्वप्र-
 सक्तिरित्यर्थः । अयमेवार्थो बादरायणेनापि ‘कृत्स्नप्रसक्तिर्निर्वयवत्वशब्दकोपोवा’
 इत्यत्र निर्णीतः । एवं ब्रह्माकारस्य वियदादिभूतभौतिकप्रपञ्चस्याधिष्ठाने ब्रह्मणि
 कारणे मायापरिकल्पितत्वेन रज्जुसर्पवदेवाधिष्ठानादव्यतिरिक्तत्वात् । यथाच
 मृत्कार्यं घटशरावोदञ्चनादिकं कारणभूतमृद्व्यतिरेकेणालब्धसत्ताकत्वात्पृथुबु-
 ध्नोदराकारादिरूपाविशेषस्य तद्वाचकघटादिशब्दस्य च वाचारम्भणमात्रत्वात्का-

आकाशाद्वायुसंज्ञस्तु स्पर्शोऽपञ्चीकृतः पुनः ।

वायोरग्निस्तथा चाग्नेरापश्चाद्भूतो वसुंधरा ॥ ३५ ॥

तानि भूतानि सूक्ष्माणि पञ्चीकृत्य शिवाज्ञया ।

तेभ्य एव सुराः सृष्टं ब्रह्माण्डाख्यमिदं मया ॥ ३६ ॥

रणमृन्मात्रमेव न तु ततोऽन्यत् । एवं ब्रह्मकार्यस्यापि कारणानन्यत्वाद्ब्रह्मण-
स्तत्कृतपरिच्छेदो न शङ्कनीय इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ आकाशादिति । आरोपि-
तस्याऽऽकाशादेरनिर्वाच्यत्वेन कार्यान्तराधिष्ठानत्वायोगात् “ इदं सर्वमसृ-
जत यदिदं किंच ” “ एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं
वायुर्जोतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ” इति विशेषेण सर्वस्यापि द्वैतप्रप-
ञ्चस्य ब्रह्मकार्यत्वश्रवणाच्चाऽऽकाशादित्कार्यविशेषारोपाधिष्ठानभूतं तदुपाधिकं
ब्रह्मैवोपादानत्वेनाऽऽकाशादित्यादिभिः पञ्चम्यन्तैर्निर्दिश्यते । तस्मादात्मन
आकाशरूपापन्नाद्ब्रह्मणः सकाशात्स्पर्शतन्मात्रापरपर्यायः सूक्ष्मो वायुः स्वका-
रणगुणेन शब्देन स्वगुणेन स्पर्शेन च गुणद्वयवान्समुत्पन्नः । वायोरग्निरिति ।
एवं वायुरूपापन्नाद्ब्रह्मणः स्वस्वकारणगुणाभ्यां शब्दस्पर्शाभ्यां स्वगुणेन रूपेण
च गुणत्रयवान्सूक्ष्मोऽग्निः समुत्पन्नः । तथाच “ वायोरग्निः ” इति तैत्तिरी-
यके तेजसो वायूपादानत्वश्रवणात् । छान्दोग्ये च “ तत्तेजोऽसृजत ” इति
सद्रूपब्रह्मोपादानश्रवणाच्च श्रुत्योर्भिथो विरोधादप्रामाण्यमिति शङ्का निरवकाशा
तैत्तिरीयकेऽप्युक्तरीत्या ब्रह्मोपादानत्वस्याविधातात् । अत एव भगवान्व्यासोऽ-
प्यमुमर्थमसूत्रयत् “ तेजोऽतस्तथा ह्याह ” इति । अग्नेराप इति । तस्माच्चा-
ग्निरूपापन्नाद्ब्रह्मणः सकाशात्कारणगतैः शब्दाद्यैस्त्रिभिर्गुणैः स्वगुणेन रसेन च
गुणचतुष्टयवत्य आपो जाताः । अद्भ्यो वसुंधरेति । अब्रूपापन्नात्तस्मादेव ह्यणः
कारणगतगुणचतुष्टयेन स्वगुणेन च गन्धेन पञ्चगुणा पृथिवी समुत्पन्ना ॥ ३५ ॥
श्रुतौ “ पृथिव्या ओषधय ओषधीभ्योऽन्नमन्नात्पुरुषः ” इति भौति-
कभोक्तृप्रपञ्चसृष्टिराम्नाता तां संगृह्णाति—तानीति । परमेश्वरसृष्टानि वियदा-
दिसूक्ष्मभूतानि तानि तदाज्ञयैव पञ्चीकरणेन स्थूलीकृत्य तत्कार्यभूतं ब्रह्मा-
ण्डादिकं मया निर्मितमिति ब्रह्मण उक्तिः । परशिवो हि स्वसृष्टवियदादि-
सूक्ष्मभूतोपाधिकः सन्धिरण्यगर्भो यः प्रथमः शरीरी प्रजापतिर्ब्रह्मेति च शब्दै-

भुवनानि विशिष्टानि निर्मितानि शिवाज्ञया ।

ब्रह्माण्डस्योदरे देवा देवाश्च विविधा अमी ॥ ३७ ॥

देवादयो मनुष्याश्च तथा पश्वादयो जनाः ।

तत्तत्कर्मानुरूपेण मया सृष्टाः शिवाज्ञया ॥ ३८ ॥

ततश्चान्नमयो ह्यात्मा विभिन्नश्चान्तरे स्वतः ।

अस्थिस्नाय्वादिरूपं यच्छरीरं भाति देहिनाम् ।

तस्मात्प्राणमयो ह्यात्मा विभिन्नश्चाऽऽन्तरो यतः ॥ ३९ ॥

वर्ण्यदिश्यते तत्कर्तृक एव हि सर्वो भौतिकः सर्गः । ब्रह्माण्डसर्गस्य मध्ये पृथिव्यादिलोकास्तेषु चौषधिवनस्पत्यादिकं सर्वं भोग्यजातं देवासुरमनुष्यादिभोक्तृश्चाहं सृष्टवानस्मीत्यर्थः । देवा इत्येकं संबोधनम् । देवादय इति । अत्र देवशब्दः कर्मदेवाभिप्रायः । अन्येषां देवानां देवा इति पदेन पृथक्प्रतिपादितत्वात् । तत्तत्कर्मानुरूपेणेति । तत्तत्प्राणिकृतपरिपक्वपुण्यपापनिवहस्य वैचित्र्येण तत्फलभूतविचित्रमुखदुःखोपभोगाय देवमनुष्यादिभेदेन नानाविधभोगायतनानि निर्मितानीत्यर्थः । सत्त्वपि सर्वेषु प्राणिषु पुरुषस्यैव विद्याधिकार इति तस्यैव सृष्टिः श्रुत्या प्रतिपादिता । अत एव तैत्तिरीयके पुरुषस्याऽऽकारपरिणतदेहमध्येऽवस्थितस्यैवाऽऽत्मनो ज्ञानविशेषाविर्भावेन विद्याधिकारः श्रूयते “पुरुषत्वे वाऽऽविस्तरामात्मा स हि प्रज्ञानेन संपन्नतमो विज्ञातं वदति विज्ञातं पश्यति वेदश्चस्तनं वेदलोकालोकौ मर्त्येनामृतमीप्सति” इति ॥ ३६-३८ ॥ अन्नपरिणामरूपपुरुषशरीरतादात्म्यापन्नस्याऽऽत्मनः सर्वान्तरब्रह्मरूपत्वं प्रतिपादयितुं बाह्याभ्यन्तरभावेनान्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयाख्याः पञ्चकोशाः प्रतिपत्तिसौकर्याय “स वा एव पुरुषोऽन्नरसमयः” इत्यादिना श्रुतौ प्रतिपादितास्तान्संगृह्णाति—अस्थीत्यादिना । तत्र तावज्जीवभावेनावस्थितस्य त्रीणि शरीराणि भवन्ति स्थूलसूक्ष्मकारणात्मना । तत्रान्नरसपरिणामरूपं षाट्कौशिकं स्थूलशरीरं तत्तादात्म्यापन्नोऽन्नमय आत्मा भवति । “स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः” इति श्रुतौ तच्छब्देन प्रकृतमात्मानं परामृश्य तस्यान्नमयत्वप्रतिपादनात् । एवं प्राणादिवक्ष्यमाणकोशतादात्म्येन प्राणमयादित्वमपि

योऽयं प्राणमयो ह्यात्मा भाति सर्वशरीरिणाम् ।

ततो मनोमयो ह्यात्मा विभिन्नश्चाऽऽन्तरत्वतः ॥ ४० ॥

तस्याऽत्मनोऽधिगन्तव्यम् । तस्य चान्नपरिणामरूपस्य स्थूलशरीरस्याऽऽत्मत्वो-
पदेशेन स्वशरीरादन्यस्य पुत्रमित्रकलत्रादेरात्मत्वभ्रमो निवर्तितः । तस्य मध्ये-
ऽपि सूक्ष्मभूतारब्धं यत्सप्तदशकं लिङ्गं तदात्मनः सूक्ष्मशरीरं तदुभयस्य हेतु-
भूता या मलिनसत्त्वप्रधानाऽविद्या सुषुप्ताववभासते सा तस्याऽऽत्मनः कारण-
शरीरम् । तत्र सूक्ष्मशरीरे प्राणमयमनोमयविज्ञानमयाख्यकोशत्रयान्तर्भावः ।
आनन्दमयस्तु कारणशरीरमिति विवेकः सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकमायाकार्यत्वा-
द्भूतान्यपि गुणत्रयात्मकानि । तत्र वियदादिसूक्ष्मभूतानां ये पञ्च रजोशा-
स्तैरारब्धानि वाक्पाणिपादादीनि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । तद्रजोशसमुदायारब्धः
प्राणनादिक्रियाहेतुः क्रियाशक्त्यात्मकः प्राणस्तस्य प्राणापानाद्याः पञ्चवृत्तयः ।
एवं पञ्चप्राणकर्मेन्द्रियरूपप्राणमयकोशविशिष्टस्याऽऽत्मन उपदेशेन बाह्यस्या-
नात्मत्वं प्रतिपादयति श्रुतिः “तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयादन्योऽन्तर आत्मा
प्राणमयः” इति । तदेवाऽऽह — अस्थीति । अन्नमयस्याऽऽत्मन उपाधिभूतं
यदस्थिस्नाय्वादिरूपमन्नकार्यं षाट्कौशिकं शरीरं तस्मात्सकाशादुदीरितप्राणम-
यकोशविशिष्ट आत्मा विभिन्न एव ज्ञातव्यः । यतः कारणादयमान्तरोऽन्तरे
देहमध्ये वर्तमानोऽनुभूयते । अतो बाह्यादेहात्प्राणमय आत्मा विवेकेन प्रत्ये-
तव्य इत्यर्थः । अत एवासिकोशवद्वहिराच्छादकत्वसामान्यादन्नविकारस्य
देहस्य कोशत्वम् । एवमुत्तरत्वापि मनोमयाद्यात्मोपदेशेन पूर्वस्य पूर्वस्य बाह्य-
तया विविक्तत्वेनाऽऽत्मत्वभ्रमनिरासात्कोशरूपत्वमवगन्तव्यम् ॥ ३९ ॥
एवं प्राणमयोपदेशेन बाह्यास्यान्नमयस्यानात्मत्वं प्रतिपाद्य प्राणमयस्यापि कोश-
रूपत्वेनानात्मत्वं प्रतिपादयितुं तस्मादप्यान्तरं मनोमयात्मानमुपदिशति श्रुतिः—
तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयादन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः” इति तत्संगृह्णाति—
योऽयमिति । वियदादिपञ्चसूक्ष्मभूतसत्त्वांशैरारब्धानि श्रोत्रादीनि पञ्च ज्ञानेन्द्रि-
याणि तत्सत्त्वांशसमुदायपरिणामरूपमन्तःकरणं तदुपादानभूतस्य सत्त्वस्यात्म-
स्वरूपभूतसुखप्रकाशाभिव्यञ्जकसामर्थ्यसद्भावात्तत्कार्यमन्तःकरणमपि स्वरूप-
सुखाभिव्यञ्जकवृत्त्यात्मना स्वरूपप्रकाशाभिव्यञ्जकवृत्त्यात्मना च द्विधा परिण-

योऽयं मनोमयो ह्यात्मा भाति सर्वशरीरिणाम् ।

विज्ञानमय आत्मा च ततोऽन्यश्चाऽऽन्तरो यतः ॥ ४१ ॥

विज्ञानमय आत्मा यो विभाति सकलात्मनाम् ।

मते । तत्र प्रकाशाभिव्यञ्जिका वृत्तिरपीषद्रजोनुवेधात्संकल्पविकल्पात्मिका मनःसंज्ञां लभते । रजःसंस्पर्शविरहाच्च नैर्मल्ये साति निश्चयरूपा सती बुद्ध्याख्यां लभते । एवं मनोबुद्धिभेदभिन्नवृत्तिमदन्तःकरणसहकृतानि चक्षुरादीन्द्रियाण्यपि विमर्शनिश्चयरूपद्विविधज्ञानजनकत्वेन द्विविधानि भवन्ति । तत्र विमर्शज्ञानजनकपञ्चज्ञानेन्द्रियसहितमनःसंज्ञकवृत्तिमदन्तःकरणोपाधिविशिष्ट आत्मा मनोमयः । स च प्रागुक्ताप्राणापानादिसंघात्प्राणमयादान्तरत्वेन विभिन्नः । तत्र हेतुमाह—आन्तरत्वत इति । अन्तरवस्थितात्मस्वरूपचैतन्यानिव्यञ्जकत्वलक्षणात्स्वभावभेदादान्तरत्वमित्यर्थः । प्राणमयस्तु रजःपरिणामरूपत्वान्नोदीरितं चित्प्रकाशमभिव्यनक्ति । अत एव सुषुप्तौ सत्यामपि प्राणवृत्तौ जाग्रद्वचैतन्यस्य विशेषाभिव्यक्तिर्न दृश्यते । उच्छ्वासनिःश्वासादिक्रियाप्रवर्तकः सन्नत्रमयदेहस्य धारणमेव केवलं करोति । तथाच प्राणवाक्यम् “अहमेवैतत्पञ्चधाऽऽत्मानं प्रविभज्यैतद्वाणमवष्टभ्य विधारयामि” इति । एवमनयोर्विविक्तरूपत्वान्मनोमय आत्मा प्राणमयादान्तरो विविक्तश्च प्रत्येतव्य इति भावः ॥ ४० ॥ एवं प्राणमयस्य बाह्यत्वे कोशरूपत्वादानात्मत्वं प्रसाध्य मनोमयस्यापि तथात्वं प्रतिपादयितुं अस्मादप्यान्तरं विज्ञानमयमात्मानमुपादिशति श्रुतिः—“तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयादन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः” इति तत्संगृह्णाति योऽयं मनोमय इति । प्रागुदीरितरीत्या निश्चयज्ञानजनकचक्षुरादीन्द्रियसहितबुद्ध्याख्यवृत्तिमदन्तःकरणविशिष्ट आत्मा विज्ञानमयः । विज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानमुक्तविधमन्तःकरणं तन्मयस्तद्विकारः । स च विमर्शरूपान्मनोमयादान्तरत्वेन विभिन्नः । आन्तरत्वं च रजःसंस्पर्शविरहेणान्तरवस्थितात्मचैतन्यस्य निश्चयरूपेण विशेषतस्तत्राभिव्यक्तेः । अनुष्ठेयपदार्थविषयनिश्चयज्ञानवत एव विद्याकर्मणोरधिकार इत्यभिप्रेत्य विज्ञानमयात्मनो यज्ञादिक्रियाहेतुत्वमाप्नायते—“विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च” इति ॥ ४१ ॥ मनोमयवद्विज्ञानमयस्यापि बाह्यत्वेनानात्मत्वं प्रतिपाद-

आनन्दमय आत्मा च ततोऽन्यश्चाऽऽन्तरो यतः ॥४२॥

यितुमस्मादप्यान्तरमानन्दमयमात्मानं श्रुतिरुपदिशति “तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तरआत्माऽऽनन्दमयः इति “तत्संगृह्णाति-विज्ञानमय इति । विद्याकर्मणोः फलभूतं सुखमानन्दस्तदभिव्यञ्जकोपाधिविशिष्ट आत्माऽऽनन्दमयः । स च फलरूपत्वेनान्तरङ्गत्वादफलरूपाद्विज्ञानमयादान्तरो विविक्तश्च स एवाऽऽत्मत्वेन बोद्धव्यः । विज्ञानमयस्तु तत्फलसाधनभूतविद्याकर्मनिष्पादकतया बहिरङ्गत्वाद्वाह्योऽनात्मा । एवं प्राणमयादिकोशत्रयस्य विवेकेनाऽऽत्मनः सूक्ष्मशरीरादपि विवेकः सिद्धो भवति । “ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव तथा कर्मेन्द्रियाण्यपि । वायवः पञ्च बुद्धिश्च मन सप्तदशं विदुः” ॥ इति हि सूक्ष्मशरीरस्वरूपम् । एतस्यैव सप्तदशकस्य प्राणमायादिकोशत्रयरूपेणावस्थितस्य प्रतिपादितत्वात् । एवं स्थूलसूक्ष्मशरीराभ्यामात्मनः सिद्धेऽपि विवेक कारणशरीरादपि तस्य विवेकेन भवितव्यं तदर्थमिदं चिन्तनीयम् । किमानन्दमय एव सर्वान्तर आत्मोत ततोऽप्यान्तरमन्यद्ब्रह्मास्ति तदेव सर्वान्तरमात्मत्वेनाभिमतम् । आनन्दमयस्त्वन्नमयादिवत्सोपाधिक एवेति । तत्रान्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमय इतिवदस्मादन्यस्याऽऽन्तरस्याऽऽत्मनोऽनुपदेशान्मयटो विकारप्रायपठितस्य तद्वाधेन प्राचुर्यार्थतयाऽप्युपपत्तेः प्रिप्रशिरस्वादीनां चोपाधित्वेनाप्यस्मिन्संभवात् “यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्” “सैषाऽऽनन्दस्य मीमांसा भवति” इत्याद्यानन्दशब्दाभ्यासस्य “वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत” इति ज्योतिःशब्दस्य ज्योतिष्ठोमप्रतिपादकत्वप्रदानन्दमयपरत्वेन योजयितुं शक्यत्वादभ्यस्यमानः स एव सर्वान्तर आत्मेति चेत् । मैवम् । ‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा’ इत्यानन्दमयादिसर्वाधारस्य सर्वान्तरस्य ब्रह्मण उपदेशात्तत्त्वत्वेन प्राधान्येन विवक्षितम् । “ब्रह्मविदामोति परम्” इति फलवद्ब्रह्मात्मज्ञानं प्रक्रम्य “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” “ब्रह्मणा विपश्चितेति” “अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेदे” इत्येवमभ्यस्यमानत्वात् । अभ्यासो हि तात्पर्यलिङ्गम् । “उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफलम् । अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये” इत्युक्तत्वात् । ब्रह्मशब्दोऽयपरिच्छिन्ने निर्विकारे ब्रह्मणि मुख्यः न तु सावयव आनन्दमये । न चैतस्य “ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा” इत्यानन्दमयावयवत्वश्रवणादप्राधान्यमिति मन्तव्यम् । ब्रह्म पुच्छमिति

योऽयमन्नमयः सोऽयं पूर्णः प्राणमयेन तु ।

मनोमयेन प्राणोऽपि तथा पूर्णः स्वभावतः ॥ ४३ ॥

पदद्वयरूपाश्वाक्यात्प्रतीयमानस्यावयवत्वस्य ब्रह्मपदश्रुत्या बाधात् । श्रुतेर्हि वाक्या-
द्वलीयस्वात् । आनन्दशब्दाभ्यासः सोऽपि निरतिशयनिर्विकारसुखरूपे ब्रह्मणि
मुख्यः “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” “आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्” इत्यादिश्रुतिप्राप्ति-
द्वेः । यद्यत्राऽऽनन्दमय एव सर्वान्तर आत्मा स्यात् “असन्नेव स भवति ।
असद्ब्रह्मेति वेद चेत्” । इति श्लोकोदाहरणमसंगतं स्यात् । तथा “एतमा-
नन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति” इत्यन्नमयादिवदुपसंक्रमितत्वप्रतिपादनं नोपप-
द्येत । अन्यस्योपसंक्रमितव्यस्याभावात् । तस्माद्ब्रह्मैव सर्वान्तरं स्वप्राधान्येन
निर्दिष्टमित्यङ्गीकर्तव्यम् । पुच्छशब्दस्त्ववयवप्रायपठितोऽप्याधारत्वमात्रलक्षकः ।
एवं चाऽऽनन्दमय इति मयटो विकारप्रायपाठोऽनुगृहीतो भवति । तस्माद-
न्नमयादिवदानन्दमयोऽप्युपाधिविशिष्ट इति सिद्धम् । एतच्चाऽऽनन्दमयोऽभ्या-
सादित्यधिकरणे निर्णीतम् । स चोपाधिः प्रागुद्गारितसात्त्विकान्तःकरणपरिणाम-
रूपाऽऽत्मस्वरूपसुखाभिव्यञ्जिका वृत्तिः । सा च प्रियमोदादिभेदेन बहुधा
भिद्यते । निरतिशयानन्दो ह्यात्मनः स्वरूपम् । तच्च शुभकर्मोपस्थापितेष्टपुत्र-
वित्तकलत्रादिदर्शनलाभोपभोगजनितैः प्रियमोदादिसंज्ञकैरन्तःकरणवृत्तिविशेषैर-
भिव्यज्यते । अभिव्यक्तं च तद्विषयसुखमिति लोको व्यवहरति । तत्र क्षणि-
कत्वप्रतीतिस्तु व्यञ्जकोपाधिकृता । तथाविधाश्च वृत्तयः स्वापप्रलयादौ स्व-
कारणे सत्त्वे लीयन्ते । तथाच कारणात्मनाऽवस्थितं तथाविधवृत्तिकं मलिन-
सत्त्वप्रधानमविद्यापरपर्यायं भावरूपाज्ञानमेवाऽऽनन्दमयोपाधिर्विवक्षितः । स
चाऽऽनन्दोऽन्तःकरणवृत्तिविशेषेऽभिव्यज्यते । तथा विविक्ते प्रसन्नेऽन्तःकरण
आनन्द इति च वदतो भाष्यकारस्यापि कारणसत्त्वपरत्वमेवाभिप्रेतोऽर्थ इति
व्याख्येयम् । ये त्वन्यथा व्याचक्षते तेषां तथाविधादज्ञानाद्विवेको न कृताः स्यात् ।
ईदृग्विधोपाधिविशिष्टो योऽयमानन्दमयः सोऽयं प्रागुक्तरीत्या विज्ञानमया-
दान्तरो ज्ञातव्य इत्यर्थः ॥ ५२ ॥ एवं पञ्च कोशाः प्रतिपादिताः ।
तत्र बाह्यस्य बाह्यस्थान्नमयादेरांन्तरेणाऽऽन्तरेण कोशेन यत्पूर्णत्वं श्रुतिः
प्रतिपादयति “तेनैष पूर्णः स वा एष पुरुषविध एव” इति तत्संगृह्णाति—

तथा मनोमयो ह्यात्मा पूर्णो ज्ञानमयेन तु ।

आनन्देन सदा पूर्णस्तथा ज्ञानमयः सुराः ॥ ४४ ॥

तथाऽऽनन्दमयश्चापि ब्रह्मणाऽन्येन साक्षिणः ।

सर्वान्तरेण संपूर्णो ब्रह्म नान्येन केनचित् ॥ ४५ ॥

यदिदं ब्रह्म पुच्छाख्यं सत्यज्ञानाद्वयात्मकम् ।

स रसः सर्वदा साक्षान्नान्यथा सुरपुङ्गवाः ॥ ४६ ॥

योऽयमिति । योऽयं प्रतिपत्तिसौकर्याय शिरःपुच्छपक्षान्तरादिभेदेन परिकल्पितोऽन्नमयः कोशः सोऽयं स्वस्मादान्तरेण तथाविधपरिकल्पितावयवेन प्राणमयेन पूर्णः । यथा मूषाकारा प्रतिमा स्वात्मनिषित्तेन द्रुतताम्रेण सर्वशः पूर्यते तद्वत् । एवमुत्तरत्रापि योजना ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ब्रह्मणाऽन्येनेति । यद्यप्यानन्दमयादन्योऽन्तर आत्मेति पृथङ्निर्देशो नास्ति तथाऽपि “ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा” इत्यानन्दमयाधारत्वेन निर्दिष्टं सत्यज्ञानादिलक्षणं स्वात्मनि मायापरिकल्पितान्नमयादिसकलानात्मवस्तुसाक्षिभूतं पञ्चकोशान्तर्गतं सर्वान्तरं यद्ब्रह्म यस्य च तादात्म्याध्यासादन्नमयादयोऽप्यात्मानः स्युस्तेन सर्वाधिष्ठानेन साक्षिचैतन्यरूपेण ब्रह्मणाऽऽनन्दमयोऽपि पूर्णो व्याप्तः । ब्रह्म नान्येनेति । उक्तविधं ब्रह्म तु देशकालवस्तुकृतविधपरिच्छेदराहित्येनाद्वितीयत्वादन्येन केनचिदपि वस्तुना न व्याप्तम् । स्वयमेव सर्वमापूर्यापरिच्छिन्नं तद्वर्तत इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ एतावता निहितं गुहायामिति मन्त्रवाक्ये यद्गुहानिहितत्वं ब्रह्मणः प्रदर्शितं तद्व्याख्यातं भवति । तथाविधस्य सर्वान्तरस्य ब्रह्मणः प्रतिपत्त्युपायत्वेनान्नमयादिपञ्च कोशाः प्रतिपादिता न तूपासनार्थाः । ननु “येऽन्नं ब्रह्मोपासते ये प्राणं ब्रह्मोपासते” इत्यादिमन्त्रवाक्यादन्नमयादीनामुपासनाङ्गत्वं प्रतीयत इति चेत् । मैवम् । शाखान्तरीयस्योपासनाप्रकरणस्थस्य “अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते” इत्यादिमन्त्रस्य श्रुत्या कोशत्वेन प्रतिपादितान्नप्राणादिसद्भावं द्रढयितुं तत्तत्कोशावसाने संवादत्वेनोदाहृतत्वात् । यद्यत्रैवोपासनाविधिः स्यात्तर्हि परमात्मनो मनोमयकोशोदाहृतश्लोकेऽप्युपास्तिचोदना श्रूयेत । न च श्रूयते । अतो मनोमयकोशस्य तावदुपदेशार्थमेव न तूपासनार्थत्वं तत्सामान्याद-

एतमेव रसं साक्षाल्लब्ध्वा देही सनातनम् ।

सुखी भवति सर्वत्र नान्यथा सुरसत्तमाः ॥ ४७ ॥

असत्यस्मिन्परानन्दे स्वात्मभूतेऽखिलात्मनाम् ।

को जीवति नरो देवाः को वा नित्यं विचेष्टते ॥ ४८ ॥

त्रापि तथेत्यङ्गीकार्यम् । इतरथोपासनोपदेशरूपप्रतिपाद्यार्थभेदाद्वाक्यभेदः स्यात् । संभवति च तदैक्ये तद्भेदो न युक्तः “ संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्य-भेदस्तु नेष्यते ” इति न्यायात् । एवं सर्वान्तरं ब्रह्मोपदिश्य तस्य निर्विशेष-त्वेन वाङ्मनसातीतत्वादसत्त्वमाशङ्क्य तन्निरासाय मन्त्रोऽयमुदाहृतः “ अस-न्नेव स भवति । असद्ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुः ” इति । तत्र यद्यप्यसदेव ब्रह्म तथाऽपि तदस्तीति वेदनीयमित्येवंवि-धार्थस्य स्फुरणाच्छिष्यस्य संशयो भवति । किमसदेव ब्रह्मोत सदेवेति । तथा तस्य ब्रह्मणः सर्वगतत्वादविद्वानपि तद्ब्रह्म प्राप्नोति न वा । यदि न प्राप्नोति तत्सामान्याद्विद्वानपि तद्ब्रह्म न प्राप्नोति प्राप्नोति वेति । तावेतौ विद्वदपि-द्विषयौ प्रश्नौ श्रुत्यैव प्रदर्शितौ । “ उताविद्वानमुं लोकं प्रेत्य कश्चन गच्छति । आहो विद्वानमुं लोकं प्रेत्य कश्चित्समश्नुता उ ” इति । अत्र प्रुतिर्विचा-रार्था । एतेषां त्रयाणामुत्तरभूता श्रुतिः “ सोऽकामयत ” इत्यादिका । तत्र रसरूपत्वाद्ब्रह्मणो यदस्तित्वं तत्प्रतिपादितं श्रुतौ “ रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति ” इति तत्संगृह्याऽऽह—यदिदमिति । “ ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा ” इति यदिदं पञ्चकोशान्तरेऽपरोक्षतया भासमानम् “ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ” इत्युदीरितलक्षणं ब्रह्म सोऽयं मधुरादिरसवत्सर्वदा प्रत्यगृष्टिभिर्योगिभिः साक्षादव्यवधानेनऽऽस्वादनीयत्वाद्रसः ॥ ४६ ॥ एतद्रसात्मकत्वमुपपादयति—एतमेवेति । आत्मज्ञो हि देही सनातनमनाद्यनन्तमेतमेवाऽऽत्मानं निरतिश-यानन्दरूपतया रसात्मकं स्वात्मनि साक्षात्कृत्य सर्वेषु देशेषु सर्वेष्वपि कालेषु सुखी भवति । एतद्व्यतिरिक्तमधुराद्यनित्यबाह्यरसलाभे तु कचित्कदाचिदेव सुखित्वम् । अतो विद्वदनुभवबलादस्य रसात्मकत्वमतो रसत्वाद्ब्रह्मणोऽस्तित्वं सिद्धमित्यर्थः ॥ ४७ ॥ पुनरपि तत्साधनार्थं श्रूयते “ को ह्येवान्यात्कः प्राप्यात् ।

तस्मात्सर्वात्मनां चित्ते भासमानो रसो हरः ।

आनन्दयति दुःखाद्यं जीवात्मानं कृपाबलात् ॥ ४९ ॥

यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्यत्वादिलक्षणे ।

निर्भेदं परमेकत्वं विन्दते सुरसत्तमाः ॥ ५० ॥

तदैवाभयमत्यन्तं कल्याणं परमामृतम् ।

स्वात्मभूतं परं ब्रह्म स याति स्वर्गवासिनः ॥ ५१ ॥

यदेष आकाश आनन्दो न स्यादेष ह्येवाऽऽनन्दयाति ” इति तत्संगृह्णाति—
असत्यस्मिन्निति । यदि प्राणिनां शरीरमध्ये परमव्योमसंज्ञकेऽव्याकृताकाशे
स्वात्मभूतो निरतिशयानन्दरूपोऽयमात्मा न स्यात्तर्हि, को वा जन्तुर्जीवति
प्राणधारणं करोति को वा प्राणनादिचेष्टां नित्यं कुर्यात् । तत्सत्ताव्यतिरेकेण तत्रा-
ऽऽरोपितस्य सत्त्वानुपपत्तेः । अत आरोपितकार्यसत्त्वानुपपत्त्या तत्कारणस्य
ब्रह्मणः सत्त्वमङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः ॥ ४८ ॥ तस्मादिति । यस्मादेवमानन्दरूपो
विद्यते तस्मात्सर्वप्राणिहृदय आपरोक्ष्येण भासमानं ब्रह्म रसशब्दाभिधेयं
भवति । कुतोऽस्याऽऽनन्दरूपतेत्यत आह—आनन्दयतीति । यस्मादसौ
संसारदुःखाभिभूतं जीवात्मानं तत्कृतधर्मानुरूपेण सुखयति तस्मादस्याऽऽ-
नन्दरूपत्वम् । अत एव चान्यत्राऽऽम्नायते—“एतस्यैवाऽऽनन्दस्यान्यानि
भूतानि मात्रामुपजीवन्ति” इति ॥ ४९ ॥ भयाभयहेतुतयाऽपि ब्रह्मणः सत्त्वं
समर्थितं श्रुतौ—“यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं
प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं गतो भवति । यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं
कुरुते । अथ तस्य भयं भवति” इति तत्संगृह्णाति—यदेति । अदृश्यत्वादी-
त्यादिशब्देन श्रुत्युक्तानात्म्यादिसंग्रहः । यदा खल्वेतस्मिन्साक्षिरूपे ब्रह्मणि ।
किंरूपे । अदृश्ये दृश्यप्रपञ्चरहिते । अनात्म्य आत्मनः संबन्धित्वादात्म्यं स्थू-
लशरीरं तद्रहिते । अनिरुक्ते सूक्ष्मभूतारब्धत्वात्सूक्ष्ममपि तन्निरुच्यत इति
निरुक्तं लिङ्गशरीरं तद्रहिते । श्रूयते हि—“न तस्य कार्यं करणं च विद्यते”
इति । अनिलयने । निलीयतेऽस्मिन्कार्याकारणप्रपञ्च इति निलयनं भावरूप-
मज्ञानं कारणशरीरं तद्रहिते । एवंभूते ब्रह्मणि निर्भेदमहमन्यो ब्रह्मान्यदि-

यदा ह्येवैष एतस्मिन्नल्पमप्यन्तरं नरः ।

विजानाति तदा तस्य भयं स्यान्नात्र संशयः ॥ ५२ ॥

सर्वेषामात्मभूतं यद्ब्रह्म सत्यादिलक्षणम् ।

उदास्ते तत्सुरश्रेष्ठा यथाजातजनं प्रति ॥ ५३ ॥

सम्यग्ज्ञानैकनिष्ठानां तदेव परमं पदम् ।

तदा स्वात्मतया भाति केवलं कृपया सुराः ॥ ५४ ॥

त्येवंविधभेदरहितं पारमार्थिकमेकत्वं श्रवणमननादिसाधनैः साधको विन्दते लभते तदैव तस्मिन्नेव समयेऽभयं भयरहितम् । भयहेतोर्भेदस्य निवृत्तत्वात् । भेदो हि भयहेतुः । “द्वितीयाद्वै भयं भवति” इति श्रुतेः । निरतिशयनिर्विकारानन्दरूपतयाऽत्यन्तशोभनं परमं सर्वोत्कृष्टममृतं कदाचिदप्यनश्वरमेवंभूतं परब्रह्म स ब्रह्मात्मैकत्वविद्याति प्राप्नोति ॥ ५० ॥ ५१ ॥ यदा खल्वेतस्मिन्नुक्तलक्षणे ब्रह्मण्यल्पमप्यन्तरं भेदं पश्यति तदा तस्याहमन्यः संसारी मत्तोऽन्यद्ब्रह्मेत्येवं भेददर्शिनस्तद्ब्रह्म भयं भयहेतुः स्यादित्यर्थः ॥ ५२ ॥ ननु ब्रह्मणः सर्वत्र साम्येनावस्थानात्पक्षपातायोगाच्च भेददर्शिनोऽप्यभयप्राप्तिः किं न स्यादिति तत्राऽऽह—सर्वेषामिति । भेददर्शिनामभेददर्शिनां च सर्वेषां हृदयमध्य आत्मत्वेनोपलभ्यमानं सत्यादिलक्षणं यद्ब्रह्म तन्मूर्खजनं प्रत्युदास्त उदासीनमेव भवति । अनधिकारिणं प्रत्युदासीनमेव ब्रह्म तस्य ब्रह्मजिज्ञासापराङ्मुखत्वान्न प्रकाशत इत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ये त्वद्वितीयनिरतिशयानन्दब्रह्मात्मैकत्वविषयनिर्विकित्ससाक्षात्कारज्ञानैकनिष्ठास्तेषां पदं पदनीयं परमं सर्वोत्कृष्टं मायातत्कार्यातीतं तदेव केवलं ब्रह्म तदा तस्मिन्साक्षात्कारसमये स्वात्मभावेन कृपया भाति प्रकाशते । अत एवान्यत्राऽऽम्नायते—“नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम्” इति ॥ ५४ ॥ यस्तु सत्यप्यधिकारे मननादिसाधनेन तत्स्वरूपं न साक्षात्करोति तस्याऽऽलस्योपहतस्य ब्रह्म भयकारणं स्यादित्याम्नातम् । “तत्त्वेव भयं विदुषोऽमन्वानस्य इति” तत्संगृह्णाति—तत्त्वेवेति । तदेव ब्रह्म तु साङ्गवेदाध्यायिनोऽपि ब्रह्मसाक्षात्कारनिमित्तं मन-

तत्त्वेवाधीतवेदस्य सहाङ्गैः सुरपुङ्गवाः ।

मननेन विहीनस्य भयहेतुः सदा भवेत् ॥ ५५ ॥

भीषाऽस्मात्पवते वायुभीषोदेति दिवाकरः ।

भीषाऽस्मादग्निरिन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥ ५६ ॥

अस्यैवाऽऽनन्दलेशेन स्तम्बान्ताविष्णुपूर्वकाः ।

भवन्ति सुखिनो देवास्तारतम्यक्रमेण तु ॥ ५७ ॥

तत्तत्पदविरक्तस्य श्रोत्रियस्य प्रसादिनः ।

स्वरूपभूत आनन्दः स्वयं भाति पदे यथा ॥ ५८ ॥

नमकुर्वाणस्य भयहेतुर्भवतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ उक्तं ब्रह्मणो भयहेतुत्वं द्रढयितुं श्रुतिर्मन्त्रान्तरमुदाहरति—“भीषाऽस्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः । भीषाऽस्मादग्निरिन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः” इति तदत्र संगृह्णाति—भीषेति । वाय्वादीनामखिलजगद्वयवहारनिर्वर्तनेऽधिकृतानां महाप्रभाववतां देवानामपि ब्रह्म भयहेतुः किल किमु वक्तव्यमन्येषां प्राणिनां भयहेतुरिति भावः ॥ ५६ ॥ एवं भयाभयहेतुत्वादपि ब्रह्मणोऽस्तित्वं सिद्धम् । “यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । एष ह्येवाऽऽनन्दयाति” इति यन्निरतिशयानन्दरूपत्वं ब्रह्मणोऽस्तित्वसाधनायोपन्यस्तं तदुपपादनाय तल्लेशभूतं सार्वभौमादिहिरण्यगर्भान्तमुत्तरोत्तरं शतगुणभायेनावस्थितमानन्दप्रवाहं प्रतिपादयति श्रुतिः—“सैषाऽऽनन्दस्य मीमांसा भवति” इत्यादिना “स एको ब्रह्मण आनन्दः” इत्येवमन्तेन तत्संगृह्णाति—अस्यैवेति । ब्रह्मस्वरूपभूतो योऽयं निरतिशय आनन्दोऽस्यैवाऽऽनन्दस्यैकदेशेन ब्रह्मादिस्तम्बान्ताः सर्वे देहिनस्तत्तत्स्वरूपानन्दाभिव्यञ्जकोपाधिमहत्त्वाल्पीयस्त्वाभ्यां तरतमभावेनावस्थितमानन्दं प्राप्य सुखिनो भवन्तीत्यर्थः ॥ ५७ ॥ श्रुतौ सार्वभौमाद्यानन्दविशेषमुपन्यस्य तत्र तत्र “श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य” इत्याम्नातं तदभिप्रायं संगृह्णाति—तत्तदिति । तेषु तेषु सार्वभौमादिपदेषूत्तरोत्तरं सातिशयत्वादित्यत्वं परिज्ञाय ततो विरक्तस्यैषणात्रयविनिर्मुक्तस्य प्रसन्नचित्तस्य श्रवणमननादिसाधनकलापमनुष्ठितवतः

अयमेव शिवः साक्षादादित्यहृदये तथा ।

अन्येषां हृदये चैव भाति साक्षितया स्वयम् ॥ ५९ ॥

विहाय साक्ष्यं देहादि मायान्तं तु विवेकतः ॥

सर्वसाक्षिणमात्मानं यः पश्यति स पश्यति ॥ ६० ॥

रुद्रनारायणादीनां स्तम्बान्तानां च साक्षिणम् ।

श्रोत्रियस्य ब्रह्मविदोऽनवच्छिन्नानन्दब्रह्मरूपत्वश्रवणात्तल्लेशभूतः सार्वभौमादिभेदेन तरतमभावेनावस्थितः सर्वोऽप्यानन्दस्तस्य विदुषः स्वरूपभूत इति तत्तत्पदेऽवस्थितस्य सार्वभौमादेर्यथाऽऽनन्दविशेषोऽवभासते तथा विदुषोऽपि स्वयं साधनान्तरनैरपेक्षेण तथाविध आनन्दो भातीत्यर्थः ॥ ५८ ॥ एतेन सार्वभौमादिहिरण्यगर्भान्तं तरतमभावेनावस्थिता आनन्दविशेषा जलतरङ्गबुद्बुदादयः समुद्र इव यत्रैक्यं गतास्तद्वितीयं ब्रह्म परिच्छेदकाभावाच्चिरतिशयानन्दरूपं भविष्यतीत्यभिप्रेत्य तत्सिद्धयर्थं जीवेश्वरभेदभ्रमं श्रुतिर्व्युदस्यति “ स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः ” इति तत्संगृह्णाति—अयमेवेति । योऽयमाकाशादिकारणत्वेन निर्दिष्टो विदुषा स्वस्वरूपतया साक्षात्क्रियमाणो निरतिशयानन्दरूपः परशिव एष एवाऽऽदित्यहृदये । आदित्यो हिरण्यगर्भः “ स त्रेधाऽऽत्मानं व्यकुरुताऽऽदित्यं तृतीयं वायुं तृतीयम् ” इति श्रुतेः । तस्य प्रथमशरीरिणो हिरण्यगर्भस्य हृदये विशुद्धसत्त्वप्रधानमायोपाधिकः सन् । साक्षादिति व्यवधानाभावमाह । अनावृतज्ञानतया सर्वज्ञ ईश्वरो भातीत्यर्थः । तथैष एव परशिवोऽन्येषां जीवानां हृदये पञ्चकोशमध्ये मलिनसत्त्वप्रधानाविद्योपाधिकः किञ्चिज्ज्ञः संसारसाक्षित्वेन भाति ॥ ५९ ॥ एवं विरुद्धस्वभावयोरप्यनयोर्जीवेश्वरयोरैक्यप्रतिपत्तिप्रकारमाह—विहायेति । माया नामात्र सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिका प्रकृतिः । सा चोदीरितजीवेश्वरोपाधिद्वयसाधारणरूपा । अतस्तच्छब्देन तदुभयमत्र विवक्षितम् । तथा चोभयत्र स्थूलशरीरादितत्कारणभूतमायापर्यन्तं सर्वज्ञत्वकिञ्चिज्ज्ञत्वादिविरुद्धधर्महेतुभूतं साक्ष्यत्वाद्नात्मेति विविच्य तत्परित्यज्य यदुभयत्तानुगतं साक्षिचिन्मात्ररूपमत एव परिच्छेदकाभावात्सर्वसाक्षिभूतं तदेकमेवेत्येवमैक्येन य आत्मानं पश्यति स यथार्थदर्शी ॥ ६० ॥

एवं तर्कप्रमाणाभ्यां यः पश्यति स पश्यति ॥ ६१ ॥

यस्यैवं तर्कमानाभ्यामस्ति विज्ञानमास्तिकाः ।

स लोकादखिलादस्माद्विभिद्याऽऽत्मानमात्मना ॥ ६२ ॥

अन्नादीनखिलान्कोशानाभासेन विभासितान् ।

उपसंक्रामतीशस्य प्रसादादेव केवलात् ॥ ६३ ॥

रुद्रनारायणादीनामिति । ते हि परशिवस्यावतारविशेषा लीलाविग्रहधारिण-
स्तेषामन्येषां जीवानां च साक्षिभूतं चिन्मात्रमुक्तरीत्या स्वात्मभावेन यः पश्यति
स एव ब्रह्मवित् । एतेन सच्चिदानन्दरूपस्य परशिवस्य जीवेश्वरोपाधिकृत-
परिच्छेदनिरासेन तस्यापरिच्छिन्ननिरतिशयज्ञानानन्दैकरसत्वमुपपादितं भवति ।
यद्यप्येतत्सौत्रपरपदतात्पर्यप्रतिपादकस्य सर्वान्कामानिति मन्त्रभागस्य व्याख्या-
नरूपत्वादन्ते सामानातव्यं तथाऽपि यदेष आकाश आनन्दो न स्यादित्युपन्यस्त-
तर्कसमर्थनार्थमत्रैव प्रसङ्गादाम्नातमिति द्रष्टव्यम् । एवमद्वितीयनिरतिशयनिर्वि-
कारसच्चिदानन्दैकरसस्य ब्रह्मणोऽस्तित्वप्रतिपादनादस्ति नास्तीति संशयो निरा-
कृतः ॥ ६१ ॥ विद्वानपि न प्राप्नोति चेति प्रश्नस्योत्तरभूता श्रुतिः “स य एवं विद्वान्
इत्यादिका” “एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति” इत्येवमन्ता । तदर्थं संगृह्णाति—
यस्यैवमिति । यस्य खलु विदुष एवमुक्तप्रकारेण निरतिशयानन्दब्रह्मात्मैकत्व-
ज्ञानमास्ति स ब्रह्मवित् दृष्टादृष्टेष्टविषयसमुदायरूपादखिलादस्माद्विभक्त्याऽप्युप-
रिक्तस्वर्गादिभेदभिन्नादनात्मप्रपञ्चादात्मानमात्मना बुद्ध्या विविच्यान्नमयात्मा
भूत्वा पुनरपि विवेकेनाऽऽन्तरं प्राणमयाद्यात्मानमवलम्ब्य चिदाभासेन भासि-
तस्य बाह्यस्यान्नमयादेरनात्मत्वं जानानोऽन्नमयादिपञ्चकोशेभ्योऽप्यान्तरं सर्व-
जगत्कल्पनास्पदं सत्यज्ञानानन्तानन्दैकरसं ‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा’ इति सर्वाधा-
रत्वेन यन्निर्दिष्टं ब्रह्म तदुपसंक्रामति । साधकः परशिवार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठितैर्यज्ञ-
दानादिभिः प्रीणितस्य परमेश्वरस्य प्रसादेन विद्योदये सति भेदहेतोरविद्याया
निवृत्तेस्तत्कृतभेदभ्रमनिरासात्सर्वगतत्वेन नित्यप्राप्तमपि ब्रह्म कण्ठगतचामी-
करन्यायेन पुनः प्राप्नोतीत्यर्थः । एवं च विद्वानेव प्राप्नोतीति प्रतिपादनादवि-
दुषोऽपि ब्रह्मप्राप्तिरस्ति वा न वेति प्रश्नोऽपि निराकृतो वेदितव्यः ॥ ६२-६३ ॥

यतो वाचो निवर्तन्ते निमित्तानामभावतः ।
 निर्विशेषे शिवे शब्दः कथं देवाः प्रवर्तते ॥ ६४ ॥
 विशेषं कंचिदाश्रित्य खलु शब्दः प्रवर्तते ।
 यस्मादेतन्मनः सूक्ष्मं व्यावृत्तं सर्वगोचरम् ॥ ६५ ॥

एवं वेदनमात्राद्ब्रह्मप्राप्तिप्रतिपादनेन 'ब्रह्मविदामोति' इति सूत्रवाक्यभागस्तद्व्याख्यानरूपो " यो वेद सोऽश्नुते " इति मन्त्रभागश्च व्याख्यातो भवति । अद्वितीयनिरतिशयानन्दाभयब्रह्मप्राप्तिर्ज्ञानमात्रसाध्येत्यस्मिन्स्वप्रतिपादितेऽर्थे श्रुतिः संवादार्थं कञ्चिन्मन्त्रमुदाजहार । स चैवमाम्नातः—“यतो वाचो निवर्तन्ते, अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् विभेति कुतश्चन” इति तत्संगृह्णाति—यत इति । यतो यस्मादुक्तलक्षणादत्यन्तनिर्विकल्पकाद्ब्रह्मणः सकाशाद्वाचो निवर्तन्ते । अभिधातुमशक्ताः परावर्तन्त इत्यर्थः । कुत इत्यत आह—निमित्तानामिति । जात्यादीनि हि शब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तानि तेषां प्रवृत्तिनिमित्तानां ब्रह्मण्यभावादित्यर्थः । एतदेवोपपादयति—निर्विशेष इति । यस्मात्, “अस्थूलमनष्वहस्वम्” इत्यादिश्रुत्या ब्रह्म निर्विशेषमवगम्यते । अतस्तथाविधे जात्यादिसकलधर्मरहिते कथमभिधावृत्त्या शब्दः प्रवर्तते । नैव प्रवर्तितुं शक्नोतीत्यर्थः ॥ ६४ ॥ विशेषं कंचिदिति । अभिधेयगतं कंचिद्विशेषं प्रवृत्तिनिमित्तत्वेनोपादायैव हि लोके शब्दः प्रवर्तते । अतस्तद्रहिते ब्रह्मणि शब्दप्रवृत्तिरयुक्तैत्यर्थः । सूक्ष्मं सूक्ष्मार्थप्राहकम् । सर्वेन्द्रियसहकारितया सर्वविषयगोचरमन्तःकरणमपि स्ववृत्तिभिः सह यस्मान्निर्विकल्पकाद्ब्रह्मणो व्यावृत्तं निवृत्तम् । ननु तान्निरस्तसमस्तोपाधिकं वाङ्मनसातीतं चेत्तत्सद्भावावेदकप्रमाणाविषयत्वान्नरश्रृङ्गवदसदेव स्यात् । नैष दोषः । अविषयस्यापि तस्य लक्षयितुं शक्यत्वात् । तथा हि सत्यज्ञानादिवाक्यं तावल्लोकसिद्धसत्यादिप्रतिपादनद्वारा यथोदीरितनिर्विशेषं ब्रह्म विधिमुखेन लक्षणया प्रतिपादयति । “अथात आदेशो नेति नेति” इत्यादिकं तु व्यतिरिक्तसकलनिषेधेन प्रपञ्चव्यतिरेकावच्छिन्नं तद्व्यतिरेकमुखेनाभिदधत्तद्व्यतिरेकविनिर्मुक्तं तत्स्वरूपं लक्षयति । न चेदृशस्य वेदान्तवाक्यस्याज्ञातज्ञापकत्वेनोत्पत्तिविधिरूपत्वाद्धिधौ लक्षणा न

यस्माच्छ्रोत्रत्वगक्ष्यादिखानि कर्मेन्द्रियाणि च ।

व्यावृत्तानि पराग्वस्तुविषयाणि सुरोत्तमाः ॥ ६६ ॥

तद्ब्रह्माऽऽनन्दमद्वंद्वं निर्गुणं सत्यचिद्वनम् ।

विदित्वा स्वात्मरूपेण न बिभेति कुतश्चन ॥ ६७ ॥

न्याय्येति स्थितेस्तत्र लक्षणा न युक्तेति वाच्यम् । प्रतिनियतवाच्यार्थत्यागेन विधौ लक्षणास्वीकारे लक्ष्यार्थस्यानियतत्वादनेकत्वेन संदेहः स्यादित्यभिप्रायेण हि विधौ लक्षणा न न्याय्येत्युच्यते । यत्र तु मुखान्तरेण संदेहो निवार्यते तत्र विधावपि लक्षणा न दुष्यति । यथाऽर्धमन्तर्वेद्यर्थं बहिर्वेदीति । एवमत्रापि व्यतिरिक्तसकलनिषेधादनेकत्वसंदेहाभावात्परिशेषेण तस्यैव लक्ष्यत्वसिद्धेर्विधावपि लक्षणा न दुष्टा । न च लक्ष्यत्वविशिष्टस्यैव ग्रहणानिरुपाधिकस्य शब्दाविषयत्वमिति मन्तव्यम् । लक्ष्यत्वस्योपलक्षणत्वेन ग्राह्यकोटावनुप्रवेशात् । अतोऽत्र वागविषयत्वोक्तिरभिधावृत्त्यभिप्राया । अत एवोपनिषदेकवेद्यत्वमप्याम्नातम् “तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि” इति । विधिनिषेधमुखवाक्यद्वैविध्यात्तज्जनिता ब्रह्माकारमनोवृत्तिरपि द्वेधा भवति । तत्र विधिरूपवाक्यजनिता मनोवृत्तिः स्वोपादानबलेन निरुपाधिकं ब्रह्म विषयीकुर्यतीति तदवगमयति । न चैतावता निरुपाधिकस्य मनोवृत्त्यविषयत्वभङ्गः । मनोवृत्तेरेवोपाधेः सद्भावेनास्य सोपाधिकत्वात् । नाप्यवस्तुत्वम् । उपाधेरुपलक्षणत्वेन विषयकोटावनुप्रवेशात् । एवं विधिनिषेधमुखेन प्रवृत्तवाक्यजनितमनोवृत्तिरपि समस्तोपाधिव्यतिरेकावच्छिन्नं तद्ब्रह्म गोचरयन्ती तदवच्छेदकं व्यतिरेकं स्वात्मानं च कतकरजोन्यायेन निवर्तयति । एतदेवाभिप्रेत्याऽऽम्नायते—“मनसैवेदमाप्तव्यम्” इति । एवमुक्तरीत्योपाधिसंस्पर्शविधुरस्य निरस्तसमस्तोपाधिकस्यात्यन्तनिर्विकल्पकस्य बाङ्मनसातीतत्वं सिद्धम् ॥ ६५ ॥ पराग्वस्तुविषयाणीति । पराग्वस्तूनीदंकारास्पदानि शब्दादीनि विषयो येषां तानि तथोक्तानि । तथात्वं च कठंराम्नायते—“पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वर्यभूः” इति ॥ ६६ ॥ इत्थं यद्ब्रह्म बाङ्मनसातीतं तदद्वंद्वमद्वितीयं शीतोष्णादिसकलद्वंद्वनिर्मुक्तं च । अत एव निर्गुणं सत्यज्ञानानन्दैकरसमेवंरूपं ब्रह्म स्वात्मभावेन विदित्वा । ननु कथं तस्य वेदनं संभवति बुद्ध्यविषयत्वात् । नैष दोषः । व्यतिरेकावच्छिन्नं

एवं यस्तु विजानाति स्वगुरोरुपदेशतः ।

स साध्वसाधुकर्मभ्यां सदा न तपति प्रभुः ॥ ६८ ॥

तप्यतापकरूपेण विभातमखिलं जगत् ।

प्रत्यगात्मतया भाति ज्ञानाद्वेदान्तवाक्यजात् ॥ ६९ ॥

कर्ता कारयिता कर्म करणं कार्यमास्तिकाः ।

सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ७० ॥

प्रमाता च प्रमाणं च प्रमेयं प्रमितिस्तथा ।

सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ७१ ॥

नियोज्यश्च नियोगश्च साधनानि नियोजकः ।

तद्विषयीकुर्वता मनसाऽदूरविप्रकर्षेण व्यवस्थापयितुं शक्यत्वस्योपपादितत्वात् । एवं ज्ञानेनाद्वितीयनिष्प्रपञ्चस्वप्रकाशचिदानन्दब्रह्मात्मभावेनावस्थितो विद्वान्कस्माच्चिदपि न बिभेति । भयहेतोः स्वातिरिक्तस्य द्वितीयस्य वस्तुनोऽभावात् । चनशब्दोऽप्यर्थे श्रुतौ ॥ ६७ ॥ उक्तब्रह्मविदो यत्फलमाप्नातम् “ एतद्वा न तपति किमहं साधु नाकरवं किमहं पापमकरवम् ” इति तदर्थं संगृह्णाति—एवमिति । योऽयमुक्तरीत्या गुरुरुपदेशक्रमेणाद्वितीयब्रह्मात्मवित्स ब्रह्मीभूतोऽकृतेन साधुकर्मणा पुण्येन कृतेन वाऽसाधुकर्मणा पापेन न तपति । स्वात्मानमिति शेषः । मूलाज्ञाननिवृत्त्या तद्विलसितस्य क्रियाकारकफलात्मकस्य प्रपञ्चस्यापि बाधितत्वात् । अज्ञानी हि मुमूर्षावस्थायां यज्ञदानादिशुभकर्मकरणास्वर्गाद्यप्राप्तिं स्वकृतपापफलनरकप्राप्तिं च मनसा समालोकयन्ताभ्यां बिभेति । ज्ञानी तु भाविजन्मापादककर्मसंचयस्य ज्ञानाग्निना दग्धत्वाद्भाविजन्माभावेन न तपतीत्यर्थः ॥ ६८ ॥ ‘ स य एवं विद्वानेते आत्मानं स्पृणुते ’ इति वाक्यस्यार्थमाह—तप्यतापकेति । तप्यस्तपिक्रियाविषयो भोक्तृप्रपञ्चः । तापकानि साध्वसाधुकर्मादीनि । एवं द्वैविध्येनावस्थितमपि सर्वं जगदाद्वितीयब्रह्मात्मैकत्वज्ञानाद्विदुषः स्वस्वरूपतयैव भाति न तु स्वातिरिक्तं किञ्चित्पश्यति येनासौ तप्येत ॥ ६९ ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते क्रियाकारकलक्षणः

सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ७२ ॥

भोक्ता भोजयिता भोगो भोगोपकरणानि च ।

सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ७३ ॥

ग्राहकश्च तथा ग्राह्यं ग्रहणं सर्वतोमुखम् ।

सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ७४ ॥

अन्यथाज्ञानमज्ञानं संशयज्ञानमेव च ।

सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ७५ ॥

घटज्ञानं पटज्ञानं कुड्यादिज्ञानमेव च ।

सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ७६ ॥

घटः कुड्यं कुसूलं च पटः पात्रं च पर्वतः ।

सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ७७ ॥

पातालाद्याश्च लोकाश्च सत्यलोकादयोऽपि च ।

सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ७८ ॥

ब्रह्माण्डं तत्र कलुप्तानामण्डानां शतकोटयः ।

सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ७९ ॥

समुद्राश्च तटाकाश्च नद्यः सर्वनदा अपि ।

सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ८० ॥

मेरुमन्दरपूर्वाश्च पर्वताश्च महत्तराः ।

सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ८१ ॥

वनानि वनदेशाश्च वन्यानि विविधानि च ।

सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ८२ ॥

वृक्षाश्च विविधाः क्षुद्रतृणगुल्मादयोऽपि च ।

सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ८३ ॥

आकाशादीनि भूतानि भौतिकान्यखिलान्यपि ।

सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ८४ ॥

शब्दस्पर्शादितन्मात्ररूपाणि सकलानि च ।

सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ८५ ॥

कृमिकीटपतङ्गाश्च क्षुद्रा अपि च जन्तवः ।

सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ८६ ॥

पशवश्च मृगाश्चैव पन्नगाः पापयोनयः ।

सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ८७ ॥

मनुष्याश्चैव मातङ्गा अश्वा उष्ट्राः खरा अपि ।

सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ८८ ॥

यक्षराक्षसगन्धर्वप्रमुखाः सिद्धकिन्नराः ।

सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ८९ ॥

कर्मदेवाश्च देवाश्च देवराजो विराट्स्वराट् ।

सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ९० ॥

अहं च मद्भिभूतिश्च मम भक्ताश्च देहिनः ।

सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ९१ ॥

विष्णुर्विष्णुविभूतिश्च विष्णुभक्ताश्च देहिनः ।

सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ९२ ॥

रुद्रो रुद्रविभूतिश्च रुद्रभक्ताश्च देहिनः ।

सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ९३ ॥

ईश्वरस्तद्भिभूतिश्च तदीयाः सर्वदेहिनः ।

सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ९४ ॥
 सदाशिवसमाख्यस्तु शिवस्तस्य विभूतयः ।
 सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ९५ ॥
 दिशश्च विदिशश्चैव साभ्रं नक्षत्रमण्डलम् ।
 सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ९६ ॥
 वासुदेवः संकर्षणः प्रद्युम्नश्चानिरुद्धकः ।
 सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ९७ ॥
 मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नारसिंहोऽथ वामनः ।
 तद्भक्ताश्च तथा भान्ति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ९८ ॥
 आश्रमाश्च तथा वर्णाः संकरा विविधा अपि ।
 सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ९९ ॥
 निषिद्धं चानिषिद्धं च निषेधा विधयोऽपि च ।
 सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ १०० ॥
 शरीरमिन्द्रियं प्राणो मनो बुद्धिरहंकृतिः ।
 सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ १०१ ॥
 कामक्रोधादयः सर्वे तथा शान्त्यादयोऽपि च ।
 सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ १०२ ॥
 जीवात्मा परमात्मा च तयोर्भेदश्च भेदकः ।
 सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ १०३ ॥
 जडशक्तिप्रभेदाश्च चिच्छक्तिस्तद्भिदाऽपि च ।
 सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ १०४ ॥
 अस्तिशब्दोदिता अर्था नास्तिशब्दोदिता अपि ।

सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ १०५ ॥
 आत्मा नाम सुराः स्वेन भासा यो भाति संततम् ।
 तमेव त्वमहंशब्दप्रत्ययान्यां तु जन्तवः ॥ १०६ ॥
 व्यवहारे विजानन्ति न जानन्त्येव तेऽर्थतः ।
 अर्थतश्चास्य वेत्तारो न विद्यन्तेऽद्वयत्वतः ॥ १०७ ॥
 एवमात्मानमद्वैतमात्मना वेद यः स्थिरम् ।
 सोऽयमर्थमिमं नित्यं गायन्नास्ते स्वभावतः ॥ १०८ ॥

सर्वोऽपि प्रपञ्चः स्वात्ममात्रतयैव तस्य भातीत्याह--कर्तेत्यादिना ॥ ७०--१०५ ॥
 नन्वेवंविधं सर्वं जगद्विदुषः स्वात्मतया प्रतीयते चेदात्मनः सविशेषत्वापत्तिरि-
 त्याशङ्क्याऽऽह—आत्मा नामेति । स्वस्मिन्नारोपितप्रपञ्चस्य भासकं साधना-
 न्तरनिरपेक्षेण स्वयमेव प्रकाशमानं यत्साक्षिचिन्मात्रं स एवाऽऽत्मा साक्ष्यं तु
 जगदप्यस्तत्वाच्छ्रुतिरूप्यवन्मिथ्याभूतामित्यर्थः । नन्वेवमात्मा यदि स्वयंप्रका-
 शस्तर्हि विदुषामेवाविदुषामप्यसौ प्रकाशमान एवेत्यतस्त एव सर्वे मुच्येर-
 न्नित्यत आह—तमिति । स्वप्रकाशमपि तं त्वमहमिति शब्देन तदर्थविषय-
 मनोवृत्त्या चाहंकारवैशिष्ट्येनैव जानन्ति लौकिकाः परमार्थतो निरस्तसमस्तो-
 पाधिकमद्वितीयं चिन्मात्रस्वरूपं नैव जानन्ति ॥ १०६ ॥ अद्वयत्वत इति ।
 अद्वितीयत्वादेवास्यात्मनः परमार्थतो वेदितारो नैव विद्यन्ते । वेदनस्य प्रमा-
 तृप्रमाणादिभेदसापेक्षत्वात् ॥ १०७ ॥ तर्हि विद्वानपि कथं तं वेदेत्यत
 आह—एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण श्रवणादिसाधनजनितया निरस्तसम-
 स्तोपाधिकब्रह्मात्मविषयमनोवृत्त्याऽऽवरणज्ञानापनयने सत्यद्वितीयमात्मानं स्व-
 रूपप्रकाशेनैव विद्वान्साक्षात्करोति । एवं विदुषो यज्ज्ञानं प्रदर्शितं श्रुतौ
 “ एतत्साम गायन्नास्ते ” इत्यादिना “ सुवर्नं ज्योतीः ” इत्यन्तेन तदन्वयप्र-
 योजनकथनेनोपपादयति—सोऽयमित्यादिना । “ हा३वु हा३वु हा३वु ” इत्यादि
 “ सुवर्नं ज्योतीः ” इत्यन्तं साम । तस्य चायमर्थः । यदेतावन्तं कालं भोक्तृ-
 भोग्यभोगप्रदरूपं जगद्विभक्तमासीत्तत्सर्वमहमेव न मत्तोऽन्यत्किंचिदस्ति ।
 अहो इदं महदाश्चर्यं स्वप्रकाशचिह्नक्षणपरमज्योतीरूपोऽहमेव तत्सर्वमाभिभवा-

यथा नर्तनमीशस्य स्वभावाल्लोकरक्षकम् ।
 तथा विद्या विनोदाख्या गीतिर्लोकोपकारिणी ॥१०९॥
 यथैवाऽऽदिगुरोर्गीतिर्लोकानां हितकारिणी ।
 तथैवास्य गुरोर्गीतिर्लोकानां हितकाम्यया ॥ ११० ॥
 आप्तकामस्य रुद्रस्य गीतिर्व्याख्यानलक्षणा ।
 परोपकारिणी तद्वद्वीतिरस्यापि सद्गुरोः ॥ १११ ॥
 लौकिकेष्वपि गानेषु प्रसादं कुरुते शिवः ।
 किं पुनर्वैदिके गाने ततो गानं समाश्रयेत् ॥ ११२ ॥
 व्याख्यागानेष्वशक्तस्तु शिवमुद्दिश्य भक्तितः ।
 लौकिकीमपि वा गीतिं कुर्यान्नित्यमतन्द्रितः ॥११३॥
 गीतिज्ञानं शिवप्राप्तेः सुतरां कारणं भवेत् ।
 गीतिज्ञानेन योगः स्याद्योगादेव शिवैक्यता ॥११४॥
 गीतिज्ञो यदि योगेन न याति परमेश्वरम् ।
 प्रतिबन्धकबाहुल्यात्तस्यैवानुचरो भवेत् ॥ ११५ ॥
 केवलं लौकिकं गानं न कुर्यान्मोहतोऽपि वा ।

मीति तत्साम गायन्निममर्थमनुसंधानो विद्वान्विक्षेपहेतोरभावादव्याकुलमास्त
 इत्यर्थः ॥ १०८ ॥ एतदृष्टान्तेनोपपादयति—यथेति ॥ १०९ ॥ परमे-
 श्वरनर्तनवद्विद्विज्ञानमपि लोकरक्षाहेतुरित्युपपाद्य परतत्त्वप्रतिपत्त्युपायतामपि
 तस्य दृष्टान्तेनोपपादयति—यथैवेति । आदिगुरोः परमेश्वरस्य । कर्तरि
 षष्ठी । तत्कर्तृका गीतिः । परतत्त्वव्याख्यानरूपा या ईश्वरगीतेति कूर्मपुराणे प्र-
 सिद्धा सा यथा परतत्त्वोपदेशेन गीतिर्लोकोपकारिण्येवमस्य विदुषो गीतिरपि
 परतत्त्वप्रतिपादनेन जगदनुग्रहायेत्यर्थः ॥११०॥१११॥ नन्वयमुपदेशो वाक्या
 न्तरादपि प्रसिद्ध इति विदुषो गानमयुक्तमित्यत आह- लौकिकेष्विति ॥११२॥
 व्याख्यागानेष्विति । संस्कृतशब्दरूपं गद्यपद्यात्मकं व्याख्यागानम् । तत्तदे-

यदि कुर्यात्प्रमादेन प्रायश्चित्ती भवेद्द्विजः ॥ ११६ ॥
 अतः स्वसंसारविनाशने रतः श्रुतिप्रमाणेन च
 तर्कवर्त्मना । प्रबोधमासाद्य शिवस्य तं पुनः
 सदैव गायन्विचरोदिमां महीम् ॥ ११७ ॥
 इत्युपनिषत्परतत्त्वविषया वः सत्यमुदिता
 सकलदुःखनिहन्त्री ॥ कष्टहृदयस्य मनुजस्य न
 देया भक्तिसहितस्य तु शिवस्य खलु देया ॥ ११८ ॥
 इति श्रीस्कान्दपुराणे सूतसंहितायां चतुर्थस्य यज्ञवैभवख-
 ण्डस्योपरिभागे ब्रह्मगीतासु साक्षिशिवस्वरूपकथनं
 नाम तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

४. तल्लवकारोपनिषद्वाख्यानम् ।

ब्रह्मोवाच—

अस्ति देवः स्वतः सिद्धः साक्षी सर्वस्य सर्वदा ।
 संसारार्णवमग्नानां साक्षात्संसारमोचकः ॥ १ ॥

शीयभाषया परमेश्वरविषया गीतिर्लौकिकी ॥ ११३—११६ ॥ श्रुतीत्युप-
 निषदिति ॥ ११७ ॥ यदिदं ब्रह्मविद्यानिगमनं तत्संगृह्णाति—इतीति ।
 अनेन यथोक्तप्रकारेण परतत्त्वविषयोपनिषदुपदिष्टा । उपनिषन्नाम ब्रह्मविद्या ।
 प्रत्यगात्मानं निरस्तसमस्तोपाधिकं ब्रह्मोपनीय भेदभ्रमहेतुभूतमविद्यातत्कार्यं
 निवर्तयतीति तच्छब्दव्युत्पत्तेः । उक्तं ह्याचार्यैः—“ उपनीयेममात्मानं ब्रह्मा-
 पास्तद्वयं स्वतः । निहन्यनिद्यां तज्जं च तस्मादुपनिषन्मता” इति ॥ ११८ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां चतुर्थस्य यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे
 ब्रह्मगीतासूपनिषत्सु साक्षिशिवस्वरूपकथनं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

एवमैतरेयकत्रैत्तिरीयकस्याप्यैदंपर्यं प्रतिपादितम् । अथ सामवेदोपनि-

सर्वेषां तु मनस्तेन प्रेरितं नियमेन तु ।

विषये गच्छति प्राणश्चेष्टते वाग्वदत्यपि ॥ २ ॥

चक्षुः पश्यति रूपाणि श्रोत्रं शब्दान् शृणोत्यपि ।

अन्यानि खानि सर्वाणि तेनैव प्रेरितानि तु ॥ ३ ॥

स्वं स्वं विषयमुद्दिश्य प्रवर्तन्ते निरन्तरम् ।

प्रवर्तकत्वं चाप्यस्य मायया न स्वभावतः ॥ ४ ॥

षडो ब्रह्मात्मैकत्वपरत्वं वक्तुमारभमाणस्तावज्जैमिनिसामशाखोपनिषदर्थं संगृ-
ह्णाति चतुर्थेनाध्यायेन । यथोदीरितं ब्रह्मात्मत्वमुपदेशगम्यमेव न तु तर्कगम्य-
मित्यमुमर्थं द्योतयितुं श्रुत्या प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां ब्रह्मोपदिश्यते । “केनेषितं
पताति प्रेषितं मनः केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः । केनेषितां वाचमिमां
वदन्ति चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति” इति प्रश्नः “श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो
यद्वाचो ह वाचं स उ प्राणस्य प्राणश्चक्षुषश्चक्षुः” इति प्रतिवचनं तदेतदुभ-
यमर्थतः संगृह्णाति—अस्ति देव इत्यादिना । स्वतः सिद्ध इति सार्वकालिकं
पारमार्थिकं सत्यत्वं विवक्षितम् । साक्षीति स्वपरव्यवहारहेतुभूतचित्प्रकाश-
रूपत्वं साक्ष्यप्रपञ्चानन्तर्भावेन कूटस्थनित्यत्वं च ॥ १ ॥ सर्वेषामिति । तेन
सर्वसाक्षिणा स्वतन्त्रेण परमेश्वरेण सर्वप्राणिहृदये जीवभावेनानुप्रविश्यावस्थि-
तेनेच्छामात्राप्रेरितं प्रवर्तितं सत्स्वविषये मन्तव्ये मनः प्रवर्तते । न च देहे-
न्द्रियादिसंघात एव तत्प्रेरक इति वाच्यम् । तस्य प्रसिद्धत्वेनोपदेशवैयर्थ्यप्रस-
ङ्गात् । अतस्तदतिरिक्तेन चिन्मात्रज्योतिषा केनचित्प्रेरितमेव मनः स्वविषयं
प्रत्याययतीति युक्तमभ्युपगन्तुम् । प्राणापानादिपञ्चवृत्त्यात्मको मुख्यप्राणश्च
तेन प्रेरित एव प्राणनादिचेष्टां करोति । तथा सर्वशब्दव्यवहारहेतुभूतं वागि-
न्द्रियमपि चिन्मात्रस्वरूपेणैतेन प्रेरितमेवाभिव्यक्तिरूपं स्वकार्यं करोति । चक्षुः
श्रोत्रयोरप्येवं योज्यम् ॥ २ ॥ अन्यानीति । उक्तव्यतिरिक्तानि बुद्धीन्द्रियाणि
कर्मेन्द्रियाणि चेत्यर्थः । नन्वसङ्गादासीनस्य कूटस्थनित्यस्य निस्तरङ्गसमुद्रक-
ल्पस्य चिन्मात्रस्वरूपस्याऽऽत्मनः कथमीदृग्निधं प्रेरकत्वं संभवतीत्यत आह—
प्रवर्तकत्वमिति । माययेति । मलिनसत्त्वप्रधानमायापरिणामरूपदेहेन्द्रियाद्युपा-

इन्द्रियाणां तु सत्ता च नैव स्वाभाविकी मता ।

तप्तायःपिण्डवत्तस्य सत्तयैव सुरर्बभाः ॥ ५ ॥

श्रोत्रमात्मनि चाध्यस्तं स्वयं देवो महेश्वरः ।

अनुप्रविश्य श्रोत्रस्य ददाति श्रोत्रतां हरः ॥ ६ ॥

मन आत्मनि चाध्यस्तं प्रविश्य परमेश्वरः ।

मनस्त्वं तस्य सत्त्वस्थो ददाति नियमेन तु ॥ ७ ॥

वाचो वाक्त्वमनुप्राप्य प्राणस्य प्राणतां हरः ।

ददाति नियमेनैव चक्षुष्ट्वं चक्षुषस्तथा ॥ ८ ॥

धिसंपर्कवशेनेत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ननु प्रेरक आत्माऽन्यस्ततोऽन्यत्प्रेर्य मनआदिकमिति द्वैतापत्तिर्जायेतेत्यत आह--इन्द्रियाणामिति । मनः प्रभृतीनामिन्द्रियाणां सद्रूपे तस्मिन्नध्यस्तत्वात्तप्तायःपिण्डन्यायेनाधिष्ठानसत्त्वमेवाऽऽरोपितेषु मनःप्रभृतिषु धर्मत्वेन प्रतिभाति । नच तेषां स्वाभाविकं सत्त्वमस्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥ एवं मनआदिकं यस्येच्छामात्रात्स्वस्वव्यापारे प्रेर्यते स किंरूप इति प्रश्नोऽनुक्तोऽप्यर्थादवगन्तव्यः । अस्य चोत्तरमाह—श्रोत्रमिति । श्रोत्रं तावदितरप्रपञ्चवदृश्यत्वात्सर्वाधिष्ठानभूते सच्चिन्मात्र आत्मन्यध्यस्तमित्यविवादम् । तच्च श्रूयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या श्रवणसाधनमिन्द्रियमधिष्ठानत्वेन तदनुप्रविश्य स्वप्रकाशचिद्रूपः परशिवस्तस्य श्रोत्रत्वं श्रोत्रस्य श्रवणसाधनसामर्थ्यं प्रयच्छति । सर्वान्तरस्वप्रकाशात्मचैतन्यज्योतिःसमवधानेन हि तत्स्वविषयशब्दाभिव्यञ्जनसमर्थं भवति । अतः श्रोत्रस्यापि श्रवणसामर्थ्यप्रदानात्तथापिधं सर्वान्तरचैतन्यं श्रोत्रस्य श्रोत्रमिति श्रुत्या निर्दिश्यते । एवं मन आत्मनीत्यादावपि योज्यम् ॥ ६ ॥ सत्त्वस्थ इति । कार्येऽन्तःकरणेऽनुगतं यत्कारणभूतं सत्त्वं तस्य चैतन्यप्रकाशाभिव्यञ्जनसामर्थ्यात्तनावच्छिन्न इत्यर्थः । मननसामर्थ्ययुक्तं हि मनस्तच्च सामर्थ्यमुदीरितरीत्या तस्य चैतन्येनाऽऽधीयत इति तन्मनसो मन इत्युपदिश्यते ॥ ७ ॥ वाचो वाक्त्वमिति । स्वात्मन्यध्यस्तं वागिन्द्रियमनुप्राप्य तस्य स्वस्य समवधानेनाभिपदनसामर्थ्यरूपं वाक्त्वं प्रयच्छतीत्यर्थः । तथा स्वात्मन्यध्यस्तस्य पञ्चवृत्तेः

अन्येषामिन्द्रियाणां तु कल्पितानामपीश्वरः ।

तत्तद्रूपमनुप्राप्य ददाति नियमेन तु ॥ ९ ॥

तत्र चक्षुश्च वाक्चैव मनश्चान्यानि खानि च ।

न गच्छन्ति स्वयज्योतिःस्वभावे परमात्मनि ॥ १० ॥

स देवो विदितादन्यस्तथैवाविदितादपि ।

वाचा च मनसा चैव चक्षुषा च तथैव च ॥ ११ ॥

प्राणस्यापि प्राणनादिक्रियासामर्थ्यरूपं प्राणत्वं प्रयच्छति । अत एवान्यत्राऽऽ-
 म्नायते—“ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्याति । मध्ये वामनमासीनं विश्वे-
 देवा उपासते ” इति चक्षुष्ट्वं चक्षुषस्तथेति । यथा श्रोत्रस्य श्रोत्रत्वं तथे-
 त्यर्थः ॥ ८ ॥ श्रोत्राद्यान्नातस्योपलक्षणार्थत्वादनाम्नातेन्द्रियसंग्रहायाऽऽह-
 —अन्येषामिति । एवं श्रोत्रादिपरिकल्पनास्पदं कल्पितानां च तेषां
 श्रवणादिसामर्थ्यप्रदं सर्वान्तरं चिदेकरसं ब्रह्मेत्युपदिष्टं भवति ॥ ९ ॥
 नन्वीदृशं वस्तु घटादिवाद्विविक्ततया स्पष्टं कस्मान्नानुभूयत इतीमामाशङ्कां
 निरसितुमाप्नायते—“ न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मन ” इति ।
 तत्संगृह्णाति—तत्रेति । वाक्चेति । शब्दाभिव्यञ्जकमिन्द्रियं तदभिव्यङ्ग्यः
 शब्दश्चोभयमत्र वाक्शब्देन विवक्षितम् । तस्मादेतानि चक्षुरादीनि ब्रह्माणि
 माययाऽध्यस्तत्वात्तदात्मकानि । अतः स्वात्मभूते ब्रह्माणि कथं तेषां प्रवृत्ति-
 विषयविषयिभावस्य भेदसापेक्षत्वात् । तदविषयत्वसमर्थनायाऽऽह—स्वयं
 ज्योतिरिति । स्वप्रकाशचिद्रूपस्य सर्वान्तरस्य चक्षुरादिकरणं प्रति साक्षिण-
 स्तद्विषयत्वानुपपत्तिरित्यभिप्रायः ॥ १० ॥ एवं चक्षुरादिसर्वप्रमाणाविषयं
 परशिवस्वरूपमागमोऽपि कथं प्रत्याययेदित्याशङ्क्य विदिताविदितव्यतिरे-
 कावच्छिन्नं तत्प्रतिपादयितुं शक्यमित्यभिप्रेत्याऽऽम्नायते—“अन्यदेव ताद्विदि-
 तादथो अविदितादधि ” इति । तत्संगृह्णाति—स देव इति । “ श्रोत्रस्य
 श्रोत्रम् ” इत्यादिना निर्दिष्टश्रवणादिसामर्थ्यप्रदो यः सर्वान्तरः स्वप्रकाशः
 साक्षी चिद्रूप आत्मा स विदिताद्विदिक्रियाफलव्याप्ताद्विषयादन्यो विलक्षणः ।
 तथाऽविदितादज्ञायमानादपि विलक्षणः स्वयंप्रकाशमानत्वात् । एवं विदिता-

श्रोत्रेणापि सुरश्रेष्ठाः प्राणेनान्येन केनचित् ।

न शक्यो गोचरीकर्तुं सत्यमेव मयोदितम् ॥ १२ ॥

यस्येदमखिलं नित्यं गोचरं रूपवद्रवेः ।

तदेव परमं ब्रह्म वित्त यूयं सनातनम् ॥ १३ ॥

एवं जानन्ति ये धीरास्तर्कतश्च प्रमाणतः ।

गुरूक्त्या स्वानुभूत्या च भवन्ति खलु तेऽमृताः ॥ १४ ॥

सुज्ञातमिति तद्ब्रह्म मनुध्वं यदि हे सुराः ।

विदिताभ्यामन्यत्वेनाऽऽगमप्रमार्णात्प्रतिपत्तुं शक्यत इत्यर्थः । एवमात्मन्युपदिष्टेऽपि ततोऽन्यदेव किञ्चिदुपासनीयं ब्रह्मेति शिष्यशङ्कानिरासार्थमात्मनायते—‘यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते । यन्मनसा न मनुते येनाऽऽहुर्मनो मतम् । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते । यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूःषि पश्यति । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते । यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते । यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ’ इति । तत्संगृह्णाति—वाचा चेति । यद्वागादिभिरिन्द्रियैर्विषयीकर्तुमशक्यं विदिताविदिताभ्यामन्यत्वेन निर्दिष्टं स्वप्रकाशसाक्षिचिद्रूपं यस्य च सर्वान्तरस्याऽऽत्मनाश्चत्प्रकाशेन वाङ्मनसाद्यखिलं जगत्सूर्यप्रकाशेन रूपमिव प्रकाश्यते स्वव्यापारे प्रेर्यते च तदेव च सर्वान्तरं ब्रह्म वित्त जानीत नैतस्मादन्यदिदंकारास्पदमित्येवकारार्थः ॥ ११—१३ ॥ एवमिन्द्रियादिविविक्तस्य तत्साक्षिणः प्रत्यगात्मनो यद्ब्रह्मरूपत्वज्ञानमुपदिष्टं तस्य फलमात्मनायते—‘अतिमुच्य धीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ’ इति । तदर्थं ब्रूते । एवमिति । धीरा धीमन्तो विद्वांसः । एवमुक्तप्रकारेण देहेन्द्रियादिकमात्मनो विविच्य ततो विविक्तमद्वितीयब्रह्मात्मतत्त्वं प्रमाणतर्काभ्यां गुरुमुखादधिगम्य मनननिदिध्यासनजनितानिर्विचिकित्ससाक्षात्कारलक्षणेन स्वानुभवेन ये जानन्ति तेऽमृतत्वलक्षणां मुक्तिं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥ इत्थं स्वात्मतयोपदिष्टस्य ब्रह्मणोऽवगतिसमये शिष्यस्याहं मां ब्रह्म जानामीति

दभ्रमेव हि तत्साक्षि ब्रह्म वेद्यं कथं भवेत् ॥ १५ ॥

यस्य स्वात्मतया ब्रह्म विदितं कर्मतां विना ।

तस्य तज्ज्ञानकर्तृत्वविहीनस्य मतं हि तत् ॥ १६ ॥

यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।

अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥ १७ ॥

कर्मकर्तृभावलक्षणभेदावभासस्यावस्तुविषयत्वं प्रतिपादयितुं तथाविधभेदविनिर्मुक्तमखण्डंकरसं ब्रह्मात्मतत्त्वं स्वरूपप्रकाशेनैव ज्ञापयितुं च गुरुशिष्यकृतोक्तिप्रत्युक्तिरूपेण श्रुतिः प्रवदते—“यदि मन्यसे सुवेदेति दभ्रमेवापि नूनम् । त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपम्” इति गुरुवाक्यम् । “ नाहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च ” इति तत्प्रतिवचनरूपं शिष्यवाक्यम् । तदेतद्वाक्यद्वयामिप्रेतमर्थं संगृह्य ब्रह्मा देवान्प्रत्युपदिशति—सुज्ञातामिति । हे देवा यूयं तत्स्वात्मभूतं ब्रह्म सुज्ञातं सुष्ठुस्माभिर्बुद्धिवृत्त्या विषयीकृतमिति यदि जानीथ तथाऽवच्छिन्नस्वभावं तद्ब्रह्म बुद्धिवृत्तिपरिच्छेदादभ्रमल्पमेव भवेत् । तथा च वस्तुगोचरमेतज्ज्ञानं स्यादित्यर्थः । तथाविधबुद्धिवृत्तेः साक्षित्वेन भासकं तद्ब्रह्म कथं तत्प्रकाश्यं भवेत् । अतः स्वप्रकाशसाक्षिरूपस्य ब्रह्मणो वेत्त्वासंभवाद्वुद्धिवृत्तिवेद्यं सोपाधिकमेव रूपं न तु निरुपाधिकमिति वेद्यस्य दभ्रत्वम् ॥ १५ ॥ यस्य खलु तद्ब्रह्म विदिक्रियाजन्यफलभागित्वमन्तरैव स्वात्मतया प्रत्यक्षाक्षिरूपेण विदितं स्वरूपप्रकाशेनैव भातं भवति स च प्रकाशो नित्य इति तं प्रति कर्तृत्वमपि नास्ति तस्य विदुषस्तदनवच्छिन्नं निरस्तसमस्तोपाधिकं ब्रह्म ज्ञातं भवति ॥ १६ ॥ शिष्याचार्यसंवादेन निर्णीतमर्थं श्रुतिरवधारयति—“यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः । अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्” इति तां संगृह्णाति—यस्येति । यस्य साधकस्य तत्स्वात्मभूतं ब्रह्मामतं मनोवृत्त्याऽविषयीकृतं केवलस्वरूपप्रकाशेनैव प्रकाशितं तस्य तद्ब्रह्म मतं ज्ञातं भवति यस्य तु तद्ब्रह्म मतं मनसा विषयीकृतं नासौ तज्जानाति । तस्मात्तद्ब्रह्म वयं जानीम इति बुद्धिवृत्तिविशिष्टरूपेण जानतामनवगतमेव भवति । बुद्धिवृत्त्यवशिष्टेन जानतां तु स्वरूपप्रकाशेनैव तज्ज्ञातं

ब्रह्मज्ञाने घटज्ञाने भ्रान्तिज्ञानेऽपि चाऽऽस्तिकाः ।
 नैव कर्तुं न कर्मापि ब्रह्म चित्केवलं भवेत् ॥ १८ ॥
 यस्य कर्तृतया भातं ब्रह्माकर्तुं सुरोत्तमाः ।
 तस्य ब्रह्मामतं यस्मात्कर्तुं तस्य मतं हि तत् ॥ १९ ॥
 यस्य कर्मतया भातं ब्रह्माकर्म सुरोत्तमाः ।
 तस्य ब्रह्मामतं यस्मात्कर्म तस्य मतं हि तत् ॥ २० ॥
 अकर्त्रविषयप्रत्यक्प्रकाशः स्वात्मनैव तु ।
 विना तर्कप्रमाणाभ्यां ब्रह्म यो वेद वेद सः ॥ २१ ॥
 एवरूपपरिज्ञानमपि दृश्यतयैव तु ।
 यस्य भाति स तत्साक्षी ब्रूत ब्रह्मात्मवित्कथम् ॥ २२ ॥
 ब्रह्मविद्याऽपि जाता चेद्वेद्या भवति कुम्भवत् ।
 अवेद्यं ब्रह्म वेद्यं स्याद्वेद्यविद्याभिसंगमात् ॥ २३ ॥
 वेत्ताऽपि विद्यासंबन्धात्सविशेषो भवेद्भ्रुवम् ।
 निर्विशेषं परं ब्रह्म ततो विद्वान्न चाऽऽत्मवित् ॥ २४ ॥
 विद्याया आश्रयत्वेन विषयत्वेन वा भवेत् ।
 ब्रह्म नैवान्यथा तत्त ब्रह्म ब्रह्म भवेत्कथम् ॥ २५ ॥

भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ ननु यस्य खल्वमतं कथं तस्य तन्मतं स्यात्परस्परविरुद्ध-
 त्वादित्याशङ्क्य मतशब्दस्योदीरितार्थप्रतिपादनं समर्थयितुमाप्नायते । 'प्रति-
 बोधावेदितं मतम्' इति । बुद्धिवृत्तयो बोधाः सर्वास्वपि वृत्तिषु तद्भासकसाक्षिरू-
 पेणावस्थितमनुगतं स्वप्रकाशचैतन्यं प्रकाशाव्यभिचारान्मतमित्युच्यते इति श्रुते-
 रित्यर्थमर्थतः संगृह्णाति - ब्रह्मेति । यदेतच्छ्रवणमननादिसाधनजनितनिरस्तसम-
 स्तोपाधिकपरमार्थसद्ब्रह्मविषयं ज्ञानं यच्च व्यावहारिकमत्यघटादिविषयं चक्षुरा-
 दीन्द्रियसंप्रयोगजनितं ज्ञानं यच्च प्रातीतिकसत्यशुक्तिरूप्यादिविषयं भ्रान्ति-
 ज्ञानं तेषु सर्वेषु वृत्तिज्ञानेषु निरुपाधिकं स्वात्मभूतं चिदेकरसं ब्रह्माविक्रिय-

ब्रह्मसंबन्धहीना चेद्विद्या ब्रह्म तु वेदितुम् ।

अशक्यं तत्र हे देवाः को वा ब्रह्मात्मविद्भवेत् ॥ २६ ॥

ब्रह्मण्यध्यस्तमायादिनिवृत्तिं कुरुते तु सा ।

विद्या यदि न मायायाः प्रत्यगात्मन्यसंभवात् ॥ २७ ॥

प्रत्यगात्मा परं ज्योतिर्माया सा तु महत्तमा ।

तथा सति कथं मायासंभवः प्रत्यगात्मनि ॥ २८ ॥

त्वात्कर्तृपि न भवन्ति नापि कर्म किंतु तस्य सर्वस्य साक्षित्वेन भासकं स्वप्रकाशज्ञानमेव केवलं भवेदित्यर्थः ॥ १८—२५ ॥ एतदेव ब्रह्मणः कर्तृकर्मभावरहित्यमुपपादयति—ब्रह्मसंबन्धेति । न तावदविक्रियस्यासङ्गस्य ब्रह्मणो विद्यां प्रत्याश्रयत्वं विषयत्वं वा संभवाति । तथाविधधर्मत्वेनैव परिच्छेदादपरिच्छिन्नार्थप्रतिपादकब्रह्मशब्दाभिधेयत्वमेव तस्य हीयेत । अतोऽपरिच्छिन्नस्य केनचिदपि पारमार्थिकः संबन्धो दुर्निरूप इति विद्या परमार्थतो ब्रह्मसंबन्धरहितैवेत्यङ्गीकार्यम् । सा चेदेवंविधा तथा सति तया विद्यया ब्रह्म वेदितुमशक्यम् । विदिक्रियाजन्यफलभागित्वाद्वेद्यत्वस्य स्वयमेव तथाविधफलात्मके ब्रह्मण्युद्धारितक्रियाफलभागित्वासंभवादनुपयोगाच्च । न हि परमार्थतो निरस्तसमस्तोपाधिकस्य स्वयंप्रकाशमानस्यानाधेयातिशयस्य विद्यया कश्चिदुपयोगोऽस्ति येन तज्जन्यफलभागितया तद्वेद्यता स्यात् । तत्रैवमवेद्यत्वे सति को नाम ब्रह्मात्मविद्भवेत् । कर्मत्वकर्तृत्वलक्षणधर्मसंबन्धसव्यपेक्षत्वाद्ब्रह्मात्मवित्त्वस्य । अतो विद्वान्सकलोपाधिव्यातिरेकावच्छिन्नतया तत्स्वात्मभूतं ब्रह्म साक्षात्कुर्वन्वाङ्मनसातीतं स्वप्रकाशं ब्रह्मैव केवलं भवेन्न तु ब्रह्मात्मविदित्यर्थः ॥ २६ ॥ एवं स्वप्रकाशे ब्रह्मणि विद्यया प्रकाशजनकत्वासंभवेऽपि तत्स्वरूपावरणाविद्यानिवृत्तिजननद्वारा तत्संबन्धमाशङ्क्य निरस्यति—ब्रह्मणीति । प्रत्यक्त्वेन साक्षात्कृते परमार्थतो निरविद्ये ब्रह्मणि मायातत्कार्यसंस्पर्शासंभवादविद्यानिवृत्त्यर्था विद्येत्येतदपि न विचारसहमित्यर्थः ॥ २७ ॥ एतदेवोपपादयति—प्रत्यागिति । सूर्यादीनि प्रसिद्धानि ज्योतीषि तेषामपि चित्प्रकाशाभिसंबन्धवलेनैव प्रकाशकत्वमिति तथाविधस्वप्रकाशचिदात्मा परं ज्योतिः । श्रूयते हि—“येन सूर्य-

तस्मात्तर्कप्रमाणाभ्यां स्वानुभूत्या च चिद्वने ।

स्वप्रकाशैकसंसिद्धेर्नास्ति माया परात्मनि ॥ २९ ॥

व्यावहारिकदृष्टयेयं विद्याऽविद्या न चान्यथा ।

तत्त्वदृष्ट्या तु नास्त्येव तत्त्वमेवास्ति केवलम् ॥ ३० ॥

व्यावहारिकदृष्टिस्तु प्रकाशाव्यभिचारतः ।

प्रकाश एव सततं तस्मादद्वैतमेव हि ॥ ३१ ॥

अद्वैतमिति चोक्तिश्च प्रकाशाव्यभिचारतः ।

स्तपति तेजसेद्धः ” “ तमेव भान्तमनु भाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ” इति “ परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते ” इति च । शार्वरतमो-
वदाच्छादकत्वादविद्यमानस्य नामरूपप्रपञ्चस्योपस्थापनाच्च माया नामाधिकं
तम एव । सा च कथमुदीरितलक्षणं ब्रह्माऽऽश्रयेद्विषयीकुर्याद्वा । न हि प्रकाश-
मानं सूर्यं नैशं तम आश्रयति । विषयी करोतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥
ननूक्तरीत्या ब्रह्मस्वरूपे विद्याया अकिञ्चित्करत्वे “ ब्रह्मविदामोति परम् ” “ ब्रह्म
वेद ब्रह्मैव भवति ” “ अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते ” इत्यादिश्रुतिभिर्विद्या-
यास्तत्स्वरूपप्राप्त्युपायप्रतिपादनं व्याह्रयेत्त्याशङ्क्याऽऽह — व्यावहारिकेति ।
व्यवहारमात्रसिद्धं मायापरिकल्पितं प्रपञ्चमाश्रित्य हि प्रत्यक्षादिप्रमाणानि प्रवृ-
त्तानि । अतो वेदोऽपि तदनन्तर्गतत्वाद्व्यावहारिकदृष्ट्यैव विद्याया अविद्या-
निवृत्तिद्वारा तत्प्राप्त्युपायत्वं शास्ति । अतो विद्याऽविद्या चेत्येतदुभयमपि व्यव-
हारदृष्ट्यैव । परमार्थदृष्ट्या त्वद्वितीयं स्वप्रकाशं ब्रह्मात्मतत्त्वमेवास्ति ॥ ३० ॥
एवं परमार्थतो ब्रह्मणोऽसङ्गत्वेन विद्यासंबन्धाभावाद्ब्रह्मतदितरगोचराणां सर्वा-
सां बुद्धिवृत्तीनां यद्भासकं साक्षिभुरणं तत्परिशेषात्स्वप्रकाशमद्वितीयं चेति
“ प्रतिबोधविदितं मतम् ” इति श्रुत्यर्थं निगमयति — व्यावहारिकेति । व्य-
वहारदृष्टेः पुरुषस्य घटपटादिदिषयमनोवृत्तिषु सर्वत्र साक्षिचित्प्रकाशस्य भा-
सकत्वेनाव्यभिचरितत्वादनुगतस्वपरव्यवहारहेतुप्रकारस्वरूप एव प्रत्यगात्मा ।
तस्मादव्यभिचारिणि चित्प्रकाशे ब्रह्माणि रज्ज्वा इदमंशे सर्पधारादिवद्व्यभिचारि-
दृश्यप्रपञ्चस्य परिकल्पितत्वेन मिथ्यात्वात्प्रकाशरूपं ब्रह्माद्वैतमेवेति सिद्धमित्यर्थः ॥

प्रकाश एव सततं तस्मान्मौनं हि युज्यते ॥ ३२ ॥

प्रत्यक्षादिप्रमाणैश्च तर्कैः श्रुत्या तथैव च ।

स्वगुरोरुपदेशेन प्रसादेन शिवस्य तु ॥ ३३ ॥

अर्जितैरपि धर्मैश्च कालपाकेन धार्मिकाः ।

अर्थो महानयं भाति शाङ्करः पुरुषस्य तु ॥ ३४ ॥

यस्य प्रकाशितः साक्षादयमर्थो महत्तरः ।

३१ ॥ नन्वद्वैतमिति द्वैतनिषेधविशिष्टं ब्रह्म प्रतीयते । तथा च कथं निर्विशेषब्रह्मसिद्धिरित्यत आह—अद्वैतमिति । अद्वैतोक्तिरपि प्रकाशाव्यभिचारादव्यभिचारिचित्प्रकाशात्मनैकरूप्यावगमादित्यर्थः । प्रकाश एव सततमिति । प्रकाशस्वरूपादन्यस्य द्वैतनिषेधस्य द्वैतवत्त्वात्मनोऽप्यन्यत्वसाम्येन स्वेनैव निवर्तनात्तन्निषेधविनिर्मुक्तः केवलं चित्प्रकाश एवावशिष्यते । स च स्वसत्तायां प्रकाशव्यतिरेकविरहितत्वात्स्वप्रकाश इति सततशब्दार्थः । एवं निर्विशेषचित्प्रकाशात्मानि ब्रह्मणि शब्देन मनसा च विषयीक्रियमाणे तत्तदुपाधिवैशिष्ट्यप्रसङ्गात्तृष्णीमवस्थानमेव विदुषः स्वरूपप्रतिपत्त्युपाय इत्युपसंहरति—तस्मादिति । श्रोत्रादीर्नान्द्रियाणि समनस्कानि स्वविषयेभ्यो व्यावृत्त्यान्तर्मुखे विक्षेपवासनाविनिर्मुक्ते प्रसन्नान्तःकरणे तद्भासकप्रत्यक्चैतन्यस्वरूपं ब्रह्म स्वयमेव प्रकाशत इत्यभिप्रायः । एतावता यस्यामतं तस्य मतमिति श्रुत्यर्थः सम्प्रगुपपादितो भवति ॥ ३२ ॥ ननु मौनमात्रं चेद्ब्रह्मोपदेशः स च सर्वेषां सुलभ इति तत्सिद्धयर्थं न प्रयतितव्यमित्यत आह—प्रत्यक्षादीति ॥ ३३ ॥ भवपरंपरासु वर्णाश्रमधर्मरतिभिः परमेश्वरं समाराध्य समासादिततत्प्रसादस्य साधनचतुष्टयसंपन्नस्य कस्यचिदेव मुमुक्षोः पुरुषस्य महान्सूक्ष्मत्वेनातिगम्भीरोऽयमर्थो भाति नान्यस्येत्यर्थः ॥ ३४ ॥ श्रुतावमृतत्वं हि विन्दत इत्यादिना साधनान्तरनिरपेक्षस्य यथोक्तज्ञानस्य यदमृतत्वप्राप्त्युपायत्वं प्रतिपादितं तत्तात्पर्यार्थकथनेन विवृणोति—यस्येत्यादिना । अद्वयत्वत इति । स्वात्मनोऽद्वितीयब्रह्मसाक्षात्काराज्ज्ञानकर्मणोः साधनभूतवस्त्वन्तरप्रतिभासाभावादाद्वितीयब्रह्मात्मनाऽवस्थितस्य विदुषस्तत्रानधिकार इत्यर्थः ॥

तस्य नास्ति क्रियाः सर्वा ज्ञानं चाप्यद्वयत्वतः ॥३५॥
 अयमर्थो महान्यस्य स्वत एव प्रकाशितः ।
 न स जीवो न च ब्रह्म न चान्यदपि किञ्चन ॥३६॥
 अयमर्थो महान्यस्य स्वत एव प्रकाशितः ।
 न तस्य वर्णा विद्यन्ते नाऽऽश्रमाश्च तथैव च ॥ ३७ ॥
 अयमर्थो महान्यस्य स्वत एव प्रकाशितः ।
 न तस्य धर्मोऽधर्मश्च न निषेधो विधिर्न च ॥ ३८ ॥
 एतमर्थं महान्तं यः प्राप्तः शम्भोः प्रसादतः ।
 स शंभुरेव नैवान्य इति मे निश्चिता मतिः ॥ ३९ ॥
 एतमर्थं महान्तं यः प्राप्तः शंभोः प्रसादतः ।
 तस्याहं वैभवं वक्तुं न शक्तः सत्यमीरितम् ॥ ४० ॥
 एतमर्थं महान्तं यः प्राप्तः शंभोः प्रसादतः ।
 वैभवं तस्य विष्णुश्च न शक्तो वक्तुमास्तिकाः ॥४१॥
 एतमर्थं महान्तं यः प्राप्तः शंभोः प्रसादतः ।
 वैभवं तस्य रुद्रश्च न शक्तो वक्तुमास्तिकाः ॥ ४२ ॥
 एतमर्थं महान्तं यः प्राप्तः शंभोः प्रसादतः ।

३५ ॥ न केवलमेतावदेव भेदोपजीवनेन प्रवृत्तः सकलोऽपि व्यवहारस्तस्य न
 संभवतीत्याह—अयमर्थो महानित्यादिभिः पर्यायैः ॥ ३६—४० ॥ श्रुतावा-
 त्मना विन्दते वीर्यमिति यद्विद्याप्रकाशितात्मस्वरूपेणैवाविद्यातत्कार्याभिभवसमर्थं
 वीर्यं विद्वाल्लभत इति प्रतिपादितं तद्वर्णयति—वैभवं तस्येति । वैभवं महत्त्वम् ।
 निर्वीर्यस्य महत्त्वासंभवात्तेन महत्त्वेन स्वकारणभूतं निरतिशयं वीर्यं लक्ष्यते ।
 धनसहायमन्त्रौषधादिसाधनजनितं वीर्यं ह्यनित्यवस्तुजनितत्वादमृतत्वव्यतिरि-
 क्तस्यैव फलस्य साधनमिति तत्परिच्छेत्तुं शक्यम् । आत्मविद्याजनितं वीर्यं

वैभवं तस्य वेदाश्च न शक्ता वक्तुमास्तिकाः ॥ ४३ ॥

अस्मिन्देहे यदि ज्ञातः पुरोक्तोऽर्थो महानयम् ।

स साक्षात्सत्यमद्वैतं निर्वाणं याति मानवः ॥ ४४ ॥

अस्मिन्देहे न विज्ञातः पुरोक्तोऽर्थो महान्यदि ।

विनाष्टिरेव महती तस्य नैव परा गतिः ॥ ४५ ॥

स्वशरीरेऽन्यदेहेषु समं निश्चित्य तं दृढम् ।

अथ धीरा न जायन्ते ह्यमृताश्च भवन्ति हि ॥ ४६ ॥

त्वतथाविधमितीश्वरोऽपि न तद्वक्तुं शक्नोतीत्यर्थः ॥ ४१—४३ ॥ एषा चामृ-
तत्वसाधनभूता विद्या सुकृतवशाल्लब्धेति विविदिषुभिः शरीरे विद्यमान एव
यत्नतः संपादनीया । तस्मिन्सत्यपि तदसंपादने पुरुषस्याऽऽत्यन्तिकसंसार-
एवेति श्रुतिराधिकारिणं प्रत्युपदिशति—“ इह चेदवेदीदथ सत्यमास्ति न
चेदिहोवेदीन्महती विनष्टिः ” इति । अस्याः श्रुतेरर्थं ब्रूते—अस्मिन्निति ।
अस्मिन्विद्याधिकारिणि मनुष्यादिदेहे सत्येव पूर्वोक्तप्रत्यग्ब्रह्मरूपोऽर्थो यदि
ज्ञातः स्यात्तदा स विद्वान्परमार्थसत्यं निरस्तसमस्तोपाधिकमद्वितीयब्रह्मलक्षणं
मुक्तिस्वरूपं प्राप्नोति ॥ ४४ ॥ उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेनोपपादयति—अस्मि-
न्निति । यद्यस्मिन्विद्याधिकारिणि देहे सत्यप्यालस्योपहतत्वेन श्रवणमननादि-
साधनानुष्ठानाद्विद्योदयाभावेन प्रागुक्तार्थो न ज्ञातः स्यात्तदा सत्यं तस्य निर-
तिशयानन्दावाप्तिलक्षणपरमपुरुषार्थहानिर्भवति । तथा च तस्याविदुषः
संसारप्रवाहपात एवेति नैव कदाचिदपि मुक्तिः सिध्येदित्यर्थः ॥ ४५ ॥
एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां विविदिषुशरीरे विद्यायाः सौलभ्यमभिधाय तत्फलमा-
प्नायते—“ भूतेषु भूतेषु विविच्य धीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ”
इति । तद्व्याचष्टे—स्वशरीर इति । ये नाम प्राज्ञाः स्वकीयशरीरे देहान्तरेषु
सोपाधिषु घटशरावादिषु चन्द्रस्वरूपवत्साम्येनावस्थितमुदीरितलक्षणं ब्रह्मा-
त्मतत्त्वं श्रवणमननादिभिः साक्षात्कृत्य धीरा धैर्यवन्तो दृढनिश्चयाः संसार-
भयरहिता वर्तन्ते । ते पुनरेतद्देहपातानन्तरं न जायन्ते । विद्यया सकलसंसारनि-
दानभूताविद्यायाः समूलं निवर्तितत्वात् । अपि तु कदाचिदप्यनश्वरब्रह्मात्म-

बद्धो मुक्तो महाविद्वानज्ञ इत्यादिभेदतः ।

एक एव सदा भाति नानेव स्वप्नवत्स्वयम् ॥ ४७ ॥

अतः स्वमुक्त्यैवान्येषामाभासानामपि ध्रुवम् ।

मुक्तिं जानाति हे देवा आत्मनामात्मविद्वरः ॥ ४८ ॥

स्वसंसारदशायां तु स्वभ्रान्त्या सर्वदेहिनाम् ।

आभासानां च संसारं वेद मुक्तिं तथैव च ॥ ४९ ॥

प्रारब्धकर्मपर्यन्तं कदाचित्परमात्मवित् ।

जगज्जीवादिकं वेद कदाचिन्नैव वेद तत् ॥ ५० ॥

का एव भवन्ति ॥ ४६ ॥ नन्वेकस्यैवाऽऽत्मनः स्वेतरसर्वशरीरेषु कथं
साम्येनावस्थानं बद्धमुक्तादिव्यवस्थान्यथानुपपत्त्या तन्नानात्वस्यापश्यंभावादि-
त्याशङ्क्याऽऽह—बद्ध इति । यथा स्वप्नावस्थायां तैजस आत्मैव महीधरा-
दिलक्षणस्वाप्नपदार्थरूपेण नानेवावभासते तथैक एव चिदात्मा स्वाविद्याप-
रिकल्पितोपाधिनानात्ववशेन बद्धो मुक्तो विद्वानज्ञ इत्येवमाद्यौपाधिकविरुद्धधर्म-
संसर्गितया नानेव भवति ॥ ४७ ॥ नन्वेवमात्मन एकस्मिंश्चिदुपाधौ केन
चिद्विद्ययाऽऽत्मनि साक्षात्कृते सत्यविद्यानिवृत्त्या तस्यैकस्याऽऽत्मनो मुक्तत्वेन
पुनरविद्यासंबन्धानुपपत्तेर्जीवप्रपञ्चस्य सर्वस्य मुक्तिरयत्नतः सिद्धेत्याशङ्क्या-
ऽऽह—अत इति । यत एक एवाऽऽत्माऽतः श्रवणमननादिसाधनकलापमनु-
ष्ठितवतो विदुषः स्वस्य मुक्त्यैव स्वव्यतिरिक्तानामपि तत्तदन्तःकरणोपाधिप्र-
तिबिम्बरूपेण दर्पणप्रतिबिम्बितमुखाभासवदाभासतया प्रतीयमानानामात्मनां
तत्त्वतः स्वस्मादव्यतिरिक्तत्वात्स्वमुक्तिसमये तेषामपि मुक्तिमसौ विद्वान्ज्ञाना-
त्येव । तथाऽपि तु स्वसंसारावस्थायां स्वभ्रान्त्या स्वाविद्यया स्वस्यान्येषां
शरीरिणां च संसारमपि जानाति भ्रान्तिनिवृत्तौ मुक्तिं च यथैवं तथाऽन्येऽ-
प्याभासरूपा आत्मानः स्वसंसारदशायां स्वस्याऽविद्यया परिकल्पितसंसारं
विद्योदयपर्यन्तं ज्ञानन्त्येति विद्वद्दृष्ट्या मुक्तत्वेऽप्यविदुषां न संसारित्वनिवृत्ति-
रित्यर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ नन्वेवमविदुषां स्वाविद्यावशादस्तु जगत्प्रतिभासः विदुष-

कदाचिद्ब्रह्म जानाति प्रतीतमखिलं सुराः ।

कदाचिन्नैव जानाति स्वभावादेव तत्त्ववित् ॥ ५१ ॥

जगज्जीवादिरूपेण यदा ब्रह्म विभासते ।

तदा दुःखादिभोगोऽपि भाति चाऽऽभासरूपतः ॥ ५२ ॥

यदा ब्रह्मात्मना सर्वं विभाति स्वत एव तु ।

तदा दुःखादिभोगोऽयमाभासो न विभासते ॥ ५३ ॥

जगज्जीवादिरूपेण पश्यन्नपि परात्मवित् ।

न तत्पश्यति तद्रूपं ब्रह्मवस्त्वेव पश्यति ॥ ५४ ॥

स्त्वविधानिवृत्त्या तत्कार्यस्य जगतः प्रतिभासोऽनुपपन्न इत्यत आह—प्रारब्धेति । कर्माणि द्विविधानि । आरब्धफलान्यनारब्धफलानि च । तत्रानारब्धफलवदारब्धफलानां ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावेन भोगेनैव क्षपयितव्यत्वात्तावत्पर्यन्तं कदाचित्फलभोगसमये तत्साधनभूतं भोक्तृभोग्यात्मकं जगद्विद्वानपि जानाति । कदाचिद्वितीयब्रह्मात्मानुभवसमये तु नैव तज्जगज्जानातीत्यर्थः ॥ ५० ॥ नन्वविदुष इव विदुषोऽपि जगत्प्रतीतिरस्ति चेत्तस्य को विशेष इत्यत आह—कदाचिद्ब्रह्मेति । यत्सर्वस्य प्रत्यग्भूते ब्रह्मण्यध्यस्ततया प्रतीयमानमखिलं जगदस्ति तत्सर्वं ब्रह्म जानाति । आरोपितस्याधिष्ठानादव्यतिरिक्तत्वादधिष्ठानब्रह्मात्मनैव कदाचित्प्रतीतिसमये विद्वज्जानातीत्यर्थः । कदाचित्समाध्ययस्थायां त्वधिष्ठानब्रह्मयाथात्म्यज्ञानेनाऽऽरोपितस्य विलापनात्स्वात्मनो निष्प्रपञ्चस्वाभाव्यादेव जगन्नैव जानाति । अतो विदुषोऽध्यस्तत्वेनैव कदाचित्को जगद्भासः । अविदुष इव न परमार्थत्वेन सार्वकालिक इत्यर्थः ॥ ५१ ॥ जगज्जीवादीति । यदा चैवं विदुषो विक्षेपसमये ब्रह्म बाध्यभोक्तृभोग्यप्रपञ्चात्मना भासते तदा विदुषस्तत्कृतसुखाद्युपभोगोऽपि साधनवदाभासरूपतयैव भाति ॥ ५२ ॥ यदा तु समाधिसमये प्रतीतं सर्वं जगत्स्पर्कीयबाधावधिभूतब्रह्मात्मना ब्रह्मावशेषेण विभाति तदा दुःखसाधनस्य जगतोऽप्रतिभासात्तद्धेतुकः संसारदुःखादिरपि नैव तस्य प्रतीयत इत्यर्थः ॥ ५३ ॥ नन्वविद्वान-

ब्रह्मणोऽन्यत्सदा नास्ति वस्तुतोऽवस्तुतोऽपि च ।
 तथा सति शिवादन्यत्कथं पश्यति तत्त्ववित् ॥ ५५ ॥
 ब्रह्मरूपेण वा साक्षाज्जगज्जीवात्मनाऽथवा ।
 यथा यथा प्रथा साक्षाद्ब्रह्म भाति तथा तथा ॥ ५६ ॥
 यथा यथाऽवभासोऽयं स्वभावादेव भासते ।
 तथा तथाऽनुसंधानं योगिनः स्वात्मवेदनम् ॥ ५७ ॥
 नामतश्चार्थतश्चापि महादेवो यदि प्रभुः ।
 किं जहाति तदा विद्वान्किं गृह्णाति सुरर्षभाः ॥ ५८ ॥
 ग्राह्यं वा शंकरादन्यत्त्याज्यं वा यदि विद्यते ।
 महत्त्वं तस्य हीयेत स्वभावो न विहन्यते ॥ ५९ ॥

निव विद्वानपि सकलं जगदन्यूनानुभूतं पश्यति कुतस्तं प्रति जगत आभास-
 रूपतेत्यत आह—जगदिति । आरोपितं जगत्पश्यन्नप्यधिष्ठानसच्चिद्रूपपरमा-
 र्थब्रह्मात्मनैव पश्यति न तु नामरूपात्मनेत्यर्थः ॥ ५४ ॥ एतदेव ब्रह्मव्यतिरि-
 क्तस्यादर्शनं विदुष उपपादयति—ब्रह्मण इति । वस्तुतस्तावद्ब्रह्मव्यतिरिक्तं
 नास्ति “ नेह नानाऽस्ति किंचन ” इति श्रुतेः । अवस्तुतोऽपि नैवास्ति ।
 अवस्तुभूतस्य सर्वस्य जगतस्तत्स्वरूपेऽध्यस्तत्वेन तदनन्यत्वनियमात् । एवं
 च विद्वान्परशिवव्यतिरिक्तं कथं जानीयादित्यर्थः ॥ ५५ ॥ अतो विदुषः सर्वदा
 ब्रह्मभानमेवेति निगमयति—ब्रह्मरूपेणेति । अधिष्ठानब्रह्मरूपेण वाऽऽरोपितभोग्यभो-
 क्तप्रपञ्चात्मना वा यथा यथा विदुषः प्रथा प्रतिभानं ज्ञानं भवति तथा तथा
 साक्षाद्ब्रह्मैव तस्य भाति संबन्धः ॥ ५६ ॥ उक्तरात्या सर्वजगदवभासोऽपि
 विदुषः समाध्यवस्थानतो न विशिष्यत इत्युपसंहरति—यथेति ॥ ५७ ॥
 महादेवशब्दार्थपर्यालोचनयाऽपि न विदुषः स्वस्मादन्यत्किंचिद्वेद्यमुपादेयं वा
 संभवतीत्याह—नामत इति ॥ ५८ ॥ महत्त्वं तस्येति । त्रिविधपरिच्छेदरा-
 हित्यं हि तस्य महत्त्वम् । तच्च तस्मात्सर्वप्रत्यग्भूतात्परशिवादन्यस्मिन्हेयोपा-
 देयवस्तुनि स्वीक्रियमाणे विहन्येतेत्यर्थः । इष्टापत्तिशङ्कां निवारयति—स्व-

महत्त्वं नैव धर्मोऽस्य भेदाभावात्परात्मनः ।

धर्मधर्मित्ववार्ता च भेदे सति हि विद्यते ॥ ६० ॥

भेदोऽभेदस्तथा भेदाभेदः साक्षात्परात्मना ।

नास्ति स्वात्मातिरेकेण स्वयमेवास्ति सर्वदा ॥ ६१ ॥

ब्रह्मैव विद्यते साक्षाद्वस्तुतोऽवस्तुतोऽपि च ।

तथा सति शिवज्ञानी किं गृह्णाति जहाति किम् ॥ ६२ ॥

मायया विद्यते सर्वमिति केचन मोहिताः ।

शिवरूपातिरेकेण नास्ति माया च वस्तुतः ॥ ६३ ॥

मायया वा शिवादन्यद्विद्यते चेच्छिवस्य तु ।

भाव इति । तद्धि महत्त्वं परमेश्वरस्य स्वरूपम् । न च तद्विहन्तुं युज्यते तस्यैवाभावप्रमङ्गादित्यर्थः ॥ ५९ ॥ ननु महत्त्वं परमेश्वरस्य न स्वभावोऽपि तु तस्य धर्म इति नोक्तदोषापत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—महत्त्वं नैवेति । भेदाभावादिति । परमात्मन एकमेवाद्वितीयमिति स्वगतसजातीयविजातीयभेदनिरासस्य श्रुत्या प्रतिपादितत्वात् । प्रत्यक्षादिप्रमाणानां च भेदग्रहणासामर्थ्यस्य दशमेऽध्याये प्रागुपपादितत्वाच्चेत्यर्थः । धर्मधर्मित्वेति । न हि स्वयमेव स्वस्य धर्मो भवतीति धर्मधर्मिभावो नियमेन भेदसापेक्षित इति व्यापकभेदाभावात्तद्व्याप्यधर्मधर्मिभावोऽपि न संभवतीत्यर्थः ॥ ६० ॥ ननु कुतश्चिदप्यात्मनो भेदो नास्ति चेदृश्यप्रपञ्चतादात्म्यलक्षणोऽभेदः प्राप्नोतीति सविशेषत्वं ब्रह्मण इत्याशङ्क्याऽऽह—भेद इति । भेदवदभेदादेरप्याध्यासिकत्वादात्मस्वरूपव्यतिरेकेण सद्भावो नास्तीत्यर्थः ॥ ६१ ॥ हेयोपादेयविभागप्रतिपादकाभासराहित्यं विदुषो निगमयति—ब्रह्मैवेति । अध्यस्तप्रपञ्चस्य सदसद्विलक्षणत्वेन वस्तुतोऽवस्तुतश्चाधिष्ठानाद्ब्रह्मणः पृथगभावाद्वितीयं ब्रह्मैव सर्वतः प्रतिभातीति ज्ञानी किं गृह्णाति किं जहाति वीपादकीत्यर्थः ॥ ६२ ॥ नास्ति मायेति । प्रपञ्चकारणत्वेन परिकल्प्यमानमायाया अपि सदसद्विलक्षणत्वाभायामयं जगदस्तीति विरुद्धाभिधानमित्यर्थः ॥ ६३ ॥ माययेति । यदि

महत्त्वं परमं साक्षाद्दीयते सुरपुङ्गवाः ॥ ६४ ॥
 महत्त्वस्य तु संकोचो नास्ति सम्यङ्गुनिरूपणे ।
 अस्ति चेदप्रमाणं स्याच्छ्रुतिः सत्यार्थवादिनी ॥ ६५ ॥
 तस्मादस्ति महादेव एव साक्षात्स्वयं प्रभुः ।
 आनन्दरूपः संपूर्णो न ततोऽन्यत्तु किञ्चन ॥ ६६ ॥
 इयमेव तु तर्काणां निष्ठाकाष्ठा सुरोत्तमाः ।
 प्रत्यक्षादिप्रमाणानां वेदान्तानामपीश्वराः ॥ ६७ ॥
 स्मृतीनां च पुराणानां भारतस्य तथैव च ।
 वेदानुसारिविद्यानामन्यासामास्तिकोत्तमाः ॥ ६८ ॥
 शैवागमानां सर्वेषां विष्णुप्रोक्तागमस्य च ।
 अस्मदुक्तागमस्यापि सुराः सूक्ष्मनिरूपणे ॥ ६९ ॥
 बुद्धागमानां सर्वेषां तथैवार्हागमस्य च ।
 यक्षगन्धर्वसिद्धादिनिर्मितस्याऽऽगमस्य च ॥ ७० ॥
 परमाद्वैतविज्ञानं कस्य मर्त्यस्य सिध्यति ।
 कस्य वेदस्य वा साक्षाच्छिवस्यैव हि सिध्यति ॥ ७१ ॥
 परमाद्वैतविज्ञानं शिवस्यामिततेजसः ।
 स्वभावसिद्धं देव्याश्च शिवाया आस्तिकोत्तमाः ॥ ७२ ॥
 प्रसादादेव रुद्रस्य शिवायाश्च तथैव च ।

मायायाः सत्यत्वमङ्गीकृत्य तन्मयं जगदस्तीति स्वीक्रियते तर्हि पूर्वोक्तं परशि-
 वस्य त्रिविधपरिच्छेदराहित्यलक्षणं महत्त्वं भज्येत्यर्थः ॥ ६४ ॥ अस्ति
 चेदिति । आकाशादीनामिव परशिवस्य महत्त्वमापेक्षिकं चेत्तर्हि “ अनन्तं
 ब्रह्म ” “ एकमेवाद्वितीयम् ” इति त्रिविधपरिच्छेदराहित्यप्रतिपादिका

परमाद्वैतविज्ञानं विष्णोः साक्षान्ममापि च ॥ ७३ ॥
 विराट्संज्ञस्य देवस्य स्वराट्संज्ञस्य चाऽऽत्मनः ।
 सम्राट्संज्ञस्य चान्येषां प्रसादादेव वेदनम् ॥ ७४ ॥
 युष्माकमपि सर्वेषां शिवस्य परमात्मनः ।
 परमाद्वैतविज्ञानं प्रसादादेव नान्यथा ॥ ७५ ॥
 यक्षराक्षसगन्धर्वसिद्धादीनामपीश्वराः ।
 परमाद्वैतविज्ञानं प्रसादादेव शूलिनः ॥ ७६ ॥
 मनुष्याणां च सर्वेषां पश्चादीनां तथैव च ।
 परमाद्वैतविज्ञानं प्रसादादेव शूलिनः ॥ ७७ ॥
 प्रसादे सति कीटो वा पतंगो वा नरोऽथवा ।
 देवो वा दानवो वाऽपि लभते ज्ञानमुत्तमम् ॥ ७८ ॥
 एष एव हि जन्तूनां परज्ञानं ददाति च ।
 न विष्णुर्नाहमन्यश्च सत्यमेव मयोदितम् ॥ ७९ ॥
 आदाने च तथा दाने न स्वतन्त्रो महान् हरिः ।
 तथैवाहं सुरश्रेष्ठाः सत्यमेव मयोदितम् ॥ ८० ॥
 स्वतन्त्रः शिव एवायं स हि संसारमोचकः ।
 तं विना न मयोद्धर्तुं शक्यते संसृतेर्जनः ॥ ८१ ॥
 विष्णुना च परेणापि महादेवं घृणानिधिम् ।
 विना जन्तुं समुद्धर्तुं शक्यते न हि सत्तमाः ॥ ८२ ॥

श्रुतिप्रमाणं स्यादित्यर्थः ॥ ६५ ॥ प्रतिपादितमर्थं निगमयति—
 तस्मादिति ॥ ६६—७२ ॥ “ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये” इत्यादिकायाः
 श्रुतेरर्थं वक्तुमारभमाणस्तदुपोद्धातत्वेन तत्त्वज्ञानस्योमामहेश्वरप्रसादलभ्यत्वं

दुर्वीन्यायेन संसारादुद्धरामि जनानिमान् ।
 न स्वातन्त्र्येण हे देवाः साक्षाद्विष्णुस्तथैव च ॥ ८३ ॥
 देवदेवस्य रुद्रस्य स्वरूपं तस्य वैभवम् ।
 को वा जानाति नास्त्येव स्वयं जानाति वा नवा ॥ ८४ ॥
 दुर्विज्ञेयो महादेवो महतामपि देहिनाम् ।
 प्रसादेन विना देवाः सत्यमेव मयोदितम् ॥ ८५ ॥
 पुगं सुराणां सर्वेषामसुराणां दुरात्मनाम् ।
 महामोहेन संग्रामः संजातो दुर्निवारकः ॥ ८६ ॥
 असुरैः पीडिता देवा बलवद्भिः सुरा भृशम् ।
 तान् दृष्ट्वा भगवानीशः सर्वज्ञः करुणाकरः ॥ ८७ ॥
 देवानां विजयं देवा असुराणां पराजयम् ।
 ददौ तेन सुरैः शीघ्रमसुरास्तु पराजिताः ॥ ८८ ॥
 अविज्ञाय महादेववैभवं परिमोहिताः ।
 वयं विजयमापन्ना असुराश्च पराजिताः ॥ ८९ ॥
 इत्यहं मानसं चिन्ताः सर्वे देवाः पुरातनाः ।
 अतीव प्रीतिमापन्ना अभवन् सुरपुङ्गवाः ॥ ९० ॥
 पुनर्विश्वाधिको रुद्रो भगवान् करुणानिधिः ।

दर्शयति—प्रसादादेवेत्यादिना ॥ ७३—८५ ॥ उदीरितलक्षणस्य परत-
 त्वस्यात्यन्तनिर्विशेषत्वेन दुर्ज्ञानत्वान्महतामिन्द्रादिदेवानामप्युपदेशगम्यत्वमी-
 श्वरप्रसादलभ्यत्वं च दर्शयितुमाख्यायिकारूपा श्रुतिराम्नायते—“ ब्रह्म ह
 देवेभ्यो विजिग्ये ” इत्यादिका । अस्याः श्रुतेरभिप्रायं विवृणोति—पुरा सुराणा-
 मित्यादिना ॥ ८६—८८ ॥ “ तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्त त
 ऐक्षन्तास्माकमेव विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति ” इति श्रुतिवाक्यस्याभिप्रेतमर्थं
 दर्शयति—अविज्ञायेत्यादिना ॥ ८९ ॥ ९० ॥ “ तद्वैषां विजज्ञौ तेभ्यो ह

स्वस्य दर्शयितुं तेषां दुर्ज्ञेयत्वं तथैव च ॥ ९१ ॥
 तेषां भ्रान्तिनिवृत्त्यर्थमपि साक्षान्महेश्वरः ।
 आविर्बभूव सर्वज्ञो यक्षरूपेण हे सुराः ॥ ९२ ॥
 तं दृष्ट्वा यक्षमत्यन्तं विस्मयेन सहामराः ।
 विचार्य सर्वे संभूय किमिदं यक्षमित्यपि ॥ ९३ ॥
 पुनरग्निं समाहूय देवाः सर्वे विमोहिताः ।
 अब्रुवंस्त्वं विजानीहि किमेतद्यक्षमित्यपि ॥ ९४ ॥
 अग्निस्तथा करोमीति प्रोच्य यक्षं गतोऽभवत् ।
 यक्षरूपो महादेवः कोऽसीत्याहानलं प्रति ॥ ९५ ॥
 अग्निर्वा अहमस्मीति यक्षं प्रत्याह सोऽपि च ।
 सोऽपि प्रोवाच भगवांस्त्वयि किं वीर्यमित्यपि ॥ ९६ ॥
 इदं सर्वं दहेयं यदिदं भूम्यां व्यवस्थितम् ।
 इत्याहाग्नितृणं तस्मै निधाय परमेश्वरः ॥ ९७ ॥
 एतद्देहेति भगवान् स्मयमानोऽभ्यभाषत ।
 अग्निः सर्वजवेनैव तद्गन्धुं तृणमास्तिकाः ॥ ९८ ॥
 अशक्तो लज्जया युक्तो भीतोऽगच्छत्सुरान् प्रति ।
 मया तस्यैव विज्ञातुं न शक्यं वैभवं सुराः ॥ ९९ ॥
 वित्त यूयं महायासादित्याहाग्निः सुरान् प्रति ।

प्रादुर्बभूव” इति श्रुतिवाक्यस्यार्थं ब्रूते—पुनर्विश्वाधिक इत्यादिना । स्वस्य दर्शयितुमिति । स्वस्याऽऽत्मनो दुरवगमत्वं तेषामिन्द्रादीनां दर्शयितुमित्यर्थः ॥ ९१॥९२॥ “तन्न व्यजानन्त किमिदं यक्षमिति” इति श्रुतिवाक्यस्यार्थं ब्रूते—तं दृष्टेति॥९६॥“तेऽग्निमब्रुवन्” इत्यादिश्रुतिभागस्यार्थमाह-पुनरग्निमित्यादिना ९७॥९९॥ “अथ वायुमब्रुवन्” इत्यादिश्रुतिवाक्यस्यार्थं संगृह्णाति—तच्छ्रुत्वा

तच्छ्रुत्वा वायुमाहूय विजानीहीति चाब्रुवन् ॥१००॥

सोऽपि गत्वा तथा तेन यक्षरूपेण शंभुना ।

भृशं प्रतिहतो भूत्वा तथाऽगच्छत्सुरान् प्रति ॥१०१॥

पुनरिन्द्रः स्वयं मोहादहंताकंचुकावृतः ।

विज्ञातुं यक्षमगमत्स तत्रैव तिरोदधे ॥ १०२ ॥

इन्द्रोऽतीव विषण्णस्तु महातापसमन्वितः ।

विद्यारूपामुमां देवीं ध्यात्वा कारुणिकोत्तमाम् ॥१०३॥

लौकिकैर्वैदिकैः स्तोत्रैस्तुष्टाव परमेश्वरीम् ।

सा शिवा करुणामूर्तिर्जगन्माता त्रयीमयी ॥ १०४ ॥

शिवाभिन्ना परानन्दा शंकरस्यापि शंकरी ।

स्वेच्छया हिमवत्पुत्री स्वभक्तजनवत्सला ॥ १०५ ॥

महादेवस्य महात्म्यं दुर्ज्ञेयं सर्वजन्तुभिः ।

इति दर्शयितुं देवी तत्रैवाऽऽविरभूत्स्वयम् ॥ १०६ ॥

तामाराध्य शिवामिन्द्रः शोभमानां तु सर्वतः ।

उमां पर्वतराजेन्द्रकन्यकामाह वज्रभृत् ॥ १०७ ॥

वायुमाहूयेत्यादिना ॥ १०० ॥ तथेति । यथा “ अग्निर्वा अहमस्मीत्यब्रवी-
ज्जातवेदा वा अहमस्मि” इत्यहंकारप्रस्तत्वेनाग्निर्ब्रह्मणाऽभिभूत एवं वायुरपि
“ वायुर्वा अहमस्मीत्यब्रवीन्मातरिश्वा वा अहमस्मि ” इत्येवमहंकारयुक्तं वाक्यं
ब्रुवन्भृशं प्रतिहतोऽभवदित्यर्थः ॥ १०१ ॥ “ अथेन्द्रमब्रुवन्मघवन्नेतद्विजा-
नीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति तदभ्यद्रवत्तस्मात्तिरोदधे ” इति श्रुतिवाक्यस्या-
र्थमाह—पुनरिन्द्र इति ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ एवं भग्नहङ्काराणां तद्ब्रह्मस्व-
रूपोपदेशाय परशक्तेः संनिधानमाश्रयते—“ स तस्मिन्नाकाशे स्त्रियमाज-
गाम बहुशोभमानामुमां हैमवतीं तां होवाच किमेतद्यक्षमिति” “ब्रह्मेति होवाच”

किमेतद्यक्षमत्रैव प्रादुर्भूतं तिरोहितम् ।
 वक्तुमर्हसि देवेशि मम कारुणिकोत्तमे ॥ १०८ ॥
 देवी परमकारुण्याद्ब्रह्म मे पतिरत्र तु ।
 प्रादुर्भूतं तिरोभूतमित्याहाशेषनायिका ॥ १०९ ॥
 दुर्विज्ञेयो महादेवो विष्णोः साक्षादजस्य च ।
 अन्येषामपि देवानां तवापि मघवन् भृशम् ॥ ११० ॥
 प्रदर्शयितुमीशानो दुर्ज्ञेयत्वं स्वकं परम् ।
 आविर्भूतो न चान्येन कारणेन सुराधिप ॥ १११ ॥
 स एव सर्वदेवानां तवापि विजयप्रदः ।
 पराजयकरोऽन्येषां तमेव शरणं ब्रज ॥ ११२ ॥
 इत्युक्त्वा सा महादेवी चिद्रूपा सर्वसाक्षिणी ।
 भक्तानां पाशहन्त्री तु तत्रैवान्तर्हिताऽभवत् ॥ ११३ ॥
 पुनर्देवा महादेवं महाकारुणिकोत्तमम् ।
 दुर्विज्ञेयं सुरश्रेष्ठाः स्वतन्त्रं भुक्तिमुक्तिदम् ।
 विदुः सुनिश्चितं त्यक्त्वा मात्सर्यं भवकारणम् ॥ ११४ ॥
 प्रसादे सति विज्ञातुं शक्यते परमेश्वरः ।
 प्रसादेन विना नैव शक्यते सर्वजन्तुभिः ॥ ११५ ॥
 प्रसादेन विना विष्णुर्न जानाति महेश्वरम् ।

इत्येतद्वाक्यार्थमाह—लौकिकैरित्यादिना ॥ १०४-१११ ॥ “ ब्रह्मणो वा एतद्वि-
 जये महीयध्वम् ” इति वाक्यस्य तात्पर्यार्थमाचष्टे--स एवेति ॥ ११२ ॥ ११३ ॥
 प्रसादे सतीति । उक्तरीत्या इन्द्रादीनामपि तत्त्वज्ञानस्य परमेश्वरप्रसाद-
 लभ्यत्वादन्येषामपीश्वरप्रसादे सत्येव परशिवस्वरूपं ज्ञातुं शक्यते नान्यथे-

तथा चाहं न जानामि देवताः सकला अपि ॥ ११६ ॥
 प्रसादस्य तु सिद्धयर्थं खलु सर्वं सुरर्षभाः ।
 प्रसादेन विना देवं ये जानन्ति सुरर्षभाः ।
 ते जानन्ति विना घ्राणं गन्धं हस्तेन केवलम् ॥ ११७ ॥
 प्रसादो नाम रुद्रस्य कर्मसाम्ये तु देहिनाम् ॥ ११८ ॥
 देशिकालोकनाज्जातो विशिष्टातिशयः सुराः ।
 प्रसादस्य स्वरूपं तु मया नारायणेन च ॥ ११९ ॥
 रुद्रेणापि सुरा वक्तुं न शक्यं कल्पकोटिभिः ।
 केवलं लिङ्गगम्यं तु न प्रत्यक्षं शिवस्य च ॥ १२० ॥
 शिवायाश्च हरेः साक्षान्मम चान्यस्य चाऽऽस्तिकाः ।
 प्रहर्षः स्वरनेत्राङ्गविक्रिया कम्पनं तथा ॥ १२१ ॥
 स्तोभः शरीरपातश्च भ्रमणं चोदतिस्तथा ।
 आकाशेऽवस्थितिर्देवाः शरीरान्तरसंस्थितिः ॥ १२२ ॥
 अदर्शनं च देहस्य प्रकाशत्वेन भासनम् ।
 अनधीतस्य शास्त्रस्य स्वत एव प्रकाशनम् ॥ १२३ ॥
 निग्रहानुग्रहे शक्तिः पर्वतादेश्च भेदनम् ।
 एवमादीनि लिङ्गानि प्रसादस्य सुरर्षभाः ॥ १२४ ॥
 तीव्रात्तीव्रतरः शंभोः प्रसादो न समो भवेत् ।
 एवरूपः प्रसादश्च शिवया च शिवेन च ॥ १२५ ॥
 ज्ञायते न मया नान्यैर्नैव नारायणेन च ।

त्वर्थः ॥ ११४-११७ ॥ प्रसादस्य स्वरूपमाहं-प्रसादो नामेति । कर्मसाम्यं
 इति । सुखदुःखहेतुभूतयोर्धर्माधर्मलक्षणयोः कर्मणोरुपभोगेन प्रक्षीणत्वसाम्ये

अतः सर्वं परित्यज्य शिवादन्यत्तु दैवतम् ॥ १२६ ॥
 तमेव शरणं गच्छेत्सद्यो मुक्तिं यदीच्छति ।
 विष्णुभक्त्या च मद्भक्त्या नास्ति नास्ति परा गतिः॥
 शम्भुभक्त्यैव सर्वेषां सत्यमेव मयोदितम् ।
 शम्भुभक्तस्य देहेऽस्मिन्प्रसादो गम्यते यथा ॥ १२८ ॥
 न तथा विष्णुभक्तस्य न मद्भक्तस्य देहिनः ।
 तस्मान्मुमुक्षुर्मां विष्णुमपि त्यक्त्वा महेश्वरम् ॥ १२९ ॥
 आश्रयेत्सर्वभावेन प्रसादं कुरुते हि सः ।
 प्रसादे सति देवेशो दुर्ज्ञेयोऽपि सुरर्षभाः ॥ १३० ॥
 शक्यते मनुजैर्द्रष्टुं प्रत्यगात्मतया सदा ।
 प्रसादे सति देवेशो दुर्ज्ञेयोऽपि सुरर्षभाः ॥ १३१ ॥
 शक्यते मनुजैर्द्रष्टुं सदा मूर्त्यात्मनैव तु ।
 प्रसादे सति देवेशो दुर्ज्ञेयोऽपि सुरर्षभाः ॥ १३२ ॥
 शक्यते मनुजैर्द्रष्टुं सदा सर्वात्मरूपतः ।
 सर्वसाक्षिणमात्मानं विदित्वा सकलं जगत् ॥ १३३ ॥
 साक्षिमात्रतया नित्यं यः पश्यति स पश्यति ।
 परमाद्वैतनिष्ठा हि निष्ठाकाष्ठा सुदुर्लभा ॥ १३४ ॥
 शिवादन्यतया भ्रान्त्या द्वैतं वा वेद चेत्पशुः ।
 परमाद्वैतविज्ञानी स्वयं तु परदेवता ॥ १३५ ॥
 तस्यैव परमा मुक्तिर्न हि संशयकारणम् ।

सतीत्यर्थः । प्रःगुक्तं शक्तिपातस्वरूपानिरूपणप्रस्तावे चतुस्त्रिंशोऽध्याये ॥ ११८-
 १३३ ॥ साक्षिमात्रतयेति सर्वज्ञमाश्वरं दृश्यं जगच्च स्वप्रत्यग्भूताद्वितीयसा-

गौतमस्य मुनेः शापादधीचस्य च शापतः ॥ १३६ ॥
 जन्मान्तरकृतात्पापादयमर्थो न रोचते ।
 महापापवतां नृणां परमाद्वैतवेदने ॥ १३७ ॥
 प्रद्वेषो जायते साक्षाद्वेदजन्ये शिवेऽपि च ।
 महापापवतां नृणां शिवज्ञानस्य साधने ॥ १३८ ॥
 सर्वाङ्गोद्धूलने तिर्यक्त्रिपुण्ड्रस्य च धारणे ।
 रुद्राक्षधारणे रुद्रलिङ्गस्यैव तु पूजने ॥ १३९ ॥
 प्रद्वेषो जायते नित्यं शिवशब्दजपेऽपि च ।
 अनेकजन्मसिद्धानां श्रौतस्मार्तानुवर्तिनाम् ॥ १४० ॥
 परमाद्वैतविज्ञानं जायते सुरपुङ्गवाः ।
 परमाद्वैतविज्ञानी मयाऽऽराध्यः सदैव तु ॥ १४१ ॥
 नारायणेन रुद्रेण तथा देवैर्विशेषतः ।
 परमाद्वैतविज्ञानी यत्र कुत्र स्थितः सुराः ॥ १४२ ॥
 तत्र संनिहिता मुक्तिर्नात्र कार्या विचारणा ।
 परमाद्वैतविज्ञाननिष्ठस्यैव महात्मनः ॥ १४३ ॥
 शुश्रूषा क्रियते येन तत्पादौ मम मस्तके ।
 परमाद्वैतविज्ञाननिष्ठस्य परयोगिनः ॥ १४४ ॥
 समं देवा न पश्यामि न हरिर्न महेश्वरः ।
 परमाद्वैतविज्ञाननिष्ठाय परयोगिने ॥ १४५ ॥
 शरीरमर्थं प्राणांश्च प्रदद्याच्छ्रद्धया सह ।
 परमाद्वैतविज्ञाननिष्ठस्य परयोगिनः ॥ १४६ ॥
 शुश्रूषा शुद्धविद्यायाः साधनं हि न संशयः ।

वेदबाह्येषु तन्त्रेषु नराणां वासनाऽपि च ॥ १४७ ॥
 कुतर्कवासना लोकवासना च सुरर्षभाः ।
 पुत्रमित्तकलत्रादौ वासना चार्थवासना ॥ १४८ ॥
 देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणादावपि वासना ।
 पाण्डित्यवासना भोगवासना कान्तिवासना ॥ १४९ ॥
 प्रद्वेषवासना रुद्रवेदपारायणादिषु ।
 ज्ञानसाधनभूतेषु त्रिपुण्ड्रोद्धूलनादिषु ॥ १५० ॥
 प्रद्वेषवासना पापवासना सुरपुङ्गवाः ।
 परमाद्वैतविज्ञानजन्मनः प्रतिबन्धकम् ॥ १५१ ॥
 तस्मान्मुमुक्षुः श्रद्धालुर्वासनामखिलामिमाम् ।
 विसृज्य परमाद्वैतज्ञाननिष्ठो भवेत्सदा ॥ १५२ ॥
 वेदोदितमहाद्वैतपरिज्ञानस्य वैभवम् ।
 न शक्यं वक्तुमस्माभिस्तस्मादेवोपरम्यते ॥ १५३ ॥
 कथितमखिलदुःखध्वंसकं वः समस्तं परमसुखशिवा-
 त्मप्रापकं सद्य एव । विगतसकलदोषा वेदवेदान्त-
 निष्ठा हृदयकुहरनिष्ठं कर्तुमर्हन्ति चैतत् ॥ १५४ ॥
 इति श्रीस्कान्दपुराणे सूतसंहितायां चतुर्थस्य यज्ञवैभवख-
 ण्डस्योपरिभागे ब्रह्मगीतासूपनिषत्सु तलवकारोपनिषद्वा-
 ख्याकथनं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

क्षिचिन्मात्रतया यः पश्यति स एव यथार्थदर्शीत्यर्थः । निगदव्याख्यानमन्यत् ॥

१३४—१५४ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां चतुर्थस्य यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे
 तलवकारोपनिषद्व्याख्याकथनं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

५ आदेशकथनम्

ब्रह्मोवाच—

अतीव गुह्यमादेशमनन्तार्थप्रकाशकम् ।

वक्ष्ये युष्माकमद्याहं शृणुत श्रद्धया सह ॥ १ ॥

यस्य श्रवणमात्रेण श्रुतमेवाश्रुतं भवेत् ।

अमतं च मतं ज्ञातमविज्ञातं च सत्तमाः ॥ २ ॥

एकेनैव तु पिण्डेन मृत्तिकाया यथा सुराः ।

विज्ञातं मृन्मयं सर्वं मृदभिन्नत्वतः सदा ॥ ३ ॥

अथ सामशाखान्तरोपनिषदोऽप्युदीरितब्रह्मात्मैकत्वपरत्वमध्यायद्वयेन प्रतिपाद्यते । अत्र हि श्रुतौ निष्प्रपञ्चमद्वितीयं ब्रह्म स्वात्मत्वेनोपदेष्टुं कार्यप्रपञ्चस्य कारणभूताद्ब्रह्मणोऽनन्यत्वेनैकविज्ञानात्सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय सदृष्टान्तमुपपादितं “उत तमादेशमप्राक्ष्यः । येनाश्रुतं श्रुतं भवति” इत्यादिना “एवं सोम्य स आदेशो भवति” इत्यन्तेनैतां श्रुतिं तात्पर्यतः संगृह्णाति—अतीवेत्यादिना । अतीव गुह्यमत्यन्तं रहस्यम् । उपदेशगम्यमिति यावत् । आदिश्यते ज्ञाप्यते तदद्वितीयं सद्वृत्तानेनेत्यादेशः । यद्वाऽऽदिश्यत इत्यादेशः इति कर्मणि व्युत्पत्त्योक्तविधं ब्रह्मैवाऽऽदेशशब्दार्थः । अनन्तार्थप्रकाशकमिति । अपरिच्छिन्नार्थप्रकाशकं ब्रह्म स्वात्मनि परिकल्पितस्य सकलस्य जडप्रपञ्चस्य भासकम् ॥ १ ॥ स आदेशो विशेष्यते—यस्येति । यस्य खलु कारणभूतस्य सद्वृत्तस्य ब्रह्मणः । कर्मणि षष्ठी । ब्रह्मविषयेण श्रुतिजनितज्ञानेनाश्रुतं श्रुतिजनितज्ञानाविषयीकृतमपि सर्वं कार्यं जगत्स्वकारणब्रह्मानन्यतया श्रुतमेव भवेत् । तथाऽमतमतर्कितमपि कार्यं जगद्यन्मननेन मतं तर्कितं भवति । तथैवाविज्ञातमनिश्चितमपि तद्यद्गोचरनिश्चयज्ञानेन तदनन्यतया विज्ञातं निश्चितमेव भवति तथाविधमादेशमिति संबन्धः ॥ २ ॥ नन्यन्यस्मिन्विज्ञाते कथमन्यद्विज्ञातुं शक्यत इत्याशङ्क्य कारणभूतस्य ब्रह्मणः कार्याजगतोऽनन्यत्वं दृष्टान्तरूपपादयति—

एकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं यथा ।
 विज्ञातं स्याद्यथैकेन नखानां कृन्तनेन च ।
 सर्वं कार्णायसं ज्ञातं तदभिन्नत्वतः सुराः ॥ ४ ॥
 कार्यं तु कारणाभिन्नं न भिन्नं नोभयात्मकम् ॥ ५ ॥
 भिन्नपक्षे तु सद्वाऽसत्कार्यं सदसदेव वा ।
 सच्चेत्कारणसत्ता वा कार्यसत्ताऽथवा परा ॥ ६ ॥
 यदि कारणसत्तैव कार्यसत्ता न चापरा ।
 तर्हि कारणसत्तैका कथं सत्ताभिदा भवेत् ॥ ७ ॥
 सत्तैकाऽपि भवेद्भिन्नं कारणात् कार्यसंज्ञितम् ।
 इति वार्ता च वार्तैव कार्यसंज्ञमसत्खलु ॥ ८ ॥
 सत्ताहीनस्य कार्यस्यासत्त्वमेव हि युज्यते ।
 प्राप्तेऽसत्त्वे तु कार्यस्य सत्कार्योक्तिर्वृथा भवेत् ॥ ९ ॥

एकेनैवेत्यादिना । मृदभिन्नत्वत इति । कारणत्वेनानुगृहीतमृद्व्यतिरेकेण घटा-
 दिकार्यस्य पृथगलब्धात्मकत्वात्तदभिन्नत्वम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ नन्वेवं कारणाद्वृक्षणः
 कार्यस्य जगतोऽनन्यत्वे तस्य सविशेषत्वापत्तिरित्यवश्यं जगतस्तद्विन्नत्वमे-
 वैष्टव्यमित्यत आह—कार्यं इति । न भिन्नमिति प्रतिज्ञातमर्थं साध-
 यितुं विकल्पयति—भिन्नपक्ष इति । तत्राऽऽद्यं पक्षमनुवदति—सच्चेदिति
 ॥ ५ ॥ ६ ॥ सा किं कार्यगतसत्ता कारणसत्तैवोत ततोऽन्येति विक-
 ल्याऽऽद्ये कार्यस्यासत्त्वमेवाऽऽयातमिति प्रतिपादयति—तर्हीति । करण-
 सत्तैव चेत्कार्यस्य सत्ता तर्हि सा चैकेति कार्यस्य पृथक्सत्त्वाभावात्कार-
 णाभिन्नत्वमेवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ नन्वेवं सत्ताया एकत्वेऽपि कारणात्कार्यं
 पृथगेवानुभूयत इतीमामाशङ्कामनूय निराचष्टे—सत्तेति । कारणसत्तैव
 कार्यसत्तेत्यङ्गीकारात्स्वभावतः कार्यमसदेवोपपन्नमिति भिन्नं कार्यं सदित्ये-
 तद्वार्तामात्रमित्यर्थः ॥ ८ ॥ एतदेवासत्यत्वमुपपादयति—सत्ताहीनस्येति ।

नैव कारणसत्तैव कार्यसत्ताऽपरैव चेत् ।

तर्हि सा कार्यसत्ता तु तथा कारणसत्तया ॥ १० ॥

सद्रूपेणैव भिन्ना स्यादसद्रूपेण वा भवेत् ।

सद्रूपेणेति चेदेका सत्ता भिन्ना न सा भवेत् ॥ ११ ॥

असद्रूपेण सा भिन्ना कार्यसत्ता तथा यदि ।

तर्हि सा नैव सत्ता स्यादसत्त्वादेव शून्यवत् ॥ १२ ॥

यद्यसत्कार्यमिष्येत न कार्यं तर्हि तद्भवेत् ।

बन्ध्यापुत्रो न कस्यापि वस्तुनः कार्यमिष्यते ॥ १३ ॥

प्रध्वंसोऽपि न कार्यं स्यात्तस्योत्पत्तेरसंभवात् ।

नास्ति कारकसंबन्धः प्रध्वंसस्य सुरोत्तमाः ।

शून्यवान्निरुपाख्यत्वात्ततो नास्ति जनिक्रिया ॥ १४ ॥

सत्ताहीनस्य कार्यस्य नरविषाणवदसत्त्वमेव हि युक्तम् । न ह्यन्यदीयसत्तयाऽन्यत्सद्भवति । नरविषाणस्यापि सत्त्वप्रसङ्गादित्यर्थः । अत एवास्मिन्पक्षे कार्यस्यासत्त्वे सति सत्कार्यमिति वचनं निरर्थकमित्यर्थः ॥ ९ ॥ एवं तर्हि कारणसत्तातोऽन्यैव कार्यसत्तेति द्वितीयः कल्पोऽस्त्वित्याशङ्कते—नैवेति । तन्निराकरोति—तर्हीति ॥ १० ॥ कारणसत्तातः पृथग्भूता सा कार्यसत्ता किं सद्रूपेण भिन्नोतासद्रूपेणेति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह—सद्रूपेणेति चेदिति । उभयोरपि सत्तयोः सद्रूपेणैकरूप्यावगमात्तेन रूपेण भेदो न युक्त इत्येकैव सत्ता भवेदित्यर्थः ॥ ११ ॥ द्वितीयमनूय दूषयति—असद्रूपेण सा भिन्नेति । सा सत्तैव न भवति शशविषाणवदसत्त्वादेवेत्यर्थः ॥ १२ ॥ एवं सत्कार्यपक्षं निराकृत्यासदेव कार्यं कारणाद्विन्नमिति पक्षमपि निराकरोति । यद्यसदिति । प्रागसतः सत्तासंबन्धो ह्युत्पत्तिः परैरभिमता । सा च बन्ध्यासुतवदसतः कार्यस्य न संभवतीति तस्य कार्यत्वमेव हीयेतेत्यर्थः ॥ १३ ॥ ननु प्रध्वंसाभाववदसतोऽपि कार्यता किं न स्यादित्यत आह—प्रध्वंसोऽपीति । प्रध्वंसस्यापि कार्यत्वं न संभवति । उदीरितलक्षणाया उत्पत्तेस्तत्रायोगात् । उत्प-

असत्त्वेऽपि विशेषोऽस्ति कार्यस्येति मतिर्यदि ॥ १५ ॥

को विशेषोऽस्य संबन्धः कारकैर्यदि तन्न हि ।

विशेषे सति संबन्धः संबन्धोऽस्य स एव हि ॥ १६ ॥

जनिक्रियाश्रयत्वं चेद्विशेषोऽस्य तदाऽपि तु ।

पूर्वोक्तदोषः संप्राप्तस्तस्य नास्ति निवारकः ॥ १७ ॥

सत्तासंबन्धवत्त्वं चेद्विशेषोऽस्य न तत्पटु ।

तदाऽपि दोषः पूर्वोक्तः प्राप्नोत्येव न संशयः ॥ १८ ॥

त्यसंभवं प्रतिपादयति—नास्तीति । कर्तृकरणादिकारकसंबन्धवतो हि घटा-
देर्जनिक्रियोपलभ्यते । असतः प्रध्वंसस्य शशविषाणवन्निर्धर्मकत्वात्तथावि-
धधर्माश्रयत्वेन भावरूपत्वप्रसङ्गात्कारकसंबन्धलक्षणो धर्मो न संभवति । अत-
स्तदपेक्षया जनिक्रियाऽपि नास्तीति तस्य कार्यत्वं न युक्तमित्यर्थः ॥ १४ ॥
नन्वसत्त्वेऽपि कार्यस्यात्यन्तासतो बन्ध्यासुताद्विशेषो विद्यते तेन च तस्य
कार्यत्वं सिध्यतीति शङ्कामनुभाषते—असत्त्वेऽपीति । कोऽसौ विशेषः किं कार-
कसंबन्ध उत जनिक्रियाश्रयत्वमाहोस्वित्सत्तासंबन्ध इति विकल्पाऽऽद्यं
प्रत्याह—को विशेष इत्यादिना । निर्विशेषस्यासतः कारकसंबन्धित्वे बन्ध्यासू-
नोरपि तत्संबन्धित्वसंभावनया कार्यत्वप्रसक्तिरित्यवश्यं केनचिद्विशेषेण विशेषिते-
ऽसति कारकसंबन्धो वक्तव्यः । स च विशेषोऽयमेव संबन्धश्चेत्तर्हि स्ववि-
शिष्टे स्ववृत्तिरित्यात्माश्रयता । यदि संबन्धादन्यः स विशेषस्तेनापि केन-
चिद्विशेषित एवासति वर्तितव्यम् । स च विशेषः किं पूर्वोक्तः संबन्ध एवान्यो
वा तृतीयो विशेषः । आद्येऽन्योन्याश्रयत्वम् । द्वितीयेऽपि चतुर्थादिविशेषानङ्गी-
कारे चक्रकापत्तिः । अङ्गीकारे तदनवस्थेत्यसतः कार्यस्य कारकसंबन्धलक्षणो
विशेषो दुर्निरूप इत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ द्वितीयं प्रत्याह—जनिक्रियेति ।
जनिक्रियाश्रयत्वलक्षणो विशेषोऽपि केनचिद्विशेषितस्यासत इति वक्तव्यम् ।
इतरथा नरविषाणस्यापि तादृग्विशेषत्वप्रसङ्गात् । स च विशेषः किमिदमेव
जनिक्रियाश्रयत्वमन्यो वा । इदमेव चेदात्माश्रयत्वमित्यादिप्रागुक्तो दोषः पर्या-
वर्तत इत्यर्थः ॥ १७ ॥ उक्तदोषप्रस्तत्वादेव सत्तासंबन्धलक्षणो विशेष इति

अतोऽसतो न कार्यत्वं सदसत्त्वं न संगतम् ।

उक्तदोषद्वयापत्तेरतः कार्यं तु कारणात् ।

अभिन्नमेव भेदस्यासंभवादेव वस्तुतः ॥ १९ ॥

भेदाभेदसमाख्या तु सुतरां नैव सिध्यति ।

कारणात्कार्यजातस्य भेदाभावाच्च वस्तुतः ॥ २० ॥

कार्यकारणभेदश्च कारकव्यावृ(ष्ट)तिस्तथा ।

उत्पत्तिश्च विनाशश्च तथैवार्थक्रियाऽपि च ॥ २१ ॥

नामरूपविशेषश्च सर्वं भ्रान्त्या प्रसिध्यति ॥ २२ ॥

अतः सर्वो विकारश्च वाचा केवलमास्तिकाः ।

अस्तीत्यारभ्यते नामधेयमात्रं हि सत्सदा ॥ २३ ॥

तृतीयः कल्पोऽपि न युक्त इत्याह—सत्तेति ॥ १८ ॥ प्रतिपादितमसतः कार्यत्वासंबन्धमुपसंहरति—अत इति । यत उक्तरीत्या नरविषाणवदसतो विशेषसंबन्धो दुर्निरूपोऽतोऽसत्त्वाविशेषात्तद्वदेव तस्य कार्यत्वं न युक्तमित्यर्थः । सदसदात्मकं कार्यमिति तृतीयं कल्पं निरस्यति—सदसत्त्वमिति । एवं कारणाद्विन्नस्य कार्यस्य सदसदादिविकल्पेन निरूपयितुमशक्यत्वात्कारणाभिन्नमेव तत्कार्यमङ्गीकर्तव्यमित्युपसंहरति—अतः कार्यमिति । तत्र हेतुमाह—भेदस्येति । भेदावगमस्य धर्मिप्रतियोगिभेदाधीननिरूपणत्वेनाऽऽत्माश्रयादिदोषप्रस्ततया परमार्थतः कचिदपि निरूपणासंभवादित्यर्थः ॥ १९ ॥ भेदाभेदेति । भावाभावयोरेकत्र समुच्चेतुमशक्यत्वाद्भेदपक्षोक्तदोषप्रसङ्गाच्च भिन्नाभिन्नं कार्यमिति भेदाभेदपक्षस्तु सुतरां न युक्त इत्यर्थः । ननु कार्यस्य कारणानन्यत्वे भेदप्रतीतेः का गतिरिति तामाह—कारणादिति । परमार्थतः कार्यस्य कारणादभेदेऽप्यविद्यावशात्कार्यकारणादिभेदप्रतिभासः सिध्यतीत्यर्थः ॥ २०—२२ ॥ एवं कार्यस्य कारणमात्रत्वं प्रसाध्यास्मिन्नर्थे श्रुतिं योजयति—अत इति । विक्रियते विविधं क्रियत इति विकारः कार्यवर्गः । यतस्तद्भेदप्रतिभासो

प्रातीतिकेन रूपेण विकारोऽसत्य एव हि ।

कारणाकार एवास्य सत्यः साक्षात्सदा सुराः ॥ २४ ॥

कारणाभिन्नरूपेण कार्यं कारणमेव हि ।

सद्रूपेण सदा सत्यं भेदेनोक्तिर्मृषा खलु ॥ २५ ॥

अतः कारणविज्ञानात्सर्वविज्ञानमास्तिकाः ।

सुतरामुपपन्नं हि न संदेहोऽस्ति कश्चन ॥ २६ ॥

तच्च कारणमेकं हि न भिन्नं नोभयात्मकम् ।

भेदः सर्वत्र मिथ्यैव धर्म्यादेरानिरूपणात् ॥ २७ ॥

भ्रान्त्याऽतः सर्वोऽपि विकारो वाचैव केवलमस्तीत्यारभ्यते न तु वस्तुतोऽस्ति ।
अतो घटशराव इत्यादिनामधेयमात्रमेव । सदा सर्वदा प्र(ध्वंसा)ध्वस्तावस्थायामिव
स्थितिकालेऽपि कार्यस्य कारणमात्रत्वमेवावशिष्यते ॥ २३ ॥ नन्वेवं विका-
रस्य नामधेयमात्रत्वेऽर्थादसत्त्वमुक्तं भवति । तादृशस्य कथं कारणभूतस-
द्ब्रह्मानन्यत्वं सदसतोः परस्परविरोधादित्याशङ्क्याऽऽह—प्रातीतिकेनेति ।
कार्यस्य हि द्वे रूपे पृथुबुध्नादराद्याकारविशेषात्मकमेकं प्रातीतिकं रूपम् । तथाऽ-
नुगतमृदात्मकमपरं कारणरूपम् । तत्र प्रातीतिकेन रूपेणासत्य एव कार्यं
वर्गः कारणमृद्रूपेण सत्यः ॥ २४ ॥ नन्वेवं कार्यसंबन्धिकारणरूपमेकं
कारणं चान्यदित्यद्वैतकारणत्वव्याकोप इत्यत आह—कारणाभिन्नेति ।
कार्यसंबन्धिसत्कारणाभिन्नं रूपं तत्कारणमेव नानयोर्भेदो विद्यत इत्यर्थः ।
एवमुक्तेऽर्थे मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिकां कारणमात्रसत्यत्वप्रतिपादिकां श्रुतिं
योजयति—सद्रूपेणेति । श्रुतिगर्तव्यकारस्य फलमाह—भेदेनेति ॥ २५ ॥
प्रतिपादितमर्थं निगमयति—अत इति । यतो लोके मृदादिकारणेषु ज्ञातेषु
तदनन्यतया तत्कार्यघटशरावादिकमपि कारणाकारेण ज्ञातमेव भवति । अतः
सर्वजगत्कारणभूतसद्ब्रह्मात्मज्ञानात्तत्कार्यं सर्वमपि कारणात्मना ज्ञातमेव भवती-
त्येतदुपपद्यत इत्यर्थः ॥ २६ ॥ ननु कार्यस्य कारणज्ञानाज्ज्ञानेऽपि कारण-
जातीयस्य तेन ज्ञातुमशक्यत्वात्कथमेकविज्ञानात्सर्वावज्ञानमित्यत आह—

भेदे ज्ञाते हि धर्म्यादिविभागस्य च वेदनम् ।

विभेदेनैव धर्म्यादौ विज्ञाते भेदवेदनम् ॥ २८ ॥

भेदानिरूपणादेव भेदाभेदो न संगतः ।

अतश्च कारणं नित्यमेकमेवाद्वयं सुराः ॥ २९ ॥

कुलालादेर्मृदादेश्च भेदे दृष्टेऽपि भूतले ।

अचैतन्यान्मृदादेस्तु कुलालादिरपेक्ष्यते ॥ ३० ॥

अत्र कारणमद्वैतं शुद्धं चैतन्यमेव हि ।

तेन नापेक्षते ह्यन्यत्कारणं चेतनात्मकम् ॥ ३१ ॥

स्वयं चेतनमप्येतत्कारणं न कुलालवत् ।

अपेक्षते मृदा तुल्यमचिद्रूपं तु कारणम् ॥ ३२ ॥

तच्चेति । तच्च जगत्कारणमेकमद्वितीयमेव न तु भिन्नं नापि भिन्नाभिन्नात्मकम् । भेदस्य कचिदपि लब्धात्मकत्वाभावेन कारणे शङ्कितुमप्यशक्यत्वादित्यर्थः । ननु घटात्पटो भिन्न इति भेदः प्रत्यक्षतोऽनुभूयत एवेत्यत आह—भेदः सर्व-
त्रेति । धर्मिप्रतियोगिज्ञानार्थाननिरूपणो हि भेदावभासः । भेदेन ज्ञातयोरेव धर्मिप्रतियोगित्वमित्यन्योन्याधीननिरूपणत्वेन कचिदपि भेदस्याऽऽमलाभासं-
भवान्मिथ्याभूत एव प्रतीयमानो भेद इत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ अतश्चेति ।
यतो वेद्यस्य भेदस्याभावात्तद्विषयावभासोऽपि न पारमार्थिकः । अतः कारणा-
द्विदारणात्मकभेदासंस्पर्शात्कारणं नित्यं स्वगतसजातीयभेदाभावाच्चैकमेवा-
द्वितीयमिति सिद्धमित्यर्थः ॥ २९ ॥ ननु लोके घटादिकार्येषूपपादानं निमित्तं
चोभयं पृथग्दृश्यते । तथाऽद्वितीयस्य सद्वस्तुनो निमित्तत्वेन निरुपादानं कार्यं
नोत्पद्यते तदुपादानत्वे च निर्निमित्तत्वप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य तस्योभयरूपतामाह—
कुलालादेरित्यादिना । मृदादेरचेतनत्वेन हि स्वातिरिक्तचेतनकुलालाद्यपेक्षा ।
जगदुपादानं तु स्वयमेव चेतनत्वान्नान्यं चेतनमपेक्षते तथा चेत-
नत्वेऽपि कुलालवत्स्वातिरिक्ताचिद्रूपोपादानापेक्षाऽपि नास्ति । अभिन्ननिमि-
त्तोपादानत्वस्य श्रुतत्वात् । अत्रैव श्रूयते हि—“तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय”

प्रतीत्या केवलं शक्तिरचिद्रूपा तमोमयी ।

सर्वप्रकारैर्विद्वद्भिरनिरूप्याऽस्ति शांकरी ॥ ३३ ॥

तया दुर्घटकारिण्या तादात्म्येनैव संगतम् ।

कारणं सकलस्रष्टु सर्वसंहर्तु चाऽऽस्तिकाः ॥ ३४ ॥

पालकं च सदा सच्च चिद्रूपत्वात्सुरोत्तमाः ।

चिद्रूपस्य तु सत्यत्वं युक्तमेवाऽऽस्तिकाः सदा ॥ ३५ ॥

अचिद्रूपाहिरज्ज्वादेर्मृषात्वं संमतं खलु ।

अतस्तत्कारणं देवाः सदेवैकं च शाश्वतम् ॥ ३६ ॥

इति । तत्रेक्षणान्निमित्तत्वं बहुभवनेनोपादानत्वं चाद्वितीयस्य सद्वस्तुनोऽवगम्यते । अतो जगतो निमित्तमुपादानं च स्वयमेवेत्यर्थः ॥ ३०-३२ ॥ नन्वविक्रियस्यासङ्गस्य सद्रूपस्य ब्रह्मणः कथमीदृग्विधं कारणत्वं संभवति माययेति चेत्तर्हि तया द्वैतापत्तेरित्यत आह—प्रतीत्येति । प्रतीत्या प्रतीतिमात्रेणैव सिद्धा प्रतीत्येकशरीरोति यावत् । स्वप्रकाशब्रह्मस्वरूपाच्छादकत्वात्तमः प्रधाना निरूपणसमर्थैरपि विद्वद्भिः सदसदादिसर्वप्रकारैर्निर्वक्तुमशक्या ॥ ३३ ॥ ईदृग्विधमायातादात्म्यस्य सद्रूपे ब्रह्मण्यध्यस्तत्वात्तदीयसत्स्वरजस्तमोगुणोपाधिभेदेनाविक्रियस्यापि ब्रह्मणः स्रष्टृत्वादिकमुपपद्यते । नापि द्वैतापत्तिः । मायाया अनिर्वचनीयत्वेन सदन्तराभावात् ॥ ३४ ॥ एवमद्वितीयत्वं प्रसाध्य सद्रूपत्वमपि साधयति—सदा सच्चेति । “ विज्ञानमानन्दं ब्रह्म ” इत्यादिश्रुतेश्चिद्रूपं हि जगत्कारणं ब्रह्म । तथाच विमतं सन् । चिद्रूपत्वात् । यत्तु सद्विलक्षणं नासौ चिद्रूपः । यथा रज्जुसर्प इति भावः । व्याप्तिमुपपादयति । चिद्रूपस्येति । जडप्रपञ्चप्रतीतिबाधसाक्षितया सर्वदाऽवस्थानाच्चिद्रूपस्य तदधिष्ठानस्य ब्रह्मणो युक्तमेव सार्वकालिकं सत्यत्वमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ चिद्रूपस्याप्यसत्यत्वं कुतो न भवतीत्यत आह—अचिदिति । अहिरज्ज्वादे रज्जुसर्पादेरित्यर्थः । तत्र हि मिथ्यात्वमचिद्रूपत्वेन व्याप्तं दृश्यते । तच्च चिद्रूपाज्जगत्कारणाद्व्यावर्तमानं स्वव्याप्यं मिथ्यात्वमपि व्यावर्तयतीत्यभिप्रायः । अस्मिन्प्रातिपादितेऽर्थे “ सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् ” इति श्रुतिं योजयति—अत इति ॥ ३६ ॥

इदं सर्वं जगत्पूर्वं सदेवाऽऽसीत्सुरर्षभाः ।

असदासीदिति भ्रान्ता वदन्ति सुरपुङ्गवाः ॥ ३७ ॥

असन्न कारणं युक्तं वस्तुतत्त्वनिरूपणे ।

बन्ध्यापुत्रोऽपि सर्वेषां कारणं स्यात्स्वयं खलु ॥ ३८ ॥

स्वशक्त्याऽसन्न सर्वेषां कारणं भवतीति चेत् ।

शक्तिग्न्यसतो नास्ति सतो बीजस्य दर्शनात् ॥ ३९ ॥

अङ्कुरोत्पादिका शक्तिः सद्रूपस्यैव दृश्यते ।

खलु बीजस्य सर्वत्र नासतस्तददर्शनात् ॥ ४० ॥

यत उक्तीत्या जगत्कारणमाद्वितीयं सदेवातः कारणादिदं परिदृश्यमानं नाम-
रूपात्मकं कार्यं सर्वं जगत्सृष्टेः पूर्वं सदेवाऽऽसीत् । सद्रूपकारणात्मनैव वर्तते
न तु नामरूपात्मनेत्यर्थः । एवं सत्कारणवादं प्रस्तुत्यैतदार्थ्यं श्रुत्या शून्य-
वाद्यभिमतमसत्कारणपक्षमुपन्यस्य तस्य निरासः कृतः । ‘ तर्द्धके ’ इत्यादिना
“ कथमसतः सज्जायेत ” इत्यन्तेन । तस्याः श्रुतेरभिप्रायमाविष्करोति—अस-
दासीदित्यादिना । विनष्टादेव हि बीजं देरङ्कुरादिकार्योत्पत्तिदर्शनात्कारणं नानु-
पमृद्य प्रादुर्भावोऽस्तीत्यभावस्यैव तत्र कारणत्वम् । एवं जगन्मूलकारणमपि
तादृशमसद्रूपमेवेत्येवं वदन्तोऽसद्वादिनो भ्रान्ताः । मृतदेवदत्तस्य पुत्रोत्पादन-
शक्तिवन्नष्टस्य कारणस्य कार्यजननशक्त्ययोगात् । अङ्कुरादिकार्यसमये च
बीजादिकारणसंस्थानादिविशेषाणां तदवयवानामनुवृत्तेश्च नासतः कारणत्वं
युक्तमिति तेषां भ्रान्तत्वम् ॥ ३७ ॥ तदेवोपपद्यति—असन्न कारणमित्या-
दिना । न तावदसतः कारणत्वं युक्तम् । तस्य सर्वप्रकारेणापि निरुपाख्यस्य
कारणत्वलक्षणभावरूपधर्माश्रयत्वायोगात्तदाश्रयत्वे च बन्ध्यासुतस्याप्यसत्त्वावि-
शेषात्सर्वकारणत्वं प्रसज्येतेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ नन्वसतोऽपि जगन्मूलकारणस्य स्वश-
क्तिवशात्कारणत्वं सैत्स्यतीति शङ्कां दूषयितुमनुभाषते—स्वशक्त्येति । तदेतदूष-
यति—शक्तिरिति ॥ ३९ ॥ अङ्कुरादिकार्यजननशक्तिरपि सद्रूपस्यैव बीजादेरन्व-
यव्यतिरेकाभ्यामवसीयते नासतः । अतो दृष्टविरोधादसतः शक्तिकल्पनमयुक्त-

साऽपि शक्तिः सती किंवाऽसती सदसती तु वा ।
 सती चेत्सा सती शक्तिः कथं बन्ध्यासुताश्रया ॥
 आश्रयत्वं सतो दृष्टं खलु लोके न चासतः ॥ ४१ ॥
 साऽसती चेत्कथं शक्तिः कार्यनिर्वाहिकाऽसती ॥ ४२ ॥
 बन्ध्यापुत्रः स्वयं नैव कार्यनिर्वाहकः खलु ।
 निर्वाहकत्वधर्मश्च सत एव हि दृश्यते ॥ ४३ ॥
 शक्तिः सदसती सा चेदोषद्वयसमागमः ।
 अतः स्वशक्त्या चासत्तु सर्वेषां नैव कारणम् ॥ ४४ ॥
 तस्मात्सोऽयमसद्वादो जल्पमात्रं न युक्तिमान् ।

मित्यर्थः ॥ ४० ॥ विकल्पासहत्वेनापि दूषयति—साऽपीति । आद्यं कल्पमनूद्य निरा-
 चष्टे सतीचेदिति । भावरूपा शक्तिर्निरुपाख्यस्यासतः कथं धर्मः स्यात् । न ह्यत्य-
 न्तासतो बन्ध्यासुतादेस्तादृशशक्तियोगो दृश्यते युज्यते वा । तथाविध-
 शक्त्याश्रयत्वं च सत एव हि बीजादेर्दृष्टं न त्वसतो नरविषाणादेः । अतस्तदाश्रयत्वे-
 बीजादिवदेव भावरूपत्वप्रसङ्गादतोऽसतः सद्रूपा शक्तिरस्तीति न युक्तं कल्पयि-
 तुमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ द्वितीयं कल्पमनूद्य निराचष्टे—साऽसती चेदिति । असतः कार-
 णत्वोपपादनाय हि या शक्तिः परिकल्प्यते साऽपि यद्यसती स्यात्तर्हि तस्या अपि
 बन्ध्यासुतादिवत्कार्यनिर्वहणसामर्थ्यानुपपत्तिः । नन्वसतोऽपि तथाविधसाम-
 र्थ्यदर्शनबलादभ्युपगम्यतामित्यत आह—निर्वाहकत्वेति । एवं चासद्रूपा शक्तिः
 परिकल्पिताऽपि नासतः कारणत्वमुपपादयितुं शक्नोतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥
 तृतीयं निरस्यति—शक्तिः सदसतीति । दोषद्वयसमागम इति । सत्त्वासत्त्व-
 पक्षोक्तयोर्द्वयोरपि दोषयोः प्रसङ्ग इत्यर्थः । प्रतिपादितमसतोऽकारणत्वं निगम-
 यति—अत इति ॥ ४४ ॥ एवमसत्कारणवादस्यायुक्तत्वाच्छ्रुतौ तु शब्देन तन्निराकृत्य
 यत्प्रकृतसत्कारणवाद निगमनम् “सदेव सोम्येदमप्र असौदेकमेवाद्वितीयम्”
 इति तद्दर्शयति—अत इति । नासदिति श्रुतिगततुशब्दाभिप्रायकथनम् ॥
 ४५ ॥ एवमेकविज्ञानात्सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय तदुपपादनाय मृदादिदृष्टान्तैः

अतः सदेव सर्वेषां कारणं नासदास्तिकाः ॥ ४५ ॥

सृष्टेस्तु प्राणिदं सर्वं सदेवाऽऽसीत्तु कारणम् ।

तच्च कारणमाद्यन्तविनिर्मुक्तं सदद्वयम् ॥ ४६ ॥

पूर्वकल्पप्रपञ्चोत्थसंस्कारेणानुरञ्जितम् ।

कालकर्मविपाकेन सत्त्ववृत्तिसमाश्रितम् ॥ ४७ ॥

सृष्ट्यर्थमैक्षत प्राज्ञा बहु स्यामिति शक्तिमत् ।

कार्यस्य कारणानन्यत्वं प्रसाध्य किं तदेकं वस्तु यद्विज्ञानात्सर्वं विज्ञायेतेत्याका-
ङ्क्षायाम् “सदेव सोम्येदमग्र आसीत्” इति सदद्वितीयं ब्रह्मोपदिष्टम् । तत्कार्यत्वे हि
जगतस्तत्कारणविज्ञानेन विज्ञातत्वमित्यभिप्रेत्य तत्कार्यत्वप्रतिपादनाय तत्सका-
शात्सृष्टिराम्नायते “तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय” इत्यादिना । तां सृष्टिं
श्रुत्यभिप्रेतार्थाभिधानपुरःसरं गृह्णाति—तच्चेत्यादिना । आद्यन्तविनिर्मुक्तमिति ।
आदिरुत्पत्तिरन्तो विनाशस्तदुभयविनिर्मुक्तम् ॥ ४६ ॥ नन्वद्वितीयात्सद्रूपादेक-
विधात्कथमनेकविधकार्यप्रपञ्चोत्पत्तिरित्यत आह—पूर्वकल्पेति । अतीतकल्प-
प्रलीनप्रपञ्चजनिता या वासना तदनुभवजनितो यश्च संस्कारस्तदुभयसंवालि-
तमित्यर्थः । कालकर्मविपाकेनेति । कालकृतः प्राणिकर्मणां पुण्यपापरूपाणां यः
परिपाकः फलप्रदानौन्मुख्यं तेनेत्यर्थः । सत्त्ववृत्तिसमाश्रितमिति । अन्तःकर-
णोपादानभूतसत्त्वपरिणामरूपा सृष्ट्यर्थकार्यप्रपञ्चविषया वृत्तिस्तयाऽवच्छिन्न-
मित्यर्थः ॥ ४७ ॥ बहु स्यामिति । उपादानान्तरनैरपेक्षेण स्वात्मरूपेणैव बहुविधं
जगद्भवेयमित्यर्थः । ननु निर्विकारस्य निरवयवस्य चिद्रूपस्याऽऽत्मनो बहुभवनासं-
भवात्तद्योग्यं सांख्याद्यभिमतप्रधानमेव “तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय” इति श्रुति-
वाक्येन प्रतिपाद्यत इति चेत् । मैवम् । तस्याचेतनत्वेनेक्षणासंभवात् । अत एव
भगवान्बादरायणः सूत्रयामास—“ईक्षतेर्नाशब्दम्” इति । कथं तर्ह्युक्तविधस्य
ब्रह्मणो बहुभवनसंभव इति तत्राऽऽह-शक्तिमदिति । शक्तिः सत्त्वरजस्तमोगुणा-
त्मिका माया तस्याः सांख्याद्यभिमतप्रकृतिवत्स्वातन्त्र्यशङ्का मा भूदिति शक्तिप-
देनाभिधानम् । शक्तिमत्त्वं च परशिवस्य श्वेताश्वतरैराम्नायते—“पराऽस्य शक्ति-
र्विविधैव श्रूयते” इति । यद्यपि छन्दोगशाखायां तेजःप्रभृतेरेव सृष्टिराम्नातः

पुनस्तत्पूर्वसंस्कारादाकाशं वायुमादितः ॥ ४८ ॥

सृष्ट्वा तेजस्ततः सृष्ट्वा पुनः सृष्ट्वात्वपस्ततः ।

अन्नशब्दोदितां देवाः ससर्ज पृथिवीं पराम् ॥ ४९ ॥

तत्पुनः कारणं ब्रह्म तानि भूतानि पञ्च च ।

एकैकं द्विविधं कृत्वा तेषां मध्ये सुरोत्तमाः ॥ ५० ॥

न वियद्वाय्वोस्तथाऽपि तैत्तिरीयके तयोरपि सृष्टिराम्नातेति गुणोपसंहार-
न्यायेन तामत्रोपसंहृत्य दर्शयति—पुनस्तदिति । बादरायणोऽपि वियद्वा-
य्वोरुत्पत्तिम् “न वियदश्रुतेः” “एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः” इत्याधिकर-
णाभ्यां निर्णीतवान् । श्रुतौ “तत्तेजोऽसृजत ” इत्यादिना या तेजोबन्नसृष्टि-
राम्नाता तामाह—सृष्टेति । ततस्तस्माद्वायुरूपापन्नात्स्वात्मनस्तेजः सृष्ट्वा
पुनस्तेजोरूपापन्नात्स्वस्मादेवापः ससर्जेत्यर्थः । एवं चात्र तत इति “जनि-
कर्तुः प्रकृतिः” इति विहितापादाने पञ्चमी । नतु दिग्योगलक्षणानन्तर्यपञ्चमी ।
अनन्तरमित्यध्याहारसापेक्षाया उपपदविभक्तेस्तन्निरपेक्षत्वेन कारकविभक्तेर्ब-
लीयत्वात् । न चैवं तेजसः सद्रूपब्रह्मजत्वव्याकोपः । वायोस्तत्त्वतो ब्रह्माभे-
दात् । बादरायणोऽप्यमुमर्थं सूत्रयामास—“तेजोऽतस्तथा ह्याह ” इत्या-
दिना । अन्नशब्दोदितामिति । “अन्नमसृजन्त ” इति श्रुतौ या पृथिव्यन्न-
शब्देनाभिहिता तामित्यर्थः । श्रुतिगतान्नशब्दस्य पृथिव्यभिधायकत्वं च व्या-
सेन प्रतिपादितम्—“पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ” इति । परामिति ।
अपञ्चीकृतत्वेन सूक्ष्मामित्यर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ श्रुतौ तेजोबन्नसृष्टेरनन्तरं
यत् त्रिवृत्करणमाम्नातम् “तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोत् ” इति तद्भूतसृष्टौ
वियद्वायुसृष्टेरप्युपसंहारात्पञ्चीकरणस्योपलक्षणमिति तद्दर्शयति—तत्पुनरित्या-
दिना । एतच्च पञ्चीकरणं शिवमाहात्म्यखण्डस्य दशमेऽध्याये विस्तरेण प्राग-
स्माभिः प्रतिपादितम् । तेष्वंशानादायेति । तेषु विंशतिसंख्याकेषु चतुर्धा-
कृतांशेषु वियदर्धसंबन्धिनश्चतुरोऽंशानादाय वाय्वादीनां चतुर्णां भूतानां संब-
न्धिनस्तांश्चतुरोऽर्धांशांश्चाऽऽदाय कारणं ब्रह्मैकैकेनार्धेनैकैकमंशं योजयति ।
एवं वाय्वादिभूतार्धसंबन्धिनोऽपि चतुरोऽंशानादाय तत्तद्भूतव्यतिरिक्तभूतार्धै-

अंशान्पञ्च समादाय तेषामेकैकमास्तिकाः ।

कृत्वा चतुर्धा तेष्वंशानादाय चतुरः सुराः ॥ ५१ ॥

यथाक्रमेण भूतानां चतुरस्तांश्च कारणम् ।

यथाक्रमेण भूतार्धेनैकेनैकं करोति तत् ॥ ५२ ॥

एवमंशान्तरानेतानादाय चतुरः स्वयम् ।

एकं भूतान्तरार्धेन करोति क्रमशः सुराः ॥ ५३ ॥

एवं भूतानि सर्वाणि पञ्चीकृत्य सुरर्षभाः ।

अण्डानि भुवनान्याशु करोति ब्रह्म कारणम् ॥ ५४ ॥

अण्डजं जारजं चैव स्वेदजं चोद्भिजं तथा ।

करोति कालपाकेन प्राणिकर्मवशेन च ॥ ५५ ॥

ब्रह्म सर्वत्र चिद्रूपेणैवानुप्राप्य सात्त्विंकाः ।

पृथङ्नामानि रूपाणि कुरुते पूर्वकल्पवत् ॥ ५६ ॥

इदं सर्वं जगत्सत्यमिव भातमपि स्वतः ।

कारणव्यतिरेकेण नास्त्येवात्र न संशयः ॥ ५७ ॥

श्चतुर्भिरेकमेकं संयोजयतीत्यक्षरार्थः ॥ ५०—५३ ॥ अण्डजं जारजमुद्भि-
जमिति श्रुतेरभिप्रेतमर्थं दर्शयति—अण्डजमिति । स्वेदजस्य यूकादेरण्डजा-
न्तर्भावमभिप्रेत्य श्रुतौ त्रैविध्यमाम्नातम् । अत एवऽऽहुर्भाष्यकाराः—“स्वे-
दजसंशोकजयोरण्डजोद्भिजयोरपि(रेव)यथासंभवमन्तर्भावः” इति । “सेयं
देवतेमास्तिस्रो देवता अनेनैव जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत्”
इति श्रुतिवाक्यस्यार्थमाह—ब्रह्मेति । जगत्कारणं ब्रह्म जलतरङ्गबुद्बुदादिषु
सूर्यविम्बवत्सर्वत्र ब्रह्मेन्द्रादिसर्वशरीरेषु चिद्रूपेणैवानुप्राप्य पूर्वकल्पानुसारेणासौ
नामाऽयमिदंरूपमिति नामरूपे व्याकरोदित्यर्थः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ मृदादि-
दृष्टान्तैः प्रागुपपादितं कार्यस्य कारणानन्यत्वं पुनर्दृढयितुं त्रिवृत्कृतस्थूलभूत-
कार्यप्रपञ्चस्याप्यत्रिवृत्कृतकारणभूततेजोब्रह्ममात्रत्वमग्न्यादिभिश्चतुर्भिर्हृदाहरणैः

यदग्रे रोहितं रूपं तद्रूपं तेजसः सदा ।

यच्छुक्लं तदपां रूपं यत्कृष्णं भौममेव तत् ॥ ५८ ॥

नास्ति रूपातिरेकेण सदा सोऽग्निः सुरर्षभाः ।

वाचारम्भणमात्रो हि विकारो वह्निसंज्ञितः ॥ ५९ ॥

त्रीणि रूपाणि हे देवा एव सत्यं न चानलः ।

यद्भानो रोहितं रूपं तद्रूपं तेजसः सदा ॥ ६० ॥

यच्छुक्लं तदपां रूपं यत्कृष्णं भौममेव तत् ।

नास्ति रूपातिरेकेण सदाऽऽदित्यो न संशयः ॥ ६१ ॥

भ्रान्त्या केवलमादित्य इत्याहुरत्रिवेकिनः ।

एवं चन्द्रश्च विज्ञेयो विद्युच्च सुरपुङ्गवाः ॥ ६२ ॥

घटकुड्यादयो भावा भूतानि भुवनानि च ।

श्रुतौ दर्शितम् 'यदग्रे रोहितं रूपम्' इत्यादिना । इदं पञ्चीकृतभूतकार्यं सर्वं जगत्परमार्थवद्भातमपि कारणसूक्ष्मभूतव्यतिरेकेण नैवास्ति ॥ ५७ ॥ कथमेतदुप-
पद्यत इत्याशङ्क्योपपादयति—यदग्रेरिति । त्रिवृकृतभूतकार्येष्वग्न्यादिषु लोहि-
तशुक्लकृष्णान्मकास्त्रयो वर्णा अवभासन्ते । तत्र यत्लौहित्यं तदत्रिवृकृतस्य सूक्ष्मस्य
तेजसो रूपम् । यच्छौक्ल्यं तदपाम् । यत्काष्ण्यं तद्रूपमेव ॥ ५८ ॥ नन्वेषां
रूपाणामन्यदीयत्वेऽप्यग्निर्नाम धर्मी कुतो न स्यादित्यत आह—नास्तीति ।
एतद्रूपत्रयमेव हि मिलितमग्न्यादिपदेनाभिधीयते न तु ततोऽतिरिक्तं किञ्चित्त-
त्त्वान्तरमस्तीत्यर्थः । ननु दाहपाकादिममर्थत्वेनानुभूयमानोऽग्न्यादिपदार्थः
कथमपलपितुं शक्यत इत्यत आह—वाचारम्भणमात्र इति । कारणभूतरूप-
त्रयव्यतिरेकेण योऽयमग्न्यादिपदाभिधेयो विकारः संस्थानविशेषः स वाचैव
केवलमारभ्यते न तु वस्तुतोऽस्तीत्यर्थः ॥ ५९—६१ ॥ भ्रान्त्येति । कार्यस्य
कारणान्पृथक्त्वेन व्यवहारो भ्रमकृत इत्यर्थः । 'यच्चन्द्रमसो रोहितं रूपम्'
इत्यादिना श्रुतौ विस्तारेणोक्तमर्थमातिदेशेन कथयति—एवमिति ॥ ६२ ॥
घटकुड्यादय इति । यथा चेमेऽग्न्यादयः कारणभूततेजोबन्धव्यतिरेकेण न

सर्वं ब्रह्मातिरेकेण नास्ति ब्रह्मैव सत्सदा ॥ ६३ ॥
 पूर्वपूर्वभ्रमोत्पन्नवासनाया बलेन तु ।
 देहेन्द्रियादिसंघातेऽहंमतिर्जायते दृढम् ॥ ६४ ॥
 देहेन्द्रियादयो भावा नाहमर्था निरूपणे ।
 भौतिकत्वाच्च भूतांशैः सदैवाऽऽप्यायितत्त्वतः ॥ ६५ ॥
 मृदम्भसा यथा भित्तिर्निर्मिता वै मृदम्भसा ।
 आप्यायते तथा भुक्तैर्भूतैर्देहादयोऽपि च ॥ ६६ ॥
 अतो देहादिसंघातेऽहं ममेत्यादिकां मतिम् ।
 विसृज्य साक्षिचैतन्ये विद्वान्कुर्यादहंमतिम् ॥ ६७ ॥

सन्ति एवं भूतभौतिकात्मकं सर्वं जगत्कारणभूतब्रह्मव्यातिरेकेण नैवास्ति । सद्रूपं
 तदेव सर्वदा विद्यत इत्यर्थः ॥ ६३ ॥ ब्रह्मणः परमार्थत्वे तत्त्वमसीति तदा-
 त्मकतयाऽनन्तरमुपदेक्ष्यमाणो जीवोऽपि परमार्थ इति तदेकविषयोऽहंप्रत्ययः
 कथमस्य भूतकार्येष्वस्येषु देहादिष्वहं मनुष्य इति जायत इत्यत आह—
 पूर्वपूर्वेति । गतजन्मभ्रमजनितवासनामूल इदानीं देहादावहमिति भ्रमः । इत्थं
 गतजन्मन्यपीत्यनादित्वान्नानवस्थेत्यर्थः ॥ ६४ ॥ “अन्नमाशितम्” इत्यारभ्य
 “दध्नः सोम्य” इत्यतः प्राक्तनया श्रुत्या मनोवाक्प्राणमांसलोहितमज्जाद्यत्म-
 कस्य शरीरस्य जडभूतत्रयकार्यत्वेन जडत्वाच्चेतनैकगोचरमहंप्रत्ययं प्रति पर-
 मार्थतो न विषयत्वमिति प्रपञ्चितम् । तत्संग्रहेण व्याकरोति—देहेन्द्रियादय
 इति । भ्रान्त्यैवाहमर्थाः देहादयो न तु निरूपणे । पितृमातृभुक्तभूतकार्यत्वात्स्वयं
 भुञ्जमानतेजोबलक्षणभूतत्रयांशैः स्थविष्ठमध्यमसूक्ष्मैरुपचयाच्चेत्यर्थः ॥ ६५ ॥
 उपचयस्तावदेहादेरन्नादिभिरुपलभ्यते । अत एव तस्य निर्माणमपि तैरेवेत्यत्र
 निदर्शनमाह—मृदम्भसेति ॥ ६६ ॥ व्याख्यातायाः श्रुतेः फालितं तात्पर्यमाह—
 अत इति । यतो देहेन्द्रियमनसां वाचारम्भणमात्रं तेजोबलभूतकार्यत्वेनाना-
 त्मत्वमतस्तत्राहमित्यात्ममतिं परित्यज्य कूटस्थनित्यचिदात्मन्येव तां कुर्यादि-
 त्यर्थः ॥ ६७ ॥ तेजोबलविलक्षणानां भूतेन्द्रियमनसां कथं तत्कार्यतेति

दध्नः सर्पिर्यथा जातं मन्थनेन सुरर्षभाः ।
 तथा बुद्ध्यादयो भावा भूतेभ्यश्चोद्भवन्ति हि ॥ ६८ ॥
 भौतिकं देहसंघातं विसृज्य मतिमान्पुनः ।
 सर्वसाक्षिणि चिद्रूपे कुर्यान्नित्यमहंमतिम् ॥ ६९ ॥
 अन्नेनाऽऽप्यायतेऽमुक्ते नाधीतं तस्य भासते ।
 ततोऽपि बुद्धिरन्नस्य कार्यमेव न संशयः ॥ ७० ॥
 अतोऽपि बुद्धिमन्नस्य कार्यं त्यक्त्वा विविक्तधीः ।
 सर्वसाक्षिणि चिद्रूपे कुर्यान्नित्यमहंमतिम् ॥ ७१ ॥
 देहेन्द्रियादिसंघातेऽहंममेत्यादिकां मतिम् ।
 त्यक्त्वा स्वात्मनि चिद्रूपे यदापीतो भवत्ययम् ॥ ७२ ॥
 तदा स्वपिति दुःखादिदर्शनं च न विद्यते ।
 स्वात्मरूपसुखप्राप्तिरेवं दृष्टाऽस्य देहिनः ॥ ७३ ॥
 अतोऽपि मतिमान्नित्यं त्यक्त्वा देहादिगां धियम् ।
 सर्वसाक्षिणि चिद्रूपे साक्षात्कुर्यादहंमतिम् ॥ ७४ ॥

चेत् । दधिविलक्षणस्य सर्पिषो यथा दधिकार्यतेत्युदाहृतं श्रुत्या “ दध्नः
 सोम्य ” इति तद्विशदयति—दध्नः सर्पिरिति । दध्नो यथा मन्थ-
 नेन विलक्षणः सर्पिष्परिणामः । एवं तेजोब्रन्नानामौदर्याग्निकृतपाकविशेषेण
 देहेन्द्रियमनोरूपपरिणामविशेष इत्यर्थः ॥ ६८ ॥ दधिसर्पिर्दृष्टान्तेन देहादे-
 र्भौतिकत्वसमर्थनेन प्रागुक्ताया व्यतिरिक्तात्मनिष्ठाया निरपवादत्वं सिद्धमि-
 त्याह—भौतिकं देहसंघातमिति ॥ ६९ ॥ वाक्प्राणयोः कार्ययोरस्तु भौति-
 कत्वं मनस्तु नित्यमिति वैशेषिकास्तत्कथं तस्य भौतिकत्वमित्याशयवता पुत्रेण
 पृष्टम् “ भूय एव मा भगवान्विज्ञापयतु ” इति । तत्र पितुरुत्तरम् “ षोडश-
 कलः ” इत्यादि । षोडशदिनपर्यन्तमनशनेनोपक्षयादधीतवेदानामनवभासः
 पुनरशनेन तदुपचयादवभास इत्यन्नेनोपचयदर्शनादन्नमयं मन इति पितुराश-
 यस्तं संगृह्णाति—अन्नेनाऽऽप्यायतेऽमुक्ते नेति । बुद्धिरिति मन एवोक्तम् ॥ ७० ॥
 मनसोऽन्नमयस्याऽऽक्षिप्तस्य यत्कृतं समर्थनं तस्यापि प्रागुक्तव्यतिरिक्तात्मनिष्ठा-

यदिदं साक्षिणा वेद्यं तत्सर्वं ब्रह्म केवलम् ।

तत्सत्यं पूर्णचैतन्यं तत्त्वमर्थो न संशयः ॥ ७५ ॥

त्वंशब्दार्थो य आभाति सोऽहंशब्दार्थ एव हि ।

योऽहंशब्दार्थ आभाति स त्वंशब्दार्थ एव हि ॥ ७६ ॥

सिद्धिरेव फलमित्याह—अतोऽपि बुद्धिमन्नस्येति ॥ ७१—७४ ॥ “ एक-
मेवाद्वितीयम् ” इत्यद्वितीयं ब्रह्म प्रतिज्ञाय तेजोबलक्षणस्य भूतत्रयस्य तदुत्प-
न्नस्य भौतिकस्य भोग्यजातस्य भोगायतनानां शरीराणां भोगोपकरणानामिन्द्रिया-
णां च तत्कार्यतयैव वाचारम्भणत्वान्न तत्प्रतियोगिकभेदादद्वैतप्रतिज्ञाभङ्ग इत्यध्या-
यस्य प्रथमभागार्थो व्याख्यातः । तथाऽपि भोक्तृणामात्मनां नित्यत्वेन तत्प्रति-
योगिकभेदादद्वैतप्रतिज्ञाभङ्ग इति शङ्कां निरसितुमुत्तरो भागः “ उद्दालको हाऽऽ-
रुणिः ” इत्यादि । तत्र यद्यपि भोग्यवद्भोक्ता न कल्पितः किंतु परमार्थ एव तथा-
ऽपि न तत्प्रतियोगिकभेदादद्वैतप्रतिज्ञाहानिस्तस्य ब्रह्मस्वरूपत्वेन भेदाभावादि-
त्युक्तम् “ स एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो ”
इति । यदेतदवाङ्मनसगोचरत्वादतिसूक्ष्मं ब्रह्मास्मिन्नारोपितत्वादद्दृश्यं सर्वमेते-
नैवाऽऽत्मवद्भजतमिव शुक्तिशकलेन तदेव च ब्रह्म सकलकल्पनाधिष्ठानत्वात्सत्यं
सर्वस्य कल्पितस्य सत्तास्फूर्तिप्रदत्वादात्मा च । यदेतदुक्तलक्षणं ब्रह्म तदेव
त्वमसि न ततो भिद्यसे हे श्वेतकेतो इति । श्वेतकेतुश्च सकलभोक्तृवर्गोपलक्षण-
मिति तामिमां श्रुतिं व्याकरोति — यदिदमित्यादि । ब्रह्म केवलमिति । ब्रह्मण्यारो-
पितत्वाद्व्यतिरेकेणाभावात् । योऽयं सर्पः स रज्जुर्यदिदं रजतं तच्छुक्तिशकल-
मिति तद्वाधायां सामानाधिकरण्यम् । तत्त्वमर्थ इति । त्वंशब्दार्थो जीवः पुनः
परमार्थतस्तदेव पूर्णचैतन्यं ब्रह्म न पुनर्दृश्यवत्तत्र कल्पित इत्यसंशयितव्यमि-
त्यर्थः ॥ ७५ ॥ ननु त्वंशब्दः परागर्थवाचकोऽहंशब्दस्तु प्रत्यगर्थवाचक इति
परस्परप्रतिद्वंद्वितया ह्रस्वदीर्घशब्दवत्तौ विरुद्धार्थौ । अहं ब्रह्मास्मीति प्रतीचो
ब्रह्मत्वमुक्तं श्रुत्यन्तरे तदिह “ तत्त्वमसि ” इति कथं पराचो ब्रह्मत्वमुच्यते
इत्यत आह—त्वंशब्दार्थ इति । एक एव देवदत्तो यथा पुत्रेण तात इत्युच्यते
पित्रा च पुत्र इति न तत्र तातपुत्रपदाभ्यामभिधीयमानं देवदत्तस्वरूपं भिद्यते ।

त्वमहंशब्दलक्ष्यार्थः साक्षात्प्रत्यक्चितिः परा ।

तच्छब्दस्य च लक्ष्यार्थः सैव नात्र विचारणा ॥७७॥

त्वमहंशब्दवाच्यार्थस्यैव देहादिवस्तुनः ।

। तृभेदनिबन्धनस्तु पितृपुत्रव्यवहारभेदो न वक्तव्यनिबन्धनः । तथा जीव-
यैव ब्रह्मतादात्म्यं स्वयमनुभूयमानावस्थमहं ब्रह्मास्मीति व्यपदिश्यते तदेव
च जीवपरैक्यं परस्मै बोध्यमानं तत्त्वमसीति व्यपदिश्यते । अतो वाक्य-
स्य समानार्थत्वादाविरोध इत्यर्थः ॥ ७६ ॥ नन्वेवं तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मी-
यनयोः परस्परविरोधो मा भूत्तत्र त्वमहंशब्दभ्यां पुनरङ्गः संसारी जीवोऽ-
भिधीयते ब्रह्मपदेन तत्पदेन च पुनरसंसारी सर्वज्ञ ईश्वरस्तस्य कथं तेन सह
तादात्म्यमित्यत आह—त्वमहंशब्देति । अयमर्थः । सत्यज्ञानानन्तानन्दात्म-
कमिति प्रतिपादितमखण्डमद्वितीयमेकरसमनाद्यनन्तं परमार्थभूतं वस्तु । सत्त्व-
रजस्तमोलक्षणत्रयामिका या प्रकृतिरनादिरन्तवती तत्त्वज्ञानैकनिवर्त्यतया
मित्यैव परिकल्पितत्वादवस्तुभूता । सा च द्विविधा । रजस्तमसी अभिभूय
विशुद्धसत्त्वैका सा मायेत्युच्यते । रजस्तमोभ्यामभिभवेन मलिनसत्त्वा चापरा
साऽविद्येत्युच्यते । तत्र मायासत्त्वांशे प्रतिबिम्बितः स परमात्मा तां मायां
वशीकृत्य सर्वज्ञः सर्वेश्वर इत्युच्यते । अविद्यासत्त्वांशे पुनः प्रतिबिम्बितः स एव
परमेश्वरस्तथा वशीकृतोऽस्यतन्त्रः कर्ता भोक्ता संसारी जीव इति । स एव
तु परमात्मा तमःप्रधानप्रकृत्युपाधिकः सन्भूतभौतिकप्रपञ्चलक्षणभोग्यश्मना
विवर्तते । तत्रैक एव परमात्मा तमःप्रधानप्रकृत्युपाधिकतया जगदुपादनम् ।
विशुद्धसत्त्वप्रधानप्रकृत्युपाधिकतया जगतो निमित्तमित्यभिन्ननिमित्तोपादानं सत्
“सदेव सोम्येदम्” इत्यत्र सच्छब्देनोक्तम् । तत्र हि “तदैक्षत” इति चेत-
नत्वेन निमित्तत्वम् ” “बहुस्पाम्” इति कार्याकारेण विवर्तमानतयोपादा-
नत्वमित्यभिन्ननिमित्तोपादानत्वं विशदम् । तदिह प्रकृतत्वात्तत्त्वमसीति वाक्ये
प्रकृतपरामर्शना तच्छब्देनोच्यते । अविद्योपाधिकस्तु जीवः सकलोऽपि
पुरोवर्तिनं श्वेतकेतुं निमित्तमात्रं कृत्वोद्दालकेन पित्रा त्वंशब्देनोच्यते । तयोश्च
तत्त्वंशब्दवाच्यार्थयोर्मायाविद्योपाधिकचैतन्ययोः परस्परमत्यन्तविलक्षणतया ता-
दात्म्यविरोधात्तत्त्वंशब्दौ मायाविद्ययोर्भागपरित्यागेनोभयानुगतमेकं चैतन्यमात्रं

न तच्छब्दार्थतां वक्ति श्रुतिस्तत्त्वमसीति सा ॥७८॥
 तदर्थैक्यविरुद्धांशं त्यक्त्वा वाच्यगतं श्रुतिः ।
 अविरुद्धचिदाकारं लक्षयित्वा ब्रवीति हि ॥ ७९ ॥
 तदर्थे च त्वमर्थैक्यविरुद्धांशं विनैव तु ।
 कारणत्वादिवच्यस्थं लक्षयित्वा तु केवलम् ॥ ८० ॥
 चिदाकारं पुनस्तस्य त्वमर्थैक्यं ब्रवीति च ।
 तत्त्वंशब्दार्थलक्ष्यस्य चिन्मात्रस्य परात्मनः ॥ ८१ ॥
 एकत्वं यत्स्वतःसिद्धं स हि वाक्यार्थ आस्तिकाः ।
 इतोऽन्यथा यो वाक्यार्थः सोऽवाक्यार्थो न संशयः ॥८२॥

लक्षयतः । एवमहं ब्रह्मास्मीत्यत्रापि ॥ ७७ ॥ ननु चिदंशे तादात्म्या-
 विरोधेऽपि त्वमहंशब्दवाच्यार्थस्य तत्पदवाच्यार्थेन तादात्म्यं विरुद्धमेवेति चेत्स-
 त्यं विरुद्धं न त्विह तद्विवक्षितमित्याह—त्वमहंशब्दवाच्यार्थस्येति । संसारि-
 त्वस्य सर्वज्ञत्वात्मकता नेह श्रुत्या विवक्षितेत्यर्थः ॥ ७८ ॥ शब्देनाभि-
 धीयमानस्य संसारित्वादेरविवक्षाकारणमाह—तदर्थैक्येति । समभिव्याहृतपदा-
 न्तरसामानाधिकरण्यविरोध एवाविवक्षाकारणमित्यर्थः ॥ ७९ ॥ त्वमहंशब्दार्थे
 कथितमर्थं तच्छब्दार्थेऽपि योजयति—तदर्थे चेति । तत्पदवाच्येन जग-
 त्कारणत्वसर्वज्ञत्वादिना विरुद्धं सांसारिकत्वादिकं त्वंपदवाच्यगतं यथा न
 विवक्षितं तथा त्वंपदवाच्यगतसंसारित्वादिना विरुद्धं जगत्कारणत्वसर्वज्ञत्वादिकं
 तत्पदवाच्यगतं न विवक्षितमित्यर्थः । त्वमर्थैक्यविरुद्धं विशेषणभूतं जगत्का-
 रणत्वसर्वज्ञत्वं विना केवलं विशेष्यभूतं चिदाकारं लक्षयित्वा तस्य त्वमर्थै-
 क्यं ब्रवीतीत्युत्तरेण संबन्धः । एवं तत्त्वंपदार्थयोर्विरुद्धांशपरिहारे सति यो
 वाक्यार्थः संपद्यते तं दर्शयति—तत्त्वंशब्दार्थलक्ष्यस्येति ॥ ८० ॥ ८१ ॥
 उक्तरीत्या तत्त्वंशब्दाभ्यां यल्लक्ष्यं चिन्मात्रं निरस्तसमस्तोपाधिकं स एव
 हि परमात्मा “ विज्ञानमानन्दं ब्रह्म ” इति श्रुतेः । तस्य च त्रिविधपरिच्छे-
 दराहित्येन यतः स्वाभाविकमेकत्वमभेदः सोऽत्र तत्त्वमसिवाक्येन प्रतिपाद्यते

एकत्वप्रमितिं वाक्यं न करोति सुरर्षभाः ।

व्यावहारिकमज्ञानं बाधते विद्ययैव तु ॥ ८३ ॥

सदा प्रमितमेकत्वं स्वत एव न चान्यतः ।

अतो न प्रमितिं वाक्यं कुरुतेऽज्ञानबाधकम् ॥ ८४ ॥

वस्तुतो नास्ति चाज्ञानं चित्प्रकाशाविरोधतः ।

अतो वाक्यं न चाज्ञानबाधकं च निरूपणे ॥ ८५ ॥

न तु जीवब्रह्मणोरन्यतरोद्देशेनान्यतरस्य प्रागसिद्धमेकत्वं बोध्यत इत्यर्थः । ननु परमार्थतो भिन्नस्यैव संसारिणो जीवस्य रससंपर्कवशेन ताम्रस्य सुवर्णत्वापत्तिवदीश्वरानुग्रहवशात्तत्तादात्म्यसंभवात्तादृक्तादात्म्यपरत्वं किमिति वाक्यस्य न स्यादित्यत आह—इतोऽन्यथेति । इतोऽस्मात्स्वाभाविकैकत्वलक्षणात्प्रकारान्तरेण जीवब्रह्मणोः संगर्गरूपो विशिष्टैकत्वरूपो वा यो वाक्यार्थः स वाक्यार्थ एव न भवति वस्तुतो भिन्नयोस्तयोरन्योन्याभावस्यानाद्यन्तत्वेन तादात्म्यानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ ८२ ॥ ननु तत्त्वप्रकाशस्य ब्रह्मणः स्वरूपभूतमेकत्वमपि तथाविधमिति तस्य वाक्यबोध्यत्वे स्वप्रकाशत्वभङ्ग इत्यत आह—एकत्वप्रमितिमिति । यदि वाक्यमेकत्वविषयां प्रमितिं न जनयते तर्हि तस्य वैयर्थ्यं जातमित्यत आह—व्यावहारिकमिति । वाक्यं स्वजन्यया विद्ययैवोदीरितब्रह्मात्मैक्यविषयया मनोवृत्त्या तदज्ञानं बाधते । अतो न निष्प्रयोजनतेत्यर्थः ॥ ८३ ॥ नन्वेकत्वप्रमितौ वाक्यव्यापारो नास्ति चेत्प्रमाणाविषयत्वात्तस्य नरविप्राणवदसत्त्वमित्यत आह—सदा प्रमितमिति । परप्रकाशस्य हि प्रमाणाविषयत्वनिमित्तमसत्त्वमुदीरितमेकत्वं तु स्वप्रकाशचितोऽनन्यत्वात्सदा प्रकाशमानमेवेति नोक्तदोषापत्तिः । अतो वाक्यस्याऽवरणज्ञाननिवृत्तावेवोपयोगो न स्वरूपप्रकाशन इत्यर्थः ॥ ८४ ॥ नन्वज्ञानस्यासत्त्वे निवृत्त्यनुपपत्तेर्ब्रह्माभेदे च तस्यापि निवृत्तिप्रसङ्गादतोऽन्यत्किंचिदज्ञानाख्यं वस्त्वङ्गीकर्तव्यम् । तथाच द्वैतापत्तिरित्यत आह—वस्तुत इति । वस्तुतः परमार्थतोऽज्ञानं नास्त्येव । ब्रह्मस्वरूपभूतचित्प्रकाशाविरोधित्वेन तस्याज्ञानस्याऽऽलोकविरोधिनस्तमस इव तत्र स्वरूपलाभासंभवादतस्तत्स्वरूपे पूर्वपूर्वभ्रमसं-

एकत्वं यत्पुरा प्रोक्तं तत्स्वयं सेद्गुमर्हति ।

न प्रमाणेन मानानि तस्मिन्कुण्ठीभवन्ति हि ॥ ८६ ॥

व्यावहारिकमज्ञानमपि ब्रह्मैव वस्तुतः ।

अज्ञानमिति वार्ताऽपि त्वर्थसद्भाव एव हि ॥ ८७ ॥

सत एव हि सद्भावो नासतः सूक्ष्मदर्शने ।

सदसत्कोटिनिर्मुक्तमित्युक्तिश्चार्थभासने ॥

खलु नाऽऽभासते भानं ब्रह्म वस्त्वेव केवलम् ॥ ८८ ॥

स्कारवशादध्यस्तमेवाज्ञानं विद्यया निवर्तत इति विचार्यमाणे वस्तुपाधौ वाक्य-
मज्ञानस्यापि बाधकं न भवति व्यवहारदृष्ट्यैव तस्याज्ञानबाधकत्वव्यपदेशः ॥ ८५ ॥

ननु वाक्येनाद्वितीयब्रह्मविषयान्तःकरणवृत्तिः स्वविषयावरणाज्ञाननिवर्तिका
या जन्यते घटपटादिविषयवृत्त्यन्तरवत्तस्या अपि स्वविषयप्रकाशनसामर्थ्यं
कुतो नेत्यत आह—एकत्वं यदिति । यद्ब्रह्मात्मनः स्वाभाविकमेकत्वं प्रागुक्तं
तत्स्वरूपभूतचित्प्रकाशानन्यत्वात्स्वयमेव स्वात्मनैव सेद्गुं प्रकाशितुमर्हति न
प्रमाणवशात् । अत्र हेतुमाह—मानानीति । हि यस्मात्कारणात्तत्स्वरूपप्रका-
शनाय प्रवृत्तानि प्रमाणानि तेनैव साक्षिरूपेणावस्थितेन प्रकाशमानानि सवि-
तृप्रकाशेन दीपवत्तस्मिन्स्वप्रकाशे चिदात्मनि निरुद्धशक्तीनि भवन्ति । अत
एवान्यत्वाऽऽन्नायते—“न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनः”

इति ॥ ८६ ॥ व्यावहारिकमज्ञानमित्यादि । यद्वाक्यजन्यया विद्यया निव-
र्त्यमज्ञानं तदपि वस्तुतो निरूपणे ब्रह्मैव । शुक्लादावध्यस्तस्य रजतादेरिव
तस्य च ब्रह्मण्यध्यस्तत्वेन तदव्यतिरेकादित्यर्थः । अतश्च वस्तुनिरूपणेऽ-
ज्ञानमिति व्यवहारोऽपि न युज्यत इत्याह—अज्ञानमितीति ॥ ८७ ॥

ननु व्यवहारबलादेवाज्ञानस्य सद्भावः किं न स्वीक्रियते तत्राऽऽह—सत एवेति ।
सद्रूपस्यैव हि वस्तुनः सद्भावो न तद्विलक्षणस्येत्यर्थः । ननु सन्वटः सन्पटः
सत्कुड्यमिति सद्भावोऽनुभूयत एवेति चेत्तत्राऽऽह—सूक्ष्मदर्शन इति । अधि-
ष्ठानसत्त्वमेवाऽऽरोप्यगतसत्त्वेन तत्र प्रतिभासत इत्यर्थः । ननु प्रतीतिबाधा-
न्यथानुपपत्त्या सदसद्विलक्षणं तदज्ञानमस्तीति तत्राऽऽह—सदसत्कोट्याति

भानसंबन्धतोऽभानमिति वार्ताऽप्यसंगता ॥ ८९ ॥

संबन्धिरूपसद्भावे सति संबन्धसंभवः ।

सद्भावे सति संबन्धिरूपं ब्रह्मैव केवलम् ॥ ९० ॥

अनिरूपितरूपेण सद्भाव इति चेन्मतम् ।

अनिरूपितरूपस्य रूपं तु ब्रह्म केवलम् ।

ब्रह्मैव रूपं नैवान्यन्न रूपमपरस्य हि ॥ ९१ ॥

अस्ति चेदपरस्यापि रूपं तर्हि सुरोत्तमाः ।

रूपरूपेण रूपं च ब्रह्मरूपं भवेत्खलु ॥ ९२ ॥

ब्रह्मरूपेण नान्यस्य रूपं रूपान्तरेण चेत् ॥ ९३ ॥

सदसद्वैलक्षण्यप्रतिपादनमपि तत्तत्प्रकारनिरूपणासहत्वप्रतिपादनपरं न तादृग-
तादृगर्थसद्भावपरम् । अत ईदृग्विधार्थभासने हि सदसद्विलक्षणं तदित्यपि व्य-
वहारो नावभासते । भानरूपब्रह्मवस्त्वेवाज्ञानविनिर्मुक्तं केवलं भासत इत्यज्ञा-
नस्य भासनं न संभवतीत्यर्थः ॥ ८८ ॥ ननु मा भूदज्ञानस्य स्वतो भानं
भानरूपब्रह्मसंबन्धवशात्कुतो न भायादित्याशङ्क्याऽऽह—भानसंबन्धत इति ।
संबन्धस्य संबन्धिद्वयसापेक्षत्वाद्ब्रह्मवदज्ञानस्यापि स्वरूपसद्भावोऽवश्यमेष्टव्यः ।
स च सद्भावोऽधिष्ठानब्रह्मगत एवेति तदेव सत्केवलं न ततोऽतिरिक्तमज्ञान-
मिति संबन्धिद्वयाभावात्संबन्धो दुर्निरूप इत्यर्थः ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ननु मा
भूद्ब्रह्मण इवाज्ञानस्य पारमार्थिकसद्भावः । आरोपितसद्भावो विद्यत इति
तेनैव संबन्धः किं न स्यादित्याशङ्कते—अनिरूपितेति । विचारामहत्वाकारणे-
त्यर्थः । परिहरति—अनिरूपितेति । अविचारितरमणीयरूपस्याध्यस्तस्याधि-
ष्ठानभूतं ब्रह्मैव केवलं स्वरूपं नान्यत्तद्वयतिरिक्तस्य सर्वस्याज्ञानतत्कार्यस्य तस्मि
न्ध्यस्तत्वेन स्वतो निःस्वरूपत्वादित्यर्थः ॥ ९१ ॥ अस्ति चेदपरस्यापीति ।
रूप्यत इति रूपं निरूपणार्हस्वरूपं तद्ब्रह्मणोऽन्यस्यापि विद्यते चेत्तदाऽपि
रूपं ब्रह्मरूपमेव रूपात्मनोभयोरपि भेदाभावादित्यर्थः ॥ ९२ ॥ भवेदेवं यदि
रूपमात्रभेदेन ब्रह्मणो यद्रूपं ततोऽन्येनैव रूपेणाज्ञानस्य रूपवत्त्वमिति

तर्हि रूपान्तरं रूपाद्भिन्नं वाऽभिन्नमेव वा ।

भिन्नाभिन्नं न वा भिन्नं यदि रूपाद्विभेदतः ॥ ९४ ॥

तुच्छवत्तदरूपं स्यादभिन्नं चेत्तदेव तत् ।

उक्तदोषद्वयापत्तेर्भिन्नाभिन्नं न तद्भवेत् ॥ ९५ ॥

अत एव सुरश्रेष्ठा अनिरूपितरूपतः ।

सद्भाव इति वार्ता च वार्तैव खलु केवलम् ॥ ९६ ॥

तस्मादज्ञानमेवैतद्ब्रह्मैव सततोदितम् ।

अज्ञानमयमेवेदं सर्वमित्यपि भाषणम् ॥

नैव भाषणमज्ञानाभावादेव शिवं विना ॥ ९७ ॥

तस्मादज्ञानमज्ञानकार्यं च सुरपुङ्गवाः ॥ ९८ ॥

एकं ब्रह्मैव नैवान्यदिति मे निश्चिता मतिः ।

ऐतदात्म्यमिदं सर्वमित्याह हि परा श्रुतिः ॥ ९९ ॥

शङ्कते—ब्रह्मेति । तदेतद्दूषयितुं विकल्पयति—तर्हीति । तर्हि रूपान्तरं निरूपणार्हाद्वस्तुस्वरूपाद्भिन्नमभिन्नं भिन्नाभिन्नं वा । नाऽय इत्याह—भिन्नं यदीति । विमतं न रूपं निरूपणार्हास्वरूपाद्भिन्नत्वान्नृशृङ्गवदित्यभिप्रायः । द्वितीये ब्रह्मव्यतिरिक्तस्याज्ञानस्य पृथक्स्वरूपलाभो नास्तीत्याह—अभिन्नं चेदिति । तृतीयं निरस्यति—उक्तदोषेति । भेदाभेदपक्षयोर्यो दोषावुक्तौ तयो-
रापत्तिरित्यर्थः ॥ ९३—९५ ॥ तथा चानिरूपितरूपेण सद्भाव इति यत्प्र-
तिज्ञातं तदनया रीत्या वार्तामात्रमेवावशिष्यत इति निगमयति अत—एवेति ॥
९६ ॥ एवमज्ञानस्य पृथगात्मत्वाभावाद्व्यावहारिकमज्ञानमपि ब्रह्मैव वस्तुत इति
यत्प्रतिज्ञातं तत्सिद्धमिति निगमयति—तस्मादिति । अज्ञानमयमित्यादि ।
इदं सर्वं जगदज्ञानकार्यमिति यदेतद्वचनं तदपि केवलं शब्द एव न तस्या-
र्थोऽस्ति । अधिष्ठानपदशिवस्वरूपव्यतिरेकेणाज्ञानस्यैव दुर्निरूपत्वात् ॥ ९७ ॥
तस्मादज्ञानं तत्कार्यं च ब्रह्मात्मकमेव नान्यदस्तीति प्रतिपादितेऽर्थे श्रुतिं योज-
यति—ऐतदात्म्यमिति । श्रुतेरक्षरार्थः प्रागेव वर्णितः ॥ ९८ ॥ ९९ ॥

साक्षादर्थस्वभावेन श्रुतिः सेयं प्रवर्तते ।

श्रोतुश्चित्ताविपाकेन विषण्णा विवशा श्रुतिः ॥१००॥

कचित्कदाचिदन्यार्थं वाक्ति च ब्रह्मणः पृथक् ।

साध्यसाधनसंबन्धकथनं फलभाषणम् ॥ १०१॥

जगद्वैचित्र्यनिर्देशो धर्माधर्मार्थभाषणम् ।

वर्णाश्रमविभागोक्तिस्तद्धर्मोक्तिस्तथैव च ॥ १०२ ॥

शोभनाशोभनोक्तिश्च भूतभौतिकभाषणम् ।

शब्दानां भेदनिर्देशस्तथाऽर्थानां च भाषणम् ॥१०३॥

आत्मनोऽन्यस्य सर्वस्य सद्भावोक्तिः सुरर्षभाः ।

मिथ्यात्वभाषणं तस्य मायासद्भावभाषणम् ॥ १०४ ॥

मायात्वोक्तिश्च मायाया बन्ध इत्यभिभाषणम् ।

गुरुशिष्यकथोक्तिश्च ब्रह्मविद्याभिभाषणम् ॥ १०५ ॥

शास्त्राणामपि निर्देशस्तर्काणामपि भाषणम् ।

अन्यद्वितर्कजालं यत्तदुक्तिश्च समासतः ।

अन्यार्थेन परं ब्रह्म श्रुतिः साध्वी न तत्परा ॥१०६॥

चित्तपाकानुगुण्येन श्रोतृणां परमा श्रुतिः ।

सोपानक्रमतो देवा मन्दं मन्दं हितं नृणाम् ॥१०७॥

ननु क्रियाकारकफलरूपस्य प्रपञ्चस्य भेदमपि श्रुतिः प्रतिपादयति “ आत्मन आकाशः संभूतः ” “ ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत ” इत्यादिना । तत्कथं सर्वस्य ब्रह्मात्मत्वमिति तत्राऽऽह—साक्षादिति । “ ऐतदात्म्यमिदं सर्वम् ” इत्येषा श्रुतिरर्थस्वभाव्येन साक्षाद्विद्यमानमेवार्थं प्रतिपादयितुं प्रवृत्ता । ईदृग्विधस्यार्थस्यासंस्कृतचित्तैर्दुरधिगमत्वात्तच्चित्तपरिपाकानुसारेण भेदश्रुतिर्मायामव्यवहारसिद्धं भेदमनुवदन्ती साध्यसाधनफलादिलक्षणं जगद्वैचित्र्यं प्रतिपादयति न परमार्थत इत्यर्थः ॥ १००—१०६ ॥ सोपानक्रमत इति ।

उपदिश्य त्रिषण्णाऽपि पुनः पक्काधिकारिणः ।

ऐतदात्म्यमिदं सर्वमित्याह परमाद्वयम् ॥ १०८ ॥

जगज्जीवेश्वरत्वादिविचित्रविभवं विना ।

केवलं चित्सदानन्दब्रह्मात्मैक्यपरा श्रुतिः ॥ १०९ ॥

जगज्जीवेश्वरत्वादि सर्वं ब्रह्मैव केवलम् ।

इति स्वपूर्णताज्ञानं परमाद्वैतवेदनम् ॥ ११० ॥

इतोऽन्यद्यत्परिज्ञानं तदज्ञानं न संशयः ।

विचारेणायमेवार्थस्त्वयमेवाविचारणे ॥ १११ ॥

न कदाचिद्विशेषोऽस्तीत्येतज्ज्ञानं सुदुर्लभम् ॥ ११२ ॥

यथा यथा स्वभावेन यद्यद्भाति सुरर्षभाः ।

तथा तथा शिवो भाति स्वयमेव न चापरः ॥ ११३ ॥

श्रोतृचित्तपरिपाकानुसारेण पूर्वकाण्डेऽग्निहोत्रादिधर्मान्क्रमेणोपदिश्य तैः संस्कृतचित्तानां संहितोपासनादिकमुपदिश्यते न प्राप्तैकाग्र्यमनस्कानामुत्तमाधिकारिणामेवं सोपानक्रमेणैतदात्म्यमिदं सर्वमिति श्रुतिरद्वितीयं ब्रह्मवस्त्ववगमयतीत्यर्थः ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ इदानीमनुसंधानप्रकारमाह—जगज्जीवेश्वरत्वादीति। भोक्तृभोग्यभोगप्रदरूपं यदिदं तत्सर्वं विशुद्धं ब्रह्मैवेति स्वात्मनो यत्परिपूर्णब्रह्मस्वरूपत्वज्ञानं तदद्वैतवेदनमित्यर्थः ॥ १०९ ॥ ११० ॥ इतोऽन्यदिति। इतोऽस्मात्सार्वभ्यज्ञानाद्यदन्यज्ज्ञानमहमन्यो ब्रह्मान्यादित्येवंविधं तदज्ञानमेवाश्रुतिरप्येवमाह—“अथ योऽन्यादेवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेदः” इति । सुदुर्लभमिति । निर्विशेषब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारस्य वर्णाश्रमधर्मपरितोषितपरमेश्वरप्रसादैकसमधिगम्यत्वादित्यर्थः ॥ १११ ॥ ११२ ॥ यथा यथा स्वभावेनेत्यादि । यद्यद्वटपटादिकं वस्तु येन येन प्रकारेण स्वभावभूतेन भाति तेन तेन प्रकारेण तदधिष्ठानभूतचिद्रूपः शिव एव प्रकाशते । अधिष्ठानस्फुरणमेव तद्गतसत्त्ववदारोप्यधर्मतया भासत इत्यर्थः ॥ ११३ ॥

यथा यथा प्रभा (था) साक्षाच्छांभवी सा न चापरा ।

इति निश्चयविज्ञानं परमाद्वैतवेदनम् ॥ ११४ ॥

यथा यथाऽवभासोऽयं शिव एवेति पश्यति ।

तथा तथा महोदेवं भजतेऽयत्नतस्तु सः ॥ ११५ ॥

यथा यथा प्रथा पुंसस्तद्वस्तुष्वनवस्थिता ।

तथा तथाऽनुसंधानं स्वभावेनैव पूजनम् ॥ ११६ ॥

शिवरूपतया सर्वं यो वेद स हि तत्त्ववित् ।

अशिवं वेद यत्किञ्चित्स एव परिमोहितः ॥ ११७ ॥

शिवादन्यतया किञ्चिदपि यो वेद सोऽधमः ।

शिवस्यैवापचारं हि कुरुते स पशुर्नरः ॥ ११८ ॥

एवं भावनमात्रस्य शिवरूपत्वमुपपाद्य तस्यानुसंधानप्रकारमाह—यथा यथेति । घटो भाति पटो भातीत्यादौ येन येन प्रकारेण चित्प्रभाऽनुस्यूता लभ्यते सैव तत्तद्विषयांशपरिहारेण साक्षात्परमेश्वरस्वरूपभूतेति संशयविपर्यासरहितं यदनुसंधानं तत्परमाद्वैतज्ञानमिति योजना ॥ ११४ ॥ अपि चैवमनुसंधानस्य बाह्यः सकलोऽपि व्यापारः परमेश्वरभजनरूपेण संपद्यत इत्याह—यथा यथाऽवभास इति । यद्यद्वस्तु चक्षुःश्रोत्रादिभिः प्रमाणैरवभासते तत्सर्वं व्यवहरन्नेव तदीयं सर्वमवभासमनुगतभानात्मकः शिव एवेति येन येन प्रकारेणानुसंधत्ते स योग्ययत्नतो तेन तेन प्रकारेण वाक्कायनिर्वर्त्य परमेश्वरभजनमेव करोति न लोकव्यवहारम् ॥ ११५ ॥ तथा येन येन प्रकारेण पुरुषस्य मतिरपि तत्तद्वस्तुष्वनवस्थिता चञ्चला भवति तेन तेन प्रकारेण तत्र सर्वत्र भानरूपं शिवमनुसंधानस्तस्य मानसमेव पूजनं करोतीत्यर्थः । अयं योगोऽपि भगवता गीतायामुक्तः—“पश्यञ्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्श्नग्गच्छन्स्वपञ्चसन् । प्रलपन्विस्मृजन्गृह्णन्मिषन्निमिषन्नपि । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् । ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ॥ लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ” इति ॥ ११६—११८ ॥ एतत्सार्वात्म्यवेदनमन्वयव्यति-

शिवरूपतया सर्वं यस्य भाति स्वभावतः ।

स्वेच्छाचारः समाचारस्तस्य चार्चा च शूलिनः ॥ ११९ ॥

यथा यथा प्रथा शंभोः प्रथा सा सा तदर्चनम् ।

इत्ययत्नेन विज्ञानात्पूज्यते परमेश्वरः ॥ १२० ॥

क्रीडया जगदाकारा नान्यतश्चाऽऽत्मदेवता ।

क्रीडयैवाऽऽत्मनाऽऽत्मानं भुङ्क्ते सा तद्धि वेदनम् ॥

इन्द्रियाकारभासा सा विषयाकारभासनम् ।

क्रीडया देवता भुङ्क्ते स्वत इत्यर्चनं मतम् ॥ १२२ ॥

परमाद्वैतविज्ञानमिदं भवभयापहम् ।

भवप्रसादतो लभ्यं भावनारहितं परम् ॥ १२३ ॥

यथा नक्तंदृशः सूर्यप्रकाशो नावभासते ।

तथेदं परमाद्वैतं मनुष्याणां न भासते ॥ १२४ ॥

रेकाभ्यामुपपादयति—शिवरूपतयेत्यादिना ॥ ११९ ॥ १२० ॥ प्रकारान्तरेणानुसंधानमाह—क्रीडयेति । येयमात्मदेवता सा स्वाश्रितमायावशेन लील्यैव भोक्तृभोग्यभोगप्रदरूपजगदाकारा जाता तथा तथैव लीलया भोग्यरूपेणावस्थितमात्मानमेव भोक्तरूपेणाऽऽत्मना भुङ्क्ते ॥ १२१ ॥ तथेन्द्रियैरर्थव्यवहारसमये चक्षुरादिकरणजनितवृत्त्याभिव्यक्तेन भानेन शब्दस्पर्शादिविषयाकारं तदधिष्ठानभूतं भानं क्रीडयैवाऽऽत्मदेवता भुङ्क्ते । एवं यदनुसंधानं तदेवाद्वैतविज्ञानमित्यर्थः ॥ १२२ ॥ परमाद्वैतविज्ञानमित्यादि स्पष्टम् । भावनाराहितमिति । भावनाजन्यसाक्षात्कारस्य मृतपुत्रसाक्षात्कारवदप्रमाणत्वात्तद्रहितमेव ज्ञानं पुरुषार्थसाधनमित्यर्थः । उक्तं ह्याचार्यैः—“भावनार्जं फलं यस्याद्यच्च स्यात्कर्मणः फलम् । न तत्स्थायीति मन्तव्यं पण्यस्त्रिसंगतं यथा” इति ॥ द्रविडेष्विव संगतमिति नैष्कर्म्यसिद्धौ ॥ १२३ ॥ ननु ज्ञानिनो व्यवहारसमयेऽपि ब्रह्मात्मकत्वं भासते चेदन्येषामपि तत्किमिति

प्रसादादेव रुद्रस्य श्रद्धया स्वस्य धैर्यतः ।

देशिकालोकनाच्चैव कर्मसाम्ये प्रकाशते ॥ १२५ ॥

न भासत इति तत्राऽऽह—यथेति । मनुष्यादीनां प्रकाशमानोऽपि सूर्यप्रकाशो यथा नक्तं दृशो घूकस्य नैव भासत एवं व्यवहारेऽपि ज्ञानिनः सुलभमद्वैतमज्ञानिनां मनुष्याणां न भासत इत्यर्थः ॥ १२४ ॥ ज्ञानिनोऽपि कथं तत्प्रतिभासत इत्याशङ्क्याऽऽह—प्रसादादेवेति । श्रद्धयेदमित्यमेवेति विश्वासबुद्धेः । धैर्यं यन्मनसो निश्चलत्वम् । ईश्वरप्रसादादिहेतुभिः कर्मसाम्ये धर्माधर्मरूपयोः कर्मणोरुपभुक्तफलयोः फलेन सार्धं क्षयसाम्ये सति तस्य संस्कृताचित्तस्य निरावरणं सत्तदद्वैतं भासत इत्यर्थः । उक्तं हि—“ जन्तोरपश्चिमतनोः सति कर्मसाम्ये निश्शेषपाशपटलच्छिदुरानिमेषात् । कल्याणदेशिककटाक्षनिरीक्षणेन कारुण्यतो भवति शांभववेधदीक्षा ” इति ॥ १२५ ॥ बहुप्रकारमित्यादि । ब्रह्मात्म्यैक्यलक्षणो यो वाक्यार्थ उक्त इममेवार्थं सकृदुपन्यस्तमपि साध्वी मातृवद्धितकारिणी निर्दोषेयं छन्दोगश्रुतिः संसारलक्षणमहायासं प्राप्य दुःस्विनां नृणां बहुभिः प्रकारैस्तत्तदाशङ्कानिरासेन बहुशो बहुवारं पुनः पुनरुपदिशति । तथा हि—सुषुप्त्युक्तात्त्यागवस्थासु येन रूपेण जीवः संपद्यते तत्सद्रूपं ब्रह्म त्वमसीति पित्रा बोधितः श्वेतकेतुराशङ्कते सुषुप्तौ सत्संपन्नाः प्रजास्तद्ब्रह्मात्मकत्वं किमिति न विदुरिति । मधुकरैर्मधुत्वेन समाहृतनानावृक्षरससमुदायवद्विवेक्तुमशक्यत्वेन सुषुप्त्यादौ प्राप्तमपि ब्रह्म न ज्ञायत इति तामाशङ्कां निरस्य “ स एषोऽणिमैतदात्म्यम् ” इति प्रागुक्तमेवार्थं पुनरुपदिदेश । ननु युक्तं सुषुप्त्यादौ करणाभावादविज्ञानम् । उत्थितस्तु ब्रह्मणोऽहमुत्थित इति कस्मान्न जानीयादित्याशङ्कायामुक्तम् । यथा जलधरैरभ्भोनिधित आकुण्ठ्यं त्रिसृष्टानां पुनः समुद्रं प्राप्तानां नदीनां रसान्यत्वेन समुद्रादागमनं समुद्रात्मत्वं च दुर्ज्ञानमेवं ब्रह्मण उत्थितानां संसारिणां तद्वैलक्षण्यात्तदात्मनाऽवस्थायोत्थिता वयमिति न ज्ञानमिति परिहारेण प्रागुक्तं वाक्यमेवोपदिष्टम् । तथा सुषुप्तौ जीवस्य कारणभावापत्तौ समुद्रवीच्यादिवन्नाशमाशङ्क्य यथा वृक्षस्य परश्वादिना छेदे रसस्त्रावित्वात्सजीवत्वमेवं सुषुप्तदेहेऽपि लोहितदर्शनान्न जीव-

बहुप्रकारं बहुशः श्रुतिः साध्वी सनातनी ।

एवमेतं महायासादर्थं वदति दुःखिनाम् ॥ १२६ ॥

शिव एवास्ति नैवान्यदिति यो निश्चयः स्थिरः ।

सदा स एव सिद्धान्तः पूर्वपक्षास्तथा परे ॥ १२७ ॥

अयमेव हि वेदार्थो नापरः परमास्तिकाः ।

गृह्णामि परशुं तप्तं सत्यमेव न संशयः ॥ १२८ ॥

नाश इति परिहारेण प्रागुक्त एवार्थे स्थापिते पुनः श्वेतकेतुराशङ्कते । कथं सूक्ष्माद्ब्रह्मणः स्थूलजगदुत्पत्तिरिति । वटधानान्तर्गतसूक्ष्मरूपाद्वटोत्पत्तिवज्जगदुत्पत्तिसंभवेन तन्निराकृत्य तमेवार्थमुपदिदेश । ननु जगन्मूलकारणं ब्रह्म किमिति नोपलभ्यत इत्याशङ्क्योदकप्रक्षितलवणवनस्य दर्शनस्पर्शनाभ्यामनुपलम्भेऽपि रसालुवणसद्भावनिश्चयवच्चक्षुराद्यदृश्यमपि ब्रह्म कार्यलिङ्गादस्तीत्युक्तम् । ब्रह्मसाक्षात्कारे क उपाय इत्याशङ्क्य गान्धारदेशारण्ये चौरौर्नीक्षितस्य बद्धचक्षुषः पुरुषस्य नेत्रबन्धनिर्मोकगान्धारोपदेशगमनवदाचार्यकृतादुपदेशाद्ब्रह्मसाक्षात्कारोऽविद्यानिवृत्तिश्चेत्युक्तम् । स विद्वान्केन प्रकारेण ब्रह्म संपद्यत इत्यपेक्षायां विद्वान्मनआदेर्लये सति ज्ञानदीपप्रकाशितं ब्रह्मेहैव प्रपद्यते नार्चिरादिक्रममपेक्षते । अविद्वांस्तु देहान्तरं गृह्णातीत्युक्तम् । विद्वांस्तु यदि मरिष्यमाणो मोक्षमाणश्च ब्रह्म संपद्यते तर्हि विद्वानप्यविद्वानिव किमिति नाऽऽवर्तत इत्याशङ्कायामुत्तरम् । तप्तपरशुं गृह्णतोः स्तेनास्तेनयोस्तप्तपरशोः करतलसंयोगाविशेषेऽपि सत्यव्यवहितहस्ततलत्वादस्तेनो न दह्यते । स्तेनस्तु दह्यते । एवमन्तकाले विद्वदविदुषोः समानायामपि सत्संपत्तौ सत्यब्रह्माभिसंधिः पुनर्न देहं गृह्णाति । अनृतदेहाद्यात्मबुद्धिस्तु पुनः शरीरमुपादत्त इति । एवं तत्तच्छङ्कानिरासेन नवभिः पर्यायैस्तत्त्वमसिवाक्येन प्रागुदीरितं ब्रह्मात्मैक्यं श्रुत्योपदिष्टं तदिदमुक्तं बहुप्रकारं बहुश इति ॥ १२६ ॥ अभ्यासस्य तात्पर्यलिङ्गत्वाद्वहुशोऽभ्यस्यमानो ब्रह्मात्मैकत्वलक्षगोऽर्थ एव श्रुतेस्तात्पर्यगम्यो नान्य इति निगमयति—शिव एवेति ॥ १२७ ॥ ब्रह्मात्मश्रुतिवत्स्वयमपि प्रमाणभूत इति स्वानुभवसिद्धत्वादप्ययमेव सिद्धान्त इति

अयमेव हि सत्यार्थो नापरः परमास्तिकाः ।

विश्वासार्थं शिवं स्पृष्ट्वा त्रिर्वः शपथयाम्यहम् ॥ १२९ ॥

अयमेव हि वेदार्थो नापरः परमास्तिकाः ।

अन्यथा चेत्सुराः सत्यं मूर्धा मेऽत्र पतिष्यति ॥ १३० ॥

अयमेव हि सत्यार्थो नापरः परमास्तिकाः ।

अत्रैव संनिधिं देवो विश्वासार्थं करिष्यति ॥ १३१ ॥

सूत उवाच—

एवमुक्त्वा तु भगवान्ब्रह्मा सर्वहिते रतः ।

प्रणम्य दण्डवद्भूमौ भक्त्या परवशोऽभवत् ॥ १३२ ॥

अस्मिन्नवसरे श्रीमान् शंकरः शशिशेखरः ।

नीलकण्ठो विरूपाक्षः साम्बः साक्षाद्गुणानिधिः १३३

ब्रह्मविष्णुमहेशाद्यैरुपास्यो गुणमूर्तिभिः ।

आविर्बभूव सर्वज्ञस्तत्रैव सुरसंनिधौ ॥ १३४ ॥

आसनं विमलं दिव्यं शिवार्हं हैममद्भुतम् ।

आगतं तत्र भगवानास्ते तस्मिन्यथासुखम् ॥ १३५ ॥

विष्णुर्विश्वजगत्कर्ता शिवस्यामिततेजसः ।

बुद्धोद्योगं महाप्रीतस्तत्र संनिहितोऽभवत् ॥ १३६ ॥

पुष्पवृष्टिरभवत्पुनः पुनः शब्दितं च मुनिभिः सनातनैः ।

शपथं करोति—अयमेवेत्यादिना ॥ १२८—१३० ॥ अत्रैव संनिधि-

मिति । न केवलमहमेवेममर्थं ब्रवीमि । अपि तु परमेश्वरोऽपि भक्तवत्सलतया-

ऽत्रैव संनिहितः सन्मदुक्तोऽर्थे युष्माकं विश्वासं जनयिष्यतीत्यर्थः ॥ १३१ ॥

एवमुक्त्वेत्यादि सूतवाक्यं स्पष्टम् ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ गुणमूर्तिभिरिति ।

सत्त्वरजस्तमोगुणा एव मूर्तयो येषां ते तथोक्ताः ॥ १३४—१३८ ॥ स्थान-

शुद्धवेदवचनैः सुशोभनैर्भक्तिमद्भिरपि पूजनं कृतम् । १३७॥

उच्चमन्दमृदुतीव्रकाहलैः शब्दितं च पटहादिभिस्तथा ।

तालमानकुशलैस्तथा परैर्भेरिकादिकुशलैः सुघोषितम् १३८

अप्सरोभिरपि नर्तनं कृतं गायनैश्च सहितैर्महत्तरैः ।

गीतमाशु कविभिश्च कीर्तितं स्थानमीशदृशिगोचरं द्विजाः॥

विस्मिताश्च मुनयश्च केचन श्रद्धयैव शिरसा च नर्तिताः ।

मुष्टियुद्धमपि कुर्यरास्तिकाः श्रद्धयैव परया च केचन ॥

मस्तकेन मनुजानतिप्रियान्पृष्ठतश्च चरणेन पाणिना ।

दण्डरज्जुशिबिकादिभिस्तथा केचिदश्वनिकरैर्वहन्ति च ॥

बन्धनं च निगडैश्च गर्विता मोचनं च मनुजानतिप्रियान् ।

कुर्युरस्त्रनिकरैश्च केचन च्छेदनं च विवशाश्च केचन १४२

अन्योन्यमालिङ्गनमाचरन्ति प्रियेण केचिन्मुनयश्च केचित् ।

धावन्ति वेगेन पटं विसृज्य प्रियेण चान्यानपि ताडयन्ति॥

विलोक्य सर्वं शिवया शिवोऽपि प्रहृष्टचित्तस्तु निवार्य सर्वान्

हारिं विरिञ्चं च सुरानशेषानतिप्रियेणैव निरीक्ष्य विप्राः ॥

उवाच सत्यं करुणानिधानः श्रुतिप्रमाणैकसुनिश्चितार्थः ।

हिताय लोकस्य सुरासुराद्यैः प्रपूजनीयश्च सदा महेशः ॥

ईश्वर उवाच—

अहं हि सर्वं न च किञ्चिदन्यन्निरूपणायामनिरूपणायाम् ।

इयं हि वेदस्य परा हि निष्ठा ममानुभूतिश्च न संशयश्च॥

मांशेति । परमेश्वरदृष्टिगोचरमेतत्स्थानं पुष्पवृष्ट्यादिभिरलङ्कृतमिति शेषः ॥

१३९ ॥ नर्तिता इति । अत्र श्रद्धा प्रयोजककर्त्री तथा नर्तनं प्रापिताः ।

अहं सदाऽधश्च तथाऽहमूर्ध्वं त्वहं पुरस्तादहमेव पश्चात् ।
 अहं च सव्येतरमास्तिकास्तथात्वहं सदैवोत्तरतोऽन्तरालम्
 परोक्षरूपेण सुसंस्थितोऽहं तथाऽपरोक्षेण सुसंस्थितोऽहम् ।
 अनात्मरूपेण सुसंस्थितोऽहम् सदात्मरूपेण सुसंस्थितोऽहम्
 जैवेन रूपेण सुसंस्थितोऽहं तथेशरूपेण सुसंस्थितोऽहम् ।
 अज्ञानरूपेण सुसंस्थितोऽहं विज्ञानरूपेण सुसंस्थितोऽहम् ॥
 संसाररूपेण सुसंस्थितोऽहं कैवल्यरूपेण सुसंस्थितोऽहम् ।
 शिष्यादिरूपेण सुसंस्थितोऽहं गुर्वादिरूपेण सुसंस्थितोऽहम् ॥
 वेदादिरूपेण सुसंस्थितोऽहं स्मृत्यादिरूपेण सुसंस्थितोऽहम् ।
 पुराणरूपेण सुसंस्थितोऽहं कल्पादिरूपेण सुसंस्थितोऽहम् ॥
 प्रमातृरूपेण सुसंस्थितोऽहं प्रमाणरूपेण सुसंस्थितोऽहम् ।
 प्रमेयरूपेण सुसंस्थितोऽहं मितिस्वरूपेण सुसंस्थितोऽहम् ॥
 कर्तृस्वरूपेण सुसंस्थितोऽहं क्रियास्वरूपेण सुसंस्थितोऽहम् ।
 तद्धेतुरूपेण सुसंस्थितोऽहं फलस्वरूपेण सुसंस्थितोऽहम् ॥

नृतेर्ष्यन्तात्कर्मणि निष्ठा ॥ १४०—१४५ ॥ ऐतदात्म्यमिदं सर्वमित्यादिश्रु-
 त्यर्थतया भोक्तृभोग्यभोगलक्षणस्य सर्वस्याद्वितीयब्रह्मात्मत्वं यद्ब्रह्मणोदीरितं
 तत्सत्यमेवेति परमेश्वरः स्वात्मनः सार्वत्रिकं प्रकटयति—अहं हि सर्वमित्यादि
 ना । विचारदशायां तावद्भुजुतत्त्वे सर्पधारादिवदव्यस्तस्याज्ञानतत्कार्यस्य म-
 य्येव विलयान्मत्तोऽतिरिक्तं किञ्चिन्नास्ति । “अधिष्ठानावशेषो हि नाशः कल्पि-
 तवस्तुनः” इति ह्युक्तम् । तथाच यदिदं सर्वं न तत्सर्वं किं त्वहमेवेति बाधायां
 सामानाधिकरण्यम् । अविचारदशायामध्यारोपितस्य सर्वस्याधिष्ठानादनन्यत्वाद-
 हमेव प्रतिभासमानसकलवस्त्वात्मक इति संसर्गे सामानाधिकरण्यम् । “इदं
 सर्वं यदयमात्मा” इति श्रवणाद्वेदस्याप्ययमेव तात्पर्यगम्योऽर्थ इत्याह—इयं हीति ॥
 १४६ ॥ “स एवाधस्तात्स उपरिष्ठात्” इति यत्सनत्कुमारनारदसंवादे भूम-

भोक्तृस्वरूपेण सुसंस्थितोऽहं भोगस्वरूपेण सुसंस्थितोऽहम् ।
 तच्चेतुरूपेण सुसंस्थितोऽहं भोग्यस्वरूपेण सुसंस्थितोऽहम् ॥
 पुण्यस्वरूपेण सुसंस्थितोऽहं पापस्वरूपेण सुसंस्थितोऽहम् ।
 सुखस्वरूपेण सुसंस्थितोऽहं दुःखस्वरूपेण सुसंस्थितोऽहम् ॥
 रुद्रप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहं विष्णुप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ।
 ब्रह्मप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहं देवप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ॥
 मर्त्यप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहं तिर्यक्प्रभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ।
 कृमिप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहं कीटप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ॥
 वृक्षप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहं गुल्मप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ।
 लताप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहं तृणप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ॥
 कालप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहं घटप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ॥
 पटप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहं कुड्यादिभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ।
 अन्नप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहं पानप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ।
 वनप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहं गिरिप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ॥
 नदीप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहं नदप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ।
 समुद्रभेदेन सुसंस्थितोऽहं तटप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ॥
 तडागभेदेन सुसंस्थितोऽहमभ्रप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ।
 नक्षत्रभेदेन सुसंस्थितोऽहं ग्रहप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ॥
 मेघप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहं विद्युत्प्रभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ।
 यक्षप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहं रक्षःप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ॥
 गन्धर्वभेदेन सुसंस्थितोऽहं सिद्धप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ।
 अण्डप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहं लोकप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ॥

देशप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहं ग्रामप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ।
 गृहप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहं मठप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ॥
 कटप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहं प्राकारप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ।
 पुरप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहं पुरीप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ॥
 व्योमादिभेदेन सुसंस्थितोऽहं शब्दादिभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ।
 शरीरभेदेन सुसंस्थितोऽहं प्राणप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ॥
 श्रोत्रादिभेदेन सुसंस्थितोऽहं पादादिभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ।
 मनःप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहं बुद्धिप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ॥
 अहंप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहं चित्तप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ।
 संघातभेदेन सुसंस्थितोऽहं जन्मादिभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ॥
 जाग्रत्प्रभेदेन सुसंस्थितोऽहं स्वप्नप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ।
 सुषुप्तिभेदेन सुसंस्थितोऽहं तुरीयभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ॥
 दृश्यप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहं द्रष्टृप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ।
 साक्षिस्वरूपेण सुसंस्थितोऽहं सर्वस्वरूपेण सुसंस्थितोऽहम् ।
 अस्तिनास्तिवचनेन भाषितं भाति शब्दपरिभाषितं तथा ।
 भानहीनपरिभाषितं च मे रूपमेव हि न संशयः क्वचित् ॥
 शब्दगोचरतया स्थितं सदा शब्दगोचरविहीनरूपतः ।
 यत्स्थितं तदहमेव संततं प्रत्ययेऽपि गतिरेवमेव हि ॥१७३॥

विद्यायामान्नायतेऽत्र प्रसङ्गात्तदर्थमाह-अहं सदाऽधश्चेति ॥१४७—१६८॥
 अहंप्रभेदेनेति । अहंकारप्रभेदेनेत्यर्थः ॥ १६९—१७१ ॥ अस्तिनास्तीति ।
 सत्त्वासत्त्वाभ्यां भातत्वाभातत्वाभ्यां च यदुपन्यस्यते तत्सर्वं मत्स्वरूपमित्यर्थः
 ॥१७२॥ शब्दगोचरतयेति । शब्देन यद्विषयीकृतं यच्च शब्दो विषयीकर्तुं न
 शक्नोति तत्सर्वमहमेव । उक्तमर्थं बुद्धिवृत्तावध्यातिदिशति-प्रत्ययेऽपीति ॥१७३॥

नित्यशुद्धपरिबुद्धमुक्ततां यस्य नित्यमिति वक्ति वाक् श्रुतेः।
 तस्य सत्यसुखबोधपूर्णता तथ्यमेव मम नास्ति संशयः१७४॥
 यत्स्वरूपमहमात्मना तथा यत्स्वरूपमिदमात्मनैव तु ।
 भाति तत्तु मम चिद्वपुः सदा भाति नान्यदिति निश्चयो मम॥
 अहं समस्तं मम रूपतः पृथङ्न किञ्चिदस्तीतिसुनिश्चयः कृतः।
 मया तु वेदान्तवचोभिरञ्जसा पितामहेनापि च सत्यमीरिति म॥
 अत्र संशयमतिर्विनश्यति भ्रष्ट एव परमार्थदर्शनात्।
 अत्र निश्चयमतिस्तु मुच्यते कष्टरूपभवपाशबन्धनात् ॥
 सूत उवाच—

एवमुक्त्वा महादेवः साम्बः संसारमोचकः ।
 समालिङ्ग्य महाविष्णुं ब्रह्माणमपि सादरम् ॥ १७८॥
 विलोक्य देवानखिलान्विशुद्धेनैव चेतसा ।
 भद्रमस्तु सुरश्रेष्ठा युष्माकमिति चाब्रवीत् ॥ १७९ ॥
 देवाश्च देवदेवेशं प्रसन्नं करुणानिधिम् ।
 पूजयामासुराह्लादात्पत्रपुष्पफलादिभिः ॥ १८० ॥
 विष्णुर्विश्वजगत्कर्ता विश्वेशाङ्घ्रिसरोरुहम् ।
 स्वमूर्ध्नि भक्त्या निक्षिप्य पुनः परवशोऽभवत् ॥ १८१॥
 पितामहोऽपि सर्वात्मा शिवपादाम्बुजद्वयम् ।
 स्वमूर्ध्नि भक्त्या निक्षिप्य तथा परवशोऽभवत् ॥ १८२ ॥

वाक् श्रुतेरिति । श्रुतेर्वाक्यमित्यर्थः ॥ १७४॥ अहमात्मनेति । यस्य चिन्मात्र-
 परशिवस्य स्वरूपमहमात्मनाऽहंकारास्पदेन भोक्तृरूपेण तथेदमात्मनेदंकारास्प-
 देन भोग्यरूपेण च भाति तच्चिन्मात्रमेव मदीयं स्वरूपं नान्यादित्यर्थः ॥ १७५॥
 यस्मान्मदीयो निश्चय एव रूपस्तस्मात्सर्वान्यप्रतिपादिका श्रुतिस्तदर्थप्रतिपा-
 दको ब्रह्मा चोभावपि सत्यवादिनाविति निगमयति—मया त्विति ॥ १७६—१८२॥

देवदेवो महादेवः साम्बः संसारमोचकः ।
 ननर्त परमं भावमैश्वरं संप्रदर्शयन् ॥ १८३ ॥
 करतालं महादेवी करुणासागरा परा ।
 चकार परमप्रीत्या समालोक्य महेश्वरम् ॥ १८४ ॥
 विष्णुर्ब्रह्मा सुराः सर्वे तत्र संनिहिता जनाः ।
 सर्वे संतोषतस्तत्र नृत्यन्ति स्म यथाबलम् ॥ १८५ ॥
 देवदेवो महादेवो महानन्दोदधिर्द्विजाः ।
 विलोक्य सर्वान्सुप्रीतस्तत्रैवान्तर्हितोऽभवत् ॥ १८६ ॥
 विष्णुर्ब्रह्माणमालिङ्ग्य विलोक्य सकलान्सुरान् ।
 प्रसन्नः पद्मया सार्धं वैकुण्ठमगमत्प्रभुः ॥ १८७ ॥
 ब्रह्माऽपि विस्मयापन्नो विलोक्य सकलान्सुरान् ।
 अवशः सन्पुनश्चाऽऽह श्रद्धयैव तु केवलम् ॥ १८८ ॥

ब्रह्मोवाच—

विद्याः सर्वा नृणां साक्षात्संसारस्य प्रवर्तिकाः ।

परमं भावमिति । परशिवस्य निरतिशयपरमानन्दविषयो यः परमो भावस्त-
 त्प्रदर्शयन्नभिनयार्थं नृत्तं कृतवान् । तस्य च भावस्य स्वरूपनिरूपणं शिवमा-
 हात्म्यखण्डस्य तृतीयेऽध्याये विस्तरेण कृतम् ॥ १८३—१८७ ॥ अवशः
 सन्निति । एवं परमेश्वरविष्णोश्चान्तर्हितयोः सतोः शिवभक्त्या पस्वश एव स-
 न्ब्रह्मा श्रद्धावशात्पूर्वोक्तस्य श्रुत्यर्थस्य शेषं पुनराहेति सूतवाक्यम् ॥ १८८ ॥ छान्दोग्ये
 सप्तमे या भूमविद्या सनत्कुमारेण नारदायोपदिष्टा तां संजिघृक्षुस्तत्राऽऽत्मवि-
 द्याव्यतिरिक्तानां विद्यानां स्वरूपज्ञाननिर्वर्तकत्वाभावेन प्रत्युतग्रन्थतदर्थधारणानि-
 मित्तशोकहेतुत्वमेवेति यदाम्नातम् ‘ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि’ इत्यादिना तत्संगृह्णाति
 विद्याः सर्वा इति । सर्वशब्देन “ स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते ” इत्येवमाम्नात-
 नामवागादिनत्त्वोपास्तिनां संप्रहस्तासामपि “ यावन्नाम्नो गतं तत्तास्य यथाकामचा-
 रो भवति ” इत्येवं तत्तद्वाक्यशेषावगतैहिकामुष्मिकफलसाधनत्वावगमात् । तदु-
 पनिषद्ब्रह्मव्यतिरिक्तवेदानां च सांसारिकफलविषयत्वं भगवताऽप्युक्तम्—“ त्रैगुण्य-

आत्मविद्या तु संसारतमसः प्रतिघातिनी ॥ १८९ ॥
 आत्मविद्याविहीनस्य शोकसागर एव हि ।
 मुक्तिरेवाऽऽत्मनिष्ठस्य नास्ति संशयकारणम् ॥ १९० ॥
 यत्रान्यत्पश्यति प्राणी शृणोत्यन्यत्तथैव च ।
 अन्यज्जानाति चाल्पं तद्यदल्पं मर्त्यमेव तत् ॥ १९१ ॥
 यत्र पश्यति नान्यच्च न शृणोत्यन्यदास्तिकाः ।
 अन्यच्च न विजानाति स भूमा सुरपुङ्गवाः ॥ १९२ ॥

विषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ” इति । ‘श्रुतं ह्येव मे भगवद्-
 शोभ्यस्तरति शोकमात्मवित् ” इति यदाम्नातं तस्यार्थमाह—आत्मविद्येति ।
 संसारतमस इति । संसारस्य निदानभूतमज्ञानाख्यं यत्तमस्तस्येत्यर्थः ॥ १८९ ॥
 ननु विद्यान्तरस्यापि संसारनिवर्तकत्वं कुतो नेत्यत आह—आत्मविद्येति । स्वस्व-
 रूपाज्ञानं हि संसारहेतुः । न ह्यनात्मविषयेण ज्ञानेन तन्निवर्त्यते । अतः
 आत्मविद्यारहितस्य संसारपात एव सर्वदेत्यर्थः । अत एव सकलविद्यानिष्णा-
 तस्याप्यनात्मविदो नारदस्य वाक्यमेवमाम्नातम् “ सोऽहं भगवः शोचामि तं
 मा भगवाञ्शोकस्य पारं तारयतु ” इति । मुक्तिरेवेति । आत्मज्ञानिनस्तु तद्या-
 ध्यात्म्यज्ञानेन तदावरणाविद्यानिवृत्तौ निरुपादानस्य संसारात्मकस्य शोक-
 स्योदयासंभवान्मुक्तिरेवेत्यत्र संशयो नास्तीत्यर्थः ॥ १९० ॥ श्रुतौ नामा-
 दिप्राणान्तानि तत्त्वान्युत्तरोत्तरव्यापकानि बुद्धेः परतत्त्वावतरणोपायत्वेन सो-
 पानक्रमेणोपदिश्य “ भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्यः ” इत्यनवच्छिन्नमुख-
 रूपस्य सर्वव्यापकस्याऽऽत्मनो ज्ञातव्यत्वं प्रतिज्ञाय “ यत्र नान्यत्पश्यति ”
 इत्यादिना भूमवस्तुलक्षणमाम्नातं तत्संगृह्णाति—यत्रान्यदित्यादिना । भूम-
 वस्तुप्रतियोगित्वेन यदल्पस्य लक्षणमाम्नातम् “ अथ यत्रान्यत्पश्यति ”
 इति तत्प्रतिपत्तिसौकर्याय प्रथममत्र प्रतिपाद्यत इति द्रष्टव्यम् । तदयमर्थः ।
 यत्र स्थलं वस्तुनि प्रमातृप्रमाणप्रमेयादिभेदव्यवहारस्तदल्पं परिच्छिन्नमत एव
 मर्त्यं नश्वरम् । ईदृशस्त्रिपुटीव्यवहारो यस्मिन्वस्तुनि नास्ति सोऽनवच्छिन्नो भूम-
 शब्दाभिधेय आत्मेति ॥ १९१ ॥ १९२ ॥ “ यो वै भूमा तत्सुखम् ” इति
 श्रुतिवाक्यस्यार्थमाह—यो वा इति । यदपरिच्छिन्नमात्मवस्तु तदेव हि सुखं

यो वै भूमा सुखं तद्धि तद्धि कैवल्यमुत्तमम् ।
 नाल्पे चास्ति सुखं तस्मान्महाद्वैतपरो भवेत् ॥ १९३ ॥
 महाद्वैतपरस्यास्य न नाशो जन्म नैव च ।
 नैव गत्यागती नान्यद्वन्धनं न विमोचनम् ॥ १९४ ॥
 अत्रैव लीयते सम्यक्सर्वमात्मतया स्वतः ।
 घृतकाठिन्यवत्स्वप्नप्रपञ्चप्रतिभासवत् ॥ १९५ ॥
 सर्वमेतदतिशोभनं परं केवलं करुणयैव भाषितम् ।
 देवदेवचरणप्रसादतो नेतरद्धि कथनीयमस्ति वः ॥ १९६ ॥

इति श्रीसूतसंहितायां यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे ब्रह्मगी-
 तासूपनिषत्सु आदेशकथनं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥५॥

निरतिशया मुक्तिश्च । परिच्छिन्ने तु सुखं नैवास्ति । परिच्छेदकवस्तुकृतभया-
 देरवश्यंभावात् । “द्वितीयाद्वै भयं भवति” इति ह्याम्नातम् । अतोऽनवच्छि-
 न्नसुखस्वरूपात्मनिष्ठैव संपादनीयेति निगमयति—तस्मादिति ॥ १९३ ॥
 महाद्वैतपरस्येत्यादि । एवमपरिच्छिन्नसुखात्मकब्रह्मात्मनिष्ठस्य जन्मनाशबन्ध-
 मोक्षादिसकलपरिच्छेदव्यवहारो नैवास्ति । किंतु तत्सर्वमत्रैवास्मिन्भूमव-
 स्तुनि याथात्म्येन ज्ञायमाने तत्त्वस्वरूपतयैव सम्यग्लीयते न पुनरुत्तिष्ठति । तत्र
 दृष्टान्तमाह—घृतेति । ननु घृतमग्निसंयोगात्प्राक्काठिनम् । तत्संयोगे च तत्का-
 ठिन्यं विलीयते । एवं ब्रह्मापि स्वगोचरज्ञानात्प्राग्वस्तुतः प्रपञ्चात्मकमासीत्प-
 श्चाच्च निर्विशेषमिति विकारित्वादित्यत्वं स्यादित्याशङ्क्य निदर्शनान्तरमाह—
 स्वप्नेति । अपरिच्छिन्ने निर्विकारे ब्रह्मवस्तुनि स्वप्नप्रपञ्चप्रतिभासवदेव सर्वज-
 गत्प्रतिभासः । अतः प्रतिभासैकशरीरं तन्न स्वाश्रये विकृतिमावहतीत्यर्थः ॥ १९६ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां चतुर्थस्य यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे
 ब्रह्मगीतासूपनिषत्स्वादेशकथनं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

दहरोपासनाविवरणम् ।

ब्रह्मोवाच—

अस्मिन्ब्रह्मपुरे वेश्म दहरं यदिदं सुराः ।

पुण्डरीकं तु तन्मध्ये आकाशो दहरोऽस्ति तु ॥ १ ॥

स शिवः सच्चिदानन्दः सोऽन्वेष्टव्यो मुमुक्षुभिः ।

स विजिज्ञासितव्यश्च विना संकोचमास्तिकाः ॥ २ ॥

एवं दिग्देशकालाद्यनवच्छिन्नमाद्वितीयं सच्चित्सुखात्मकं ब्रह्माऽऽत्मत्वेनोपदिष्टम् । तच्च मन्दबुद्धिभिर्द्रागेव साक्षान्नावगन्तुं शक्यत इति हृत्पुण्डरीकमध्ये सत्यकामत्वादिगुणवैशिष्ट्येन तस्यैव ब्रह्मण उपासनं ब्रह्मचर्यादिसाधनसंपन्नस्य मुमुक्षोरुपदिशति “अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे” इत्यादिका श्रुतिस्तामत्र दहरविद्यां संगृह्णाति—अस्मिन्ब्रह्मपुर इत्यादिना । ब्रह्मणः पुरं ब्रह्मपुरमिति तदुपलब्धिस्थानं विद्याधिकारिशिरीरमुच्यते । उक्तं हि—“उपलब्धेरधिष्ठानं ब्रह्मणो देह इष्यते । तेनासाधारणत्वेन देहो ब्रह्मपुरं भवेत्” इति ॥ अस्मिन् विद्याधिकारीणि देहे यदिदं दहरमल्पपरिमाणं हृत्पुण्डरीकं तेनावच्छेदात्सर्वगतोऽपि दहरोऽल्पपरिमाणो य आकाशः श्रुत्या तन्मध्ये जिज्ञास्यत्वेनोपदिष्टः स सत्यज्ञानानन्दात्मकः परशिव एव । आकाशशब्दो ह्यासमन्तात्काशत इति व्युत्पत्त्या स्वप्रभे ब्रह्मणि मुख्यः । अत एवान्यत्राऽऽम्नायते—“आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता” इति । तत्र भगवान्वादरायणोऽप्याकाशशब्दस्य ब्रह्मपरत्वं सूत्रयामास—“आकाशस्तल्लिङ्गात्” इति । अयमेवाऽऽकाशाख्यः परशिवो मुमुक्षुभिः शमदमादिसाधनकलापैरन्वेषणीयः । श्रवणमननादिसाधनजनितेन ज्ञानेन ज्ञातव्यश्च । एवं वदता श्रुतौ तस्मिन्त्यदन्तरिति तच्छब्दस्य व्यवहितपुण्डरीकपरामर्शकत्वं व्याख्यातं भवति । दहराकाशपरामर्शे हि तन्मध्ये व्यवस्थितत्वेन वक्ष्यमाणं चावापृथिव्यादिकमेवोपास्यं स्यात्तच्चायुक्तम् । “अथ य इहाऽऽत्मानमनुविद्य ब्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति” इत्यात्मोपास्तेः फलवत्त्वावगमात् । नन्वेवं

स्वाभिव्यञ्जकसंकोचात्संकोचप्रतिभाऽऽत्मनः ।

न स्वरूपेण चिद्रूपं सर्वव्यापि सदा खलु ॥ ३ ॥

ज्ञातरूपेण चाज्ञातस्वरूपेण च साक्षिणः ।

सर्वं भाति तदाभाति ततस्तद्व्यापि सर्वदा ॥ ४ ॥

स्वयं सेद्गुमशक्यं हि जडात्मकमिदं जगत् ।

चित्संबन्धबलेनैव खलु भाति न चान्यथा ॥ ५ ॥

अतोऽवभास्यं सकलं व्याप्य तद्भासकः शिवः ॥

स्वतो व्यापी न चाव्यापी संकोचश्चान्यसंगमात् ॥ ६ ॥

परिच्छिन्नमेव ब्रह्मोपासनीयम् । नेत्याह—विना संकोचमिति । दृष्टपुण्डरीको-
पाधिकृतं परिच्छेदं विहाय स्वाभाविकानवच्छिन्नरूपेणोपासनीयमित्यर्थः
॥ १ ॥ २ ॥ ननु मा भूदौपाधिक संकोचश्चिद्रूपस्याऽऽत्मनश्चैत्रादिदेहेषु स्वा-
भाविक एव संकोचो दृश्यत इत्यत आह—स्वाभिव्यञ्जकेति । स्वस्याऽऽ-
त्मनः स्वप्रकाशचिद्रूपस्याप्यावरणाज्ञानापनयनद्वारा यदभिव्यञ्जकमन्तःकर-
णादि तत्परिच्छेदवशेन हि चिदात्मानि परिच्छेदप्रतिभासो रक्तः स्फटिक इति
वन्न स्वाभाविक इत्यर्थः । कुत इत्यत आह—चिदिति । सदा सर्वदोत्पत्ति-
स्थित्यादिकाले सर्वस्यापि प्रपञ्चस्याध्यस्तस्य चित्तुक्षणं ब्रह्म हि रूपं स्वरूपम् ।
अध्यस्तस्याधिष्ठानादव्यतिरिक्तत्वात् । एतेन कालवस्तुकृतौ परिच्छेदौ निरस्तौ
॥ ३ ॥ देशकृतमपि निरस्यति—ज्ञातरूपेणेति । प्रतिभासमानमपि सर्वं जगज्ज्ञा-
तरूपेण ज्ञानविषयीकृतत्वाकारेण तथाऽज्ञातरूपेणाज्ञानविषयत्वाकारेण च
साक्षिचिन्मात्रस्याऽऽत्मनो भाति । अतश्चिप्रकाशव्यतिरेकः कुत्रापि नास्तीति
देशकृतपरिच्छेदोऽपि न विद्यत इत्यर्थः । एतदाचार्यैरप्युक्तम्—“सर्वं वस्तु
ज्ञाततयाऽज्ञाततया वा साक्षिचैतन्यस्य विषय एव ” इति । तदाभातीति ।
तत्तु चिदात्मकं ब्रह्माऽऽसमन्तात्सर्वदा स्वयमेव भाति जडप्रपञ्चवनान्यं प्रकाशम-
पेक्षते ॥ ४ ॥ ननु जगदपि स्वत एव किं न भायात्तत्राऽऽह—स्वयमिति । जडात्मक-
मिति हेतुगर्भविशेषणम् ॥ ५ ॥ एवं परशिवस्य प्रतिपादितं व्यापित्वं निगमयति—

यावान्वा अयमाकाशस्तावानाकाश आन्तरः ।
 द्यावापृथ्वी उभे अस्मिन्नन्तरेव समाहिते ॥ ७ ॥
 उभावग्निश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसावुभौ ।
 नक्षत्राणि च विद्युच्च यच्चास्तित्वेन भासते ॥ ८ ॥
 यच्च नास्तितया भाति सर्वं तस्मिन्समाहितम् ।
 अतः सर्वाश्रयः शंभुः सर्वव्यापी स्वभावतः ॥ ९ ॥
 एष आत्मा परो व्यापी पाप्मभिः सकलैः सदा ।
 असौ चा(ना)पहतः साक्षी विमृत्युर्विजरः सुराः ॥ १० ॥
 विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यादिलक्षणः ।
 सत्यकामस्तथा सत्यसंकल्पश्च सुरर्षभाः ॥ ११ ॥

अत इति । दृश्यमज्ञानतत्कार्यलक्षणं सर्वं जगद्व्याप्य वर्तमानः स्वभावतः
 एव व्यापी । परिच्छेदस्तु तस्यान्तःकरणाद्युपाधिसंपर्कवशादिति सिद्धम् ॥ ६ ॥
 एवमुपपादितेऽर्थे “ यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः ”
 इत्यादिकां श्रुतिं योजयति— यावान्वा इत्यादिना । तवानाकाश इति प्रसि-
 द्धभूताकाशसाम्येन सर्वगतत्वप्रतिपादनपरं न तु तत्परिमाणत्वं ब्रह्मणस्त-
 स्याऽऽकाशादिसर्वजगद्व्यापकत्वादत एवाऽऽम्नायते— “ येनाऽऽवृतं खं च दिवं
 महीं च ” इति । एतदेव सर्वव्यापित्वमुपपादयति— द्यावापृथ्वी इत्यादिना ।
 अनेन च “ उभे यस्मिन्द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते ” इत्यादिका “ यच्चा-
 स्येहास्ति यच्च न ” इत्येवमन्ता श्रुतिर्व्याख्याता भवति ॥ ७—९ ॥
 नन्वेवमीश्वरः सर्वव्यापी भवतु । जीवस्य तथाभावे किमायातमित्याशङ्क-
 क्त्वाऽऽह—एष इति । एष एवेश्वर आत्मा सर्वप्रत्यग्भूतः । न ततोऽतिरिक्तो
 जीवो नामास्ति । नन्वसौ धर्माधर्माद्याश्रयभूतोऽन्यो विद्यते तत्राऽऽह—पाप्म-
 भिरिति । पापग्रहणं संसारफलहेतोः पुण्यस्याप्युपलक्षणम् । पुण्यपापयोरन्तः-
 करणधर्मत्वात्तद्विविक्तस्तत्साक्षी चिदात्मा ताभ्यां न स्पृश्यत इत्यर्थः ।
 एवं पुण्यपापसंस्पर्शविरहात्तत्कार्यं मृत्युजरादिकं सर्वं विकारजातं तस्य

यथा कर्मजिता लोकाः क्षीयन्ते भुवि सत्तमाः ।
 तथा पुण्यजिता लोकाः क्षीयन्ते हि परत च ॥ १२ ॥
 येऽविदित्वा परात्मानं व्रजन्ति सकलाः क्रियाः ।
 तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो न विद्यते ॥ १३ ॥
 ये विदित्वा परात्मानं व्रजन्तीव क्रियाः स्थिताः ।
 तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारस्तु विद्यते ॥ १४ ॥
 यथा हिरण्यं निहितं क्षेत्रज्ञानविवर्जिताः ॥
 उपर्युपरि गच्छन्त्यो न विन्देयुः प्रजा इमाः ॥ १५ ॥
 तथा सुषुप्तौ गच्छन्तो ब्रह्मलोकं स्वयंप्रभम् ।
 न विन्दन्ति महामोहादहो मोहस्य वैभवम् ॥ १६ ॥

साक्षिणो नास्तीत्याह—विमृत्युरित्यादिना । सत्यकामः सत्यसंकल्प इत्युपा-
 स्यगुणकथनम् । एष आत्माऽपहतपाप्मा विजर इत्यादिसत्यसंकल्प इत्येव
 मन्ता श्रुतिः संगृहीता ॥ १० ॥ ११ ॥ एवं निर्गुणस्य सगुणस्य वा ब्रह्मणो यज्ज्ञानं
 तस्यैवाक्षयफलहेतुत्वं न त्वग्निहोत्रादिकर्मण इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादकम् “तद्यथेह
 कर्मजितो लोकः” इत्यादिश्रुतिवाक्यं संगृह्णति—यथेति । कृतकत्वस्यानित्य-
 त्वव्याप्तिनियमादिति भावः ॥ १२ ॥ “तद्य इहाऽऽत्मानमनुविद्य” इतिवा-
 क्यस्यार्थमाह—येऽविदित्वेति । अविदित्वाऽज्ञात्वेत्यर्थः ॥ १३ ॥ “अथ य
 इहाऽऽत्मानमनुविद्य” इति वाक्यस्यार्थमाह—ये विदित्वेति । ये तूदीरितल-
 क्षणमात्मानं ज्ञात्वा स्थितास्तेऽग्निहोत्रादिकाः क्रिया व्रजन्तीव न पुनर्व्रजन्ति ।
 कर्तृत्वभोक्तृत्वादिमदन्तःकरणस्य विविक्तत्वात् । आत्मविद्यायाः फलमाह—
 तेषामिति । सर्वेषु लोकेष्विति । ये च लोकाः कामविशेषाश्च “स यदि
 पितृलोककामो भवति” इत्यादिना श्रुतौ प्रपञ्चितास्तेषु सर्वेषु विदुषः काम-
 चारो भवति । हृन्मध्येऽवस्थितस्य दहरब्रह्मणः सत्यकामादिगुणैरुपास्यमानस्य
 निरतिशयानन्दस्वरूपतया सर्वकामानां तदेकदेशत्वादित्यर्थः ॥ १४ ॥ ननु
 सुषुप्तौ तथाविधं ब्रह्म प्राप्यते “सता सोम्य तदा संपन्नो भवति” इति

अयं हृदि स्थितः साक्षी सर्वेषामविशेषतः ।

तेनायं हृदयं प्रोक्तं शिवः संसारमोचकः ।

य एवं वेद स स्वर्गं लोकमेति न संशयः ॥ १७ ॥

अस्माच्छरीरादुत्थाय सुषुप्तौ यः सुरर्षभाः ॥ १८ ॥

परं ज्योतिःस्वरूपं तं शिवं संपद्यते सुराः ।

अभिनिष्पद्यते स्वेन रूपेणैव स्वभावतः ॥ १९ ॥

एष आत्मा न चैवान्यः सत्यमेव मयोदितम् ।

श्रुतेः । तथाच विदुष इव सुषुप्तस्यापि सर्वकामावाप्तिः किं न स्यादित्याशङ्क्य सदृष्टान्तमाह—यथा हिरण्यमिति । ब्रह्मलोकमिति । लोक्यत इति लोको ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः । सुषुप्तावस्थायां स्वप्रकाशं ब्रह्म सर्वप्राणिभिः प्राप्तमप्यविद्यावशादप्राप्तमेव भवति । निक्षेपस्थानमजानतः पुरुषस्य निधिवदित्यर्थः । अनेन च “तद्यथा हिरण्यनिधिम्” इति श्रुत्यर्थः संगृहीतः ॥ १५ ॥ १६ ॥ हृदयशब्दनिर्वचनादपि सर्वगस्य ब्रह्मणो हृन्मध्येऽवस्थानं श्रुत्या दर्शितम् “स वा एष आत्मा हृदि” इत्यादिना तत्संगृह्णाति—अयं हृदि स्थित इति । एतस्य हृन्मध्येऽवस्थितब्रह्मज्ञानस्य “अहरहर्वा एवंविस्वर्गम्” इति श्रुतिप्रतिपादितं फलमाह—य एवमिति । अनेन हार्दब्रह्मवेदनेन स्वर्गं लोकं लोक्यमानदुःखासंस्पृष्टं परानन्दरूपं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ अथ य एष संप्रसाद इत्यादि श्रुत्या यस्तद्ब्रह्मप्राप्तिप्रकारो दर्शितस्तमभिधत्ते—अस्मादिति । स्थूलसूक्ष्मादिशरीराभिमानं परित्यज्य सुषुप्त्यवस्थायां जाग्रत्स्वप्नविषयोपभोगकृतकालुष्यराहित्येन प्रसन्नो यश्चिन्मात्ररूपः साक्षी हार्दब्रह्मविद्ययाऽज्ञानलक्षणं कारणशरीरमपि विहाय विकारजातात्परं तदसंस्पृष्टं ज्योतिःस्वरूपं केवलं चैतन्यप्रकशात्मकं परशिवस्वरूपं संपद्य स्वात्मतया ज्ञात्वाऽविद्याकृतं परिच्छेदं विहाय स्वकीयेनैव रूपेणाभिनिष्पद्यते प्राप्नोति प्राप्तिश्चेयं कण्ठगतचामी करन्यायेन प्राप्तप्राप्तिरूपत्वाऽज्ञानमात्रसाध्या न तु प्रामाद्व्यामन्तरप्राप्तिवत्कर्मसाध्येति पूर्वभागस्याष्टात्रिंशोऽध्याये प्रतिपादितमत्रानुसंधेयम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ “एष आत्मेति होवाच” इति वाक्यस्यार्थमाह—एष आत्मेति । य एवमभि-

एतदेवामृतं साक्षादभयं ब्रह्म हे सुराः ॥ २० ॥

य आत्मा दहराकाशः स सेतुर्विधृतिः सुराः ।

असंभेदाय लोकानामेषामेतं महेश्वरम् ॥ २१ ॥

अहोरात्रे न तरतो न मृत्युर्न जराऽपि च ।

न शोको नैव सुकृतं न दुष्कृतमपीश्वराः ॥ २२ ॥

अतः सर्वे निवर्तन्ते पाप्मानः सुरपुङ्गवाः ।

एषोऽपहतपाप्मा हि ब्रह्मलोकः स्वयंप्रभः ॥ २३ ॥

तस्माद्वै सेतुमेतं तु तीर्त्वाऽन्धः सन्सुरर्षभाः ।

निष्पद्यत एष एवाऽऽत्मा नान्यः । इतोऽतिरिक्तस्य देहादित्रिशिष्टस्य सोपाधिकत्वेनानात्मत्वादित्यर्थः । “एतदमृतम्” इति श्रुतिः संगृह्णाति—एतदेवेति । एतदेवापरिच्छिन्नमात्मवस्त्वमृतमविनाशि “यो वै भूमा तदमृतम्” इति श्रुतेः । अत एवाभयम् । भयहेतोर्द्वितीयस्याभावात् । अत एवाभयत्वादेतदेव ब्रह्म “अभयं वै जनकं प्राप्तोऽसि” “अभयं हि ब्रह्म” इत्यादिश्रुतेः ॥ २० ॥ अथ य आत्मा स सेतुरित्याद्यनुपतापी भवतीत्येवमन्ता श्रुतिः संगृह्यते—य आत्मेत्यादिना । स सेतुर्विधृतिरिति । सेतुरिति सेतुरिव सेतुर्मर्यादाभूतः । वर्णाश्रमादिभेदेन क्रियाकारकफलरूपेण प्रतिनियतप्रपञ्चस्य विधारणा विधृतिः । किमर्थं तद्विधारणमिति चेत्तत्राऽऽह—असंभेदायेति । एषां भूरादिलोकानां कर्तृकर्मफलाश्रयाणामसंभेदायाविदारणायाविनाशायेत्यर्थः । सेतुर्विशेष्यते—अहोरात्रे इत्यादिना । सर्वस्य जनिमतः प्राणिनः परिच्छेदके ये अहोरात्रे ते एनं सेतुभूतमात्मानं न तरतो नातिक्रामतः । इतरप्राणिवदहोरात्रादिलक्षणेन कालेन परिच्छेद्यो न भवति । तस्य तत्स्वरूपेऽव्यस्तत्वेन तत्परिच्छेदकत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । तथा मृत्युजरादिकमपि देहादिधर्मत्वात्तद्विविक्तं सेतुभूतमात्मानं न प्राप्नोति ॥ २१ ॥ २२ ॥ अप्राप्य चातोऽस्मात्प्रतिहताः सर्वे निवर्तन्ते । कुत इत्यत आह—एष इति । लोक्यत इति लोक आत्मा । ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः । एष हि यस्मादपहतपाप्माऽतो निवर्तन्त इत्यर्थः ॥ २३ ॥ तस्माद्वा

भवत्यनन्धोविद्धःसन्नविद्धस्तद्वदेव तु ।

उपतापी तु सन्देवा नोपतापी भवत्यपि ॥ २४ ॥

य एषो दहराकाश इत्युक्तः परमेश्वरः ।

स देहादिविशेषेभ्य पृथग्भूतः सनातनः ॥ २५ ॥

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्याऽवस्था या भाति देहिनाम् ।

तस्या अपि महादेवः साक्षी भिन्नः स्वयंप्रभः ॥ २६ ॥

तस्मिन्नध्यस्तरूपेण सा विभाति न भाति च ॥ २७ ॥

स्वदृश्येन शरीरेण सशरीरस्य सर्वदा ।

प्रियाप्रियाभ्यां संबन्धो भवत्येव न संशयः ॥ २८ ॥

अशरीरं वाव सन्तं विद्यया न प्रियाप्रिये ।

स्पृशतः सत्यमेवोक्तं नात्र संदहेकारणम् ॥ २९ ॥

य एष दहराकाशः स एव सुरपुङ्गवाः ।

इत्यादि । यस्माद्देहादिविविक्तस्तस्माद्विद्वानिमं सेतुभूतमात्मानं तीर्त्वा प्रप्यान्धादि-
धर्मस्य स्थूलशरीरादिधर्मेणैव सह निवृत्तत्वात्तद्रहित एव भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥
एवं दहरविद्याविषयं ब्रह्मोपदिश्य जाग्रदाद्यवस्थाविनिर्मुक्तब्रह्मप्रतिपादनपरा प्रजा-
पतिनेन्द्रायोपदिष्टा या विद्या “य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते” इत्यादिना
श्रुत्या प्रदर्शिता तां संगृह्णाति—य एष इत्यादिना । देहादेर्जाग्रदाद्यवस्थायाश्च
जडत्वेन साक्ष्यत्वात्तत्साक्षी स्वप्रकाश आत्मा ततः पृथग्भूत एव प्रतिपत्तव्य
इत्यर्थः । अनात्मनः साक्ष्यत्वमुपपादयति—तस्मिन्निति । तस्मिन्नब्रह्माणि स्वरू-
पेणाध्यस्तं जडं जगत्कदाचित्प्रकाशते कदाचिन्नेति तदन्याधीनप्रकाशं तस्य
स्वप्रकाशत्वे ह्यात्मवज्जगतोऽपि सर्वदा भानप्रसङ्ग इति भावः ॥ २५—२७ ॥
“न ह वै सशरीरस्य सतः” इत्यादिश्रुत्यर्थं संगृह्णाति—स्वदृश्येनेत्यादिना ।
यतो देहादिविशिष्टस्यैव सुखदुःखोपभोगलक्षणः संसारः । देहादिविविक्तं कव-
लमात्मानं जानतस्तु संसारस्पर्श एव नास्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥
दहराकाशशब्दस्य ब्रह्मपरत्वं द्रढयितुं श्रुत्यन्तरगतम् “आकाशो ह वै

नामरूपस्य निर्माता तदेव ब्रह्म शाश्वतम् ॥ ३० ॥
 अमृतं च तदेवैतत्स आत्मा सर्वदेहिनाम् ।
 ततो नान्यत्परं किञ्चिन्नापरं चास्ति किञ्चन ॥ ३१ ॥
 स एव सर्वरूपेण विभाति न विभाति च ।
 अहो रुद्रस्य देवस्य पूर्णता को नु वेद ताम् ॥ ३२ ॥
 यथा मृत्स्वविकारेषु तत्तद्रूपेण संस्थिता ।
 तथा सर्वत्र तत्साक्षी तत्तद्रूपेण संस्थितः ॥ ३३ ॥
 यथा वारिविकारेषु जलं तत्तत्स्वरूपतः ।
 तथा सर्वत्र तत्साक्षी तत्तद्रूपेण संस्थितः ॥ ३४ ॥
 यथाऽग्निः स्वविकारेषु तत्तद्रूपेण संस्थितः ॥
 तथा सर्वत्र तत्साक्षी तत्तद्रूपेण संस्थितः ॥ ३५ ॥
 यथा वा स्वविकारेषु वायुस्तत्तत्स्वरूपतः ।
 तथा सर्वत्र तत्साक्षी तत्तद्रूपेण संस्थितः ॥ ३६ ॥
 यथा वा सर्वगं व्योम स्वाकारेणैव संस्थितम् ।
 तथा सर्वात्मकः साक्षी साक्षिरूपेण संस्थितः ॥ ३७ ॥
 घटाकाशादिभेदेन विभिन्नोऽप्यविभागवान् ।
 आकाशस्तद्वद्दीशानो विभिन्नोऽप्यविभागवान् ॥ ३८ ॥

नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ” इतिवाक्यं संगृह्णाति—य एव इति । य
 आकाशाद्व्यो हृन्मध्येऽवस्थित आत्मा घटपटादिनामधेयस्य तदभिधेयार्थ-
 जातस्य च निर्माता तदेवानादिनिधनं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ ३० ॥ अमृतमि-
 त्याद्युक्तार्थम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ब्रह्मणः स्वकार्येषु भूतभौतिकादि-
 प्यनुगतिप्रदर्शनार्थो यथा मृदिति दृष्टान्तः । ॥ ३३—३६ ॥ अनुगतस्यापि
 निर्लेपत्वप्रतिपादनार्थं यथा वा सर्वगं व्योमेति निदर्शनान्तरम् ॥ ३७ ॥

महादेवोऽविभागेन विभागेन च भासते ।

अन्यथा चेन्महादेवो महादेवः कथं भवेत् ॥ ३९ ॥

महादेवो महादेव एव नैवामहानयम् ।

तथा सति महादेव एव सर्वं न चापरम् ॥ ४० ॥

येन केनापि रूपेण यद्यद्भाति न भाति च ।

तेन तेनैव रूपेण शिव एवावभासते ॥ ४१ ॥

यथाभातेन रूपेण शिव एवेति या मतिः ।

सा शिवा परमा संविन्नापरा न हि संशयः ॥ ४२ ॥

अहमिति शिवसत्यचिद्धनः स्फुरति सदा पृथगस्ति

नैव वस्तु । इदमिति वपुषा च तेन बन्धनं न हि

मनुजस्य विमोचनं च किञ्चित् ॥ ४३ ॥

शिव इति सकलं यदा विभासते न च मरणं जननं

तदाऽस्ति किञ्चित् । इति हृदये वचनं मदीयमेतन्नि-

शितमतिः सततं निधाय तिष्ठेत् ॥ ४४ ॥

परमशिवः परमेश्वरः प्रसन्नो यदि विमला परमानुभूतिरेषा ।

न हि सकलैर्विमैलरूपायवृन्दैर्न च हरिणा न मया न चापरेण

घटाकाशादीत्यनेन तात्त्विकाभेदप्रतिपादनम् ॥ ३८ ॥ महादेव इति नामधेय-

बलादप्यस्य सार्वार्थ्यं प्रतिपादयति—महादेवोऽविभागेनेत्यादिना ॥ ३९ ॥

अन्वर्थसंज्ञा चेयमित्याह—महादेवो महादेव एवेति । यद्यसौ महान्न स्यान्मा-

हांश्चासौ देवो महादेव इतीदृशी संज्ञा कथं सिध्येदित्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

यथाभातेनेति । येन येन प्रकारेण यद्यद्भाति तेन सर्वेण रूपेण तदधिष्ठान-

सच्चिदानन्दात्मकः शिव एव भातीति या मतिः साऽपि संविद्रूपा परमा शक्ति-

रेव नान्येत्यर्थः ॥ ४२ ॥ अहमित्यादिप्रतिपादितः श्रुत्यर्थप्रपञ्चः ॥ ४३ ॥ ५३ ॥

परमशिवः परमेश्वरः स्वतन्त्रो यदि कुरुते मनुजस्य
वेदनं हि तत् । परमपदं विमलं प्रयाति मर्त्यो
यदि कुरुते न शिवः प्रयाति बन्धम् ॥ ४६ ॥

दिनकरकिरणैर्हि शार्वरं तमो निबिडतरं झटिति प्रणा-
शमेति । घनतरभवकारणान्तरं तमः शिवदिनकृ-
त्प्रभया न चापरेण ॥ ४७ ॥

हरिरहमप्यपरे सुरासुराद्याः परमशिवप्रभया तिरस्कृ-
ताश्च । रविकिरणैरखिलान्यहानि यद्वत्परमशिवः
स्वत एव बोधकारी ॥ ४८ ॥

शिवचरणस्मरणेन पूजया च स्वकतमसः परिमुच्यते
हि जन्तुः । न हि मरणप्रभवप्रणाशहेतुः शिव-
चरणस्मरणादृतेऽस्ति किञ्चित् ॥ ४९ ॥

परमशिवः खलु नः समस्तहेतुः परमशिवः खलु नः
समस्तमेतत् । परमशिवः खलु नः स्वरूपभूतः
परमशिवः खलु नः प्रमाणभूतः ॥ ५० ॥

परमशिवः सकलागमादिनिष्ठः परमशिवः परमानु-
भूतिगम्यः । परमशिवः परमानुभूतिरूपः
परमशिवः परमानुभूतिदश्च ॥ ५१ ॥

परमशिवसमुद्रेऽहं हरिः सर्वदेवा मनुजपशुमृगाद्याः
शीकरा एव सत्यम् । विमलमतिभिरेवं वेदवेदा-
न्तनिष्ठैर्हृदयकुहरनिष्ठं वेदितुं शक्यते हि ॥ ५२ ॥

मायाबलेनैव हर्षि शिवेन समानमाहुः पुरुषाधमाश्च ।

मोहेन केचिन्मम साम्यमाहुर्माया तु शैवी
 खलु दुस्तरेयम् ॥ ५३ ॥
 खद्योतो यदि चण्डभानुसदृशस्तुल्यो हरिः शंभुना
 किंपाको यदि चन्दनेन सदृशस्तुल्योऽहमीशेन च ।
 अज्ञानं यदि वेदनेन सदृशं देवेन तुल्या जनाः
 किं वक्ष्ये सुरपुङ्गवा अहमहो मोहस्य दुश्चेष्टितम् ॥ ५४ ॥
 अतः शिवेनैव समस्तमेतद्भवत्यनन्तेन न चापरेण ।
 शिवस्वभावेन शिवः समस्तं शिवप्रभावेन जगद्विचित्रम् ।
 तत्त्वदृक्सकलमद्वयं सदा पश्यति स्म परिमोहितः पुमान् ।
 कष्टशिष्टघटकुड्यरूपतः कष्टमेव खलु तस्य वेदनम् ॥ ५५ ॥
 इदं जगदिति स्वतः सकलजन्तोः प्रतीतिर्दृढा
 परं जगदिति स्फुरत्यमलबोधस्वभावेन च ।
 इदं हि परवेदनं विमलचित्तस्य पुंसः सदा
 भवं तरति मानवः परमबोधेन चैतेन हि ॥ ५६ ॥
 छन्दोगश्रुतिमस्तके विनिहितं विज्ञानमेतन्मया
 जन्तूनामविवेकिनामतितरामज्ञानविध्वस्तये ।
 कारुण्यादमराधिपा अतिशुभब्रह्मामृतावाप्तये
 देवानामधिपाधिपस्य वचनादुक्तं महेशस्य च ॥ ५७ ॥
 इति श्रीसूतसंहितायां यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे ब्रह्म-
 गीतासु दहरोपासनविवरणं नाम-षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

किंपाको यदीति । किंपाको न.म. वृक्षविशेषः ॥ ५४—५७ ॥ प्रतिपादितमर्थ-
 मुपसंहरति—छन्दोगेति । ब्रह्मविद्यायाः सं. त.स्कारण.विश.निवृत्तिः प्रथमं प्रयोज-

सप्तमोऽध्यायः ॥

७. वस्तुस्वरूपविचारः ।

ब्रह्मोवाच—

अस्ति तत्त्वं परं साक्षादक्षरं क्षरवस्तुनाम् ।

अधिष्ठानमनौपम्यमवाङ्मनसगोचरम् ॥ १ ॥

तस्मिन्सुविदिते सर्वं विज्ञानं स्यादिदं सुराः ।

तदात्मकत्वात्सर्वस्य नास्त्येव हि भिदा स्वतः ॥ २ ॥

नम् । आवरणाज्ञानेऽपनीते सति स्वस्वरूपभूतनिरतिशयानन्दाविर्भावश्च द्वितीयं प्रयोजनम् । तदुभयसिद्धये ब्रह्मविद्योपदिष्टेत्यर्थः ॥ ५८ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां चतुर्थस्य यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे

ब्रह्मगीतासूपनिषत्सु दहरोपासनविवरणं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

एवं वेदत्रयोपनिषदो ब्रह्मात्मैक्यपरत्वं व्याख्यायार्थवर्णमुण्डकोपनिषदोऽपि तत्परत्वं व्याचिख्यासुस्तामुपनिषदं संगृह्णाति—अस्ति तत्त्वमित्यादिना । तत्त्वं परमार्थभूतम् । शिवशक्त्यादीनि षट्त्रिंशदपरतत्त्वानि व्यावर्तयितुं विशिनष्टि—परमिति । यतो विकारजातेभ्यः परमत एवाक्षरमविनाशि सत्यभूतम् । तस्मादेव क्षरवस्तूनां नश्वराणां जडपदार्थानामधिष्ठानम् । सत्यं हि मिथ्याभूतस्याधिष्ठानं भवति । अनौपम्यमुपमानभूतस्य वस्तुन्तरस्याभावात् । निर्विशेषत्वेन वाङ्मनसयोरविषयभूतम् । क्षरवस्तुनामित्यत्र संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति नामि दीर्घो न क्रियते ॥ १ ॥ श्रुतौ “कस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति” इत्यादिना प्रश्नप्रतिवचनरूपेण यदधिष्ठानभूताक्षरब्रह्मवेदनादारोपितसर्वजगद्विज्ञानं दर्शितं तत्संगृह्णाति—तस्मिन्निति । प्रतिज्ञातेऽर्थे हेतुमाह—तदात्मकत्वादिति । तदधिष्ठानं ब्रह्मैवाऽऽत्मा स्वरूपं यस्याऽऽरोपितप्रपञ्चस्येति विग्रहः । न खल्वारोपितरजतादिकमधिष्ठानशुक्त्यादिव्यतिरेकेण पृथगात्मानं लभत इति भावः । नास्त्येव हीति । प्रपञ्चस्य ब्रह्मणः सकाशात्स्वाभाविकभेदस्तु युक्तिभिरसकृत्प्रागेव निरस्त इति हेतोरर्थः ॥ २ ॥ एवं

द्वे विद्ये वेदितव्ये हि परा चैवापरापि च ।
 तत्रापरा तु विधैषा ऋग्वेदो यजुरेव च ॥ ३ ॥
 सामवेदस्तथाऽथर्ववेदः शिक्षा सुरर्षभाः ।
 कल्पो व्याकरणं चैव निरुक्तं छन्द एव च ।
 ज्योतिषं च तथाऽनात्मविषया अपि बुद्ध्यः ॥ ४ ॥
 अथैषा परविद्या सा यया तत्परमक्षरम् ।
 गम्यते सुदृढं प्राज्ञैः साक्षाच्छंभोः प्रसादिभिः ॥ ५ ॥
 यत्तद्रेश्यमप्राह्यमगोत्रं रूपवर्जितम् ।

प्रारिप्सिताया उपनिषदोऽभिधेयमर्थं संग्रहेण प्रदर्शयामि नार्थं “द्वे विद्ये वेदि-
 तव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति” इत्यादिकामुपनिषदं योजयति—
 द्वे विद्ये इति । तत्रापरेत्यादि । ऋग्वेदादिलक्षणा श्रुतिपरिगणिता याऽपरवि-
 द्या सा तावदनात्मविषयत्वादुदीरितमद्वितीयं तत्त्वं न प्रतिपादयति । तथा त-
 ज्जन्या बुद्ध्योऽप्यग्निहोतादिकर्मविषयत्वादनात्मविषया इति तासामप्यपरविद्यात्व
 मित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ “अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते” इति श्रुति-
 वाक्यं संगृह्णाति—अथैवेति । यया तत्त्वमस्याद्युपनिषद्वाक्यजनितया विद्यया-
 वक्ष्यमाणलक्षणं तदक्षरं ब्रह्मावगम्यते प्राप्यते साऽऽत्मविषयाज्ञाननिवर्तकत्वेन
 मोक्षसाधनत्वात्परविद्येत्यर्थः ॥ ५ ॥ “यत्तद्रेश्यम्” इत्यादिका श्रुतिः स्व-
 रूपतोऽप्यत्र संगृह्यत इतीति परं न पृथक्सोदाह्रियते । तदक्षरमित्युक्तं किं
 तदिति विशिनष्टि—यत्तदित्यादिना । अद्रेश्यमदृश्यम् । चक्षुःश्रोत्रादिज्ञानेन्द्रि-
 याणामगम्यमित्यर्थः । अप्राह्यमिति वाक्पाण्यादिककर्मैन्द्रियाविषयत्वम् । अगो-
 त्रमनन्वयम् । न ह्यन्यदस्य कारणमस्ति येन सहान्वयः स्यात् । अवर्णमिति
 श्रौतपदस्यार्थमाह—रूपवर्जितमिति । रूप्यन्त इति रूपाणि स्थूलत्वादयो
 द्रव्यधर्मास्तद्रहितम् । “यः सर्वज्ञः सर्ववित्” इति चेतनवत्त्वाविशेषात्संसा-
 रिणामिव स्यापि प्रसक्तं चक्षुःश्रोत्रादिकारणसद्भावं व्यावर्तयति—अचक्षुःश्रोत्र-
 मिति । अवाणिश्रमिति कर्मेन्द्रियरहितम् । यत्त एवं प्रज्ञागृहकारहितमतो

अचक्षुःश्रोत्रमत्यर्थं तदपाणिपदं सदा ॥ ६ ॥

नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं च तदव्ययम् ।

यद्भूतयोनिं धीमन्तः परिपश्यन्ति चात्मना ॥ ७ ॥

यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च सुरर्षभाः ।

यथा पृथ्व्यामोषधयः संभवन्ति यथा सतः ॥ ८ ॥

पुरुषात्केशलोमानि तथा चैनाक्षरात्सुराः ।

विश्वं संभवतीहैव तत्सर्वं स्वप्नोपमम् ॥ ९ ॥

तपसा चीयते ब्रह्म तद्ब्रह्मभिजायते ।

नित्यम् । विभुम् । विविधं ब्रह्मादिस्थावरान्तप्राणिभेदैर्भवतीति विभुः । अत एव सर्वगतमाकाशवद्वापकम् । अथापि सुसूक्ष्मम् । अपञ्चीकृतभूतानि हि सूक्ष्माणि तत्कारणत्वात्ततोऽप्यातिशयेन सुसूक्ष्मम् । उदीरितरूपत्वादेव तदव्ययम् ; न ह्यनवयवस्य निर्गुणस्यावयवगुणापचयलक्षणो व्ययः संभवति । भूतयोनिं भूतानां वियदादीनां योनिः कारणभूतम् । धीरा इत्यत्र रो मत्वर्थीय-इति व्याचष्टे—धीमन्त इति । यदेतददृश्यत्वादिलक्षणं ब्रह्म धीमन्त आत्मना आत्मरूपेण स्वस्वरूपतया परि परितः पश्यन्ति तदक्षरं ब्रह्म यथा गम्यते सा परविद्येति संबन्धः । एतस्य श्रुतिवाक्यस्य ब्रह्मपरत्वं भगवता व्यासेनापि निर्णीतम्—“अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ” इति ॥ ६ ॥ ७ ॥ उक्तं भूतयोनित्वं दृष्टान्तरूपपादयति—यथेति । ऊर्णनाभिर्ब्रूताकीटः । स यथा कारणान्तरानपेक्षः स्वशरीरान्तन्तून्वहः सारयति स्वात्मन्येवोपसंहरति च । यथा च व्रीह्याद्यौषधयः स्वकारणसदृशाः पृथिव्यामुत्पद्यन्ते यथा च सतो विश्रमानार्जीवतः पुरुषादचेतनानि केशलोमानि संभवन्ति । एवमेव कारणान्तरानपेक्षादक्षराद्ब्रह्मणः सलक्षणं विलक्षणं चेतनाचेतनात्मकं सर्वं जगदुत्पद्यते । न चाविक्रियस्य वृषणः परमार्थतो जगद्भावः संभवतीति मायामयत्वात्तत्सर्वं सृष्टं जगत्त्वमप्रपञ्चसदृशमित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ ब्रह्मण उत्पद्यमानं जगदनेन क्रमेणोत्पद्यत इति दर्शयति । तत्तत्कारणं मायाशब्दं ब्रह्म प्रथम-

अन्नात्प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् ॥ १० ॥

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यो यस्य ज्ञानमयं तपः ॥ ११ ॥

तस्मादेतत्सुरा ब्रह्म नामरूपान्नपूर्वकम् ।

जायते सत्यवत्स्वप्नप्रपञ्चोपममेव तत् ॥ १२ ॥

तदेतदक्षरं सत्यं तद्विज्ञाय विमुच्यते ।

तपसा परिपक्वप्राणिकर्मवशादुत्पन्नेन स्रष्टव्यपर्यालोचनरूपेण ज्ञानेन चीयते उपचीयते प्रागत्यन्तनिर्विकल्पकं सत्तद्दशादीषाद्विकल्पानुविद्धं भवतीत्यर्थः । तेन च ज्ञानेनोपचितात्तस्माद्ब्रह्मणः सकाशादद्यते भुज्यते संसारिभिरित्यन्नमव्याकृतं भोग्यप्रपञ्चस्य निदानं तद्व्याचिकीर्णितस्वरूपेणोत्पद्यते स्रष्टव्यपर्यालोचनावस्थमायाशबलं तद्ब्रह्म व्याचिकीर्णवस्थां प्रापदित्यर्थः । तस्मच्चानशब्दाभिधेयादव्याकृताक्षितिपवनसलिलसंयोगवशेनोच्छ्रानावस्थद्वीजादङ्कुर इवापञ्चीकृतपञ्चभूततत्कार्यलिङ्गशरीरसमष्टयुपाधिकः सर्वज्ञः प्राणशब्दाभिधेयो हिरण्यगर्भ उत्पन्नः । अत्र हि हिरण्यगर्भोत्पत्त्यभिधानेनैवापञ्चीकृतभूतानां तत्सत्त्वरजोशपरिणामरूपलिङ्गशरीरस्य चोत्पत्तिरार्थादुक्तेति द्रष्टव्यम् । तस्माच्च प्राणात्पञ्चीकरणविषयं मन उत्पन्नम् । ततश्च सत्यं सत्यशब्दाभिधेयानि त्रियदादीनि पञ्चीकृतानि पञ्चभूतान्युत्पन्नानि । सच्छब्देन हि प्रत्यक्षप्राह्मपृथिव्यादिभूतत्रयमुच्यते । वाय्वाकाशौ तु परोक्षत्वात्परोक्षवाचिना त्यच्छब्देन । अत एव श्रूयते । 'सच्च त्यच्चाभवत्' इति । एवं भूतेषूपन्नेषु पुनरण्डादिक्रमेण भूरादयो लोकास्तेषु च मनुष्यादीनां वर्णाश्रमचोदितानि कर्माणि तेषु चामृतं कल्पकोटिशतावस्थायित्वादनश्वरं तत्फलमित्येतान्यनेन क्रमेणोत्पन्नानीत्यर्थः ॥ १० ॥ उक्तेमेवार्थमुपसंहरति—यः सर्वज्ञ इति । सामान्यतः सर्वं जानातीति सर्वज्ञः । विशेषतोऽपि सर्वं वेत्तीति सर्ववित् । यस्य च तपो ज्ञानमयं सर्वज्ञस्वभावत्वाज्ज्ञानात्मकं न तु कृच्छ्रचान्द्रायणादिप्रयासलक्षणम् । तस्माद्ब्रह्मण उक्तं कार्यरूपं हिरण्यगर्भाख्यं ब्रह्म देवदत्तो यज्ञदत्त इत्यादिनामधेयं तदभिधेयं नीलपीतादिरूपवद्द्रव्यजातं ब्रीहियवादिलक्षणमन्नं च सर्वं पूर्वोक्तेक्रमेण जायत इत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ एवं परविद्याविषयमक्षरं ब्रह्म स्वरूपतटस्थलक्षणाभ्यामुप-

कर्मणा नास्ति तत्प्राप्तिः संसारस्य विनाशनम् ।

प्लवा ह्यते सुरा यज्ञा अदृढाश्च न संशयः ॥ १३ ॥

एभिरेव परं श्रेय इति जानन्ति ये जनाः ।

ते मूढा अनिशं मृत्युं जरां चैवापियन्ति हि ॥ १४ ॥

कर्मनिष्ठाः स्वयं धीरा मर्त्याः पण्डितमानिनः ॥ १५ ॥

मूढा एव न विद्वांसस्तेषां नारित परा गतिः ।

अन्धेनैव यथा चान्धा नीयमानाः सुदारुणे ॥ १६ ॥

अन्धकूपे पतत्येव तथा कर्मरता जनाः ।

कर्मनिष्ठा वयं सर्वे कृतार्था इति मोहिताः ॥ १७ ॥

अभिमन्यन्ति ते कर्मक्षयेऽवश्यं पतन्ति हि ।

विना नास्ति परं ज्ञानं तेषां कैवल्यमुत्तमम् ॥ १८ ॥

इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठमिति ये जनाः ।

ते मूढाः परमं श्रेयो नैव यान्ति न संशयः ॥ १९ ॥

अनेकजन्मसंसिद्धः श्रौतस्मार्तपरायणः ।

दिश्य तद्विज्ञानमेव मोक्षसाधनमिति निगमयति—तदेतदिति । श्रुतौ मन्त्रेषु कर्माणीत्यपरविद्याविषयप्रतिपादनस्य वैरग्यजननार्थत्वात्तत्सिद्धवत्कृत्वा तस्य प्लवा ह्येत इत्यादिना प्रतिपादितं मोक्षासाधनत्वमेव संगृह्णाति—कर्मणेति । अदृढा इति । दृढो हि प्लवः पारप्राप्तिक्षमः । अदृढस्तु मध्येसमुद्रं निमज्जति । अदृढाश्चमे यज्ञादय इति न साक्षान्मोक्षहेतव इत्यर्थः ॥ १३ ॥ कर्मैव परम-पुरुषार्थसाधनमिति ये मन्यन्ते तान्निन्दति—एभिरेवेति । ते मूढा इति । स्व-र्गादित्यक्षणकार्यफलसाधनस्याकार्यब्रह्मप्राप्त्युपायत्वेनान्यथाग्रहणात्तेषां मैथ्यम् ॥ १४ ॥ एतदेव प्रपञ्चयति—कर्मनिष्ठा इति ॥ १५—१९ ॥ एवं श्रुतिप्रतिपादितामपरविद्याविषयकर्मनिन्दां प्रदर्श्य “परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्” इति श्रुतिप्रतिपादितं वैरग्यविधिं संगृह्णाति अनेकेति । “परीक्ष्य लोकान्कर्म-

अनित्यमिति विज्ञाय जगद्वैराग्यमाप्नुयात् ॥ २० ॥
 ज्ञानादेव हि संसारविनाशो नैव कर्मणा ।
 इति ज्ञात्वा शिवज्ञानसिद्ध्यर्थं पुनरास्तिकाः ॥ २१ ॥
 श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं च गुरुं गच्छेत्प्रियेण च ।
 गुरुस्तस्मै परां विद्यां दद्याच्च सुरपुङ्गवाः ॥ २२ ॥
 विस्फुलिङ्गा यथा चाग्नेः सुदीप्तात्प्रभवन्ति च ।
 अपियन्ति तथा भावा अक्षरे शिवसंज्ञके ॥ २३ ॥
 दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः ।

चितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायात् ” इति ह्यत्र मूलभूता श्रुतिः । परीक्ष्येत्यस्य पद-
 स्यार्थकथनमनित्यमिति विज्ञायेति ॥ २० ॥ “ नास्यकृतः कृतेन ” इति वा-
 क्यस्याभिप्रायमाह—ज्ञानादेवेति । एवं नित्यानित्यवस्तुविवेकज्ञानेन विरक्तस्य
 श्रुत्युदीरितलक्षणगुरुरूपसदनमेव कर्तव्यमित्याह—इति ज्ञात्येति । गुरुस्तस्मा
 इति । अपरविद्याविषयात्संसारफलाद्विरक्तायेत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ एवं
 साधनचतुष्टयसंपन्नस्य ब्रह्मविद्योपदेष्टव्येत्युक्तम् । तदेतत्सत्यमिति तद्विषयस्य
 ब्रह्मण एव सत्यत्वावधारणमयुक्तं जीवानामपि पृथग्विद्यमानत्वादित्याशङ्क्य त-
 दव्यतिरेकं दृष्टान्तेनोपपादयति—विस्फुलिङ्गा इति । प्रभवन्ति चेति चशब्देन
 श्रुत्युक्तस्तत्रैवाप्ययः संगृह्यते । यथा स्फुलिङ्गा दीप्तादग्नेर्जायमानास्तत्रैव पुन-
 र्जीयमाना न ततोऽतिरिक्ता एवं चिद्रूपा अतो जीवलक्षणा भावा अपि देहेन्द्रि-
 यादिलक्षणोपाधिजननवशेन चिद्रूपाद्ब्रह्मणो जायमानास्तत्रैव शिवसंज्ञेऽक्षरे तदु-
 पाधिलयेनापरिच्छिन्ने नभसि घटाकाशादिवृह्दीयमाना न ततोऽतिरिच्यन्त
 इत्यर्थः ॥ २३ ॥ ननु जीववत्तस्यापि प्राणादिमत्त्वं किं न स्यादित्याशङ्क्य
 सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं स्वरूपमाह—दिव्य इति । दिवि द्योतमाने स्वप्रकाशचैत-
 न्यलक्षणे स्वात्मनि भवो दिव्यः । स्वमहिमप्रतिष्ठ इति यावत् । स च हि
 यस्मादमूर्तो मूर्तिरहितः । अत एव पुरुषः सर्वान् पूर्वं शरीरेषु व्याप्य वर्त-
 मन्तः । बाह्याभ्यन्तरं च सकलं व्याप्य ताभ्यां सह वर्तत इति सबाह्याभ्य-

अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो मायाया जीवतः परः ॥ २४ ॥

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

खं वायुर्ज्योतिरापश्च भूमिर्विश्वस्य धारिणी ॥ २५ ॥

अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्वि-

वृताश्च वेदाः । वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य

पद्भ्यां भूमिः शंकरोऽयं हि सत्यः ॥ २६ ॥

तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः सोमाद्वृष्टिश्चौषधयः

न्तरः । अजो जनिरहितः । एतच्च सर्वभावविकारोपलक्षणम् । एवंपोऽयम-
विद्यादृष्टिभिः प्राणादिमत्वेन ज्ञायते । तत्त्वदृष्ट्या त्वस्य प्राणमनसी न स्तः ।
अत्र प्राणशब्देन प्राणनादिव्यापारनिमित्तभूता क्रियाशक्तिरुच्यते । एतच्च
कर्मेन्द्रियोपलक्षणम् । संकल्पाद्यात्मकं मनस्तच्च बुद्धेर्ज्ञानेन्द्रियाणां चोपल-
क्षणम् । हि यस्मादेवमस्य प्राणादिसंबन्धो नास्ति । अतः शुभ्रो निर्मलः ।
धर्माधर्मसंस्पर्शाभावात्तन्मूलत्वात्सकलसंसारमालिन्यस्येति भावः । अतो भोग्य-
प्रपञ्चोपादानभूताया मायायास्तद्देवतृसेपाधिकार्ज्जवाच्चायमुदीरितरूपो निरु-
पाधिक आत्मा पर इत्यर्थः । एतेनाक्षरात्परतः पर इति श्रुतिर्व्याख्याता ॥ २४ ॥
उक्तमप्राणादिमत्त्वमुपपादयितुं प्राणादीनां तत उत्पत्तिमभिधत्ते—एतस्मादिति ।
प्राणादयस्तत्कारणानि पञ्च भूतानि चोदीरितरूपाद्ब्रह्मण उत्पद्यन्ते । उत्प-
त्तेः प्रागविद्यमानैस्तैः कथं कारणभूतं ब्रह्म प्राणादिमत्स्यादित्यर्थः ॥ २५ ॥
हिरण्यगर्भवद्ब्रह्माण्डान्तर्गतनिरतदभिमानिनो विराजोऽपि परशिवदुत्पत्तिं तद-
नन्यत्वं च प्रतिपादयति—अग्निर्मूर्धेति । “असौ वाव लोको गौतमाग्निः”
इति श्रुतेरत्राग्निशब्दो चुल्लोकवचनः । वाग्विवृता उद्घाटिता वेदा अस्य वा-
गित्यर्थः । हृदयं विश्वमस्येति । विश्वं सर्वं जगदस्य विराजो हृदयमन्तःकर-
णम् । पद्भ्यां भूमिरिति । उत्पन्नेति शेषः । शंकरोऽयमिति । अयमुदीरितरूपो
विराडप्युपाध्यपगमे सति सत्यस्वभावः परशिव एव नान्य इत्यर्थः ॥ २६ ॥
उक्तामेव सृष्टिं विवृणोति तस्मादिति । तस्मादेव परस्मात्पुरुषादग्निर्जायते ।

पृथिव्याम् । पुमान् रेतः सिञ्चति
 योषितायां बह्वीः प्रजा बहुधा संप्रसूताः ॥ २७ ॥
 तस्मादृचः साम यजूंषि दीक्षा यज्ञाश्च सर्वे
 क्रतवो दक्षिणाश्च । संवत्सरो यजमानश्च
 लोकः सोमो यत्र पवते यत्र सूर्यः ॥ २८ ॥
 तस्माद्देवा बहुधा संप्रसूताः साध्या मर्त्याः
 पशवः पक्षिणश्च । प्राणापानौ ब्रीहियवौ
 तपश्च श्रद्धा सत्यं ब्रह्मचर्यं विधिश्च ॥ २९ ॥

तं विशिनष्टि—समिध इति । यस्यग्नेः सूर्यः समिधः समिन्धनहेतुः । सूर्येण
 समिध्यमानो गुलोकोऽत्राग्निशब्दाभिधेय इत्यर्थः । छन्दोगोपनिषदि “असौ
 वाव लोको गौतमाग्निस्तस्याऽऽदित्य एव समित् ” इत्यादिना पञ्चाग्निविद्यायां
 गुपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोपिद्रूपाः पञ्चग्नय उपदिष्टाः । गुलोकाग्नेरुत्पन्नाः सोमात्प-
 र्जन्यो जायते । तस्मच्च पृथिव्यमेषधयो ब्रीहियवाद्याः संभवन्ति । तासु च
 पुरुषान्नौ हुतासु स पुरुषस्तदन्नरसरेतेरूपेण परिणतं योषितायां योषिद्रूपेऽग्नौ
 सिञ्चति । अनेन क्रमेणोत्पाद्यमाना अपि सर्वाः प्रजास्तस्मादेव ब्रह्मण उत्पद्यन्त
 इत्यर्थः ॥ २७ ॥ तस्मादृच इत्यादि । ऋक्सामादीनि कर्मसाधनानि कर्माणि
 तत्फलं च सर्वमपि तस्मादेवोत्पन्नमित्यर्थः । यूपरहिता अग्निहोत्रादयो यज्ञाः ।
 तद्वन्तो ज्योतिष्टोमादयः क्रतवः । संवत्सरः कर्माङ्गभूतः कालः । यजमान-
 स्तत्कर्ता । लोकस्तत्फलभूतः । स विशेष्यते—सोमो यत्रेति । अविदुषा विदुषा
 च यथाक्रमं प्राप्यौ सोमसूर्यलोकावित्यर्थः ॥ २८ ॥ एवं कर्माङ्गभूता
 देवाद्या अपि तत एवोत्पन्ना इत्याह—तस्माद्देवा इति । बहुधा वसुरुद्रादि-
 गणभेदेन बहुप्रकारा इत्यर्थः । साध्या देवविशेषाः । मर्त्यादीनां संबन्धिनौ
 प्राणापानौ । हविरर्थे ब्रीहियवौ । पुरुषसंस्कारलक्षणं कर्माङ्गं तपः स्वतन्त्रं
 च फलसाधनम् । सत्यब्रह्मचर्ये प्रसिद्धे । विधिरित्थं कर्तव्यमिति विधानम् ॥ २९ ॥
 तस्मत्प्राणा इत्यादि । सप्त शीर्षण्याश्चभुःश्रोत्रादयः प्राणाः । तथा तेषां

तस्मात्प्राणा अर्चिषः सप्त होमाः सुरश्रेष्ठाः

समिधः सप्त चैव । लोकाः सर्वे चोद्भवन्त्याशु
पूर्वं यथा तद्वत्स्वप्नतुल्यं तथापि ॥ ३० ॥

अतः समुद्रा गिरयश्च नद्यस्तथा सर्वा ओष-
धयो रसाश्च । सर्वस्यात्मा सर्वसाक्षी परात्मा
नित्यानन्दोऽयं पुराणः सुपूर्णः ॥ ३१ ॥

इदं सकलमास्तिकाः पुरुष एव नैवापरं

न किञ्चिदपरं ततः सकलमस्ति सत्यं हि तत् ।

इदं हि मम वेदनं मुनिगणस्य शंभोर्हिरे-

नैकश्चिदपि संशयः श्रुतिमत्तस्य युक्तः खलु ॥ ३२ ॥

अहो विषयमायया मरणपूर्वदुःखोदधौ

पतन्ति मनुजा अमी परशिवस्य त्रिधां विना ।

तरन्ति जननार्णवं परशिवस्य विद्याबलात्

इदं तु शिववेदनं शिवपदस्य सेवाबलात् ॥ ३३ ॥

सप्तार्चिषो विषयप्रकाशनशक्तयः सप्त होमास्तज्जगत्यानि विषयज्ञानानि । समिध इन्द्रियसमिन्धनहेतवो विषयाः । लोकास्तेषां समानामिन्द्रियाणां संचरणार्थानि गोलकानि ॥ ३० ॥ अतः समुद्रा इत्यादि निगदसिद्धम् । सर्वस्याऽऽमेति । उक्तरीत्या साक्षिभूतः परमात्मा सर्वस्यानात्मप्रपञ्चस्य आत्मा स्वरूपमनस्तत्कृतपरिच्छेदानुपपत्तेरयं परिपूर्णो नित्यश्चेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ एवं संग्रहविस्तराभ्यां सृष्टिप्रतिपादनेनाक्षरस्वरूपं प्रतिपाद्य “पुरुष एवेदं विधम् ” इति श्रुत्या सृष्टस्य जगतस्तदनन्यत्वमवधारितं तत्संगृह्णाति—इदमिति । न किञ्चिदपरमिति । उक्तरीत्या ब्रह्मादिस्तन्म्यान्तस्य सर्वस्य तत्कार्यत्वात्तस्मात्परं नास्ति । अपरमिति प्रतीयमानं कार्यजातं तत्स्वरूपे अध्यस्तत्वेन शुक्तिरूप्यवन्मिथ्यात्वाद्वस्तुतो नैव विद्यत इत्यभिप्रायः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ गुहायां निहितमित्यादि ।

गुहायां निहितं साक्षादक्षरं वेद चेन्नरः ।
 छित्त्वाऽविद्यामहाग्रन्थि शिवं गच्छेत्सनातनम् ॥ ३४ ॥
 तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु वाङ्मनः ।
 तदेतदमृतं सत्यं तद्वेद्ध्यं मनीषिभिः ॥ ३५ ॥
 धनुस्तारं शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ।
 अप्रमत्तेन वेद्ध्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ ३६ ॥
 लक्ष्यं सर्वगतं चैव शरोऽयं सर्वतोमुखः ।
 वेद्धा सर्वगतश्चैव विद्धं लक्ष्यं न संशयः ॥ ३७ ॥

तदुदीरितस्वरूपमक्षरं ब्रह्म गुहाशब्दवाच्ये हृन्मध्येऽवस्थितं यः स्वात्मतया
 साक्षात्करोति स तद्विद्यया स्वसंसारे हेतुभूतमविद्याग्रन्थि छित्त्वा सर्वदा बाधर-
 हितं चिदेकरसं परशिवस्वरूपं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ तदेतदक्षरमिति ।
 तत्ताटस्थेन प्रागुक्तमेतदिदानीं गुहायां निहितत्वेन स्वात्मतयोक्तमनश्वरं यच्चै-
 तन्यरूपं ब्रह्म तदात्मको हि सर्वः प्राणेन्द्रियादिसंघातः “ प्राणस्य प्राणम् ”
 इत्यादिश्रुतेः । अतस्तदेवामृतं नाशरहितमत एव सत्यं तच्च मनीषिभिर्विद्व-
 द्विवेद्ध्यं मनसा धारयितव्यम् । तद्विषयं मनः कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ३५ ॥
 वेधनप्रकारमाह—धनुस्तारमिति । यथा लौकिकं धनुर्लक्ष्ये शरस्य प्रवेश-
 कारणं तथाऽत्मशरस्य लक्ष्ये ब्रह्मणि प्रवेशकारणमित्योक्तो धनुः । सर्वप्र-
 त्ययसाक्षी सोपाधिक आत्मा शरः । स खट्वपाधिपरित्यागेन शरवत्लक्ष्ये ब्रह्म-
 णि स्वात्मनैव समर्प्यते । तच्च ब्रह्म लक्ष्यम् । एतैश्च धनुरादिभिः साधनै-
 रप्रमत्तेन विषयतृष्णादिप्रमादरहितेनैकाग्रचित्तेन पुंसा वेद्ध्यम् । ततः स
 वेधनादूर्ध्वं शरवद्यथा शरो लक्ष्येणैकीभवति तथा देहादिसाक्षी तत्साक्ष्यभि-
 मानपरित्यागेन लक्ष्यभूतेन तेन ब्रह्मणैकीभूतस्तद्रूपो भवतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥
 लौकिकवेधवैलक्षण्यमाह—लक्ष्यमिति । लौकिकवेधस्य हि लक्ष्यं परिच्छि-
 न्नाम् । बाणोऽप्येकमुखः । वेद्धा च कचिदेवावस्थितः । अतस्तस्य लक्ष्यप्रा-
 प्तिविरहः पाक्षिकः संभवति । अत्र तु तद्वैलक्षण्यादुक्तलक्ष्यं विद्धमेव भवती-

आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् ।

ध्याननिर्मथनाभ्यासाद्देवं पश्येन्निगूढवत् ॥ ३८ ॥

द्यौरन्तरिक्षं भूमिश्च मनः प्राणः सुरोत्तमाः ।

यस्मिन्नोतं तमेवैकं विद्यात्प्राज्ञः समाहितः ॥ ३९ ॥

ब्रह्मैकविषयां वाचं वदेत्सततमास्तिकाः ।

अन्या वाचस्त्यजेदेष सेतुरेवामृतस्य च ॥ ४० ॥

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यो यस्यैष महिमा भुवि ।

दिव्ये ब्रह्मपुरे व्योम्नि शिवः साक्षात्प्रतिष्ठितः ॥ ४१ ॥

मनोमयः प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितः सर्व-

व्यर्थः ॥ ३७ ॥ प्रणवेनाऽऽत्मनो ब्रह्मरूपत्वज्ञानं श्रुत्यन्तरे प्रतिपादितमिति संवादत्वेन दर्शयति—आत्मानमिति । एतच्च ब्रह्मोपनिषद्यान्नातम् । यथा अधरोत्तरारणिभ्यां निर्मथनेन निगूढं दारुमध्ये निलीनमग्निं पश्यति, एवं प्रणवेन ज्ञाप्रदाद्यवस्थोपलक्षितं चिन्मात्रमात्मानं ब्रह्मरूपत्वेनानुसंदधानस्तदभ्यासवशेन तद्रूपत्वं साक्षात्करोतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ उक्तलक्षणमतिमूक्षमत्वादुर्लभमित्याभिप्रेत्य पुनरप्युपदिशति—द्यौरन्तरिक्षमिति । इदमुपलभ्यमानं लोकत्रयं मनस्तद्व्यतिरिक्तानीन्द्रियाणि च तत्सर्वं यस्मिन्नक्षरे ब्रह्मण्योतं समर्पितं समाहितमनस्केन विदुषा तदेवैकं ज्ञातव्यम् ॥ ३९ ॥ तथाच तदेकविषयमेव वाचं वदेत् । अन्यास्त्वंनात्मविषया वाच उत्सृजेत् । तत्र कारणमाह—एष इति । एष खल्व्वात्मा संसाराब्धेरुत्तरणेनामृतत्वप्राप्तेः सेतुः । अतस्तदेकविषयैव वागुच्चरितव्येत्यर्थः ॥ ४० ॥ स चोक्तविध आत्मा कुत्रोपलब्धव्य इति तत्राऽऽह—यः सर्वज्ञ इति । सर्वज्ञः सर्वविदित्येतावुक्तार्थो । यस्यैष पूर्वोक्तमहिमा विभूतिर्भुवि लोके दृश्यते स शिवो दिव्ये सर्वज्ञानानामुत्पत्तिस्थानतया प्रकाशमाने ब्रह्मणः पुरे हृत्पुण्डरीके तत्रस्थे व्योम्नि प्रतिष्ठितः । उपलब्ध्यभिप्रायमेतत् । आकाशवत्सर्वगतस्य कचिदवस्थानानुपपत्तेः ॥ ४१ ॥ तस्य स्वरूपं विशिनष्टि—मनोमय इति । यः सर्वप्राणिहृदयमध्येऽवस्थि-

हृदम्बुजान्तः । तद्विज्ञानेन परिमुच्यन्ति
 धीरा यद्भाति चानन्दवपुः स्वभावात् ॥ ४२ ॥
 भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
 क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ ४३ ॥
 हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ।
 तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥ ४४ ॥
 न तत्र सूर्यश्चन्द्रश्च तारका विद्युतोऽनलः ।

तद्विद्रूपः शिवः स मनोवृत्तिरेव तत्रोपलभ्यत इति मनोमयः । प्राणशरीरने-
 ता । प्राणरूपं यत्सूक्ष्मं शरीरं तस्य स्थूलशरीरान्तरं प्रति प्रापयितेत्यर्थः ।
 ईदृग्भूतं यदक्षरं ब्रह्म स्वभावात्कारणान्तरमनपेक्ष्य दुःखासंस्पृष्टं नित्यनिरतिश-
 यानन्दस्वरूपं स्वभासैव भाति तज्ज्ञानं विवेकिनां मुक्तिसाधनमित्यर्थः ॥ ४२ ॥
 अस्य ब्रह्मात्मज्ञानस्य फलमाह—भिद्यत इति । परं कारणम् । अवरं कार्य-
 म् । तदुभयरूपेणावस्थिते तस्मिन्निर्दिष्टे ब्रह्मणि याथात्म्येन दृष्टे साक्षात्कृते
 सति हृदये मनसि ग्रन्थिरूपेणावस्थितोऽविद्यावासनाप्रचयो भिद्यते विनश्यति ।
 विद्याया अविद्यानिवर्तकत्वात् । अत एव कारणाभावात्सर्वज्ञेयविषयाः संशया-
 श्छिद्यन्ते । अस्य च निवृत्ताविद्यस्य छिन्नसंशयस्य विदुष इह जन्मनि जन्मा-
 न्तरे वा संचितानि भाविजन्मापादकान्यप्रवृत्तफलानि पुण्यपापरूपाणि कर्माणि
 क्षीयन्ते । तथा च वैयासिकं सूत्रम्—“तदाधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ
 तद्व्यपदेशात्” इति ॥ ४३ ॥ हिरण्मय इत्यादि । हिरण्मये ज्योतिर्मये विज्ञान-
 प्रकाशसहितेऽसिकोशवद्ब्रह्मण उपलब्धिहेतुत्वेन कोशभूते सर्वान्तरत्वात्परे ।
 एवंविधहार्दाकाशेऽवस्थितम् । विरजमविद्यादिरजोमलवर्जितम् । निष्कलं नि-
 र्गताः कला अवयवा यस्मात्तथाविधं ब्रह्म देशतो वस्तुतश्चापरिच्छिन्नं यत्परशि-
 वस्वरूपं तदुक्तविशेषणत्वाच्छुभ्रं शुद्धं ज्योतिषां सर्वप्रकाशात्मनामग्न्यादीनां
 ज्योतिरवभासकम् । न हि चैतन्यप्रकाशव्यतिरेकेणाग्न्यादयः प्रकाशन्ते । आ-
 त्मविदो यत्तत्त्वं विवेकतो जानन्ति तदुक्तविधमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ कथमेतज्ज्यो-

विभान्ति शंकरे साक्षात्स्वयंभाने चिदात्मके ॥ ४५ ॥

तमेव सकलं भान्तमनुभाति स्वभावतः ।

तस्य भासा सर्वमिदं विभाति तत एव हि ॥ ४६ ॥

न तत्र चन्द्रार्कवपुः प्रकाशते न भान्ति वाताः

सकलाश्च देवताः । स एष देवः कृतभूतभावनः

स्वयं विशुद्धो विरजः प्रकाशते ॥ ४७ ॥

ब्रह्मैवेदममृतं तत्पुरस्ताद्ब्रह्मानन्तं परमं चैव पश्चात् ।

ब्रह्मानन्तं परमं दक्षिणे च ब्रह्मानन्तं परमं चोत्तरे च । ४८ ।

द्वौ सुपर्णौ शरीरेऽस्मिञ्जीवेशाख्यौ सह स्थितौ ।

तयोर्जीवः फलं भुङ्क्ते कर्मणो न महेश्वरः ॥ ४९ ॥

केवलं साक्षिरूपेण विना भोगं महेश्वरः ।

तिषां ज्योतिरिति तत्प्रतिपादयति—न तत्रेति ॥ ४५ ॥ सूर्यदीनां तत्रावि-
भासने कारणमाह—तमेवेति । चैतन्यस्य स्फुरणपुरःसरं हि चेत्यस्य स्फुरणम् ।
अतः पश्चाद्ब्रह्मसमानं तत्प्रथमभाविनश्चैतन्यस्य न प्रकाशकमित्यर्थः । न चानुमान-
मपि तस्य स्वाभाविकमित्याह—तस्य भासेति । तस्य परशिवस्वरूपचिद्विप्रका-
शेनैव सर्वमिदं तत्राध्यस्तं विविधं भाति न स्वात्मियेनेत्यर्थः ॥ ४६ ॥ एवं “
न तत्र सूर्यो भाति ” इति श्रुतिं संगृह्य तस्यास्तात्पर्यगम्यमर्थमाविष्करोति—
न तत्र चन्द्रार्केति ॥ ४७ ॥ एवं स्वप्रकाशचिद्रूपस्य ब्रह्मणः सर्वजगत्कारण-
त्वेन यत्सार्वभौम्यमुपपादितं तदुपसंहरति—ब्रह्मैवेदमिति ॥ ४८ ॥ ननु जी-
वेश्वरौ संसारित्वादिधर्मभेदाच्छायातपवद्विलक्षणस्वभावौ कथमनयोरैक्यमित्याश-
ङ्क्य निरस्यति—द्वौ सुपर्णौविति । सुपर्णौ शोभनपत(नै)त्रौ । जीवः फलमिति ।
उपाधितादात्म्यापन्नत्वाज्जीवस्तत्कृतपुण्यपापफलं सुखदुःखात्मकं भुङ्क्ते । ईश्व-
रस्तूपाधिसंस्पर्शविरहेण कर्तृत्वाभावात्तत्फलं न भुङ्क्ते । अतो भोगं विहाय
केवलं साक्षिचिद्रूपेण साक्षाद्विविक्त एव स्वयं प्रकाशते । एवं च तयोर्भवेत्तत्त्वा-

प्रकाशते स्वयं भेदः कल्पितो मायया तयोः ॥ ५० ॥

यथाकाशो घटाकाशमहाकाशप्रभेदतः ।

कल्पितः पराचिज्जीवः शिवरूपेण कल्पितः ॥ ५१ ॥

तत्त्वतश्चिच्छिवः साक्षाच्चिज्जीवश्च ततः सदा ।

चिच्छिदाकारतोऽभिन्ना न भिन्ना चित्त्वहानितः ॥ ५२ ॥

चितश्चिन्न चिदाकाराद्भिद्यते जडरूपतः ।

भिद्यते चेज्जडे भेदश्चिदेका सर्वदा खलु ॥ ५३ ॥

तर्कतश्च प्रमाणाच्च चिदेकत्वे व्यवस्थिते ।

अपि पापवतां पुंसां विपरीता मतिर्भवेत् ॥ ५४ ॥

श्रौतस्मार्तसमाचारैर्विशुद्धस्य महात्मनः ।

प्रसादादेव रुद्रस्य चिदेकत्वे मतिर्भवेत् ॥ ५५ ॥

भोक्तृत्वलक्षणधर्मभेदान्प्रतिभासमानो यो भेदः स मायया परिकल्पितो न वास्तवः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ प्रतिज्ञातमर्थं दृष्टान्तेनोपपादयति—यथेति । यथैकमेवाऽऽकाशस्वरूपमुपाधिभेदाद्घटाकाशमहाकाशप्रभेदेन कल्प्यत एवमेव चिद्रूपं ब्रह्मोपाधिगतमालिन्यविशुद्धिभ्यां जीवेश्वरभेदेन परिकल्प्यते ॥ ५१ ॥ परमार्थतस्तूपाधिकृतभेदपरित्याग उभयोरपि तयोरनादिनिधना संविदेव स्वरूपमित्यर्थः । नन्वाश्वरस्य चित्सर्वविषया जीवस्य तु परिमितविषयेति कथमनयोरेकत्वमित्यत आह—चिच्छिदाकारत इति । चितो यत्परिमितसर्वविषयत्वं तदुपाधिगतमालिन्यविशुद्धिकृतं न तु स्वरूपकृतम् । अतश्चिदाकारेण जीवेश्वरयोरुभयत्रावस्थिता चिदेकैव न भिन्ना । किंच सा भिद्यत इति वदन्वादी प्रष्टव्यः । किं सा चिदाकारेण भिद्यत उत जडरूपेणेति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह—चित्त्वहानित इति । विमता चिन्न भवति चिदाकाराद्भिन्नत्वात्कुड्यवदित्येवं चित्त्वहानिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ५२ ॥ द्वितीये तु जडस्यैव स भेदो न चित इत्याह—जडरूपत इति ॥ ५३ ॥ तर्कतश्च प्रमाणञ्चेति । उदीरितरूपा-

चिदेकत्वपरिज्ञानान्न शोचति न मुह्यति ।
 अद्वैतं परमानन्दं शिवं याति तु केवलं ॥ ५६ ॥
 शिवस्थाने शरीरोस्मिन्स्थितेऽपि स्वात्ममायया ।
 दुःखादिसागरे मग्नो मुह्यमानश्च शोचति ॥ ५७ ॥
 स्वस्मादन्यतया भातमीशं स्वेनैव सेवितम् ।
 अधिष्ठानं समस्तस्य जगतः सत्यचिद्धनम् ॥ ५८ ॥
 अहमस्मीति निश्चित्य वीतशोको भवत्ययम् ।
 अस्य चिन्मात्ररूपस्य स्वस्य सर्वस्य साक्षिणः ॥ ५९ ॥
 महिमानं यदा वेद परमाद्वैतलक्षणम् ।
 तदैव विद्यया साक्षाद्वीतशोको भवत्ययम् ॥ ६० ॥
 ब्रह्मयोनिं सदा पूर्णं रुक्मवर्णं महेश्वरम् ।

तर्कात् “ चिद्भेदं सर्वं काशते काशते च ” इत्येवमाद्यागमप्रमाणाच्चिदेकत्वं-
 मित्यर्थः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ चिदेकत्वपरिज्ञानादिति । एकस्मिन् शरीरे विद्य-
 मानयोर्मोक्त्रमोक्त्रोर्जीवेश्वरयोरुपाधिकृतभेदपरित्यागेन यच्चिन्मात्ररूपेणैक्यं तज्ज्ञा-
 नमेव शोकमोहादिसंसारभयनिवर्तनेन परमानन्दावामिलक्षणाया मुक्तेः कारण-
 मित्यर्थः ॥ ५६ ॥ एवं “ द्वा सुपर्णा ” इति मन्त्रस्य तात्पर्यव्याख्यानेन
 भेदपरत्वं व्युत्स्योक्तार्थस्य साक्षात्प्रतिपादकम् “समाने वृक्षे” इति मन्त्रं व्या-
 चष्टे—शिवस्थान इति । स्वात्ममाययेति । स्वात्मनो जीवस्योपाधिभूता या
 माया मलिनसत्त्वप्रधाना तया वर्तकृत इत्यर्थः ॥ ५७ ॥ स्वस्मादन्यतयेति ।
 स्वस्मात्संसारिणोऽन्यतया वैलक्षण्येन भासमानं सकलसांसारिकदुःखव्रातहीनं
 स्वात्मनैव श्रवणमननादिभिरुपायैः सेवितं परशिवस्वरूपमेव जानन्नस्योदीरितं
 परमाद्वैतलक्षणं महिमानं यदा साक्षात्करोति । स्वस्य सर्वस्येति समानाधिकरणे
 पष्ठयौ । स्वशब्देन कारणं ब्रह्म परामृश्यते । स्वात्मकस्य स्वविवर्तस्य सर्वस्य
 साक्ष्यस्येत्यर्थः । तदैव स्वात्मनो ब्रह्मरूपत्वगोचरया विद्यया संसारबन्धविनि-
 र्मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ५८—६० ॥ ननु भाविजन्मापादकयोः पुण्यपापयो-

अपश्यन्नेव पश्यन्तं कतुत्वेन प्रकाशितम् ॥ ६१ ॥
 अनेककोटिभिः कल्पैरर्जितैः पुण्यराशि(कर्म)भिः ।
 तर्कतश्च प्रमाणाच्च प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ६२ ॥
 पश्यति श्रद्धया चापि यदा विद्वान्सुरर्षभाः ।
 पुण्यपापे विधूयायमसक्तः सर्वहेतुभिः ॥ ६३ ॥
 सर्वाकारतया साम्यं परमाद्वैतलक्षणम् ।
 उपैति नात्र संदेहः कर्तव्यश्च मनीषिभिः ॥ ६४ ॥
 चिन्मात्रं हि सदा रूपमुभयोः शिवजीवयोः ।
 तथा सति कथं साम्यं चिन्मात्रे भेदवर्जिते ॥ ६५ ॥
 उपाधियुक्तरूपे तु तयोः साम्यं भवेद्यदि ।
 तदापि नैव साम्यं स्याज्जीवस्य परमात्मना ॥ ६६ ॥
 महाकाशसमत्वं तु घटाकाशस्य सर्वथा ।

सतोस्तत्प्रतिबद्धया परविद्यया कथं जीवस्य मुक्तिरित्याशङ्क्याह—ब्रह्मयो-
 निमिति । ब्रह्मणोऽपरस्य हिरण्यगर्भाख्यस्य योनिं कारणम् । पूर्णमिति श्रुति-
 गतपुरुषशब्दव्याख्यानम् । अपश्यन्नेवेति । कर्मकर्तृभावेनापश्यन्नेव स्वरूप-
 प्रकाशेन प्रकाशनादर्शनक्रियाकर्तृत्वेन प्रकाशितमित्यर्थः । ईदृशं परशिवं यदा
 स्वात्मतया पश्यति तदा स विद्वान्भाविजन्मपादके संचिते पुण्यपापे विधूय
 तद्वेतुभूतैः सर्वैरपि देहेन्द्रियादिभिर्विविक्तः सन्सर्वप्रकारेण शिवसाम्यं तदैक्यं
 प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ६१—६४ ॥ ननु जीवेश्वरयोश्चिन्मात्ररूपयोः साम्यमुत
 सोपाधिकयोः । नाऽऽद्य इत्याह—चिन्मात्रं हीति । चिन्मात्ररूपेण तयोर्भेदो
 नास्तीति प्रागुक्तम् । साम्यं च भेदापेक्षमिति न तत्र युक्तमित्यर्थः ॥ ६५ ॥
 द्वितीयं प्रत्याह—उपाधियुक्तरूप इति । नैव साम्यं स्यादिति । सोपाधि-
 कयोः किञ्चिज्ज्ञत्वसर्वज्ञत्वादियोगेनात्यन्तवैलक्षण्यामुतरां न साम्यं स्यादित्यर्थः
 ॥ ६६ ॥ सोपाधिकयोः साम्यानुपपत्तिं दृष्टान्तेनोपपादयति—महाकाशेति

यथा नास्ति तथा साम्यं न जीवस्य शिवेन तु ॥ ६७ ॥
 अस्तु वा साम्यमीशेन जीवस्यास्य तदापि तु ।
 कर्मणा विद्यया वा तत्साम्यं सिध्यति नान्यथा ॥ ६८ ॥
 कर्मणा चेद्विनाशः स्यात्कर्मसाध्यं हि नश्वरम् ।
 विद्ययैव तु चेत्साम्यं पुरस्तादेव चास्ति हि ॥ ६९ ॥
 पुरस्तादेव सिद्धस्य बोधकं खलु वेदनम् ।
 अभूतार्थस्य चोत्पत्तिं न करोति कदाचन ॥ ७० ॥
 तत्रैवं सति साम्यं तु तयोः सर्वात्मनैव तु ।
 पुरस्तादेव चास्त्येवं तदापि शिवजीवयोः ॥ ७१ ॥
 पुरस्तादेव चैकत्वं(कैवल्यं) लक्षणैकत्वतोऽपि(स्ति) च ।
 तथा सति शिवोऽभिन्नोऽविद्यया भिन्नवत्स्थितः ॥ ७२ ॥

। ६७ ॥ एवं जीवेश्वरस्वरूपपर्यालोचनया साम्यमाक्षिप्य कारणपर्यालोचन-
 ापि तदाक्षिपति—अस्तु वेत्यादिना ॥ ६८ ॥ तत्साम्यकारणं किं कर्मोत
 वेद्येति विकल्प्याद्यं निराकरोति—कर्मणा चेदिति । कार्यस्यानित्यत्वव्याप्त-
 वादित्यर्थः । द्वितीये तु विद्याया अनुपयोगमाह—विद्ययैवेति । ज्ञानं हि
 णवस्थितस्य साम्यस्य ज्ञापकं न तु कारकम् । तथाच तत्साम्यं प्रागेवान-
 गोर्विद्यत इति न तद्विद्याफलं भवतीत्यर्थः ॥ ६९ ॥ ज्ञानस्य बोधकत्वमेव
 न तु कारकत्वमित्येतद्विषयान्तरे प्रसिद्धमिति दर्शयति—पुरस्तादेवेति ॥ ७० ॥
 एवमाक्षिप्ते सिद्धान्ती स्वाभिमतं साम्यं ब्रूते—तत्रैवमिति । तुशब्दः पक्षं व्या-
 र्त्तयति । यद्धि येन सर्वात्मना समं तत्तदेवेत्यैक्यलक्षणभेदनिरपेक्षमीदृग्विधं
 नाम्यमत्र विवक्षितं न सादृश्यम् । येन भेदाभावात्साम्यं नोपपद्यत इत्यर्थः ।
 यत्तु साम्यस्य विद्यया प्राप्यत्वे पुरस्तादेव तस्यादित्यापादनं तदिष्टमेवेत्यङ्गी-
 करोति—पुरस्तादेवेति । लक्षणैकत्वत इति । चिन्मात्ररूपस्य साक्षिणः सर्व-
 वाक्ष्यस्फुरणहेतुत्वेन सर्वदा सद्भावत्वरप्रेमास्पदतया सुखरूपत्वाच्च सत्यज्ञाना-

विद्यया तद्विनाशेन स्वसाम्यं याति नान्यथा ।
 अतः साम्यं तयोः साक्षादैक्यमेव न चेतरेत् ॥ ७३ ॥
 एवं जीवः स्वकं रूपं शिवं पश्यति चेद्दृढम् ।
 स्वात्मन्येव रतिं क्रीडामन्यच्च कुरुते सदा ॥ ७४ ॥
 बहिश्चेष्टा च मय्येव शिवे सत्यसुखात्मके ।
 इति जानाति सर्वं तु स्वात्मनैव हि भासते ॥ ७५ ॥
 स्वत्मनैव शिवं (स्वयं) सर्वं यदा पश्यति निर्भयः ।
 तदा मुक्तो न मुक्तश्च बद्धस्य हि विमुक्तता ॥ ७६ ॥
 एवरूपा परा विद्या सत्येन तपसापि च ।

नन्दैकरसत्वं परशिवस्यैव । “सत्यं ज्ञानमनन्तम्” इति श्रुत्या तादृशप्रपञ्चं
 प्रतिपादितमिति तयोर्लक्षणैकत्वम् । तस्मात्समानलक्षणयोगित्वात्तयोरेकत्वं सर्व-
 दा सिद्धमित्यर्थः । अविद्यया भिन्नवदिति । अविद्या हि स्वतो मिथ्याभूता
 परशिवस्वरूपस्य न पारमार्थिकं भेदमावहतीति श्रुतेरर्थः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥
 विद्यया चाविद्यानिवृत्तौ स्वतःसिद्धमैक्यमेव जीवेश्वरयोरेवशिष्यते तदेव साम्य-
 शब्देन विवक्षितमिति निगमयति—अत इति ॥ ७३ ॥ प्राणो ह्येष इति
 वाक्यस्यार्थं तात्पर्यतः संगृह्णाति—एवमिति । उक्तरीत्या यदि जीवस्याऽऽत्मनो
 निष्प्रपञ्चशिवरूपतां निर्विचिकित्सं साक्षात्करोति तदा वस्तुन्तराभावत्वात्मवि-
 षयमेव क्रीडादिकं तस्य विदुषो भवतीत्यर्थः । अन्यच्चेति । ध्यानपूजादिकमि-
 त्यर्थः ॥ ७४ ॥ क्रियावानिति श्रुतिपदं व्याचष्टे—बहिरिति । हस्तपादादि-
 चलनरूपा या बाह्यक्रिया साऽपि मत्तो नातिरिक्तेति जानतो न किञ्चित्कर्त-
 व्यमवशिष्यत इत्यर्थः ॥ ७५ ॥ तदा मुक्तो न मुक्तश्चेति । बन्धस्याविद्यामय-
 त्वान्मोक्षोऽपि तादृश इति परमार्थदृष्टौ मुक्तत्वमपि तस्य नास्तीत्यर्थः । अत
 एवेत्तमाचार्यैः—“न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः । न मु-
 क्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता” इति ॥ ७६ ॥ अथ परविद्योत्पत्तौ सहका-
 रिसाधनप्रतिपादकम् “सत्येन लभ्यस्तपसा” इति मन्त्रं संगृह्णाति—एवं-

ब्रह्मचर्यादिभिर्धर्मैर्लभ्या वेदोक्तवर्त्मना ॥ ७७ ॥
 शरीरेन्तः स्वयंज्योतिःस्वरूपं स्वकमैश्वरम् ।
 क्षीणदोषाः प्रपश्यन्ति नेतरे माययाऽऽवृताः ॥ ७८ ॥
 एवरूपपरिज्ञानं यस्यास्ति परयोगिनः ।
 कुत्रचिद्रमनं नास्ति तस्य संपूर्णरूपिणः ॥ ७९ ॥
 आकाशमेकं संपूर्णं कुत्रचिन्नैव गच्छति ।
 तद्वत्स्वात्मविभुत्वज्ञः कुत्रचिन्नैव गच्छति ॥ ८० ॥
 न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा

रूपेति । सत्यं मृषावादपरित्यागः । तपश्चित्तैकाग्र्यं तद्ध्यात्मदर्शनानुकूलं नतु
 कृच्छ्रचन्द्रायणादि । अत एव स्मर्यते—“मनसश्चेन्द्रियाणां च ऐकाग्र्यं तप-
 उच्यते” इति । ब्रह्मचर्यादिभिरित्यादिशब्देनार्हिसास्तेषादियोगाङ्गस्य संग्रहः ।
 वेदोक्तवर्त्मनेति । “श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः” इत्यनेन प्रकारेण-
 त्यर्थः ॥ ७७ ॥ शरीरेऽन्तरिति । शरीरमध्यस्थे हृत्पुण्डरीक इति यावत् ।
 क्षीणदोषा इति । कामक्रोधादयश्चित्तमालिन्यापादका दोषास्ते क्षीणाः प्रशान्ता
 येषां ते तथोक्ताः । “सत्यमेव जयति नानृतम्” इतिवाक्यस्यार्थमाह—
 नेतर इति । मायया ह्यावृतरूपा अतस्तया वर्णाकृताः स्वस्वरूपयाथात्म्यं न
 द्रष्टुं प्रभवन्तीत्यर्थः ॥ ७८ ॥ “बृहच्च तद्विषयम्” इति मन्त्रं तात्पर्यतः
 संगृह्णाति—एवरूपमिति । स्वात्मनोऽपरिच्छिन्नपरशिवस्वरूपत्वं विदुषो
 गमनादिकं न संभवति । तस्य परिच्छिन्नधर्मत्वात् ॥ ७९ ॥ तदेव दृष्टान्ते-
 नोपपादयति—आकाशमिति ॥ ८० ॥ यदेतत्स्वात्मनः परिपूर्णशिवरूपत्वं
 तदुपलब्धौ सहकारिसाधनं सत्यादिकमुपदिष्टम् । अधुना त्वसाधारणं कारण-
 मुपदिशति—न चक्षुषेति । रूपादिराहित्याच्चक्षुराद्यविषयत्वम् । नान्यैर्देवैरिति ।
 चक्षुर्वगतिरिक्तैर्ज्ञानेन्द्रियैः कर्मेन्द्रियैश्चेत्यर्थः । तपसा कृच्छ्रचन्द्रायणादिना ।
 कर्मणाऽग्निहोत्रादिरूपेण । ननु चक्षुर्गदिभिर्न गृह्यते चेत्कथं तर्हि तदुपल-
 ब्धिस्तत्राह—ज्ञानप्रसादेनेति । विशुद्धसत्त्वो विशुद्धान्तःकरणः पुरुषो ज्ञान

कर्मणा वा । ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वः
 स निष्कलं पश्यति रूपमैशम् ॥ ८१ ॥
 ध्यानेन परमेशस्य साम्बमूर्तिधरस्य च ।
 स्वनिष्कलपरिज्ञानं जायते नान्यहेतुना ॥ ८२ ॥
 एष आत्मा सुसूक्ष्मोऽपि वेदितव्योऽग्रयया धिया ।
 पञ्चधा संनिविष्टोऽसुर्यस्मिन्सर्वाश्रये सुराः ॥ ८३ ॥
 संविभाति स्वचित्तेन यं यं लोकं विशुद्धधीः ।
 सदा कामयते यांश्च तज्जयत्यखिलं ततः ॥ ८४ ॥
 तस्मादात्मविदं साक्षादीश्वरं भवतारकम् ।
 अर्चयेद्भूतिकामरतु स्वशरीरेण चार्थतः ॥ ८५ ॥
 नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना

प्रसादेन विषयेन्द्रियसंसर्गजनितरागादिमलकृतकलुष्यविरहे सति ज्ञानस्य
 यः प्रसाद आदर्शवत्स्वच्छता तेन स्वकीयं सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं पारमेश्वरं रूपं
 साक्षात्करोति ॥ ८१ ॥ विशुद्धसत्त्वस्य सगुणध्यानमपि निष्कलज्ञानोत्प-
 त्तौ कारणमित्याह— ध्यानेनेति ॥ ८२ ॥ “एषोऽणुरात्मा” इति वाक्यं सं-
 गृह्णाति—एष आत्मेति । सर्वजगत्कल्पनास्पदे यस्मिन्दहरमध्यावस्थिते परमा-
 त्मन्यसुः प्राणः प्राणापनादिपञ्चवृत्तिभेदेन प्रविष्टवान् । एष आत्माऽवच्छेदकोपा-
 धिवशात्सूक्ष्मोऽपि ज्ञानप्रसादेन हेतुभूतेनैकाग्रेण मनसा पूर्वप्रकारेणापरिच्छिन्न-
 परशिवस्वरूपत्वेन ज्ञातव्य इत्यर्थः ॥ ८३ ॥ एवमुक्तलक्षणं सर्वात्मानमात्मत्वेन
 प्रतिपन्नस्य सर्वावाप्तिलक्षणं फलमाह—संविभातीति । एवं विशुद्धधीर्विद्वान्स यदि
 पितृलोककामो भवतीत्यादिना श्रुत्यन्तरे प्रतिपादितं यं यं लोकं मनसा भाव-
 यति यांश्च तत्रत्यान्कामयते तस्य सर्वस्य स्वात्मनोऽनन्यत्वेन तत्सर्वमेव हेलयैव
 प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ८४ ॥ यस्मादेवं सर्वे कामा विदुषः स्वरूपभूतास्तस्मात्तत्परिच-
 र्यानिरतस्याभिलषितफलावाप्तिः सिध्यतीत्यर्थः ॥ ८५ ॥ उदीरितमात्मतत्त्वमु-

श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष
आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम् ॥ ८६ ॥

नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः प्रमादत-
स्तपसो नान्यलिङ्गात् । एतैर्यत्नं यः करोत्येव
धीमांस्तस्यात्मायं विशते ब्रह्म धाम ॥ ८७ ॥
संप्राप्यैनमृषयो ज्ञानतृप्ताः कृतात्मानो वीत-
शोकाः प्रशान्ताः । ते सर्वगं सर्वशः प्राप्य

क्तोपायव्यतिरिक्तेनान्येन न ज्ञातुं शक्यत इति दर्शयति—नायमिति । प्रवच-
नेन वेदशास्त्राणां पठनेन । मेधया ग्रन्थार्थधारणशक्त्या । बहुना श्रुतेन बहु-
कृत्वः श्रवणेन । एतैरुपायैर्न लभ्यो लब्धुं न शक्यः । केन तर्हि लभ्य इति ।
उच्यते । एष विद्वान्यमेवोक्तविधं परमात्मानं वृणुते प्राप्तुमिच्छति तेन कारणेन
स परमात्मा लभ्यो नान्येन साधनान्तरेण । तस्य श्रवणमननादिभिस्तत्प्राप्तिं
प्रार्थयमानस्य विदुष एष अत्माऽविद्यासंछन्नां स्वकीयां तनुं विवृणुते प्रकाशयति ।
श्रवणादिसाधनजनितया विद्यया तदविद्यानिवृत्तौ तत्स्वरूपमाविर्भवतीत्यर्थः
॥ ८६ ॥ आत्मप्रार्थनासहायभूतानि बलादीनि च संपादनीयानीत्याह—नाय-
मिति । आत्मनिष्ठाजनितं वीर्यं बलं तद्रहितेन पुंसा नासौ लब्धव्यः । तथा
पुत्रपश्वादिविषयासङ्गनिमित्तात्प्रमादादनवधानात् । अन्यलिङ्गादुत्तमाश्रमलिङ्ग-
रहितात्तपसः । तपोऽत्र ज्ञानम् । तथाविधाज्ज्ञानादपि नासौ ज्ञातुं शक्यते । अतो
बलात्प्रमादतपांसि विशिष्टाश्रमयुक्तानि तदधिगमेऽन्तरङ्गसाधनानीत्यर्थः । “एतै-
रुपायैर्यतते” इतिश्रुतिवाक्यं संगृह्णाति—एतैर्यत्नमिति । एतैरुक्तैर्बलादिभिरित्यर्थः ।
तस्यात्मायमिति । बलादिभिर्यतमानस्य तस्य विदुषोऽयमात्मा साक्षिचिन्मात्ररूपोऽ-
यं धाम तेजोरूपमपरिच्छिन्नं ब्रह्म विशते प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ८७ ॥ विदुस्तत्प्रा-
प्तिप्रकारमाह—संप्राप्येति । एनमात्मानं संप्राप्य सम्यग्ज्ञानेनावप्य ऋषयो दर्शन-
वन्तस्तेनैव ज्ञानेन तृप्ताः । कृतात्मानः कृतनिश्चयाः । वीतशोकाः शोकमोहा-
दिसांसारिकदुःखरहिताः । प्रशान्ता उपरमेन्द्रियाः । ते आत्मविदः सर्वगमा-

धीरा युक्तात्मानः सर्वमेवाविशन्ति ॥ ८८ ॥

वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगा-

द्यतयः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोके तु परान्त-
काले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे ॥ ८९ ॥

गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे

प्रतिदेवताश्च । कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा

काशवत्सर्वगतं सर्वप्रकारेणापि प्राप्योपाधिकृतं परिच्छेदं विहाय धीरा विवे-
किनः सन्तो युक्तात्मानो नित्यसमाहितमनस्काः शरीरपातकालेऽपि भिन्नघटा-
काशवदविद्याकृतोपाधिपरिच्छेदनाशेन सर्वात्मकमपरिच्छिन्नं ब्रह्मैवाऽऽविशन्ति
॥ ८८ ॥ वेदान्तविज्ञानेति । तत्त्वमस्यादिवेदान्तमहावाक्यजनितं ब्रह्मात्मैक्य-
विषयं यद्विशिष्टं ज्ञानं तेन मुनिश्चित उदीरितरूपोऽर्थो येषां ते तथोक्ताः ।
संन्यासयोगात्सर्वकर्मपरित्यागेन केवलब्रह्मनिष्ठास्वरूपाद्योगाद्यतयो यतनशीलाः ।
अत एव शुद्धान्तःकरणाः । एवंभूतास्ते सर्वे परान्तकाले भूतभौतिककार्यापे-
क्षया परं तत्कारणमज्ञानं तस्य विनाशकाले समुपजातात्परामृतान्निरतिशया-
मृतत्वसाधनाज्ज्ञानाद्ब्रह्मलोके लोक्यत इति लोको ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः
स्वस्वरूपतया लोक्यमाने ब्रह्मणि परिमुच्यन्ति परितः सर्वस्मादपि संसारबन्ध-
नान्मुच्यन्ते । अत्र स्थिता एव ज्ञानेनोपाधिविलये सति घटाकाशादिवदपरि-
च्छिन्नब्रह्मरूपतां भजन्त इत्यर्थः ॥ ८९ ॥ तस्य मुक्तस्य प्राणाद्याः कलाः
कथं भवन्तीत्येतत्प्रतिपादयति—गताः कला इति । ताश्च प्रश्नोपनिषदि “पो-
डश कलाः प्रभवन्ति” इति प्रस्तुत्याभ्यास्यन्ते—“ स प्राणमसृजत प्राणा-
च्छ्रद्धां खं वायुर्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनः । अन्नमन्नादीर्यं तपो मन्त्राः
कर्मलोका लोकेषु च नाम ” इति । ताश्च प्राणाद्याः कलाः संसारिणो देहा-
न्तरारम्भहेतवः । विदुषस्तु मुक्तिसमये नामातिरिक्तास्ताः पञ्चदश कलाः प्रति-
ष्ठाः । द्वितीयाबहुवचनान्तमेतत् । स्वस्वकारणं गतास्तत्र प्रलीना भवन्तीत्यर्थः ।
ये च चक्षुरादीन्द्रियेष्वनुग्राहकत्वेन स्थिता आदित्यादिदेवाः “ आदित्यश्चक्षु-

परेऽव्यये सर्व एकी भवन्ति ॥ ९० ॥

यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रे अस्तं यान्ति
नामरूपे विहाय । तथा विद्वान्नामरूपा-

द्विमुक्तः परात्परं पुरुषं ब्रह्म याति ॥ ९१ ॥

स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद सुरर्षभाः ।

ब्रह्मैव भवति ज्ञानान्नास्ति संशयकारणम् ॥ ९२ ॥

मुनिश्चितं परं ब्रह्म वेद चेत्स्वानुभूतितः ।

कुले भवति नाब्रह्मवित्तस्य सुरपुङ्गवाः ॥ ९३ ॥

शोकं तरति पाप्मानं गुहाग्रन्थिर्विनश्यति ।

अमृतो भवति प्राज्ञः सत्यमेव मयोदितम् ॥ ९४ ॥

भूत्वाऽक्षिणीं प्राविशत् " इत्यादिश्रुतः । तेऽपि प्रतिनियतं स्वं स्वं देवशरी-
रमेव गता भवन्तीत्यर्थः । यानि चानारब्धफलानि कर्माणि यश्च विज्ञानमयो
विज्ञानप्रायो बुद्ध्याद्युपाधिविशिष्टः कर्तात्मा ते सर्वेऽव्यये नाशरहिते विकार-
जाताःपरेऽद्वितीये ब्रह्मण्येकी भवन्ति । यथा जलभाजनात्तदाधारपेनये तत्र-
त्याः सूर्यप्रतिविम्बाः सूर्ये तद्वदित्यर्थः ॥ ९० ॥ उक्तमेकीभावं दृष्टान्तेनोप-
पादयति---यथा नद्य इति । नामरूपादिति । देवदत्तो यज्ञदत्त इत्यादि
नाम । रूप्यत इति रूपं स्थूलशरीरादित्यक्षणमुपाधिः । भेदेदेतोरुत्तरमाद्वि-
मुक्तो विविक्तः सन्परास्वकार्यव्यापकत्वात्परं माया ततः परं पुरुषं पुरिशयं
पूर्णं ब्रह्म स्वरूपं प्राप्नोति ॥ ९१ ॥ जीवब्रह्मभेदस्याविद्यामात्रनिबन्धनत्वात्त-
न्निवृत्तौ च विद्यातिरिक्तसाधनानपेक्षत्वाद्देदनमात्रेण कण्ठगतचामीकरवद्ब्रह्म-
प्राप्तिः सिध्यतीति दर्शयति---स यो ह वा इति ॥ ९२ ॥ " नास्याब्रह्म-
वित्कुले भवति " इत्यस्यार्थमाह---मुनिश्चितमिति । ब्रह्म विदुषः कुले यो यो
जायते स सर्वोऽपि ब्रह्मविदेव भवतीत्यर्थः ॥ ९३ ॥ शोकं तरतीत्यादि ।
शोकमनेकेष्टवैकल्यनिमित्तं मानसं तापं तरति जीवन्नेवानिक्लामति । पाप्मानं

सर्वमुक्तमतिशोभनं मया शोकमोहपटल-
 स्य भेदकम् । आशु सत्यसुखबोधव-
 स्तुदं वेदमाननिरतस्य भासते ॥ ९५ ॥
 इति श्रीसूतसंहितायां यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे ब्रह्मगीता-
 सु वस्तुस्वरूपविचारो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ॥

८. तत्त्ववेदनविधिः

ब्रह्मोवाच—

अस्ति तत्त्वं परं साक्षाच्छिवरुद्रादिसंज्ञितम् ।
 तदवश्यं महायासाद्वेदितव्यं मनीषिभिः ॥ १ ॥
 तद्विद्या यतिभिः सेव्या निगूढातीव शोभना ।

संसारहेतुभूतं धर्माधर्मात्मकमपि तरति । गुहाग्रन्थिर्हृदयस्था विद्यावासनाग्रन्थिः
 सोऽपि विनश्यति । एवं प्राज्ञो विशुद्धचित्प्रकाशः सन्विद्ययाऽमृतत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः
 ॥ ९४ ॥ प्रतिपादितमुपनिषदर्थं निगमयति । सर्वमुक्तमिति ॥ ९५ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे ब्रह्मगीतासु
 वस्तुस्वरूपविचारो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथ कैवल्योपनिषदोप्युक्तब्रह्मात्मैक्यपरत्वं दिदर्शयिषुस्तां संगृह्णाति—
 अस्ति तत्त्वमित्यादिना । शिवरुद्रादिसंज्ञितमिति । निरतिशयानन्दरूपत्वाच्छिव
 इति रूतसंसारदुःखं तस्य द्रावकत्वादुद्र इत्येतादृशीं संज्ञां प्राप्तमित्यर्थः । एवं
 विद्याविषयं प्रतिज्ञाय तस्यामधिकारिणं प्रयोजनं च क्रमेण दर्शयति—तदव-
 श्यमित्यादिना । एवं हि श्रूयते—“ अथाश्वलायनो भगवन्तं परमेष्ठिनं
 परिसमेत्योवाच । अधीहि भगवन्ब्रह्मविद्यां वरिष्ठां सदा सद्भिः सेव्यमानां
 निगूढाम् । ययाचिरात्सर्वपापं व्यपोह्य परात्परं पुरुषं याति विद्वान् ” इति ।

अचिरात्सर्वपापघ्नी परब्रह्मप्रदा नृणाम् ॥ २ ॥
 श्रद्धया परया (च महा) भक्त्या ध्यानेन च सुरोत्तमाः ।
 योगेन च परा विद्या लभ्या सा नैव कर्मणा ।
 न प्रजाभिर्न चार्थेन त्यागेनैषां सुरर्षभाः ॥ ३ ॥
 ये वेदान्तमहावाक्यश्रवणोत्पन्नविद्यया ।
 सुनिश्चितार्था यतयो विशुद्धहृदया भृशम् ॥ ४ ॥
 ब्रह्मदृश्ये शरीरेऽस्मिन्नन्तकाले परस्य तु ।
 अज्ञानाख्यस्य ते सर्वे मुच्यन्ति हि परामृतात् ॥ ५ ॥
 अतो विद्याप्तिसिद्ध्यर्थं मुमुक्षुर्मतिमत्तमः ॥ ६ ॥
 विविक्तं देशमाश्रित्य सुखासीनो महाशुचिः ।
 समग्रीवशिरःकायः सितभस्मावगुण्ठितः ॥ ७ ॥
 इन्द्रियाणि समस्तानि निरुध्य सुरपुंगवाः ।
 प्रणम्य स्वगुरुं भक्त्या विचिन्त्य हृदयाम्बुजम् ॥ ८ ॥

एवं सर्वत्र वक्ष्यमाणेष्वर्थेषु मूलश्रुतिरनुमेया ॥ १ ॥ २ ॥ तस्याः परविद्याया
 उत्पत्तावनुकूलसाधनान्युपदिशति—श्रद्धयेति । श्रद्धा गुरूपदिष्टेऽर्थे विश्वासः ।
 भक्तिः सर्वदा तत्र तात्पर्यम् । तस्मिन्नुपदिष्टेऽर्थे सजातीयप्रत्ययप्रवाहो ध्या-
 नम् । “विविक्तदेशे च सुवासनस्थः” इति श्रुत्युक्तोऽत्र वक्ष्यमाणस्वरूपो
 योगः । एतत्सर्वं परविद्योत्पत्तौ साधनम् । ईदृग्विधसाधनसंपन्नस्यैषणात्रयपरि-
 त्याग एव मोक्षसाधनं नान्यदिति दर्शयति—सा नैवेति । कर्मणा यज्ञदाना-
 दिना । प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिः । अर्थेन धनेन । एतानि ह्यनित्यफलसाध-
 नानि परविद्या त्वत्तथाविधेत्येषां कर्मादीनां त्यागेनैव प्राप्येत्यर्थः ॥ ३ ॥ अथ
 परविद्योत्पत्तावसाधारणकारणमिधानपुरःसरमधिकारिणस्तथा प्रार्थ्यं फलमा-
 ह—ये वेदान्तेति । उक्तार्थमेव द्रष्टेऽध्याये ॥ ४ ॥ ५ ॥ एवं विषयप्रयोजन-

विशुद्धं विरजं तस्य मध्ये विशदमीश्वरम् ।
 अनन्तं शुद्धमव्यक्तमचिन्त्यं सर्वजन्तुभिः ॥ ९ ॥
 शिवं प्रशान्तममृतं वेदयोनिं सुरर्षभाः ।
 आदिमध्यान्तनिर्मुक्तमेकं साक्षाद्विभुं तथा ॥ १० ॥
 अरूपं सच्चिदानन्दमद्भुतं परमेश्वरम् ।
 उमासहायमोमर्थं प्रभुं साक्षात्त्रिलोचनम् ।
 नीलकण्ठं प्रशा(भा)न्तस्तं(स्थं)ध्यायेन्नित्यमतन्द्रितः ॥

साधनाधिकारिभिः सह विद्यास्वरूपमुपदिष्टम् । अथ तत्साधनभूतं योगमुप-
 दिशति—अत इत्यादिना ॥ ६—८ ॥ विशुद्धं विरजमिति । विषयवैतु-
 ष्येन तदुपभोगजनितकालुष्यराहित्याद्विरजं निर्मलमत एव विशुद्धं हृदयाम्बु-
 जमिति संबन्धः । तस्मिन्हृदयकमलमध्येऽनुसंधेयं वस्तु संदर्शयति—विशद-
 मिति । विशदं निर्मलम् । विशुद्धसत्त्वप्रधानमायोपाधिवशादीश्वरम् । अनन्त-
 मन्तो विनाशस्तद्रहितम् । अत एव शुद्धम् । शब्दस्पर्शादीनामभिव्यक्तिहेतूना-
 मभावादव्यक्तम् । अत एवात्यन्तनिर्विकल्पकत्वान्मनसाप्यचिन्त्यम् ॥ ९ ॥
 परानन्दरूपतया शिवं मङ्गलात्मकम् । संसारसंस्पर्शविरहान्निस्तरङ्गसमुद्र-
 वत्प्रशान्तम् । अमृतममृतत्वसाधनभूतम् । वेदयोनिमिति श्रुतिगतब्रह्मपदस्य
 व्याख्यानम् । आदिमध्यान्तनिर्मुक्तमादौ मध्ये चान्ते चावस्थितेन वस्तुवन्तरेण
 परिच्छेदकेन विनिर्मुक्तम् । एकमद्वितीयम् । विभुं सर्वव्यापकम् ॥ १० ॥
 अरूपं लैकिकाकाररहितम् । एवं तादृस्थेन प्रतिपादितस्य स्वरूपप्रतिपादनं
 सच्चिदानन्दमिति । उमासहायमिति स्वशक्त्या सहितम् । सा हि परशिवस्य स्व-
 रूपानतिरेकीणीति प्राक्प्रतिपादितम् । अत एवोमर्थं प्रणवप्रतिपाद्यम् । शिव-
 शक्तिवाचकस्य सोऽहमिति परमात्ममन्त्रस्य सकारहकारयोर्लोपे सति प्रणवस्यो-
 त्यक्तत्वात् । उक्तं ह्याचार्यैः—“सकारं च हकारं च लोपयित्वा प्रयोजयेत् ।
 संधिं वै पूर्वरूपाख्यं ततोऽसौ प्रणवो भवेत् ” इति । एवं निष्कलं रूपम-
 भिधाय ध्येयत्वेन लीलाविग्रहमुपदिशति—त्रिलोचनमिति ॥ ११ ॥

एवं ध्यानपरः साक्षान्मुनिर्ब्रह्मात्मविद्यया ॥ १२ ॥
 भूतयोनिं समस्तस्य साक्षिणं तमसः परम् ।
 गच्छत्येव न संदेहः सत्यमुक्तं मया सुराः ॥ १३ ॥
 योऽयं ध्येयश्च विज्ञेयः शिवः संसारमोचकः ।
 स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोक्षरः परमः स्वराट् ॥ १४ ॥
 स एव विष्णुः स प्राणः स कालोऽग्निः स चन्द्रमाः ।
 स एव सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यं समासतः ॥ १५ ॥
 स एव विद्याविद्या च न ततोऽन्यत्तु किञ्चन ।
 ज्ञात्वा तं मृत्युमत्येति नान्यः पन्था विमुक्तये ॥ १६ ॥
 सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

एवं ध्यानपर इति । उक्तविधं परशिवस्वरूपं स्वकीयहृदयाम्बुजे ध्यायन्ना-
 त्मनस्तद्रूपत्वसाक्षात्कारेण वियदादिभूतभौतिकस्य सर्वस्य जगतः कारणं तस्य
 सर्वस्य साक्षिणं तमसो मायायाः परमेवंविधं परशिवस्वरूपं प्राप्नोति ॥ १२ ॥
 ॥ १३ ॥ तस्य ज्ञेयत्वेनोपदिष्टस्य परशिवस्वरूपस्योक्तमद्वितीयत्वं सार्वान्म्येन
 प्रतिपादयति—योऽयमिति । ब्रह्मादिदेवतारूपेण परशिव एव तत्तदुपाधिना
 व्यपदिश्यते । अतोऽस्मात्ते न पृथग्भूताः । स तथाविधः परशिवोऽक्षरो ना-
 शरहितः । ब्रह्मेन्द्रादीनामपि कारणत्वात्परमः । स्वराट् स्वयमेव राजमानः
 स्वतन्त्रः । अन्ये तु तत्परतन्त्रयान्न स्वराजः ॥ १४ ॥ किं बहुना द्विविधं
 सर्वं जगद्भूतमतीतकालावच्छिन्नं भव्यमगामिकालावच्छिन्नं तदुभयमपि तत्स्व-
 रूपानतिरिक्तम् ॥ १५ ॥ एवं परशिवस्वरूपव्यतिरिक्तस्य कस्यचिदप्यभावा-
 दात्मनस्तद्रूपत्वज्ञानमेव मुक्त्युपाय इति दर्शयति—ज्ञात्वेति । मृत्युं मरणजन-
 नादिलक्षणं संसारम् ॥ १६ ॥ सर्वभूतस्थमिति । भूतभौतिकप्रपञ्चस्य प्रति-
 भासावस्थायामपि तत्र सर्वत्र कारणत्वेनावस्थितमात्मानं पश्यति । आत्मनि च
 कार्यतयाऽध्यस्तानि तानि सर्वाणि भूतानि पश्यति । एवं सार्वान्म्यं पश्यन्ने-

संपश्यन्ब्रह्म परमं याति नान्येन हेतुना ॥ १७ ॥
 आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् ।
 ध्याननिर्मथनादेवपा(शा)पान्दहति पण्डितः ॥ १८ ॥
 स एव भगवानीशो माययैवात्ममूतया ।
 मुह्यमान इव स्थित्वा स्वस्वातन्त्र्यबलेन तु ॥ १९ ॥
 शरीरमिदमास्थाय करोति सकलं पुनः ।
 जाग्रत्संज्ञमिदं धाम प्रकल्प्य स्वीयमायया ॥ २० ॥
 राजपुत्रादिवत्तस्मिन्क्रीडया केवलं हरः ।
 अन्नपानादिभिः स्त्रीभिस्तृप्तिमेति सुरर्षभाः ॥ २१ ॥
 स्वप्नकाले तथा शंभुर्जीवत्वेन प्रकाशितः ।
 सुखदुःखादिकान्भोगान्भुङ्क्ते स्वेनैव निर्मितान् ॥ २२ ॥
 सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमसावृतः ।
 रवस्वरूपमहानन्दं भुङ्क्ते विश्व(दृश्य)विवर्जितः ॥
 पुनः पूर्वक्रियायोगाज्जीवित्वेन प्रकाशितः ।

नैव ज्ञानेन तदद्वितीयं परं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ नन्वीदृग्विधा ज्ञानो-
 त्यत्तिः प्रतिबन्धकपापबहुल्यान्न संभवतीत्याशङ्क्य तन्निवृत्युपायमाह—आ-
 त्मानमिति । उक्तार्थमेतत्पूर्वस्मिन्नध्याये । ब्रह्मध्यानस्य पापक्षयहेतुत्वं स्मृतावपि
 प्रसिद्धम्—“उपपातकपूर्वेषु पातकेषु महत्सु च । प्रविश्य रजनीपादं ब्रह्म-
 ध्यानं समचरेत्” इति ॥ १८ ॥ जाग्रदाद्यवस्थासु सुखदुःखोपभोक्ता सं-
 सारी जीवः । ईश्वरस्वतन्त्राविश्व इति कथमनयोरेकत्वमित्यत आह—स एवे-
 ति । मुह्यमान इवेति । न तु परमार्थतस्तस्य मोहः संभवतीतीवशब्दार्थः
 ॥ १९—२२ ॥ सकले विलीन इति । स्वप्नावस्थायां हि बाह्येन्द्रियेषूपर-
 तेष्वपि तत्तत्स्वप्नपदार्थाकारेण परिणमनमन्तःकरणमस्ति तदपि सुषुप्तिकाले

जाग्रत्संज्ञमिदं धाम याति स्वप्नमथापि वा ॥ २४ ॥

पुरत्रयमिदं पुंसो भोगायैव विनिर्मितम् ।

भोगश्चास्य सदा क्रीडा न दुःखाय कदाचन ॥ २५ ॥

विश्वाधिको महानन्दः स्वतन्त्रो निरुपद्रवः ।

असक्तः सर्वदोषैश्च कथं दुःखी भवेद्धरः ॥ २६ ॥

स न जीवः शिवादन्यो यो भुङ्क्ते कर्मणां फलम् ।

भेदाभावाच्चित्तश्चेत्यं न कर्मफलमर्हति ॥ २७ ॥

अतः सर्वजगत्साक्षी चिद्रूपः परमेश्वरः ।

विलीयते । अतः सर्वास्मिन्करणग्रामे विलीने सति भावरूपाज्ञानरूपेण तम-
सावृतः सन्स्वस्वरूपभूतमानन्दं भुङ्क्ते साक्षात्करोति । अत एव हि स्वापो-
थितस्य मुखमहमस्वाप्समिति परामर्शः ॥ २३ ॥ २४ ॥ पुरत्रयमिदमिति ।
जाग्रत्स्वप्नमुषुष्याख्यं स्थानत्रयं पुरुषस्य भोगायैव परमेश्वरमायया विनिर्मितमि-
त्यर्थः । नन्वमीश्वर एव चेर्जीवरूपेणावस्थितस्तस्य च भोगो न युज्यते “अ-
नश्नन्नन्यो अभिचाकशीति” इति श्रुतेरित्यत आह—भोगश्चास्येति । स्वर्गनर-
कादिसकलदुःखोपभोगोऽप्यस्य क्रीडा न दुःखहेतुः ॥ २५ ॥ कुत इत्यत-
आह—विश्वाधिक इति । यस्मादसौ विश्वस्मादपि जगतोऽधिकस्तदारोपवा-
धयोरधिष्ठानावधिष्वेनावस्थानात्तत्तथावास्तवो भोगोऽस्य न दुःखहेतुः । किं-
चायं महानन्दः । अस्य लेशभागेन्यानि मुखानि । इतोपि वैषयिकमुखो-
पभोगो लीलामात्रमित्यर्थः । स्वतन्त्रो निरुपद्रव इति । पारतन्त्र्यादिकं हि
दुःखहेतुः । अयं तदभावात्कथं दुःखी भवेदित्यर्थः ॥ २६ ॥ नन्वेवमीश्वर
एव भवतु । जीवस्तु तत्परतन्त्र इति तस्य वास्तव एव भोगः किं न स्यादि-
त्यत आह—स न जीव इति । जीवेश्वरयोर्वास्तवभेदो नास्ति । उभयत्राव-
स्थितस्य चिन्मात्ररूपस्य भेदाभावस्य प्रागेव प्रतिपादितत्वात् । किंच चेत्यं हि
कर्मफलम् । तदपि चित्स्वरूपेऽप्यस्तत्वेन मिथ्याभूतम् । अतः कथं तद्विषयो-
पभोगश्चिद्रूपस्यात्मनो वास्तवः स्यादित्यर्थः ॥ २७ ॥ एवं जाग्रत्स्वप्नमुषुष्यवस्थामु

अद्वितीयो महानन्दः क्रीडया भोगमर्हति ॥ २८ ॥

धामत्रयमिदं शंभोर्न दुःखाय कदाचन ।

क्रीडारामतया भाति न चोद्यार्हो महेश्वरः ॥ २९ ॥

इदं धामत्रयं शंभोर्विभेदेन न विद्यते ।

शंभुरेव तथा भाति न ह्यन्यत्परमेश्वरात् ॥ ३० ॥

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्यावस्थारूपेण भाति यः ।

स विश्वतैजसप्राज्ञसमाख्यः क्रमशो भवेत् ॥ ३१ ॥

विश्वो हि स्थूलभुङ्नित्यं तैजसः प्रविविक्तभुक् ।

प्राज्ञस्त्वानन्दभुक्साक्षी केवलः सुखलक्षणः ॥ ३२ ॥

त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता यश्च प्रकीर्तितः ।

जीवभावापन्नस्य परशिवस्य वास्तवभोगासंभवात्तत्तदवस्थानिर्माणं तत्तद्भोगश्च सर्वोऽपि लीलामात्रमिति निगमयति—अत इति ॥ २८ ॥ क्रीडारामतयेति । जाग्रदादिस्थानत्रयमीश्वरस्य केवलं क्रीडार्थमुद्यानम् । आप्तकामस्य तस्य तत्र प्रयोजनान्तरासंभवात् । अतो न तस्य भोगप्रसक्तिरिति न चोदनयिमित्यर्थः ॥ २९ ॥ नन्वेतन्स्थानत्रयं क्रीडारामतया विद्यते चेदद्वैतापत्तिरित्यत आह—इदमिति ॥ ३० ॥ स विश्वतैजसिति । स्वस्मिन्परिकल्पितजाग्रदाद्यवस्थारूप-सापेक्ष्यभेदात्तत्तत्साक्ष्यविशेषवर्धितानूतन्माक्षिचिन्मात्ररूप आत्मा विश्वतैजसादि-संज्ञां क्रमेण लभत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ तेषां स्वरूपविशेषमाह—विश्वो हीति । जाग्रदवस्थासाक्षी विश्वाख्य आत्मा स्थूलभुक् । पञ्चीकृतशब्दस्पर्शादिविषयः स्थूलः । यद्वा सर्वभोक्तृसाधारण्येनेश्वरमायया निर्मितो भोग्यप्रपञ्चः स्थूलस्तस्य भोक्ता । तैजसस्तु स्वप्नावस्थासाक्षी प्रविविक्तभुक् । प्रविविक्तं भोक्त्रन्तरात्प्रकर्षेण विविक्तं स्वाविद्यापरिकल्पितमसाधारणमेव विषयजातं भुङ्क्ते । प्राज्ञः सुषुप्त्यवस्थासाक्षी सविषयस्येन्द्रियवर्गस्यान्तःकरणेन सार्धं स्वकारणभूतेऽज्ञाने विलयाद्विक्षेपाभावेन स्वरूपभूतमानन्दं भुङ्क्ते । एवमवस्थासंबन्धकृत एवास्य भोगः । स्वरूपतस्तु परानन्दरूपः केवलः साक्षी चिन्मात्ररूपः ॥ ३२ ॥

उभयं ब्रह्म यो वेद स भुञ्जानो न लिप्यते ॥ ३३ ॥
 अश्वमेधसहस्राणि ब्रह्महत्याशतानि च ।
 कुर्वन्नपि न लिप्येत यद्येकत्वं प्रपश्यति ॥ ३४ ॥
 जीवरूप इव स्थित्वा यः क्रीडति पुरत्रये ।
 स न जीवः सदा शंभुः सत्यमेव न संशयः ॥ ३५ ॥
 ततस्तु जातं सकलं विचित्रं सत्यवत्सुराः ।
 स सत्योऽसत्यसाक्षित्वात्साक्षित्वाच्चित्सुखं तथा ॥ ३६ ॥
 प्रेमास्पदत्वादद्वैतो भेदाभावात्सुरर्षभाः ।
 तस्मिन्नेव लयं याति पुरत्रयमिदं ततः ॥ ३७ ॥
 न जीवो जीववद्भाति साक्षाद्ब्रह्मैव केवलम् ।

त्रिषु धामस्विति । जाग्रदादिस्थानत्रयेऽपि भोग्यप्रपञ्चस्य निरुपाधिकपराशिवरूपे-
 ऽध्यस्तत्वेन मिथ्यात्वाद्भोक्तृश्रोपाध्यपगमे सति तदनन्यत्वाद्भोक्तृभोग्यात्मकमु-
 भयमपि ब्रह्मैवेति विजानतो भोगजनितपुण्यपापकृतलेपो न भवतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥
 एतदेव विवृणोति—अश्वमेधेति ॥ ३४ ॥ एवमेकत्वज्ञानस्य फलमुक्त्वा तदे-
 कत्वमुपपादयति—जीवरूप इवेति । ईश्वर एव क्रीडाव्याजेन जीवरूपेणाव-
 स्थितो न तु जीवस्ततोऽन्य इति ॥ ३५ ॥ प्रतिज्ञातमर्थं साधयति—ततस्तु
 जातमिति । यद्वितीयं ब्रह्म ततस्तस्मादेव भोक्तृभोग्यात्मकं विचित्रमिदं सर्वं
 जगन्मायावशात्सत्यवदुत्पन्नं न तु परमार्थतः सत्यम् । चिन्मात्ररूपस्य स्वात्मनो
 ब्रह्मलक्षणयोगात्तदेकत्वं वक्तुं सच्चिदमुखात्मतां प्रतिपादयति—स सत्य इति ।
 असत्यस्य सर्वस्य दृश्यत्वनियमात्तत्माक्षी द्रष्टृप आत्मा सत्य एवैष्टव्यः । अत
 एव जडप्रपञ्चसाक्षित्वाच्चिद्रूपः । परप्रेमास्पदत्वात्सुखरूपः । प्रागुक्तरीत्या कचि-
 दपि भेदस्य दुर्निरूपत्वेन स्वरूपलाभाभावादद्वैतः । एवं सच्चिदानन्दरूपो यः
 साक्षी तस्मिन्नेव जाग्रदाद्यवस्थात्रयं लीयते । यस्मादवस्थात्रयसाक्ष्येवंरूपस्तस्मा-
 दसौ न जीवः । किन्तूपाधिवशाज्जीववदवभासमानः स निरस्तसमस्तोपाधि-

अज्ञानाज्जीवरूपेण भासते न स्वभावतः ॥ ३८ ॥
 ब्रह्मणो जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
 खं वायुज्योतिरापश्च भूमिर्विश्वस्य धारिणी ॥ ३९ ॥
 यत्परं ब्रह्म सर्वात्मा विश्वस्याऽऽयतनं महत् ।
 सूक्ष्मात्सूक्ष्मतमं नित्यं तत्त्वंशब्दार्थ एव हि ॥ ४० ॥
 यस्त्वंशब्दस्य लक्ष्यार्थः स तच्छब्दार्थ एव हि ।
 तत्त्वंशब्दौ स्वतःसिद्धे चिन्मात्रे पर्यवस्यतः ॥ ४१ ॥
 यः पदद्वयलक्ष्यार्थस्तस्मिन्भेदः प्रकल्पितः ।
 मायाविद्यात्मकोपाधिभेदेनैव न वस्तुतः ॥ ४२ ॥
 स्वतःसिद्धैकताज्ञानं व्युदस्य श्रुतिरादरात् ।

कत्वेन ब्रह्मैव । कस्तर्हि जीववद्भान उपाधिरित्यत आह—अज्ञानादिति ॥ ३६—३८ ॥ एवं जीवस्य सच्चिदानन्दाद्वितीयत्वलक्षणं स्वरूपं प्रतिपाद्य ब्रह्मणोऽपि तटस्थलक्षणतया तत्प्रतिपादयति—ब्रह्मणो जायत इत्यादिना ॥ ३९ ॥ सूक्ष्मात्सूक्ष्मतममिति । सूक्ष्ममपञ्चीकृतं त्रियदादिकं ततोऽपि सूक्ष्ममव्याकृतं तस्मादपि सूक्ष्मं यज्जगत्कारणं ब्रह्म । तदेव जीववाचिनस्त्वंशब्दस्यार्थः ॥ ४० ॥ जगत्कारणवाचिनस्तच्छब्दस्य देहाद्युपाधिविशिष्टात्मवाचिनस्त्वंशब्दस्य च विरुद्धांशत्यागेनोभयत्रानुगतचिन्मात्ररूपेणैकत्वप्रतिपादनपरत्वं पञ्चमेऽध्याये प्रपञ्चितं “त्वमहंशब्दवाच्यार्थस्यैव” इत्यादिना । तदेतत्सिद्धवत्कृत्योच्यते—चिन्मात्रे पर्यवस्यत इति ॥ ४१ ॥ यः पदद्वयलक्ष्यार्थ इति । तत्त्वमितिपदद्वयेन वाच्यगतं संसारित्वादिविरुद्धांशं परित्यज्य लक्षणया यश्चिन्मात्ररूपोऽर्थः प्रतिपादितः स एव पारमार्थिकः । तस्मिन्मायाविद्योपाधिवशाज्जीवेश्वरयोर्भेदः कल्पितः । विशुद्धसत्त्वप्रधाना स्वाश्रयाव्यामोहकरी मायेश्वरोपाधिः । मलिनसत्त्वप्रधाना स्वाश्रयव्यामोहकर्यविद्या जीवोपाधिः । अतस्तयोस्तद्वशादेव भेदो न वास्तव इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ एकताज्ञानमिति । स्वतःसिद्धं यदेकत्वं तस्याऽऽच्छा-

स्वभावसिद्धमेकत्वं बोधयत्यधिकारिणः ॥ ४३ ॥
 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिप्रपञ्चत्वेन भाति यत् ।
 तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा सर्वबन्धैः प्रमुच्यते ॥ ४४ ॥
 यस्तु ब्रह्म विजानाति स्वात्मना सुदृढं नरः ।
 तस्य स्वानुभवस्त्वेवं स्वभावादनुवर्तते ॥ ४५ ॥
 त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यस्तथा ।
 तेभ्यो विलक्षणः साक्षी चिन्मात्रोऽहं सदाशिवः ॥ ४६ ॥
 मय्येव सकलं जातं मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
 मयि सर्वं लयं याति तद्ब्रह्माद्वयमस्म्यहम् ॥ ४७ ॥
 अणोरणीयानहमेव तद्वन्महानहं विश्वमहं
 विशुद्धः । पुरातनोऽहं पुरुषोऽहमीशो
 हिरण्योऽहं शिवरूपमस्मि ॥ ४८ ॥
 अपाणिपादोऽहमचिन्त्यशक्तिः पश्याम्यक्षुश्च
 शृणोम्यकर्णः । अहं विजानामि विवि-
 क्तरूपो न चास्ति वेत्ता मम चित्सदाऽहम् ॥ ४९ ॥
 वेदैरनेकैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव
 चाहम । न पुण्यपापे मम नास्ति नाशो
 न जन्म देहेन्द्रियबुद्ध्यश्च ॥ ५० ॥
 न भूमिरापो मम नैव वह्निर्नचानिलो मेऽस्ति
 न चाम्बरं च । सदाहमेवाहमिति स्फु-
 रामि स्वभावतश्चेदमिति स्फुरामि ॥ ५१ ॥

दकमज्ञानमित्यर्थः । श्रुतिरादरादिति । सा श्रुतिरेवा—“मूक्षमात्ममूक्षमतरं नित्यं

अभातरूपेण तथैव सर्वदा विभातरूपेण च

भानरूपतः । अभानरूपेण च सर्वरूपतः

स्फुरामि देवोऽहमतः पुरातनः ॥ ५२ ॥

एवं विदित्वा परमात्मरूपं गुहाशयं निष्कलम-

द्वितीयम् । समस्तभानं सदसद्विहीनं

प्रयाति शुद्धं परमात्मरूपम् ॥ ५३ ॥

अतश्च वेदान्तवचोभिरञ्जसा मुमुक्षुभिर्नित्यम-

शेषनायकः । गुरुपदेशेन च तर्कतस्तथा

विचिन्तनीयश्च विशेषतः शिवः ॥ ५४ ॥

कैवल्योपनिषत्परा परकृपायुक्ता यदुच्चैर्मुदा

प्रोवाच प्रथितौजसैरपि हरिब्रह्मादिभिश्चादृतम् ।

हे देवा अहमुक्तवानतिशुभब्रह्मापरोक्षाय तत्सर्वेषाम-

धिकारिणां मतमिदं वित्तातिभक्त्या सह ॥ ५५ ॥

तत्त्वमेव त्वमेव तत्" इति । अस्य श्रुतिवाक्यस्य निष्पन्नमर्थमनुवदति—जा-
ग्रदिति । जाग्रदाद्यवस्थारूपेण प्राणमनःप्रभृतिप्रपञ्चरूपेण च यद्ब्रह्म पारोक्ष्येण-
भाति तदेव त्वमहंशब्दलक्ष्यमपरोक्ष्येण भासमानं प्रत्यक्चैतन्यमिति वाक्यार्थः
॥ ४३—४५ ॥ एवं ब्रह्मात्मैकत्वविदुषो जीवन्मुक्तस्यानुसंधानप्रकारमाह—
त्रिष्वित्यादिना ॥ ४६—४८ ॥ न चास्ति वेत्तेति । अन्यो वेदिता मम
नैवास्ति । अहमेव सर्वदा चिद्रूपः सर्वस्य वेदितेत्यर्थः ॥ ४९—५२ ॥
ईदृग्विधानुसंधानस्य फलमाह—एवमिति ॥ ५३ ॥ प्रतिपादितमर्थं निग-
मयति—अत इति ॥ ५४ ॥ वित्तातिभक्त्येति । एवं कैवल्योपनिषदस्तात्प-
र्यगम्यं मया प्रतिपादितमर्थं हे देवा यूयं वित्त जानीतेत्यर्थः ॥ ५५ ॥

इति श्रीस्कान्दपुराणे सूतसंहितायां यज्ञवैभवखण्डस्योपरि-
भागे ब्रह्मगीतासु तत्त्ववेदनविधिर्नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽध्यायः ॥

९. आनन्दस्वरूपकथनम्

ब्रह्मोवाच—

प्रत्यग्रूपः शिवः साक्षात्परानन्दस्वलक्षणः ।

परप्रेमास्पदत्वेन प्रतीतत्वात्सुरर्षभाः ।

परप्रेमास्पदानन्दः सुरा आनन्द एव हि ॥ १ ॥

प्रियो भवति भार्यायाः पतिः सोऽयं सुरर्षभाः ॥ २ ॥

पतिर्न पत्युः कामाय प्रियो भवति सर्वथा ।

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां चतुर्थस्य यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे
ब्रह्मगीतासूपनिषत्सु तत्त्ववेदनविधिर्नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ बृहदारण्यकस्याप्युक्तब्रह्मात्मैक्यपरत्वमध्यायद्वयेन प्रतिपाद्यते । तत्र
मैत्रेयीब्राह्मणेऽमृतत्वसाधनस्याद्वितीयात्मदर्शनस्य तत्साधनानां श्रवणादीनां च
प्रतिपादनेन संपूर्णोपदेशरूपत्वात्तदर्थं प्रथमं संगृह्णाति—प्रत्यग्रूप इत्यादिना ।
अहमिति प्रत्यक्त्वेन भासमानो जीवभावापन्नो यः परशिवः स साक्षात्परमान-
न्दरूपः । तत्र हेतुमाह—परेति । हेतोरप्रयोजकत्वं निरस्यति—परप्रेमेति ।
यद्यपि परप्रेमास्पदभूतः पुत्रवित्तादिविषयजनित आनन्दः साक्षादानन्दो न
भवति । तस्यान्यशेषत्वात् । तथापि यो निरतिशयप्रेमास्पद आनन्दः स तु
स्वप्राधान्यात्साक्षादानन्द एवेति परप्रेमास्पदत्वमानन्दरूपत्वस्य गमकमित्यर्थः
॥ १ ॥ तच्चात्मन्यसिद्धमित्याशङ्क्य श्रुतौ “न वा अरे पत्युः कामाय पतिः
प्रियो भवति” इत्यादिभिर्बहुभिः पर्यायैः पतिजायापुत्रवित्तादीनामात्मशेषतयैव
प्रियत्वोपन्यासेन तस्य यत्सर्वप्रेयनमत्वं प्रतिपादितं तदभिधत्ते—प्रियो भवती-
त्यादिना । भार्यायाः पतिः प्रियो भवतीति यत्तन्न पत्युः कामाय । किंतु जा-

किं त्वात्मनस्तु कामाय ततः प्रियतमः स्वयम् ॥ ३ ॥
 जायायास्तु न कामाय न हि जाया प्रिया मता ।
 किं त्वात्मनस्तु कामाय ततः प्रियतमः स्वयम् ॥ ४ ॥
 पुत्राणां तु न कामाय प्रियाः पुत्रा भवन्ति च ।
 किं त्वात्मनस्तु कामाय ततः प्रियतमः स्वयम् ॥ ५ ॥
 ब्रह्मणस्त्वेव कामाय न ब्रह्म भवति प्रियम् ।
 किं त्वात्मनस्तु कामाय ततः प्रियतमः स्वयम् ॥ ६ ॥
 क्षत्रस्यैव तु कामाय न क्षत्रं भवति प्रियम् ।
 किं त्वात्मनस्तु कामाय ततः प्रियतमः स्वयम् ॥ ७ ॥
 वित्तस्यैव तु कामाय न वित्तं भवति प्रियम् ।
 किं त्वात्मनस्तु कामाय ततः प्रियतमः स्वयम् ॥ ८ ॥
 लोकानामेव कामाय न भवन्ति प्रियाश्च ते ।
 किं त्वात्मनस्तु कामाय ततः प्रियतमः स्वयम् ॥ ९ ॥
 देवानामपि कामाय प्रिया देवा भवन्ति न ।
 किं त्वात्मनस्तु कामाय ततः प्रियतमः स्वयम् ॥ १० ॥
 वेदानामेव कामाय प्रिया वेदा भवन्ति न ।
 किं त्वात्मनस्तु कामाय ततः प्रियतमः स्वयम् ॥ ११ ॥

यायाः स्वात्मनः सुखायैव । तथाच यो यच्छेषतया प्रियस्ततोऽपि तस्मिञ्शेष-
 षिणि प्रीतिविशेषो भवति । यथा पुत्रशेषतया तद्भार्यादिकापुत्रे । एवं स्वात्म-
 शेषतया प्रियापत्युरपि जायायाः स्वात्माऽतिशयेन प्रिय इत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥
 जायायास्त्विति । पत्युर्जाया प्रिया भवतीति यत्तन्न जायायाः सुखाय । किंतु
 पत्युः स्वात्मनः सुखायेति पूर्ववत्ततोऽपि प्रियतमः पत्युः स्वात्मा । एवं पुत्राणां
 तु न कामायेत्यादिषु पर्यायान्तरेष्वपि योजना ॥ ४ ॥ ५ ॥ ब्रह्मणस्त्वेवेति ।

भूतान्यपि च भूतानां कामाय न भवन्ति च ।

किं त्वात्मनस्तु कामाय ततः प्रियतमः स्वयम् ॥१२॥

सर्वस्यैव तु कामाय न सर्वं भवति प्रियम् ।

किं त्वात्मनस्तु कामाय ततः प्रियतमः स्वयम् ॥१३॥

अतः प्रियतमो ह्यात्मा सुखवत्सुखलक्षणः ।

सुखाभिलाषिभिः सोऽयं त्यक्त्वा कर्माणि सादरम् १४

द्रष्टव्यस्तु सुरा नित्यं श्रोतव्यश्च तथैव च ।

मन्तव्यश्च विचिन्त्यश्च सर्वं तद्दर्शनादिभिः ।

ब्राह्मणजातेरित्यर्थः ॥ ६—१२ ॥ एवं पतिजायापुत्रवित्तादिकान्प्रियविषयान्भावविशेषानुपन्यस्यानुक्तसंग्रहायाऽऽह । सर्वस्यैवेति ॥ १३ ॥ अतः प्रियतम इति । यत्त एव सर्वमात्मशेषतया प्रियतममतः सर्वप्रियतम आत्मा । हिशब्दो हेतौ । यस्मादेवं परप्रेमास्पदस्तस्मात्सुखलक्षणो निरतिशयानन्दस्वरूपः । अतः परिच्छिन्नमुखसाधनानि कर्माणि परित्यज्यापरिच्छिन्नसुखाभिलाषिभिर्मुमुक्षुभिस्तादृशं आत्मा सादरं द्रष्टव्यः साक्षात्कर्तव्यः । तस्य च दर्शनस्य मनननिदिध्यासनसहकृतं वेदान्तमहावाक्यश्रवणमेव साधनमित्याह—श्रोतव्यश्चेति । तत्र श्रवणं नाम शब्दशक्तितात्पर्यार्थन्यायानुसंधानम् । न्यायतः श्रुतिप्रतिपादितस्यार्थस्यासंभावनादिनिरासेन तथात्वगमकयुक्तयनुसंधानं मननम् । एवं श्रवणमननाभ्यामधिगतेऽर्थे साक्षात्कारं जनयितुं विजार्तयप्रत्ययानन्तरितः सजातीयप्रत्ययप्रवाहो निदिध्यासनपरपर्यायं विचिन्तनम् । तथा चाऽऽम्नातम् “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः” इति । अस्य च वाक्यस्य तात्पर्यमचार्यैरुक्तम्—आत्मदर्शनफलमुद्दिश्य मनननिदिध्यासनाभ्यां फलोपकार्यङ्गाभ्यां श्रवणं नामाङ्गं विधायित इति । “आत्मनो वा अरे दर्शनेन” इत्यादिना यदर्शनस्य सर्वावाप्तिलक्षणफलमाप्नोति तद्व्याचष्टे—सर्वं तदिति । दर्शनादिभिरित्यादिशब्देन श्रुत्युक्तश्रवणमनननिदिध्यासनसंग्रहः । तस्मिन्प्रियतम आत्मतत्त्वे श्रवणादिभिर्द्रष्टे मति यत्तस्मिन्नध्यस्तं तच्छेषतया प्रियं

विदितं तदभेदेन भवत्यत्र न संशयः ॥ १५ ॥

दुःखराशेर्विनाशाय परमाद्वैतविद्भवेत् ॥ १६ ॥

परमाद्वैतविज्ञानात्संसारः प्रविनश्यति ।

स्वतः सिद्धाद्वयानन्दः स्वयमेव विभाति च ॥ १७ ॥

परादात्तं सुरा ब्रह्म स्वतोऽन्यद्ब्रह्म वेद यः ।

तथा परादात्क्षत्रं तं लोका अपि तथैव च ॥ १८ ॥

देवा वेदाश्च भूतानि परादुः खलु तं पशुम् ।

प्रागुपन्यस्तं सर्वं जगत्तत्सर्वं तदभेदेन वस्तुतस्तदन्यत्वेन विदितमेव भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ ननु तावता कथं संसारदुःखनिवृत्तिरिति तत्राऽऽह—दुःखराशेरिति । परमाद्वैतविदः पुरुषस्य स्वातिरिक्तदुःखहेत्वभावाद्भवपरंपरार्जितो दुःखराशिर्विनश्यतीत्यर्थः । ननु दुःखराशेर्विनाशेऽपि स्वर्गादिसुखहेतोः पुण्यस्य सद्भावात्तन्निमित्तः संसारो विदुषोऽपि कुतो नेत्यत आह — परमाद्वैतेति । अद्वितीयब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारोत्तरकालं कर्तृत्वभोक्तृत्वादिमदन्तःकरणस्य निखिलपुण्यपापाश्रयस्य विविक्तत्वात्तत्कृतः सुखदुःखोपभोगलक्षणः सर्वोऽपि संसारो विदुषः प्रविनश्यति । ईदृग्विधस्य मोक्षस्य सुखदुःखवत्स्वर्गादिसुखस्यापि निवर्तनादपुरुषार्थत्वमाशङ्क्याऽऽह—स्वनःसिद्धेति । कारणान्तरानपेक्षो य आत्मनः स्वरूपभूतो नित्यनिरतिशयाद्वितीय आनन्दस्तस्य स्वरूपप्रकाशनेनैव स्फुरणान्नोक्तदोष इत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ एवं मोक्षसाधनमद्वितीयपरमानन्दात्मदर्शनमुपन्यस्य या भेददर्शननिन्दा “ब्रह्म तं परादात्” इत्यादिभिः पर्यायैः श्रुतौ प्रतिपादिता तां संगृह्णाति—परादात्तमिति । यः पुरुषः स्वात्मनोऽन्यद्ब्रह्म ब्राह्मणजातिं वेद तद्ब्रह्म भेददर्शिनं तं पुरुषं परादाद्वह्मिस्त्यजति तदनधोनं सत्तस्य सुखदुःखहेतुर्भवतीत्यर्थः । एवं परादात्क्षत्रमित्यादिषु योजना । तं पशुमिति । यो हि ब्रह्मक्षत्रादिकं जगत्स्वन्यतिरेकेण पश्यत्ययथार्थदर्शित्वात्स एव पशुः । तथा चाऽऽम्नातम् “अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानाम्” इति ।

स्वस्वरूपात्परं किञ्चिदपि पश्यन्प्रणश्यति ॥ १९ ॥

ब्रह्मक्षत्रादिभेदेन प्रतीता ह्यखिला अमी ।

वर्णास्तथाऽऽश्रमाः सर्वे संकराः सकला अपि ॥ २० ॥

देवगन्धर्वपूर्वाश्च भूतानि भुवनानि च ।

अस्ति नास्तीति शब्दार्थौ तथैवान्यच्च किञ्चन ॥ २१ ॥

मायाविद्यातमोमोहप्रभेदा अखिला अपि ।

सर्वमात्मैव नैवान्यदन्यबुद्धिर्हि संसृतिः ॥ २२ ॥

निर्विकल्पे परे तत्त्वे विद्यया बुद्धिविश्रमः ।

अस्त्वेवं ब्रह्मक्षत्रादिभिरात्मनः परादानं ब्रह्मक्षत्रादिभेदस्त्वनुभवसिद्धः कथम-
पलपितुं शक्यत इत्यत आह—स्वस्वरूपादिति । प्रतीयमानस्य भेदस्य शुक्ति-
कारजतादिवद्भ्रमत्वाद्ब्रह्मस्तुतः स्वातिरिक्तं ब्रह्मक्षत्रादिकं जगत्पश्यंस्तत्कृतपुण्य-
पापवशीकृतो जन्ममरणादिलक्षणं संसारं प्राप्नोति । श्रूयते हि—“मृत्योः स
मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति” इति ॥ १८ ॥ १९ ॥ कथं तर्हि प्रती-
यमानं ब्रह्मक्षत्रादिकं वेदनीयमित्याशङ्क्य तत्सर्वमात्मतयैव ज्ञातव्यमिति यदा-
न्नातम् “इदं ब्रह्मेदं क्षत्रम्” इत्यादिना तदाह—ब्रह्मक्षत्रादिभेदेनेत्यादिना
॥ २० ॥ २१ ॥ मायाविद्येति । विशुद्धसत्त्वप्रधाना प्रकृतिर्मायेश्वरोपाधिः ।
मलिनसत्त्वप्रधाना त्वविद्या जीवोपाधिः । तमःशब्देन वियदादिभूतोपादाना
तमःप्रधाना प्रकृतिरुच्यते । मोहशब्देन कार्यभूतशुक्तिरूप्यादिविभ्रमो विव-
क्षितः । सर्वमात्मैवेति । यदिदं ब्रह्मक्षत्रादिकं मायातत्कार्यज्ञानमनुक्रान्तं तत्स-
र्वमात्मैव न ततोऽतिरिक्तम् । तत्स्वरूपेऽप्यस्तत्त्वेन शुक्तिरूप्यादिवदधिष्ठाना-
दन्यत्त्वेन निर्वक्तुमशक्यत्वात् । अन्यबुद्धिर्हीति । ब्रह्मक्षत्रादिजगतः प्रत्यगा-
त्मनश्च या भेदबुद्धिः सा संसारेहेतुः “द्वितीयादौ भयं भवति” इत्यादिश्रुतं-
रित्यर्थः ॥ २२ ॥ तस्माद्वितीयब्रह्मात्मविद्यैव निःशेषदुःखोच्छित्तिनिरतिशया-
नन्दावामिलक्षणाया मुक्तेः साधनमित्याह—निर्विकल्प इति । निर्विकल्पे
निरस्तममस्तोपाधिके सत्यज्ञानानन्तानन्दैकरमे विकारजानेभ्यः परे ब्रह्मणि

सा हि संसारविच्छित्तिर्नापरा पुरुषाधिका ॥ २३ ॥

प्रतीतमविशेषेण सकलं ब्रह्म यः पुमान् ।

वेदं तं शिरसा नित्यं प्रणमामि जगद्गुरुम् ॥ २४ ॥

वेदा बहुमुखा भान्ति स्मृतयश्च तैश्चैव च ।

पुराणानि समस्तानि बुद्धार्हाद्यागमान्तराः ॥ २५ ॥

शैवाश्च वैष्णवाश्चैव मदुक्ता आगमा अपि ।

अपभ्रंशाः समस्ताश्च केवलं लौकिकी मतिः ॥ २६ ॥

तर्काश्च विविधाः सूक्ष्माः स्थूलाश्च सकला अपि ।

परस्परविरोधेन प्रभान्ति सकलात्मनाम् ॥ २७ ॥

तेषामेवाविरोधे तु कालो याति च धीमताम् ।

कथंचित्कालसद्भावेऽप्यविरोधो न सिध्यति ॥ २८ ॥

अतः सर्वं पण्डित्य मनसो मलकारणम् ।

श्रवणादिसाधनजनितया तद्गोचरया विद्यया तदावरणाविद्यानिवृत्तौ सत्यां विषयान्तराभावेन विक्षेपवासनागहितायाश्चित्तवृत्तेस्तत्र प्रत्युग्रूपे ब्रह्मणि यो विश्रम उपरमः स ह्युदीरितलक्षणो मोक्ष इत्यर्थः ॥ २३ ॥ ज्ञानिनः प्रभावमाह— प्रतीतमिति ॥ २४ ॥ नन्वेवंविधमद्वितीयब्रह्मात्मविज्ञानं किमिति न सर्वत्र सुलभमिति तत्कारणमाह— वेदा इति । परस्परविरोधेनेति । “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्” “न कर्मणा न प्रजया धनेन” “द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया” “एको देवः सर्वभूतेषु गूढः” इत्येवं परस्परविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वेन श्रुतिस्मृतिपुराणादयः सर्वेप.म.विशेषतः प्रतिभासन्ते ॥ २५—२७ ॥ धीमतां विदुषामपि तेषां श्रुतिस्मृतिपुराणादीनामविरोधे परस्परविरोधपरिहारे कर्तव्ये सति तादर्थ्येन सर्वमायुरपगच्छति । कथंचित्सद्भावेऽप्यविरोधो न सिध्यति । तत्तच्छास्त्रपरिशीलन एव बुद्धेरुपक्षीणत्वादित्यर्थः । एतेन “अस्य महतो भूतस्य निःश्रमिनमेतद्यद्वेदो यजुर्वेदः” इत्यादिश्रुतेस्तात्पर्यं वर्णितं भवति ॥ २८ ॥

यथाभातेन रूपेण शिवं पश्येत्सुनिश्चलः ॥ २९ ॥
 क्रिमिकीटपतङ्गेभ्यः पशवः प्रज्ञायाऽधिकाः ।
 पश्वादिभ्यो नराः प्राज्ञास्तेषु केचन कोविदाः ॥ ३० ॥
 तथा तेभ्यश्च गन्धर्वाः पितरो मतिमत्तमाः ।
 अन्ये च तारतम्येन पण्डिता उत्तरोत्तरम् ॥ ३१ ॥
 यूयं सत्त्वोत्कटाः प्राज्ञाः सर्वेषामपि हे सुराः ।
 युष्मभ्योऽयं महाप्राज्ञो मत्तः प्राज्ञो जनार्दनः ॥ ३२ ॥
 जनार्दनादपि प्राज्ञः शंकरो गुणमूर्तिषु ।
 ततः प्राज्ञतमः साक्षाच्छिवः साम्बः सनातनः ॥ ३३ ॥
 स एव साक्षात्सर्वज्ञस्ततोऽन्यो नास्ति कश्चन ।
 तस्माद्विद्यामिमां त्यक्त्वा ब्रह्म सर्वं विलोकये ॥ ३४ ॥
 आयासस्तावदत्यल्पः फलं मुक्तिरिहैव तु ।
 तथाऽपि परमाद्वैतं नैव बाञ्छन्ति मानवाः ॥ ३५ ॥
 कदाचिदपि चित्तस्य भयं किञ्चिन्न विद्यते ।
 तथाऽपि परमाद्वैतं नैव बाञ्छन्ति मानवाः ॥ ३६ ॥

प्रतिपादितमैक्यात्मज्ञानमुपसंहरति । अत इति । यतो बहुविधश्रुतिस्मृतिपुरा-
 णादिपरिशीलनं मनसो विक्षेपहेतुरतस्तन्मैव परित्यज्य वेदान्तमहावाक्यजनि-
 तात्मज्ञानवान्भूत्वा यद्यद्वस्तु येन येन रूपेण भासते तेन सर्वेण रूपेण तद-
 धिष्ठानमद्वितीयं परशिवमेव सर्वत्रावलोकयेदित्यर्थः ॥ २९. — ३३ ॥ तस्मा-
 द्विद्यामिमामिति । क्रिमिकीटादीश्वरान्तातामुत्तरोत्तरं प्रज्ञायाः सातिशयत्वेन स-
 र्वज्ञत्वासंभवादनवच्छिन्नज्ञानः परशिव एव साक्षात्सर्वज्ञः । यस्मादेवं तस्मादि-
 मां प्रागुदीरितां श्रुतिस्मृत्यादिलक्षणामनात्मविषयां विद्यां त्यक्त्वा सर्वं ब्रह्मात्म-
 नैवानुमंदय्यादित्यर्थः ॥ ३४ ॥ आयासस्तावदित्यादि । उक्तब्रह्मात्मज्ञानस्य

स्वस्वरूपातिरेकेण नास्ति मानं विरोधि च ।
 तथाऽपि परमाद्वैतं नैव वाञ्छन्ति मानवाः ॥ ३७ ॥
 स्वस्वरूपातिरेकेण तर्कश्च न हि विद्यते ।
 तथाऽपि परमाद्वैतं नैव वाञ्छन्ति मानवाः ॥ ३८ ॥
 श्रुतिस्मृतिपुराणानि प्राहुरेकत्वमात्मनः ।
 तथाऽपि परमाद्वैतं नैव वाञ्छन्ति मानवाः ॥ ३९ ॥
 अनुग्राहकतर्कश्च कुरुतेऽद्वैतवेदनम् ।
 तथाऽपि परमाद्वैतं नैव वाञ्छन्ति मानवाः ॥ ४० ॥
 शैवागमेषु चाद्वैतं बभाषे परमेश्वरः ।
 तथाऽपि परमाद्वैतं नैव वाञ्छन्ति मानवाः ॥ ४१ ॥
 नारायणोऽपि चाद्वैतं बभाषे स्वागमेषु च ।
 तथाऽपि परमाद्वैतं नैव वाञ्छन्ति मानवाः ॥ ४२ ॥
 अहं चावोचमद्वैतं मदुक्तेष्वगमेषु च ।
 तथाऽपि परमाद्वैतं नैव वाञ्छन्ति मानवाः ॥ ४३ ॥
 अन्ये च योगिनः सर्वे प्राहुरद्वैतमात्मनः ।
 तथाऽपि परमाद्वैतं नैव वाञ्छन्ति मानवाः ॥ ४४ ॥
 विशुद्धज्ञानिनां देवा निष्ठाऽप्यद्वैतगोचरा ।
 तथाऽपि परमाद्वैतं नैव वाञ्छन्ति मानवाः ॥ ४५ ॥
 केचित्सामान्यमद्वैतं वदन्ति भ्रान्तचेतसः ।

मनोव्यापारमत्रसाध्यत्वादायासस्तावदल्प एव फलं तु परमपुरुषार्थरूपा मुक्ति-
 स्तथाऽप्यविद्यावासनाभिः पिहितदृष्टयः संसारिणस्तदद्वैतं नैव वाञ्छन्तीत्यर्थः
 ॥ ३५—४१ ॥ इत्थं स्वप्रतिपादितेऽर्थेऽन्यानपि देवान्संपादयति—नाराय-
 णोऽपीति ॥ ४२—४५ ॥ केचित्सामान्यमिति । भेदाभेदवादिनो हि का-

विशेषं द्वैतमाश्रित्य न तेषामस्ति वेदनम् ॥ ४६ ॥
 द्वैतमेव हि सर्वत्र प्रवदन्ति हि केचन ।
 न ते मनुष्याः कीटाश्च पतङ्गाश्च घटा हि ते ॥ ४७ ॥
 अविशेषेण सर्वं तु यः पश्यति महेश्वरम् ।
 स एव साक्षाद्विज्ञानी स शिवः स तु दुर्लभः ॥ ४८ ॥
 जगदिति प्रतिभा व्यवहारतः परतरः परमः
 परमार्थतः । इति मतिर्न भवत्यपि कस्य-
 चिच्छशिधरस्मरणेन हि सिध्यति ॥ ४९ ॥
 जगदिति प्रतिभाऽपि च शांकरी मतिमतामि-
 ति मे सुविनिश्चयः । इति मतिर्विमला च
 शुभावहा शशिधरस्मरणेन हि सिध्यति ॥ ५० ॥

रणब्रह्मरूपेण सामान्यरूपेण सर्वमिदमद्वैतं वदन्ति । वियदादिभूतभौतिकवि-
 शेषाकारेण त्वेतज्जगत्प्रतिभासोऽपि सत्य इति सङ्गिरन्ते । तेषां सम्यग्ज्ञानमेव
 नास्ति । द्वैतद्वैतयोः परस्परपमर्दकयोरेकत्रभ्युपेतुमयुक्तत्वादित्यर्थः ॥ ४६ ॥
 द्वैतमेव हीति । भेदाभेदपक्षस्यायुक्तत्वात्सर्वप्रकारेणापि भेद एव परमार्थ इति
 ये वैशेषिकद्वयो मन्यन्ते ते चेतना एव न भवन्ति किं तु घटादिबद्धचेतनाः ।
 भेदानिर्वचनीयत्वस्य प्रकृतिपादितत्वात् ॥ ४७ ॥ अतः सर्वप्रकारेणाद्वैतमेव
 वास्तवमित्युपसंहरति अविशेषेणेति । विशेषस्य सर्वस्य मायामयत्वेन मिथ्या-
 त्वात्तत्सर्वं वास्तवपरशिवस्वरूपमेवेति यः पश्यति स एव सम्यग्ज्ञानी स एव
 परशिवः । तादृशः पुरुषः क्वाचिक्को न तु सर्वत्र सुलभ इत्यर्थः । एतावता
 “ यत्र हि द्वैतमिव भवति ” इत्युपक्रम्य “ यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन
 कं पश्येत् ” इति पारमार्थिकाद्वैतप्रतिपादिका श्रुतिर्व्याख्याता भवति ॥ ४८ ॥
 तस्य दुर्लभत्वमुपपादयति जगदिति प्रतिभेति । यस्य हि परमेश्वरस्मरणम-
 स्ति तस्यैवेदं प्रतिपन्नितरस्येत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ श्रुतिरपि प्रियहेतु-

जगदिति प्रतिभासमपेक्ष्य च श्रुतिरपि प्रिय-
हेतुमिहाऽऽह हि । न हि जगत्प्रतिभा न
परा श्रुतिः प्रियकरः सकलश्च न वस्तुतः ॥ ५१ ॥
इति मतिर्विमला तु जायते यदि जनः शिव
एव तादृशः । न हि कृतिः सकला म-
हात्मनो यदि कृतिः पशुरेव मानवः ॥ ५२ ॥
न हि जनिर्मरणं न गमागमौ न हि मलं वि-
मलं न च वेदनम् । शिवमिदं सकलं
हि विभासते स्फुटतरं परमस्य तु योगिनः ॥ ५३ ॥
विसृज्य संदेहमशेषमास्तिकाः प्रतीतमेतन्निखि-
लं जगज्जडम् । गुरूपदेशेन शिवं विलोक-
येद्विलोकनं चापि शिवं विलोकयेत् ॥ ५४ ॥
विलोकनं चापि शिवं विलोकयन्विलोकनं चापि
विसृज्य केवलम् । स्वभावभूतः स्वचिताऽवशि-

मिति । व्यावहारिकजगत्प्रतिभासमपेक्ष्याग्निहोत्रं जुहुयादित्यादिश्रुतिरपि स्वर्गा-
दिफलसाधनमग्निहोत्रादिकमुपदिशति । नैतावता जगत्सत्यत्वमित्यर्थः ॥ ५१ ॥
एवं कृतिमृतिजनिमितिगमनागमनादयः सर्वेऽपि भावा व्यावहारिकजगत्प्रति-
भासबलदेव प्रतिभासन्ते न वस्तुत इति प्रतिपादयति—न हि कृतिरित्या-
दिना ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ विलोकनं चापीति । यद्वितीयब्रह्मात्मविषयं विज्ञानं
तद्वलत्तदतिरिक्तस्य सर्वस्य तन्मात्ररूपतां पश्यन्नन्ततस्तद्विज्ञानमपि कतकर-
जोन्यायेन तत्रैव विलीयमानत्वात्तदात्मकमवलोकयेदित्यर्थः ॥ ५४ ॥ स्वभाव-
भूत इति । ब्रह्मात्मैक्यविषयान्तःकरणवृत्तावपि स्वकारणेन सह विलीनायां
सत्यामवच्छेदकाभावाद्धिदुषः स्वभावभूता या स्वकीया चित्तैव केवलमवशि-

प्यते चिताऽवशेषश्च न तस्य तत्त्वतः ॥ ५५ ॥
 निष्ठा तस्य महात्मनः सुरवरा वक्तुं मया शक्यते
 न प्रौढेन शिवेन वा मुनिगणैर्नारायणेनापि च ।
 वेदेनापि पुरातनेन परया शक्त्या परेणाथ वा
 मूकीभावमुपैति तत्र विदुषां निष्ठा हि तादृग्विधा ॥ ५६ ॥
 सर्वमुक्तमिति वः सुरर्षभाः केवलेन करुणाबलेन च ।
 वेद एव सकलार्थबोधकः शेष एव वचनं च तस्य मे ॥ ५७ ॥
 इति श्रीसूतसंहितायां यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे ब्रह्मगीता-
 सु वस्तुस्वरूपविचारो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽध्यायः ॥

१०. आत्मनो ब्रह्मत्वप्रतिपादनम् ।

ब्रह्मोवाच—

अस्ति सर्वान्तरः साक्षी प्रत्यगात्मा स्वयंप्रभः ।

प्यते चिन्मात्ररूपेणैव केवलं विद्वानवतिष्ठते । तस्य चिद्रूपस्य परमार्थतोऽव-
 शिष्टत्वमपि न संभवति । अवशेषप्रतियोगिनोऽन्यस्य कस्यचिदप्यभावादित्यर्थः
 ॥ ५५—५७ ॥

इति श्रीसूतसंहितानात्पर्यदीपिकायां यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे ब्रह्मगीतासु
 वस्तुस्वरूपविचारो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

एवमद्वितीयात्मविज्ञानं निःश्रेयससाधनमित्युक्तं । स चाऽऽत्मा किंरूप इत्ये-
 तत्सविशेषं प्रतिपादयितुमुपस्तब्राह्मणं संगृह्णाति — अस्ति सर्वान्तर इत्यादिना ।
 तत्र हि याज्ञवल्क्यं प्रत्युपस्तप्रश्न एवमास्त्रायते — ‘‘यत्माश्चादपरोक्षाद्ब्रह्म य
 आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्व’’ इति । अस्मि च प्रश्नस्य एव त आत्मेत्यभि-
 नयेन स्वानुभवगम्यात्मविषयं प्रतिवचनमुपन्यस्तम् । एवं प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां

तदेव ब्रह्म संपूर्णमपरोक्षतमं सुराः ॥ १ ॥
 प्राणापानादिभेदस्य यः सत्तास्फुरणप्रदः ।
 यस्य संनिधिमात्रेण चेष्टते सकलं सुराः ॥ २ ॥
 यश्च सर्वस्य चेष्टायामसक्तो निष्क्रियः स्वयम् ।
 स हि सर्वान्तरः साक्षादात्मा नान्यः सुरर्षभाः ॥ ३ ॥
 योऽयं सर्वान्तरः स्वात्मा सोऽहमर्थो न विग्रहः ।
 दृश्यत्वादस्य देहस्य द्रष्टा योऽस्य स एव सः ॥ ४ ॥
 योऽयं सर्वान्तरः स्वात्मा सोऽयं न प्राणपूर्वकः ।

सिद्धोऽर्थः संगृह्यते । अस्ति सर्वान्तर इति । सर्वान्तरः सर्वस्मात्कार्यकारण-
 संघातादभ्यन्तरः । साक्षी साक्षादव्यवधानेन सर्वस्य द्रष्टा । सोपाधिकस्य ह्या-
 पेक्षिकमान्तरत्वमन्तःकरणवृत्तिव्यवधानेनैव द्रष्टृत्वम् । यस्तु सर्वान्तरो निरुपा-
 धिकः साक्षादीक्षणात्साक्षी स्वयंप्रकाशमानश्च स सर्वप्रत्यग्भूत आत्मा तदे-
 वाऽऽत्मतत्त्वं श्रुतिप्रसिद्धमपरोक्षतमं स्वयंप्रकाशमानमपरिच्छिन्नं ब्रह्म । नानयो-
 र्भेदो विद्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥ “एष त आत्मा” इत्यभिनयेन निरुपाधिकमा-
 त्मस्वरूपमुपदिष्टमप्यजानानस्योपस्तस्य बोधनाय “यः प्राणेन प्राणिति” इत्या-
 दिना श्रुतौ यत्तदस्थलक्षणमाम्नातं तत्संगृह्णाति—प्राणापानादिभेदस्येति । भे-
 देन प्रतिभासमानस्य प्राणापानादिकार्यकारणसंघातस्य दारुयन्त्रवत्स्वभावतो-
 ऽचेतनस्य यदधिष्ठानवशात्सत्तास्फुरणे भवतस्तच्च प्राणापानादिकं सर्वं यत्सं-
 निधिमात्रेण प्राणापानादिचेष्टावद्भवत्ययस्कान्तसंनिहितायोवत् ॥ २ ॥ यश्चे-
 ति । तस्य सर्वस्य कार्यकारणसंघातस्य सत्यामपि प्राणापानादिरूपायां चेष्टा-
 यां यो निरुपाधिकश्चिन्मात्ररूप आत्मा स्वयमविक्रियः संस्तःकृतैः पुण्यपापा-
 दिभिर्न सृज्यते स खलु प्रागुदीरितः सर्वान्तरत्वादिलक्षण आत्मेत्यर्थः ॥ ३ ॥
 योऽयमित्यादि । “अहं ब्रह्मास्मि” इत्यादौ प्रत्यगर्थवाचिनोऽहमित्यस्मच्छब्द-
 स्य सर्वान्तरः सर्वप्रत्यग्भूत उदीरित आत्मैव मुख्योऽर्थः । न तु षाट्कौशिकं
 स्थूलशरीरम् । घटादिवदचेतनत्वेन तस्य दृश्यत्वात् । अस्य च स्थूलदेहस्य

दृश्यत्वात्प्राणपूर्वस्य द्रष्टा योऽस्य स एव सः ॥ ५ ॥

दृष्टेर्द्रष्टा श्रुतेः श्रोता मतेर्मन्ता च यः सुराः ।

विज्ञातेरपि विज्ञाता स हि सर्वान्तरः परः ॥ ६ ॥

अतोऽन्यदार्तं सकलं न सत्यं तु निरूपणे ।

स एव सर्वं नैवान्यदिति सम्यङ्निरूपणे ॥ ७ ॥

यथा पृथिव्यामोतं च प्रोतं च सकलं सुराः ।

यो द्रष्टा स एव सर्वान्तर आत्मेत्यर्थः ॥ ४ ॥ एवं स्थूलशरीरादात्मन आन्तरत्वं प्रतिपाद्य लिङ्गशरीरादपि तत्प्रतिपादयति—योऽयमिति । न प्राणपूर्वक इति । प्राणापानाद्याः पञ्च वायवो धीर्कर्मन्द्रियाणि दश बुद्धिमनसी चेत्येवं सप्तदशात्मको यः सूक्ष्मदेहः सोऽपि नाऽऽत्मा । तस्यापि भूतकार्यत्वेन दृश्यत्वात् । तत्कार्यत्वं च शिवमाहात्म्यखण्डे प्रतिपादितम् । एवं कार्यकारणसंघातस्य यो द्रष्टा स सर्वान्तर आत्मेति तादृस्थ्येन निरुपाधिकस्वरूपं लक्षितम् ॥ ५ ॥ “न हि दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येत्” इत्यादिना श्रुतौ साक्षादेव तत्स्वरूपं शृङ्गग्राहिकया स्वप्रकाशचिदात्मकं लक्षितं तत्संगृह्णाति—दृष्टेर्द्रष्टेति । रूपशब्दादिविषयसंप्रयुक्तचक्षुरादिद्वारा रूपानुपरागेण जायमाना स्वरूपचिच्छायाव्याप्ता बुद्धिवृत्तिर्दृष्टिश्रुत्यादिपृथगन्तपदैर्विवक्षिता । दृष्टिश्रुत्यादयो ह्यनात्मभूतं रूपादिविषयजानमेव प्रकाशयन्ति न तु स्वात्मनश्चैतन्यप्रकाशेन व्याप्तारं रूपादिरहितं प्रत्यगात्मानम् । न खलु लौकिक्या दृष्टेर्द्रष्टा चैतन्यस्वरूपया स्वभावभूतया दृष्टया व्याप्तया कथं कर्माभूतया लौकिक्या दृष्टया व्याप्येत । एवं श्रुतेः श्रोतेत्यादावपि योजनीयम् । एवं बुद्धिवृत्तेः प्रकाशकः स्वप्रकाशचिदात्मा स एवोक्तविधः सर्वान्तरः परमात्मेत्यर्थः ॥ ६ ॥ इत्थं सर्वान्तरमात्मानं स्वरूपतटस्थलक्षणाभ्यामुपदिश्य तद्व्यतिरिक्तस्य मिथ्यात्वमाम्नायते—“अतोऽन्यदार्तम्” इति तदभिप्रायमाविष्करोति—अत इति । अतोऽस्मात्सर्वान्तरादात्मनोऽन्यच्चकार्यकारणादिकं भूतभौतिकं जगदस्ति तदार्तमधिष्ठानतया यथात्मज्ञानेन शुक्तिरूपवद्भाविनम् । अनन्तस्य व्यवहारदशायामेव स-

तथाऽप्सु सकलं देवा ओतं प्रोतं न संशयः ॥ ८ ॥

आपश्च वायौ हे देवा ओताः प्रोतास्तथैव च ।

अन्तरिक्षेषु वायुश्च लोकेषु सुरपुङ्गवाः ॥ ९ ॥

अन्तरिक्षाश्च लोकाश्च तथा गन्धर्वकेषु च ।

लोकेष्वादित्यलोकेषु स्थिता गन्धर्वसंज्ञिताः ॥ १० ॥

चन्द्रलोकेषु चाऽऽदित्यलोका ओतास्तथैव च ।

चन्द्रलोकाश्च नक्षत्रलोकेषु सुरपुङ्गवाः ॥ ११ ॥

देवलोकेषु नक्षत्रलोका ओतास्तथैव च ।

न्यत्वम् । परमार्थनिरूपणे तु नैव तत्सत्यम् । किंतु सर्वान्तरे प्रत्यगात्मन्यध्य-
स्तत्वेन तत्रैव लीयमानमधिष्ठानमात्रेणावशिष्यत इत्यर्थः ॥ ७ ॥ एवमध्यात्मं
प्रत्यगात्मनः सर्वान्तरत्वमुपदिश्याधिभूतमपि तदुपदेष्टुं ग.गी.ब्र.ह्मणं संगृह्णाति---
यथा पृथिव्यामित्यादिना । तत्र हि सर्वान्तरस्याऽऽत्मनो निरतिशयं सूक्ष्मत्वं
व्यापित्वं च दर्शयितुं पृथिव्यादीनां ब्रह्मलोकान्तानामुत्तरोत्तरमोतप्रोतभावेन
सूक्ष्मताव्यापित्वेन तरतमभावेनाऽऽभ्यायते “यदिदं सर्वमोतं च प्रोतं च” इत्या-
दिना । यथा तन्तुषु पटो दीर्घसूत्रैस्तिर्यक्सूत्रैश्चोतप्रोतभावेनावस्थितस्तथा पा-
थिवं सर्वं जगत्कारणभूतायां सूक्ष्मायां व्यापिकायां पृथिव्यामोतप्रोतभावेनाव-
स्थितं यथैवं तथा तत्सर्वं पृथिवीतत्त्वं कारणभूतास्वप्नोतप्रोतभावेनावस्थितम् ।
एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ॥ ८ ॥ आपश्च वायाविति । नन्वपामग्निः कारणम्
“अग्नेरापः” इति श्रुतेः । तथा चाऽऽपोऽग्राविति वक्तव्यम् । नैष दोषः ।
अग्नेः पार्थिवं वायव्यं वा धातुमनाश्रित्येतरभूतवत्स्वातन्त्र्येणावस्थानं नास्तीति
तत्कारणभूते वायव्यमोतप्रोतभावो व्यपदिश्यते ॥ ९ ॥ अन्तरिक्षेषु वायुश्चे-
त्यादि । अन्तरिक्षलोकानां वायोः संचरणस्थानत्वात्स तत्रोतप्रोतभावेनावस्थि-
तः । सूक्ष्मतारतम्यभावक्रमणोत्तरोत्तरं सातिशयभोगाश्रयाकारेण परिणतानि
संहतानि पञ्चभूतान्येवावस्थानविशेषैस्तत्तल्लोकात्वेन व्यपदिश्यते । अत एव

देवल्लोकाश्च हे देवा इन्द्रलोकेषु संस्थिताः ॥ १२ ॥

प्राजापत्येषु लोकेषु स्थिता ऐन्द्राः सुरर्षभाः ।

प्राजापत्यास्तथा लोका ब्रह्मलोकेषु संस्थिताः ॥ १३ ॥

विष्णुलोकेषु हे देवा ब्रह्मलोकाः सुसंस्थिताः ।

विष्णुलोकास्तथा ओता रुद्रलोकेषु हे सुराः ॥ १४ ॥

रुद्रलोकाः स्थिता लोकेष्वीश्वरस्य सुरर्षभाः ।

सदाशिवस्य लोकेषु स्थिता ह्यैशाः सुरर्षभाः ॥ १५ ॥

ओताः प्रोताश्च ते लोका ब्रह्मसंज्ञे परे शिवे ।

एवं सर्वे सदा साक्षिस्वरूपे प्रत्यगात्मनि ॥ १६ ॥

सर्वान्तरतमे प्रोता ओता अध्यासतः स्थिताः ॥ १७ ॥

सर्वाधिष्ठान(रूप)भूतस्तु प्रत्यगात्मा स्वयंप्रभः ।

सर्वत्रान्तरिक्षलोकेषु गन्धर्वलोकेष्वित्येवमेकैकस्मिन्नपि लोके बहुवचनप्रयोगः ॥ १०—१२ ॥ प्राजापत्येष्विति । प्राजापतिः स्थूलशरीराभिभानी विराट् । तच्छरीरारम्भकाणि वैराजपदोपभोगसाधनानि पञ्च भूतानि प्राजापत्या लोकास्तेष्वित्यर्थः । प्राजापत्यास्तथेति । हिरण्यगर्भरूपापत्नेन ब्रह्मणा पञ्चीकृतानि ब्रह्माण्डारम्भकाणि तान्येव वियदादिभूतानि ब्रह्मलोकशब्देनोच्यन्ते । तेषु कारणभूतेषु कार्यभूताः प्राजापत्यलोका ओतप्रोतभावेनावस्थिता इत्यर्थः ॥ १३—१६ ॥ अध्यासतः स्थिता इति । यथैवमेते सर्वे लोकाः स्वस्वव्यापकेष्वध्यासत एवावस्थिता अतो न वास्तवाः । एवमेव सर्वदा ते सर्वे ब्रह्मलोकान्ताः स्वप्रतीत्यधिष्ठानभूते सच्चिद्रूपे प्रत्यगात्मनि सर्वान्तरं मायावशेनोतप्रोतभावेनावस्थिताः । सर्वाधिष्ठानभूतस्तु प्रत्यगात्मा स्वव्यतिरिक्ते कस्मिंश्चिदोतप्रोतभावेनावस्थितो न भवति किंतु स्वमहिमप्रतिष्ठः । परार्थीनप्रकाशानां सद्विलक्षणानामेव सत्ताम्पुङ्गवमिदमेतद्वशे वस्तुन्योतप्रोतभावः । अयं तु स्वयंप्रभः स्वयंप्रकाशमानः सम्बन्धवश्च कुतोऽन्यस्मिन्नाधार ओतप्रोतभावेना-

न कस्मिंश्चित्स्थितः साक्षी सत्स्वरूपः सुरर्षभाः ॥ १८ ॥
 यस्मिन्नध्यस्तरूपेण स्थितं सर्वं निरूपणे ।
 स एव सकलं नान्यदिति सम्यङ्निरूपणम् ॥ १९ ॥
 योऽयमात्मा स्वयं भाति सत्तयाऽन्यविवर्जितः ।
 स एव साक्षात्सर्वेषामन्तर्यामी न चापरः ॥ २० ॥
 पृथिव्यामपि यस्तिष्ठन्पृथिव्या अन्तरः सदा ।
 यं न वेद सुराः पृथ्वी शरीरं यस्य भूरपि ॥ २१ ॥
 योऽन्तरो यमयत्येतां भूमिं निष्क्रियरूपतः ।
 एष एव हि नः साक्षादन्तर्यामी परामृतः ॥ २२ ॥
 अप्सु तिष्ठन्नपां देवा अन्तरो यं न ता विदुः ।
 आपः शरीरं यस्यैता योऽन्तरो यमयत्यपः ।

वतिष्ठेतेत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ एवं पृथिव्यादीनां ब्रह्मलोकान्तानां सर्वान्तरे
 प्रत्यगात्मन्यध्यस्ततया प्रतीतिं प्रतिपाद्य परमार्थतोऽधिष्ठानाव्यतिरिक्तत्वमाह—
 यस्मिन्निति ॥ १९ ॥ एवं सर्वजगत्कल्पनास्पदत्वेनाऽऽत्मनः सर्वान्तरत्वमुप-
 पाद्यान्तर्भावमितयाऽपि तत्प्रतिपादयितुमन्तर्यामित्राह्वणं संगृह्णाति—योऽयमात्मे-
 त्यादिना । योऽयं सर्वान्तरः प्रागुदीरित आत्मा सत्स्वभावः स एव सर्वेषां
 ह्यन्तरवस्थाय नियमनादन्तर्यामी । न तु प्रत्यगात्मनस्तस्मादन्यः कश्चिदित्यर्थः
 ॥ २० ॥ श्रुतौ ह्यधिदैवतमधिभूतमध्यात्मं च तदुपादानत्वेनान्तरवस्थितो
 निरस्तसपत्नोपाधिकः प्रत्यगात्मा तत्तन्नियमनव्यापारयोगादन्तर्यामीत्याम्रतम्
 “यः पृथिव्यां तिष्ठन्” इत्यादिना तच्छ्लोकी करोति—पृथिव्यामिति । यः
 कर्णभूत आत्मा पृथिव्यामभितस्तिष्ठन्भवति पृथिव्या बहिरवस्थितो न तां
 नियन्तुं शक्नोतीत्यभिप्रेत्य विशिनष्टि—पृथिव्या अन्तर इति । उपादानकार-
 णत्वेन पृथिव्या अभ्यन्तरप्रदेशेऽपि व्याप्य वर्तमानत्वात्स पृथिव्या अन्तरः ।
 एवमन्तर्वर्तमानं यं पृथिवी देवता न वेद ममाप्यन्यः कश्चिन्नियन्ता वर्तत

एष एव हि नः साक्षादन्तर्यामी परामृतः ॥ २३ ॥

एवमग्रेष्व यो नेता चान्तरिक्षस्य हे सुराः ॥ २४ ॥

वायुपूर्वस्य सर्वस्य चेतनाचेतनस्य च ।

एष एव हि नः साक्षादन्तर्यामी परामृतः ॥ २५ ॥

अदृष्टोऽयं सुरा द्रष्टा श्रोतैवायं तथाऽश्रुतः ।

इति । यस्य चैवा पृथिवी शरीरं शरीरवदाच्छादिका न ततोऽतिरिक्तं शरीर-
मस्ति । एवंभूतो यः परमात्मैतां भूमिमन्तरवस्थितः सन्नियमयति स्वव्यापारे
प्रेरयत्येष एवान्तर्यामी । नन्वन्तर्यमनलक्षणव्यापारयोगात्तस्य विक्रियाप्रसक्ति-
रित्यत आह—निष्क्रियेति । यत्तस्य पारमार्थिकं निष्क्रियं रूपं तदपरित्यागे-
नैवोपाधिवशान्नियच्छतीत्यर्थः । ननु सोपाधिकत्वादयमप्यस्मदादिवत्कश्चिज्जीव
एवेत्याशङ्क्याऽऽह—परामृत इति । अन्तर्यमनोपाधेरात्मीयत्वेनानभिमानात्सा-
क्षादयमेव परामृतः । विकारजातेभ्यः परः सांसारिकदुःखाद्यसंस्पृष्टः परमात्मे-
त्यर्थः । अप्सु तिष्ठन्निति पर्यायेऽप्येवं योज्यम् ॥ २१-- २३ ॥ एवं पर्याय-
द्वयं यथाश्रुति ग्रन्थयित्वा “ योऽग्नौ तिष्ठन् ” “ योऽन्तरिक्षे तिष्ठन् ” इत्येवमा-
दीन्पर्यायान्समानपाठत्वादतिदेशेन संगृह्णाति—एवमिति । वायुपूर्वस्येति ।
“ यो वायौ तिष्ठन् ” इति निर्दिष्टो वायुः पूर्वो यस्य “ दिवि तिष्ठन् ” इत्या-
दिना निर्दिष्टस्य शुप्रभृतेः स तथोक्तः । तस्य चेतनाचेतनात्मकस्य सर्वस्य
कार्यप्रपञ्चस्य यो नेता स्वव्यापारेषु नियमेन प्रेरयितैष एव सर्वान्तरः प्रत्यगा-
त्मैवान्तर्यमनयोगादन्तर्यामी भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ नन्विममन्तर्यामिणं
स्वात्मनि तिष्ठन्तमस्मदादिवत्पृथिव्यादिदेवता अपि कस्मान्न विदुरित्यत आह —
अदृष्टोऽयमिति । रूपराहित्येन कस्यचिदपि चक्षुर्दर्शनस्यायमविषय इत्यदृष्टः ।
स्वयं तु चक्षुषि संहिनि तत्त्वादृशिस्वरूप इति द्रष्टा । तथा शब्दराहित्यात्कस्य-
चिदपि श्रोत्रविषयतामपत्र इत्यश्रुतः । सर्वश्रोत्रेषु संनिधानेनालुप्तश्रवणशक्ति-
त्वाच्छ्रोता संकल्पविकल्पात्मकं मनस्तेनाविषयीकृतत्वादमतः स्वयमलुप्तमनन-
शक्तिः सन्सर्वत्र मनःसु संनिधानान्मन्ता निश्चयात्मिका बुद्धिर्विज्ञानं तत्र

अमतश्च तथा मन्ता विज्ञाता केवलं सुराः ॥ २६ ॥

रविसोमामिपूर्वेषु विनष्टेष्वयमास्तिकाः ।

चित्तसाक्षितया भाति स्वप्रकाशेन केवलम् ॥ २७ ॥

चित्तव्यापारनाशे तु तदभावं सुरर्षभाः ।

स्वप्रकाशेन जानाति सुषुप्तौ देव तामपि ॥ २८ ॥

संनिधानात्केवलं विज्ञातैव न तु ते न विज्ञानेन विषयीकृत इत्यर्थः । एतेन “अदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोता” इति श्रुतेरर्थः संगृहीतः । एवमन्तर्यामिण एव द्रष्टृश्रोतृमन्तृत्वादिरूपेण प्रतिपादनान्नियन्तव्यानां द्रष्टृप्रभृतीनामन्य एव नियन्तेति भेदभ्रमो व्युदस्तः । अत एव श्रूयते “नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता” इत्यादि ॥ २६ ॥ नन्वन्तर्यामिणोऽप्यन्य एव जाग्रदवस्था-
द्यवस्थासु सुखदुःखभोक्तरः संसारिणो जीवा इत्याशङ्क्य तदनन्यत्वप्रतिपाद-
नाय षष्ठाध्यायगतं ज्योतिर्ब्राह्मणं संगृह्णाति—रविसोमेत्यादिना । ज्योतिर्ब्राह्मणे
हि जाग्रदवस्थाद्यवस्थासु तत्तदवस्थागतपदार्थैर्व्यवहारतोऽप्यस्योक्तविधस्याऽऽत्मन-
स्तत्कृतपुण्यपापादिसकलधर्माननुगमनमसङ्गत्वं स्वयंज्योतिष्ठादिनिरतिशयानन्द-
स्वाभाव्यमद्वितीयत्वं चेत्येतानि प्रतिपादितानि । तत्रावस्थात्रयसाक्षिण आत्मनः
स्वयंज्योतिष्प्रतिपादनाय यदाम्नायते—“अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्र-
मस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ शान्तायां वाचि किंज्योतिरेवायं पुरुष इत्यात्मैवस्य
ज्योतिर्भवति” इत्यादि तत्संगृह्णाति—रविसोमेति । सूर्यादिषु बाह्यज्योतिःषु
व्यावृत्तेष्वप्यात्मा स्वस्वरूपभूतचित्तन्यप्रकाशश्चित्तस्थान्तःकरणस्य साक्षितया
स्वस्वरूपप्रकाशेनैव सर्वदा भाति नतु स्वप्रतिभाने बाह्यं ज्योतिरपेक्षत इत्यर्थः
एतेन जाग्रदवस्था वर्णिता ॥ २७ ॥ चित्तव्यापारेति । यदा तु स्वप्नावस्थायां
चक्षुरादीन्द्रियाणामुपरतत्वाच्चित्तस्यापि बाह्यविषयव्यापारोपरमः केवलं स्वाप्प-
दार्थिकरणपरिणमेनावस्थानम । तदा स एवाऽऽत्मा प्रकाशान्तरनिरपेक्षेण
स्वरूपचित्प्रकाशेनैव स्वप्नावस्थां जानाति । सुषुप्तौ वेदेति । यदा तु कारण-
भूते भावरूपाज्ञान इन्द्रियान्तरवच्चित्तमपि लीयते तदा सुषुप्तावस्था तदानीं
केवलज्ञानमयी तामप्यवस्थां स्वरूपचित्प्रकाशेनैवायमात्मा जानाति ॥ २८ ॥

आविर्भावतिरोभावराहितस्तु स्वयंप्रभः ।

भावाभावात्मकं सर्वं सदाऽयं वेद केवलः ॥ २९ ॥

भावाभावात्मना वेद्यं समस्तं सुरपुङ्गवाः ।

वेत्तैवायं न चैवान्यदिति सम्यङ्निरूपणम् ॥ ३० ॥

एवं द्वैतं विचारेण स्वात्मना वेद यः पुमान् ।

स योगी सर्वदा द्वैतं पश्यन्नपि न पश्यति ॥ ३१ ॥

द्रष्टुर्दृष्टेर्न नाशोऽस्ति दृश्यमेव विनश्यति ।

अतस्तिसृष्ववस्थासु स्वयंप्रकाशमानश्चिदात्माऽऽविर्भावतिरोभावधर्मरहितः । अत एव सदा सर्वदा भावाभावात्मकं ज्ञाताज्ञातभेदेन द्विविधं सर्वं जगत्के-
वलो निरस्तसमस्तोपाधिकः स्वप्रकाशचिन्मात्ररूपोऽयमात्मा जानाति ॥ २९ ॥
भावाभावात्मनेति । ज्ञाताज्ञातरूपेणेत्यर्थः । उक्तं ह्याचार्यैः—“सर्वं वस्तु
ज्ञाताज्ञाततया साक्षिचैतन्यस्य विषय एव” इति । एवं रविसोमादिबाह्यप्रका-
शनिरोपेक्षत्वाज्जाग्रदाद्यवस्थासु स्वयं सर्वस्य भासकत्वादात्मनः स्वयंज्योतिष्ठं
व्यावर्तमानस्ववस्थाम्बुवृत्तेरतस्तद्व्यतिरेकश्चेत्येतावत्सिद्धमिति निगमयति—
वेत्तैवेति । वेत्ता वेदितैव केवलं विद्यते न चान्यद्वेद्यमस्ति तस्य परिकल्पित-
त्वेन मिथ्यात्वादित्यर्थः ॥ ३० ॥ “यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यति”
इत्याद्यां श्रुतिं व्याचष्टे एवं द्वैतमित्यादिना । एवमुक्तरीत्याऽवस्थात्रयमाक्षिणं
ततो विविक्तं स्वयंज्योतिःस्वभावमेव तमात्मानं स्वात्मत्वेन यो जानाति स योगी
सर्वदा सर्ववस्थासु पश्यन्नपि द्वैतं न पश्यतीत्यन्वयः । अयमर्थः । विदुषः
स्वव्यातिरिक्तस्याविद्यातत्कार्यस्य विद्यया निवर्तितत्वादसौ द्वैतं जगच्चक्षुरादीन्द्रि-
यजनितविशेषविज्ञानेन पश्यति । अथापि स्वरूपज्ञानेन भासमान एव भवति
॥ ३१ ॥ कुत इत्यत आह—द्रष्टुर्दृष्टेरिति । द्रष्टुरात्मनश्चित्प्रकाशरूपा या
दृष्टिस्तस्या नाशो नास्ति । यथाऽग्नेर्गौण्यं यावदग्निभावि तथाऽविनाशिना आ-
त्मनो दृष्टिरप्यविनाशिनी यावद्द्रव्यभाविनी । अतस्तस्या नाशशङ्का न कार्ये-
त्यर्थः । एतेन “न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशिन्वात्” इत्येषा

तच्च द्वैतं दृशेद्दृश्यं नास्ति द्रष्टाऽस्ति केवलम् ॥ ३२ ॥

एषाऽस्य परमा संपदतिश्च परमाऽस्य तु ।

एषोऽस्य परमो लोक एतद्धि परमं सुखम् ॥ ३३ ॥

अहिनिर्व्वयनीं मुक्तां यथाऽहिः स्वात्मना पुनः ।

न पश्यति तथा विद्वान्न देहेऽहंमतिर्भवेत् ॥ ३४ ॥

श्रुतिर्व्याख्याता । ननु सा दृष्टिः सर्वदा विद्यते चेत्तयैव सर्वदा दृश्यजगत्प्रतिभासः कुतो नेत्यत आह—दृश्यमेवेति । हि यस्माद्दृश्यं दृग्विषयं द्वैतं जगन्न पश्यति । अधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानेन प्रतिपन्नोपाधौ विलापितं भवति । अतो विषयाभावकृत एव विशेषाप्रतिभासो न तु चित्स्वरूपविपरिलोपकृत इत्यर्थः । अतस्तद्द्वैतं दृशेः प्रत्यगात्मस्वरूपप्रकाशेन प्रकाश्यं समाधिसुषुप्त्याद्यवस्थासु नैवास्ति । द्रष्टा चिदात्मैव केवलं विद्यते । एतेन “न तु तद्वितीयमस्ति” इत्यादिश्रुतिरुक्तार्था भवति ॥ ३२ ॥ एवमद्वितीयात्मज्ञाननिष्ठस्य यद्वत्यादीनां निरतिशयत्वमाम्नायते “एषाऽस्य परमा गतिः” इत्यादिना तत्संगृह्णाति—एषाऽस्येति । यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति सैषा ब्रह्मनिष्ठा परमा संपत् । इतरासां संपदां कृतकत्वेनानित्यत्वान्नित्याद्वितीयब्रह्मात्मनिष्ठैव विशिष्टा संपदित्यर्थः । तथैषैवास्य विदुषो गतिः परमा । ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तास्त्वन्या गतयोऽविद्यापरिकल्पितत्वादपरमा इत्यर्थः । तथाऽस्य विदुष एष एव परमो लोकः । ये कर्मफलश्रया लोकास्तेऽपरमाः । उदीरितब्रह्मात्मनिष्ठा तु स्वाभाविकत्वान्न केनचित्कर्मणा जायत इति निरतिशयत्वाह्योक्यमानत्वाच्च परमो लोक इत्यर्थः । एतदेव हि परमं सुखं यन्निरतिशयानन्दब्रह्मात्मभावेनावस्थानं तत्त्वलु नित्यत्वात्परमं वैषयिकासुखं ह्यनित्यत्वादपरमं नल्लेशभूतत्वादुपेक्षणीयमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ एवं ब्रह्माभूतः पुरुषः पुनः कार्यकारणसंघातं नाऽऽत्मत्वेनाभिमन्यत इत्येतत्सदृष्टान्तं श्रुत्या प्रतिपादितम् “तद्यथाऽहिनिर्व्वयनी वल्मीके मृता” इत्यादिना तत्संगृह्णाति—अहिनिर्व्वयनीं मुक्तामिति । अहिनिर्व्वयनी सर्पत्वक् । सर्पश्रये वल्मीकादौ निर्मुक्तां तां त्वचं यथाऽहिः सर्पः पुनः स्वात्मभावेन न पश्यति । एवं ब्रह्म विद्वानपि विविक्तं देहादिकं

सर्वाधारे स्वतःसिद्धे शिवसंज्ञे तु निर्मले ।

प्रत्यग्रूपे परानन्दे नेह नानाऽस्ति किञ्चन ॥ ३५ ॥

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ।

तस्मादध्यस्तमज्ञानं तत्कार्यं चाऽऽत्मरूपतः ॥ ३६ ॥

एकधैव महायासाद्द्रष्टव्यो हि मुमुक्षुभिः ।

अयमात्माऽप्रमेयश्च विरजश्च महान्ध्रुवः ॥ ३७ ॥

न कदाऽप्यात्मभावेनाभिमन्यत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ अपि च । देहा-
द्यात्मभावस्य भेदाधीनत्वात्तस्य चानिरूपणादित्यभिप्रेत्य तन्निषेधश्रुतिमु-
दाहरति—नेह नानाऽस्तीति । अत्रेहेति सप्तम्यन्तेन यन्निषेधाधिकर-
णत्वेन निर्दिष्टं तद्विवृणोति—सर्वाधार इति । यस्मादुक्तविधं ब्रह्म
द्वैतजगत्प्रतिभासस्याधिष्ठानमतस्तदेव तन्निषेधस्यावधिरिति यदुक्तं
द्वैतप्रपञ्चवत्तस्याप्यध्यस्तत्वशङ्कां वारयति—स्वतःसिद्ध इति । स्वत एव
सिद्धं न पुनरधिष्ठानान्तरेऽध्यस्तत्वेनान्याधीनसत्ताकमिति यावत् ।
निर्मल इति मायाया व्युदासः । एवंभूते शिवसंज्ञे प्रत्यग्रूपेणावस्थितेऽ
स्मिन्नात्मनि पृथग्भूतं किमपि वस्तु परमार्थतो नास्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥
श्रुत्युक्तं विपक्षे बाधकमुदाहरति—मृत्योरिति । योऽस्मिन्प्रत्यगात्मभा-
वेनावस्थिते ब्रह्मणि भेदं पश्यत्यहमन्योऽन्यज्जगदीश्वरादिकमिति सोऽ
यमविद्यावशीकृतः सन्मृत्योर्भरणात्पुनर्मृत्युं मरणं प्राप्नोति पुनः पुन-
र्जायमानो म्रियमाणश्च भवतीत्यर्थः । अत उक्तविधमद्वितीयात्मदर्शनमेव
प्रशस्तमिति निगमयति—तस्मादिति । यदेवं पारमार्थिको भेदो नास्ति
तस्मादज्ञानं तत्कार्यं च विद्यदादिभूतभौतिकं जगच्च सर्वमद्वितीये ब्रह्मण्य-
ध्यस्तम् । अतश्चेदं सर्वमधिष्ठानात्मरूपेणैकप्रकारेणैव द्रष्टव्यम् । यस्मादे-
कधैवेत्ययमुत्तरशेषः ॥ ३६ ॥ एवं ह्यज्ञातम्—‘एकधैवानुद्रष्टव्यमेत-
दप्रमेयमजं ध्रुवम्’ इति । तस्यायमर्थः । एकधैवैकेनैव प्रकारेण विज्ञानघ-
नैकरसत्वलक्षणेनायमात्मा मुमुक्षुभिर्महायासाद्द्रष्टव्यः । शान्तिदान्यादि-

तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ।

नानुध्यायाद्बहुशब्दान्वाचो विग्लापनं हि तत् ॥ ३८ ॥

स वा एष महानात्मा जन्मनाशविवर्जितः ।

वशी सर्वस्य लोकस्य सर्वस्येशान एव च ॥ ३९ ॥

लक्षणसाधनकलापानुष्ठानजनितं महायासं प्राप्याऽऽत्मसाक्षात्कारः
संपादनीयः । महायासादिति कर्मणि त्यज्यलोपे पञ्चमी । ननु दृमूप
आत्मा चेद्द्रष्टव्यस्तर्हि दृशिकर्मत्वाद्वदवत्तस्य दृश्यत्वं स्यादित्यत आह—
अप्रमेयश्चेति । अन्यत्स्वत्वन्येन प्रमीयते । अद्वितीयस्त्वात्मा कथमन्येन
प्रमेयः स्यादतः स्वविषयसाक्षात्कारे संजाते सति स्वरूपप्रकाशेनैव प्रकाशत
इति भवत्यसावप्रमेयः । विरजश्चेति । रजो नाम धर्माधर्मादिमलं तद्र-
हितः । महान्सर्वकारणत्वेन सर्वव्यापी । ध्रुवः कूटस्थनित्यः ॥ ३७ ॥
'तमेव धीर' इति मन्त्रं संगृह्णाति—तमेवेति । तमुक्तविधमात्मानमेव
धीरो धीमानुपदेशतः शास्त्रतश्च विज्ञाय पुनस्ताद्विषयां साक्षात्काररूपिणीं
प्रज्ञां कुर्वीत । न रूत्वपरोक्षभ्रमः पराक्षज्ञानेन निवर्तत इति भावः ।
एवमात्मविदनात्मविषयान्वबहुशब्दान्नानुध्यायान्नानुचिन्तयेत् । ध्यायतेर्ले-
ट्याढागमः । कुत इत्यत आह—वाच इति । हि यस्मात्तद्बहुशब्दानुचि-
न्तनं वाचो विग्लापनं वागिन्द्रियस्य विशेषेण ग्लानिकरं तस्मा-
दित्यर्थः ॥ ३८ ॥ उक्तवक्ष्यमाणकृत्स्नोपनिषत्प्रतिपादनपरा 'स वा एष
महानज आत्मा' इत्यादिका येयं कण्डिका समाम्नाता तां संगृह्णाति—
स वा एष इति । तत्र तावद्वेश्वररूपं प्रतिपाद्यते । स पूर्वोक्तो जगत्का-
रणभूत एष हन्मध्येऽवस्थितो योऽयं महानपरिच्छिन्न आत्मा जन्मनाशा-
दिसकलसांसारिकभावविकाररहितः स एव सर्वस्य ब्रह्मेन्द्रादिजनस्य वशी
सर्वो ह्यस्य वशे वर्तते । आम्नायते हि—'भीषास्माद्वातः पवते । भीषोद्देति
सूर्यः' इत्यादि । न केवलं वशी । तस्य च ब्रह्मादिस्तम्बान्तस्य सर्वस्येशान
ईशिता च भवति ॥ ३९ ॥ तत्रेशानत्वं निरङ्कुशमित्याह—सर्वस्याधिप-

सर्वस्याधिपतिः शुद्धो न भूयान्साधुकर्मणा ।
 कर्मणाऽसाधुना नैव कनीयान्सुरपुङ्गवाः ॥ ४० ॥
 एष सर्वेश्वरः साक्षाद्भूताधिपतिरेव च ।
 भूतपालश्च लोकानामसंभेदाय हे सुराः ॥ ४१ ॥
 एष सेतुर्विधरणस्तमेव ब्राह्मणोत्तमाः ।
 वेदानुवचनेनापि यज्ञेन सकलेन च ॥ ४२ ॥

तिरिति । अधिपतिरधिष्ठाय पालयिता । स्वतन्त्र इत्यर्थः । यो ह्यधिष्ठाय पालयति स ईष्टे यश्चेशानः स वशी भवत्येवं त्रयाणां विशेषणानामुत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वहेतुत्वं द्रष्टव्यम् । यतोऽयमात्मा शुद्धोऽनाधेयातिशयस्वरूपः । अतः साधुना शास्त्रविहितेनाग्निहोत्रादिकर्मणा न भूयान्भवति । पूर्वावस्थातः केनचिद्धर्मेणोपचितो न भवतीत्यर्थः । तथाऽसाधुना शास्त्रप्रतिषिद्धेन ब्रह्महृन्नादिना कनीयानल्पतरोऽपि न भवति । पूर्वावस्थातो न हीयत इत्यर्थः । कर्मवशीकृतस्य ह्यात्मनः साध्वसाधुकर्मजन्यातिशयभाक्त्वं संभवति । एष तु निरुपाधिक आत्मा सर्वेश्वरः कर्मसहितस्य सर्वस्य जगत ईशानशीलः । अतस्तत्परतन्त्रे साध्वसाधुकर्मणी तस्मिन्नुपचयापचयलक्षणं विकारं जनयितुं न प्रभवत इत्यर्थः ॥ ४० ॥ तथा साक्षादेष एव प्रत्यगात्मा ब्रह्मादिस्त्वम्बान्तानां सर्वेषां भूतानामधिपतिः । तथा तानि भूतानि पालयतीति भूतपालः । लोकानां भूरादीनां ब्रह्मलोकान्तानामसंभेदाय तत्तन्मर्यादायाः संभेदोऽतिक्रमो मा भूदित्येतदर्थम् ॥ ४१ ॥ एष एवाऽऽत्मा विधरणो वर्णाश्रमादिव्यवस्थाया विधारयिता सन्सेतुर्भवति । यथा लौकिकः सेतुरसंभेदहेतुस्तद्वदयं भवतीत्यर्थः । अयं भावः । तत्प्रणीतश्रुतिस्मृत्युक्तमार्गं योऽनुतिष्ठति तज्जन्यसुकृतेन संसारार्णवं संतारयतीति सेतुः । एवं वेद्यस्वरूपं प्रतिपाद्य तद्विद्योत्पत्तौ वेदानुवचनादेर्यत्साधनत्वमाम्नातम्—‘तमेतं वेदानुवचनेन’ इत्यादि तत्संगृह्णाति—तमेवेति । मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य कृत्स्नस्य वेदस्य

दानेन तपसा देवास्तथैवानशनेन च ।

वेत्तुमिच्छति यो विद्वान्स मुनिर्नेतरो जनः ॥ ४३ ॥

नेति नेतीति निष्कृष्टो य एष सर्वसाधकः ।

सोऽयमात्मा सदा ग्राह्यस्वरूपो न हि गृह्यते ॥ ४४ ॥

यन्नित्यस्वाध्यायलक्षणमनुवचनं तेन । तथा तत्प्रतिपाद्येन नित्यनैमि-
त्तिकरूपेण यज्ञेनाग्निहोत्रादिना ॥ ४२ ॥ दानेन श्रुतिस्मृतिपुराणविहितेन
तुलापुरुषादिना । तथाऽनशनरूपेण तपसा न तु कृच्छ्रचान्द्रायणादिना ।
अत्रानशनशब्देन कामानशनं विवक्षितं न तु भोजननिवृत्तिः । तथा सति
जीवनलोपप्रसङ्गेन विद्यानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । एवमेतैर्वेदानुवचनादिभिस्तमु-
क्तविधमात्मानमेव यो वेत्तुं वेदितुं ज्ञातुमिच्छति । अत्र तृतीयाश्रुत्याऽन्तः-
करणशुद्धिद्वारा वेदानुवचनादीनां विविदिषासाधनत्वमुपन्यस्तम् । स
चोत्पन्नविविदिषः पुनर्वक्ष्यमाणैः शान्तिदान्त्यादिभिः श्रवणादिभिश्चो-
त्पन्नया विद्यया तमुदीरितरूपमात्मानं साक्षात्कुर्वन्नेव मननधर्मयोगान्मु-
निर्योगी भवति । न त्वितरोऽनात्मज्ञो जनः । तस्य ह्यनात्मविषये सत्यपि
मनने कर्मसंबन्धात्कर्मित्वमेव न मुनित्वम् । आत्मवित्तु कृतकर्तव्यत्वा-
त्केवलं मुनिरेव । अनेन च 'एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति' इति
श्रौतमवधारणं व्याख्यातं भवति ॥ ४३ ॥ सर्वस्य वशी सर्वस्येशान
इत्यादिना विधिमुखेन प्रतिपादितस्याऽऽत्मतत्त्वस्य सोपाधिकत्वशङ्का मा
भूदित्यधुना व्यातिरेकमुखेन यदवाङ्मनसगम्यं स्वरूपं प्रतिपादितम् 'स
एष नेति नेत्यात्मा' इत्यादिश्रुत्या तत्संगृह्णाति--नेति नेतीति ।
इदमर्थवाचिनेतिशब्देन संनिहितं दृश्यं परामृश्यते । वीप्सया च तस्य
सर्वस्य निषेधः । तदयमर्थः—यदिदं दृश्यं द्वैतजातमस्ति तत्सर्वं नेति
नेतीति विलाप्य सर्वनिषेधावधिभूतो योऽयं निष्कृष्टो निरस्तसमस्तोपा-
धिक आत्मा स एष सर्वसाधकः । अविद्याकर्मादिसर्वव्यवहारनि-
ष्पादकः । नातोऽन्यः कश्चित्कर्ता भोक्ता परमार्थतो विद्यत इत्यर्थः ।

तथाऽशीर्यस्वभावश्च हे देवा नैव शीर्यते ।

असङ्गरूपो भगवान्सर्वदा न हि सज्जते ॥ ४५ ॥

एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य

न वर्धते कर्मणा नो कनीयान् ।

तस्यैव स्यात्पदवित्तं विदित्वा

न लिप्यते कर्मणा पापकेन ॥ ४६ ॥

तस्य च सर्वनिषेधावधिभूतस्याऽऽत्मनः स्वाभाविकं रूपमाह—सोऽय-
मिति । योऽयमुदीरितरूपः प्रत्यगात्मा सर्वदा हस्तपादादिभिरिन्द्रियैर-
माह्यस्वभावः । न ह्यसौ केनचिदिन्द्रियेण गृह्यते । इन्द्रियाणां रूपादि-
मद्वस्तुविषयत्वात् ॥ ४४ ॥ तथाऽयमात्माऽध्यस्तप्रपञ्चवद्विशरणशील-
स्वरूपोऽपि न भवति । न खल्वसौ शीर्यते । निरवयवत्वेन विशरणा-
संभवात् । अतो दृश्यनिषेधावधिभूतं तत्तत्त्वं सर्वदा बाधविधुरस्वरूपमि-
त्यर्थः । ननूपगमापगमधर्मवतो दृश्यस्य संपर्कवशात्तदधिष्ठानस्याऽऽ-
त्मनोऽपि विकारः किं न स्यादित्यत आह—असङ्गरूप इति । पद्मपत्र-
वन्निलेपस्वरूपः । न ह्यसौ कचित्पञ्जत आत्मीयत्वेन कचिदप्यभिमाना-
भावात् । आसक्तिहेतोर्दृश्यस्य च मिथ्याभूतस्य परमार्थतयाऽऽसंजकत्वा-
संभवात् । न हि मरुभरीयिकाजलैर्मरुभूमिरार्द्रीक्रियत इति भावः
॥ ४५ ॥ ‘तदेतद्वचाऽभ्युक्तम्’ इति श्रुत्या प्रतिपादितार्थसंवादित्वेनो-
दाहृतमृद्भ्रान्त्रं संगृह्णाति—एष नित्य इति । स एष नेति नेत्यात्मोति
श्रुत्याऽतद्व्यावृत्तिमुखेन यदात्मनः स्वरूपं प्रतिपादितमेष एव ब्राह्मणस्य
ब्रह्मविदो नित्यो महिमा अन्ये तु महिमानः कर्मकृतत्वा-
दनित्याः । अयं तु स्वाभाविकत्वान्नित्य इत्यर्थः । कुत इत्यत
आह—न वर्धत इति । पुण्यपापरूपेण द्विविधेन कर्मणा वृद्धयशृद्धिलक्षणां
विक्रियां न प्राप्नोति । विकारहेतुसङ्गविरहस्य प्रतिपादितत्वात् । अतो
निर्विकारत्वादेव एव नित्यो महिमेत्यर्थः । तथा च तस्यैव महिम्नः

तस्माद्ब्रह्मज्ञानलाभाय विद्वान्
 शान्तो दान्तः सत्यवादी भवेच्च ।
 कर्मत्यागी सर्ववेदान्तसिद्धं
 विद्याहेतुं संततं त्वभ्युपेयात् ॥ ४७ ॥
 त्रिपुण्ड्रमुखूलनमास्तिकोत्तमाः
 सदाऽऽचरेच्छंकरवेदने रतः ।
 शिवादिशब्दं च जपेद्विशेषतः
 प्रपूजयेद्भक्तिपुरःसरं हरम् ॥ ४८ ॥

पदवित्स्यात् । पद्यते गम्यते ज्ञायत इति पदं स्वरूपं तस्य पदस्य वेदिता भवेदित्यर्थः । तद्वेदनस्य फलमाह—तं विदित्वेति । तं नित्यमहिमरूप-
 मात्मानं साक्षात्कृत्य विद्वान्पापकेन कर्मणा न लिप्यते । अत्र पापशब्देन
 पापवत्पुण्यस्यापि संसारहेतुत्वात्तदुभयं विवक्षितम् । अतः संसारहेतुभूतेन
 पुण्यपापरूपेण द्विविधेन कर्मणा लेपो विदुषो विद्याया निवर्त्यत इत्यर्थः
 ॥ ४६ ॥ तत्र विद्योत्पत्तौ बहिरङ्गसाधनानि वेदानुवचनादीनि प्राग्द-
 र्शितानि । अथ 'तस्मादेवंविच्छान्तो दान्तः' इत्यादिश्रुतिप्रतिपादि-
 तान्यन्तरङ्गसाधनानि दर्शयति—तस्मादिति । यस्माद्वितीयात्मविज्ञा-
 नस्येदृग्विधं फलं तस्मात्तल्लाभाय शान्त्यादिगुणयुक्तो भवेत् । तत्र शान्तो
 बाह्येन्द्रियव्यापारादुपरतः । दान्तो मानसविषयतृष्णाभ्यो निवृत्तः ।
 सत्यवादीति । एतच्च सत्यवदनं कृत्स्नयोगाङ्गोपलक्षणम् । कर्मत्यागीति
 श्रुतिगतोपरतपदस्य व्याख्यानम् । लोकान्तरसाधनानि विद्याया विरो-
 धीनि यानि कर्माणि तस्यागी भूत्वेत्यर्थः । सर्ववेदान्तसिद्धमिति ।
 श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यादिवेदान्तप्रतिपादितं श्रवणमननादिकं विद्याहेतुं
 निरन्तरमुपगच्छेदित्यर्थः ॥ ४७ ॥ तथा जाबालोपनिषदादिषु प्रति-
 पादितं त्रिपुण्ड्रधारणादिकमपि शिवप्रीतिकरत्वेन पराविद्योत्पत्तावन्तरङ्ग-
 साधनमित्याह—त्रिपुण्ड्रमिति ॥ ४८ ॥ साधनैः सकलैरित्यादि ।

साधनैः सकलैः सहितः सुरा
वेदनेन समस्तमिदं जगत् ।
देवरूपतयैव तु निश्चितं
वेद हस्ततलस्थितबिल्ववत् ॥ ४९ ॥
नैनं पाप्मा तरति ब्रह्मनिष्ठं
सर्वं पापं तरति प्राकृतं च ।
नैनं पाप्मा तपति ब्रह्मनिष्ठं
सर्वं पापं तरति प्राकृतं च ॥ ५० ॥

वेदानुवचनादिभिः शान्तिदान्त्यादिभिः श्रवणमननादिभिश्चेत्यर्थः ।
हस्ततलेति । हस्ततलस्थितबिल्वफलवत्सर्वस्य दृश्यजातस्य परशिवस्वरू-
पत्वमापरोक्ष्येण यो वेद जानाति ॥ ४९ ॥ तस्य किं भवतीत्येतत्प्रति-
पादयति—नैनमिति । एवं सम्यग्ज्ञानिनं पाप्मा पुण्यपापलक्षणो न तरति
नातिक्रामति स एव ब्रह्मविद्भवपरंपरोपभोग्यफलं तत्सर्वं पुण्यपापमतिक्र-
मति । तथा यच्चान्यत्प्राकृतं मायामयं कार्यजातमस्ति तत्सर्वमतिक्रामति ।
एवं हि श्रूयते—‘एतमु हैवैते न तरत इत्यतः पापमकरवमित्यतः
कल्याणमकरवमित्युभे च हैवैष एते तरति नैनं कृताकृते तपतः’ इति ।
तत्र च कृताकृतयोरुभयोरपि पुण्यपापयोस्तरणीयत्वमतापकत्वं च
प्रतिपादितम् । अतोऽत्रापि पापग्रहणमुभयोरुपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम् ।
नैनं पाप्मा तरतीति श्रुतिं व्याख्याय नैनं पाप्मा तपतीत्यतापकत्वप्रति-
पादिकां श्रुतिमपि संगृह्णाति—नैनमिति । कृताकृतलक्षणः पुण्यपापरूपः
पाप्मैनं ब्रह्मविदं न तपति । ब्रह्मविदेवाऽऽत्मज्ञानाग्निना सर्वं निर्दहति ।
कृताकृतयोः पुण्यपापयोरतापकत्वं तैत्तिरीयकेऽप्याम्नातम्—‘एतं ह वाव न
तपति किमहं साधु नाकरवं किमहं पापमकरवम्’ इति । तथा गीतास्वात्म-
ज्ञानस्य कृत्स्नपापनिर्दाहकत्वं भगवताऽप्युक्तम्—‘यथैधांसि समिद्धोऽ-
ग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥’

इत्थं ब्रह्म स्वात्मभूतं विदित्वा
 श्रद्धापूर्वं देहमेतं स्वकीयम् ।
 अर्थं सर्वं क्षेत्रजातं समस्तं
 दद्यादस्मै देशिकेन्द्राय मर्त्यः ॥ ५१ ॥
 यश्चाऽऽतृणत्त्यवितथेन कर्णा-
 वदुःखं कुर्वन्नमृतं संप्रयच्छन् ।
 तं विद्यात्पितरं मातरं च
 तस्मै न द्रुह्येत्कृतमस्य जानन् ॥ ५२ ॥
 स्वदेशिकस्यैव शरीरचिन्तनं
 भवेदनन्तस्य शिवस्य चिन्तनम् ।
 स्वदेशिकस्यैव तु पूजनं तथा
 भवेदनन्तस्य शिवस्य पूजनम् ॥ ५३ ॥

इति ॥ ५० ॥ 'सोऽहं भगवते विदेहान्ददामि मां चापि सह दास्या-
 येति' इति श्रुत्या स्वात्मसहितं सर्वस्वं ब्रह्मोपदेशकारिणे गुरवे देयमिति
 प्रतिपादितं तदप्याह—इत्थमिति ॥ ५१ ॥ तथाविधस्य गुरोर्मातापितृ-
 रूपत्वेन सर्वदा द्रोहो न कार्य इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादकं यास्कोदाहृतमपि
 मन्त्रं स्वयं दर्शयति—य इति । अवितथेन परमार्थोपदेशेन यो गुरुः
 कर्णावातृणस्याविध्यति । किं कुर्वन्नदुःखं दुःखमकुर्वन् । लौकिकं हि
 कर्णभेदनं दुःखहेतुर्भवति । न केवलं दुःखाकरणमात्रम् । अपि तर्ह्यमृत-
 मनश्चरमात्मस्वरूपं संप्रयच्छन् । स्वस्वरूपभूतोऽप्यात्मा प्रागज्ञानावृ-
 त्तत्वेन नष्टप्राय आसीत्पुनर्गुरोरुपदेशेन कण्ठगतचाभीकरवत्पुनर्लभ्यमानो
 भवतीत्यभिप्रायः । तममृतत्वस्य प्रदातारं गुरुमेव मातापितृबुद्ध्या जानी-
 यात् । स्मर्यते हि — 'स हि विद्यातस्तं जनयति तच्छ्रेष्ठं जन्म शरीरमेव
 मातापितरौ जनयतः' इति । अतः कारणादस्य गुरोः संबन्धि कृतममृ-
 तत्वसाधनब्रह्मात्मज्ञानोपदेशरूपं कर्म जानन्कृतज्ञतया तस्मै कदाचिदपि

स्वदेशिकस्यैव तु नामकीर्तनं
 शिवादिशब्दस्य तु कीर्तनं भवेत् ।
 स्वदेशिकस्यैव तु बाधनं तथा
 भवेदनन्तस्य शिवस्य बाधनम् ॥ ५४ ॥

तस्माद्विद्वान्सर्वमेतद्विहाय
 श्रद्धायुक्तः सद्गुरुं सत्यनिष्ठम् ।
 विद्याकोशं वेदवेदान्तनिष्ठं
 गच्छेन्नित्यं सत्यधर्मादियुक्तः ॥ ५५ ॥

वक्तव्यं सकलं मया परकृपायुक्तेन संकीर्तितं
 कर्तव्यं सकलं सुरा न हि मुनेर्ब्रह्मात्मनिष्ठस्य तु ।
 स्मर्तव्यं सकलं तथा न हि सदा ब्रह्मैव सच्चित्सुखं
 संपूर्णं सततोदितं समरसं शश्वत्स्वयं भासते ॥ ५६ ॥

इति श्रीसूतसंहितायां यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे ब्रह्मगीतासु
 बृहदारण्यकव्याख्याकथनं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

॥ एकादशोऽध्यायः ॥

११. ब्रह्मणः सर्वशरीरस्थितिः ।

ब्रह्मोवाच—

अस्ति तत्त्वं परं साक्षाद्गुर्दर्शं गूढमुत्तमम् ।

द्रोहो न कार्यः ॥ ५२ ॥ इमं मन्त्रार्थं प्रपञ्चयति—स्वदेशिकस्ये-
 त्यादिना ॥ ५३—५५ ॥ समरसमखण्डैकरसम् ॥ ५६ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे ब्रह्मगीतासु
 बृहदारण्यकव्याख्याकथनं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एवं बृहदारण्यकोपनिषदो ब्रह्मात्मैक्यपरत्वं व्याख्याय गतिसामान्यं
 दर्शयितुं कठवल्ल्युपनिषदोऽप्यैदंपर्यं प्रतिपादयितुमयमध्याय आरभ्यते—

अनुप्रविष्टं सर्वत्र गुहायां निहितं परम् ॥ १ ॥
 तद्विदित्वा महाधीरो हर्षशोकौ जहाति च ।
 धर्मादिभ्यः परं तच्च भूताद्भव्याच्च सत्तमाः ॥ २ ॥
 यदामनन्ति वेदाश्च तपांसि परमं पदम् ।
 ब्रह्मचर्यं यदिच्छन्तश्चरन्ति शिव एव सः ॥ ३ ॥
 एतद्व्येवाक्षरं ब्रह्म एतद्व्येवाक्षरं परम् ।
 एतद्व्येवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ॥ ४ ॥

अस्ति तत्त्वमिति । तत्र च तं दुर्दर्शमित्यर्थः प्राक्तनस्य मन्त्रसंदर्भस्याऽऽ-
 ऽख्यायिकारूपत्वेन विद्यास्तुत्यर्थत्वात्परित्यज्य विद्यास्वरूपोपयोगिनस्तं
 दुर्दर्शमित्यादिका एव मन्त्राः स्वरूपतोऽर्थतश्च संगृह्यन्ते । यत्र समानः
 पाठस्तत्र न पृथक्श्रुतिरुदाहर्तव्या । यत्र तु पाठे विशेषस्तत्र मूलभूतां
 श्रुतिमप्युदाहरामः । तदयमर्थः । दुर्दर्शं दुःखेन दर्शनीयमतिसूक्ष्मत्वा-
 ज्ञातुमशक्यम् । गूढं गहनं स्थानमनुप्रविष्टम् । प्राकृतविषयज्ञानैः
 संछन्नमित्यर्थः । गुहायां बुद्धौ निहितं स्थितम् । विकारजातेभ्यः
 परमीदृग्विधमात्मतत्त्वं विद्यते ॥ १ ॥ तद्विदित्वा साक्षात्कृत्योत्कर्षाप-
 कर्षकृतौ हर्षशोकौ विद्वाज्जहाति । ज्ञेयस्याऽऽत्मतत्त्वस्य निरतिशयत्वेन
 हर्षशोककारणयोरुत्कर्षापकर्षयोस्तत्रासंभवादित्यर्थः । अन्यत्र धर्मादिति
 मन्त्रस्यार्थं संगृह्णाति—धर्मादिभ्य इति । आदिशब्देन श्रुत्युक्ताधर्मादि-
 संग्रहः । धर्माच्छास्त्रीयधर्मानुष्ठानात्परं पृथग्भूतं तथाऽधर्मादविहिताचर-
 णरूपात्पापात्परम् । पुण्यपापसंस्पर्शरहितमित्यर्थः । भूताद्भूतकालावच्छि-
 न्नाद्भव्याद्भविष्यकालावच्छिन्नात्परम् । नित्यं वर्तमानमिति यावत् ॥ २ ॥
 ईदृग्विधं यत्तत्त्वं सर्वे वेदाः प्रतिपादयन्ति । सर्वाणि च तपांसि । पदं
 पदनीयं यद्वस्तु वदन्ति यत्प्राप्त्यर्थानि भवन्तीत्यर्थः । तथा यत्तत्त्वं
 प्राप्नुमिच्छन्तो गुरुकुलवासादिलक्षणमन्यदपि ब्रह्मचर्यं चरन्ति शुमुक्षवः
 स तादृशोऽर्थः शिव एव ॥ ३ ॥ एतद्व्येवाक्षरमित्यादिकम् 'तत्ते पदं

एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम् ।

एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥ ५ ॥

न जायते म्रियते वा विपश्चि-

न्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित् ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो

न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ ६ ॥

संप्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् इति श्रुतौ यत्प्रणवात्मकमक्षरमाप्नोतं तदेवैतच्छब्देन परामृश्यते । एतदेव प्रणवात्मकमक्षरं हिरण्यगर्भादिलक्षणमपरं ब्रह्म । तथैतदेवाक्षरं निरस्तसमस्तोपाधिकं सच्चिदानन्दैकरसं परं ब्रह्म । प्रणवस्य तदुभयप्रतीकत्वात्तादात्म्यव्यपदेशः । अत एतदेवाक्षरमपरं ब्रह्मात्मनोपाश्यं विज्ञातव्यं परं ब्रह्म च स्वाधिकारानुरूपेण ज्ञात्वा यो यदिच्छति ज्ञातव्यं परं ब्रह्म प्राप्तव्यमपरं ब्रह्म वा तस्य तद्भवति ॥ ४ ॥ अत एव तत्परापरब्रह्मप्राप्त्युपायत्वादब्रह्मप्राप्त्यालम्बनानां मध्ये श्रेष्ठं प्रशस्ततमम् । अत एतेदवाऽऽलम्बनं परं ब्रह्मविषयत्वात् । अतः परापरब्रह्मात्मनैतत्प्रणवात्मकमालम्बनं ज्ञात्वाऽपरब्रह्मज्ञानादर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकं प्राप्यात्र महीयते । तेन तु प्रणवेन परं ब्रह्म जानन् । लोक्यत इति लोको ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः । हार्दाकाशमध्यस्थिते लोकनीये परस्मिन्ब्रह्मण्येकीभूतः सन्महीयते ॥ ५ ॥ अथ तेन प्रणवेन ज्ञातव्यं परं ब्रह्म स्वरूपतो निर्दिशति—न जायत इति । जननमरणयोराद्यन्तभावविकारयोरात्मनि प्रतिषेधात्तन्मध्यवर्तिनो विकारा अपि तत्र न सन्तीत्यर्थात्प्रतिपादितं भवति । स च सर्वविक्रियारहित आत्मा विपश्चिन्मेधावी । अपरिलुप्तप्रज्ञास्वाभाव्यात् । किंच नायमात्मा कुताश्चत्कारणान्तरदिद्वैतवदुत्पद्यते तथाविधस्य वस्तुन्तरस्यैवाभावात् । ननु वियदादिकं वस्तु विद्यत इति तत्राऽऽह—न बभूवेति । तस्मादात्मनः कश्चिदर्थान्तरभूतः पदार्थो न बभूव नोत्पन्नः । ‘आत्मन आकाशः संभूतः’ इत्याद्या

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।

तावुभौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ ७ ॥

अणोरणीयान्महतो महीया-

नात्माऽस्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् ।

तमक्रतुः पश्यति वीतशोको

धातुप्रसादान्महिमानमस्य ॥ ८ ॥

श्रुतिस्तु मायावशाद्द्वैतप्रपञ्चस्याद्वितीये ब्रह्मण्यध्यासप्रतिपादनपरा ।
वस्मात्कारणान्तराभावादयमात्माऽजो जनिरहितः । अत एव नित्यो
ध्रुवः । शान्तोऽपक्षयवर्जितः । पुराणः पूर्वकालेऽपि नवः ।
निरक्षयवत्त्वेन तदुपचयापचययोरभावात्सर्वदैकरूप एवेत्यर्थः ।
एवंविध आत्मा स्वाधिष्ठिते शरीरे शस्त्रादिभिर्हन्यमानेऽपि न हन्यते
न हिंस्यते ॥ ६ ॥ ननु लोके कश्चित्प्रयतमान आत्माऽन्यस्याऽऽत्मनो
हन्ता दृश्यते । अतस्तावात्मानौ हन्तृहन्तव्यरूपेण सर्वजनसंमतावित्यत
आह — य एनमिति । एनमुक्तविधमात्मानं हन्तारं यो वेत्त्ययमस्य
हन्तेति जानाति यश्चैनमात्मानं हतं हननक्रियाव्याप्तं मन्यते तावुभौ
नैव जानीतः । यतो नायमात्मा हन्ति न चासौ हन्यते । निर्विकारस्याऽऽ-
त्मनः क्रियाश्रयत्वतद्विषयत्वयोरसंभवादित्यर्थः ॥ ७ ॥ अणोरणीयानित्या-
दि । अणोरल्पपरिमाणाद्द्रव्यादप्यणीयानतिशयेनाणुः । तथा महतो मह-
त्परिमाणादपि महीयान्महत्तरः । अणुर्महद्वा यदस्ति लोके वस्तु तत्स-
र्वमनेनैव कारणभूतेनाऽऽत्मना लब्धसत्ताकं भवतीति तदुभयव्यापकत्वा-
दात्मनोऽणीयस्त्वादिव्यपदेशः । स आत्माऽस्य जन्तोर्जनिमतो ब्रह्मादि-
स्तम्बान्तस्य प्राणिजातस्य गुहायां हृदये निहितः । आत्मभावेनावस्थित
इत्यर्थः । तं तथाविधमात्मानमक्रतुरकामो दृष्टादृष्टे विषये वितृष्णः पुरुषः
पश्यति साक्षात्करोति । धातुप्रसादान्मनआदीनि करणानि शरीरधारणा-
द्भावव चक्यन्ते तेषां धातूनां प्रसादाद्विषयोपभोगजनितकालुष्यविरहा-

दूरं व्रजति चाऽऽसीनः शयानो याति सर्वतः ।
 कस्तं साक्षान्महादेवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति ॥ ९ ॥
 अशरीरं शरीरेषु ह्यनवस्थेष्ववस्थितम् ।
 महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ १० ॥
 नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो
 न मेधया न बहुना श्रुतेन ।
 यमेवैष वृणुते तेन लभ्य-
 स्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम् ॥ ११ ॥

इस्य च प्रत्यगात्मनो महिमानमनवाच्छिन्नब्रह्मरूपत्वलक्षणं यदाऽऽपरोक्ष्येण
 जानाति तदा वीतशोकः संसारबन्धविमुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ दूरं
 व्रजतीत्यादि । आसीनोऽवस्थितोऽचल एव सन् दूरं व्रजति । तथा शयानः
 सन्सर्वतो याति गच्छति । सर्वगते प्रत्यगात्मन्यासनव्रजनशयनादीनां
 परस्परविरुद्धानामध्यस्तत्वाद्युपपत्तिप्रतिभासो न विरुध्यत इत्यर्थः ।
 स च विरुद्धधर्मयोगः परिच्छिन्नस्य न संभवतीत्यपरिच्छिन्नोऽ-
 यमात्मा महादेवः । एतेन श्रुतिगतं मदामदमिति पदमुक्तार्थं भवति । तं
 महादेवं मत्तोऽन्यः को वा साक्षादयमहमस्मीति ज्ञातुमर्हतीति नाचिकेतसं
 प्रति मृत्युवाक्यम् ॥ ९ ॥ अशरीरमिति । स्वेन स्वरूपेण शरीररहितमाका-
 शकल्पम् । अनवस्थेष्ववस्थानरहितेष्वनित्येषु देवपितृमनुष्यादीनां शरीरेष्वा-
 त्मभावेनावस्थितं स्वयं नित्यं महान्तम् । आकाशादिवदस्य महत्त्वमापे-
 क्षिकं मा भूदिति विशिनष्टि—विभुमिति । विभुं व्यापिनमपरिच्छिन्नमा-
 त्मानं सर्वप्राणिष्वहमिति प्रत्यक्त्वेनोल्लिख्यमानं मत्वा मननेन निश्चित्य
 पुनः संसारशोकं न प्राप्नोति ॥ १० ॥ नायमात्मेति । अयमात्मा
 प्रवचनेनानेकवेदाध्ययनेन न लभ्यो लब्धुमशक्यः । नापि मेधया ग्रन्थ-
 धारणशक्त्या च । न बहुविधेनानात्मशास्त्रश्रवणेन । केन तर्ह्युपायेनासौ
 लभ्य इति । उच्यते । यमेव स्वात्मानमेव साधको वृणुते प्रार्थयते तेनैव

नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः ।

नाशान्तमनसो वाऽपि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥ १२ ॥

यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः ।

क इत्थं वेद देवो वा मनुष्योऽन्यश्च यत्र सः ॥ १३ ॥

ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके

गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे ।

साधकेनायमात्मा लभ्य उपलब्धव्यः । तस्य च साधकस्यैव आत्मा स्वां
तनूं निरस्तसमस्तोपाधिकं स्वकीयं रूपं विवृणुते प्रकाशयति ॥ ११ ॥
नाविरत इति । दुश्चरितात्पापाचरणादविरतोऽनुपरतः । एनमुदीरितमात्मानं
न प्राप्नुयात् । नाप्यशान्त इन्द्रियलौल्यादनुपरतः । तथाऽसमाहितश्चि-
त्तैकाग्रपरहितोऽप्येनं प्राप्तुं न शक्नोति । तथाऽशान्तमानसः । अशान्त-
मव्यावृत्तं विषयेभ्यो मानसं यस्य सोऽपि । नैनं प्राप्नोति । यस्तु दुश्च-
रितार्हाद्विरत इन्द्रियलौल्याच्च शान्तः समाहितचित्त उपशान्तमानसश्च स
एवैनमात्मानं गुरुशास्त्रकृतेन प्रज्ञानेन प्रकृष्टेन निर्बिचिकित्सापरोक्षज्ञानेन
प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ यस्य ब्रह्मेति । यस्याऽऽत्मनो ब्रह्म
क्षत्रं चोभे अप्योदनोऽशनं भवतः । उपलक्षणमेतत् । ब्रह्मक्षत्रा-
द्युपलक्षितं सर्वं जगदुपसंहियमाणं सद्यस्य परमात्मन इदमोद-
नस्थानीयं भवति । सर्वहरो मृत्युश्चोपदंशस्थानीयः । श्रूयते हि—मृत्यु-
र्यस्योपसेचनमिति । स च परमात्मा यत्र वर्तते तत्स्वरूपमित्यभेदप्रका-
रविशिष्टमिति देवमनुष्यादीनां मध्ये को नाम जानीयात् ॥ १३ ॥
उक्तमर्थं रथरूपकल्पनया प्राप्तप्राप्तव्यभावेन विशदयितुं जीवेश्वरयोरौपा-
धिकं लोकसिद्धं भेदमनुवदति 'ऋतं पिबन्तौ' इति मन्त्रस्तस्याभिप्राय-
माविष्कर्तुं तं पठति—ऋतं पिबन्ताविति । सुकृतस्य स्वयंकृतस्य
स्वात्मना निर्बर्तितस्य कर्मणः फलभूते लोके लोक्यमानेऽस्मिन्शरीरे
गुहां सत्त्वपरिणामरूपां बुद्धिं प्रविष्टौ । बाह्यभूताकाशापेक्षया हार्दाकाशं

छायातपो ब्रह्मविदो वदन्ति

शरीरभृच्छंकरसंज्ञितौ तौ ॥ १४ ॥

शरीरभृत्कर्मफलं भुङ्क्ते योजयिता शिवः ।

प्रतीतितो विरुद्धौ तौ भेदस्त्वौपाधिकस्तयोः ॥ १५ ॥

आत्मानं रथिनं विद्याच्छरीरं रथमेव तु ।

बुद्धिं तु सारथिं विद्यान्मनः प्रग्रहमेव च ॥ १६ ॥

परमं तच्च परब्रह्मोपलब्ध्यधिकरणत्वात्परार्धमुत्कृष्टं स्थानं तत्र प्रविष्टौ ।
हार्दाकाशावस्थितबुद्धिमत्त्वान्तर्गतावित्यर्थः । तौ च जीवपरमात्मानावृतं
सत्यमवश्यंभावि कर्मफलं पिबन्तौ भुञ्जानौ । तत्र जीव एव कर्मफल-
भोक्ता न तु परमात्मा 'अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति' इति श्रुतेः ।
अतोऽत्र छत्रिन्यायेन पिबदपिबत्समुदाये पिबच्छब्दप्रयोगः । तौ च
छायातपवत्परस्परविलक्षणौ संसारित्वासंसारित्वभेदेन ब्रह्मविदः
प्रतिपादयन्ति । ये च पञ्चाग्रयः पञ्चाग्निविद्यायुक्ताः । त्रिवारं नाचिके-
तोऽग्निश्चित्रो यैस्ते त्रिणाचिकेताः । एतेऽप्येवमेवाऽऽत्मानौ प्रतिपादयन्ति ।
अस्य च मन्त्रस्य जीवपरमात्मपरत्वं भगवता व्यासेनापि सूत्रितम्—
'गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तदर्शनात्' इति ॥ १४ ॥ न चानयोर्भेदो
वास्तव इत्युक्तार्थपरत्वं मन्त्रस्य दर्शयति— शरीरभृदिति । तयो-
र्जीवेश्वरयोर्भेदस्त्वौपाधिकः । तदुपाध्योर्मायाविद्ययोर्भेद एवापरिच्छिन्ने
ब्रह्मण्युदशरावस्थभेदश्चन्द्रबिम्ब इव प्रतीयते । अतः प्रातीतिक एवानयो-
र्भेदो न वास्तव इत्यर्थः ॥ १५ ॥ तत्राविद्योपाधिकृतो यो जीवस्तस्या-
विद्यया संसारगमनं विद्यया मोक्षगमनं चोभयं रथरूपकल्पनया
प्रतिपादयति—आत्मानमिति । कर्मफलोपभोक्तारं संसारिणमात्मानं
रथिनं रथस्वामिनं जानीयात् । तदधिष्ठितं शरीरं रथं जानीयात् । तद्धि
रथोऽध्वैरिन्द्रियैराकृष्यते । व्यवसायलक्षणान्तःकरणपरिणामरूपां बुद्धिं
सारथिं विद्यात् । बुद्ध्या हीन्द्रियादिकं प्रेर्यते । संकल्पादिलक्षणं मनस्त-

इन्द्रियाणि हयान्विद्याद्विषयानपि गोचरान् ।
 आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं विद्याद्भोक्तारमास्तिकाः ॥ १७ ॥
 यस्त्वविज्ञानवान्मर्त्योऽयुक्तेन मनसा सदा ।
 तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्चा इव सारथेः ॥ १८ ॥
 यस्तु विज्ञानवान्मर्त्यो युक्तेन मनसा सदा ।
 तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्चा इव सारथेः ॥ १९ ॥
 यस्त्वविज्ञानवान्मर्त्यो ह्यमनस्कः सदाऽशुचिः ।
 न स तत्पदमाप्नोति संसारं चाधिगच्छति ॥ २० ॥

त्प्रग्रहं रक्षणां जानीयात् ॥ १६ ॥ चक्षुरादीन्द्रियाण्यश्वाः । रूपादिविष-
 यास्तत्संचरणप्रदेशाः । एवं शरीरादीनां रथादिरूपत्वमात्मनस्तत्स्वामित्वं
 च कल्पितम् । तत्र शरीरादिविशिष्टस्यैवाऽऽत्मनो भोक्तृत्वं न चिन्मात्र-
 रूपस्येति दर्शयति—आत्मेन्द्रियेति । आत्मशब्दः शरीरवाची । देहेन्द्रिय-
 मनोभिः संयुक्तमेवाऽऽत्मनं भोक्तारं जानीयात् । तद्रहितश्चिन्मात्रस्वरूपस्त्व-
 भोक्ता ‘ध्यायतीव लोलायतीव’ ‘अनभ्रन्नन्यो अभिचाकशीति’ इति श्रुतेः
 ॥ १७ ॥ उक्तां रथकल्पिमुपजीव्याविवेकिन इन्द्रियपारवश्यं विवेकिनः
 स्वाधीनेन्द्रियत्वं च प्रतिपादयति—यस्त्विति । यस्तु मर्त्यः संसार्यात्मा-
 विज्ञानवान्कार्याकार्यविवेकज्ञानरहितो भवति । तथाऽयुक्तेनाप्रतिगृहीते-
 नासमाहितेन मनसा युक्तो भवति । तस्याज्ञानिनश्चक्षुःश्रोत्रादीन्द्रियाणि
 दुष्टाश्ववदवश्यानि वशीकर्तुमशक्यानि । दुर्निवारणीयानीति यावत् ॥ १८ ॥
 यस्तु पुनरुक्तवैपरीत्येन विवेकज्ञानवान्युक्तेन समाहितेन मनसा च युक्तो
 भवति तस्य विवेकिन इन्द्रियाणि स्ववशानि दान्ताश्ववत्प्रवर्तयितुं निवर्त-
 यितुं च शक्यानीत्यर्थः ॥ १९ ॥ एतौ चोभौ क्रमेण संसारमोक्षयोरधि-
 कारिणावित्याह—यस्त्विति । यस्त्वविज्ञानवान्प्रागुक्तः । अगृहीतम-
 नस्कश्च । अत एवाशुचिरशुद्धः कामवशीकृत्त्वेनाकार्येऽपि प्रवर्तनात्सोऽ-
 ज्ञस्तत्प्रागुक्तं पदं पदनीयमक्षराख्यं प्रणवप्रतीकं परं ब्रह्म न प्राप्नोति । न

यस्तु विज्ञानवान्मर्त्यः समनस्कः सदा शुचिः ।

स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते ॥ २१ ॥

विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः ।

सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ २२ ॥

पदं यत्परमं विष्णोस्तदेवाखिलदेहिनाम् ।

पदं परममद्वैतं स शिवः साम्बविग्रहः ॥ २३ ॥

रुद्रविष्णुप्रजेशानामन्येषामपि देहिनाम् ।

ऋते साम्बं महादेवं किं भवेत्परमं पदम् ॥ २४ ॥

केवलं तदप्राप्तिमात्रं प्रत्युतानर्थं जन्ममरणादिलक्षणं संसारं प्राप्नोति ॥ २० ॥ यस्तु तद्विपरीतो विवेकविज्ञानवान्समाहितमनस्कोऽत एव सदा सर्वदा शुचिः शुद्धश्च भवति । स तु तत्प्राप्तं पदनीयं ब्रह्म प्राप्नोति । तत्पदनीयं विशिनष्टि—यस्मादिति । यस्मादाप्तात्पदादच्युतः सन् भूयः पुनर्न जायते संसारमण्डलं न प्रविशति तादृशमपुनरावृत्तिलक्षणं ब्रह्मस्वरूपं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ पुनस्तत्पदं विशिनष्टि—विज्ञानेति । निश्चयरूपात्मानात्मविवेकबुद्धिर्विज्ञानम् । संकल्पविकल्पात्मकं मनः । तथाच विज्ञानरूपसारथिना नीयमानः प्रगृहीतमनस्कश्च सन्स विद्वानध्वनः संसारगतेः पारमन्तं प्राप्नोति । स्वस्वरूपयाथात्म्यज्ञानेन संसारबन्धाद्विमुच्यते । तच्च पारं विष्णोर्व्यापनशीलस्य ब्रह्मणः परमं प्रकृष्टं पदं पदनीयं प्राष्टव्यं सच्चिदानन्दैकरसं स्वरूपमिति यावत् ॥ २२ ॥ तद्विष्णोः परमं पदमिति श्रुतिवाक्यं स्वयं व्याकरोति—पदं यदिति । ‘यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति’ इत्येवं त्रिपुटीहीनं यद्वितीयं तत्त्वं तदेवाखिलदेहिनां देवमनुष्यादीनां सर्वेषां परमं पदं निरतिशयानन्दरूपतया सर्वैरभिलषितत्वादीदृग्विधं परमं पदमेव लीलयाऽर्धनारीश्वरविग्रहः शिवः संपन्नः ॥ २३ ॥ एतदेव सच्चिदानन्दैकरसं पराशिवस्वरूपं रुद्रविष्णवादीनां गुणमूर्तीनामन्येषामिन्द्रादीनां च परमं पदं भवतीत्यर्थः

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥ २५ ॥

महत्तः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।

पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ २६ ॥

॥ २४ ॥ इन्द्रियादीनामुत्तरोत्तरं सूक्ष्मत्वव्यापकत्वप्रत्यक्त्वतारतम्यक्रमेण पदनीयस्य परशिवस्वरूपस्य निरतिशयं सूक्ष्मत्वादिकं प्रतिपादयति—
इन्द्रियेभ्य इत्यादिना । भूतकार्याणि तावदिन्द्रियाणि स्थूलानि च यैरर्थैः
शब्दादिविषयैः स्वात्मप्रकाशनायाऽऽरब्धानि तेऽर्था इन्द्रियेभ्यः स्वका-
र्थेभ्यः पराः सूक्ष्मा महान्तश्च । तेभ्योऽप्यर्थेभ्यश्च मनःशब्दवाच्यं मनस
आरम्भकं भूतसूक्ष्मं परम् । तस्मान्मनसोऽपि परा सूक्ष्मतरा महत्तरा
प्रत्यगात्मभूता च बुद्धिः । अध्यवसायाधारम्भकं भूतसूक्ष्मं बुद्धिशब्द-
वाच्यम् । तस्या अपि बुद्धेर्महानात्मा परः । तत्समष्टिरूपा हैरण्यगर्भी
बुद्धिर्महानात्मेत्युच्यते । सा सर्वासां बुद्धीनां कारणत्वात्सूक्ष्मतरा व्या-
पिनी प्रत्यग्भूता च । तस्मादपि महत्तः परं सूक्ष्मतरं प्रत्यग्भूतं सर्वम-
हत्तरं चाव्यक्तमव्याकृतं नामरूपात्मकं सर्वस्य जगतो बीजभूतं माया-
प्रकृत्याद्यपरपर्यायं तत्त्वम् । तस्मादप्यव्यक्तात्परः सूक्ष्मतरः सर्वकार-
णभूतः प्रत्यगात्मा । अत एव पुरुषः सर्वस्य कार्यप्रपञ्चस्य स्वस्वरूपेण
पूरयिता । यद्वा सर्वासु पूर्णु शेत इति पुरुषः । सर्वान्तरत्वात् । ततोऽ-
न्यस्य सूक्ष्मस्य प्रसङ्गं निवारयन्नाह—पुरुषादिति । पुरुषात्सर्वान्तरान्निच-
द्वनस्वरूपात् प्रत्यगात्मनः परं किञ्चिदपि वस्तु नास्त्येव । सूक्ष्मत्वमह-
त्त्वप्रत्यगात्मत्वानां तत्रैव परिसमापनात् । सैव परा काष्ठा पर्यवसान-
भूमिः । सैव गन्तृणां संसारिणां परा प्रकृष्टा गतिर्गन्तव्यं प्राप्तव्यं
वस्तु । अन्यास्तु गतयः पुनरावृत्तिमत्त्वादपराः । उक्तविधा तु गतिः
पुनरावृत्तिराहित्येन परा । अत एव भगवतोक्तम्—‘यद्गत्वा न
निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम’ इति । एषा च प्रत्यगात्मत्वेन प्राप्तप्राप्ति-

पुरुषो नाम संपूर्णः शिवः सत्यादिलक्षणः ।

साम्बमूर्तिधरो नान्यो रुद्रो विष्णुरजोऽपि वा ॥ २७ ॥

एष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते ।

दृश्यते त्वग्रथया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ २८ ॥

यच्छेद्वाङ्मनसि प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ।

महत्यात्मनि विज्ञानं तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि ॥ २९ ॥

रूपत्वाज्ज्ञानमात्रप्राप्या । अतो गत्यन्तरवत् क्रियासाध्यत्वादनित्यत्वमस्य न शङ्कनीयमित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ श्रुतिगतं पुरुषपदं स्वयं व्याकरोति—पुरुषो नामेति । त्रिविधपरिच्छेदरहितः सत्यज्ञानादिलक्षणः परः शिव एव साक्षात्पुरुषशब्दाभिधेयः । स एव लीलया स्वस्य शिवशक्तिरूपतामाविष्कर्तुमर्धनारीश्वरविग्रहो भवति । गुणमूर्तयो रुद्रादयोऽपि न ततः पृथग्भूता इत्यर्थः ॥ २७ ॥ एष सर्वेष्विति । एष उदीरितरूपः पुरुषः सर्वेषु ब्रह्मादिस्तम्बान्तेषु भूतेष्वारणाविद्यया गूढः संछन्नः । आत्मत्वेनावस्थितोऽपि मोहवशाद्देहेन्द्रियादिविविक्ततया न प्रकाशते । एवमपि सूक्ष्मदर्शिभिरिन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इत्युक्तप्रकारेण निरतिशयसूक्ष्मात्मतत्त्वं द्रष्टुं शक्तैर्विद्वद्भिर्गुरुशास्त्रसंस्कृतया प्राप्तैकाग्रतयाऽत एव सूक्ष्मया बुद्ध्या स पुरुषो दृश्यते द्रष्टुं शक्यते ॥ २८ ॥ तद्दर्शनोपायमाह—यच्छेदिति । प्राज्ञो विवेकवान्वाकशब्दोपलक्षितं कृत्स्नं बाह्यविषयमिन्द्रियजातं मनसि यच्छेन्नियच्छेदुपमं हरेत् । अत्र मनसीति सप्तम्यन्तं पठता यच्छेद्वाङ्मनसीति श्रुतिपाठगमं दैर्घ्यं छान्दसमिति व्याख्यातं भवति । उपसंहृतबाह्यकरणं तच्च मनो ज्ञाने प्रकाशस्वरूपे बुद्ध्याख्य आत्मन्युपसंहरेत् । निश्चयज्ञानरूपं तं च बुद्ध्यात्मानं महत्यात्मनि तत्समष्टिभूते सूक्ष्मतरे हिरण्यगर्भोपाधौ नियच्छेत् । तच्च महदात्माभिर्ब्रह्मैरण्यगर्भं बुद्धिसत्त्वं शान्ते प्रत्यस्तमिताशेषविशेषरूपे निर्विकारे सर्वान्तरे साक्षिणिन्मात्ररूपे मुख्य आत्मनि नियच्छेत् । एवमिन्द्रियादिकं

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं

तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।

अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं

निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ॥ ३० ॥

पराञ्चि खानि व्यतृणन्महेश-

स्तस्मात्पराङ्मपश्यति नाऽऽत्मरूपम् ।

कश्चिद्दीरः प्रत्यगात्मानमैक्ष-

दावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥ ३१ ॥

कारणपर्यन्तं विलाप्य परिपूर्णस्वप्रकाशचिदात्मानुसंधानपरो भवेदित्यर्थः
॥२९॥ पृथिव्यादीनां भूतानामुत्तरोत्तरमेकैकगुणन्यूनत्वात्सूक्ष्मतात्तारतम्यं
दृष्टं किमु वक्तव्यं शब्दादिमर्बगुणरहितस्य निरतिशयं सूक्ष्मत्वमित्त्व-
भिप्रेत्य तन्निषेधेन तत्स्वरूपमुपलक्षयति—अशब्दमिति । अशब्दमित्या-
द्युक्तार्थम् । अव्ययमिति । यद्धि शब्दादिमद्भवति तत्खलु व्ययधर्मवत्
इदं तु परशिवस्वरूपं शब्दादिरहितत्वात् व्येति न हीयत इत्यव्ययमन-
श्वरम् । अरसमित्याप्यगुणस्य रसस्य व्युदासः । अव्ययत्वादेव नित्यं
यदीदृग्विधं तत्त्वम् । अनादीति । आदिः कारणं तद्रहितम् । अन्तः
कार्यं तद्रहितम् । सकारणत्वं कार्यात्मना परिणामश्चानित्यत्वकारणमिति
तदुभयमनेन व्यावर्त्यते । महतो महत्त्वाद्बुद्ध्याख्यात्परं विलक्षणं
नित्यविज्ञानाभिस्वरूपमिति यावत् । ध्रुवं कूटस्थं नित्यं निर्विकारम् ।
तमीदृग्विधं ब्रह्मात्मानं निचाय्य निश्चित्य मृत्युमुखान्मृत्युगोचराद्वि-
द्याकामकर्मलक्षणात्संसारान्मुच्यते ॥ ३० ॥ ननूक्तविध आत्मा कस्मा-
त्सर्वेन दृश्यत इति तत्र कारणमाह—पराञ्चीति । महेशो
जगत्स्रष्टा परमेश्वरः खानि स्वमाकाशं तदुपलक्षितानि श्रोत्राक्षीजी-
न्द्रियाणि । पराञ्चि परागञ्जनस्वभावानि बाह्यशब्दादिविषयप्रकाशनात्
प्रवर्तमानानि बहिर्मुखानि सृष्ट्वा तानि व्यतृणद्धिसितवान् । 'उ वृद्धि-

पराचः कामाननुयन्ति बाला

मृत्योः पाशं तेऽपियन्ति स्वमोहात् ।

अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा

ध्रुवं तत्त्वं यान्ति कामैरसक्ताः ॥ ३२ ॥

येन रूपान्तरसान्गन्धाञ्छब्दान्स्पर्शाश्च मैथुनान् ।

एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यते ॥ ३३ ॥

सानादरयोः' इति धातुः । यस्मादेवं तस्मात्तैरिन्द्रियैः पुरुषः पराङ्मुख इति
वाङ्मशब्दस्पर्शादिविषयानेवोपलभते नाऽऽत्मस्वरूपं जानाति । एवमपि
कश्चित्पुनर्धीरो धीमानमृतत्वं मोक्षमिच्छन्नावृत्तचक्षुर्बाह्याविषयदर्शनसाधनं
चक्षुःश्रोत्रादिकमिन्द्रियमावृत्तं स्वस्वविषयेभ्यो व्यावर्तितं येन तथाविधो
भूत्वा प्रत्यगात्मानमुदीरितलक्षणमसंसार्यात्मतत्त्वमैक्षत्पश्यति । 'छन्दसि
लुङ्लङ्लिटः' इति वर्तमाने लङ् ॥ ३१ ॥ पराच इति । बाला अज्ञाना
मनुष्याः कामान्काम्यमानाञ्छब्दादिबाह्याविषयाननुयन्त्यनुसरन्ति । ते का-
मिनो मृत्योरविद्याकामकर्मसमुदायस्य प्रसारितं पाशजालमपियन्त्यपिगच्छ-
न्ति । तत्र कारणमाह — स्वेति । स्वस्याऽऽत्मानो मोहो यदावरणमज्ञानं
तद्वशादित्यर्थः । अथेत्युक्तवैपरीत्ये । धीरा विवेकिनो जनाः प्रत्यगात्मस्व-
रूपावस्थानलक्षणममृतत्वं विदित्वा साक्षात्कृत्य तैः कामैरसक्ता असंबद्धाः
सन्तो ध्रुवं कूटस्थं नित्यं परमार्थभूतं ब्रह्मत्मानं यान्ति प्राप्नुवन्ति
॥ ३२ ॥ तदधिगमोपायमाह — येनेति । येन विज्ञानेन बाह्यान्
रूपादिविषयान्मैथुनान्मिथुनसंयन्धाः सुखविशेषांश्च विजानाति विस्पष्टं
जानाति । एतेनैव देहादिसंघातविलक्षणेन चिन्मात्रप्रकाशेनाऽऽत्मना ता-
न्विजानाति । यो रूपादिसकलप्रत्ययसाक्षी स एवाऽऽत्मा न तु देहेन्द्रि-
यादिसंघातस्तस्य रूपादिमत्त्वेन घटादिवदनात्मत्वादिति भावः । अत्रा-
स्मिँल्लोके विज्ञेयं किं परिशिष्यते । सर्वमेव तु चिन्मात्ररूपेणाऽऽत्मना वि-
ज्ञेयमेव भवति न किञ्चित्परिशिष्यत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ तस्य साक्षात्मानः

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्यं पुरं येनानुपश्यति ।
 महान्तं परमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ ३४ ॥
 जाग्रदादित्रयं यस्तु विजानाति चिदात्मना ।
 ततो भेदेन नैवास्ति पुरत्रयमिदं सदा ॥ ३५ ॥
 चैतन्यमात्रो भगवाञ्छिव एव स्वयंभूः ।
 पुरत्रयात्मना भाति न भाति च महाप्रभुः ॥ ३६ ॥
 इहामुत्र स्थितं तत्त्वं सदेकं न ततोऽपरम् ।
 मृत्योः स मृत्युमामोति योऽन्यं देवं प्रपश्यति ॥ ३७ ॥

स्वरूपं विशेषेण प्रतिपादयति—जाग्रदिति । जाग्रदादिस्थानत्रयं येन चि-
 न्मात्ररूपेणाऽऽत्मनाऽनुगतेन पश्यति जानाति । महान्तमित्याद्युक्तार्थम् ।
 एतेन स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यतीति श्रुतिरवस्थात्रयोपल-
 क्षणार्था व्याख्याता ॥ ३४ ॥ अथ तस्याः श्रुतेस्तात्पर्यमाह—जाग्र-
 दादीति । चिदात्मना भास्यं जाग्रदादिस्थानत्रयमितरदृश्यवच्चिद्रूपे तस्मि-
 न्मध्यस्तत्वात्ततो भेदेन नैव विद्यते ॥ ३५ ॥ पुरत्रयाधिष्ठानं यच्चैतन्यमात्रं
 स एव स्वयंप्रकाशमानः परशिवः परिच्छेदप्रतीतेरौपाधिकत्वादतो महा-
 प्रभुः स्वतन्त्रः परशिव एव स्वमायाविलासेन कदाचित्पुरत्रयात्मना
 भाति । तत्त्वदृष्ट्या तु तदात्मना नैव भाति । किंतु निरस्तसमस्तोपा-
 धिकः स्वयमेव प्रकाशते ॥ ३६ ॥ यदाम्नायते—‘यदेवेह तदमुत्र
 यदमुत्र तदन्विह’ इति तदभिप्रायमाह—इहामुत्रेति । इहास्मिन्कार्य-
 कारणसंघाते यदवस्थितं सच्चिदानन्दैकरसं तत्त्वं यच्चामुत्र जगत्कारणे
 सर्वज्ञे सूर्यात्मके ब्रह्मण्यवस्थितं तदुभयं सर्वदैकं न तयोर्भेदो विद्यते,
 किञ्चिज्ज्ञत्वसर्वज्ञत्वादिभेदप्रतिभासस्य मायाऽविद्योपाधिकृतत्वादित्यर्थः ।
 भव एवैतरेयकतैत्तिरीयकयोः समाम्नातम्—‘तयोऽहं सोऽसौ योऽ-
 सौ सोऽहम्’ इति । ‘स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः ।’
 इति च । विपक्षे बाधकमाह—मृत्योरिति । यस्तु स्वात्मनः सकाशादेवं

अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।
 एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ ३८ ॥
 वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।
 एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ ३९ ॥
 सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः ।
 एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ॥ ४० ॥

द्योतमानं परशिवमन्यं पश्यति स मृत्योर्मरणात्पुनर्मृत्युं प्राप्नोति । जन्म-
 मरणप्रवाहपतितो भवतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ननु परस्माद्ब्रह्मणः सर्वस्य
 जगतो भेदोऽनुभूयत एवेत्याशङ्क्य दृष्टान्तैस्तत्तादात्म्यं प्रतिपादयति—
 अग्निर्यथेत्यादिना । यथा खल्वयमाग्निः स्वयमेक एव भवत्यस्मिन्भूतजा-
 तानीति भुवनमयं लोकस्तं प्रविष्टः सन् रूपं रूपं काष्ठादिकं सर्वं दाह्यभेदं
 प्राप्य तत्तत्प्रतिरूपो बभूव । दाह्यसमानाकृतिर्भवतीत्यर्थः । तथैक एव
 सच्चिदानन्दरूपः परशिवः सर्वभूतान्तरात्मा सर्वेषां भूतानामन्तरात्मा
 भूत्वा तत्तदेव मनुष्यादिशरीरं प्रविश्य तत्तत्प्रतिरूपो बभूव । तथा
 प्रपञ्चाद्बहिरपि स्वेन निरुपाधिकेनाविकृतरूपेणावतिष्ठते । वायुर्यथैक
 इत्यत्राप्येवं योज्यम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ एवमेकस्यैवाऽऽत्मनस्तत्र तत्र
 प्रतिरूपत्वावस्थानेन तत्कृतसंसारदुःखानुभवोऽपि स्यादित्याशङ्क्य सदृ-
 ष्टान्तं निर्लेपतामाह—सूर्यो यथेति । यथा सूर्यः सर्वलोकस्य चक्षुरालो-
 केन चक्षुरिन्द्रियस्योपकारं कुर्वन् चक्षुर्भूतोऽप्यशुन्यादिदर्शनजनितैश्चाक्षुषै-
 राध्यात्मिकैर्बाह्यैः पापदोषैश्च न लिप्यते न स्पृश्यते तथैक एव
 शिवः सर्वभूतान्तरात्मा सन्नपि बाह्यस्तस्मात्सर्वस्माद्भूतजाताद्वि-
 विक्तः संस्तवीयदुःखेन न लिप्यते । अविद्यया ह्यात्मनः संसारप्रतीतिर्न
 च सा परमार्थोपाधौ विद्यत इत्यसता संसारदुःखेन कथं परमार्थभूतस्याऽऽ-
 त्मनो लेपसंभव इत्यर्थः ॥ ४० ॥ एको वशीति । एकः सर्वमुख्यः । न चानेन
 सदृशोऽधिको वा कश्चिदस्ति । वशी स्वतन्त्रः । यतः सर्वं जगत्स्य वशे

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा
 एकं रूपं बहुधा यः करोति ।
 तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरा-
 स्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥ ४१ ॥
 येनैव नित्याश्च सचेतनाश्च
 यस्मिन्विभक्ताः प्रविभान्ति मोहात् ।
 तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरा-
 स्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥ ४२ ॥
 तदेतदिति मन्यन्तेऽनिर्देश्यं परमं सुखम् ।
 कथं नु तद्विजानीयात्किमु भाति विभाति वा ॥ ४३ ॥

वर्तते । तदपि कुत इत्यत आह -- सर्वेति । सर्वान्तरात्मत्वमपि कुत
 इति तदाह -- एकमिति । एकमेकरसं विशुद्धविज्ञानलक्षणमात्मीयं रूपं
 बहुधा बहुप्रकारं विचित्रोपाधिभेदवशेन यः करोति तमात्मस्थमात्मनि
 शरीरे हार्वाकाशमध्ये स्थितमभिव्यक्तं गुरुशास्त्रोपदेशेन येऽनुपश्यन्ति
 साक्षादनुभवन्ति धीरा विवेकेनस्तेषां विदुषां ब्रह्मीभूतानामेव सुखं शाश्वतं
 नित्यनिरतिशयाभिव्यक्तिर्भवति । इतरेषामज्ञानिनां तु यच्छब्दस्पर्शादिवि-
 षयभोगसुखं तच्छाश्वतं न भवति । शुभकर्मोपस्थापितबुद्धिवृत्त्यनुविधा-
 यित्वेन तस्य क्षणिकत्वादित्यर्थः ॥ ४१ ॥ 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतना-
 नाम्' इति श्रुतेरर्थमाह -- येनैवेति । व्यावहारिकनित्याकाशादयो येन यत्स-
 चानुबोधबलेन नित्याः । तथा यच्चैतन्यानुबोधबलेन देवमनुष्यादयः सचे-
 तनाः । ते च यस्मिन्स्वप्रकाशे ब्रह्मण्यध्यस्ततया विभक्ताः सन्तो मोहाद-
 ज्ञानवशाद्विभान्ति विचित्रनामरूपात्मना विविधं भासन्ते । तमात्मस्थमि-
 त्यादि पूर्ववत् । शान्तिः सर्वविषयेभ्य उपरतिः ॥ ४२ ॥ तदेतदित्यादि ।
 यदात्मस्वरूपभूतं सुखमनिर्देश्यं निर्देष्टुमशक्यमवाक्यनसगोचरं परमं
 निरतिशयं तदेतदित्यापरोक्षेण ब्रह्मनिष्ठा मन्यन्तेऽनुभवन्ति तदात्मसुख-

आदित्यचन्द्रामलतारकाद्या

न भान्ति यस्मिन्ननिशं महान्तः ।

प्रकाशमानं तमनुप्रभान्ति

प्रभानमस्यैव हि नेतरेषाम् ॥ ४४ ॥

ऊर्ध्वमूलस्त्ववाकशास्व एषोऽश्वत्थः सनातनः ।

तदेव शुक्रं तद्वृक्षं तदेवामृतमुच्यते ॥ ४५ ॥

तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तद् नात्येति कश्चन ।

एतद्वै तत्सुरश्रेष्ठाः सम्यगेव भयोदितम् ॥ ४६ ॥

मिदानींतनोऽपि कथं नु केन खलु प्रकारेण विस्पष्टं जानीयात् । तर्हि
भाति दीप्यते भासमानं हि तस्य विस्पष्टं भानि किंवा न भातीति बहि-
रेव कोट्यन्तरम् ॥ ४३ ॥ भाति च विभाति चेत्यस्योत्तरं विवक्षन् तत्र
सूर्यो भातीति श्रुतेरर्थमाह—आदित्येति । तमनुप्रभान्तीति । चैतन्यज्योतिषि
तस्मिन्मध्यस्तत्वात्तत्तत्फुरणमनुसृत्यैव सूर्यादयः प्रदीप्यन्ते । अतः स्वाभाविकं
भानमात्मज्योतिष एव नान्येषां भौतिकानां तेजसाम् । अतः स्वप्रकाश-
चिदेकरसं तत्स्वरूपभूतं निरविशयसुखं स्वयमेव भाति च विभाति
चेत्यर्थः ॥ ४४ ॥ दृश्यमानस्य कार्यप्रपञ्चस्य मूलकारणमन्तरेणानुप-
पत्तेस्तदस्तित्वं प्रतिपादयति—ऊर्ध्वमूल इति । ऊर्ध्वं संसारमण्डलस्यो-
पर्यवस्थितं तद्विष्णोः परमं पदमिति प्रागुक्तं निरस्तसमस्तोपाधिकं
ब्रह्म मूलं कारणं यस्य स तथोक्तः । अव्यक्तादिस्थावरान्तः संसारवृक्षः ।
स च स्वर्गनरकतिर्यक्स्रोतोभिः शाखाभिरर्वाचीनशाखः । स च सना-
तनोऽनादिः । अस्थिरत्वाच्छो न तिष्ठनीयश्चेत्यर्थः । अस्य च संसारवृ-
क्षस्य यन्मूलं कारणं तदेव शुक्रं शुद्धं सांसारिकदोषासंस्पृष्टं तदेव
ब्रह्मामृतमविनाशिस्वभावं कथ्यते । तत्कार्यभूतसंसारवृक्षो वाचारम्भणमा-
त्रत्वाद्बन्धवर्जनगरादिवान्मध्याभूत इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ तस्मिन्नित्यादि ।
तस्मिन्परमार्थसत्ये ब्रह्मणि मायाविलासवशेन सर्वे लोकाः श्रिता आश्रिताः

इदं सर्वं जगत्साक्षाच्छिवः कम्पयते ध्रुवम् ।
 महद्भयमिदं वज्रं विदित्वा मुच्यते नरः ॥ ४७ ॥
 तपस्यस्य भयादग्निर्भयात्तपति भास्करः ।
 भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥ ४८ ॥
 वर्तमाने शरीरेऽस्मिन् शक्तो बोद्धुमीश्वरम् ।
 नरः सर्वेषु लोकेषु शरीरित्वाय कल्पते ॥ ४९ ॥
 यथाऽऽदर्शं स्वकं रूपं यथानिर्मले नरः ।
 तथा पश्यति देहेऽस्मिन्मात्मानं ब्रह्म केवलम् ॥ ५० ॥

परमार्थवत्प्रतीयन्त इत्यर्थः । अतः समस्तजगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणं तद्ब्रह्म
 कश्चिदपि विकारो नात्येति नातिवर्तते । एतदेव खलु तद्वस्तु यद्विज्ञाना-
 वसृत्तन्वप्राप्तिर्वर्ण्यते ॥ ४६ ॥ 'यदिदं किञ्च' इति श्रुतेस्तात्पर्यमाह—
 इदं सर्वमिति । इदं पराभूतं सर्वं जगत्कारणभूतः परशिवः कम्पयते ।
 तत्प्रशासनभयात्स्वव्यापारेषु प्रवर्तमानं जगत्प्रेरयतीत्यर्थः । भयमुद्य-
 तमुद्धृतं वज्रमिव महाभयहेतुः । ध्रुवं कूटस्थं नित्यं तमात्मानं विदित्वा
 संसारबन्धान्मुच्यते इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ उक्तं भयहेतुत्वं विवृणोति—
 तपस्यस्येति । अग्न्यादिलोकपाला अपि तद्भयात्स्वव्यापारे प्रवर्तन्ते
 किमु वक्तव्यमन्येषां भयहेतुरिति भावः ॥ ४८ ॥ 'इह चेदशकत्' इति
 श्रुतिं व्याचष्टे—वर्तमान इति । विद्याधिकारयोग्येऽस्मिन्शरीरे विद्यमान
 एव प्रत्यगात्मनोऽनवच्छिन्नपरशिवस्वरूपं यो बोद्धुं न शक्तः स सर्वेषु
 लोकेषु पुण्यपापवशेन शरीरधारणाय कल्पते इत्यर्थः ॥ ४९ ॥ 'यथाऽऽ-
 दर्शं' इति श्रुतिं संगृह्णाति—यथेति । यथा निर्मल आदर्शं स्वकीयं रूपं
 सम्यक्पश्यति तथास्मिन्मानुषशरीरे श्रवणमननादिसाधनकलापानुष्ठा-
 नेनऽऽत्मानं ब्रह्मरूपत्वेन साक्षात्कर्तुं शक्नोति । अन्यत्र तु साधनानुष्ठा-
 नासंभवात्तज्ज्ञानं न सुलभमिति भावः ॥ ५० ॥ 'इन्द्रियाणां पृथग्भावम्'
 इति यद्वान्नातं तदभिप्रायमाह—जन्मनाशेति । विदित्वाऽनात्मरूपत

जन्मनाशवतां खानां पृथग्भावं परात्मनः ।

तेषां जन्मविनाशौ च विदित्वाऽनात्मरूपतः ॥ ५१ ॥

पश्चादनात्मरूपेण विदितं केवलात्मना ।

विदित्वा स्वानुभूत्यैव स धीरस्तु न शोचति ॥ ५२ ॥

इन्द्रियेभ्यो मनः श्रेष्ठं मनसः सत्त्वमुत्तमम् ।

सत्त्वादपि महानात्मा महतोऽव्यक्तमुत्तमम् ॥ ५३ ॥

अव्यक्तात्तु परः साक्षाद्व्यापकोऽलिङ्ग एव च ।

यं विदित्वा नरः साक्षादमृतत्वं हि गच्छति ॥ ५४ ॥

न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य

न चक्षुषा पश्यति कश्चिदेनम् ।

इत्यादि । आत्मसकाशाद्विचित्मिन्द्रियादिकं प्रथममनात्मरूपेण विदित्वा
तथाऽवस्थितं तत्पश्चात्केवलात्मभावेन विदित्वा । अधिष्ठानभूते स्वात्मनि
तत्सर्वं विलाप्येत्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ एवं मनआदिकमपि स्वस्वकार-
णभावापत्त्या विलाप्य सर्वाधिष्ठानभूतमुदीरितरूपं पुरुषस्वरूपमेव मुमुक्षुणा
ज्ञातव्यमिति प्रतिपादयति — इन्द्रियेभ्य इत्यादिना । चक्षुरादीन्द्रियेभ्यः
सकाशान्मनः श्रेष्ठम् । तदन्तरेण तेषां कार्यकारणत्वाभावात् । तस्माच्च
मनसस्तत्कारणभूतं सत्त्वं श्रेष्ठम् । तस्मादपि महानात्मा हैरण्यगर्भी
बुद्धिः प्रशस्ता । ततोऽपि प्रशस्तमव्यक्तं तत्कारणत्वेनातिसूक्ष्मत्वात् ।
तस्मादपि सर्वान्तरः पुरुषः पूर्णोऽनवच्छिन्न आत्मा । अव्यक्तादिस्थावरा-
न्तस्य सर्वस्य कारणत्वात्साक्षाद्व्यापकः स चालिङ्गो लिङ्गयते गम्यते येन
तलिङ्गं बुद्ध्यादि तन्न विद्यते यस्य स तथोक्तः । सकलसांसारिकपुण्यपा-
पलेपस्य लिङ्गशरीराश्रितत्वात्तन्निषेवेनाऽऽत्मनः संसारास्पृशो वर्जितो
भवति ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ नन्वसौ निरुपाधिक आत्मा कथं वेदितुं शक्य
इत्याशङ्क्याऽऽह — न संदृशे इति । संदृशे संदर्शनविषये प्रत्यगात्मनो रूपं
स्वरूपं न तिष्ठति । अतो न चक्षुषा । उपलक्षणमेतन् । चक्षुरादिसर्वे-

हृदा मनीषा मनसाऽभिकल्पः

साक्षादात्मा शक्यते वेदितुं सः ॥ ५५ ॥

एवं साक्षात्सच्चिदानन्दरूपं

भावाभावाशेषलोकस्य हेतुम् ।

श्रुत्या युक्त्या ब्रह्म जानन्ति मर्त्या

विद्यायोगादेव मुक्ता भवन्ति ॥ ५६ ॥

विद्यावेद्यं ब्रह्म यद्वेदसिद्धं

तस्याचिन्त्या काचिदस्त्येव शक्तिः ।

शक्त्या भिन्नं तद्भवत्यद्वयं स-

त्सत्यानन्दासङ्गबोधैकरूपम् ॥ ५७ ॥

न्द्रियेण कश्चिदप्येनमात्मानं न पश्यति कथं तर्हि स द्रष्टव्य इति ।
उच्यते । हृदा हृत्स्थया मनीषा मनसः संकल्पादिरूपस्येष्ट इति मनीष्ट्
तथाविधया बुद्ध्या मनसा मननरूपेण सम्यग्दर्शनेन चाभिकल्पोऽभि-
प्रकाशितोऽयमात्मा साक्षाद्यथावेदितुं शक्यते ॥ ५५ ॥ 'य एतद्विदुः'
इति श्रुतिवाक्यस्यार्थं ब्रुवन्नत्राशिष्टश्रुतिसंदर्भस्यार्थं तात्पर्यतः संगृह्णाति—
एवमिति ॥ ५६ ॥ इति कठवल्लीव्याख्यानम् । एवं सच्चिदानन्दैकरस-
ब्रह्मात्मैक्यपरत्वं कठशास्त्रोपनिषदो दर्शितम् । अथ श्वेताश्वतरशास्त्रोपनि-
षदोऽपि तत्परत्वं दर्शयति—विद्यावेद्यमित्याद्यध्यायशेषेण । तत्र हि
यज्जगत्कारणं तद्ब्रह्मेत्यवगमयितुम् 'कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा'
इत्यादिना कालादीनां जगत्कारणत्वं पूर्वपक्षीकृत्य 'ते ध्यानयोगानुगता
अपश्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्' इति मायाशक्तिसहितस्य द्योतमा-
नस्य स्वप्रकाशचिदात्मकस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं वर्णितम् । तादृक्श-
क्तियोगं तस्य प्रतिपादयति—विद्यावेद्यमिति । या विद्या प्रागनुक्रान्ता
तया वेद्यं सकलवेदान्तेषु प्रसिद्धं यद्ब्रह्म तस्याचिन्त्येदृग्विधेति चिन्तयि-
मनुशक्या सर्वदुर्घटकारिणी काचिच्छक्तिरस्त्येव । तद्वद्विद्वत्स्याशक्तस्य

एकं रूपं ब्रह्मणो जीवरूपं
 भोग्यं विश्वं ब्रह्मणस्त्वन्यरूपम् ।
 अन्यद्रूपं ब्रह्मणः सर्वशास्त्रं
 प्रज्ञामात्रं शुद्धरूपं परस्य ॥ ५८ ॥
 सर्वाजीवे सर्वसंस्थे बृहन्ते
 तस्मिञ्जीवो भ्राम्यते ब्रह्मचक्रे ।
 ब्रह्मात्मानं प्रेरितारं च युक्त्या
 मत्वा चैकं याति मर्त्योऽमृतत्वम् ॥ ५९ ॥

‘तत्तेजोऽसृजत’ इत्यादिश्रूयमाणकारणत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । अत्र भोक्ता भोग्यं भोगप्रदश्चेति त्रैविध्यं प्रतिपित्तम् । तच्चाद्वितीये ब्रह्मणि कथं घटत इत्याशङ्क्य सा शक्तिस्तद्वद्व्यतीत्याह — शक्येति । यत्सत्यादिलक्ष-
 णमद्वितीयं ब्रह्म तच्छक्त्या सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिकया मायया घटाणु-
 पाधिभिराकाशवद्भिन्नं भेदयुक्तं भवति ॥ ५७ ॥ तत्र मलिनसत्त्वप्रधा-
 नमायावच्छिन्नं यद्ब्रह्मणो रूपं तज्जीवसंज्ञां लभते । तमःप्रधानमायाव-
 च्छिन्नं तु भोग्यं जगद्भवति । विशुद्धसत्त्वप्रधानमायोपाधिकं त्वन्यद्रूपमी-
 श्वराख्यं तद्भोगप्रदं भवति । अन्यद्रूपमिति । परस्य मायातीतस्य तस्य
 ब्रह्मणः कृत्स्नवेदान्तप्रतिपाद्यं केवलं चिदेकरसं यच्छुद्धरूपं तत्तु सोपाधि-
 करूपत्रितयादन्यद्विलक्षणमित्यर्थः । वक्ष्यति हि भोक्ता भोग्यमिति
 ॥ ५८ ॥ श्रुतौ सर्वाजीव इति मन्त्रेण जीवस्याविद्यया संसारचक्रे
 भ्रमणं विद्यया ब्रह्मतादात्म्यं च यदाप्नोति तदाह — सर्वाजीव इति ।
 आ समन्ताज्जीवनमाजीवः सर्वेषामाजीवो यस्मिन्स्तरसर्वाजीवं तस्मिन्स-
 र्वसंस्थे सर्वेषां संस्था मरणं स्थितिर्वा यस्मिन्स्तरसर्वसंस्थं तस्मिन्स-
 र्वसंस्थे । बृहन्ते ‘जृविशिभ्यां झच्’ इति विधीयमानो झञ्जाहुलकाद्भृ-
 हतेरपि द्रष्टव्यः । बृहति विस्तृते तस्मिन्ब्रह्मचक्रे ब्रह्मणा निर्मिते संसार-
 चक्रे स्वाविद्यया संसरच्छजीवो भोगप्रदेनेश्वरेण भ्राम्यते । स च जीवः

ज्ञाज्ञौ जीवाजीवसंज्ञौ प्रतीत्या
 भुत्या युक्त्या स्वानुभूत्या ह्यभिज्ञौ ।
 माया भोक्तुर्भोगहेतुः परात्मा
 रूपैरेभिर्विश्वरूपो धर्कता ॥ ६० ॥
 क्षरं माया चाक्षरं जीवरूपं
 क्षरात्मना भिद्यते देव एकः ।
 तस्य ध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावा-
 न्नूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः ॥ ६१ ॥

स्वार्जितसुकृतवशात्परमेश्वरानुग्रहेण चानुष्ठितश्रवणमननादिसाधनकलापः
 संस्तेन गुरूपदिष्टशास्त्रश्रवणेन प्रत्यगात्मानमीश्वरं चैकत्वेन ज्ञातं युक्त्या
 मत्वा साक्षात्कृत्यामृतत्वं मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५९ ॥ अस्य जीवेश्वर-
 तादत्तस्य विस्पष्टं प्रतिपादकमन्यं मन्त्रमुपस्कृत्य व्याचष्टे—ज्ञाज्ञा-
 विति । ज्ञोऽपरिच्छिन्नचैतन्यैकस्वभावस्तत्तादर्थ्यः परशिवः । अज्ञः कर्ता
 भोक्ताऽऽवृत्तज्ञानस्त्वंपदार्थः । तावेतौ जीवाजीवसंज्ञौ प्रतीत्या भिज्ञौ ।
 परमार्थतस्तु 'तत्त्वमसि' 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्यादिश्रुत्या तदनुसा-
 रिण्या युक्त्या विद्वदनुभवेन च तावभिज्ञौ । उपाधिकृत एव तयोर्भेदो
 न वास्तव इत्यर्थः । तयोर्भेदापादकमुपाधिं दर्शयति—मायेति । भोक्तुः
 संसार्यात्मनो भोगहेतुर्माया मलिनसत्त्वप्रधाना । मायावशीकृतो हि
 प्रत्यगात्मा कर्ता भोक्ता भवति । परमात्मा तु स्वाधीनमायत्वादेभिर्दृश्य-
 मानैः परिकल्पितैः सर्वैरपि रूपैर्विश्वरूपो नानाविधरूपः सन्नप्यकर्ता
 कर्तृत्वादिसकलसंसारधर्मरहितः । अतस्तदुपाधिपरित्यागेन तयोरैक्यं
 स्वध्यवसानमिति भावः ॥ ६० ॥ 'क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः' इति
 मन्त्रस्यार्थमाह—क्षरं मायेति । क्षरं क्षरणशीलं नश्वरं विद्यानिवर्त्यत्वा-
 न्मायातत्त्वम् । अक्षरमनश्वरं जीवभावापन्नं ब्रह्मणो रूपम् । तदुभयात्म-
 नैक एव स्वयंप्रभः परशिखो भिद्यते भिन्नो भासते । मायातत्कार्यभेदस्य

ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः
 क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः ।
 तस्य ध्यानान्मूलमायाविभेदे
 विश्वेश्वर्यं याति कैवल्यरूपम् ॥ ६२ ॥
 एतज्ज्ञेयं नित्यमेवाऽऽत्मसंस्थं
 नातः परं वेदितव्यं हि किञ्चित् ।
 भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा
 सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत् ॥ ६३ ॥

तस्मिन्नध्यस्तत्वेन तदव्यतिरेकादित्यर्थः । आत्मज्ञानात्सद्यो मुक्तेरदर्श-
 नात्तस्य तत्साधनत्वं प्रत्यक्षाविरुद्धमिति भ्रमव्युत्पन्नाय तस्याभिध्याना-
 दिति श्रुतिमुदाहरति — तस्येति । तस्य निरस्तमस्तभेदस्य चिदानन्दै-
 करस्य च ब्रह्मणो ध्यानत्मत्वं खल्विदं ब्रह्मेति तादृश्यज्ञानान्छूत्रण-
 जानितात्प्रत्यग्रहद्वैतविवक्षात्परोक्षज्ञानाद्वा भेदप्रपञ्चस्य निवृत्तिर्भवति ।
 तदेवाहं ब्रह्मास्मीत्यात्मतया योजनोदेकीकरणायौक्तिकान्मननज्ञानाद्वा
 प्रतीचस्त्वब्रह्मरूपा माया विवर्तते पुनस्तत्त्वभावाद्द्रव्यत्वभावनाभिदिध्या-
 सनपर्यायात्तद्विषयमपरोक्षज्ञानं जायते । तेन च मायातद्विलासं निवा-
 र्यते । तस्यां निवारितायामपि नजनिता वासना प्रारब्धकर्मफलक्षयपर्य-
 न्तमनुवर्ततेऽतो विदुषोऽपि तत्पर्यन्तो देहयात्राद्यर्थो व्यवहारो न
 विरुद्धः । भूयः पुनश्चान्ते प्रारब्धकर्मफलोपभोगावसाने विदेहकैवल्य-
 वसरे स्ववासनया सह कृत्स्नमायानिवृत्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ ६१ ॥ उक्त-
 ध्यानादेः फलप्रतिपादिकां श्रुतिं संगृह्णति — ज्ञात्वेति । देवं श्योतमानं
 स्वयंप्रकाशं परमात्मानमुदीरितरीत्या पर्यात्मत्वेन ज्ञात्वा सर्वपाशाप-
 हानिः । मूलमायाकर्मादयः पाशास्तेषां सर्वेषामविद्यास्मिन्तरीणां छेदानां
 च परिश्रयं प्राप्नोतीत्यर्थः । तस्याभिध्यानात्तृतांशं देहभेद इति श्रुतिं
 व्याचष्टे — तस्येति । अद्वितीयब्रह्मात्मसाक्षात्कारेण मूलाज्ञाननिवृत्तौ

बह्वैर्यथा योनिगतस्य मूर्ति-

र्न दृश्यते नैव च लिङ्गनाशः ।

स भूय एवेन्धनयोनिगृह्य-

स्तद्वोभयं वै प्रणवेन देहे ॥ ६४ ॥

स्वदेहमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् ।

ध्याननिर्मथनाभ्यासादेवं पश्येन्निगूढवत् ॥ ६५ ॥

सत्यां कैवल्यरूपं केवलत्मावस्थानलक्षणं सर्वैश्वर्यमनपेक्षकर्माश्रयत्वं प्राप्नोति ॥ ६२ ॥ आप्तकामत्वान्मायाशक्तिवशाद्भोक्तृभोग्यादिभावेन भिन्नं रूपं परित्यज्य यदेतदुक्तं वास्तवमभिन्नं कैवल्यरूपमेतदेव नित्यं सर्वदाऽऽत्मस्थं प्रत्यगात्मभावेन स्थितं ज्ञेयं साक्षात्कर्तव्यम् । नन्वितोऽन्यदपि किञ्चिज्ज्ञातव्यं स्यादित्यत आह—नातः परमिति । अतोऽस्माच्चिरतिशयानन्दलक्षणब्रह्मात्मनोऽन्यद्वेदितव्यं किमपि तत्त्वं नास्ति 'अतोऽन्यदार्तम्' इति श्रुतेः । यत्तावद्भोक्तृभोग्यादिभेदेन त्रिविधं जगत्प्रतिभाति तदपि निरूप्यमाणं मायातीते ब्रह्मण्यध्यस्तत्वात्ततो न व्यतिरिच्यत इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादकं मन्त्रमुदाहृत्य व्याचष्टे—भोक्तेति । ब्रह्ममेतदिति । अम्भावश्छान्दसः ॥ ६३ ॥ तथाविधस्य ब्रह्मणो ज्ञानोपायं बोधयितुं यदाज्ञातं बह्वैर्यथेति तत्संगृह्णाति—बह्वैरिति । योनिगतस्य योनिः कारणमरणिस्तद्वत्स्याग्नेर्मूर्तिः स्वरूपं न दृश्यते चक्षुषा त्वगिन्द्रियेण वा नोपलभ्यते । अथापि नैव लिङ्गनाशः । मध्यमाने सति यदग्निसद्भावगमकं लिङ्गभौषण्यं तस्य च नाशो नैव विद्यते । सोऽग्निः पुनर्भथनोपायेनेन्धनयोनिरिन्धनादरणिरूपात्काष्ठाज्जायमानः सान्निद्रियमाहो भवति । यथाऽयं दृष्टान्तस्तथा ब्रह्माप्यकार्यकारणसंघाते यावद्वैसाद्विवेकेनानुपलभ्यमानमप्युपायविशेषेण ग्रहीतुं शक्यते तमुपायं दर्शयति—तद्वेति । वाशब्दश्चार्थः । तच्च ब्रह्मोभयविवं परं चापरं च देहे शरीरे हृदयाम्बुजमध्ये ध्येयत्वेन ज्ञेयत्वेन चावस्थितं प्रणवेनोङ्कारेण गृह्यत इत्यर्थः ॥ ६४ ॥ कथं

तिलेषु तैलं दधिनीव सर्पि-

रापः स्रोतस्स्वरणीषु चाग्निः ।

एवमात्माऽऽत्मनि गृह्यतेऽसौ

सत्येनैवं तपसा योऽनुवेत्ति ॥ ६६ ॥

सर्वव्यापिनमात्मानं क्षीरे सर्पिरिवार्पितम् ।

आत्मविद्यातपोमूलं तद्ब्रह्मोपनिषत्परम् ॥ ६७ ॥

प्रणवस्य तद्ब्रह्मोपायत्वमिति तदाह—स्वदेहमिति । स्वदेहोपलक्षितं हृद-
यमधरारणिं कृत्वोकारं चोत्तरारणिं कृत्वा ध्याननिर्मथनाभ्यासादुत्थानं
प्रणवाभिधेयत्वेन तदालम्बनत्वेन वा परस्यापरस्य वा ब्रह्मणश्चिन्तनं
तदेव निर्मथनं तस्याभ्यासो यावत्साक्षात्कारमनुवृत्तिस्तस्मादुपायादेवं स्रो-
तमानं स्वप्रकाशं निरुपाधिकमात्मस्वरूपं पश्येत्साक्षात्करोति । निगूढवत् ।
यथा काष्ठे निगूढं विलीनमग्निमधरोत्तरारणिभ्यां निर्मथनेनाऽऽवर्तनेनो-
पलभते तद्वदित्यर्थः ॥ ६५ ॥ विहितमात्मदर्शनमनेकैर्दृष्टान्तरूपपाद्यन्सत्या-
दिमाधनमुपरिशति—तिलेष्विति । यथा तिलेषु तैलं क्वाप्य वर्तते , यथा वा
दग्धि सर्पिराभ्यं स्रोतस्सु सिकताविशिष्टासु नदीष्वापोऽभ्यन्तरे क्वाप्य वर्त-
न्ते । अरणीषु काष्ठेष्वग्निः । यथैते तैलाद्यस्तिष्ठादिषु विवेकतोऽनुपलभ्य-
माना आप पीडनालोडनखननमथनैर्विवेकिनोपलभ्यन्त एवमेव त्वयमात्मा
निरुपाधिकः सविदानन्दैकरस आत्मनि हृदये गृह्यते श्रवणमननादिसंस्कृतेन
मनसा साक्षात्क्रियते । योऽमावेवंविधमात्मानं सत्येन वचनेन तपसा कृच्छ्र-
चान्द्रायणादिलक्षणेन वर्णाश्रमविहितेन स्वधर्मेण साधकोऽनुवेक्ष्यनुपश्यति
तेन सत्यादिसाधनवता पुरुषेण गृह्यत इति संबन्धः । अत एवाथर्वणोपनिष-
द्यप्याज्ञातम्—‘सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा’ इति ॥ ६६ ॥ तिलादिषु
तैलादिवद्व्याप्य वर्तमानो यः सर्वव्यापक आत्मा नासाबुपचरितः किंतु
साक्षाद्ब्रह्मवेति प्रतिपादयति—सर्वव्यापिनमिति । क्षीरे कारणात्मनाऽ
वस्थितं घृतं यथा तद्व्याप्तोत्येवं कारणात्मना कार्यं जगत्कृत्स्नं व्याप्नोती-

यज्ञदानादिभिः पुण्यैर्योगसिद्धिर्भविष्यति ।

योगात्संजायते ज्ञानं ज्ञानान्मुक्तिर्न कर्मणा ॥ ६८ ॥

अत्याश्रमिभ्यः शान्तेभ्यो वक्तव्यं ब्रह्मवेदनम् ।

नाप्रशान्ताय दातव्यं नापुत्राय कदाचन ॥ ६९ ॥

ति सर्वव्यापी । तस्य ब्रह्मस्वरूपत्वसंदर्शने साक्षात्साधनमाह—आत्मेति ।
आत्मनश्चिदानन्दैकरसस्य श्रवणमननादिसाधनजन्या साक्षात्काररूपा या
विद्या यच्च तपो वर्णाश्रमविहितं यज्ञदानादिकर्म तदुभयं मूलमुपलब्धिकार-
णं यस्य स तथोक्तः । एवंभूतं य आत्मानं विद्वान्पश्यति तदेव परं
ब्रह्म । तद्विशिनष्टि—उपनिषदिति ॥ उपनिपूर्वात्सदेरयं शब्दस्तस्य च वि-
हरणगत्यवसादनलक्षणास्त्रयोऽर्थाः । अद्वितीयं ब्रह्म सर्वप्राणिष्व्वात्मभा-
वमुपेत्य निरुपाधिकरूपेण प्रकाशमानं सन्नितरां तदीयं संसारं विशृणा-
ति हिनस्तीत्युपनिषत् । यद्वा जीवभावेनावस्थितं साक्षि चैतन्यं नितरां
स्वात्मानमुपगमयत्यैक्यं प्रापयति तदविद्यामवसादयति शिथिलीकरोतीति
वोपनिषत्परं ब्रह्म । यद्वेगानिषत्पदमिति श्रुतौ पठनादत्रापि तथैव
पठनीयम् । तथाचोपनिषच्छब्देन ब्रह्मविद्योच्यते तत्रा पदनीयं
प्राप्तव्यमित्यर्थः ॥ ६७ ॥ एवमद्वितीयस्य ब्रह्मणः स्वशक्तिवशाद्भोक्तृभो-
ग्यभोगप्रदरूपेणावस्थानं तद्विविक्तस्यापरिच्छिन्नचिदानन्दैकरसस्य नि-
रुपाधिकरूपस्य ज्ञानान्मोक्षश्चेति कृत्स्नशास्त्रार्थस्य संप्रहेण प्रति-
पादकं सूत्रभूतं श्वेताश्वतरोपनिषदि प्रथमाध्यायं व्याख्याय 'युञ्जानः
प्रथमं मनः' इत्याद्यध्यायपञ्चकस्य तद्विवरणरूपतया गतार्थत्वात्संगृह्य
व्याचष्टे—यज्ञदानेति । 'युञ्जानः प्रथमं मनः' इत्यादिमन्त्रेष्वग्न्याहरणा-
द्युपलक्षितस्याग्निहोत्रादिनित्यनैमित्तिकादिकर्मजातस्य योगहेतुत्वश्रवणा-
त्परमेश्वरार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठितेन नित्यनैमित्तिककर्मणा त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं
शरीरमित्यादिश्रुत्युक्तरूपस्य योगस्य सिद्धिर्भवति । युक्तमनस्कस्य श्रवण-
मननाद्यनुष्ठानादनायासेन ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानं जायते । तेन च मुक्तिरि-

अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैर्भस्मनोद्धूलनं तथा ।

त्रिपुण्ड्रधारणं चापि वदन्त्यत्याश्रमं बुधाः ॥ ७० ॥

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ ७१ ॥

श्रुतिवचनेन मयैव समस्तं परमकृपाबलतः पठितं च ।

यदि विदितं स नरः स्वकमोहं तरति शिवं विशति प्रियरूपम् ७२
इति श्रीसूतसहितायां यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे ब्रह्मगीतासु
कठवल्लीश्वेताश्वतरव्याख्यायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ॥

१२. शिवस्याऽहंप्रत्ययाश्रयत्वम् ।

ब्रह्मोवाच—

वक्ष्ये सारतरं साक्षात्सर्वशास्त्रार्थसंग्रहम् ।

श्रद्धया सहिता यूयं शृणुतातीव शोभनम् ॥ १ ॥

त्यध्यायपञ्चकस्य तात्पर्यार्थः ॥ ६८ ॥ ब्रह्मविद्यासंप्रदायगोपनार्थमत्या-
श्रमिभ्यः परमं पवित्रमित्यादिना श्रुतौ यदधिकारिलक्षणमाश्रातं तदा-
ह—अत्याश्रमिभ्य इति ॥ ६९ ॥ कः पुनरस्य चात्याश्रमो यद्योगाद-
धिकारीति तत्राऽऽह—अग्निरिति । जाबालश्रुतिगतैरग्निरिति भस्मेत्यादि-
मन्त्रैर्भस्मनोद्धूलनं त्रिपुण्ड्रधारणं च । तच्छब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः ।
तेन च शिवमन्त्रजपतत्पूजादिकं संगृह्यते । एतदुद्धूलनादिकमत्या-
श्रमं कथयन्त्यभिज्ञाः ॥ ७० ॥ शिवभक्तिवद्गुरुभक्तिरपि विद्योत्पत्ता-
वन्तरङ्गसाधनमिति श्रुतिमुदाहरति—यस्येति ॥ ७१ ॥ प्रतिपादितमुप-
निषदर्थं निगमयति—श्रुतीति । प्रियरूपमिति । निरतिशयानन्दरूप-
मित्यर्थः ॥ ७२ ॥

इति श्रीसूतसहितातात्पर्यदीपिकायां यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे ब्रह्म-
गीतासु कठवल्लीश्वेताश्वतरव्याख्यायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अस्ति तावदहंशब्दप्रत्ययालम्बनं परम् ।

सर्वेषां नः परं ज्ञानं स एवाऽऽत्मा न संशयः ॥ २ ॥

सोऽयं स्वाविद्यया साक्षाच्छिवः सन्नपि वस्तुतः ।

शिवत्वमविज्ञाय संसारीवावभासते ॥ ३ ॥

वेदोदितेन मार्गेण पारंपर्यक्रमेण तु ।

मुमुक्षुत्वं दृढं प्राप्य पुनः शान्त्यादिसाधनैः ॥ ४ ॥

सहितः शिवभक्त्या च गुरोः पादौ प्रणम्य च ।

वेदान्तानां महावाक्यश्रवणेन तथैव च ॥ ५ ॥

मगनेन तथा देवा ध्यानेन परमात्मनः ।

प्रत्यग्रह्यैकताज्ञानं लब्ध्वा याति शिवं परम् ॥ ६ ॥

एवमैतरेयकादिसर्वशास्त्रागता उपनिषदो व्याख्याय प्रतिपत्तिसौकर्याय तासु सर्वासु परिनिष्ठितमर्थं संग्रहेणाऽऽख्यातुं प्रतिजानीते—
वक्ष्य इति । सर्वशास्त्रार्थेति । सर्वासामुपनिषदां येऽर्था विस्तरेण प्रति-
पादितास्तेषां संग्रहमित्यर्थः ॥ १ ॥ स च सर्वोपनिषत्समाज्ञानोऽर्थः
प्रत्यग्रह्यताशक्त्यरूप इत्याह — अस्तीति । स एवाऽऽत्मेति । कार्यकार-
णसंघातविशिष्टस्य चैतन्यस्याहंशब्दवाक्यतयाऽऽत्मत्वे प्रतिभासमानेऽपि
देहेन्द्रियादेश्चिद्भास्यत्वाद्दृढादिवदनात्मत्वेन सर्वान्तरः साक्षी चिन्मात्ररूप
एवाहंशब्दलक्ष्य आत्मा न देहादिरित्यर्थः । स्वाविद्ययेति । स्वस्यासंसारि-
ब्रह्मरूपत्वावरणाज्ञानेनेत्यर्थः । शिवः सन्नपीति । सर्वगतः शिव एव हि
सर्वप्राणिषु तत्तदुपाधिवशाज्जीवभावेन परिच्छिन्नो भासते ‘अनेन
जीवेनाऽऽत्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि’ इति श्रुतेः ॥ २ ॥ ३ ॥
एवं संसारित्वस्य स्वस्वरूपाज्ञानमात्रकृतत्वात्तत्प्राप्तौ ज्ञानादन्यं
नापेक्षते तच्च ज्ञानमनेन क्रमेण सिध्यतीत्याह — वेदोदितेनेति ।
पारंपर्यक्रमेणेति । गुरुपरंपरायाः क्रमेणेत्यर्थः ॥ ४—६ ॥
प्रत्यगात्मज्ञानमिति । शान्तिदान्त्यादिभिः भ्रमणमननादिभिश्चोत्पन्नज्ञानेन

प्रत्यगात्मानमद्वंद्वमहंशब्दोपलक्षितम् ।

शिवरूपेण संपश्यन्नेव याति स्वपूर्णताम् ॥ ७ ॥

शिवरूपतया भाति हंशब्दार्थं मुनीश्वराः ।

अविद्यां विलयं याति विद्यया परयैव तु ॥ ८ ॥

विद्यया परयाऽविद्यानिवृत्तौ ब्रह्म केवलम् ।

शिष्यते खलु नाभावो भावो नान्यस्तथाऽपि च ॥ ९ ॥

व्यवहारदृशाऽविद्या तन्निवृत्तिश्च कथ्यते ।

तत्त्वदृष्ट्या तु नाविद्या तन्निवृत्तिश्च हे सुराः ॥ १० ॥

साक्षिचिन्मात्ररूपं सुखदुःखादिसकलद्वन्द्वनिर्मुक्तं त्वमहंशब्दाभ्यां लक्षित-
मपरिच्छिन्नपरशिवरूपेण सम्यक्पश्यन्माक्ष्णत्कुर्वन्तत्समकालमेव स्वात्मनः
परिपूर्णतां प्राप्नोति । श्रुतेरपि ज्ञानसमकालमेव सार्वत्म्यप्राप्तिं विदुषो
दर्शयन्ति — 'तद्वैतत्पश्यन् ऋषिर्ब्रह्मदेवः प्रणिपेदे अहं मनुजभवं सूर्यश्च'
इति ॥ ७ ॥ ८ ॥ शिष्यते खलु नाभाव इति । भावाभावात्मकस्य
सकलम्याविद्यापरिकलितत्वात्तस्याश्च प्रतीतमात्रजरीरत्वेन सदसद्विल-
क्षणत्वाद्द्वयया तन्निवृत्तौ केवलं ब्रह्मैवावशिष्यते । न तु भावात्मक-
मभावात्मकं वा किञ्चित्पारशिष्यते ॥ ९ ॥ ननु तस्याभवस्थाया-
पविद्यानिवृत्तिरप्यस्ति न वा । न चेदविद्यैव विद्यत इति कथं
केवलपरिशेषः । अस्ति चेत्सा निवृत्तिरपि परिशिष्यत इत्यत आह—
व्यवहारेति । व्यवहारदृष्ट्यैवाविद्या तन्निवृत्तिश्च कथ्यते । परमार्थदृष्ट्या
तु ते उभे अपि न स्त इत्यर्थः । अत एवोक्तमाचार्यैः—'अस्यां
विद्येत्यविद्यायामेवासित्वा प्रकल्प्यते । ब्रह्मदृष्ट्या त्वविद्यार्थं न कथंचन
युज्यते' इति ॥ किं तर्हि तद्वदृष्ट्यं भावत इति तदाह—तत्त्वेति ।
एतच्च पञ्चमेऽध्यायेऽपि प्रतिपादितम् — व्यावहारिकमज्ञानमपि ब्रह्मैव
वस्तुत इत्यादिना । तस्मात्तत्त्वदृष्ट्या स्वदृष्ट्या भावाभावादिभेदाश्रितं कृत्स्नं
जगत्कारणभूतब्रह्मरूपनैरावभासक इति प्रतिपादयति—जगद्रूपतयेत्यदिना

ब्रह्मरूपतया ब्रह्म केवलं प्रतिभासते ।
 जगद्रूपतयाऽप्येतद्ब्रह्मैव प्रतिभासते ॥ ११ ॥
 विद्याविद्यादिभेदेन भावाभावादिभेदतः ।
 गुरुशिष्यादिभेदेन ब्रह्मैव प्रतिभासते ॥ १२ ॥
 ब्रह्म सर्वमिति ज्ञानं ब्रह्मप्राप्तेस्तु साधनम् ।
 जगन्मायेति विज्ञानमज्ञानं फलतो भवेत् ॥ १३ ॥
 तथाऽपि परमाद्वैतज्ञानस्येदं तु वेदनम् ।
 उपकारकमत्यन्तं तद्दृष्ट्वा वक्ति च श्रुतिः ॥ १४ ॥
 यथा भातस्वरूपेण सत्यत्वेन जगच्छ्रुतिः ।
 अङ्गीकृत्य हितं नृणां कदाचिद्वक्ति सादरम् ॥ १५ ॥
 सत्यत्वेन जगद्भानं संसारस्य प्रवर्तकम् ।
 असत्यत्वेन भानं तु संसारस्य निवर्तकम् ॥ १६ ॥

॥ १०—१२ ॥ अज्ञानं फलत इति । ब्रह्मात्मना यत्सर्वजगद्विषयं
 ज्ञानं तद्ब्रह्मप्राप्तिसाधनम् । यत्ततोऽन्यत्वेन जगद्विषयं ज्ञानं फलतस्तदज्ञा-
 नमेव । अन्यथावस्थितस्यान्यथाग्रहणादित्यर्थः ॥ १३ ॥ किमर्थं तर्हि
 'आत्मन आकाशः संभूतः' इत्यादिकया सृष्टिश्रुत्या भेदेन जगत्प्रतिपा-
 दनमित्यत्र आह—तथाऽपीति । जगदध्यारोपापवादयोः सतोर्निष्प्रपञ्च-
 मद्वैतं ब्रह्म प्रत्येतुं शक्यते । अतस्तत्प्रत्युपकारकत्वेन द्वैतजगद्वर्णनमि-
 त्यर्थः ॥ १४ ॥ ननु जगन्निष्कयाभूतं चेत्कथं तर्हि 'यावज्जीवमग्निहोत्रं
 जुहुयात्' 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति' इत्यादिका श्रुतिः
 साध्यसाधनभावं प्रतिपादयतीति तत्राऽऽह—यथेति । सत्यत्वेन
 जगदङ्गीकृत्य सा श्रुतिः साध्यसाधनभावमात्रप्रतिपादनपरा न तु तस्य
 पारमार्थिकं सत्यत्वं प्रतिपादयतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ सत्यत्वेन जगद्भान-
 मित्यादि । यत्पारमार्थिकसत्यतया जगद्भानं तन्निष्कयाज्ञानत्वात्संसारस्य
 हेतुः । असत्यतया तज्ज्ञानं तु परमार्थत्वात्संसारनिवर्तकम् ॥ १६ ॥

अतः संसारनाशाय कदाचित्परमा श्रुतिः ।

जगत्सर्वमिदं माया वदत्यत्यन्तनिर्मला ॥ १७ ॥

अतीव पक्वचित्तस्य चित्तपाकमपेक्ष्य सा ।

सर्वं ब्रह्मेति कल्याणी श्रुतिर्वदति सादरम् ॥ १८ ॥

ब्रह्मैव केवलं शुद्धं विद्यते तत्त्वदर्शने ।

न च विद्या न चाविद्या न जगच्च न चापरम् ॥ १९ ॥

अतः परमनिर्वाणनिष्ठस्य परयोगिनः ।

यथा यथाऽवभासोऽयं शिव एव न चापरम् ॥ २० ॥

भूतपूर्वानुसंधानात्कथ्यते न च वस्तुतः ।

यथा यथाऽवभासोऽयं शिव इत्यपि वेदनम् ॥ २१ ॥

न हि निर्वाणनिष्ठस्य शिवस्य परयोगिनः ।

यथा यथेति यत्किञ्चिद्भासते परमार्थतः ॥ २२ ॥

परमा श्रुतिरिति । 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं परमेश्वरम्' 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' 'मायामात्रमिदं द्वैतम्' इत्यादिका श्रुतिः ॥ १७ ॥ सर्वं ब्रह्मेति । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' 'इदं सर्वं यदयमात्मा' इत्यादिका श्रुतिः प्रतीयमानस्य कृत्स्नस्य जगतोऽखण्डैकरसब्रह्मात्मत्वं बोधयतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ यथा यथाऽवभास इति । ब्रह्मनिष्ठस्य येन येन प्रकारेण जगत्प्रतिभासस्तेन तेन सर्वेणापि प्रकारेण तत्तत्साक्षिभूतः शिव एवावभासते न चान्यत्किञ्चिदित्यर्थः ॥ २० ॥ भूतपूर्वेति । योऽयं सर्वजगद्विषयोऽवभासः स एव शिव इत्येवंरूपा या बुद्धिः साऽपि भूतपूर्वगत्या तदानीं सर्वस्य जगतोऽप्रतिभासनात् । भूतपूर्वगत्याश्रयणेनेदृशी बुद्धिः साऽपि तदानीं न संभवतीत्याह— यथेति । ईदृग्विधस्य वेदनस्याप्यविद्याकार्यत्वेन कारणनिवृत्त्या निवृत्तत्वादित्यर्थः । स्तिमितोदधिवदिति । निस्तरङ्गसमुद्रवद्विक्षेपहेतोर्द्वैतस्याभावादत्यन्तनिर्विकल्पेन चिदानन्दैकरसस्वभावेन निश्चलं तिष्ठती-

तथा तथाऽवभासेन स्वेन रूपेण केवलम् ।
 स्तिमितोदधिवद्योगी स्वयं तिष्ठति नान्यथा ॥ २३ ॥
 परनिर्वाणनिष्ठस्य योगिनः परमां स्थितिम् ।
 स्वयं च न विजानाति न हरिर्न महेश्वरः ॥ २४ ॥
 न मया च परिज्ञातुं शक्यते योगिनः स्थितिः ।
 नापि वेदेन मानेन न च स्मृतिपुराणकैः ॥ २५ ॥
 अहो निर्वाणनिष्ठस्य योगिनः परमा स्थितिः ।
 यादृशी परमा निष्ठा तादृश्येव हि केवलम् ॥ २६ ॥
 एवंपरमा परा निष्ठा शिवस्यास्ति स्वभावतः ।
 शिवायाश्चाम्बिकाभर्तुः प्रसादेन हरेरपि ॥ २७ ॥
 तथा ममापि चान्येषां न चोद्यार्हो महेश्वरः ।
 तादृश्रूपो महादेवः खलु साक्षात्सनातनः ॥ २८ ॥
 ईदृशी परमा निष्ठा गुरोः साक्षान्निरीक्षणात् ।
 कर्मसाम्ये त्वनायासात्सिध्यत्येव न संशयः ॥ २९ ॥
 देशिकं देवदेवशं शिवं विद्याद्विचक्षणः ।
 तदिष्टं सर्वयत्नेन प्रकुर्यात्सर्वदाऽऽदरात् ॥ ३० ॥
 स्वस्यानिष्टमपि प्राज्ञः प्रकुर्याद्गुरुणोदितः ।
 गुरोरिष्टं प्रकुर्वीत परं निर्वाणमृच्छति ॥ ३१ ॥
 स्वाश्रमं च स्वजातिं च स्वकीर्तिं च तथैव च ।
 स्वादृष्टं लोकनिदिष्टं बन्धुपुत्रादिसंगमम् ॥ ३२ ॥

त्वर्थः ॥ २१ — २३ ॥ स्वयं च न विजानातीति । स्वप्रकाशब्रह्मात्मनाऽव-
 स्थितस्य विदुषा विज्ञानहेतूनामन्तःकरणार्थिनाऽपि विद्याकार्यत्वाद्विद्यया
 तन्निवर्तनात्स्वयं विद्वानपि तामवस्थां कर्मकर्तृभावेन न जानातीत्यर्थः
 ॥ २४ — २८ ॥ कर्मसाम्ये त्वनायासादिति । कर्मणोः सुकृत्तदुष्कृतयोः
 फलभोगेन साम्ये क्षये सतीत्यर्थः । उक्तं हि—‘जन्तोरपश्चिमतनोः

गृहक्षेत्रधनादीनां हानिं क्लेशं सुखं तथा ।
 अनवेक्ष्य गुरोरिष्टं कुर्यान्नित्यमतन्द्रितः ॥ ३३ ॥
 गुरौ प्रीते शिवः साक्षात्प्रसन्नः प्रतिभासते ।
 गुरोर्देहे महादेवः साम्बः संनिहितः सदा ॥ ३४ ॥
 गुरोरनिष्टं मोहाद्वा न कुर्यात्कुरुते यदि ।
 पच्यते नरके तीव्रे यावदाभूतसंप्लवम् ॥ ३५ ॥
 शिवे क्रुद्धे गुरुस्त्राता गुरौ क्रुद्धे न कश्चन ।
 तस्मादिष्टं गुरोः कुर्यात्कायेन मनसा गिरा ॥ ३६ ॥
 गुरुर्नामाऽऽत्मनो नान्यः सत्यमेव न संशयः ।
 आत्मलाभात्परो लाभो नास्ति नास्ति न संशयः ॥ ३७ ॥
 अनात्मरूपं देहादि यो ददाति पिता तु सः ।
 न गुरुः कथितः प्राज्ञैः क्लेशहेतुप्रदो हि सः ॥ ३८ ॥
 अष्टैश्वर्यप्रदस्तद्वद्गन्धर्वादिपदप्रदः ।
 सार्वभौमप्रदश्चापि न गुरुः क्लेशदो हि सः ॥ ३९ ॥
 मन्त्रतन्त्रादिदस्तद्वल्लौकिकोपायदस्तथा ।
 न गुरुः कथितः प्राज्ञैः क्लेशहेतुप्रदो हि सः ॥ ४० ॥
 सत्यवत्सकलं भातं निश्चित्यासत्यरूपतः ।
 सर्वसाक्षितयाऽऽत्मानं विभज्य परचेतनम् ॥ ४१ ॥

सति 'कर्मसाम्ये' इति ॥ २९—३६ ॥ आत्मनो नान्य इति । परमा-
 त्मनो न व्यतिरिक्तः स एव गुरुमूर्तिमास्थायावतिष्ठते । उक्तं हि
 तत्त्वप्रकाशे—'योजयति परे तत्त्वे स दीक्षयाऽऽचर्यमूर्तिस्थः' इति
 ॥ ३७—४० ॥ सत्यवत्सकलमिति । मन्घटः मन्पटः इत्यादिना सत्यव-
 त्पनिभातमपि कृत्स्नं द्वैतरूपमसत्यरूपेण निश्चित्य देहेन्द्रियादिसंघात-
 साक्षिचिन्मात्ररूपमात्मानं ततो विभज्यानवच्छिन्नविदात्मकं यत्परं ब्रह्म
 तदेव त्वमसीति वेदान्तमहावाक्यलक्षणेन प्रदीपेनैवं ब्रह्मात्मतत्त्वं बोधयत्येष

यस्त्वं तदिति वेदान्तप्रदीपेन स्वकं निजम् ।
 शिष्यत्वं बोधयत्येष गुरुः साक्षान्न चापरः ॥ ४२ ॥
 दृश्यरूपमिदं सर्वं दृष्ट्वेण विज्ञाप्य च ।
 दृष्ट्वं ब्रह्म यो वक्ति स गुरुर्नापरः पुमान् ॥ ४३ ॥
 परमाद्वैतविज्ञानं कृपयैव ददाति यः ।
 सोऽयं गुरुगुरुः साक्षाच्छिव एव न संशयः ॥ ४४ ॥
 तादृशं देशकं साक्षाद्वेदान्ताम्बुजमास्करम् ।
 तोषयेत्सर्वयत्नेन श्रेयसे भूयसे नरः ॥ ४५ ॥
 सर्ववेदान्तवाक्यानामर्थः संग्रहरूपतः ।
 कथितश्च मया देवा मामाह परमेश्वरः ॥ ४६ ॥
 सर्वज्ञः सर्ववित्साक्षादाप्तकामः कृपाकरः ।
 सर्वदोषाविनिर्मुक्तः सत्यमेवाब्रवीन्मम ॥ ४७ ॥
 यथाऽऽह सर्ववेदानामर्थं सर्वज्ञ ईश्वरः ।
 तथैव कथितोऽस्माभिः सत्यमेव न संशयः ॥ ४८ ॥
 स्वप्रकाशस्वरूपस्य स्वतः शुद्धस्य शूलिनः ।
 करामलकवत्सर्वं प्रत्यक्षं हि न संशयः ॥ ४९ ॥
 वेदानामन्यर्थैर्वार्थं ये वदन्ति विमोहिताः ।
 महासाहसिका एव ते नरा न हि संशयः ॥ ५० ॥
 मदुक्तार्थप्रकारेण विना ये प्रवदन्ति ते ।
 अन्धकूपे निरालम्बे पतन्त्येव न संशयः ॥ ५१ ॥
 वेदार्थः परमाद्वैतं नेतरत्सुरपुङ्गवाः ।

एव साक्षाद्गुरुर्नान्यः । निःशेषदुःखेच्छित्तिनिरतिशयानन्दवाप्ति-
 लक्षणस्य पुरुषार्थस्य प्रापकत्वादित्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ तदेव प्रपञ्च-
 यति— दृश्यरूपमित्यादिना ॥ ४३ ॥ गुरुगुरुरिति । गुरुवः पित्राद्या-
 श्तेषामप्यसौ विद्वान्गुरुः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ प्रतिकातमर्थमुपसंहरति—

नो चेदत्रैव मे मूर्धा पतिष्यति न संशयः ॥ ५२ ॥
 अन्यथा वेदवाक्यानामर्थ इत्याभिशङ्कया ।
 अनिश्चितार्थाश्चेन्मूर्धा युष्माकं च पतिष्यति ॥ ५३ ॥
 इतः परं न वक्तव्यं विद्यते सुरपुङ्गवाः ।
 सत्यमेव मया प्रोक्तं शंभोः पादौ स्पृशाम्यहम् ॥ ५४ ॥

सूत उवाच—

एवमुक्त्वा महातेजा ब्रह्मा च सुरपुङ्गवान् ।
 प्रत्यग्भूतं परानन्दं पार्वतीपतिमीश्वरम् ॥ ५५ ॥
 परमाद्वैतरूपं तं भवरोगस्य भेषजम् ।
 स्मृत्वा नत्वा पुनः स्तुत्वा भक्त्या परवशोऽभवत् ॥
 देवाश्च देवदेवेशं स्मृत्वा साम्बं त्रियम्बकम् ।
 प्रणम्य दण्डवद्भूमौ विवशा अभवन्मुदा ॥ ५७ ॥
 देवदेवो महादेवो महाकारुणिकोत्तमः ।
 तत्रैवाऽऽविरभूद्देव्या सह सत्यतपोधनाः ॥ ५८ ॥
 विष्णुश्च पद्मया सार्धं तत्रैव ब्रह्मवित्तमाः ।
 आगतो भगवान्द्रुमशेषसुरनायकम् ॥ ५९ ॥
 पुष्पवृष्टिरभवद्यथा पुरा स्वस्तिपूर्ववचनानि चाभवन् ।
 तत्र भक्तिसहितेन विष्णुना पद्मया च परिपूजितः शिवः ॥
 शंकरोऽपि शशिशेखरः परस्त्वम्बयैव सहितः सनातनः ।
 तत्र नृत्यमकरोदतिप्रभुः स्वस्वरूपपार्वदनप्रियात् ॥ ६१ ॥
 सर्वलोकजननी शिवा परा पापनाशकरबोधदायिनी ।
 ब्रह्मवज्रधरपूर्वकानिमान्स्वानुभूतिसहितेन चक्षुषा ॥ ६२ ॥
 विलोक्य कारुण्यबलेन केवलं
 प्रबोधयामास सुरोत्तमानिमां ।
 पुनः प्रजानाथपुरःसराः सुराः
 प्रनृत्यमानं तु शिवं शिवामपि ॥ ६३ ॥

त्वक्चक्षुर्ष्वेव ददृशुः श्रुतिमस्तकोत्थ-

विज्ञानरूपपरलोचनगोचरार्हम् ।

भक्त्या पुनः परमकारुणिकं महान्तं

पञ्चाक्षरेण भवपाशहरेण पूज्य ॥ ६४ ॥

तुष्टुवुः श्रुतिवचोभिरादरान्नष्टकष्टभवपाशवन्धनाः ।

इष्टसिद्धिरभवद्भि वः सुरा इत्यवोचदशुभापहः शिवः ॥६५॥

आंकरी च शरणागतप्रिया बन्धहेतुमलनाशकारिणी ।

मत्प्रसादबललब्धवेदना इत्यवोचदभवन्नतिप्रिया ॥ ६६ ॥

केशवोऽपि सुरपुङ्गवान्प्रति प्राह शंभुरयमद्भुतः प्रभुः ।

सर्ववेदशिरसामगोचरः प्रीत एव भवतामिति द्विजाः ॥६७॥

देवोऽपि कारुण्यरसार्द्रमानसः सुरानशेषानजपूर्वकान्प्रति ।

उवाच गीतामतिशोभनामिमां ममानुकूलामपि यः पठेद्द्विजः ॥६८॥

स याति मामेव निरस्तबन्धनः परा शिवा वाचि सदैव वर्तते ।

दिवाकरेणापि समश्च तेजसा श्रिया मुकुन्देन समः सदा भवेत् ॥६९॥

एषा गीता ब्रह्मगीताभिधाना श्रुत्या युक्ता सर्वगीतोत्तमा च ।

वेदाकारा वेदनिष्ठैर्द्विजेन्द्रैर्भक्त्या पाठ्या नैव शूद्रादिभिश्च ॥७०॥

इत्येवं परमशिवः प्रभाष्य नाथः शिष्टानामशुभहरः पुरत्रयारिः ।

भक्तानाममलसुखप्रबोधकारी तत्रैव स्फुरणसुखे तिरो बभूव ॥७१॥

दैवी सा सकलजगद्विचित्रचित्रा कारुण्यादखिलसुरानजं विलोक्य ।

सुभीता परमसुखप्रबोधरूपा तत्रैव स्फुरणसुखे तिरो बभूव ॥७२॥

विष्णुर्लक्ष्म्या साकमाश्वास्य देवान्हृष्टस्तुष्टः स्वस्य वैकुण्ठमाप ।

ब्रह्मा देवानात्मविद्याभियुक्तांस्त्यक्त्वा रुद्रध्याननिष्ठो बभूव ॥७३॥

देवाः सर्वे दण्डवद्भूमिभागे भक्त्या सार्धं पद्मयोनं प्रणम्य ।

हृष्टात्मानः सत्यबोधैकनिष्ठाः सद्यः स्वं स्वं देशमीयुर्द्विजेन्द्राः ॥७४॥

इत्थं साक्षाद्ब्रह्मगीता भवद्भिः शुद्धज्ञानैरादरेण श्रुतैव ।

मत्तः श्रद्धाभाक्तियुक्तस्य विप्रा नित्यं देया नेतरस्यातिशुद्धा ॥७५॥

इति पराशिवभक्त्या प्राप्तविद्यस्तु सूतः

सुखघनशिवतत्त्वपापिकामेव गीताम् ।

मुनिगणहितबुद्ध्याऽऽभाष्य निर्वीणरूपं

परतरमवलोक्य प्रज्ञया मौनमाप ॥ ७६ ॥

मुनयश्च गुरुं परबोदनं प्रणिपत्य समस्तहितप्रदम् ।

हृदयस्थमहंपदलक्षितं परतत्त्वतयैव विदुः स्थिरम् ॥ ७७ ॥

इति श्रीस्कान्दपुराणे सूतसंहितायां चतुर्थस्य यज्ञवैभव-

खण्डस्योपरिभागे ब्रह्मगीतामूपनिषत्सु शिवस्याहं-

प्रत्ययाश्रयत्वं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमत्सूतसंहितायां । चतुर्थस्य यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे

सूतगीताप्रारम्भः । प्रथमोऽध्यायः । १. सूतगीतिः ।

ऐश्वरं परमानन्दमनन्तं सत्यचिद्धनम् ।

आत्मत्वेनैव पश्यन्तं निस्तरङ्गसमुद्रवत् ॥ १ ॥

निर्विकल्पं सुसंपूर्णं सुप्रसन्नं शुचिस्मितम् ।

भासयन्तं जगद्धासा भानुमन्तमिवापरम् ॥ २ ॥

सर्वत्रेदान्तेति । स्पष्टोऽर्थः ॥ ४६—५४ ॥ एवमुक्त्वेत्यादि सूतवाक्यम्

॥ ५५—७५ ॥ इति पराशिवभक्त्येति कविवाक्यम् ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

इति श्रीमत्काशीविलासश्रीक्रियाशक्तिपरमभक्तश्रीत्र्यम्बकपादाब्जसे-

वापरायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन माधवाचार्येण विरचितायां सूत-

संहितानात्पर्यदीपिकायां चतुर्थस्य यज्ञवैभवखण्डस्योपरि-

भागे ब्रह्मगीतामूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां शिवस्याहं-

प्रत्ययाश्रयत्वं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

इति समाप्तेयं ब्रह्मगीता ।

प्रणम्य मुनयः सूतं दण्डवत्पृथिवीतले ।
 कृताञ्जलिपुटा भूत्वा तुष्टुबुः परया मुदा ॥ ३ ॥
 नमस्ते भगवन् शम्भुप्रसादावाप्तवेदन ।
 नमस्ते भगवन् शम्भुचरणाम्भोजवल्लभ ॥ ४ ॥
 नमस्ते शम्भुभक्तानामग्रगण्य समाहित ।
 नमस्ते शम्भुभक्तानामतीव हितबोधक ॥ ५ ॥
 नमस्ते वेदवेदान्तपद्मखण्डदिवाकर ।
 व्यासविज्ञानदीपस्य वर्तिभूताय ते नमः ॥ ६ ॥
 पुराणमुक्तामालायाः सूत्रभूताय ते नमः ।
 अस्माकं भववृक्षस्य कुठाराय नमोऽस्तु ते ॥ ७ ॥
 कृपासागर सर्वेषां हितप्रद नमोऽस्तु ते ।
 नमोऽविज्ञातदोषाय नमो ज्ञानगुणाय ते ॥ ८ ॥
 मातृभूताय मर्त्यानां व्यासशिष्याय ते नमः ।
 धर्निष्ठाय नमस्तुभ्यं ब्रह्मनिष्ठाय ते नमः ॥ ९ ॥

अथ विद्यार्थिना गुरुनमस्कारस्तुती प्रथमतः कर्तव्ये इति व्युत्पा-
 दयितुं सूतगीतां श्रोतुकामैर्नैमिषीयैः कृते नमस्कारस्तुती उपनिबध्नाति—
 ऐश्वर्यमिति । आनन्दमनन्तमित्यादिविशेषणमसकृदुक्तार्थम् । आत्मत्वेनै-
 वेति । सविज्ञाननैकरसमद्वितीयं यत्परं ब्रह्म तदात्मभावेनैव साक्षात्कु-
 र्वन्तम् । अत एव निस्तरङ्गममुद्रवभिर्जिकरम् । विकल्पहेनोस्तत्त्वो-
 ऽमभवान् । अत एव सुसंपूर्णमपरिच्छिन्नम् । अव्यभिचारीति शयानन्द-
 रूपतया सुप्रसन्नम् । अत एव शुचिस्मितमात्मीयतेजसा कृत्स्नं जगद्भू-
 यन्तं तदानीमपरसूर्यमिव स्थितम् । एतावद्भिर्विशेषणैस्तस्य वक्ष्यमाणा-
 र्थोपदेशसामर्थ्यप्रतिपादनेन नमस्कारयोग्यत्वमवधारितम् ॥ १—३ ॥
 नमस्ते भगवन्नित्यादि नैमिषीयैर्कृतिभिः कृतं सूतस्तोत्रम् ॥ ४—७ ॥
 अविज्ञातदोषायेति । अविद्यमानदोषायेत्यर्थः ॥ ८—११ ॥ प्रभं प्रचकिर

समाय सर्वजन्तूनां सारभूताय ते नमः ।
 साक्षात्सत्यपराणां तु सत्यभूताय ते नमः ॥ १० ॥
 नमो नमो नमस्तुभ्यं पुनर्भूयो नमो नमः ।
 अस्माकं गुरवे साक्षान्नमः स्वात्मप्रदायिने ॥ ११ ॥
 एवं गोत्रर्षयः स्तुत्वा सूतं सर्वहितप्रदम् ।
 प्रभ्रं प्रचक्रिरे सर्वे सर्वलाकहितैषिण ॥ १२ ॥
 सोऽपि सूतः स्वतः सिद्धः स्वरूपानुभवात्परात् ।
 उत्थाय स्वगुरुं व्यासं दध्यौ सर्वहिते रतम् ॥ १३ ॥
 अस्मिन्नवसरे व्यासः साक्षात्सत्यवतीसुतः ।
 भस्मोद्धूलितसर्वाङ्गस्त्रिपुण्ड्राङ्कितमस्तकः ॥ १४ ॥
 कृष्णाजिनी सौत्तरीय आपादेन विराजितः ।
 रुद्राक्षमालाभरणस्तर्जवाविरभूत्स्वयम् ॥ १५ ॥
 तं दृष्ट्वा देशिकेन्द्राणां देशिकं करुणाकरम् ।
 सूतः सत्यवतीसूनुं स्वशिष्यैः सह सत्तमैः ॥ १६ ॥
 प्रणम्य दण्डवद्भूमौ प्रसन्नेन्द्रियमानसः ।
 यथार्हं पूजयामास दत्त्वा चाऽऽसनमुत्तमम् ॥ १७ ॥
 भगवानपि सर्वज्ञः साक्षात्सत्यवतीसुतः ।
 प्राह गम्भीरया वाचा स्वशिष्यं प्रति सत्तमः ॥ १८ ॥
 भद्रमस्तु सुसंपूर्णं सूत शिष्य ममाऽस्तिक ।
 तवैषामपि किं कार्यं मया तद्ब्रूहि मेऽनघ ॥ १९ ॥
 एवं व्यासवचः श्रुत्वा सूतः पाराणिकोत्तमः ।
 उवाच मधुरं वाक्यं लोकानां हितमुत्तमम् ॥ २० ॥

इति । सूतगीताविषयं प्रभ्रं कृतवन्न इत्यर्थः ॥ १२ ॥ गुर्वनुज्ञामन्तरेण
 यथावत्तत्त्वसंभवाद्गुरुणा व्यासेनानुज्ञात एव ह्यभिमां गीतां ब्रवाणित्य-
 भिप्रायेण हि तद्वचनादिकं कृतवानित्याह—सोऽप्युवाच ॥ १३-२२ ॥

सूत उवाच—

इमे हि मुनयः शुद्धाः सत्यधर्मपरायणाः ।
 मद्गीताश्रवणे चैषामस्ति श्रद्धा महत्तरा ॥ २१ ॥
 भवत्प्रसादे सत्येव शक्यते सा विभाषितुम् ।
 यदि प्रसन्नो भगवन् वदेत्याज्ञापयाद्य माम् ॥ २२ ॥
 इति सूतवचः श्रुत्वा भगवान् करुणानिधिः ।
 त्वदीयामद्य तां गीतां वदेषामर्थिनां शुभाम् ॥ २३ ॥
 इत्युक्त्वा शिष्यमालिङ्ग्य हृदयं तस्य संस्पृशन् ।
 साम्बं सर्वेश्वरं ध्यात्वा निरीक्ष्यैनं कृपाबलात् ॥ २४ ॥
 स्थापयित्वा महादेवं हृदये तस्य सुस्थिरम् ।
 तस्य मूर्धानमाघ्राय भगवानगपद्गुरुः ॥ २५ ॥
 सोऽपि सूतः पुनः साम्बं ध्यात्वा देवं त्रियम्बकम् ।
 प्रणम्य दण्डवद्भूमौ स्मृत्वा व्यासं च सद्गुरुम् ॥ २६ ॥
 कृताञ्जलिपुटो भूत्वा मन्त्रमाद्यं षडक्षरम् ।
 जपित्वा श्रद्धया सार्धं निरीक्ष्य मुनिपुङ्गवान् ॥ २७ ॥
 कृतप्रणामो मुनिभिः स्वर्गीतामतिनिर्मलाम् ।
 वक्तुमारभते मृत सर्वलोकहिते रतः ॥ २८ ॥

इति श्रीसूतसंहितायां यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे सूतगी-
 तायां सूतगीतिर्नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

व्यासोऽपि कृतमन्त्रिधानः सन् सूतस्य पूजानमस्कारादिना तुष्टो भूत्वा
 तस्य परमार्थदर्शनमामर्शयित्वाधारकं परमेश्वरं तद्धृत्वे स्थापयामास
 ॥ २३—२५ ॥ सूतोऽपि स्वेष्टदेवतानमस्कारपूर्वकं मुनिभिः पृष्ठामात्मी-
 यां गीतां वक्तुं प्रारब्धवानिति प्रकटार्थः ॥ २६—२८ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे
 सूतगीतायां सूतगीतिर्नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

२. आत्मना सृष्टिकथनम् ।

सूत उवाच—

शृणुत ब्रह्मविच्छ्रेष्ठा भाग्यवन्तः समाहिताः ।
 वक्ष्यामि परमं गुह्यं विज्ञानं वेदसंमतम् ॥ १ ॥
 अस्ति कश्चित्स्वतः सिद्धः सत्यज्ञानसुखाद्वयः ।
 विश्वस्य जगतः कर्ता पशुपाशविलक्षणः ॥ २ ॥
 आकाशादीनि भूतानि पञ्च तेषां प्रकीर्तिताः ।
 गुणाः शब्दादयः पञ्च पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च ॥ ३ ॥
 ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव प्राणाद्या दश वायवः ।
 मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तं चेति चतुष्टयम् ॥ ४ ॥

अथ सूत आत्मीयां गीतां वक्तुमारभमाणः श्रोतृनभिमुखीकरोति—
 शृणुतेति । विज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानम् । वेदसंमतं मूलप्रमाणस्य वेदवा-
 क्यस्याभिमतमतो वक्ष्यमाणेऽर्थे कचिदप्यप्रामाण्यशङ्का न कार्येत्यर्थः ॥१॥
 तत्र वेदसिद्धान्पतिपाशपशुपदार्थान्कमेण दर्शयति—अस्ति कश्चिदित्या-
 दिना । स्वतः सिद्ध इति । स्वाधीना सिद्धिर्नान्यस्मात्कारणादस्य सिद्धिः
 किंतु सर्वदा सिद्धस्वभाव एवायम् । अनेन नित्यत्वमुक्तं
 भवति । श्रुतिसिद्धं तस्य स्वरूपलक्षणं दर्शयति—सत्येति ।
 ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ इति श्रुतेः । साक्षात्स्वरूपज्ञानस्य दुरवगाहत्वा-
 त्तटस्थलक्षणमाह—विश्वस्येति । सृष्टिस्थितिसंहर्तृनां कर्ता यः स एव
 परशिवः स एव वक्ष्यमाणेभ्यः पशुपाशेभ्यो विलक्षणत्वात्स्वतन्त्रः पति-
 पदार्थः ॥ २ ॥ पाशपदार्थं दर्शयति—आकाशादीनीति । मायाशबला-
 द्ब्रह्मण उत्पन्नानि वियदादिभूतानि पञ्च । तेषां गुणाः शब्दस्पर्शादयः
 पञ्च । धीकर्मेन्द्रियाणि दश । प्राणापानाद्याः पञ्च ‘नागः कूर्मोऽथ
 कृकलो देवदत्तो धनंजयः’ इत्युक्ताः पञ्चेति दश वायवः । अन्तःकरण-

तेषां कारणभूतैकाऽविद्या षट्त्रिंशकः पशुः ।
 विश्वस्य जगतः कर्ता पशोरन्यः परः शिवः ॥ ५ ॥
 आत्मानः पशवः सर्वे प्रोक्ता अज्ञानिनः सदा ।
 अज्ञानमात्मनामेषामनाद्येव स्वभावतः ॥ ६ ॥
 संसारबीजमज्ञानं संसार्यज्ञः पुमान्यतः ।
 ज्ञानात्तस्य निवृत्तिः स्यात्प्रकाशात्तमसो यथा ॥ ७ ॥
 अज्ञानाकारभेदेनाविद्याख्येनैव केवलम् ।
 पशूनामात्मनां भेदः कल्पितो न स्वभावतः ॥ ८ ॥

चतुष्टयं चेति चतुस्त्रिंशत् ॥ ३ ॥ ४ ॥ एषां कारणभूता या मूलावि-
 द्या सा पञ्चत्रिंशी । एवमाकाशादिपञ्चत्रिंशत्तत्त्वात्मकः प्रपञ्चो जीवस्य
 बन्धहेतुत्वात्पाशस्तेन च बध्यमानो यो जीवात्मा स एव षट्त्रिंशत्सं-
 ख्यापूरकः पाशवद्धत्वात्पशुरित्युच्यते । पशोरन्य इति । स्वाश्रयव्यामो-
 हकाविद्योपाधिको हि पशुः । तदव्यामोहमायोपाधिकः सर्वज्ञः
 सर्वजगत्कर्तेश्वरः पशुपतिः । अतस्त्वनयोरेकत्वशङ्का न कार्येत्यर्थः ॥ ५ ॥
 अज्ञानिनः सदेति । अज्ञानोपाधिभिन्ना य आत्मानस्ते सर्वे पशवः प्रोक्ताः ।
 अनाद्येवेति । जीवोपाधिभूतं तदज्ञानमनाद्येवाङ्गीकर्तव्यम् । आदिमत्त्वे हि
 ततः प्राक्तस्य संसाराभावप्रसङ्गान् ॥ ६ ॥ नन्वन्यस्मादेव कारणात्सं-
 सारो भविष्यतीति तत्राऽऽह — संसारेति । यतो यस्मादज्ञः स्वस्वरूपया
 थात्म्यमजानान एव पुरुषः संसारी देहेन्द्रियादिसंघातकृतपुण्यपापफलयोः
 सुखदुःखयोरान्तर्यामिण्यध्यासेन तदुपभागेलक्षणसंसारभोगवान्भवति तस्माद-
 ज्ञानमेव संसारस्य निदानं नान्यदित्यर्थः । ज्ञानात्तस्येति । तस्य
 संसारकारणस्याऽऽत्मनोऽज्ञानस्य तमस आलोकेनैव ज्ञानेनैव निवृत्तिर्भ-
 वति । अतश्च भावरूपमपि तज्ज्ञाननिवर्त्यत्वादज्ञानमिति व्यपदिश्यत
 इत्यर्थः ॥ ७ ॥ अज्ञानाकारेत्यादि । तस्य च भावरूपाज्ञानस्य
 मूलप्रकृतिमायाद्यपरपर्यायस्य द्वावाकारौ । मलिनसत्त्वप्रधानाविद्याख्य एक

अज्ञानाकारभेदेन मायाख्येनैव केवलम् ।
 विभागः कल्पितो विप्राः परमात्मत्वलक्षणः ॥ ९ ॥
 घटाकाशमहाकाशविभागः कल्पितो यथा ।
 तथैव कल्पितो भेदो जीवात्मपरमात्मनोः ॥ १० ॥
 यथा जीवबहुत्वं तु कल्पितं मुनिपुङ्गवाः ।
 तथा परबहुत्वं च कल्पितं न स्वभावतः ॥ ११ ॥
 यथोच्चावचभावस्तु जीवभेदे तु कल्पितः ।
 तथोच्चावचभावश्च परभेदे च कल्पितः ॥ १२ ॥
 देहेन्द्रियादिसंघातवासनाभेदभेदिता ।
 अविद्या जीवभेदस्य हेतुर्नान्यः प्रकीर्तितः ॥ १३ ॥
 गुणानां वासनाभेदभेदिता या द्विजर्षभाः ।
 माया सा परभेदस्य हेतुर्नान्यः प्रकीर्तितः ॥ १४ ॥

आकारः । अपरस्तु विशुद्धसत्त्वप्रधानो मायाख्यः । तत्र तावदविद्याख्य
 आकारः सत्त्वमालिन्यतरतमभावभेदेन बहुधा भिद्यते । तेन च पशूनां
 जीवात्मनां भेदः कल्पितः । न त्वसौ वास्तवः । मायाख्येन त्वज्ञानाकारेण
 सर्वज्ञेश्वरमनु विभागः कल्पितः ॥ ८ ॥ ९ ॥ उक्तमर्थं दृष्टान्तेनो-
 पपादयति—घटेति । यथैकमेवाऽऽकाशमुपाधिवशाद्घटाकाशमहाकाशात्म-
 ना भिन्नवत्प्रतिभाति तथैक एव परशिव उदीरितोपाधिद्वयपरिच्छे-
 दवशाज्जीवेश्वरभावेन कल्पित इत्यर्थः ॥ १० ॥ यथा जीवबहुत्वमि-
 त्यादि । उक्ताविद्योपाध्याकारनानात्वेन यथा जीवानां बहुत्वं कल्पितमे-
 वमीश्वरस्यापि मायोऽधिकगुणनानात्वेन ब्रह्मविष्णवादिभेदेन बहुत्वं
 कल्पितमित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ जीवानामवान्तरभेदजनकमुपाधिं
 दर्शयति—देहेन्द्रियेति । विचित्रो हि देहेन्द्रियादिसंघातोऽतस्तज्जन्या
 वासना अपि तथाविधा अतस्तासां भेदेन भेदिता स्वयमेकाऽप्यविद्या
 जीवनानात्वहेतुर्भवति ॥ १३ ॥ परनानात्वकारणमाह—गुणानामिति ।

यस्य मायागत सत्त्वं शरीरं स्यात्तमो गुणः ।
 संहाराय त्रिमूर्तीनां स रुद्रः स्यान्न चापरः ॥ १५ ॥
 तथा यस्य तमः साक्षाच्छरीरं सात्त्विको गुणः ।
 पालनाय त्रिमूर्तीनां स विष्णुः स्यान्न चापरः ॥ १६ ॥
 रजो यस्य शरीरं स्यात्तदेवोत्पादनाय च ।
 त्रिमूर्तीनां स वै ब्रह्मा भवेद्विप्रा न चापरः ॥ १७ ॥
 रुद्रस्य विग्रहं शुक्लं कृष्णं विष्णोश्च विग्रहम् ।
 ब्रह्मणो विग्रहं रक्तं चिन्तयेद्भुक्तिमुक्तये ॥ १८ ॥
 शौक्ल्यं सत्त्वगुणाज्जातं रागो जातो रजोगुणात् ।
 काष्ण्यं तमोगुणाज्जातमिति विद्यात्समासतः ॥ १९ ॥
 परतत्त्वैकताबुद्ध्या ब्रह्माणं विष्णुमीश्वरम् ।
 परतत्त्वतया वेदा वदन्ति स्मृतयोऽपि च ॥ २० ॥
 पुराणानि समस्तानि भारतप्रमुखान्यपि ।
 परतत्त्वैकताबुद्ध्या तात्पर्यं प्रवदन्ति च ॥ २१ ॥

सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिका हि माया तेषां गुणानां परिणामभेदेन तज्जन्या
 वासना बहुविधास्तासां भेदेन भेदिता माया सा ब्रह्मविष्ण्वादिलक्षणस्ये-
 श्वरभेदस्य हेतुर्भवति ॥ १४ ॥ उच्चावचभेदेनावस्थितान् परभेदाननुक्राम-
 ति—यस्येत्यादिना ॥ १५—१७ ॥ रुद्रस्य विग्रहमिति । यत
 एते रुद्रविष्णुप्रजापतयः क्रमेण सत्त्वतमोरजोमूर्त्योऽतः स्वीकृतलीला-
 विग्रहा अपि क्रमेण शुक्लकृष्णरक्तवर्णाश्चिन्तनीयाः ॥ १८ ॥ एतेषामी-
 दृग्वर्णत्वमुपपादयति—शौक्ल्यमिति । ‘अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्’
 इति मन्त्रवर्गात्क्रमेण सत्त्वरजस्तमोगुणाः शुक्लरक्तकृष्णवर्णाः । अतस्त-
 दुपाधिकानां तादृग्वर्णत्वं युक्तमिति भावः ॥ १९ ॥ एतेषां पराभेदत्व-
 मुपपादयति—परतत्त्वैकतेति । विशुद्धसत्त्वोपाधिकत्वेनानवृतज्ञानतया
 परतत्त्वस्यैषां च भेदो नास्तीत्येकताबुद्धिरेव ब्रह्मविष्ण्वादीनां परतत्त्वस्व-

ब्रह्मविष्ण्वादिरूपेण केवलं मुनिपुङ्गवाः ।
 ब्रह्मविष्ण्वादयस्त्वेव न परं तत्त्वमास्तिकाः ॥ २२ ॥
 तथाऽपि रुद्रः सर्वेषामुत्कृष्टः परिकीर्तितः ।
 स्वशरीरतया यस्मान्मनुते सत्त्वमुत्तमम् ॥ २३ ॥
 रजसस्तमसः सत्त्वमुत्कृष्टं हि द्विजोत्तमाः ।
 सत्त्वात्सुखं च ज्ञानं च यत्किञ्चिदपरं परम् ॥ २४ ॥
 परतत्त्वप्रकाशस्तु रुद्रस्यैव महत्तरः ।
 ब्रह्मविष्ण्वादिदेवानां न तथा मुनिपुङ्गवाः ॥ २५ ॥
 परतत्त्वतया रुद्रः स्वात्मानं मनुते भृशम् ।
 परतत्त्वप्रकाशेन न तथा देवतान्तरम् ॥ २६ ॥
 हरिब्रह्मादिरूपेण स्वात्मानं मनुते भृशम् ।
 हरिब्रह्मादयो देवा न तथा रुद्रमास्तिकाः ॥ २७ ॥

रूपत्वव्यवहारे कारणमित्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ ब्रह्मविष्ण्वादिरूपेणे-
 त्यादि । ब्रह्मादीनां हि द्वे रूपे अनावृतज्ञानतया परतत्त्वात्मकत्वं ब्रह्मवि-
 ष्ण्वादिविशेषरूपत्वं च । तत्राऽऽद्येन परतत्त्वतोक्ता द्वितीयेन तु तेषा-
 मपरतत्त्वरूपतेत्यर्थः ॥ २२ ॥ त्रयाणां गुणमूर्तीनां ब्रह्मविष्ण्वादिवि-
 शेषरूपेण परतत्त्वरूपत्वे समानेऽपि रुद्रस्योत्कर्षमाह—तथाऽपीति ।
 तत्र कारणमाह—यस्मादिति ॥ २३ ॥ सत्त्वस्य रजस्तमोभ्यामुत्कर्षं
 प्रतिपादयति—सत्त्वात्सुखं चेति ॥ २४ ॥ परतत्त्वप्रकाशस्त्विति । नि-
 रतिशयसत्त्वशरीरत्वादुद्रस्यैव परतत्त्वविषयप्रकाशो महत्तरो न तथा
 ब्रह्मादीनाम् । तेषां तादृग्विधसत्त्वयोगविरहादित्यर्थः ॥ २५ ॥ एतदेव
 विवृणोति—परतत्त्वतयेति । निरतिशयसत्त्ववशेन रुद्रः सर्वदा स्वात्मानं
 परतत्त्वात्मकमेव मन्यते । न कदचिदपि तस्य तत्त्वविषया विस्मृतिर्भ-
 वति । देवतान्तरं तु तथाविधसत्त्वयोगाभावाद्द्विब्रह्मादिरूपेणैव स्वात्मानं
 मनुते न परतत्त्वरूपेणेति । रुद्रं तूक्तोपाधिवशाद्ब्रह्मादयोऽपि परतत्त्वरू-

रुद्रः कथंचित्कार्यार्थं मनुते रुद्ररूपतः ।
 न तथा देवताः सर्वा ब्रह्मस्फूर्त्यल्पताबलात् ॥ २८ ॥
 ब्रह्मविष्णवादयो देवाः स्वात्मानं मन्वतेऽञ्जसा ।
 न कश्चित्त्वरूपेण न तथा रुद्र आस्तिकाः ॥ २९ ॥
 ब्रह्मविष्णवादयो देवाः स्वात्मानं मन्वतेऽञ्जसा ।
 कथंचित्त्वरूपेण न तथा रुद्र आस्तिकाः ॥ ३० ॥
 तत्त्वबुद्धिः स्वतःसिद्धा रुद्रस्यास्य तपोधनाः ।
 हरिब्रह्मादिबुद्धिस्तु तेषां स्वाभाविकी मता ॥ ३१ ॥
 हरिब्रह्मादिदेवान्ये पूजयन्ति यथाबलम् ।
 अचिरान्न परप्राप्तिस्तेषामस्ति क्रमेण हि ॥ ३२ ॥
 रुद्रं ये वेदविच्छ्रेष्ठाः पूजयन्ति यथाबलम् ।
 तेषामस्ति परप्राप्तिरचिरान्न क्रमेण तु ॥ ३३ ॥
 रुद्राकारतया रुद्रो वरिष्ठो देवतान्तरात् ।
 इति निश्चयबुद्धिस्तु नराणां मुक्तिदायिनी ॥ ३४ ॥

पमेव मन्यन्ते न तु स्वसदृशमित्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ रुद्रः कथंचि-
 दित्यादि । यथा हि ब्रह्मादीनां हरिब्रह्मरूपत्वाभिमानः स्वाभाविको न
 तथा रुद्रस्य रुद्रत्वाभिमानः । किंतु संहारादिकार्यार्थं कथंचित्प्रयत्नव-
 शेन रुद्ररूपेण स्वात्मानं मन्यत इत्यर्थः ॥ २८ ॥ ब्रह्मविष्णवादय-
 इति । अयमत्र विवक्षितोऽर्थः । ब्रह्मविष्णवादीनां सत्त्वगुणसन्धविर-
 हाद्ब्रह्मविष्णवादिबुद्धिरेव स्वाभाविकी । परतत्त्वबुद्धस्तु यत्नसंपाद्या । रुद्र-
 स्य तु सत्त्वोत्कर्षवशात्स्वात्मनः परतत्त्वबुद्धिः स्वाभाविकी । रुद्रत्वबुद्धिस्तु
 यत्नसंपाद्येति ॥ २९ ॥ ३१ ॥ एवं परतत्त्वाविर्भाववशेन ब्रह्मादिदेव-
 ताभ्यो रुद्रस्योत्कर्षः प्रतिपादितः । अतः साक्षान्मुक्तेः साधनं तस्य
 पूजादिकमन्यदीयं तु परंपरयेत्याह-हरिब्रह्मादीति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ रुद्रा-
 कारतयेति । ब्रह्मविष्णवादयो हि परतत्त्वरूपेण श्रेष्ठा न तु ब्रह्मत्ववि-

गुणाभिमानिनो रुद्राद्धरिब्रह्मादिदेवताः ।
 वरिष्ठा इति बुद्धिस्तु सत्यं संसारकारणम् ॥ ३५ ॥
 परतत्त्वादपि श्रेष्ठो रुद्रो विष्णुः पितामहः ।
 इति निश्चयबुद्धिस्तु सत्यं संसारकारणम् ॥ ३६ ॥
 रुद्रो विष्णुः प्रजानायः स्वरात्मन्नात्पुंरंदरः ।
 परतत्त्वमिति ज्ञानं नराणां मुक्तिकारणम् ॥ ३७ ॥
 अमात्ये राजबुद्धिस्तु न दोषाय फलाय हि ।
 तस्माद्ब्रह्ममतिर्मुख्या सर्वत्र न हि संशयः ॥ ३८ ॥
 तथाऽपि रुद्रे विप्रेन्द्राः परतत्त्वमतिर्भृशम् ।
 वरिष्ठा न तथाऽन्येषु परस्फूर्त्यल्पतावलात् ॥ ३९ ॥
 अस्ति रुद्रस्य विप्रेन्द्रा अन्तः सत्त्वं बहिस्तमः ।
 विष्णोरन्तस्तमः सत्त्वं बहिरस्ति रजोगुणः ॥ ४० ॥
 अन्तर्बहिश्च विप्रेन्द्रा अस्ति तस्य प्रजापतेः ।
 अतोऽपेक्ष्य गुणं सत्त्वं मनुष्या विवदन्ति च ॥ ४१ ॥
 हरिः श्रेष्ठो हरः श्रेष्ठ इत्यहो मोहवैभवम् ।
 सत्त्वाभावात्प्रजानाथं वरिष्ठं नैव मन्वते ॥ ४२ ॥

ण्युत्वादिविशेषरूपेण । रुद्रस्तु रुद्रत्वाकारेणापि देवतान्तराच्छ्रेष्ठो भवति ।
 रुद्रत्वस्य विशिष्टमत्त्वोपाविमयुक्तत्वादित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ परतत्त्वादपी-
 ति । रुद्राद्ब्रह्मादिदेवतान्तराधिक्यज्ञानबहुद्रसहितानां सर्वेषां देवानां परत-
 त्त्वादाधिक्यज्ञानमपि संसारकारणमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ तस्माद्ब्रह्ममनि-
 रिति । राजपुरुषे राजबुद्धिबद्धरिब्रह्मादिषु सर्वत्र ब्रह्मबुद्धिः कर्तव्येति सूचितं
 ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षादिति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ बहिस्तम इति । रुद्रस्यान्तः
 सत्त्वं शरीरभूतम् । तमस्तु संहाराय बहिरेव स्थितम् । विष्णोस्तु तमः
 शरीरं सत्त्वं तु पालनाय बहिरेवावतिष्ठते । ब्रह्मणस्तु शरीरमपि रजो-
 गुणात्मकं बहिरपि सृष्टये तदेव रजः । अतश्च सत्त्वगुणयोगाद्बुद्धिर्विष्णू

अनेकजन्मसिद्धानां श्रौतस्मार्तानुवर्तिनाम् ।
 हरः श्रेष्ठो हरेः साक्षादिति बुद्धिः प्रजायते ॥ ४३ ॥
 महापापवतां नृणां हरिः श्रेष्ठो हरादिति ।
 बुद्धिर्विजायते तेषां सदा संसार एव हि ॥ ४४ ॥
 निर्विकल्पे परे तत्त्वे श्रद्धा येषां विजायते ।
 अयन्नसिद्धा परमा मुक्तिस्तेषां न संशयः ॥ ४५ ॥
 निर्विकल्पं परं तत्त्वं नाम साक्षाच्छिवः परः ।
 सोऽयं साम्बास्त्रिनेत्रश्च चन्द्रार्धकृतशेखरः ॥ ४६ ॥
 स्वात्मतत्त्वसुखस्फूर्तिप्रमोदात्ताण्डवप्रियः ।
 रुद्रविष्णुप्रजानाथैरुपास्यो गुणमूर्तिभिः ॥ ४७ ॥
 ईदृशी परमा मूर्तिर्यस्यासाधारणी सदा ।
 तादृि साक्षात्परं तत्त्वं नान्यत्सत्यं मयोदितम् ॥ ४८ ॥
 विष्णुं ब्रह्माणमन्यं वा स्वमोहान्मन्वते परम् ।
 न तेषां मुक्तिरेषाऽस्ति ततस्ते न परं पदम् ॥ ४९ ॥
 तस्मादेषा परा मूर्तिर्यस्यासाधारणी भवेत् ।
 स शिवः सच्चिदानन्दः साक्षात्तत्त्वं न चापरः ॥ ५० ॥
 ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च विभक्ता अपि पण्डिताः ।
 परमात्मविभागस्था न जीवव्यूहसंस्थिताः ॥ ५१ ॥

लोके पूजनीयौ दृश्येते । ब्रह्मा तु तद्विरहात्तादृशं श्रेष्ठ्यं न प्राप्नोति
 ॥ ४०—४५ ॥ इतोऽपि शिवज्ञानं मुक्तिसाधनमित्याह—निर्विकल्प-
 मिति । प्रत्यस्तमितसकलविकल्पजात एनस्मिन्ब्रह्मणि येषां निष्ठा तेषां
 मुक्तिरयन्नतः सिद्धा । तच्च निर्विकल्पं परं ब्रह्म साक्षात्स्वयं शिव एव
 स्वलीलया स्वस्य शिवशक्त्यात्मकतामाविष्कर्तुमर्धनारीश्वरविग्रहो जात-
 स्तस्मादीदृग्विग्रहवाञ्छिव एव साक्षात्परतत्त्वम् । हरिब्रह्मादयस्तु तादृ-
 शविग्रहादिराहित्यान्न तादृग्रूपत्वव्यवदेशभाज इत्यर्थः ॥ ४६—४९ ॥

अविद्योपाधिको जीवो न मायोपाधिकः खलु ।
 मायोपाधिकचैतन्यं परमात्मा हि नापरम् ॥ ५२ ॥
 मायाकार्यगुणच्छन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
 मायोपाधिपरव्यूहा न जीवव्यूहसंस्थिताः ॥ ५३ ॥
 परमात्मविभागत्वं ब्रह्मादीनां द्विजर्षभाः ।
 समानमपि रुद्रस्तु वरिष्ठो नात्र संशयः ॥ ५४ ॥
 ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रस्य स्वासाधारणरूपतः ।
 स्वविभूत्यात्मना चापि कुर्वते एव सेवनम् ॥ ५५ ॥
 रुद्रः स्वेनैव रूपेण विष्णोश्च ब्रह्मणस्तथा ।
 सेवनं नैव कुरुते विभूतेर्वा द्वयोरपि ॥ ५६ ॥
 केवलं कृपया रुद्रो लोकानां हितकाम्यया ।
 स्वाविभूत्यात्मना विष्णोर्ब्रह्मणश्चापरस्य च ॥ ५७ ॥
 करोति सेवां हे विप्राः कदाचित्सत्यमीरितम् ।
 न तथा ब्रह्मणा विष्णुर्न ब्रह्मा न पुरंदरः ॥ ५८ ॥

प्रतिपादितमर्थं निगमयति—तस्मादिति ॥ ५० ॥ तर्हि रुद्रवैलक्षण्या-
 द्ब्रह्मविष्णुद्वयो जीवा नेत्याह—ब्रह्मति ॥ ५१ ॥ परमात्मविभागस्था इति
 प्रतिज्ञातमर्थमुपपादयति—अविद्योपाधिक इति । अविद्यामाये तु प्रागु-
 च्छरूपे ॥ ५२—५४ ॥ स्वविभूत्यात्मना चेति । ब्रह्मविष्णू रुद्रस्य
 परतत्त्वासाधारणरूपतया श्रेष्ठत्वात्स्वात्मना स्वविभूत्या च तस्यैव सेवां
 कुर्वते । रुद्रस्तु स्वरूपेण विष्ण्वादिवेवां न करोति । परतत्त्वविभागेन
 स्वातन्त्र्यादिति भावः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ननु तत्र तत्र पुराणादिषु रुद्रोऽपि
 विष्ण्वादिदेवतापूजनं कृतवानिति दृश्यते तत्कथमित्यत आह—केवल-
 मिति । न तथा ब्रह्मणेति । यथा लोकानुग्रहायाधिकेनापि सता रुद्रेण
 विष्ण्वादिदेवताः पूज्यन्ते न तथा ब्रह्मणा विष्णुः पूज्यते न च ब्रह्मा
 विष्णुना । उभयोरपरतत्त्वरूपत्वात् । परतत्त्वरूपतया तूभाषपि तौ

एतावन्मात्रमालम्ब्य रुद्रं विष्णुं प्रजापतिम् ।
 मन्वते हि समं मर्त्या मायया परिमोहिताः ॥ ५९ ॥
 केचिदेषां महायासात्साम्यं वाञ्छन्ति मोहिताः ।
 हरेरजस्य चोत्कर्षं हराद्वाञ्छन्ति केचन ॥ ६० ॥
 रुद्रेण साम्यमन्येषां वाञ्छन्ति च विमोहिताः ।
 ते महापातकैर्युक्ता यास्यन्ति नरकार्णवम् ॥ ६१ ॥
 रुद्रादुत्कर्षमन्येषां ये वाञ्छन्ति विमोहिताः ।
 पच्यन्ते नरके तीव्रे सदा ते न हि संशयः ॥ ६२ ॥
 केचिदद्वैतमाश्रित्य बैडालव्रतिका नराः ।
 साम्यं रुद्रेण सर्वेषां प्रवदन्ति विमोहिताः ॥ ६३ ॥
 देहाकारेण चैकत्वे सत्यपि द्विजपुङ्गवाः ।
 शिरसा पादयोः साम्यं सर्वथा नास्ति हि द्विजाः ॥ ६४ ॥
 यथाऽऽस्यापानयोः साम्यं छिद्रतोऽपि न विद्यते ॥
 तथैकत्वेऽपि सर्वेषां रुद्रसाम्यं न विद्यते ॥ ६५ ॥
 विष्णुप्रजापतीन्द्राणामुत्कर्षं शंकरादपि ।
 प्रवदन्तीव वाक्यानि श्रौतानि प्रतिभान्ति च ॥ ६६ ॥
 पौराणिकानि वाक्यानि स्मार्तानि प्रतिभान्ति च ।
 तानि तच्चात्मना तेषामुत्कर्षं प्रवदन्ति हि ॥ ६७ ॥

परस्परं पूज्यावित्यर्थः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ उक्तमेव रुद्राधिक्यं देवतान्तर-
 साम्याधिक्यनिन्दया प्रतिपादयति—एतावन्मात्रमित्यादिना ॥ ५९—
 ६२ ॥ बैडालव्रतिका इति । विडालो मार्जारस्तस्य मूषकादिजिघृक्षया
 यन्निश्चलावस्थानं तद्विडालव्रतम् । तेन च युक्ताः केचित्परमार्थमद्वैतमे-
 कमाश्रित्य रुद्रस्यापि सोपाधिकत्वाविशेषाद्भिरिवह्यादिसाम्यं वदन्ति
 तेऽप्यज्ञानिन इत्यर्थः ॥ ६३ ॥ सोपाधिकत्वे समानेऽप्यस्यैव रुद्रस्योत्कर्-
 षविशेष इति दृष्टान्तरूपपादयति—देहाकारेणेति ॥ ६४—६६ ॥ ननु

विष्णुप्रजापतीन्द्रेभ्यो रुद्रस्योत्कर्षमास्तिकाः ।
वदन्ति यानि वाक्यानि तानि सर्वाणि हे द्विजाः ॥ ६८ ॥
प्रवदन्ति स्वरूपेण तथा तत्त्वात्मनाऽपि च ।
नैवं विष्ण्वादिदेवानामिति तत्त्वव्यवस्थितिः ॥ ६९ ॥
बहुनोक्तेन किं जीवास्त्रिमूर्तीनां विभूतयः ।
वरिष्ठा हि विभूतिभ्यस्ते वरिष्ठा न संशयः ॥ ७० ॥
तेषु रुद्रो वरिष्ठश्च ततो मायी परः शिवः ।
मायाविशिष्टात्सर्वज्ञः साम्बः सत्यादिलक्षणः ॥ ७१ ॥
वरिष्ठो मुनयः साक्षाच्छिवो नात्र विचारणा ।
शिवाद्वरिष्ठो नैवास्ति मया सत्यमुदीरितम् ॥ ७२ ॥
शिवस्वरूपमालोडय प्रवदामि समासतः ।
शिवादन्यतया भातं शिव एव न संशयः ॥ ७३ ॥
शिवादन्यतया भातं शिवं यो वेद वेदतः ।
स वेद परमं तत्त्वं नास्ति संशयकारणम् ॥ ७४ ॥

श्रुतिस्मृत्यादिवाक्यानि हरिब्रह्म शुत्कर्षप्रतिपादकान्यपि दृश्यन्ते तत्राऽऽह—
तानीति । परतत्त्वात्मना तेषामुत्कर्षप्रतिपादनं न तु हरिब्रह्माद्यात्मना
॥ ६७ ॥ वाक्यानीति । श्रौतानि 'विश्वः अधिको रुद्रो महर्षिः' इत्येवमा-
दीनि रुद्राधिक्यप्रतिपादकानि श्रुतिवाक्यानि तथैव पौराणिकादीन्यपि
द्रष्टव्यानि । रुद्राधिक्यप्रतिपादकानि तु वाक्यानि स्वरूपेण रुद्राकारेणै-
वोत्कर्षं प्रतिपादयन्तीति विशेषः ॥ ६८—७० ॥ तेषु रुद्र इति ।
तेषु ब्रह्मादिषु । मायी पर इति । 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु
महेश्वरम्' इति सिद्धस्त्रिमूर्तीनां कारणभूतः शिवो मायी । तस्मादपि
सिद्धश्चावस्थापन्नः शिवशक्त्यात्मना द्विधा प्रतिभासमानः सत्यादिलक्षणः
परशिवः श्रेष्ठः । शिवशक्तिभागं परित्यज्य प्राप्तसामरस्यः स्वप्रतिष्ठः
परशिवस्ततोऽपि श्रेष्ठ इत्यर्थः । अत्र परशिवमारभ्योत्तरोत्तरमुपाधितरत-

यः शिवं सकलं साक्षाद्वेद वेदान्तवाक्यतः ।

स मुक्तो नात्र संदेहः सत्यमेव मयोदितम् ॥ ७५ ॥

भासमानमिदं सर्वं भानमेवेति वेद यः ।

स भानरूपं देवेशं याति नात्र विचारणा ॥ ७६ ॥

प्रतीतमखिलं शंभुं तर्कतश्च प्रमाणतः ।

स्वानुभूत्या च यो वेद स एव परमार्थवित् ॥ ७७ ॥

जगद्रूपतया पश्यन्नपि नैव प्रपश्यति ।

प्रतीतमखिलं ब्रह्म संपश्यन्न हि संशयः ॥ ७८ ॥

प्रतीतमप्रतीतं च सदसच्च परः शिवः ।

इति वेदान्तवाक्यानां निष्ठाकाष्ठा सुदुर्लभा ॥ ७९ ॥

इति सकलं कृपया मयोदितं वः श्रुतिवचसा कथितं यथा तथैव ।

यदि हृदये निहितं समस्तमेतत्परमगतिर्भवतामिहैव सिद्धा ॥ ८० ॥

इति श्रीसूतसंहितायां यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे सूतगीतायां

आत्मना सृष्टिकथनं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

सभावेन निष्कर्षः प्रत्येतव्यः ॥ ७१—७३ ॥ वेदत इति । 'इदं सर्वं यदयमात्मा' इत्यादिवेदवाक्यादित्यर्थः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ भासमानमिदमिति । चिदनुविद्धमिदं सर्वं जगच्चिद्रूपे ब्रह्मणि परिकल्पितत्वात्स्वयंप्रकाशज्ञानरूपं ब्रह्मैवेति यो जानीयादित्यर्थः । अत एवऽऽस्त्रायते 'चिद्धिदं सर्वं काशते काशते च' इति ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ जगद्रूपतयेति । शुक्तौ रूढ्यवज्जगद्विषयज्ञानस्य मिथ्याज्ञानत्वात्तद्रूपतया पश्यन्न पश्यत्येव पश्यन्नपि नैव पश्यति । ब्रह्मरूपतया त्वारोप्य सर्वं यतः पश्यति स एव जानीत्यर्थः ॥ ७८ ॥ प्रतीतमिति । प्रतीत्या विषयीकृतं प्रतीतमविषयीकृतमप्रतीतं तदुभयमपि प्रत्येकं भावाभावात्मकं भवति तस्य सर्वस्य दृश्यत्वधर्माक्रान्तत्वाद्द्रूपत्वात्परशिवादनन्यत्वमिति वेदान्तवाक्यानां तात्पर्यमित्यर्थः ॥ ७९ ॥ ८० ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

३. सामान्यसृष्टिकथनम् ।

सूत उवाच—

शिवात्सत्यपरानन्दप्रकाशैकस्वलक्षणात् ।

आविर्भूतमिदं सर्वं चेतनाचेतनात्मकम् ॥ १ ॥

अद्वितीयोऽविकारी च निर्मलः स शिवः परः ।

तथाऽपि सृजति प्राज्ञाः सर्वमेतच्चराचरम् ॥ २ ॥

मणिमन्त्रौषधादीनां स्वभावोऽपि न शक्यते ।

किमु वक्तव्यमाश्चर्यं विभोरस्य परात्मनः ॥ ३ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां यङ्गवैभवखण्डस्योपरिभागे
सूतगीतायां आत्मना सृष्टिकथनं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अद्वैतज्ञानमेव वेदान्तवाक्यानां निष्ठाकाष्ठेत्युक्तं तदुपपादयितुमारभते—
शिवादिति । सत्यपरानन्देति शिवस्य 'सत्यं ज्ञानमनन्तम्' 'आनन्दं ब्रह्म'
इतिश्रुतिसिद्धस्वरूपाख्यानम् । आविर्भूतमिति । एतेन प्रागसदेव जगत्का-
रणादुत्पद्यत इत्यसत्कार्यवादो निरस्तः ॥ १ ॥ अद्वितीय इत्यादिविशेष-
णैर्लौकिककारणवैलक्षण्यप्रतिपादनम् । मृच्चक्रादिपदार्थान्तरयुक्तो हि कुला-
लादिर्घटादिकार्यं सृजति शिवस्त्वद्वितीयः कथमन्यत्सृष्टुं शक्नुयान् ।
विक्रियावद्धि क्षीरादिकं दध्यादिभावेन परिणतं दृष्टं शिवस्त्वविकारी
विक्रियाग्रहितः । अथोच्येत स्वाश्रितया मायया सर्वं जगत्सृजतीति तत्राऽऽ-
ह—निर्मल इति । नहि निर्विकारे ब्रह्मणि परमार्थतो मलं संभवति ।
मायाया अविचारितरूपत्वेन तस्य तदाश्रयत्वासंभवादित्यर्थः । एवं
लौकिकस्रष्टृवैलक्षण्यं प्रतिपाद्य तथाविधस्यापि स्रष्टृत्वमाह — तथाऽपीति
॥ २ ॥ मणिमन्त्रादिदृष्टान्तोपकरणेन तस्य सर्जनोपयुक्तं प्रभावविशेषं
कैमुतिकन्यायेन दर्शयति—मणिमन्त्रेति ॥ ३ ॥ ननु विरुद्धमिदमुच्यते

श्रुतिः सनातनी साध्वी सर्वमानोत्तमोत्तमा ।
 प्राह चाद्वैतनैर्मल्यं निर्विकारत्वमात्मनः ॥ ४ ॥
 सर्गस्थित्यन्तमप्याह चेतनाचेतनस्य च ।
 अतीन्द्रियार्थविज्ञाने मानं नः श्रुतिरेव हि ॥ ५ ॥
 श्रुत्यैकगम्ये सूक्ष्मार्थे स तर्कः किं करिष्यति ।
 मानानुग्राहकस्तर्को न स्वतन्त्रः कदाचन ॥ ६ ॥
 श्रुतिः सनातनी शंभोरभिव्यक्ता न संशयः ।
 शंकरेण प्रणीतेति प्रवदन्त्यपरे जनाः ॥ ७ ॥

निर्मलो निर्विकारश्चाथापि स्रष्टेति तत्राऽऽह—श्रुतिरिति । तस्या अप्रा-
 माण्यशङ्कां वारयति—सनातनीति । सा हि परशिवस्य नैर्मल्यादिकं
 प्रतिपादयति । तथा तस्मात्परशिवात्कारणाच्चेतनाचेतनात्मकस्य सर्वस्य
 जगतः सर्गस्थित्यन्तं सृष्टिस्थितिरुद्भूतिरिति प्रतिपादयति । अत
 एवाऽऽन्नातम् ‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि
 जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति’ इति । वैयासिकं सूत्रमपि—
 ‘जन्माद्यस्य यतः’ इति । ननु दृष्टविरोधान्निर्विकारस्य स्रष्टृत्वप्रतिपादिका
 श्रुतिरप्रमाणमित्याशङ्क्याऽऽह—अतीन्द्रियेति । देशकालस्वरूपविप्रकृष्टा
 अर्था अतीन्द्रियार्थास्तादृगर्थप्रतिपत्तौ श्रुतिरेव हि प्रमाणम् । तस्मिन्श्रुत्यै-
 कसमाधिगम्ये सूक्ष्मेऽर्थे प्रत्यक्षप्रमाणगृहीतव्याप्त्युपजीवी तर्कः
 किं करिष्यति । श्रुतिगतार्थस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तराननुभूतचरत्वेन
 तर्कविषयत्वायोगात् । ननु तर्कोऽपि प्रमाणान्तरवत्स्वयमपि स्वात-
 न्द्रेणार्थव्यवस्थापक इत्यत आह—मानेति । उक्तं ह्यभियुक्तैः—
 ‘प्रत्यक्षादेः प्रमाणस्य तर्कोऽनुग्राहको भवेत् । पक्षे विपक्षजिज्ञासावि-
 च्छेदस्तदनुग्रहः’ इति ॥ ४—६ ॥ अप्रामाण्यं ह्यर्थान्यथात्वकारणदो-
 षज्ञानाभ्यां भवति । न च तदुभयमप्रामाण्यकारणं श्रुतौ विद्यत इति प्रति-
 पादयितुं वेदापौरुषेयत्ववादिमीमांसकमतं सर्वज्ञप्रणीतत्ववादिनैयायिकमतं

यदा साऽनादिभूतैव तदा मानमतीव सा ।

स्वतश्च परतो दोषो नास्ति यस्माद्द्विजर्षभाः ॥ ८ ॥

स्वतो दोषो न वेदस्य विद्यते सूक्ष्मदर्शने ।

अस्ति चेद्व्यवहारस्य लोप एव प्रसज्यते ॥ ९ ॥

परतश्च न दोषोऽस्ति परस्याभावतो द्विजाः ।

स्वतो दुष्टोऽपि शब्दस्तु मानमेवाऽऽप्तसंगमात् ॥ १० ॥

इति वार्ताऽपि वार्तैव मुनीन्द्राः सूक्ष्मदर्शने ।

स्वतो दुष्टः कथं मानं भवत्यन्यस्य संगमात् ॥ ११ ॥

च क्रमेणोपन्यस्यति—श्रुतिः सनातनीति । नित्या श्रुतिः शंभोः परमेश्वरसकाशादभिव्यक्ता न तु तेनार्थं बुद्ध्वा विरचितेत्यर्थः । अत एव श्रुतिस्मृती भवतः 'वाचा विरूपनित्यया' 'अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा' इति च । नैयायिकास्त्वाप्तवाक्यमागम इति तल्लक्षणं ब्रुवाणा वेदानां सर्वज्ञेश्वरप्रणीतत्वेन प्रामाण्यं मन्यन्ते । तत्र तावद्वेदापौरुषेयत्ववादिनां मीमांसकानां मते श्रुतिप्रमाणस्य दोषासंभवमाह—यदेति । श्रुतेस्तावत्स्वरूपतो दोषो नास्ति । विशिष्टार्थप्रत्यायकत्वात् । नापि परतः । अपौरुषेयत्वेन पुरुषदोषाणां शब्देऽननुप्रवेशात् ॥ ७ ॥ ८ ॥ तत्र स्वतो निर्दोषतामुपपादयति—स्वत इति । ननूदितानुदितहोमादिविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वात्स्वाभाविको दोषो विद्यत इति चेत्तत्राऽऽह—सूक्ष्मदर्शन इति । आपातत एव स विरोधो निरूपणे त्वधिकारिभेदेन व्यवस्थितत्वान्न विरोध इत्यर्थः । अस्ति चेदिति । शब्दप्रमाणस्य यदि दोषसद्भावः स्वाभाविकः स्यात्तदा तदधीनसकलव्यवहारलोपप्रज्ञप्तः ॥ ९ ॥ परतश्चेति । परतोऽपि दोषो नास्ति परस्य विरचायेतुः पुरुषस्यानङ्गीकारादित्यर्थः । परतः प्रामाण्यवादिमतमनूद्य निरस्यति—स्वतो दुष्टोऽपीति । स्वतो दुष्टस्यापि शब्दस्य यत्प्रामाण्यं तदाप्तप्रणीतत्वकृतमिति यत्परतः प्रामाण्यवादिवाक्यं तदपि वार्तामात्रमेव । तदेतदुपपादयति—स्वतो दुष्ट

यत्संबन्धेन यो भावो यस्य प्राज्ञाः प्रसिध्यति ।
 स तस्य भ्रान्तिरेव स्यान्न स्वभावः कथंचन ॥ १२ ॥
 जपाकुसुमलौहित्यं विभाति स्फटिके भृशम् ।
 तथाऽपि तस्य लौहित्यं भ्रान्तिरेव न वास्तवम् ॥ १३ ॥
 वह्निपाकजलौहित्यमिष्टकायां न वास्तवम् ।
 लौहित्यं तैजसांशस्तु नेष्टकाया निरूपणे ॥ १४ ॥
 अन्यत्रान्यस्य धर्मस्तु प्रतीतो विभ्रमो मतः ।
 आप्तापेक्षी तु शब्दस्तु प्रामाण्याय न सर्वथा ॥ १५ ॥
 अनाप्तयोगाच्छब्दस्य प्रामाण्यं मुनिपुङ्गवाः ।
 स्वतःसिद्धं तिरोभूतं स्वनाशाय हि केवलम् ॥ १६ ॥

इति । यदि हि शब्दः स्वतो दुष्टः स्यात्कथं तर्हि तस्यान्यसंगमात्प्रामाण्यं
 भवेत् । अन्याधीनं च तत्प्रामाण्यं शब्दे प्रतिभासमानं स्फटिके
 जपाकुसुमलौहित्यवदारोपितं स्यात् । तथा च भ्रान्तिरवश्यं भाविनीत्यर्थः
 ॥ १०—१३ ॥ ननु तत्र जपाकुसुमस्योपाधेः संनिधानादारुण्यप्रतीतिः
 स्फटिक औपाधिकीत्याशङ्क्य निदर्शनान्तरेण परतः प्रामाण्यवादिनां
 शब्दप्रामाण्यस्य भ्रान्तित्वमुपगच्छति—वह्निपाकजेति । ‘यदग्ने रोहितं
 रूपं तेजसस्तद्रूपम्’ इति श्रुतेर्लौहित्यस्य तेजोधर्मत्वात्पाकनिमित्तमिष्टकासु
 तत्प्रतीतिर्भ्रान्तिरिति न तु स्वाभाविकी ॥ १४ ॥ ईदृग्विधस्य ज्ञानस्य
 विभ्रमरूपतां वक्तुं तल्लक्षणमाह—अन्यत्रेति । वस्त्वन्तरे शङ्खादौ
 पीतादिवस्त्वन्तरगतपीतिमादिधर्मसंसर्गप्रतिभासो विभ्रमोऽभिमतः ‘अत-
 र्हिमस्तद्बुद्धिर्विपर्ययः’ इति तल्लक्षणयोगात् । किंच परतः प्रामाण्यं कचिदपि
 नाऽऽत्मानं लभत इत्याह—आप्तापेक्षीति । आप्तप्रणीतत्वेन शब्दप्रामा-
 ण्याङ्गीकारे केनचिज्ज्ञानेन तदपि निर्हातव्या । तच्च स्वप्रामाण्याय संवादकम-
 न्यज्ज्ञानमपेक्षते । तदप्येवमित्यनवस्था स्यात् । अतः सर्वप्रकारेणाप्या-
 प्तप्रणीतत्वापेक्षः शब्दो न प्रमाणं भवितुमर्हतीति ॥ १५ ॥ ननु

यदा सा शंकरेणोक्ता तदाऽपि श्रुतिरास्तिकाः ।
 प्रमाणं सुतरामाप्ततम एव महेश्वरः ॥ १७ ॥
 सर्वदोषविहीनस्य महाकारुणिकस्य च ।
 सर्वज्ञस्यैव शुद्धस्य कथं दोषः प्रकल्प्यते ॥ १८ ॥
 सर्वदोषविशिष्टस्य निर्घृणस्य दुरात्मनः ।
 अल्पज्ञस्य च जीवस्य दृष्टाऽनाप्तिर्हि सत्तमाः ॥ १९ ॥
 यस्य स्मरणमात्रेण समलो निर्मलो भवेत् ।
 ब्रूत सत्यतपोनिष्ठाः कथं स मालिनो भवेत् ॥ २० ॥
 अतः पक्षद्वयेनापि वेदो मानं न संशयः ।
 वेदोऽनादिः शिवस्तस्य व्यञ्जकः परमार्थतः ॥ २१ ॥

शब्दस्वरूपमात्रानुबन्धि चेत्यामाप्यं तर्हि विप्रलम्भकादिवाक्यानामपि
 तत्स्यादित्यत आह—अनाप्तेति । अनाप्रपुरुषबुद्धिप्रभवतया कार-
 णदोषसद्भावात्स्वतःसिद्धं प्रामाण्यं तत्रापोद्यत इत्यर्थः ॥ १६ ॥ एवं नि-
 त्यत्वपक्षे स्वतःप्रामाण्यं प्रतिपाद्य सर्वज्ञेश्वरप्रणीतत्वपक्षेऽपि प्रामाण्यं
 समर्थयते—यदेत्यादिना ॥ १७ ॥ तस्याऽऽप्ततमत्वमुपपादयितुं निर्दो-
 षतामाह—सर्वदोषेति । रागद्वेषादयो दोषास्तैः सर्वैर्विहीनस्यात एव
 महाकारुणिकस्य लोकानुग्रहैकशीलस्य शुद्धस्याऽऽवरणमलापेतस्यात एवा-
 नावृतज्ञानतया सर्वज्ञस्य शिवस्य कथं दोषः प्रकल्पयितुं शक्यते । अतो
 वेदस्य तत्प्रणीतत्वेऽपि तदीयदोषाभावेन तत्त्वयुक्तमप्रामाण्यं न भवती-
 त्यर्थः ॥ १८ ॥ सर्वदोषविरहादीनामाप्ततमत्वेहेतुत्वं विशदयितुं तत्सद्भा-
 वस्यानाप्तिहेतुत्वमाह—सर्वदोषेति ॥ १९ ॥ यस्य स्मरणेति । उक्तहे-
 तुभिर्मालिनो जीवो यद्वृत्तस्मरणेन निर्मलो भवति तस्य नैर्मल्यापादकस्य
 कथं मालिन्यं संभवतीत्यर्थः । तस्मादाप्रामाण्यादपि तत्प्रणीतानां वेदा-
 नां प्रामाण्यं स्वध्यवसानमित्यर्थः ॥ २० ॥ एवं वादिविप्रतिपत्तिमुदाह-
 त्योभयथाऽपि प्रामाण्यं प्रतिपाद्य तत्र स्वाभिमतं पक्षमाह—वेदोऽनादि-

अभिव्यक्तिमपेक्ष्यैव प्रणेतेत्युच्यते शिवः ।
 तस्माद्वेदोपदिष्टार्थो यथार्थो नात्र संशयः ॥ २२ ॥
 इह तावन्मया प्रोक्तमद्वितीयः परः शिवः ।
 तथाऽपि तेन सकलं निर्मितं तत्स एव हि ॥ २३ ॥
 चित्स्वरूपः शिवश्चेत्यं जगत्सर्वं चराचरम् ।
 तथा सति विरुद्धं तज्जगच्छंभुः कथं भवेत् ॥ २४ ॥
 इत्येवमादिचोद्यस्य द्विजेन्द्रा नास्ति संभवः ।
 यत्र वेदविरोधः स्यात्तत्र चोद्यस्य संभवः ॥ २५ ॥
 चोदनालक्षणे धर्मे न यथा चोद्यसंभवः ।
 तथा न चोदनागम्ये शिवे चोद्यस्य संभवः ॥ २६ ॥

रिति । परमार्थतस्तु वेदोऽनादिरादिरहितो नित्यः । शिवस्तु तस्याभिव्य-
 जको न तु स्वबुद्ध्या विरचयिता । यथावस्थिताभिव्यजकत्वमपेक्ष्यैव
 वेदस्य प्रणेतेत्यपि व्यवहारः । अत एवोक्तम्—‘कर्त्रपि ब्रह्म वेदस्य न
 पूर्वक्रमतोऽन्यतः । क्रमं करोति वाग्वज्रपातो मा भुञ्जामिति ॥’ इति
 ॥ २१ ॥ एवं श्रुतेः स्वतःसिद्धस्य प्रामाण्यस्यापवादसंभवाद्यथाव-
 स्थितार्थप्रतिपादकत्वं सिद्धमिति निगमयति—तस्मादिति ॥ २२ ॥
 श्रुतिप्रतिपाद्यत्वेन प्रागुक्तमर्थमुपपादयितुमनुवदति—इह तावदिति ।
 प्राह चाद्वैतनैर्मत्यमित्यादिना परशिवस्याद्वितीयनिर्विकारत्वादिकं चेतना-
 चेतनात्मकस्य कृत्स्नस्य जगतस्तत्सकाशात्सृष्टिश्चेत्येतावत्प्रतिज्ञातम् ।
 तत्स एवेति । तच्चराचरात्मकं सर्वं जगन्मायानिर्मितं विश्वरूपं परशिव
 एव । यतश्चेत्यं चिद्रूपेऽध्यस्तं तस्य हि तद्भोग्यत्वाच्चेत्यत्वमध्यस्तं चाधि-
 ष्ठानादव्यतिरिक्तमिति रज्जुसर्पादौ दृष्टमिति भावः । तथा सतीति ।
 एवमविरोधे सति नामरूपात्मना विकृतं जगदविकृतपरशिवस्वरूपं
 कथं भवेदित्येवमादिचोद्यस्यानवसरः । निर्विकाररूपजगद्रूपत्वयोरुभयोर-
 पि श्रुतिसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ २३—२५ ॥ श्रुतिसिद्धे चार्थे चोद्या-

बाध्यबाधकभावस्तु व्याधिभेषजयोर्यथा ।

शास्त्रेण गम्यते तद्वदयमर्थोऽपि नान्यतः ॥ २७ ॥

ईश्वरस्य स्वरूपे च जगत्सर्गादिषु द्विजाः ।

अतीन्द्रियार्थेष्वन्येषु मानं नः श्रुतिरेव हि ॥ २८ ॥

अथवा देवदेवस्य सर्वदुर्घटकारिणी ।

शक्तिरस्ति तया सर्वं घटते माययाऽनघाः ॥ २९ ॥

प्रतीतिसिद्धा सा माया तत्त्वतोऽत्र न संशयः ।

तया दुर्घटकारिण्या सर्वं तस्योपपद्यते ॥ ३० ॥

संभवं सदृष्टान्तमाह—चोदनालक्षण इति । ‘अथातो धर्मजिज्ञासा’ इति जिज्ञासां प्रतिज्ञाय धर्मस्वरूपमेव लक्षितम् ‘चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः’ इति । लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं प्रमाणम् । चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनम् । यथा चोदनाप्रमाणके धर्मे स्वर्गादिसाधनत्वेन प्रतिपादिते यागादौ विप्रतिपत्तिर्नास्त्येवमुत्पत्तिविधिरूपवेदान्तवाक्यप्रतिपाद्ये परशिवस्वरूपेऽपि परिचोदना न युक्त्यर्थः ॥ २६ ॥ बाध्यबाधकेति । यथा व्याधिभेषजयोर्बाध्यबाधकभावः शास्त्रेण बोध्यते तद्वदेवेश्वरस्य रूपं प्रपञ्चलक्षणार्थश्च बाध्यबाधकतया वेदेन प्रतिपाद्यते । नान्यस्मान्मानान्तरात्तत्सिद्धिरित्यर्थः ॥ २७ ॥ अतः श्रुतिगम्य एतादृग्विधोऽर्थ इति निगमयति—ईश्वरस्येति । अन्येष्विति । स्वर्गापूर्वदेवतादिष्वित्यर्थः ॥ २८ ॥ एवं मायामनुपजीव्यैव श्रुतिप्रामाण्यबलात्परशिवस्य निर्विकाररूपत्वं जगद्रूपत्वं चोभयं प्रतिपादितम् । इदानीं तु किं विवादेन माययैव स विरोधः परिह्रियत इत्याह—अथवेत्यादिना । सर्वदुर्घटकारिणीति । विरुद्धार्थघटनमेव तस्याः शीलमित्यर्थः । निर्विकारस्य परमेश्वरस्येदृग्विधशक्तिसद्भावं श्रेताश्चतरा आमनन्ति—‘न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते । पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च’ इति ॥ २९ ॥ प्रतीतिसिद्धा सा

सा तिष्ठतु महामाया सर्वदुर्घटकारिणी ।
 वेदमानेन संसिद्धं सर्वं तद्ग्राह्यमेव हि ॥ ३१ ॥
 चोद्यानर्हे तु वेदार्थे चोद्यं कुर्वन् पतत्यधः ।
 अतः सर्वं परित्यज्य वेदमेकं समाश्रयेत् ॥ ३२ ॥
 रूपावलोकने चक्षुर्यथाऽसाधारणं भवेत् ।
 तथा धर्मादिविज्ञाने वेदोऽसाधारणः परः ॥ ३३ ॥
 रूपावलोकनस्येदं यथा घ्राणं न कारणम् ।
 तथा धर्मादिबुद्धेस्तु द्विजास्तर्को न कारणम् ॥ ३४ ॥
 तस्माद्वेदोदितेनैव प्रकारेण महेश्वरः ।
 अद्वितीयः स्वयं शुद्धस्तथाऽपीदं जगत्ततः ॥ ३५ ॥

मायेति । तत्त्वतस्तत्त्वभूतात्परमेश्वरात्सा च माया सिद्धा तस्मिन्नाश्रिता
 तत्परतन्त्रेति यावत् । यद्वा शैवागमप्रसिद्धशिवशक्त्यादितत्त्वमध्ये या
 परिगणिता सा मायेत्यर्थः । तथा चोक्तम् — ‘माया च वस्तुस्वरूपा मूलं
 विश्वस्य नित्या सा’ इति ॥ ३० ॥ वेदमानेनेति । ईदृग्विधमायासद्भावश्च
 श्रुतिप्रमाणबलादिति वक्तव्यम् । तथा च तेन प्रमाणेन विरुद्धमविरुद्धं
 वा यद्यत्प्रतिपाद्यते तत्सर्वं तथैवाभ्युपेतव्यम् ॥ ३१ ॥ विपक्षे बाधक-
 माह — चोद्यानर्ह इति ॥ ३२ ॥ तत्त्वविषये व्यतिरिक्तप्रमाणपरित्या-
 गेन वेदस्यैकस्यैव समाश्रयणे कारणमाह — रूपावलोकन इति । रूपोप-
 लब्धौ यथा चक्षुरिन्द्रियमसाधारणं कारणमेवं धर्मब्रह्मादिविज्ञाने वेदस्यै-
 वासाधारणं प्रामाण्यमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ तदसाधारण्यं सदृष्टान्तमितरनि-
 बधेनोपपादयति — रूपावलोकनस्येति ॥ ३४ ॥ एवमान्नायसिद्धार्थस्य
 पर्यनुयोगासंभवं प्रतिपाद्य प्रतिज्ञातमर्थं निगमयति — तस्मादिति ।
 तथाऽपीति । यद्यपि ‘एकमेवाद्वितीयम्’ ‘नेह नानाऽस्ति किञ्चन’ इत्यादि-
 श्रुत्या परमार्थतः परशिवस्वरूपं निर्विकाराद्वितीयत्वादिलक्षणं नित्यशुद्ध-
 बुद्धमुक्तस्वभावं तथाऽपि मायाशक्तिवशात्तस्मिन्नेव ब्रह्मणीदंकारास्पदं

आविर्भूतं तिरोभूतं स एव सकलं जगत् ।
 वैभवं तस्य विज्ञातुं न शक्यं भाषितुं मया ॥ ३६ ॥
 स एव साहसी साक्षात्सर्वरूपतया स्थितः ।
 परिज्ञातुं च वक्तुं च समर्थो नापरः पुमान् ॥ ३७ ॥
 यथाऽयः पावकेनेद्धं भातीव दहतीव च ।
 तथा वेदः शिवेनेद्धः सर्वं वक्तीव भासते ॥ ३८ ॥
 अयोऽवयवसंक्रान्तो यथा दहति पावकः ।
 तथा वेदेषु संक्रान्तः शिवः सर्वार्थसाधकः ॥ ३९ ॥
 तथाऽपि वेदरहितः स्वयं धर्मादिवस्तुनि ।
 न प्रमाणं विना तेन वेदोऽपि द्विजपुङ्गवाः ॥ ४० ॥

सकलं जगदाविर्भावयुक्तमवभासते । एवं च निर्विकारत्वं जगद्रूपत्वं
 चोभयमपि वेदसिद्धमिति न तत्र विप्रतिपत्त्यमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ ननु
 निर्विकारस्य सतः परशिवस्य जगद्रूपत्वेन भानं सर्वथा विप्रतिषिद्धमिति
 चेत्तत्राऽऽह—वैभवमिति । तस्य परशिवस्यैष महिमा यदयं निर्विकार
 एवाऽऽविर्भावतिरोभावधर्मकजगदात्मनाऽवभासत इति । अतो न तद्यु-
 क्तिभिरन्यथा कर्तुं शक्यत इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ स एवेति । यस्तु स्वात्म-
 नस्तादृशः परशिवस्वरूपतां जानन्सर्वजगद्रूपतां पश्यति स एव तत्स्वरूपं
 ज्ञातुं वक्तुं शक्नोति नेतरोऽहः ॥ ३७ ॥ न केवलं पुरुष एव । वेदोऽपि
 परशिवस्वरूपानुविद्ध एव शब्दब्रह्मातीन्द्रियार्थस्य भासक इति सदृष्टान्तं
 प्रतिपादयति—यथाऽय इति । अग्निना तप्तमयो यथा तदीयाभ्यां दाह-
 प्रकाशाभ्यां युज्यते तद्वद्वेदोऽपि सर्वावभासकेन सर्वज्ञेन शिवेनेद्धः
 सन्सर्वमतीन्द्रियमप्यर्थजातं वक्तीव प्रतिपादयतीव भासत इव च ।
 इवशब्दोऽपरमार्थे । सर्ववस्तुप्रतिपादनसामर्थ्यं भानं चोभयमपि
 स्वप्रकाशस्य ब्रह्मण एव । तदेव तत्कार्यगतं सत्तदीयत्वेनावभासत
 इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ स्वयं विवृणोति—अयोऽवयववेत्यादिना ॥ ३९ ॥

तस्माद्वेदो महेशेदः प्रमाणं सर्ववस्तुनि ।
 अन्यथा न जडः शब्दोऽतीन्द्रियार्थस्य साधकः ॥ ४१ ॥
 मेरुपार्श्वे तपस्तप्त्वा दृष्ट्वा शंभुं जगद्गुरुम् ।
 अयमर्थो मया ज्ञातस्ततस्तस्य प्रसादतः ॥ ४२ ॥
 तदाज्ञयैव विप्रेन्द्राः संहितेयं मयोदिता ।
 अहं क्षुद्रोऽपि युष्माकं महतामपि देशिकः ॥ ४३ ॥
 अभवं सा शिवस्याऽऽज्ञा लङ्घनीया न केनचित् ।
 शिवस्याऽऽज्ञाबलाद्विष्णुर्जायते म्रियतेऽपि च ॥ ४४ ॥
 ब्रह्मा सर्वजगत्कर्ता विराट्सम्राट्स्वराडपि ।
 खरोष्ट्रतरवः क्षुद्रा ब्रह्मविष्णवादयोऽभवन् ॥ ४५ ॥
 तस्माद् गुरुत्वं मे विप्रा युज्यते न हि संशयः ।
 शिष्यत्वं चापि युष्माकं स्वतन्त्रः खलु शंकरः ॥ ४६ ॥
 महादेवस्य भक्ताश्च तद्भक्ता अपि देहिनः ।
 स्वतन्त्रा वेदविच्छ्रेष्ठाः किं पुनः स महेश्वरः ॥ ४७ ॥
 स्वातन्त्र्याद्धि शिवेनैव विषं भुक्तं विनाऽमृतम् ।
 ब्रह्मणश्च शिरश्छिन्नं विष्णोरपि तथैव च ॥ ४८ ॥

तथाऽपि वेदरहित इति । यद्यपि स्वयं शिवः सर्वावभासकस्तथाऽपि
 वेदोपाध्यनवच्छिन्नोऽसौ साधारणप्रकाशकत्वान्न धर्मादिवस्तुन्यसाधारणं
 प्रमाणम् । वेदोऽपि सर्वावभासकेन परशिवेन विना स्वयमपि जड-
 त्वान्न प्रमाणमित्यर्थः ॥ ४० ॥ उक्तमर्थं निगमयति—तस्मादिति । सर्वाव-
 भासकेन शिवस्वरूपेणेदः प्राप्तप्रकाशनसामर्थ्यः सन्धर्मब्रह्मादिविषये
 वेद एव प्रमाणं भवतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ उक्तार्थस्यातिरहस्यत्वं ज्ञापयन्स्वस्य
 तत्प्राप्तिप्रकारमाह — मेरुपार्श्वे इति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ देवतान्तरेभ्यः शिव-
 स्य स्वातन्त्र्यं प्रतिपादयति—शिवस्याऽऽज्ञेत्यादिना ॥ ४४ ॥ ४७ ॥ विषं
 भुक्तमिति । समुद्रमथनसमये जातं कालकूटारूपं विषमित्यर्थः ॥ ४८ —

स्वातन्त्र्याद्धि कृतं तेन मुनीन्द्रा ब्रह्मवादिनः ।
 तत्प्रसादान्मया सर्वं विदितं करबिल्ववत् ॥ ४९ ॥
 प्रसादबलतः साक्षात्सत्यार्थः कथितो मया ।
 प्रसादेन विना वक्तुं को वा शक्तो मुनीश्वराः ॥ ५० ॥
 तस्मात्सर्वं परित्यज्य श्रद्धया परया सह ।
 मदुक्तं परमाद्वैतं विद्याद्वेदोदितं बुधः ॥ ५१ ॥
 विज्ञानेन विनाऽन्येन नास्ति मुक्तिर्न संशयः ।
 अतो यूयमपि प्राज्ञा भवताद्वैतवादिनः ॥ ५२ ॥
 परमाद्वैतविज्ञानं सिद्धं स्वानुभवेन च ।
 श्रुतिस्मृतिपुराणाद्यैस्तर्कैर्वेदानुसारिभिः ॥ ५३ ॥
 परमाद्वैतविज्ञानमेव ग्राह्यं यथास्थितम् ।
 नान्यतर्कैश्च हन्तव्यमिदमाम्नायवाक्यजम् ॥ ५४ ॥
 विनैव परमाद्वैतं भेदं केचन मोहिताः ।
 कल्पयन्ति तदा शंभुः सद्वितीयो भविष्यति ॥ ५५ ॥
 आम्लायाथ महाद्वैतं नैव जानन्ति ये जनाः ।
 वेदसिद्धं महाद्वैतं को वा विज्ञातुमर्हति ॥ ५६ ॥

५० ॥ तस्मात्सर्वमिति । यस्मात्स्वतन्त्रपरशिवप्रसादादेव मया परमा-
 द्वैतमुपदिष्टं तस्मादन्यत्सर्वमनात्मजातं परित्यज्य बुधो हेयोपादेशविवेक-
 ज्ञानी पुरुषः परमाद्वैतमेव जानीयादित्यर्थः ॥ ५१ ॥ तज्ज्ञानस्य परम-
 पुरुषार्थस्वरूपतामाह—विज्ञानेनेत्यादिना ॥ ५२ ॥ तस्मिन्परमाद्वैत-
 विज्ञाने प्रमाणमुपन्यस्यति—श्रुतिस्मृतीति ॥ ५३ ॥ नान्यतर्कैरिति ।
 आगमविरुद्धैस्तर्कैरागमैकसमधिगम्यं तदद्वैतस्वरूपं न बाधनीयम् । अतः
 एवाऽऽम्नायते 'नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्ताऽन्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठा'
 इति ॥ ५४ ॥ ये तूक्तं परमाद्वैतमसहमानाश्चेतनाचेतनात्मकस्य जगत्-
 स्ततो भेदं मन्यन्ते तेषां तथाविधव्यवहारो मोहकृत इति प्रतिपादयति—

भिन्नाभिन्नतया देवं परमाद्वैतलक्षणम् ।

कल्पयन्ति महामोहात्केचित्तच्च न संगतम् ॥ ५७ ॥

भेदाभेदेऽपि भेदांशो मिथ्या भवति सत्तमाः ।

भेदानिरूपणादेव धर्म्यादेरनिरूपणात् ॥ ५८ ॥

तस्मान्नास्तीश्वरादन्यत्किंचिदप्यास्तिकोत्तमाः ।

द्वितीयाद्वै भयं जन्तोर्भवतीत्याह हि श्रुतिः ॥ ५९ ॥

को मोहस्तत्र कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ।

इति चाऽऽह हि सा साध्वी श्रुतिरद्वैतमास्तिकाः ॥ ६० ॥

एकत्वमेव वाक्यार्थो नापरः परमास्तिकाः ।

स्तुतिनिन्दे विरुध्येते भेदो यदि विवक्षितः ॥ ६१ ॥

विनैवेति । सः द्वितीयो भविष्यतीति । एकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिसिद्धमद्वैतं व्याहन्येतेत्यर्थः ॥ ५५ ॥ भेददर्शनां मोहकारणमाह—वेदसिद्धमिति । वेदैकसमधिगम्यं परमाद्वैतं तदनभिज्ञो जनः को नाम ज्ञातुं शक्नुयात् । ईश्वरानुग्रहसमासादितश्रुतिप्रमाणैकनिष्ठः पुरुषो हि तज्ज्ञातुमर्हतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥ भेदाभेदपक्षोऽपि न युक्त इत्याह—भिन्नेति ॥ ५७ ॥ भेदांशो यदि प्रमाणसिद्धः स्यात्तदा हि भेदाभेदपक्षोपकल्पनेन तत्सिद्धि-
रस्तीत्याह—भेदाभेद इति । भेदानिरूपणादिति तस्मिन्मिथ्यात्वे हेतुः । भेदस्य प्रमाणेन निरूपयितुमशक्यत्वादित्यर्थः । अनिरूपणे कारणमाह—
धर्म्यादेरिति । इदमस्माद्विन्नमिति भेदज्ञानं धर्मिप्रतियोगिज्ञानाधीनं स च धर्मिप्रतियोगिभावो न भेदमन्तरेणेत्यात्मान्योन्याश्रयचक्रकानवस्थादूष-
णानां प्रसक्तेस्तद्वेतुकभेदो दुर्निरूपः । एतच्च पूर्वभागस्य दशमेऽध्याये—
'स्वरूपत्वेन वा विप्रा धर्मत्वेनैव वा भिदा । अपि वर्षशतेनापि वस्तुतो न निरूप्यते' इत्यादिना प्रपञ्चितम् ॥ ५८ ॥ प्रतिपादितमर्थमुपसंहरति—
तस्मादिति । तत्र श्रुती प्रमाणयति—द्वितीयादिति । वाजसनेयकेऽप्याम्नाय-
ते—'द्वितीयाद्वै भयं भवति' इति ॥ ५९ ॥ ६० ॥ 'तत्र को मोहः कः

अतीव शुद्धचित्तानां केवलं करुणाबलात् ।

परमाद्वैतमात्रायात्प्रभाति श्रद्धया सह ॥ ६२ ॥

शिवभट्टारकस्यैव प्रसादे पुष्कले सति ।

परमाद्वैतमाभाति यथावन्नान्यहेतुना ॥ ६३ ॥

न भाति परमाद्वैतं प्रसादरहितस्य तु ।

दुर्लभः खलु देवस्य प्रसादः परमास्तिकाः ॥ ६४ ॥

अतश्च वेदोदितवर्त्मनैव विहाय बादान्तरजन्मबुद्धिम् ।

विमुक्तिकामः परमाद्वितीयं समाश्रयेदेव शिवस्वरूपम् ॥

इति श्रीसूतसंहितायां यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे सूतगीतायां
सामान्यसृष्टिकथनं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

४. विशेषसृष्टिकथनम् ।

सूत उवाच —

ईश्वरो जगतः कर्ता मायया स्वीयया पुरा ।

अभेदेन स्थितः पूर्वकल्पवासनयान्वितः ॥ १ ॥

शोकः' इत्यद्वैतज्ञानस्य या स्तुतिर्या च 'द्वितीयाद्वै भयं भवति' इति
द्वैतज्ञानस्य निन्दा ते उभे अपि भेदविवक्षायां विरुध्येते इत्यर्थः ॥ ६१ ॥
नन्वेतादृशं वेदवाक्यमधीयाना अपि संसारिणो दृष्टास्तत्राऽऽह—अतीवेति ।
परमेश्वरार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठितनित्यनैमित्तिकपरितोषितपरशिवप्रसादवतामेव
वेदादीदृगर्थप्रतिपत्तिर्जायते नान्येषामित्यर्थः ॥ ६२—६५ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे

सूतगीतायां सामान्यसृष्टिकथनं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

इत्थमद्वितीयाद्रक्षणः सृष्टेरसंभवमाशङ्क्य श्रुतिप्रामाण्यबलान्माया-
शक्तिवशाच्च सा जगत्सृष्टिरुपपन्नेति प्रतिपादितम् । तां सृष्टिं विस्तरेण
प्रतिपादयितुमारभते—ईश्वरो जगतः कर्तेति । तत्र तावत्सृष्ट्यभिधानो-

कालकर्मानुगुण्येन स्वाभिन्नस्वीयमायया ।

अभिन्नोऽपि तया स्वस्य भेदं कल्पयति प्रभुः ॥ २ ॥

कल्पितोऽयं विजा भेदो नाभेदं बाधते सदा ।

कल्पितानामवस्तुत्वादविरोधश्च सिध्यति ॥ ३ ॥

पोद्धातत्वेन प्रलीनावस्था प्रतिपाद्यते । योऽयं जगत्सृष्टेश्वरः स पुरा
सृष्टिकाले स्वसंबन्धिन्या मायया सस्वरजस्तमोगुणात्मिकयैकीभावेन
स्थितः । स्वीययेति विशेषणात्सांख्याभिमतप्रकृतिवन्मायायाः स्वातन्त्र्य-
व्युदासः । यद्यपि प्रलीनावस्थायां स्वप्रतिष्ठे ब्रह्मणि स्थिता माया स्वगो-
चरवृत्त्यभावात् विशेषेण प्रतीयते तथाऽपि सा ब्रह्मरूपचित्प्रकाशेनैव
भास्यत इति नासत्त्वम् । अत एव मायायास्तदानीमवस्थानात्पूर्वस्मिन्कल्पे
मायाकार्याणां वियदादिभूतभौतिकादीनां प्रलीनानां मायागतवा-
सनाभिरप्यन्वित एव तदानीमीश्वरो भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥ सा च
माया प्रलीनावस्थायागपि क्षोभहेतोरभावादविश्रुब्धैव सत्यसत्प्राया भव-
ति । यदा पुनरसौ मायीश्वरः सिसृक्षति तदा केन क्रमेण सृजतीति स
प्रतिपाद्यते—कालकर्मेति । प्राणिनां परिपक्वपुण्यपापात्मककर्मफलभूतसु-
खदुःखोपभोगार्था हि पारमेश्वरी जगत्सृष्टिः । तानि च प्राणिकर्माणि
यदा कालवशात्परिपक्वानि भवन्ति तदानीं तत्कर्मानुगुण्येन स्वरूपादभि-
न्नया स्वसंबन्धिन्या मायया स्वयमेकीभूतोऽपीश्वरस्तया मायया स्वस्य
भेदं परिकल्पयति । स्वयमेकः शक्तिभूता माया चान्येति । एतच्च भेद-
परिकल्पनं तथैव मायया सोपाधिकस्येति द्रष्टव्यम् । असङ्गोदासीनकू-
टस्थचिन्मात्ररूपस्य परशिवस्य निरुपाधिकस्येदृग्विधव्यवहारानुपपत्ते-
रित्यर्थः ॥ २ ॥ नन्वीश्वरेण भेदोऽपि निर्मितश्चेदद्वैतव्याघात
इत्याशङ्क्याऽऽह—कल्पितोऽयमिति । ईश्वरेण मिथ्याभूतत्वेनैव
परिकल्पितत्वात्तेन वास्तवाभेदबाधो न संभवतीत्यर्थः । कुत इत्यत
आह—कल्पितानामिति । शुक्त्यादौ कल्पितस्य रूप्यादेरवस्तुत्वदर्शना-

पुनः पूर्वक्षणोत्पन्नवासनाबलतोऽनघाः ।
 ईक्षिता पूर्वबद्धत्वा स्वशक्त्या परया युतः ॥ ४ ॥
 मायाया गुणभेदेन रुद्रं विष्णुं पितामहम् ।
 सृष्ट्वानुप्राविशत्तेषामन्तर्यामितया हरः ॥ ५ ॥
 तेषां रुद्रः पराभेदात्परतत्त्ववेदव तु ।
 करोति सर्गस्थित्यन्तं रुद्ररूपेण सत्तमाः ॥ ६ ॥
 संहरत्यविशेषेण जगत्सर्वं चराचरम् ।
 विष्णुरप्यास्तिकाः साक्षात्पराभेदेन केवलम् ॥ ७ ॥
 करोति सर्गस्थित्यन्तं विष्णुरूपेण हे द्विजाः ।
 पालयत्यविशेषेण जगत्सर्वं चराचरम् ॥ ८ ॥

द्वेदस्यापि कल्पितत्वाविशेषात्तथात्वमभ्युपेतव्यम् । अत एव वस्तुपाधा-
 वभेदो मायोपाधौ भेद इति भिन्नविषयत्वात्तयोरविरोधश्च सिध्यति
 ॥ ३ ॥ पुनः पूर्वत्यादि । एवं मायायाः स्वस्य च भेदं परिकल्प्य पुनः
 पूर्वस्मिन्कल्पे मायासंबन्धिनो ये गुणाः सत्त्वरजस्तमोरूपास्तज्जनितवा-
 सनाबलेन तदुपाधिकः परशिवः पूर्वकल्प इवेक्षिता भूत्वा स्रष्टव्यजगत्प-
 र्यालोचनमीक्षणं करोति । तथा चाऽऽम्नातम्—‘तदैक्षत बहु स्यां प्रजा-
 येय’ इति । एवमीक्षित्रवस्थां प्राप्तः स्वकीयया शक्त्या सहितः सन्पुनः
 प्राणिकर्मवशात्तस्या मायायाः प्रविभक्ता ये गुणाः सत्त्वरजस्तमोलक्षणा-
 स्तदुपाधिवशेन रुद्रादीन्सृष्ट्वा तेषामन्तर्यामितया सृष्टिस्थित्यादिव्यापारेषु
 तान्नियन्तुं स्वयमीश्वरः प्रविष्टवानित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ तेषां रुद्र
 इत्यादि । एते च मायाया गुणोपाधिकत्वान्मायायाश्च जीवोपाध्यविद्या-
 वत्त्वाश्रयव्यामोहकत्वाभावात्स्वात्मनः परतत्त्वरूपानुसंधानेनाभेदेनावस्थि-
 तास्तथा चैषां परतत्त्वरूपत्वं साधारणम् । रुद्रादिरूपत्वं तु प्रतिनियतम् ।
 तत्र परतत्त्वरूपेणैव त्रयोऽपि सृष्टिस्थितिसंहतीनां कर्तारः । प्रतिनियत-
 रुद्रादिरूपेण तु संहत्यादेरेकैकस्यैव कर्तार इत्यर्थः ॥ ६—९ ॥ शब्दा-

ब्रह्माऽपि मुनिशार्दूलाः पराभेदेन केवलम् ।
 करोति सर्गस्थित्यन्तं ब्रह्मरूपेण सत्तमाः ।
 करोति विविधं सर्वं जगत्पूर्वं यथा तथा ॥ ९ ॥
 शब्दादिभूतसृष्टिस्तु परस्यैव शिवस्य तु ॥ १० ॥
 सर्वान्तःकरणानां तु समष्टेः सृष्टिरास्तिकाः ।
 त्रिमूर्तीनां हरस्यैव प्राधान्येन न संशयः ॥ ११ ॥
 प्राणानामपि सर्वेषां समष्टेः सृष्टिरास्तिकाः ।
 अपि रुद्रस्य तस्यैव प्राधान्येन न संशयः ॥ १२ ॥
 सर्वज्ञानेन्द्रियाणां तु समष्टीनां जनिर्द्विजाः ।
 त्रिमूर्तीनां हरस्यैव प्राधान्येन न संशयः ॥ १३ ॥
 सर्वकर्मेन्द्रियाणां तु समष्टीनां जनिर्द्विजाः ।
 त्रिमूर्तीनां हरस्यैव प्राधान्येन न संशयः ॥ १४ ॥
 तथाऽपि परमं तत्त्वं त्रिमूर्तीनां तु कारणम् ।
 ब्रह्मविष्णुमहेशानां सृष्टावुपकरोति च ॥ १५ ॥
 उपचारतया तेऽपि स्रष्टार इति शब्दिताः ।
 तत्रापि तत्त्वतः स्रष्टृ ब्रह्मैवाद्रयमास्तिकाः ॥ १६ ॥

दीत्यादि । यद्यपि ब्रह्मविष्णवादयो मायागुणभेदोत्पन्नास्तथाऽपि शब्द-
 तन्मात्रादिलक्षणसूक्ष्मवियदादिभूतसृष्टिस्तु मायिनः परशिवस्यैव न तु
 रजोगुणाधिकस्य ब्रह्मणः । तत्र सृष्टानां सूक्ष्मभूतानां ये पञ्च सत्त्वा-
 द्वास्तत्परिणामरूपाणि प्राणिनामन्तःकरणानि । तेषां समष्टिः सकलसत्त्वा-
 शास्त्रं हैरण्यगर्भमन्तःकरणं तत्सृष्टिस्तु त्रिमूर्तीनां मध्ये रुद्रस्यैव ।
 स खलु निरतिशयसत्त्वोपाधिकतया सार्वज्ञेन हरिब्रह्मादिभ्यो विशिष्यत
 इत्युक्तम् ॥ १०—१४ ॥ तथाऽपीति । समष्टयन्तःकरणसृष्टौ रुद्रस्य
 स्रष्टृत्वम् । तथाऽपि त्रिमूर्तीनां कारणभूतं यत्परशिवस्वरूपं तद्ब्रह्मविष्णवा-
 दिष्वनुगतं तत्कर्तृसृष्टावुपकरोति । अतः सर्वस्य परशिवस्यैव परमार्थतः

व्यष्टयस्तु समष्टिभ्यो जायन्ते ब्रह्मणानघाः ।
 समष्टिषु विजायन्ते देवताः पूर्वकल्पवत् ॥ १७ ॥
 समष्टिव्यष्टिरूपाणां सृष्टानां पालको हरिः ।
 रुद्रस्तेषां तु संहर्ता द्विजा रूपान्तरेण च ॥ १८ ॥
 या देवताऽन्तःकरणसमष्टौ पूर्वकल्पवत् ।
 विजाता स मुनिश्रेष्ठा रुक्मगर्भ इतीरितः ॥ १९ ॥
 जाता प्राणसमष्टौ या स सूत्रात्मसमाह्वयः ।
 दिग्वाय्वर्कजलाध्यक्षपृथिव्याख्यास्तु देवताः ।
 जायन्ते क्रमशः श्रोत्रप्रमुखेषु समष्टिषु ॥ २० ॥

स्रष्टृत्वम् । तदभेदज्ञानबलाद्विष्णवादयोऽप्युपचारेण स्रष्टार उच्यन्त इत्यर्थः
 ॥ १५ ॥ १६ ॥ व्यष्टयस्तु समष्टिभ्य इति । तथा च वियदादिभूतज-
 गत्सर्वसत्त्वांशैरारब्धं समष्टयन्तःकरणम् । तथा तद्रतसर्वरजोशैरारब्धः
 समष्टिप्राणः । एकैकभूतगतसर्वसत्त्वांशैरारब्धानि हिरण्यगर्भाणि समष्टि-
 रूपाणि ज्ञानेन्द्रियाणि । तथैकैकभूतगतसर्वरजोशैरारब्धानि हिरण्यगर्भाणि
 समष्टिकर्मेन्द्रियाणि । एवमीश्वरेणान्तःकरणादीनां समष्टिपूत्पादितासु तेषां
 व्यष्टयस्तु समष्टिसकाशादेव जायन्ते । समष्टयन्तःकरणाद्युपाधिक एवेश्वरो
 व्यष्टयन्तःकरणादीनां स्रष्टेत्यर्थः । समष्टिषु विजायन्त इति । तासु चान्तः-
 करणादिसमष्टिषु वक्ष्यमाणदेवताः पूर्वकल्पानुसारेणोत्पद्यन्ते ॥ १७ ॥
 समष्टिव्यष्टिरूपाणामित्यादि । बहिरवस्थितसत्त्ववशेन हरिस्तेषां सर्वेषां
 गालकः । रुद्रस्तु स्वःत्मनः सृष्टानामपि समष्टीनां रूपान्तरेण परतत्त्व-
 रूपाद्रूपान्तरं रुद्रत्वाकार एव तेन संहर्ताऽपि भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥
 अथ समष्टिषु विजाता देवताः क्रमेण दर्शयति—या देवतेत्यादिना ।
 अन्तःकरणसमष्टौ या देवता जायते सा हिरण्यगर्भाभिधेयेत्यर्थः ।
 एतच्च शिवमाहात्म्यखण्डे 'हिरण्यगर्भं वक्ष्यामि' इत्यादिना विस्तरेण
 प्रतिपादितम् ॥ १९ ॥ जाता प्राणसमष्टाविति । प्रागुदीरितप्राणसमष्टौ

पादपाण्यादिषु प्राज्ञाः कर्मेन्द्रियसमष्टिषु ।
 त्रिविक्रमेन्द्रप्रमुखा जायन्ते देवताः क्रमात् ॥ २१ ॥
 समष्टिषु विजाता या देवतास्ता यथाक्रमम् ।
 व्यष्टिभूतेन्द्रियाणां तु नियन्त्र्यो देवता द्विजाः ॥ २२ ॥
 मारुतस्त्वग्धिष्ठाता दिग्देवी कर्णदेवता ॥ २३ ॥
 नेत्राभिमानी सूर्यः स्याज्जिह्वाया वरुणस्तथा ।
 घ्राणाभिमानी देवी पृथिवीति प्रकीर्तिता ॥ २४ ॥
 अग्निर्वागभिमानी स्यादुपस्थस्य प्रजापतिः ।
 पायोर्मित्रोऽभिमान्यात्मा पादस्यापि त्रिविक्रमः ॥
 इन्द्रो हस्तनियन्ता स्याच्छिवः सर्वनियामकः ॥ २५ ॥
 मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तं चेति चतुर्विधम् ।
 स्यादन्तःकरणं प्राज्ञाः क्रमात्तेषां हि देवताः ॥ २६ ॥
 चन्द्रो वाचस्पतिर्विप्राः साक्षात्कालाग्निरुद्रकः ।
 शिवश्चेति मया प्रोक्ताः साक्षाद्वेदान्तपारगाः ॥ २७ ॥

जायमाना या देवता स एव सूत्रात्मेत्युच्यते । तदपि प्रागुक्तम्—
 'समष्टिभूतः प्राणानां भवेत्प्राणः शिवाज्ञया । तत्रस्थो भगवान्विष्णुः
 सूत्रात्मेति प्रकीर्तितः' इति । समष्टिरूपेषु श्रोत्रादीन्द्रियेषु वाक्पाण्यादि-
 कर्मेन्द्रियेषु क्रमेण जायमानान्देवान्दर्शयति—दिग्वाय्वत्यादिना । जला-
 ध्यक्षो वरुणः ॥ २० ॥ त्रिविक्रमेन्द्रप्रमुखा इति । प्रमुखग्रहणेन वाग-
 भिमानीनो वक्ष्यमाणा अग्न्यादयः संगृहीताः ॥ २१ ॥ समष्टिषु विजाता
 इति । समष्टयन्तःकरणादिषु या देवता जातास्ता व्यष्टीनां नियन्त्र्यो
 भवन्ति ॥ २२ ॥ तत्र ज्ञानेन्द्रियाणां दर्शयति—मारुत इति ॥ २३ ॥
 ॥ २४ ॥ कर्मेन्द्रियाणामपि ता दर्शयति—अग्निर्वागित्यादिना । शिवः
 सर्वनियामक इति । एतेषु वाय्वादिष्वधिष्ठातृदेवेषु तद्रूपेणावस्थितः
 शिव एव सर्वस्य नियामकः । वाय्वादीनामपि नियन्तव्यत्वेन पर-

आकाशादीनि भूतानि स्थूलानि पुनरास्तिकाः ।
जायन्ते सूक्ष्मभूतेभ्यः पूर्वकल्पे यथा तथा ॥ २८ ॥
अण्डभेदास्तथा लोकभेदास्तेषु च चेतनाः ।
अचेतनानि चान्यानि भौतिकानि च पूर्ववत् ॥ २९ ॥
विजायन्ते च भोगार्थं चेतनानां शरीरिणाम् ।
भोक्तारः पशवः सर्वे शिवो भोजयिता परः ॥ ३० ॥
सुखदुःखादिसंसारो भोगः सर्वमिदं सुराः ।
स्वप्नवदेवदेवस्य माययैव विनिर्मितम् ॥ ३१ ॥
मायया निर्मितं सर्वं मायैव हि निरूपणे ।
कारणव्यतिरेकेण कार्यं नेति हि दर्शितम् ॥ ३२ ॥
मायाऽपि कारणत्वेन कल्पिता मुनिपुङ्गवाः ।
अधिष्ठानातिरेकेण नास्ति तत्त्वनिरूपणे ॥ ३३ ॥

मार्थतो नियन्तृत्वासंभवादित्यर्थः । अन्तःकरणचतुष्टयस्य क्रमेण देवता दर्शयति—चन्द्र इति ॥ २५—२७ ॥ एवं सूक्ष्मभूतानां तत्कार्याणां च समष्टि-
व्यष्टिभावेनावस्थितानां साधिष्ठातृकाणां सृष्टिं प्रतिपाद्य स्थूलभूतानां
तत्कार्यस्थूलप्रपञ्चस्य च सृष्टिं प्रतिपादयति—आकाशादीनीत्यादिना
॥ २८—३० ॥ स्वप्नवदिति । यथा स्वप्ने भोक्तृभोग्यभोगप्रदरूपेण
त्रिधाऽवस्थितः प्रपञ्चोऽनुभूयत एवमेव परमेश्वरमायया निर्मितं भोक्तृ-
भोग्यादिलक्षणं जगत्प्रत्येतव्यमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ ननु मायाया अपि
कैश्चिद्वस्तुत्वमङ्गीकृतमतस्तान्निमित्तस्य जगतोऽपि प्राग्वस्तुत्वं किं न
स्यादित्यत आह—माययेति । यन्मायाकार्यं तत्सर्वं निरूपणे कारणभू-
तमायैवेत्यङ्गीकार्यम् । कारणव्यतिरेकेण कार्यं नास्तीतिच्छन्दोगश्रुतिव्या-
ख्यानावसरे यस्य स्मरणमात्रेणेत्यादिना प्रतिपादितत्वात् । एवं हि तत्र
श्रुतावाप्तातम्—‘वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्’ इति ।
अनेन चावधारणेन कार्यस्य घटशरावादेः सर्वस्य कारणमात्ररूपता

व्यवहारदृशा मायाकल्पना नैव वस्तुतः ।
 वस्तुतः परमाद्वैतं ब्रह्मैवास्ति न चेतद्वत् ॥ ३४ ॥
 मायारूपतया साक्षाद्ब्रह्मैव प्रतिभासते ।
 जगज्जीवादिरूपेणाप्यहो देवस्य वैभवम् ॥ ३५ ॥
 स्वस्वरूपातिरेकेण ब्रह्मणो नास्ति किञ्चन ।
 तथाऽपि स्वातिरेकेण भाति हा दैववैभवम् ॥ ३६ ॥
 जगदात्मतया पश्यन्बध्यते न विमुच्यते ॥ ३७ ॥
 सर्वमेतत्परं ब्रह्म पश्यन्स्वानुभवेन तु ।
 मुच्यते घोरसंसारात्सद्य एव न संशयः ॥ ३८ ॥

निर्धारिता । अतः कार्यस्यापि तदव्यतिरेकोऽवगन्तव्यः ॥ ३२ ॥ तर्हि
 माययैव द्वैतापत्तिरित्यत आह — मायाऽपीति । यदि माया पृथग्वस्तुभूता
 स्यात्तदाऽद्वैतव्याकोपः । सा तु चिन्मात्ररूपे परशिवस्वरूपे ब्रह्मणि
 विक्रियमाणजगदुपादानत्वेन कल्पिता । अतः साऽपि विचार्यमाणा
 शुक्तिरूप्यादिवदधिष्ठानाद्ब्रह्मणो न व्यतिरेक्यत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥
 व्यवहारदृशेति । व्यवहारदृष्ट्यैव मायापरिकल्पनं न तु वस्तुतः ।
 प्राप्तीतिरूपेणैव व्यवहारस्योत्पन्नत्वादिति भावः । यद्वस्तु पारमार्थिकं
 तदर्शयति — वस्तुतः इति ॥ ३४ ॥ मायारूपतयेति । तत्पारमार्थिकं
 ब्रह्मैवाविद्यमानमायातत्कार्यजगज्जीवादिभेदधर्मस्याधिष्ठानं सत्तदात्मना
 भासते ॥ ३५ ॥ न तु ततोऽतिरिक्तं किञ्चिदस्तीत्याह — स्वस्वरूपेति ।
 स्वस्वरूपातिरेकेण प्रतिभाने कारणमाह — तथापीति ॥ ३६ ॥ जगदात्म-
 तयेति । तत्र जगद्रूपेण ज्ञानं संसारकारणं त्वस्य विकारप्रपञ्चस्य 'इदं
 सर्वं यदयमात्मा' इत्यादिश्रुतिप्रमाणबलेन ब्रह्मात्मना ज्ञानं मोक्षसाधनमित्य-
 र्थः । तत्राप्यपरोक्षज्ञानस्य विशेषमाह — सर्वमेतदिति । यदेतत्सर्वं जगद्ब्र-
 ह्मेति श्रुत्या बोधितमर्थं मनननिदिध्यासनभ्यां समुपनीतेन स्वानुभ-
 वेन साक्षात्कुर्वन्तत्समकालमेव संसारान्मुच्यत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

सर्वमेतत्परं ब्रह्म विदित्वा सुदृढं बुधाः ।
 मानतर्कानुभूत्यैव गुरुकृत्या च प्रसादतः ।
 ज्ञानप्राकट्यबाहुल्याज्ज्ञानं च स्वात्मनैव तु ॥ ३९ ॥
 स्वात्मना केवलेनैव तिष्ठन्मुच्येत बन्धनात् ।
 य एवं वेद वेदार्थं मुच्यते स तु बन्धनात् ॥ ४० ॥
 सोपानक्रमतश्चैवं पश्यन्नात्मानमद्वयम् ।
 सर्वं जगदिदं विप्राः पश्यन्नापि न पश्यति ॥ ४१ ॥
 भासमानमिदं सर्वं भानरूपं परं पदम् ।
 पश्यन्वेदान्तमानेन सद्य एव विमुच्यते ॥ ४२ ॥
 एवमात्मानमद्वैतमपश्यन्नेव पश्यतः ।
 जगदात्मतया भानमपि स्वात्मैव केवलम् ॥ ४३ ॥

एतदेव विवृणोति—सर्वमेतदिति । प्रमाणतर्कानुभवैर्गुरुरूपदेशतत्प्र-
 सादाभ्यां च विज्ञानाविर्भावस्यातिशय उपलभ्यते । तथाऽऽविर्भूतं
 ज्ञानं स्वरूपाज्ञानं निवर्तयत्कतकरजोन्यायेन स्वात्मनैव चिन्मात्ररूपेणाव-
 शिष्यत इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ स्वात्मना केवलेनेति । केवलेन निरस्तममस्तोपा-
 धिना स्वप्रकाशचिन्मात्ररूपेणैव तिष्ठन्सारबन्धविनिर्मुक्तो भवति ॥ ४० ॥
 सोपानक्रमत इति । प्रथमं शब्दज्ञानं तस्य च मनननिर्दिष्टासनाभ्याम-
 नुभवपथप्रापणं पुनर्निःशेषसंशयोच्छेदेन ज्ञानप्रावृत्त्यशयः तस्यापि
 ज्ञानस्य स्वरूपचिन्मात्रे पर्यवसानमित्यनेन सोपानक्रमेणेत्यर्थः । पश्यन्-
 पीति । अज्ञजनव्यवहारदशायां चक्षुरार्दान्द्रियैरनात्मवस्तु जानन्नपि
 कारणब्रह्म त्मनैव विद्वान्पश्यति ॥ ४१ ॥ एतदेव विशदयति—भासमा-
 नमिति । चित्प्रकाशबलेन भासमानं सर्वमिदं जगच्चिन्मात्ररूपं विकारजे-
 भ्यः परं पदं पदनीयं निरतिशयानन्दरूपतया प्राप्तव्यं ब्रह्म वेदान्तवाक्य-
 रूपेण प्रमाणेन जानन्सद्य एव विमुच्यते ॥ ४२ ॥ पश्यत इति । उक्त-
 विधमद्वितीयमात्मतत्त्वं दर्शनक्रियाविषयत्वाभावात्कर्मकर्तृभावेनैवापश्यन्नेव

विदित्वैवं महायोगी जगद्भानेऽपि निश्चलः ।
 यथाभातामिदं सर्वमनुजानाति चाऽऽत्मना ॥ ४४ ॥
 निषेधति च तत्सिद्धिरनुज्ञातस्य केवलम् ।
 तदसिद्धिर्निषेधोऽस्य सिद्धयसिद्धी च तस्य न ॥ ४५ ॥
 प्रकाशात्मतया साक्षात्स्थितिरेवास्य केवलम् ।
 विद्यते नैव विज्ञानं नाज्ञानं न जगत्सदा ॥ ४६ ॥
 प्रकाशात्मतया साक्षात्स्थितिरित्यपि भाषणम् ।
 अहं वदामि मोहेन तच्च तस्मिन्न विद्यते ॥ ४७ ॥
 तस्य निष्ठा मया वक्तुं विज्ञातुं च न शक्यते ।
 श्रद्धामात्रेण यत्किञ्चिज्जप्यते भ्रान्तचेतसा ॥ ४८ ॥

स्वरूपप्रकाशेन यः पश्यति तस्येत्यर्थः । जगदात्मतया भानमिति । यथा
 स्वात्मविषयं ज्ञानं ततः स्वात्ममात्रं भवति तथा जगदात्मनया भानमपि
 विषयजगद्विनिर्मुक्तं सत्केवलं स्वात्मैव भवति । अद्वितीयात्मदर्शनेन
 जगतो प्रस्तत्वादिति भावः ॥ ४३ ॥ इत्थं सम्यग्ज्ञानवतो जीवन्मुक्त-
 स्य स्थितिप्रकारमाह—विदित्वैवमिति । एवं निर्विचिकित्सितं ज्ञात्वाऽऽ-
 त्मानं विद्वान्जगत्प्रतीतावपि स्वयं निश्चलो भवति । नैश्चल्यमेव स्फोरय-
 ति—यथेति । येन येन प्रकारेण यद्यदिदं भासते तत्सर्वं साक्षिरूपेणानुक्रमेण
 जानाति । अविद्यमानं च निषेधति । स्वात्मना न दर्शयति । साक्षिचैत-
 न्यात्मनैव भावाभावात्मकं द्विविधं जगद्वस्थितं प्रकाशयतीत्यर्थः । तस्य
 प्रतीयमानस्य सिद्धिः सद्भावोऽसिद्धिरसद्भावश्चेत्येतदुभयमनुज्ञातस्य निषि-
 द्धस्य च भवति । न तु तस्य अनुज्ञातुर्निषेद्धुश्च चिन्मात्ररूपस्याऽऽत्मनस्ते
 सिद्धयसिद्धी भवतः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ अस्य तु केवलं चित्प्रकाशात्मत-
 याऽऽपरोक्ष्येण स्थितिरेव भवति । न च तस्यामवस्थायां तत्तज्ज्ञाननिव-
 र्त्यमज्ञानं तत्कार्यं जगद्वा किञ्चिदपि विद्यते । सकार्यस्याज्ञानमप्य ज्ञानेन
 निवर्तितत्वात् ज्ञानस्य च कतकरजोन्यायेन स्वयमेव लीनत्वादित्यर्थः ॥ ४६ ॥

इति गुह्यमिदं कथितं मया निखिलोपनिषद्बृहदयंगमम् ।

हरपङ्कजलोचनपालितं विदितं यदि वेदविदेव सः ॥ ४९ ॥

इति श्रीसूतसंहितायां यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे सूतगीतायां
विशेषसृष्टिकथनं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः

५. आत्मस्वरूपकथनम् ।

सूत उवाच —

वक्ष्यामि परमं गुह्यं युष्माकं मुनिपुङ्गवाः ।

विज्ञानं वेदसंभूतं भक्तानामुत्तमोत्तमम् ॥ १ ॥

रुद्रविष्णुप्रजानाथप्रमुखाः सर्वचेतनाः ।

स्वरसेनाहमित्याहुरिदमित्यपि च स्वतः ॥ २ ॥

इदंबुद्धिश्च बाह्यार्थं त्वदंबुद्धिस्तथाऽऽत्मनि ।

प्रसिद्धा सर्वजन्तूनां विवादोऽत्र न कश्चन ॥ ३ ॥

प्रकाशात्मतयेति । एतदपि पदकदम्बकरूपं वाक्यम् । तच्च बहुषु पदार्थेषु
सत्त्वेव प्रयोक्तुं शक्यते । अद्वितीये तु वस्तुनीहविवधवाक्यप्रयोगोऽपि
मदज्ञानविलसित इति ब्रुवता सूतेन तस्यावाङ्मनसगम्यत्वं प्रतिपाद्यते
॥ ४७—४९ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे सूत-
गीतायां विशेषसृष्टिकथनं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

इत्थं परागर्थप्रपञ्चस्य परशिवस्वरूपान्मायावशात्सृष्टिं प्रतिपाद्य
तदुपलक्षितमद्वितीयं परशिवस्वरूपमेव मोक्षार्थिभिर्ज्ञातव्यमित्युपदिष्टम् ।
अथ अहमर्थविवेकेनापि तत्स्वरूपं प्रतिपादयितुमुपक्रमते — वक्ष्यामीति
॥ १ ॥ २ ॥ अहमर्थस्य चिन्मात्ररूपतां वक्तुमिदंबुद्धेरनात्मविषयत्व-
मदंबुद्धेश्चाऽऽत्मविषयत्वं लोकसिद्धमिति दर्शयति—इदंबुद्धिश्चेत्यादिना

इदमर्थे घटाद्यर्थेऽनात्मत्वं सर्वदेहिनाम् ।

अहमर्थे तथाऽऽत्मत्वमपि सिद्धं स्वभावतः ॥ ४ ॥

एवं समस्तजन्तूनामनुभूतिव्यवस्थिता ।

भ्रान्ता अपि न कुर्वन्ति विवादं चात्र सत्तमाः ॥ ५ ॥

एवं व्यवस्थिते ह्यर्थे सति बुद्धिमतां वराः ।

संसारविषयस्य मूलच्छेदनकाङ्क्षभिः ॥ ६ ॥

यत्र यत्रेदमित्येषा बुद्धिर्दृष्टा स्वभावतः ।

तत्र तत्र त्वनात्मत्वं विज्ञातव्यं विचक्षणैः ॥ ७ ॥

यत्र यत्राहमित्येषा बुद्धिर्दृष्टा स्वभावतः ।

तत्र तत्र तथात्मत्वं विज्ञातव्यं मनीषिभिः ॥ ८ ॥

शरीरे दृश्यते सर्वैरिदंबुद्धिस्तथैव च ।

अहंबुद्धिश्च विप्रेन्द्रास्ततस्ते भिन्नगोचरे ॥ ९ ॥

शरीरालम्बना बुद्धिरिदमित्यास्तिकोत्तमाः ।

चिदात्मालम्बना साक्षादहंबुद्धिर्न संशयः ॥ १० ॥

इदमर्थे शरीरे तु याऽहमित्युदिता मतिः ।

सा महाभ्रान्तिरेव स्यादतस्मिन्स्तद्ग्रहत्वतः ॥ ११ ॥

॥ ३—५ ॥ एवं व्यवस्थित इति । इदमहंबुद्धयोरनात्मात्मविषयत्वं एवं लोकेत एव सिद्धं सति मोक्षार्थिभिः सर्वत्रेदंकारास्पदेऽनात्मत्वं ज्ञातव्य-
महंकारास्पदेऽप्यात्मत्वं ज्ञातव्यम् ॥ ६—८ ॥ ननु कचिदेहेन्द्रियादौ
ममेदं शरीरमहं मनुष्य इत्येवं प्रत्यया दृश्यन्ते तत्र कथमित्याश-
ङ्कयाऽऽह — शरीर इति । इदमहंबुद्धयोरुभयोर्नियतपराक्प्रत्यगर्थविषयत्वे-
नैकत्वासंभवात्ते बुद्धी भिन्नविषये कर्तव्ये ॥ ९ ॥ तत्र साक्षिचिदात्मनो-
र्विविक्तं यत्साक्ष्यं देहेन्द्रियादिकं तदालम्बनेदंबुद्धिः स्यादनुभवतोऽनिदं-
रूपत्वेऽपि चिद्धास्यत्वलक्षणयोगेन यौक्तिकावबकद्वाह्यद्रव्यवादिदंकारास्प-
दत्वात् । अहंबुद्धिस्तु देहेन्द्रियादेः साक्षी चिदात्मा तदालम्बना ॥ १० ॥

अचिद्रूपमहंबुद्धेः पिण्डं नाऽलम्बनं भवेत् ।
 मृत्पिण्डादिष्वदृष्टत्वात्ततोऽनात्मैव विग्रहः ॥ १२ ॥
 अचित्त्वादिन्द्रियाणां च प्राणस्य मनसस्तथा ।
 आलम्बनत्वं नास्त्येव बुद्धेश्चाहंप्रति प्रति ॥ १३ ॥
 बुद्धेराचक्ष्यं संग्राह्यं दृष्टत्वाज्जन्मनाशयोः ।
 अचिद्रूपस्य कुड्यादेः खलु जन्मावनाशनम् ॥ १४ ॥
 अहंकारस्य चाचित्त्वाच्चित्तस्य च तथैव च ।
 आलम्बनत्वं नास्त्येव सदाऽहंप्रत्ययं प्रति ॥ १५ ॥

अहं मनुष्यः स्थूलोऽहं कृशोऽहं मिति मनुष्यत्वादिधर्मयुक्तदेहेन्द्रियादिसामा-
 नाधिकरण्यादहंप्रत्ययस्य तद्विषयत्वमनुभवसिद्धमिति चेत्तत्राऽऽह—इद-
 मर्थ इति । चिद्भास्यत्वलक्षणयोगाभिाश्रितेदमर्थे शरीरादौ जायमानोऽहं-
 प्रत्ययः स्फटिके रक्तिमबुद्धिबद्धान्तिरेव स्यात् । ‘अतस्मिन्स्तदबुद्धिर्विपर्ययः’
 इति तल्लक्षणयोगादित्यर्थः ॥ ११ ॥ भूतकार्यत्वादपि देहादिनाहंबुद्धेर्वि-
 षय इत्याह—अचिद्रूपमिति । अन्नपरिणामरूपत्वाज्जडं पिण्डं स्थूलशरीरं
 तावदहंप्रत्ययस्य नाऽऽलम्बनं तदालम्बनत्वस्य मृत्पिण्डादौ जडेऽदृष्टत्वात्त-
 तोऽहंबुद्धयनालम्बनत्वात्स्थूलदेहोऽनात्मा ॥ १२ ॥ इन्द्रियादीनामपि
 तदनालम्बनत्वं प्रतिपादयति—अचित्त्वादिति । स्थूलदेहवादिन्द्रियादीना-
 मप्यचिद्रूपत्वसामान्यादहंप्रत्ययानालम्बनत्वम् ॥ १३ ॥ नन्विन्द्रियादीनां
 चिद्भास्यत्वादस्त्वहंबुद्धयविषयत्वम् । बुद्धिस्तु चिद्रूपैवेति तस्यास्तदालम्ब-
 नत्वं युक्तमित्यत आह—बुद्धेरेति । उत्पत्तिविनाशौ हि जडधर्मौ ।
 तद्योगाद्बुद्धेरप्यवश्यमचिद्रूपत्वमभ्युपेतव्यम् । अयं भावः । विमता
 बुद्धिरचिद्रूपोत्पत्तिविनाशधर्मवत्त्वाद्बुद्धादिवदिति । व्याप्तिं दर्शयति—
 अचिद्रूपस्येति ॥ १४ ॥ एवं मनोबुद्धयोगचित्त्वेनानात्मत्वं प्रतिपाद्याहं-
 कारचित्तयोरेतत्प्रतिपादयति—अहंकारस्येति । एतयोरपि सत्त्वपरिणा-
 मरूपान्तःकरणकार्यतया चिद्भास्यत्वेन जडत्वाद्बुद्धादिवदहंप्रत्ययालम्बन-

सर्वप्रत्ययरूपेण सदाऽहंकार एव हि ।

निवर्तते तोऽहंकारात्त्वनात्मैव शरीरवत् ॥ १६ ॥

परिणामस्वभावस्य क्षीरादेर्द्विजपुङ्गवाः ।

अचेतनत्वं लोकेऽस्मिन्प्रसिद्धं खलु संततम् ॥ १७ ॥

तस्माच्चिद्रूप एवाऽऽत्माऽहंबुद्धेरयं आस्तिकाः ।

अचिद्रूपमिदंबुद्धेरनात्मैवार्थ ईरितः ॥ १८ ॥

सत्यपि प्रत्ययार्थत्वे प्रत्यगात्मा स्वयंप्रभः ।

वृत्त्यधीनतया नैव विभाति घटकुड्यवत् ॥ १९ ॥

स्वच्छवृत्तिमनुप्राप्य वृत्तेः साक्षितया स्थितः ।

वृत्त्या निवर्त्यमज्ञानं ग्रसते तेन तेजसा ॥ २० ॥

त्वमित्यर्थः ॥ १५ ॥ नन्वहंप्रत्ययस्याहंकारानालम्बनत्वं व्याहृतमित्यत आह—सर्वप्रत्ययेति । अहंबुद्धिस्तावदात्मैकविषयेत्युक्तम् । अहंकारस्तावदात्मा न भवति । अहं सुखी दुःखीत्येवं सर्वप्रत्ययरूपेण विवर्तमानत्वात्तस्यापि विकारित्वेन शरीरवदनात्मत्वमेव युक्तम् । किंच दध्याकारपरिणामिनः क्षीरादेरनित्यत्वमचेतनत्वं च लोकप्रसिद्धत्वात्सर्वप्रत्ययात्मना परिणममानस्याहंकारस्य तथाविधमचेतनत्वं को निवारयेत् ॥ १६ ॥ १७ ॥ एवमहंबुद्ध्यालम्बनत्वेन प्रसक्तानां देहेन्द्रियादीनां तदालम्बनत्वप्रतिषेधे सति पारशेषाच्चिन्मात्रालम्बनत्वं तस्य सिद्धमिति निगमयति—तस्मादिति । अहमिति प्रत्यगर्थविषयाया बुद्धेरुक्तरीत्या देहेन्द्रियादीनां चिद्धास्यत्वेन घटादिवत्परागर्थत्वात्प्रत्यग्भूतः साक्षी चिन्मात्ररूप एवाऽऽत्मा विषयो नाचिद्रूपं जडं देहेन्द्रियादिरूपम् । इदंबुद्धेश्वानात्मैव विषय इति न तयोः कापि सांकर्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥ यदि चिन्मात्ररूप आत्माऽहंबुद्धिविषयस्तर्हि तस्य स्वप्रकाशत्वमङ्ग इत्यत आह—सत्यपीति । सर्वान्तरस्य प्रत्यगात्मनोऽहंप्रत्ययविषयत्वे सत्यप्यसौ स्वयंप्रकाश एव भवति । ननु बुद्धिवृत्तिविषयत्वं स्वप्रकाशत्वं च परस्परविरुद्धमित्यत आह—वृत्त्यधीनेति ।

अनुप्रविष्टचैतन्यसंबन्धात् वृत्तिरास्तिकाः ।

जडरूपं घटाद्यर्थं भासयत्यात्मरूपवत् ॥ २१ ॥

अतोऽहंप्रत्ययार्थेऽपि नानात्मा स्याद्वटादिवत् ।

स्वयंप्रकाशरूपेण साक्षादात्मैव केवलम् ॥ २२ ॥

यत्संबन्धादहंवृत्तिः प्रत्ययत्वेन भासते ।

स कथं प्रत्ययाधीनप्रकाशः स्यात्स्वयंप्रभः ॥ २३ ॥

सर्वप्रत्यक्चिदात्मनः सत्यपि बुद्धिवृत्तिव्याप्यत्वे घटकुड्यादिवत्स्फुरणं न तदधीनम् । किंतु स्वच्छां निर्मलां बुद्धिवृत्तिमनुव्याप्य तस्या वृत्तेर्भासक-
साक्षिचिद्रूपेणायमवस्थितः स्वयं प्रकाशते । घटकुड्यादिकं तु जडत्वात्स्व-
गोचरवृत्त्यनुप्रविष्टचैतन्येनापि व्याप्य वर्तते इति पराधीनप्रकाशमित्यर्थः ।
नन्वहमर्थश्चिदात्मा स्वयंप्रकाशमानश्चेदहमाकारवृत्तिस्तर्हि किमर्थेत्यत
आह—वृत्त्येति । आत्मस्वरूपावरणभूतं यदज्ञानं तदात्मविषयवृत्त्यैव
निवर्तनीयम् । अतोऽज्ञाननिवृत्तौ बुद्धिवृत्तेरुपयोगस्तत्र चेत्यमानमज्ञानं
स्वस्वरूपेऽध्यस्तत्वादात्मा स्वेनैव चित्प्रकाशेन प्रसते तदज्ञाननिवृत्तिरपि
चिन्मात्ररूपेणावशिष्यते इत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ बुद्धिवृत्तेर्घटादिविषय-
प्रकाशजननसामर्थ्यात्तदात्मविषयप्रकाशजननसामर्थ्यापि किं न स्यादित्यत
आह—अनुप्रविष्टेत्यादिना । सत्त्वपरिणामरूपत्वेन निर्मला बुद्धिवृत्तिः
स्वात्मन्यनुप्रविष्टचैतन्यसंबन्धबलात्नवितृप्रतिबिम्बयुक्तादर्शवज्जडं घटादि-
विषयजातमापरोक्ष्येण भासयति । आत्मा तु स्वप्रकाशचिद्रूपात्स्वरूप-
प्रकाशेनैव केवलं भासते ॥ २१ ॥ २२ ॥ एतदुपपादयति — यदिति ।
यस्य चित्प्रकाशात्मनः संबन्धबलादहमर्थविषया वृत्तिः प्रतीतिकरणत्वेन
भासते स चिदात्मा कथं प्रत्ययाधीनप्रकाशः स्यात् । प्रतीयतेऽनेनेति
प्रत्ययो बुद्धिः । स च साक्षिचैतन्येन प्रकाशमानः कथं स्वसाक्षिगं
प्रकाशयितुं शक्नुयात् । अतो बुद्धवृत्तेर्यात्मविषयप्रकाशजननसामर्थ्या-
भावात्साक्षिभूतश्चिदात्मा स्वयंप्रकाशमान एवेत्यर्थः ॥ २३ ॥ नन्वहं

अहंवृत्तिः स्वतःसिद्धचैतन्येष्वाऽवभासते ।

तत्संबन्धादहंकारः प्रत्ययीव प्रकाशते ॥ २४ ॥

आत्माऽहंप्रत्ययाकारसंबन्धभ्रान्तिमात्रतः ।

कर्ता भोक्ता सुखी दुःखी ज्ञातेति प्रतिभासते ॥ २५ ॥

वस्तुतस्तस्य नास्त्येव चिन्मात्रादपरं वपुः ।

चिद्रूपमेव स्वाज्ञानादन्यथा प्रतिभासते ॥ २६ ॥

सर्वदेहेष्वहंरूपः प्रत्ययो यः प्रकाशते ।

तस्य चिद्रूप एवाऽऽत्मा साक्षादर्थो न चापरः ॥ २७ ॥

जानामीत्यहंकारस्य ज्ञातृत्वमवसीयते कुतस्तस्यानात्मत्वमित्यत आह—
अहंवृत्तिरिति । स्वतःसिद्धं स्वप्रकाशं यत्माक्षिचैतन्यं तेनेद्धा तत्ताद त्म्या-
ध्यासेन प्रदीप्ताऽहंवृत्तिरवभासते । तच्चैतन्यप्रकाशसंबन्धवशादेवानात्म-
भूतोऽयहंकारः प्रत्ययीव प्रत्ययाः शब्दादिविषयज्ञानानि तद्युक्तो ज्ञातेव
प्रकाशते । परमार्थतस्तु प्रत्ययी चिदात्मैव ॥ २४ ॥ नन्वात्मा प्रत्य-
यी चेत्तस्य ज्ञानक्रियाकर्तृत्वादिप्रसङ्गात्तस्य चिन्मात्ररूपता न सिध्येदित्यत
आह—आत्मेति । कर्तृत्वभोक्तृत्वादिधर्मवदहंकारतादात्म्यसंबन्धवशा-
च्चिदात्मनि तद्धर्मोधारोपेण कर्तृत्वादिप्रतीतिः ॥ २५ ॥ परमार्थतस्तु
चिन्मात्रादन्यत्तस्य स्वरूपं न भवतीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । अहंका-
रचैतन्ययोः परस्परतादृश्याभिसंबन्धाच्चिदात्मधर्मः प्रत्ययित्वमहंकारधर्म-
त्वेन भासते । अहंकारधर्माः कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यश्चिदात्मधर्मत्वेन प्रति-
भासन्ते । तथोर्विवेके तु चिन्मात्रमेवाऽऽत्मावरूपं परिशिष्यत इति ।
अन्यथा प्रतिभाने कारणमाह—चिद्रूपमेवेति । विशुद्धचैतन्यमेवाऽऽत्म-
तत्त्वं स्वस्वरूपज्ञानादन्यथा प्रकारान्तरेण कर्ता भोक्ता सुखी दुःखीत्या-
दिबहुप्रकारेण भासते ॥ २६ ॥ सर्वदेहेष्विति । सर्वप्राणिशरीरेष्वहमिति
प्रत्ययोऽनुवृत्तः प्रतीयते । तस्य च केनचिदनुगतेन तादृशोनाथेन
भवितव्यम् । तादृशत्वर्थश्चिदात्मैव नापरः कश्चिदस्ति । चिदात्मादि-

गौरिति प्रत्ययस्यार्थो यथा गोत्वं तु केवलम् ।
 तथाऽहंप्रत्ययस्यार्थश्चिद्रूपात्मैव केवलम् ॥ २८ ॥
 व्यक्तिसंबन्धरूपेण गोत्वं भिन्नं प्रतीयते ।
 चिदहंकारसंबन्धाद्भेदेन प्रतिभाति च ॥ २९ ॥
 यथैवैकोऽपि गोशब्दो भिन्नार्थो व्यक्तिभेदतः ।
 तथैवैकोऽप्यहंशब्दो भिन्नार्थो व्यक्तिभेदतः ॥ ३० ॥
 यथा प्रतीत्या गोव्यक्तिर्गोशब्दार्थो न तत्त्वतः ।
 तत्त्वतो गोत्वमेवार्थः साक्षाद्देदविदां वराः ॥ ३१ ॥

रिक्तस्य सर्वस्य व्यावृत्तस्वभावत्वान् ॥ २७ ॥ उक्तमर्थं सदृष्टान्तमुपपा-
 दयति—गौरिति । यथा शाबलेयादिष्वनुगतस्य गौरिति प्रत्ययस्य गो-
 त्वमेवार्थो न तु व्यावृत्तास्तद्व्यक्तयः । तथा च सर्वप्राणिशरीरेष्वनुगतस्या-
 हंप्रत्ययस्यानुगतचिदात्मैव विषयो न तु तच्छरीरादिकमित्यर्थः ॥ २८ ॥
 नन्वहंप्रत्ययस्य भिन्नविषयत्वमित्यत आह—व्यक्तीति । यथैकमपि
 गोत्वं तत्तच्छाबलेयादिव्यक्तिभिन्नाकारेण भिन्नं प्रतीयते । एवमेकैव
 चित्तदहंकारवशाद्भेदेन प्रतिभाति न तु चित्स्वरूपपर्यालोचने भेद उपलभ्यते
 ॥ २९ ॥ एवं प्रत्ययोपाधावहमर्थस्यैक्यमुपपाद्य शब्दार्थोपाधावपि तत्प्रति-
 पादयति—यथैवैकोऽपीति । यथैवैकोऽपि गोशब्दः स्वाभिधेयगोत्वजातिव्य-
 ञ्जकव्यक्तिभेदवशाद्भिन्नार्थो भवति तथैवैकोऽप्यहंशब्दः प्रतिशरीरं स्वा-
 भिधेयचिद्व्यञ्जकाहंकारव्यक्तिभेदेन भिन्नार्थो न विरुध्यते ॥ ३० ॥ तत्र
 च यथा गोशब्दस्य व्यक्तिः प्रातीतिकोऽर्थो न तात्त्विकः । अनुगतस्यैकस्य
 गोशब्दस्य व्यावृत्तासु गोव्यक्तिषु संगतिग्रहणासंभवात् । परमार्थतस्तु
 सर्वासु गोव्यक्तिष्वनुगतं गोत्वमेव तस्यार्थः । व्यक्तिष्वनुगतयोस्तयो-
 र्वाक्यवाचकभावेन संगतिग्रहणासंभवात् । एवमेव सर्वप्राणिष्वनुगतस्या-
 हंशब्दस्यानुगताहंकारार्थत्वं प्रातीतिकम् । यस्तु प्रत्यक्चिदात्मा सर्वत्रा-
 नुगतः स एव तस्यानुगतस्याहंशब्दस्य मुख्योऽर्थः । तस्यानुगतिमभि-

तथा प्रतीत्याऽहंकारोऽहंशब्दार्थो न तत्त्वतः ।
 तत्त्वतः प्रत्यगात्मैव स एवाखिलसाधकः ॥ ३२ ॥
 एकत्वेऽपि पृथक्त्वेन व्यपदेशोऽपि युज्यते ।
 अन्तःकरणभेदेन साक्षिणः प्रत्यगात्मनः ॥ ३३ ॥
 रुद्रविष्णुप्रजानाथप्रमुखाः सर्वचेतनाः ।
 चिन्मात्रात्मन्यहंशब्दं प्रयुज्जन्ते हि तत्त्वतः ॥ ३४ ॥
 सुषुप्तोऽस्मीति सर्वोऽयं सुषुप्तादुत्थितो जनः ।
 सुषुप्तिकालीनस्वात्मन्यहंशब्दं द्विजोत्तमाः ॥ ३५ ॥
 प्रयुङ्क्ते तत्र देहादिविशेषाकारभासनम् ।
 न हि केवलचैतन्यं सुषुप्तेः साधकं स्वतः ॥ ३६ ॥
 प्रतिभाति ततस्तस्मिंश्चिन्मात्रे प्रत्यगात्मनि ।
 अहंशब्दप्रवृत्तिः स्यान्न तु सोपाधिकात्मनि ॥ ३७ ॥

प्रेत्य विशिनष्टि—अखिलमिति । यतोऽयं चिदात्माऽखिलव्यवहारसा-
 धकोऽतः सर्वप्राणिषु तत्तद्व्यवहारसाक्षितयाऽऽकाशवदनुगतो वर्तत
 इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ एकत्वेऽपीति । एवमहमर्थस्य चिदात्मन
 एकत्वेऽप्यहं देवदत्तोऽहं यज्ञदत्त इत्यादिभेदव्यपदेशोऽपि न विरुध्यते
 प्रतिशरीरमन्तःकरणभेदेन तत्साक्षिणश्चिदात्मनोऽपि तथात्वप्रतीतेरित्यर्थः
 ॥ ३३ ॥ इत्थं स्वप्रतिपादितेऽर्थे रुद्रादीनामपि व्यवहारं संवादयति—
 रुद्रेति ॥ ३४ ॥ ननु ते सर्वेऽहंकारसहिते चैतन्येऽहंशब्दं प्रयुज्जन्ते
 चिदात्मन इवाहंकारस्यापि तच्छब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादित्याशङ्क्य
 केवलव्यतिरेकलाभाच्चिदात्मैवाहंशब्दार्थ इति प्रतिपादयति—सुषुप्तोऽस्मी-
 त्यादिना । एतावन्तं कालमहं सुषुप्तोऽस्मीति स्वापादुत्थाय परामृशन्स्वाप-
 कालीनात्मविषयेऽहंशब्दं प्रयुङ्क्ते न च तस्यामवस्थायामहंकारोऽपि तस्या-
 पि स्वकारणे लीनत्वेन तदानीं सकलविशेषप्रतिभासाभावान्तत्प्रतिभाने च
 सुषुप्तिभङ्गप्रसङ्गात् । अतस्तस्यामवस्थायां सुषुप्तेः प्रकाशकाहंकाराविशि-

यथाऽयो दहतीत्युक्ते वह्निर्दहति केवलम् ।
 नायस्तद्वदहंशब्दश्चैतन्यस्यैव वाचकः ॥ ३८ ॥
 प्रतीत्या वह्निसंबन्धाद्यथाऽयो दाहकं तथा ।
 चित्संबन्धादहंकारोऽहंशब्दार्थः प्रकीर्तितः ॥ ३९ ॥
 चैतन्येद्धाहमः स्पर्शादेहादौ भ्रान्तचेतसाम् ।
 अहंशब्दप्रयोगः स्यात्तथाऽहंप्रत्ययोऽपि च ॥ ४० ॥
 इत्थं विवेकतः साक्ष्यं देहादिप्राणपूर्वकम् ।
 अन्तःकरणमात्मानं विभज्य स्वात्मनः पृथक् ॥ ४१ ॥
 सर्वसाक्षिणमात्मानं स्वयंज्योतिःस्वलक्षणम् ।
 सत्यमानन्दमद्वैतमहमर्थं विचिन्तयेत् ॥ ४२ ॥

ष्टात्मनीत्यर्थः । एवं सुषुप्त्यवस्थायामात्मनि प्रयुज्यमानस्याहंशब्दस्य
 प्रत्यगर्थवाचिनः सर्वत्रप्रत्यग्भूतचैतन्यमेवार्थः । न त्वहंकारस्तस्य तदवभा-
 स्यत्वेन परागर्थत्वात् ॥ ३५—३८ ॥ अहंकाराभिधायकत्वं न तु
 तस्य प्रातीतिकमिति सदृष्टान्तमाह—प्रतीत्येति । अग्निसंयोगवशात्स्वभा-
 वतोऽनुष्णस्पर्शस्याप्ययसो दाहकत्वं यथा प्रतीतिमात्रसिद्धमेवं चित्सं-
 बन्धवलादहंकारोऽपि प्रतीतितोऽहंशब्दार्थः । परमार्थतस्तु यथाऽग्नेरेव
 दाहकत्वमेवं चैतन्यस्यैवाहंशब्दार्थतेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ कथं तर्ह्यहं मनुष्य
 इति देहादावहंशब्दप्रयोग इति तत्राह—चैतन्येति । स्वप्रकाशचैतन्यता-
 दात्म्यापन्नो योऽहंकारस्तस्य स्पर्शादापादमस्तकव्यापनादेहादावहंशब्द-
 प्रयोगप्रत्ययावन्यतोऽन्यदीययोस्तयोरन्यत्र प्रयोगो भ्रान्तिकृत इत्यर्थः ।
 ॥ ४० ॥ प्रतिपादितमर्थं निगमयन्नात्मस्वरूपमवधारयति—इत्थमिति ।
 इत्थमनेनोक्तप्रकारेण साक्ष्यं देहेन्द्रियादिकमहंकारात्मानं यौक्तिकविवेकेन
 स्वात्मनः सकाशात्पृथग्विभज्य देहेन्द्रियादिसर्वसाक्षिणं स्वप्रकाशचिद्रूप-
 मुक्करीत्याऽहंशब्दप्रतिपाद्यमात्मानं सत्यादिलक्षणं ब्रह्म चिन्तयेत् ॥ ४१ ॥
 ४२ ॥ अहमर्थस्यात्मनो ब्रह्मस्वरूपत्वं संवादेन द्रढयति—रुद्रेषि

रुद्रविष्णुप्रजानाथप्रमुखाः सर्वचेतनाः ।

अहमेव परं ब्रह्मेत्याहुरात्मानमेव हि ॥ ४३ ॥

ते तु चिन्मात्रमद्वैतमहमर्थतया भृशम् ।

अङ्गीकृत्याहमद्वैतं ब्रह्मेत्याहुर्न देहतः ॥ ४४ ॥

चिन्मात्रं सर्वगं सत्यं संपूर्णसुखमद्वयम् ।

साक्षाद्ब्रह्मैव नैवान्यदिति तत्त्वविदां स्थितिः ॥ ४५ ॥

शास्त्रं सत्यचिदानन्दमनन्तं वस्तु केवलम् ।

शुद्धं ब्रह्मेति सश्रद्धं प्राह वेदविदां वराः ॥ ४६ ॥

प्रत्यगात्माऽयमद्वंद्वः साक्षी सर्वस्य सर्वदा ।

सत्यज्ञानसुखानन्तलक्षणः सर्वदाऽनघाः ॥ ४७ ॥

अतोऽयं प्रत्यगात्मैव स्वानुभूत्येकगोचरः ।

शास्त्रसिद्धं परं ब्रह्म नापरं परमार्थतः ॥ ४८ ॥

एवं तर्कप्रमाणाभ्यामाचार्योक्त्या च मानवः ।

अविज्ञाय शिवात्मैक्यं संसारे पतति भ्रमात् ॥ ४९ ॥

॥ ४३ ॥ अहमेव परं ब्रह्मेति रुद्रविष्ण्वादिव्यवहारेऽपि चिन्मात्रस्यैवाहमर्थतामाह—ते त्विति । ते रुद्रविष्ण्वादयो निरस्तसमस्तोपाधिकं साक्षिचिन्मात्रमेवाहमर्थतया स्वीकृत्याहं ब्रह्मेति ब्रह्मतादात्म्येन व्यवहरन्ति न तु देहादिविशिष्टम् । तस्य संसार्यात्मनोऽसङ्गब्रह्मतादात्म्यानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ ४४ ॥ ननु चिन्मात्रस्वरूपस्यापि साक्षिणः कथं ब्रह्मरूपतेति तत्राह—चिन्मात्रमिति । यद्वि चिन्मात्रं तदेव साक्षात्सत्यादिलक्षणं परं ब्रह्म न तद्व्यतिरिक्तमिति परमार्थविदां निर्णयः ॥ ४५ ॥ शास्त्रस्यापीदमर्थपरत्वमाह—शास्त्रमिति ॥ ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ इत्यादि शास्त्रं ब्रह्मणः सत्यज्ञानानन्तानन्दैकरसत्वं तात्पर्येण प्रतिपादयति । अयमपि प्रत्यगात्माऽद्वंद्वः सांसारिकसुखदुःखादिद्वंद्वरहितस्तस्य सर्वस्य सर्वदा साक्षी साक्षाद्दृष्टाऽत एव सत्यज्ञानादिलक्षणः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ एवं तत्त्वंपदार्थो

शास्त्राचार्योपदेशेन तर्कैः शास्त्रानुसारिभिः ।
 सर्वसाक्षितयाऽऽत्मानं सम्यङ्निश्चित्य सुस्थिरः ॥ ५० ॥
 स्वात्मनोऽन्यतया भातं समस्तमविशेषतः ।
 स्वात्ममात्रतया बुद्ध्वा पुनः स्वात्मानमद्वयम् ॥ ५१ ॥
 शुद्धं ब्रह्मेति निश्चित्य स्वयं स्वानुभवेन च ।
 निश्चयं च स्वचिन्मात्रे विलाप्याविक्रियेऽद्वये ॥ ५२ ॥
 विलापनं च चिद्रूपं बुद्ध्वा केवलरूपतः ।
 स्वयं तिष्ठेदयं साक्षाद्ब्रह्मवित्प्रवरो मुनिः ॥ ५३ ॥
 ईदृशी परमा निष्ठा श्रौती स्वानुभवात्मिका ।
 देशिकालोकनेनैव केवलेन हि सिध्यति ॥ ५४ ॥
 देशिकालोकनं चापि प्रसादात्पारमेश्वरात् ।
 सिध्यत्ययत्रतः प्राज्ञाः सत्यमेव मयोदितम् ॥ ५५ ॥
 सत्यं सत्यं पुनः सत्यमुद्धृत्य भुजमुच्यते ।
 प्रसादादेव सर्वेषां सर्वसिद्धिर्महेशितुः ॥ ५६ ॥
 प्रसादे शांभवे सिद्धे सर्वं शंभुतया स्वतः ।
 विभाति नान्यथा विप्राः सत्यमेव मयोदितम् ॥ ५७ ॥

दर्शयित्वा तदेकत्वलक्षणं वाक्यार्थमाह --- अतोऽयमिति ॥ ४८ ॥
 ॥ ४९ ॥ प्रत्यगात्मनः पराशिवस्वरूपज्ञाननिष्ठायां क्रममाह --- शास्त्रेत्या-
 दिना । प्रथमं गुरुशास्त्रोपदेशेनाऽऽत्मस्वरूपं ज्ञात्वा पुनः शास्त्रानुसारि-
 भिन्यायैर्देहेन्द्रियादिसाक्षितयाऽवस्थितं चिन्मात्रस्वरूपमात्मानं निश्चित्य
 स्वात्मनोऽन्यत्वेन प्रतिभातं सकलं साक्ष्यं जगत्स्वाविद्याविलम्बितत्वेन
 स्वात्ममात्रतया बुद्ध्वा तथाविधं स्वात्मानमद्वितीयं परं ब्रह्मेति प्रत्यग्व-
 ह्यणोरैक्यं साक्षात्कृत्य तं च साक्षात्कारं स्वरूपभूते चिन्मात्रे कतकर-
 जोन्यायेन विलाप्य विलापनक्रियां चाधिष्ठानचिदव्यतिरेकेण बुद्ध्वा
 केवलं चिदानन्दैकरसरूपेण स्वयं तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ५०—५३ ॥ उक्तत्र-

यदा शंभुतया सर्वं विभाति स्वत एव तु ।
 तदा हि शंभवः साक्षात्प्रसादः सत्यमीरितम् ॥ ५८ ॥
 शिवादन्यतया किञ्चिदपि भाति यदा द्विजाः ।
 तदा न शंकरो बोधः संजात इति मे मतिः ॥ ५९ ॥
 शिवादन्यतया सर्वं प्रतीतमपि पण्डितः ।
 तत्त्वदृष्ट्या शिवं सर्वं सुस्थिरं परिपश्यति ॥ ६० ॥
 शिवाकारेण वा नित्यं प्रपञ्चाकारतोऽपि वा ।
 जीवाकारेण वा भातं यत्तद्ब्रह्म विचिन्तयेत् ॥ ६१ ॥
 शंभुरेव सदा भाति सर्वाकारेण नापरः ।
 इति विज्ञानसंपन्नः शंकरज्ञानिनां वरः ॥ ६२ ॥
 शंभुरूपतया सर्वं यस्य भाति स्वभावतः ।
 न तस्य वैदिकं किञ्चित्तान्त्रिकं चास्ति लौकिकम् ॥ ६३ ॥
 यथाभातस्वरूपेण शिवं सर्वं विचिन्तयन् ।
 योगी चरति लोकानामुपकाराय नान्यथा ॥ ६४ ॥
 स्वस्वरूपातिरेकेण निषिद्धं विहितं तु वा ।
 न पश्यति महायोगी भाति स्वात्मतयाऽखिलम् ॥ ६५ ॥
 चण्डालगेहे विप्राणां गृहे वा परमार्थवित् ।
 भक्ष्यभोज्यादिवैषम्यं न किञ्चिदपि पश्यति ॥ ६६ ॥

ह्यात्मनिष्ठायां साधनमाह—ईदृशीत्यादिना ॥ ५४—५९ ॥ तत्त्वदृष्टये-
 ति । व्यवहारदृष्ट्यैव हि जगत्प्रतिभासः । तत्त्वदृष्ट्या तु परशिवस्वरूपे-
 ऽध्यस्तस्य सर्वस्य तदनन्यत्वाच्छिवात्मकमेव सर्वं जगत्सुदृढं परिपश्यती-
 त्यर्थः ॥ ६० ॥ शिवाकारेणेति । भोगप्रदभोग्यभोक्त्रात्मना यत् त्रिवि-
 धं जगद्भाति तत्सर्वं भानमात्ररूपं परं ब्रह्म विचिन्तयेत् । यतस्तद्भानरूपे
 ब्रह्मण्यध्यस्ततयैव भातीत्यर्थः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ एवं प्रतिपन्नस्य जीव-
 न्मुक्तस्य स्थितिमाह—शंभुरूपतयेत्यादिना । न तस्य वैदिकमिति ।

यथेष्टं वर्तते योगी शिवं सर्वं विचिन्तयन् ।
 तादृशो हि महायोगी को वा तस्य निवारकः ॥ ६७ ॥
 बहुनोक्तेन किं साक्षादेशिकस्य निरीक्षणात् ।
 प्रसादादेव रुद्रस्य परशक्तेस्तथैव च ॥ ६८ ॥
 श्रुतिभक्तिबलात्पुण्यपरिपाकबलादपि ।
 शिवरूपतया सर्वं स्वभावादेव पश्यति ॥ ६९ ॥
 शिवः सर्वमिति ज्ञानं शांकरं शोकमोहनुत् ।
 अयमेव हि वेदार्थो नापरः सत्यमीरितम् ॥ ७० ॥
 श्रुतौ भक्तिर्गुरौ भक्तिः शिवे भक्तिश्च देहिनाम् ।
 साधनं सत्यविद्यायाः सत्यमेव मयोदितम् ॥ ७१ ॥
 सोपानक्रमतो लब्धं विज्ञानं यस्य सुस्थिरम् ।
 तस्य मुक्तिः परा सिद्धा सत्यमेव मयोदितम् ॥ ७२ ॥
 नित्यमुक्तस्य संसारो भ्रान्तिसिद्धः सदा खलु ।
 तस्माज्ज्ञानेन नाशः स्यात्संसारस्य न कर्मणा ॥ ७३ ॥
 ज्ञानलाभाय वेदोक्तप्रकारेण समाहितः ।
 महाकारुणिकं साक्षाद्गुरुमेव समाश्रयेत् ॥ ७४ ॥
 इति श्रीसूतसंहितायां यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे मृतगीतायां
 आत्मस्वरूपकथनं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

क्रियाकारहेतूनां ब्राह्मण्यादीनामनात्मतया विविक्तत्वादित्यर्थः ॥ ६३—
 ७१ ॥ सोपानक्रमत इति । शास्त्राचार्योपदेशेत्यादिना प्रागुक्तेन क्रमेणेत्यर्थः
 ॥ ७२ ॥ ननु ज्ञानमात्रात्कथं मुक्तिसिद्धिरिति तत्राऽऽह—नित्यमुक्तस्ये-
 ति । आत्मा हि नित्यमुक्तस्वभावः 'असङ्गो ह्ययं पुरुषः' इति श्रुतेः ।
 तस्य च संसारो भ्रान्तिसिद्ध एवेति वक्तव्यम् । सम्यग्ज्ञानमात्रस्वरूप-
 याथात्म्यज्ञानेन भ्रमकृत्संसारनिवृत्तौ सत्यां स्वभावभूता मुक्तिः स्वत एव
 सिध्यतीति ज्ञानमेव तत्प्राप्तौ साधनं न कर्मेत्यर्थः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

६. सर्वशास्त्रार्थसंग्रहवर्णनम् ।

सूत उवाच—

वक्ष्यामि परमं गुह्यं सर्वशास्त्रार्थसंग्रहम् ।
यं विदित्वा द्विजा मर्त्यो न पुनर्जायते भुवि ॥ १ ॥
साक्षात्परतरं तत्त्वं सच्चिदानन्दलक्षणम् ।
सर्वेषां नः सदा साक्षादात्मभूतमपि स्वतः ॥ २ ॥
दुर्दर्शमेव सूक्ष्मत्वाद्देवानां महतामपि ।
रुद्रः स्वात्मतया भातं तत्सदा परिपश्यति ॥ ३ ॥
विष्णुः कदाचित्तत्त्वं कथंचित्परिपश्यति ।
तथा कथंचिद्ब्रह्माऽपि कदाचित्परिपश्यति ॥ ४ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे सूत-
गीतायां आत्मस्वरूपकथनं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

उक्तविधं परशिवस्वरूपात्मज्ञानं तदनुग्रहव्यतिरेकेण न सिध्यतीति
तत्सिद्ध्युपायभूतं मूर्तिध्यानं वक्तुमुपक्रमते—वक्ष्यामीति ॥ १ ॥
साक्षात्परतरमिति । यत्सच्चिदानन्दैकरसं परशिवस्वरूपमेतदेव हि मुख्यं
परतरमतिशयेन परं तत्त्वम् । मायायास्तु स्वकार्यापेक्षयैव परत्वं ब्रह्मापे-
क्षया त्वपरत्वमेवेति परत्वं नास्ति । ईदृग्विधं ब्रह्मैव नोऽस्माकं सर्वेषां
सर्वदाऽऽपरोक्ष्येण स्वभावत आत्मभूतमपि निर्विशेषत्वेन सूक्ष्मत्वात्स्थू-
लदृष्टिभिर्दुर्दर्शं द्रष्टुं दुःशकम् । अतस्तत्साक्षात्कारो यत्नसाध्य इत्यर्थः ।
रुद्रः स्वात्मतयेत्यादि । त्रिमूर्तीनां मध्ये रुद्रस्तु रजस्तमोभ्यामसंस्पृष्टवि-
शुद्धसत्त्वोपाधिकत्वाज्ज्ञानोत्कर्षबलेन स्वात्मतया प्रकाशमानं तद्ब्रह्म सर्वदा
जानाति । हरिब्रह्मणोस्तु स्वोपाधिभूताभ्यां रजस्तमोभ्यां सत्त्वस्याभिभूत-
त्वादुद्भवज्ज्ञानोत्कर्षविरहेण तत्तत्त्वसाक्षात्कारः कदाचित्को यत्नसाध्यश्चे-
त्यर्थः ॥२—४॥ तस्यापि साधकमिति । एवं रुद्रविष्णवादीनां स्वात्मभू-

त्रिमूर्तीनां तु यज्ज्ञानं ब्रह्मैकविषयं परम् ।
 तस्यापि साधकं तत्त्वं साक्षित्वाभैव गोचरम् ॥ ५ ॥
 प्रसादादेव तस्यैव परतत्त्वस्य केवलम् ।
 देवादयोऽपि पश्यन्ति तत्रापि ब्रह्म साधकम् ॥ ६ ॥
 अतः प्रसादसिद्धयर्थं परया श्रद्धया सह ।
 ध्येयमेव परं तत्त्वं हृदयाम्भोजमध्यगम् ॥ ७ ॥
 त्रिमूर्तीनां तु रुद्रोऽपि शिवं परमकारणम् ।
 सदा मूर्त्यात्मना प्रीत्या ध्यायति द्विजपुङ्गवाः ॥ ८ ॥
 त्रिमूर्तीनां तु विष्णुश्च शिवं परमकारणम् ।
 सदा मूर्त्यात्मना प्रीत्या ध्यायति द्विजपुङ्गवाः ॥ ९ ॥
 त्रिमूर्तीनां विरिञ्चोऽपि शिवं परमकारणम् ।
 सदा मूर्त्यात्मना प्रीत्या ध्यायति द्विजपुङ्गवाः ॥ १० ॥
 ब्रह्मविष्णुमहेशानां त्रिमूर्तीनां विचक्षणाः ।
 विभूतिरूपा देवाश्च ध्यायन्ति प्रीतिसंयुताः ॥ ११ ॥
 घृतकाठिन्यवन्मूर्तिः सच्चिदानन्दलक्षणा ।
 शिवाद्भेदेन नैवास्ति शिव एव हि सा सदा ॥ १२ ॥

तपरशिवस्वरूपविषयं यज्ज्ञानं विचार्यमाणे तस्यापि तत्त्वं न विषयभूतं
 किंतु साधकं प्रकाशकम् । ब्रह्माकारमनोवृत्तेरपि घटपटादिविषयवृत्त्यन्तर-
 वत्साक्षिभास्यत्वादित्यर्थः ॥ ५ ॥ रुद्रादीनामपि तत्साक्षात्कारे परशिवप्रसाद-
 एव कारणमित्याह—प्रसादादेवेति । ब्रह्म साधकमिति । परशिवप्रसादहेतुकं
 यद्ब्रह्मगोचरं ज्ञानं जन्यते तत्रापि तद्ब्रह्म साधकं न तु तेन विषयतया प्रका-
 श्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥ यतो देवादीनामपि परतत्त्वसाक्षात्कारे परशिवप्रसाद-
 एवासाधारणं निमित्तमतस्तत्सिद्धये तत्परतत्त्वं स्वहृदम्बुजे ध्येयमित्यर्थः
 ॥ ७ ॥ साम्बमूर्त्यात्मनैव तदध्येयमिति विधित्सू रुद्रविष्णवादीनां
 तथाविधं परतत्त्वध्यानं दर्शयति—त्रिमूर्तीनामित्यादिना ॥ ८—११ ॥

ब्रह्मविष्णुमहेशाद्याः शिवध्यानपरा अपि ।
 परमात्मविभागस्था न जीवव्यूहसंस्थिताः ॥ १३ ॥
 ब्रह्मविष्णुमहेशानामाविर्भावा अपि द्विजाः ।
 परमात्मविभागस्था न जीवव्यूहसंस्थिताः ॥ १४ ॥
 परतत्त्वं परं ब्रह्म जीवात्मपरमात्मनोः ।
 औपाधिकेन भेदेन द्विधाभूतमिव स्थितम् ॥ १५ ॥
 पुण्यपापावृता जीवा रागद्वेषमलावृताः ।
 जन्मनाशाभिभूताश्च सदा संसारिणोऽवशाः ॥ १६ ॥
 ब्रह्मविष्णुमहेशानां तथा तेषां द्विजर्षभाः ।
 आविर्भावविशेषाणां पुण्यपापादयो न हि ॥ १७ ॥

ननु साम्बमूर्तिरनित्या तद्व्यापनेन कथं परशिवस्वरूपप्राप्तिरित्यत आह —
 घृतकाठिन्यवदिति । यथा घृतकाठिन्यं घृतातिरिक्तवस्त्वन्तरेणासंस्पृष्टमेव
 मूर्तिभूतं दृश्यत एवं परशिवमूर्तिरपि मायातत्कार्यासंस्पृष्टा केवलं
 सच्चिदानन्दैकरसस्वभावा परशिवस्वरूपाद्भेदेन नैवास्ति । शिव एव
 तथाविधमूर्त्यर्थात्मना भातीत्यर्थः ॥ १२ ॥ परमात्मविभागस्था इति ।
 अविद्योपाधिका जीवा मायोपाधिकस्तु जगत्कर्तेश्वरः । मायासत्त्वादिगु-
 णोपाधिकत्वादुद्रादयोऽपीश्वरभेदा नास्मदादिवज्जीवसंघमध्यपातिन इत्यर्थः
 ॥ १३ ॥ तथा रुद्रादीनां त्रिमूर्तीनां येऽवतारविशेषास्तेषामप्यपरिलुप्तसा-
 र्वज्ञस्वाभाव्यादीश्वरप्रभेदत्वमेवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ अहं ब्रह्मेति जीवेश्वर-
 भेदस्य स्वाभाविकत्वमाशङ्क्य निरस्यति — परतत्त्वमिति । यन्मायातीतं
 परं ब्रह्माद्वितीयं तदेव मायाविद्योपाधिप्रयुक्तभेदेन जीवपरमात्मभावेन
 द्वेधा भवति न तु वास्तवस्तयोर्भेद इत्यर्थः ॥ १५ ॥ पुण्यपापावृता इति ।
 यतः स्वाश्रयव्यामोहकर्षविद्या जीवोपाधिरतस्तत्कृतपुण्यपापैस्तद्धेतुभू-
 तरागद्वेषादिभिश्च जीवा आवृता भवन्ति । अतस्तत्फलभूतजन्ममरणप्र-
 वाहपतिता अविद्यापरवशाः संसारिणो भवन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥ पुण्यपा-

आज्ञया परतत्त्वस्य जीवानां हितकाम्यया ।
 आविर्भावतिरोभावौ तेषां केवलमास्तिकाः ॥ १८ ॥
 हरिब्रह्महरास्तेषामाविर्भावाश्च सुव्रताः ।
 सदा संसारिभिर्जीवैरुपास्या भुक्तिमुक्तये ॥ १९ ॥
 उपास्यत्वे समानेऽपि हरः श्रेष्ठो हरेरजात् ।
 न समो न विहीनश्च नास्ति संदेहकारणम् ॥ २० ॥
 विहीनं वा समं वाऽपि हरिणा ब्रह्मणा हरम् ।
 ये पश्यन्ति सदा ते तु पच्यन्ते नरकानले ॥ २१ ॥
 हरिब्रह्मादिदेवेभ्यः श्रेष्ठं पश्यन्ति ये हरम् ।
 ते महाघोरसंसारान्मुच्यन्ते नात्र संशयः ॥ २२ ॥
 प्राधान्येन परं तत्त्वं मूर्तिद्वारेण योगिभिः ।
 ध्येयं मुमुक्षुभिर्नित्यं हृदयाम्भोजमध्यमे ॥ २३ ॥
 कार्यभूता हरिब्रह्मप्रमुखाः सर्वदेवताः ।
 अप्रधानतया ध्येया न प्रधानतया सदा ॥ २४ ॥
 सर्वैश्वर्येण संपन्नः सर्वेशः सर्वकारणम् ।
 शंभुरेव सदा साम्बो न विष्णुर्न प्रजापतिः ॥ २५ ॥
 तस्मात्तत्कारणं ध्येयं प्राधान्येन मुमुक्षुभिः ।
 न कार्यकोटिनिक्षिप्ता ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ २६ ॥

पादयो न हीति । विशुद्धसत्त्वप्रधानमायोपाधिकत्वाद्विष्णुवादीनां
 रागद्वेषादिमलानाश्रितत्वेन पुण्यपापादयो न सन्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥
 किंनिमित्तस्तेषामवतार इति तदाह—आज्ञयेति ॥ १८ ॥ जीवैरुपा-
 स्या इति । स्वाधीनमायोपाधिकत्वेन जीवापेक्षितफलप्रदानसामर्थ्ययो-
 गाद्विष्णुवादीनामुपासनीयत्वम् ॥ १९—२२ ॥ परतत्त्वस्य त्रिमूर्ति-
 नां चोपासने विशेषमाह—प्राधान्येनेति । स्वप्राधान्येन ध्येयं परं ब्रह्म ।
 हरिब्रह्मादयस्तूपहितब्रह्मरूपत्वात्सोपाधिकरूपाः । प्राधान्येन निरुपाधिकं

शिवंकरत्वं सर्वेषां देवानां वेदवित्तमाः ।
 स्वविभूतिमपेक्ष्यैव न परब्रह्मवत्सदा ॥ २७ ॥
 शिवंकरत्वं संपूर्णं शिवस्यैव परात्मनः ।
 साम्बमूर्तिधरस्यास्य जगतः कारणस्य हि ॥ २८ ॥
 अतोऽपि स शिवो ध्येयः प्राधान्येन शिवंकरः ।
 सर्वमन्यत्परित्यज्य दैवतं परमेश्वरात् ॥ २९ ॥
 साक्षात्परशिवस्यैव शेषत्वेनाम्बिकापतेः ।
 देवताः सकला ध्येया न प्राधान्येन सर्वदा ॥ ३० ॥
 शिखाऽप्यथर्वणी साध्वी सर्ववेदोत्तमोत्तमा ।
 अस्मिन्नर्थे समाप्ता सा श्रुतयश्चापरा अपि ॥ ३१ ॥
 यथा साक्षात्परं ब्रह्म प्रतिष्ठा सकलस्य च ।
 तथैवाथर्वणो वेदः प्रतिष्ठैवाखिलश्रुतेः ॥ ३२ ॥
 कन्दस्तारस्तथा बिन्दुः शक्तिस्तारो महाद्रुमः ।
 स्कन्धशाखा अकाराद्या वर्णा यद्वत्तथैव तु ॥ ३३ ॥

ब्रह्माऽऽत्मतयैव ध्येयमित्यर्थः ॥ २३ — २८ ॥ यदथर्वशिखायामाप्तायते—
 'शिव एको ध्येयः शिवंकरः सर्वमन्यत्परित्यज्य' इति तदभिप्रायमाविष्कु-
 र्वन्परशिवस्यैव प्राधान्येन ध्येयत्वं निगमयति—अत इति ॥ २९ ॥
 ॥ ३० ॥ यदुक्तपरशिवस्वरूपेऽथर्वशिखैव साक्षात्प्रमाणमित्याह—शिखेति ।
 अथर्वणा दृष्टाऽऽथर्वणी शिखा वेदमूर्धन्यवस्थानाच्छिखा । तादृशी
 श्रुतिरस्मिन्परशिवस्वरूपे ध्येयत्वेन प्रतिपादने समाप्ता पर्यवसितेत्यर्थः ।
 अपरा अपीति । ऐतरेयकाद्युपनिषदित्यर्थः ॥ ३१ ॥ आथर्वणश्रुतेः
 प्राधान्यं सदृष्टान्तमुपपादयति—यथेति । यथा परं ब्रह्म स्वात्मन्यध्यस्त-
 स्य सकलस्य जगतः प्रतिष्ठाऽऽश्रय एवमाथर्वणी श्रुतिरपि रहस्यार्थप्रति-
 पादकत्वादखिलश्रुतेराश्रयभूतेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ एतदेव सदृष्टान्तमुपपाद-
 यति—कन्दस्तार इति । दुःखात्तारयतीति तारः प्रणवः । तथैवाथर्व-

तारस्कन्दः श्रुतेर्जातिः शक्तिरार्धवर्णो द्रुमः ।

स्कन्धशाखास्त्रयो वेदाः पर्णाः स्मृतिपुराणकाः ॥ ३४ ॥

अङ्गानि शाखावरणं तर्कास्तस्यैव रक्षकाः ।

पुष्पं शिवपरिज्ञानं फलं मुक्तिः परा मता ॥ ३५ ॥

बहुनोक्तेन किं विप्राः शिवो ध्येयः शिवंकरः ।

सर्वमन्यत्परित्यज्य दैवतं भुक्तिमुक्तये ॥ ३६ ॥

सर्वमुक्तं समासेन सारात्सारतरं बुधाः ।

शिवध्यानं सदा यूयं कुरुध्वं यत्नतः सदा ॥ ३७ ॥

इति श्रीसूतसंहितायां यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे सूतगीतायां

सर्वशास्त्रार्थसंग्रहो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

शिखायामान्नातम् 'सर्वेभ्यो दुःखेभ्य एभ्यः संतारयतीति तारणात्तारः'
इति । स चाकारोकारमकारबिन्दुनादशक्तिशान्ताख्यावयवैः सप्तावयवः ।
स च मूलाधारे परावाग्रूपेण वर्तमानो वक्ष्यमाणस्य वृक्षस्य कन्दो मू-
लम् । तत्र च बिन्दुर्वाख्यो योऽवयवः सैव तस्य कन्दस्य शक्तिः साम-
र्थ्यम् । यश्च वैखरीरूपोऽभिव्यक्तस्तारः प्रणवः स एव महावृक्षः ।
अकाराद्या ये पञ्चाशद्वर्गस्ते प्रणवावयवैर्भ्यो जातत्वात्तस्य द्रुमस्य स्कन्ध-
शाखात्मकाः । यद्वदयं दृष्टान्तः तद्वदेवाखिलश्रुतेः प्रणव एव कन्दः ।
श्रुतिजातिः शक्तिः प्रणवात्मकस्य तज्जननसामर्थ्यम् । अथर्वणा दृष्टो यो
वेदः स एव द्रुमः । क्रयजुःसामाख्यास्त्रयो वेदाः स्कन्धशाखाः । तस्य
वृक्षस्य स्मृतिपुराणादीनि पर्णानि । कल्पसूत्रादीनि षडङ्गानि शाखावरणं
रक्षणाय बहिरावरणम् । तर्कास्तस्यैवाऽऽवरणस्य संरक्षकाः । परशिवस्वरू-
पं यज्ज्ञानं तदेव तस्य वृक्षस्य पुष्पम् । तत्प्राप्या मुक्तिरेव फलम् ॥ ३३ ॥
—३५ ॥ एवमथर्ववेदस्य प्राधान्यात्तदुक्तप्रकारेण शिवस्वरूपमेव ध्येय-
मिति निगमयति—बहुनोक्तेनेति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे सूत-

सप्तमोऽध्यायः ।

७. रहस्यविचारः ।

सूत उवाच—

रहस्यं संप्रवक्ष्यामि समासेन न विस्तरात्
शृणुत श्रद्धया विप्राः सर्वसिद्ध्यर्थमुत्तमम् ॥ १ ॥
देवताः सर्वदेहेषु स्थिताः सत्यतपोधनाः ।
सर्वेषां कारणं साक्षात्परतत्त्वमपि स्थितम् ॥ २ ॥
पञ्चभूतात्मके देहे स्थूले षाट्कौशिके सदा ।
पृथिव्यादिक्रमेणैव वर्तन्ते पञ्च देवताः ॥ ३ ॥
कार्यं ब्रह्मा महीभागे कार्यं विष्णुर्जलांशके ।
कार्यं रुद्रोऽग्निभागे च वाय्वंशे चेश्वरः परः ।
आकाशंशे शरीरस्य स्थितः साक्षात्सदाशिवः ॥ ४ ॥

गीतायां सर्वश स्मार्थसंग्रहो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

इत्थं सम्यग्ज्ञानहेतोः परशिवप्रसादस्य सिद्धये तद्ध्यानं साक्षात्सा-
धनमुपदिष्टम् । स्वशरीरावयवेषु वक्ष्यमाणदेवताध्यानमपि परंपरया
तत्साधनमिति वक्तुं प्रतिजानीते- रहस्यमिति ॥१॥ देवताः सर्वदेहेष्विति ।
सर्वशरीरेषु तत्तद्देहावयवानामिन्द्रियादीनां च नियमनार्थं तत्तदाभिमानिन्यो
देवताः स्थिताः । सनियन्त्रकाणां सर्वेषां शरीरादीनां यत्कारणं परं ब्रह्म
तदपि कृत्स्नशरीरेषु व्याप्य वर्तत इत्यर्थः ॥२॥ कुत्र का देवता ध्येयेत्येत-
द्विभजति-पञ्चभूतात्मक इत्यादिना । षाट्कौशिक इति । त्वगसृङ्मांसमे-
दोऽस्थिमज्जेति षाट्कौशिके शरीर इत्यर्थः । तत्र स्थूलशरीरारम्भकाणि यानि
पृथिव्यादिपञ्चभूतानि तेषु ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वरसदाशिवः क्रमेणाधिष्ठाय
वर्तन्ते । अतस्ते तत्र ध्येया इत्याह—पृथिव्यादीति ॥ ३ ॥ कार्यं
ब्रह्मेति । ब्रह्मविष्णुरुद्रा हि गुणमूर्तित्वात्परब्रह्मणः कार्यभूता अतस्ते
त्रयोऽप्यत्र कार्यमिति विशेष्यते । यद्वा पृथिव्यादिभूतेषु तत्तदनुग्रहाय

शरीरस्य बहिर्भागे विराडात्मा स्थितः सदा ॥ ५ ॥
 अन्तर्भागे स्वराडात्मा सम्राट्देहस्य मध्यमे ।
 ज्ञानेन्द्रियसमाख्येषु श्रोत्रादिषु यथाक्रमात् ॥ ६ ॥
 दिग्वाय्वर्कजलाध्यक्षभूमिसंज्ञाश्च देवताः ।
 कर्मेन्द्रियसमाख्येषु पादपाण्यादिषु क्रमात् ॥ ७ ॥
 त्रिविक्रमेन्द्रवह्न्याख्या देवताश्च प्रजापतिः ।
 मित्रसंज्ञश्च वर्तन्ते प्राणे सूत्रात्मसंज्ञितः ॥ ८ ॥
 हिरण्यगर्भो भगवानन्तःकरणसंज्ञिते ।
 तदवस्थाप्रभेदेषु चन्द्रमा मनसि स्थितः ॥ ९ ॥
 बुद्धौ बृहस्पतिर्विप्राः स्थितः कालाग्निरुद्रकः ।
 अहंकारे शिवश्चित्ते रोमसु क्षुद्रदेवताः ॥ १० ॥
 भूतप्रेतादयः सर्वे देहस्यास्थिषु संस्थिताः ।
 पिशाचा राक्षसाः सर्वे स्थिताः स्नायुषु सर्वशः ॥ ११ ॥
 मज्जाख्ये पितृगन्धर्वास्त्वङ्मांसरुधरेषु च ।
 वर्तन्ते तत्र संसिद्धा देवताः सकला द्विजाः ॥ १२ ॥

ब्रह्मादीनां योऽंशो निहितस्तदभिप्रायमिदं कार्यमिति विशेषणम् ॥ ४ ॥
 शरीरस्य बहिर्भाग इति । स्थूलशरीरस्य बहिर्भागे स्थूलशरीराभिमानी
 विराडात्मा स्थितः । अन्तर्भागे तु सूक्ष्मशरीराभिमानी स्वराडात्मा ।
 देहद्वयस्य कारणशरीराभिमानी सम्राडात्माऽवस्थितो ध्येय इत्यर्थः ।
 ज्ञानेन्द्रियसमाख्येष्वित्यादिना दिग्वाय्वादिदेवतानां समष्टिश्रोत्रादिषु
 जातत्वात्तस्य व्यष्टीनां तेषां नियमनकारित्वस्य च प्राक्प्रतिपादितत्वात्तत्र
 तत्र श्रोत्रादौ दिग्वाय्वादिदेवताः क्रमेण ध्यातव्या इत्यर्थः । उक्तं हि
 चतुर्थे — 'दिग्वाय्वर्कजलाध्यक्षपृथिव्याख्यास्तु देवताः । जायन्ते क्रमशः
 श्रोत्रप्रमुखेषु समष्टिषु' इत्यादिना ॥ ५ — ८ ॥ अन्तःकरणसंज्ञित
 इति । अन्तःकरणाख्येऽवयवे तत्समष्टौ जातत्वाद्विरण्यगर्भोऽवतिष्ठते ।

त्रिमूर्तीनां तु यो ब्रह्मा तस्य घोरा तनुर्द्विजाः ।
 दक्षिणाक्षिणि जन्तूनामन्तर्भागे रविर्बहिः ॥ १३ ॥
 त्रिमूर्तीनां तु यो ब्रह्मा तस्य शान्ता तनुर्द्विजाः ।
 वर्तते वामनेत्रान्तर्भागे बाह्ये निशाकरः ॥ १४ ॥
 त्रिमूर्तीनां तु यो विष्णुः स कण्ठे वर्तते सदा ।
 अन्तः शान्ततनुर्घोरा तनुर्बाह्ये द्विजर्षभाः ॥ १५ ॥
 त्रिमूर्तीनां तु यो रुद्रो हृदये वर्तते सदा ।
 अन्तः शान्ततनुर्घोरा तनुर्बाह्ये द्विजर्षभाः ॥ १६ ॥
 सर्वेषां कारणं यत्तद्ब्रह्म सत्यादिलक्षणम् ।
 ब्रह्मरन्ध्रे महास्थाने वर्तते सततं द्विजाः ॥ १७ ॥
 चिच्छक्तिः परमा देहमध्यमे सुप्रतिष्ठिता ।
 मायाशक्तिर्ललाटाग्रभागे व्योमाम्बुजादधः ॥ १८ ॥
 नादरूपा परा शक्तिर्ललाटस्य तु मध्यमे ।
 भागे बिन्दुमयी शक्तिर्ललाटस्यापरांशके ॥ १९ ॥

तदप्युक्तम्—‘या देवताऽन्तःकरणसमष्टौ पूर्वकल्पवत् । विजायते
 मुनिश्रेष्ठा रुक्मगर्भ इतीरिता’ इति । रुक्मशब्दो हिरण्यशब्दपर्यायः
 ॥ ९—१२ ॥ त्रिमूर्तीनां त्वित्यादि । ब्रह्मविष्णवादीनां घोरशान्तभेदेन
 प्रत्येकं शरीरद्वयं चक्षुःकण्ठहृदयेष्वन्तर्बहिर्भागेण ध्येयमित्यर्थः ।
 ब्रह्मणस्तु घोरशान्ततनूर्दक्षिणवामचक्षुषोरन्तर्भागे वर्तते । बहिस्तु सूर्या-
 चन्द्रमसौ । अत एवान्यत्राऽऽम्नातम्—‘अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ’
 इति ॥ १३—१६ ॥ सर्वेषां कारणमित्यादिनोक्तानां सर्वेषां देवानां
 यत्कारणं सत्यादिलक्षणं ब्रह्म तद्ब्रह्मरन्ध्रे द्वादशान्तमध्ये वर्तते ॥ १७ ॥
 तस्य ब्रह्मणः स्वरूपभूता चेत्यप्रतियोगिनी या चिच्छक्तिः सा देहमध्ये
 मूलाधारे प्रतिष्ठिता । या तु सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिका मायाशक्तिः सा
 ब्रह्मरन्ध्रादधस्ताल्ललाटाग्रभागे स्थिता ॥ १८ ॥ नादरूपा शब्दब्रह्मात्मिका

बिन्दुमध्ये तु जीवात्मा सूक्ष्मरूपेण वर्तते ।
 हृदये स्थूलरूपेण मध्यमेन तु मध्यमे ॥ २० ॥
 देवी सरस्वती साक्षाद्ब्रह्मपत्नी सनातनी ।
 जिह्वाग्रे वर्तते नित्यं सर्वविद्याप्रदायिनी ॥ २१ ॥
 विष्णुपत्नी महालक्ष्मीर्वर्ततेऽनाहते सदा ।
 रुद्रपत्नी तु रुद्रेण पार्वती सह वर्तते ॥ २२ ॥
 सर्वत्र वर्तते साक्षाच्छिवः साम्बः सनातनः ।
 सत्यादिलक्षणः शुद्धः सर्वदेवनमस्कृतः ॥ २३ ॥
 सम्यग्ज्ञानवतां देहे देवताः सकला अमूः ।
 प्रत्यगात्मतया भान्ति देवतारूपतोऽपि च ॥ २४ ॥
 वेदमार्गेकनिष्ठानां विशुद्धानां तु विग्रहे ।
 देवतारूपतो भान्ति द्विजा न प्रत्यगात्मना ॥ २५ ॥
 तान्त्रिकाणां शरीरे तु देवताः सकला अमूः ।
 वर्तन्ते न प्रकाशन्ते द्विजेन्द्राः शुद्ध्यभावतः ॥ २६ ॥

या परा शक्तिः सा ललटस्य मध्यमदेशे स्थिता । या तु बिन्दुरूपिणी
 शक्तिः सा ललटस्यापरांशके भ्रुवोर्मध्ये स्थिता ॥ १९ ॥ तस्य च
 बिन्दोर्मध्ये जीवात्मा सूक्ष्मरूपेण वर्तते । हृदये स्थूलरूपेण विशेषवि-
 ज्ञानात्मना वर्तते । बिन्दुहृदययोर्मध्यदेशे तु स्थूलसूक्ष्मोभयसाधारणेन
 मध्यमरूपेण वर्तते इत्यर्थः । देवी सरस्वतीत्यादि निगदसिद्धम् ॥ २० ॥
 ॥ २१ ॥ अनाहते सदेति । अनाहताख्यं हन्मध्यस्थानम् ॥ २२ ॥ २३ ॥
 सम्यग्ज्ञानवतामिति । ज्ञानिनां देह एता उक्ताः सर्वदेवताः साम्येनावस्थि-
 तास्ताश्च ज्ञानिनां प्रत्यगात्मत्वेन भान्ति देवतारूपत्वेन च ॥ २४ ॥
 वेदमार्गेकनिष्ठानामिति । ये त्वज्ञानिनः केवलं वेदमार्गेकनिष्ठा अत एव
 शुद्धास्तेषामात्मज्ञानाभावात्तच्छरीरे देवतास्वरूपेणैव भान्ति न प्रत्यगात्म-
 रूपेणेत्यर्थः ॥ २५ ॥ तान्त्रिकाणामिति । शिववैष्णवागमादिकं तन्त्रम् ।

यथाजातजनानां तु शरीरे सर्वदेवताः ।
 तिरोभूततया नित्यं वर्तन्ते मुनिसत्तमाः ॥ २७ ॥
 अतश्च भोगमोक्षार्थी शरीरं देवतामयम् ।
 स्वकीयं परकीयं च पूजयेत्तु विशेषतः ॥ २८ ॥
 नावमानं सदा कुर्यान्मोहतो वाऽपि मानवः ।
 यदि कुर्यात्प्रमादेन पतत्येव भवोदधौ ॥ २९ ॥
 दुर्वृत्तमपि मूर्खं च पूजयेद्देवतात्मना ।
 देवतारूपतः पश्यन्मुच्यते भवबन्धनात् ॥ ३० ॥
 मोहेनापि सदा नैव कुर्यादप्रियभाषणम् ।
 यदि कुर्यात्प्रमादेन हन्ति तं देवता परा ॥ ३१ ॥
 न क्षतं विग्रहे कुर्यादस्त्रशस्त्रनखादिभिः ।
 तथा न लोहितं कुर्याद्यदि कुर्यात्पतत्यधः ॥ ३२ ॥
 स्वदेहे परदेहे वा न कुर्यादङ्गनं नरः ।
 यदि कुर्याच्च चक्राद्यैः पतत्येव न संशयः ॥ ३३ ॥

ये वेदानधिकृतास्तन्त्रोक्तसंस्कारेण संस्कृतास्तेषां शरीरे वर्तमाना आयु-
 क्तदेवताः स्वरूपेण प्रतिभासमाना अपि स्पष्टं न प्रकाशन्ते । तत्र हेतुः
 शुद्धयभावत इति । विशुद्धे ह्याधारे निर्मलादर्श इव देवतामूर्तिर्भाति ।
 तेषां च वैदिकसंस्काराभावेन विशुद्धिर्नास्तीत्यभिप्रायः ॥ २६ ॥
 यथाजातजनानामिति । यथाजातजना अङ्गजनास्तेषां शरीरे नित्यं
 तिरोहिततया स्वरूपतोऽपि न प्रकाशन्त इत्यर्थः ॥ २७—३० ॥ एवं
 सर्वशरीरेषु देवतानामवस्थानं प्रतिपाद्य तत्प्रयोजनमाह—मोहेनापी-
 त्यादिना । अप्रियभाषणहननलोहितकरणानि तत्तच्छरीरावस्थितदे-
 वतापराधाभावाय न कार्याणीत्यर्थः । श्रुतिरपि—‘योऽपगुराजे शतेन
 यातयात्’ इत्युपक्रम्य ‘तस्मद्ब्राह्मणाय नापगुरेत न निहन्यान्न लोहितं
 कुर्यात्’ इत्यप्रियभाषणादीनि निषेधति । तस्मात्स्वशरीरवत्परकीयशरी-

रहस्यं सर्वशास्त्राणां मया प्रोक्तं समासतः ।

शरीरं देवतारूपं भजध्वं यूयमास्तिकाः ॥ ३४ ॥

इति श्रीसूतसंहितायां यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे सूतगीतायां

रहस्यविचारो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

८. सर्ववेदान्तसंग्रहः ।

सूत उवाच—

अथ वक्ष्ये समासेन सर्ववेदान्तसंग्रहम् ।

यं विदित्वा नरः साक्षान्निर्वाणमधिगच्छति ॥ १ ॥

परात्परतरं तत्त्वं शिवः सत्यादिलक्षणः ।

तस्यासाधारणी मूर्तिरम्बिकासहिता सदा ॥ २ ॥

स्वस्वरूपमहानन्दप्रमोदात्ताण्डवप्रिया ।

शिवादिनामान्येवास्य नामानि मुनिपुङ्गवाः ॥ ३ ॥

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च परतत्त्वविभूतयः ।

त्रिमूर्तीनां तु रुद्रस्तु वरिष्ठो ब्रह्मणो हरेः ॥ ४ ॥

रेष्वपि सर्वत्र देवतामयत्वं चिन्तनीयमित्यर्थः ॥ ३१—३४ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे सूत-

गीतायां रहस्यविचारो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

एवं वेदान्तवाक्यानां विस्तरेण प्रतिपादितमर्थं सुखावबोधार्थं संगृह्णाति—अथ वक्ष्ये इत्यादिना ॥ १ ॥ वेदान्तेषु वेद्यं ब्रह्मणो रूपं तत्प्राप्त्युपायभूता विद्या तत्साधनादीनि श्रवणादीनि तत्फलं चेत्येतानि प्रतिपादितानि । तत्र वेद्यस्वरूपं निष्कलसकलभेदेन द्विविधमपि दर्शयति—परादिति । असाधारणी मूर्तिरिति । शिवशक्त्यात्मकं हि परशिवस्वरूपं तदभिव्यक्तिहेतुत्वादध्वनारीश्वरमूर्तिस्तस्यासाधारणी । न हि मूर्त्यन्तरात्तादृगात्मकत्वं शिवस्य प्रकटीभवतीत्यर्थः । एवमद्वितीयस्य वस्तुनः

संसारकारणं माया सा सदा सद्विलक्षणा ।
 प्रतीत्यैव तु सद्भावस्तस्या नैव प्रमाणतः ॥ ५ ॥
 सा पि ब्रह्मातिरेकेण वस्तुतो नैव विद्यते ।
 तत्त्वज्ञानेन मायाया बाधो नान्येन कर्मणा ॥ ६ ॥
 ज्ञानं वेदान्तवाक्योत्थं ब्रह्मात्मैकत्वगोचरम् ।
 तच्च देवप्रसादेन गुरोः साक्षान्निरीक्षणात् ।
 जायते शक्तिपातेन वाक्यादेवाधिकारिणाम् ॥ ७ ॥
 ज्ञानेच्छाकारणं दानं यज्ञाश्च विविधा अपि ।
 तपांसि सर्ववेदानां वेदान्तानां तथैव च ॥ ८ ॥
 पुराणानां समस्तानां स्मृतीनां भारतस्य च ।
 वेदाङ्गानां च सर्वेषामपि वेदार्थपारगाः ॥ ९ ॥

परशिवस्वरूपस्यापि प्रत्यगात्मनः संसारप्रतीतौ कारणमाह—संसारेति ।
 ननु सन्धटः सन्पट इत्यादिमायाकार्यस्यापि घटादेः सत्ताव्यवहारदर्श-
 नान्तकारणभूता मायाऽप्यात्मवत्परमार्थसती किं न स्यादित्यत आह—
 प्रतीत्यैवेति । अधिष्ठानसत्त्वमेवाऽऽरोप्यगतत्वेन प्रतीयते । अनः प्रातीति-
 कमेव मायातत्कार्यस्य सत्त्वं न वास्तवमित्यर्थः ॥ २ — ५ ॥ तत्त्वज्ञाने-
 नेति । शुक्तिरजतादिविभ्रमस्याधिष्ठानयाथार्थ्यज्ञाननिवर्त्यत्वदर्शनात्परशि-
 वस्वरूपेऽध्यस्तमायातत्कार्यजातस्य तत्कारणयाथात्म्यज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वा-
 त्प्रप्तौ तत्त्वज्ञानमेव साधनं नान्यदित्यर्थः ॥ ६ ॥ एवं विद्यायास्तत्प्रा-
 प्तिसाधनत्वमुपदिश्य तदुत्पत्तिसाधनमाह—ज्ञानमिति । तत्त्वमस्यादिवे-
 दान्तमहावाक्यानि ब्रह्मात्मैकत्वविषयाणि मुक्तिसाधनविद्योत्पत्तौ प्रमाण-
 मित्यर्थः । एवं साक्षाद्विद्यासाधनमुक्त्वा तदुपकारकमन्तरङ्गसाधनमाह—
 तथेति । वाक्यादेवेति । ईश्वरप्रसादादिमहकृतादेव वेदान्तवाक्याच्छ्रु-
 तिसाधनसंपन्नस्याधिकारिणो ब्रह्मात्मैकत्वाविषयं ज्ञानं जायत इत्यर्थः
 ॥ ७ ॥ 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति' इत्यादिश्रुत्या यानि

अध्यापनं चाध्ययनं वेदार्थे त्वरमाणता ।
उपेक्षा वेदबाह्यार्थे लौकिकेष्वखिलेष्वपि ॥ १० ॥
शान्तिदान्त्यादयो धर्मा ज्ञानस्याङ्गानि सुव्रताः ॥
ज्ञानाङ्गेषु समस्तेषु भक्त्या लिङ्गे शिवार्चनम् ।
प्रतिष्ठा देवदेवस्य शिवस्थाननिरीक्षणम् ॥ १२ ॥
शिवभक्तस्य पूजा च शिवभक्तिस्तथैव च ।
रुद्राक्षधारणं भक्त्या कर्णे कण्ठे तथा करे ॥ १३ ॥
अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैर्भस्मनैवावगुण्ठनम् ।
त्रिपुण्ड्रधारणं चापि ललाटादिस्थलेषु च ॥ १४ ॥
वेदवेदान्तनिष्ठस्य महाकारुणिकस्य च ।
गुरोः शुश्रूषणं नित्यं वारिष्ठं परिकीर्तितम् ॥ १५ ॥
चिन्मन्त्रस्य पदाख्यस्य हंसाख्यस्य मनोज्ञः ।
षडक्षरस्य तारस्य वरिष्ठः परिकीर्तितः ॥ १६ ॥
अविमुक्तममाख्यं च स्थानं व्याघ्रपुराभिधम् ।
श्रीमद्दक्षिणकलाससमाख्यं च सुशोभनम् ॥ १७ ॥
मार्गान्तरोदिताचारात्स्मार्तो धर्मः सुशोभनः ।
स्मार्ताच्छ्रौतः परो धर्मः श्रौताच्छ्रेष्ठो न विद्यते ॥ १८ ॥

बहिरङ्गमाधनान्याम्नातानि तान्यपि दर्शयति—ज्ञानेच्छेति ॥ ८—
१० ॥ यज्ञदानादिभिः परिपक्वचित्तस्य विद्योत्पत्तावनुकूलत्वेन यानि
शमदमादीनि साधनान्याम्नायन्ते 'शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः' इत्यादिना
तान्यपि दर्शयति—शान्तीति । श्रौतयज्ञदानाद्यनुष्ठानवत्स्मृतिपुराणागम-
प्रसिद्धशिवलिङ्गार्चनादिधर्मस्यापि विद्योत्पत्तिसाधनतामाह—भक्त्या
लिङ्ग इत्यादिना ॥ ११—१५ ॥ चिन्मन्त्रस्येति । सच्चिद्रूपिण्याः
परशक्तेर्वाचको हल्लेखाख्यो यो मन्त्रस्तस्येत्यर्थः । 'अपदं पदमापन्नम्'
इति मातृकोत्पत्तावुक्तत्वात्पदमन्त्रो मातृका । हंसाख्यस्येत्यादि स्पष्टम्

अतीन्द्रियार्थे धर्मादौ शिवे परमकारणे ।

श्रुतिरेव सदा मानं स्मृतिस्तदनुसारिणी ॥ १९ ॥

आस्तिक्यं सर्वधर्मस्य कन्दभूतं प्रकीर्तितम् ।

प्रतिषिद्धक्रियात्यागः कन्दस्यापि च कारणम् ॥ २० ॥

शिवः सर्वमिति ज्ञानं सर्वज्ञानोत्तमोत्तमम् ।

तत्तुल्यं तत्परं चापि न किञ्चिदपि विद्यते ॥ २१ ॥

वक्तव्यं सकलं प्रोक्तं मयाऽतिश्रद्धया सह ।

अतः परं तु वक्तव्यं न पश्यामि मुनीश्वराः ॥ २२ ॥

इत्युक्त्वा भगवान्मृतो मुनीनां भावितात्मनाम् ।

साम्बं सर्वेश्वरं ध्यात्वा भक्त्या परवशोऽभवत् ॥ २३ ॥

अथ परशिवभक्त्या सच्चिदानन्दपूर्णं

परशिवमनुभूय त्वात्मरूपेण मृतः ।

मुनिगणमवलोक्य प्राह साक्षाद्घृणाब्धि-

र्जनपदहितरूपं वेदितव्यं तु किञ्चित् ॥ २४ ॥

श्रुतिपथगलितानां मानुषाणां तु तन्त्रं

गुरुगुरुरखिलेशः सर्ववित्प्राह शंभुः ।

श्रुतिपथनिरतानां तत्र नैवास्ति किञ्चि-

द्वितकरमिह सर्वं पुष्कलं सत्यमुक्तम् ॥ २५ ॥

॥ १६—२२ ॥ प्रतिपादितमर्थं निगमयति—इत्युक्त्वेत्यादि कवि-
वाक्यम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ एवमुपनिषदामागमानां चाद्वितीयब्रह्मपरत्वं
प्रतिपाद्य तत्राधिकारिभेदेन व्यवस्थामाह—श्रुतिपथेति । यद्यपि कामि-
कादिप्रभेशानामागमानां श्रुतीनां चोक्तरीत्याऽद्वितीयपरशिवस्वरूपात्मप्रति-
पादने विप्रतिपत्तिर्नास्ति तथाऽपि य उपनीतास्त्रैवर्णिकाः श्रुतावधिकृ-
तास्तेषां तन्मुखादेव परतत्त्वमधिगन्तव्यम् । येषां श्रुतावनधिकारस्तेषा-
मागममुखादिति विवेकः ॥ २५ ॥ वर्णाश्रमधर्मा अपि तान्त्रिकाणां

श्रुतिरपि मनुजानां वर्णधर्मं बभाषे
 परगुरुरखिलेशः प्राह तन्त्रेषु तद्वत् ।
 श्रुतिपथगलितानां वर्णधर्मं घृणाब्धिः
 श्रुतिपथनिरतानां नैव तत्सेवनीयम् ॥ २६ ॥
 श्रुतिपथनिरतानामाश्रमा यद्वदुक्ताः
 परगुरुरखिलेशस्तद्वदाहाऽऽश्रमांश्च ।
 श्रुतिपथगलितानां मानुषाणां तु तन्त्रं
 हरिरपि मुनिमुख्याः प्राह तन्त्रे स्वकीये ॥ २७ ॥
 विधिरपि मनुजानामाह वर्णाश्रमांश्च
 श्रुतिपथगलितानामेव तन्त्रे स्वकीये ।
 श्रुतिपथनिरतानां ते न संसेवनीयाः
 श्रुतिपथसममार्गो नैव सत्यं मयोक्तम् ॥ २८ ॥
 हरहरिविधिपूजा कीर्तिता सर्वतन्त्रे
 श्रुतिपथानरतानां यद्वदुक्ता तु पूजा ।
 श्रुतिपथगलितानामेव तन्त्रोक्तपूजा
 श्रुतिपथनिरतानां सर्ववेदोदितैव ॥ २९ ॥
 श्रुतिपथगलितानां सर्वतन्त्रेषु लिङ्गं
 कथितमखिलदुःखध्वंसकं तत्र तत्र ।
 श्रुतिपथनिरतानां तत्सदा नैव धार्यं
 श्रुतिरपि मनुजानामाह लिङ्गं विशुद्धम् ॥ ३० ॥
 शिवागमोक्ताश्रमनिष्ठमानव-
 स्त्रिगुण्डलिङ्गं तु सदैव धारयेत् ।

वैदिकानां च तत्तद्व्यवस्थयैव प्रयोक्तव्या इत्याह—श्रुतिरपीति ॥ २६ ॥
 न केवलं शैवागमानामेवं व्यवस्था । विष्णुब्रह्मागमानामपि श्रुत्य-
 नधिकृतविषयत्वं दर्शयति—श्रुतिपथेति ॥ २७—३१ ॥ श्रुतावधिकृ-

तदुक्ततन्त्रेण ललाटमध्यमे

महादरेणैव सितेन भस्मना ॥ ३१ ॥

विष्ण्वागमोक्ताश्रमनिष्ठमानवस्तथैव पुण्ड्रान्तरमूर्ध्वरूपकम् ।

त्रिशूलरूपं चतुरश्रमेव वा मृदा ललाटे तु सदैव धारयेत् ॥ ३२ ॥

ब्रह्मागमोक्ताश्रमनिष्ठमानवो ललाटमध्येऽपि च वर्तुलाकृतिम् ।

तदुक्तमन्त्रेण सितेन भस्मना मृदाऽथवा चन्दनतस्तु धारयेत् ॥ ३३ ॥

अश्वत्थपत्रसदृशं हरिचन्दनेन मध्येललाटमतिशोभनमादरेण ।

बुद्धागमे मुनिवरा यदि संस्कृतश्चेन्मृद्वारिणा सततमेव तु धारयेच्च ॥

ऊर्ध्वपुण्ड्रत्रयं नित्यं धारयेद्भस्मना मृदा ।

ललाटे हृदये बाह्वोश्चन्दनेनाथवा नरः ॥ ३५ ॥

सितेन भस्मना तिर्यक्त्रिपुण्ड्रस्य च धारणम् ।

सर्वागमेषु निष्ठानां तत्तन्मन्त्रेण शोभनम् ॥ ३६ ॥

शिवागमेषु निष्ठानां धार्यं तिर्यक्त्रिपुण्ड्रकम्

एकमेव सदा भूत्या नैव पुण्ड्रान्तरं बुधाः ॥ ३७ ॥

वेदमार्गैकनिष्ठानां वेदोक्तेनैव वर्त्मना ।

ललाटे भस्मना तिर्यक्त्रिपुण्ड्रं धार्यमेव हि ॥ ३८ ॥

ललाटे भस्मना तिर्यक्त्रिपुण्ड्रस्य तु धारणम् ।

विना पुण्ड्रान्तरं मोहाद्धारयन्पतति द्विजः ॥ ३९ ॥

विष्ण्वागमादितन्त्रेषु दीक्षितानां विधीयते ।

शङ्खचक्रगदापूर्वैरङ्कनं नान्यदेहिनाम् ॥ ४० ॥

दीक्षितानां तु तन्त्रेषु नराणामङ्कनं द्विजाः ।

उपकारकमेवोक्तं क्रमेण मुनिपुङ्गवाः ॥ ४१ ॥

तस्य पुरुषस्य त्रिपुण्ड्रधारणं विधाय तदनधिकृतानां वैष्णवाद्यागमोक्त-
संस्कारसंस्कृतानां तत्तदागमप्रतिपादितोर्ध्वपुण्ड्रत्रिपुण्ड्रधारणादीन्यपि श्रेयः-
साधनानीत्याह— विष्ण्वागमेति ॥ ३२—४४ ॥ शैववैष्णवादितन्त्रो-

पुण्ड्रान्तरस्य तन्त्रेषु धारणं दीक्षितस्य तु ।
 उपकारकमेवोक्तं क्रमेण मुनिपुङ्गवाः ॥ ४२ ॥
 वेदमार्गेकनिष्ठस्तु मोहेनाप्यङ्कितो यदि ।
 पतत्येव न संदेहस्तथा पुण्ड्रान्तरादपि ॥ ४३ ॥
 नाङ्कनं विग्रहे कुर्याद्वेदपन्थानमाश्रितः ।
 पुण्ड्रान्तरं भ्रमाद्वाऽपि ललाटे नैव धारयेत् ॥ ४४ ॥
 तन्त्रोक्तेन प्रकारेण देवता या प्रतिष्ठिता ।
 साऽपि वन्द्या सुसेव्या च पूजनीया च वैदिकैः ॥ ४५ ॥
 शुद्धमेव हि सर्वत्र देवतारूपमास्तिकाः ।
 तत्तत्तन्त्रोक्तपूजा तु तन्त्रनिष्ठस्य केवलम् ॥ ४६ ॥
 तन्त्रेषु दीक्षितो मर्त्यो वैदिकं न स्पृशेत्सदा ।
 वैदिकश्चापि तन्त्रेषु दीक्षितं न स्पृशेत्सदा ॥ ४७ ॥
 राजा तु वैदिकान्सर्वास्तान्त्रिकानखिलानपि ।
 असंकीर्णतया नित्यं स्थापयेन्मतिमत्तमाः ॥ ४८ ॥
 अन्नपानादिभिर्वस्त्रैः सर्वान् राजाऽभिरक्षयेत् ।
 वैदिकास्तु विशेषेण ज्ञानिनं तु विशेषतः ॥ ४९ ॥
 महादेवसमो देवो यथा नास्ति श्रुतौ स्मृतौ ।
 तथा वैदिकतुल्यस्तु नास्ति तन्त्रावलम्बिषु ॥ ५० ॥
 शिवज्ञानसमं ज्ञानं यथा नास्ति श्रुतौ स्मृतौ ।
 तथा वैदिकतुल्यस्तु नास्ति तन्त्रावलम्बिषु ॥ ५१ ॥
 यथा वाराणसीतुल्या पुरी नास्ति श्रुतौ स्मृतौ ।
 तथा वैदिकतुल्यस्तु नास्ति तन्त्रावलम्बिषु ॥ ५२ ॥
 षडक्षरसमो मन्त्रो यथा नास्ति श्रुतौ स्मृतौ ।
 तथा वैदिकतुल्यस्तु नास्ति तन्त्रावलम्बिषु ॥ ५३ ॥
 यथा भागीरथीतुल्या नदी नास्ति श्रुतौ स्मृतौ ।
 तथा वैदिकतुल्यस्तु नास्ति तन्त्रावलम्बिषु ॥ ५४ ॥

ओदनेन समं भोज्यं यथा लोके न विद्यते ।

तथा वैदिकतुल्यस्तु नास्ति तन्त्रावलम्बिषु ॥ ५५ ॥

देवदेवो महादेवो यथा सर्वैः प्रपूज्यते ।

तथैव वैदिको मर्त्यः पूज्यः सर्वजनैरपि ॥ ५६ ॥

आदित्येन विहीनं तु जगदन्धं यथा भवेत् ।

तथा वैदिकहीनं तु जगदन्धं न संशयः ॥ ५७ ॥

प्राणेन्द्रियादिहीनं तु शरीरं कुणपं यथा ।

तथा वैदिकहीनं तु जगद्व्यर्थं न संशयः ॥ ५८ ॥

अहो वैदिकमाहात्म्यं मया वक्तुं न शक्यते ।

वेद एव तु माहात्म्यं वैदिकस्याब्रवीन्मुदा ॥ ५९ ॥

स्मृतयश्च पुराणानि भारतादीनि सुव्रताः ।

वैदिकस्य तु माहात्म्यं प्रवदन्ति सदा मुदा ॥ ६० ॥

वेदोक्तं तान्त्रिकाः सर्वे स्वीकुर्वन्ति द्विजर्षभाः ।

नोपजीवन्ति तन्त्रोक्तं वेदः साक्षात्सनातनः ॥ ६१ ॥

इत्युक्त्वा भगवान्सूतः स्वगुरुं व्याससंज्ञितम् ।

स्मृत्वा भक्त्या वशो भूत्वा पपात भुवि दण्डवत् ॥ ६२ ॥

अस्मिन्नवसरे श्रीमान्मुनिः सत्यवतीसुतः ।

शिष्यस्मृत्यङ्कुशाकृष्टस्तत्रैवाऽऽविरभूत्स्वयम् ॥ ६३ ॥

तं दृष्ट्वा मुनयः सर्वे संतोषाद्द्रुदस्वराः ।

निश्चेष्टा नितरां भूमौ प्रणम्य करुणानिधिम् ॥ ६४ ॥

कथमव्यवस्थावत्तदागमोक्तप्रकारेण प्रतिष्ठापितदेवतानमस्कारपूजनादिक-
मपि तेषामेव धर्मो न वैदिकानामित्याशङ्क्याऽऽह—तन्त्रोक्तेनेति ।
देवतास्वरूपस्य निर्दोषत्वात्तत्प्रतिष्ठाप्रकारभेदेऽपि देवतास्वरूपप्रयुक्तन-
मस्कारपूजादिकं वैदिकैरपि कर्तव्यमेव । तत्तदागमोक्तप्रकारविशिष्टा पूजैव
तेषां केवलं व्यवतिष्ठत इत्यर्थः । तन्त्रेषु दीक्षितो मर्त्य इत्यादि

स्तोत्रैः स्तुत्वा महात्मानं व्यासं सत्यवतीसुतम् ।
 पूजयामासुरत्यर्थं वन्यपुष्पफलादिभिः ॥ ६५ ॥
 भगवानपि सर्वज्ञः करुणासागरः प्रभुः ।
 उवाच मधुरं वाक्यं मुनीनालोक्य सुव्रतान् ॥ ६६ ॥

व्यास उवाच—

शिवमस्तु मुनीन्द्राणां नाशिवं तु कदाचन ।
 अहो भाग्यमहो भाग्यं मया वक्तुं न शक्यते ॥ ६७ ॥
 श्रूयतां मुनयः सर्वे भाग्यवन्तः समाहिताः ।
 प्रसादादेव रुद्रस्य प्रभोः कारुणिकस्य च ॥ ६८ ॥
 पुराणानां समस्तानामहं कर्ता पुराऽभवम् ।
 मत्प्रसादादयं सूतस्त्वभवद्गुद्रवल्लभः ॥ ६९ ॥
 रुद्रस्याऽऽज्ञाबलादेन प्रभोः कारुणिकस्य च ।
 पुराणसंहिताकर्ता देशिकश्चाभवद्भृशम् ॥ ७० ॥
 पुरा कृतेन पुण्येन भवन्तोऽपीश्वराज्ञया ।
 सूतादस्माच्छ्रुतेरर्थं श्रुतवन्तो यथातथम् ॥ ७१ ॥
 कृतार्थाश्च प्रसादश्च रौद्रः किं न करिष्यति ।
 आज्ञया केवलं शंभोरहं वेदार्थवेदने ॥ ७२ ॥
 संपूर्णः सर्ववेदान्तवाक्यानामर्थनिश्चये ।
 समर्थश्च नियुक्तश्च सूत्रारम्भकृतेऽपि च ॥ ७३ ॥
 आज्ञया देवदेवस्य भवतामपि योगिनाम् ।
 ज्ञाने गुरुगुरुश्चाहमभवं मुनिपुङ्गवाः ॥ ७४ ॥
 भवन्तोऽपि शिवज्ञाने वेदसिद्धे विशेषतः ।
 भक्त्या परमया युक्ता निष्ठा भवत सर्वदा ॥ ७५ ॥

वैदिकप्रशंसापरम् ॥ ४५—६० ॥ आगमिकैरुपजीव्यत्वादपि वेद-
 मार्गः श्रेयानित्याह—वेदोक्तमिति ॥ ६१—८१ ॥ इत्थं ज्ञानयज्ञवैभवं

इत्युक्त्वा भगवान् व्यासः स्वशिष्यं सूतमुत्तमम् ।
 उत्थाप्याऽऽलिङ्ग्य देवेशं स्मृत्वा नत्वाऽगमद्गुरुः ॥ ७६ ॥
 पुनश्च सूतः सर्वज्ञः स्वशिष्यान्वलोक्य च ।
 प्राह गम्भीरया वाचा भवतां शिवमस्त्विति ॥ ७७ ॥
 मयोक्ता परमा गीता पठिता येन तस्य तु ।
 आयुरारोग्यमैश्वर्यं विज्ञानं च भविष्यति ॥ ७८ ॥
 शिवप्रसादः सुलभो भविष्यति न संशयः ।
 गुरुत्वं च मनुष्याणां भविष्यति न संशयः ॥ ७९ ॥
 विद्यारूपा या शिवा वेदवेद्या
 सत्यानन्दानन्तसंवित्स्वरूपा ।
 तस्या वाचः सर्वलोककमातु-
 र्भक्त्या नित्यं चाम्बिकायाः प्रसादात् ॥ ८० ॥
 गुरुप्रसादादपि सुव्रता मया
 शिवप्रसादादपि चोत्तमोत्तमात् ।
 विनायकस्यापि महाप्रसादा-
 त्पठाननस्यापि महाप्रसादात् ॥ ८१ ॥
 यज्ञवैभवसमाह्वयः कृतः
 सर्ववेदमथनेन सत्तमाः ।
 अत्र मुक्तिरपि शोभना परा
 सुस्थितैव न हि तत्र संशयः ॥ ८२ ॥
 यज्ञवैभवसमाह्वयं परं
 खण्डमत्र विमलं पठेन्नरः ।
 सत्यबोधसुखलक्षणं शिवं
 सत्यमेव झटिति प्रयाति हि ॥ ८३ ॥

प्रतिपाद्य मानसवाचिककायिकभेदेनावस्थितसकलयज्ञवैभवं प्राक्प्रतिपादितं

मदुक्तसंहिता परा समस्तदुःखहारिणी
 नरस्य मुक्तिदायिनी शिवप्रसादकारिणी ।
 समस्तवेदसारतः सुनिर्मिताऽतिशोभना
 महत्तरानुभूतिमद्भिरावृता न चापरैः ॥ ८४ ॥
 मदुक्तसंहिता तु या तया विरुद्धमस्ति चे-
 दनर्थकं हि तद्बुधा वचः प्रयोजनाय न ।
 श्रुतिप्रमाणरूपिणी सुसंहिता मयोदिता
 श्रुतिप्रमाणमेव सा महाजनस्य संततम् ॥ ८५ ॥
 मदुक्तसंहितामिमामतिप्रियेण मानवः
 पठन्न याति संसृतिं प्रयाति शंकरं परम् ।
 अतश्च शोभनामिमामहर्निशं समाहितः
 श्रुतिप्रमाणवत्पठेदतन्द्रितः स्वमुक्तये ॥ ८६ ॥
 पुराणसंहितामिमामतिप्रियेण यः पुमान्
 शृणोति संसृतिं पुनर्न याति याति शंकरम् ।
 परानुभूतिरद्वया विजायते च तस्य सा
 शिवा च वाचि नृत्याति प्रियेण शंकरोऽपि च ॥ ८७ ॥
 सत्यपूर्णसुखबोधलक्षणं
 तत्त्वमर्थविभवं सनातनम् ।
 सत्स्वरूपमशुभापहं शिवं
 भक्तिगम्यममलं सदा नुमः ॥ ८८ ॥
 याऽनुभूतिरमला सदोदिता
 वेदमाननिरता शुभावहा ।
 तामतीव सुखदामहं शिवां
 केशवादिजनसेवितां नुमः ॥ ८९ ॥
 वेदपद्मानिकरस्य भास्करं
 देवदेवसदृशं घृणानिधिम् ।

व्यासमिष्टफलदं गुरुं नुमः

शोकमोहविषरोगभेषजम् ॥ ९० ॥

ये वेदवेदान्तधना महाजनाः

शिवाभिमानैकनिरस्तकिल्बिषाः ।

नमामि वाचा शिरसा हृदा च तान्

भवाहिवेगस्य निवारकानहम् ॥ ९१ ॥

इति श्रीस्कान्दपुराणे सूतसंहितायां चतुर्थस्य यज्ञवैभव-

खण्डस्योपरिभागे सूतगीतायां सर्ववेदान्त-

संग्रहो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

सूतगीता समाप्ता ।

ॐ तत्सत्

निगमयति—यज्ञवैभवेति ॥ ८२—९१ ॥ व्याख्या समाप्ता ॥

इति श्रीमत्काशीविलासक्रियाशक्तिपरमभक्त्यम्बकपादाब्जसेवापरा-

यणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन श्रीमाधवाचार्येण विरचितायां सूत-

संहितातात्पर्यदीपिकायां चतुर्थस्य यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे

सूतगीताव्याख्यायां सर्ववेदान्तसंग्रहो नाम

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

—*—

समाप्तेयं सूतसंहिता ।